

821.5.2.120
K25

ӨМІР КӘРІПҰЛЫ

Өмір КӘРІПҰЛЫ

Б Е Л Е С

Хикаяттар, әңгімелер, мысалдар

Алматы, 2021

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84(5Қаз)
К23

***Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және архив
ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Республикалық
бюджет қаражаты есебінен әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып
алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді***

Өмір КӘРІПҰЛЫ

К25 БЕЛЕС: Хикаяттар, әңгімелер, мысалдар. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір»,
2021,-480 б.

ISBN 978-601-217-770-1

Өмір КӘРІПҰЛЫНЫҢ бұл жинағына кейінгі жылдарда жазылған хикаяттары мен әңгімелері енгізілді. Жинақтағы шығармалардың дені күй аңызынан бастау алады. Халықпен бірге жасасып келе жатқан күй өнері ұлт руханиятының бастау көзі екені «Қайран ел», «Қыз қайырған», «Қоңыр сарын» хикаяттарының өзегін құрайды. Бұл шығармалардың басты кейіпкерлері - көне сарыннан күй туындатқан Абылай хан, Тоқа, Әбікен сынды тұлғалар. Жинаққа енген «Тарлан», «Тайқасқа» хикаяттары төре түліктің қасиетін паш етеді. «Математик Ергешбай» хикаяты әке мен баланың сабақтастығына құрылған. Жинаққа енген әңгімелер,мысалдар жас буынды ұлттық рухта тәрбилеуге септеседі.

Жазушының бұл жинағы замана белестеріне құрылған. Сөзі кестелі, мазмұны қою жинақ жалпы оқырманға арналған.

27401

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5Қаз)

ISBN 978-601-217-770-1

© ЖШС РПБК «Дәуір», 2021

АУЫЛ ЖЫРШЫСЫ

Терме орындаған әншіні жыршы дейміз. Бұл екі ұшты балама. Батырлар жыры, махаббат дастандарын тыңнан туындатқан шайырлар «жыршы-жыраулар» деп аталған. Жыраудың жөні бөлек. Қаламгер Өмір Кәріпұлы жырау атанбаса да жыршылықтан кенде емес. Ауылдан тапжылмайтын бұл кісі сексенге іліксе де қалам қайратынан жаңыла қойған жоқ. Жинаққа енген «Математик Ергешбай» хикаяты шығармасының сүбелісі деп білемін. Бұл кісінің қалам қарымын «Серілер мен перілер» кітабын оқу арқылы байқаған едім. «Тамызық» (2008) кітабы қолыма тигенде, баспасөзде пікір білдірдім. Жазушы азын-аулақ жылқысын ұрыға алдырып, көңілсіз жүрген кезі еді. Шіліңгір шілдеде Ақадырға жолым түскен. Жазушының ақшаңқан үйі Ақадырдың күнбатыс жақ шетінде. Сырты шарбақпен мұқият қоршалған ауласы тап-тұйнақтай, әр нәрсесінен шаруаға ықтиятты адамның қолы көрініп тұр. Үйге кірмес бұрын шарбақтың басына ілінген кәдімгі үйеңкі күбіні көзім шалып қалды. Іш жағы ыстаған тобылғының түтінінен әбден қарайып кеткен, өзіміз бала күнімізде талай рет күрпілдетіп қымыз піскен қара күбі! Жүрегім шым ете қалды. Өткен күзде ақсақалдың қолындағы бар жылқысын пиғылы теріс залымдардың қуып әкетіп жоқ қылғанын естігем. Өмір Кәріп жездемнің мұртының шалғайы жығылмай ширатылып тұрғанымен, еңсесі түсіп кеткендей көрінді маған сол бір кездесуде. Үйдегі апамыз дастарқанға айран әкеп қойды. Өмекең терең күрсінді. «Е-е-е, сапырып сары қымыз ішіп отырушы едік, күбі қаңсып шарбаққа ілініді ғой» дегенді қабағы айтып тұрды. Ақсақалдың есіне қолды болған ақ адал малы түсе беріп, күрсінуді жиілеп кетті. Сорабы солғындау болған әңгіме барысында ілгері-кейінде жазған әңгімелерінің басын құрап баспаға өткізіп қойғанын айтқаны ғана есімде қалыпты. Содан бері де арада жыл өтіп, сол айтқаны «Тамызық» делінетін кітапқа айналып, менің де қолыма тиген еді. Кітапты парақтай отырып, көңілі алаң ішкі дүниесі әлемтапырық қаламгердің шымыр рухын, мұқалмас жігерін мойындайсың. Қөңілінің алаңын қаламының қарымы жеңген екен. Жаны сұлу жазушы жылқыға «сырты түк, іші боқ» жануар деп емес, көңілінің алданышы, шабытына шабыс берген дүниенің қызығы ретінде қарайтынын кітаптағы әңгімелерден байқайсың. Әңгімелерді оқып отырғанда, малды ауылдың қоңыр тіршілігіне елігіп, сағынышқа

ӨМІР КӘРІПҰЛЫ

.....
берілгендей боласың. Құрық сүйреткен жылқышы малсақ ағамызды еске түсіреді. Әңгімелеріндегі қымыз сапырған келіншектің келісті бейнесі тұла бойынан саумал иісі аңқыған ауылдағы шаруақор жеңгемізді көз алымызға әкеледі. Осы ағамызды (маған жезде) ауылда жатып алғаны қалай деп сыртынан жазғыратын да едік. Сөйтсек қарт қаламгер даланың жалықпай сайрайтын бозша құсы іспетті екен-ау. Қайран ауылды қиып кете алмай, өркениет ордасы қалаға жете алмай қалса да, қаламының қарымын жоғалтпай даласын жырлапты. Осы кітаптың алдында жарық көрген «Серілер мен перілер» (2004) жинағында прозаның сан алуан бояуын таба білген суреткерлігіне тәнті болған едік. Оқырман қолына тиетін мына жинағы шығармашылығының белесі деп қабылдадым. Жинақтағы кез келген әңгімесін оқып көрсең, алдыңыздан даланың майда самалы ескендей болып, жаныңызды жадыратар сезім толқынымен қауышасың. Қып-қысқа, шып-шымыр дәмді әңгімелерді араны ашылған рухани қажеттілік екі-ақ қарпып асайды. Таңдайда дәмі қалады. Спацияр қарттың шақшасындағы қара қоңыр насыбайға елтігендей, немесе бабымен ашыған бал қымызға балқығандай әсерде ішкі дүниенді майда леп желпіп, даланың жұпар иісті саумал ауасымен емін-еркін тыныстағандай, көкірек қуысың кеңейіп сала береді. Жинаққа енген мысал жанырндағы әңгімелері де адамды жалықтырмайды. Тез оқылып біткенімен, ойға ұзақ шомдыратынын қайтерсіз. Қаламын жанына серік еткен қарт жазушы айналасына мысқылмен, сынмен қарайды. Қоғамдағы көзге сүйелдей болған кем-кетікті ғана емес, бұта арсына бұғып жатқан жаманат атаулыға қаламынан улы сия бүркеді. Халық санасындағы аңыз адамдарды бейнелегеніне ризалық танытасың. «Шүлеңгер» (бұрын басылған) деп аталатын аңыз әңгімесі «Атымтай хан ордасынан жаяу қайтты» деп басталып, қолға жаққан сақадай шиырылып, желге кепкен жібектей ширатылып кете барады. Таныс та іркілісі жоқ жорға тіл, құлақта қалып қойған мақамды әңгіменің жанға жайлы жүрекке ыстық ырғағы үйіріп әкетеді, жүрмесіңе қоймай, жеткетей жөнеледі.

Әкесі даңғайыр шопан болса керек. Қаршадайынан еңбекке араласқан ол қозышы бала атаныпты. Алғашқы қалам алды өлеңдері мен жазбалары аудандық «Жаңаарқа» газетінде, облыстық «Советтік Қарағанды» басылымында жарық көре бастапты. Ауылдық мектепте ұстаздық қызметін жалғастырумен қатар, көркем прозамен айналысқан оның қаламынан әр жылдарда «Сарыбел сазы», «Ескі

тоған», «Атасының баласы», әңгіме-повестер жинағы, «Бұрқақ» және «Тайталас» романдары туындады. «Серілер мен перілер» кітабында жазушы алашқа белгілі тұлғалар Сәкен Сейфуллиннің, Әбікен Хасеновтің бейнесін сомдады. «Қыз қайырған» новелласында атақты күйші Сайдалы Сары Тоқаның күйшілік дарынын көркем тілмен кестеледі.

Ө. Кәріпұлын моралист жазушы деп білеміз. Осы жинаққа топтастырылған ой орамдары мен мысал әңгімелері жас ұрпаққа ғибрат беретін тәрбиелік мәні зор тағылымды туындылар болып табылатынына сенімім кәміл. Қарт жазушы әдеби ортадан сырт ауылда тұрып жатқандықтан да сыншылар назарынан тыс қалады. Ел-жұрттың амандығын тілеген батагөй жазушының әр шығармасы кестелі тіл көркемдігімен сүйсіндіреді. «Тұғыр» (2011ж) делінген еңбегінің мазмұны қою. Бұл кітап педагогикалық оқулық десе де болады. Жазушы халықтық тәлім-тәрбие тәсілдеріне сүйене отырып, ұлттық салт-дәстүрге талдау жасайды. Халқымыздың ауызша тарихы болып табылатын шежіренің тәрбиелік тағылымын ашып көрсетеді. Мұсылмандықтың бес парызының маңыздылығына тоқталады. Төрт түліктің ұрпақ тәрбиесіне тигізетін ықпалын баяндайды. Ұлттық тағам түрлерін таратады. Тәрбие қайнары халықтық наным-сенімнің мәнін ашады. Ата жолын ұстанған ізбасар ұрпақ қайтсе шымырланады, соны таратып айтады. Кітаптың бір тарауы «Көшбасшы» делінеді. Көш бастау екінің біріне бұйырмаған. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы тәуелсіздік алған өтпелі кезеңде, ертеңімізді көрегендікпен болжап, Қазақ елін соныға (өрісті де өркенді ел қатарына қосып) алып шыққанын бүтін әлем жұртшылығы мойындаған озғындық деп келеді де, Елбасыға деген өзгеше ризалықтан жыр туындады деп тұжырады. «Бір жылғы туған құрдасым, армандасым, мұңдасым, реті келіп тұрғасын, өзіңе бұрдым жыр басын. Қазақтың туған бағына, аруақты ерім-Ұраным! Қиындықтан тайсалмай, аршыдың көзін тұманың. Арқаға кешті бастадың, белгілеп елдің тұрағын. Дарабозым, тарланым, данагөйім абзалым. Ел мен елдің арасын көпір болып жалғадың. Қазағыңды мұратқа жеткізу ғой арманың. Даналықпен саралап, саясаттың тармағын, ғасырдан өтер сүрінбей, тура жолды таңдадың. Еркін әлем көгінде, қырандайын самғадың. Жасаңсып өскін өркенің, жайқала берсін орманың, Жамбылдың жет жасына, қызығын көріп жалғанның. Арайлы болғай лайым, алдағы атар таңдарың. Өзіңе осы тартуым, аз ғана мәзір қолдағы».

Жазушының Атымтай жомарт, Жиренше шешен, Асан Қайғы, Алдаркөсе, Қожанасыр өмірінен алып жазылған аңыз әңгімелері мектеп оқулығына енетіндей тағылымы мол шымыр дүниелер болып табылады. Жазушы қаламы ескі дәуірдің көріністерін айшықтағанда ұтқырлана түседі. «Түйе баққан Жиренше» туынысы новеллалық мәнерде жазылған. «Шекпен кесе - елге жақындығы, кетпен ұстаса - жерге жақындығы» деп келетін тапқыр оралымға еріксіз сүйінесің. Шешендік ойға құрылған қанатты сөздер әңгімеде молынан. «Жал-шысы жұртта қалса, байды құдай ұрғаны, ақылшысы сыртта қалса, ханды құдай ұрғаны», «Туыс туыс емес, сыйласқан туыс.» «Жорға сүрінсе жүрісі түзелер, итіншек сүрінсе жалы күзелер», «Ер еңселесе, ез басынар». Ханмен екеуара әңгімеде жазушы Жиреншені былайша сөйлетеді: «Жақсыға пәс екенсің, жаманмен дос екенсің. Аярды ақылманым дейсің, көлгірді нақылманым дейсің. Ақкөңілден «әңгі» деп сырттайсың, әділетшіл шыншылды шырық бұзады деп сарайға жуытпайсың. Жалықпайтын жандайшапты ес көресің, сыншылды мінемпаз деп қас көресің. Көбік ауыз көпірмені «шешенім» дейсің, көзге түскіш жағымпазды «көсемім» дейсің...».

Алдаркөсені сомдағанда оның тапқырлығын алға шығарады. «Қынап ыңғай бермесе, қылыш қинай бермейді» деп келетін тың тіркестер бұл әңгімеде де молынан. «Кәрісі қадірсіз ауылдың адамдары арсыз келеді» - «Шал желіксе шапанын жоғалтар, қатын желіксе ошағын жоғалтар». «Тойшыл ауылдың малы жоғалғыш келеді» деген тіркестер мақал-мәтелге бергісіз. «Асан шерлі» хикаяты да ішті шығарма. Автор кейіпкерін табиғатпен қойындастырады. Хан сарайынан алыстатып, халыққа жақындатады. Дала данышпанын асыра дәріптеуге ұрынбай, қара халықтан шыққан қарапайым адам бейнесінде көрсете алған. Асан да - ет пен сүйектен жаралған пенде. Ана құрсағынан шыққан, әке үлгісінен тәлім алып, ұстаз алдын көрген. Ұстазы шәкірт Асанға: «Әділдік қайда болса, жерұйық сонда» деп ұқтырады. Әкесі өсиет етіп: «Жерұйық - отыңның басында, ошағыңның қасында. Жардың құшағында, баланың қылығында» деп тапсырады. Әке мен ұстаздан кейінгі Асан шерліге демесін болған шалқар дала еді. Дала сырына құлақ түре жүріп Асан негізгі сабақты табиғаттан алады. Бұл ерекшелігін жазушы қаламы тап басады. Асанға жершілдік қабілет қонған. Содан да ол ұшқан құс, жүгірген аңның тілін білетін дәрежеге жеткен. Оның осы қабілеті әңгімеде нанымды көрсетілген. Дағдарған

сәтінде табиғат сырына жетіктігі қиындықтан жол тауып шығуа септігін тигізеді. Жолбасар қарақшы әңгімеде: «Әне бір құстың қуы не деп шықылықтап тұр? Дөп түспесең мына шоқпармен миыңды ағызамын» демей ме. Сонда Асан былай деп жауап береді: «Сауысқан не деуші еді. Судан қаталаған жылқының жылы-жұмсағына кенелсем-ау дейді де баяғы. Табалаудан да құр емес. Ел азайын десе, еркектері еріншек ,қатындары көңілшек келеді. Ер азайын десе,жақынын жауға алдырады, би азайын десе, жамағатын дауға алдырады. Ел берекесі кетерде, іргеңнен жау шығады; мал берекесі кетерде, ит атаулы еріншек маубас келеді, жігіт атаулы барымташы жаубас келеді». Асан тапқырлығымен барымташыны райдан қайтарады. Халық аңызында Асан Қайғы қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын жерұйықты іздеп ел кезбей ме. Қаламгер де өзі сомдаған кейіпкерін ұзақ сапарға шығарады. Ел ішінде айтылатын Асанға байланысты аңызды басқа қырынан алып, соны шешімге барады. Жер шолумен, қоныс қараумен жүрген данагөй Асан ел бірлігін ойлап, ынтымағы жарасқан қауымға назар аударады. Бір ауылдың тұсына келгенде, құлағына шаң-шұң айқай жетті. «Дәу де болса ұрысқақтың ауылы шығарсың-ау, - деп топшылаған. - От басынан ырыс қашарда қатыны көк бет шайпау, ері бойкүйез жалқау келеді деуші еді бұрынғылар.» Екінші бір қонысты жанасалай өткенде, құлағына сыбыр-жыбыр жеткендей болады. «Бұл төңіректі мекендейтіндер жәдігөй-жәрукелер-ау, сірә. Өсек-аяңға үйір сыбырлаққа ұқсайды...» деп түйеді іштей. Шағын хикаяттың әр жолды жас буынды отаншылдыққа, ел мен жерді сүюге баулиды. Жер шолу көп жылдарға созылған. Ежелгі түріктердің көне қо-нысын адақтап шыққан еді. Атыраудың асау толқынды айдынына ұзақ-ұзақ көз жіберіп: «Балығы тайдай тулаған, шағаласы шулаған, жағалауынан ел кетпейтін, салқар даласынан мал кетпейтін; қойы құйрықты, түйесі өркешті, жылқысы жаялы; шөбі ащылы-тұщылы, топырағы май жер екен» деп тебіренеді. Алаш жұртының іргелі қонысы боларына сенімі мол еді. Екіұшты ойға беріліп: «Екі бүйрі қысыңқы ма, қалай? Ірге-ден көз алартқан ата жауы күндіз күлкісін, түнде ұйқысын қашырып мазасын кетірмесе не қылсын? Азаматы аттан түспейтін жаужүрек, әйелдері иі жұмсақ елжірек, кәрісі құдай деген азаншыл, мырзасы қонақуар қазаншы, ұлы уытты, қызы қылықты; әндері асқақ келетін, жігіттері паң, кісіге ат үстінен сәлем беретін; кеудесін дұшпанға бастырмайтын, жаудан сауға сұрап бас ұрмайтын, Алашымның бір бұтағы тамыр жайып, өнік шашатын құтты қоныс болайын деп-ақ

ӨМІР КӘРІПҰЛЫ

тұр екенсің», дейді тереңнен дүмпіген ойын «жақсы сөз - жарым ырыстың» жоралғысына жатқызып.

Өмір Кәріпұлы халық санасындағы аңыз адамдардың бейнесін көркем прозада сомдауда тыңнан боразда тартқан десек артық айтқандық болмас. Біз көбінесе қарабайыр қалыпта жүретін талантты көзге ілмей, шығармалары әдеби айналымға шығып кеткен танымал тұлғаларды төңіректеуге әуеспіз. Түкпірде елеусіз жатқан қаламгердің қалам қарымына мән бермейміз. Жазушы қаламы дерегі бұлдыр екі ұшты оқиғаға ұрынбай, өмірде болған жағдаятты нанымды көрсетуге күш салады. Содан да ол сомдаған кейіпкерлердің жан дүниесі кіршіксіз таза, мінез сұлулығы басым түсіп жатады. Таяу кезде жазып бітірген (2016 ж.) Абылай ханға арналған «Қайран ел» хикаяты жазушының үлкен олжасы деп білемін. «Жұлдыз» журналында (2017 ж.) жарық көрген туындыны оқырман жақсы қабылдады.

Өмір Кәріпұлы кейінгі кездері әңгіме жанрында көп еңбектенді. Прозашыға тән байсалды машықпен реалистік мәнерде жазылған әңгімелерінің кейіпкерлері қазақы болмысты ұстанады. Ұлтымызға тән әдет-ғұрып аясында дараланып көрінеді. Осы жинаққа енген «Балтыр» әңгімесінің кейіпкері қыл қалам шебері Байыстың негізгі тұрағы ауыл еді. Қалаға кеп орнаған оның аңсары табиғатқа ауады да тұрады. Қаланың сапырылысқан ығы-жығы тірлігінен мезі болады. Бірге өскен Жолқанмен де аралары алшақтап барады. Зайыбы Зүпіштің де қабағы салқын бұған. «Табиғатты жырлаймын деп жиырма жыл дала кездім. Сондағы жазғаның құрық сүйреткен жылқышы, жолаушылаған шал... айғырлардың төбелесі, бұқаның сүзсі. Сенің ойыңды біліп болмайды. Қисынсыз бірдеңелерді шатпақтап...» Бұл - Зүпіштің сарындауы. Ол бекер сарындамайды. Болашақ жазар туындысына қиналған ерінің жүріс-тұрысынан секем алады. Көше кезген ол біреуді іздейтін сияқты. Одан ұйқысырап «балтыр, балтыр» деп былдырлайды. Кездеспей жүрген бір бейнені іздеп шарқ ұрумен жүр. Зүпіштің сарындауында да қисын бар. «Көрпе астында жар құшағында ашылатын сұлу дене ашқарақ тіміскі көздердің сұғына ұшырап, әйелдің бейкүнә уыз тәні жарнамаға шығып жатқанда, өзінің жүріп-жүріп кеп балтырға сұқтанғанына жол болсын?! Сұлудың шырынды еріні, мамықтай үлпек тамағы, аршын төсі мен ақ білегі тұрғанда қай еркек балтырға сұқтанар дейсің. Нәпсі еркіндігіне жол ашылған алқын-жұлқын

заманда балтыр құр айтарға ғана. Мәнсізденіп біткен, күні өткен балтырдың.»... Әңгіме идеясы былайша түйінделеді. Балтыры мүсінделген арудың аузына сөз салады автор. « Жақсы салыпсыз. Әсіресе балтырды. Сәтті шыққан. Таңын жарқыратқан, тәнін ашқан бейпілдерге сабақ болуға тиісті. Жалаңаштанып алдық шетімізден. Масқара ғой, масқара!? Балтырдың киесі жіберес-ау!» Бүгінгілер бұл сөзге тоқтамайды. Ашылып-шашылу санаға тереңдеп сіңіп кеткен. Ақша қуалаған ындыннан ұят кеткен соң не шара!? Жазушы бұл шарасыздықты шығарма соңында былайша түйіндейді. «Байыс толқынысын сабырға жеңдірді. Қыз боталап жылап тұрды». Неге жылайды қыз? Қазақтың қара өлеңінде мынадай жолдар бар. «Ай көрінер ақ үйдің маңдайынан, берген қантың кетпейді-ау таңдайымнан, бұлғақтаған біреудің еркесі едім, кез қыласың жігіттің қандайына. Ахау, айдай, асау тайдай бұлқынған заманым-ай?» Сол асау тайдай бұлқынған қазақ қызы бүгінде не күйде? Ары мен ұятын, махаббатын жоғалтып алып жүрмей ме? Ары жалаңаштанып, ұяты саудаға түсіп кеткен соң, қыз байғұста нендей бедел қалады? Жазушы кейіпкерін бекер жылатпаған. Бұл қалпында кете барса, жалаңаштанудың көкесі алда. Сондай тұспал бар бұл әңгімеде. Әлден-ақ адамдар көз жасын тауысып алды. Жылауды ұмытып барады бүгінгілер. Жүрек беріштеніп тасқа айналып кетпесе не қылсын?! Осының салдары махаббат ұғынмына да көлеңкесін түсіре бастады Ұғым дәрежесінде қалып барады асыл сезім. Көнеріп кеткен. Солай деп соғады білгіштер. Постмодернистік сарын да соған жақын. Махаббат дегеніміз не сонда? Адамды адамның жақсы көруін де ақшаның еркіне жіберіп қоюымыз керек пе?

Осы жинақтағы «Жоғалып табылған махаббат» делінген әңгімесінде жазушы жоғарыдағы сұрақтарға жауап іздейді. Оқиға бірінші жақтан баяндалады. Бас кейіпкер Нияз аға-жеңгесінің сәтсіз жұптастығының салдарынан өмір жолын қиындатып алады. Ағасының шаңырағы шайқалып, мекер жеңгесінің опасыздығына күйінген ол қияс мінезге басады. Әйел затына деген өшпенділік мінезіне ауысып, көркімен көз суырған керімдерден сырттайтынды шығарған. Сұлулық оған құбыжық көрінеді, сұлу қыздардан сырттайды. Сөйтіп жүргенде, өзінің сондай бір ай маңдай аруға шырмалғанын байқамай да қалады. Сұлулықты сұмырайдай көріп, оған тас атқаны үшін қатал жазымыш оған Шырын сынды аруды кезіктіреді. Қапияда одан көз жазып қалады. Оқиға ширығады.

ӨМІР КӘРІПҰЛЫ

Ақыр соңында табысады жоғалтып алған махаббатымен. Оқиға барысы күтпеген иірімге тартып, сені өзімен ілестіре түседі. Шырын мүгедек боп қалған. Кеудесінде шықпаған жаны. Сөйтіп жатып ол ғашығын бір сәт есінен шығармайды. Отыз жыл бойында сүйген сұлуын жалықпай іздеген Нияз сын сағатта бастапқы ойынан қайтады. Оған салса махаббат - сұлулық. Махаббатсыз сұлулық түкке де тұрмайды екен. Адам жанын тазартып құлпыртатын, өмірге деген құштарлығын арттыратын нағыз құдірет махаббат екеніне көзі жетеді. Оқиға барысында автор мен кейіпкер арасында әңгіме өрбиді. Адамзат баласы әлмисақтан сұлулыққа құштар. Сөйткен ынтызарлық, сұлулыққа деген құштарлық қандай күйде? Бүгінгі таңдағы көзсіздікке жаның түршігеді. Сұлуды тәлкекке түсіріп қорлайды екенбіз. Ақшаның буымен сиқырлап сұрын кетіреді екенбіз. Сүйкімінен айрылған сұлулық сені тартпайды екен. Осындай кереғарлықтан сүспеншілік қожырайды. Шынайы сезімге жарықшақ түсіп, көңілге сенімсіздік орнайды. Жүрек салғыртсиды. Махаббаттың ақ құсы жыртқыштың тырнағына іліккенде жасайтын қайраның бар ма? Нияздың бұл ойына жазушы да қосылады. Аз күн жүз көрісіп ой бөліскен Ниязды қимай қалады. Осындай ізгілікке құштар адамдар өмірде көп болса ғой деп қиялдайды. Сонда жақсылық салтанат құрып, жарқын заманға бір табан жақындай түсер еді адамзат баласы. Мүгедектер арбасына таңылған Шырынды да аяиды. Ұнатқанына деген ынтызарлығы бір сәтке де бәсеңдемеген. Құр шықпаған жаны жатса да ғашығын жартыкеш жанына таяныш көрген. Бір сол деп үміт шырағын сөндірмей келген. Сонда кембағал оны жарыққа талпындырған ненің құіреті, ненің демесіні? Әңгіме былайша түйінделеді. « Сол бір құдірет біресе жоқ деп, бірес жоғалтып алып жүрген өзімізге сыр мінез Махаббат шығар-ау! Адамдарды жалғыздықтан, азап пен сордан, мейірімсіздіктен, қатыгездіктен арашалап қорғайтын «құтқарушының» нақ өзі десеңші. Сонда ғашықтықтың пәрмені жаратушы иеден бір де кем түспегені ғой. Солай болуы бек мүмкін». Бұл ой бұрын да айтылып жүр. Автордың баяндауында сонылық бар.

Өмір Кәріп ағамыздың қаламы адам жанының нәзік иірімдеріне сұғынады. Әр жазған шығармасында жүректен бастау алатын мейірімділікті, ізгілдікті кейіпкер жанының тереңінен суыртпақтап шығарады. Сондай құлшыныспен жазылған туындылары шыншылды-

ғымен баурайды оқырманын. Лиризм, нәзік иірім поэзияға тән деген ұғым бар. Прозаға да жат емес. Қазақ әдебиетінің заңғар классиктері М.Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов т.б. жазушылардың шығармалары сыршылдығымен құнды. Сыршылдық лирикалық мәнерге жатады. Лирикалық машықпен жазылған әңгіме, повестердегі оқиға тігісі жатқызылған стильмен өріледі. Кейпкерлері шетінен нәзік жанды келеді. Шығарма мазмұнында да жұмсақтық басым түсіп жатады. Оқиға барысы арсы-гүрсі анайылыққа бармайды. Кейіпкердің ішкі дүниесі ашылады. Лирикалық шығарма туындатқан автордың сөз саптасы, сөйлем қолданысы да нәзіктікке қызмет етеді. Бұл тұрғыдан алғанда, Өмір Кәріп ағамыздың тіл шеберлігінің мүмкіндігі мол. Төгілмелі сұлу өріммен әдіптелген мәнерлі де көркем тіркестер кейіпкер табиғатына сай келеді. Оның қай шығармасын алып қарастырсақ та, адам жанының ішкі дүниесіне үңілген психологизм басым түсіп жатады.

Қаламгердің алғашқы прозалық шығармалары соғыстан кейінгі ауыл өміріне арналған. «Ақжамал», «Ескі тоған», «Боз жаңбыр» повестерінің кейіпкерлері - майдан даласынан оралған солдат-тар. Майданнан оралғандар бірі жарынан, бірі баласынан көз жазып қалғандар. Міне осы трагедияны жазушы «Боз жаңбыр» повесінде Дастан бейнесі арқылы ашып көретеді. Соғыста артынан «қара қағаз» келген Дастанның ауылда қалған жары шарасыздан қайнағасына қосылады. Сөйтіп жүргенде, Дастан тірі боп шығады. Аянышты тағдырға жүрегің езіледі. Осы тақырыпты автор «Бұрқақ» романында тереңдете түседі. Ақтан мен Алсудың айнымас адал махаббаты нанымды берілген. Роман оқиғасы тебіреніске толы. Қаламгердің «Тайталас» романы да өмір шындығынан алынып жазылған. Романның бас кейпкері Есейді өмір есейтті. Қазақты қырғын таптырған отыз екінің ашаршылығында Есей жетім қалады. Оны асырап алған шешесі Таңғалды жазушы үлкен жүректі ана бейнесінде алады. Ана мен бала арасындағы мейірім дәнекері тіршіліктің аумалы-төкпелі шырғалаңында беки түседі. Романның басты идеясы - ел тағдыры, жер тағдыры. Сонау елуінші жылдарда тың игеруді көтерген партия ұраны қазақ даласын бейберекет жыртып шаңын аспанға шығаруға жол ашып берген жоқ па. Тусыраған дала эрозияға ұшырап, құнарынан айрылған еді. Солақай ұранның салдарынан қазақ даласының шаңы аспанға

шығып, миллиондаған гектар жердің рәсуаға ұшырағаны романда шыншылдықпен баяндалған. Бұл роман сыншылардан өз бағасын ала алмай қалған деп білеміз. Автор қазақ халқының тағдыр - талайын тау еркелері арқарлармен шендестіріп алған. Іргелі туындының көркемдік деңгейі жоғары.

«Серілер мен перілер» (2004 ж.) жинағына енген «Аусар» хикаятында баяндалған оқиға XX ғасырдың бас кезінде ел ішінде өткен. Сарауыз - өмірде болған адам. Арқасына үстел төңкергендей қапсағай келген сүйекті жігіт бопты. Тақымынан көкпар бермеген. Айыбы кірмелігі, кедейлік тағы бар. Ол даланың аусар серісі еді. Бірақ оны қасақылар жарға итерді. Соның салдарынан аты өсекке ілінді. «Ұрғашыға тынышсыз» деген жалаға ұшырады. Дала серісінің образы еш қоспасыз өз өмірінен сомдалған. Бұл шығарманың ерекшелігі сол - хикаятта дала мінезі бар. Дала мінезі дегеніміз сол кең сахарада ғұмыр кешкен қазақ деген халықтың мінезі десек еш қателеспейміз. Серілігі мен перілігі бір-біріне ұштасқан атпал азаматтар қаншама. Мәдиді оққа байлаған, Біржан салды есі ауысты деп арқанға таңған, Үкілі Ыбырай мен Иманжүсіпті аттырып жіберген озбырлар Сарыауызды да кең далаға сыйдырмаған. «Ол өлгеннен кейін іле отыз екінің аштығында қазақтың тең жартысы аштан қырылды. Сүйектері шашылып сай-сайда көмусіз қалды. Тамағынан күн көрінген аршын төс керімдердің ақ балтырын күзен қажады. Жидіп түскен қолаң шашты құстар ұясына жапсырды. Шу асауды құлағынан тартып шөкесінен түсіретін не бір талыс кеуде бура сан боздақтар ит-құсқа жем болды.» Бұл жолдарды оқығанда жүрек шімірігеді. Дала серісінің аянышты тағдыры арқылы жазушы кең далада емін-еркін ғұмыр кешкен қазақ халқы тап болған зобалаңның ащы шынығын ашып көрсетеді. «Атқан оғы мүлт кетпеуші еді. Енді бұдан ешкім де үрікпейді. Тыным-тыныштықтан айырып, түнде ұйқысын, күндіз күлкісін қашырған, екі елді егер-дегер қылған сары теке соққанды жуасытқанның екі дүниеде жүзі жарық. Құдай екен, солар заманды жуасытып көрсінші. Қотандағы малы мен қойнындағы қатынынан ұзап шықпайтын салбөкселерге заманды оңау қайда?! Ақ қашып, қызыл қуып бейбіт елдің тутақайын шығарды. Күшігін алдырған қасқырдай ызалы ақтар жүйрікті мініп, сұлуды ұйпаласын. «Ойбай, ана ауылда бәленнің келінін зорлап кетіпті, мына ауылда бәленшенің қызын атқа өңгеріп әкетіпті. Сарыауызға қимаған, одан өлердей қызғанған сан қылымсы

едірек мұрт әумесердің құшағында тұншыққан.» Осы жолдар сол бір ауыр кезеңді дәл көрсеткен. «Дүние кезек» деп тұжырады автор. Сарыауызбен жұлқысып өткен Дүрбек те ел кезіп кетеді. Дала серісін ата жауындай көрген Бейіс заман қарпуына беріспей, маңына топ жиып жігіт ұстаған. Киіз сөмкелі белсенділерді талай дүрелеген еді. Ақыр соңында солардан ажал тапқан.

Өмір Кәріпұлы шығармалары сан алуан тақырыпты қамтиды. Жетідегі баладан бастап жетпістегі қарттар бейнесі әңгіме-повестеріне өзек болған. «Ескі тоған» хикаятындағы Қадыр қарт соғыстан кейінгі ауыр кезеңдердің салмағын көтереді. Жесірді жұбатып, жетімді уатады. Тоған байласып, ел келешегі үшін қомақты іс тындырады. Соны көңіліне медеу еткен қарт ескі тоғанды шырғалайды. Өмірден озғанда артына қалдыратын белгісі осы мына ескі тоған екеніне көзін жеткізеді. Сөйткен Қадыр да, тоған да тоза бастаған. Бұл - өмір заңы. Хикаяттың түйінделуі оқырманға ой салады. Ой салып қана қоймай, заман ағымын тұспалдайды. Қазақ даласынан сән кете бастаған. Соны жазушы Қадырдың көңіл күйімен береді. Қара тоғанды айналып аққулар ұшып жүрау деп өзін жұбатқан қартқа жаның ашып кетеді. «Шал көзіне аққу сияқтанып шалынған ақ шике бұлттардың үзігі еді.» деп аяқталады хикаят. «Мейрам суы» әңгімесінде қаламгер Тұқат қартты бейнелейді. Шындыққа малынған жазушы қаламы бұлтарыссыз тіке тартады. Тұқат та жігіттің сұлтаны дейтіндей ер бейнелі азамат еді. От кешкен солдат майдан даласынан қансырап оралады да, бейбіт еңбекке білек сыбана кіріседі. Серілікті де қатар алып жүреді. Сұлуда кегі кетпейді, қолайына іліккенді ұйпай береді. Соның салдарынан аты жаман ауруға ұшырайды Ұрпақсыз қалады. Жалғызділікті ол сүйекшілікке бейімделеді. Кәнігіленіп алған мәйтші шал бейнесі жағымды жағынан көріне бастайды. Сүйекшілікке жүрдім-бардым қарауға болмайды. Оның өзіндік ығыты жөн-жобасы бар. Әңгіменің «Мейрам суы» аталуы тегін емес. Жарық дүниеге келген адам пақыр жуынады, шайынады, көлге де шомылып, моншаның ыстық буына арқасын тосады. Сөйткен пенде су ішкілігі таусылып қара жердің қойнына аттанады. Сондағы суынған денесіне соңғы тиген су - «мейрам суы» делінеді екен. Мәңгілік ұйқыға кеткен марқұмның суық тәніне шашыраған мөлдір тамшылар жарық жалғаннан ең ақырғы көрген рахаты демеске лажың қайсы. Енді мұның өлі денесін кім осындайлық аялар дейсің.

Осы тәніне тиін жатқан мөлдір тамшылар «мейрам суына» бергісіз емес пе. Өлікті осындайлық ептілікпен аялаған кәнігі сүйекші Тұқат жалғыз жатып көз жұмады да, сүйегі ұстауға келмей қалады. Бүлінген денені аялау мүмкін болмады. Бұл жағдайға кім кінәлі? Заман ба, адам ба? Жазушы осы сұраққа жауап ізейді. Оқырманын ойландырады. Қартайған адамдар бейнесі жазушы шығармаларында әр қырынан алынады. Мәселен, «Дуал» делінген әңгімедегі Тағай шал - қарапайым еңбек адамы. Кешегі кеңестік заманда озат шопыр атанып омырауы орден, медальға толған. Ақшаны күреп тауып, соның арқсында көк қақапалы үй салған. Биік дуалмен қоршалған еңселі үй маңайындағы жәпірейген құжыралардың еңсесін езіп жіберетіндей асқақтап тұрар еді. Сөйткен биік дуал Тағайды арбай бастайды. Шығарма идеясы мынаған саяды. Он жерден биік дуалмен қоршаған көк қақпалы үйге кіргеніңмен барар жағың қараңғы көр. «Дәу шал» делінген әңгіменің кейіпкері де осал емес. Заманында жауырыны жерге тимеген Бұрқан балуан қартайғанда ұл мен келіннің қолына қарап қалады. Мінезді қарт келінге жақпайды. Жалғыз ұл да салғырт тынышсыз әкеге. Қыздарыңды жағала деп түртпектейді. Қарттар үйіне барам десе кет әрі болатын түрі жоқ ұл мен келіннің. Соған шамырқанған Дәу шал жалғыз ұлға қырын. Бұрқанды ұлының мысы жеңіп кете береді. Өзінен аумай қалған оны қасақы демеске лажы қайсы. Тұлға-тұрпаты мен кескін-кейпін, бұлқынған бұла күшін, бойындағы бар қуатын еншілеп алған мына жазғанды тонаушыдан бетер жек көріп қиқар әке қарадай шытынайды. «Ау, бұ неме көктен түсті ме сонша?! Біреудікі біреуге ауысып жатса қайтарымын талап етпей ме? Жай дүние болса бір сәрі, мына неменің бойындағы барша қасиеті өзінен ауысқан жоқ па.? Қол созымға қолы жетпейтін қортық боп туса екен. Шыбықтай шидиген бір тірі жан болса қайтер еді? Бұл болса міне, достың мысын басатын, дұшпанның құтын қашыратын жігіттің сұлтаны нағыз. Ұстасқанды алып ұрады, жағаласқанды ұрып жығады. Керімердің де көзінің құрты, көңілінің дерті. Осындайлық тартымдылықты әкеден еншілеп алғанын бір сәтке ойына алмағаны ма? Жарайды, әке өзімдікі деп еркінситін шығар. Қанша дегенмен туған аты бар. Осының әне бір қоян көз қатпа қара келіншегінің басынғанына жол болсын?! Түйсіксіз жазған бір сәт ақылға келсе қайтер еді. Қойындасқан байын ол балшықтан домбалдап алған жоқ қой. Бұла ғып өсірген баласын қайдағы бір қылымсы иеленіп алғанымен

қоймай, түйедей өзін түймедей көрмей көз түрткіге ұшыратқанына жыны қозады. Шал үш қыз, бір ұл өсірген. Сөйте тұра жетімсірейді. Оған жетпей тұрған келін мен баланың мейірімі. Мейрімсіздік жайлаған қоғамдағы шал - шауқанның басындағы хал осы. Әкешешелерін балалары қарттар үйіне ыңғайлайды. Мұндай қатыгездік ұлтымызда жоқ. Дәу шалдың қыздары да бар. Бүйтіп қиналғанша қыздарының қолына неге бармайды? Қасарысады кәрі шөге, намысқа тырысады. Өле алмай жүріп ол нендей намыс? Сөйтсе, дәу шал қазақы ғұрыпқа бағынады екен. Ширыққан ол былай деп күңіренеді: «Біз - қазақпыз ғой, балам-ау. Қазақ ғұрпында әке мен шеше о дүниеге ұлдың қолынан аттануға тиісті. Қыздарға не деп барам? Қарным аш, иығым жалаңаш деймін бе? Мені соралтып жүрген басқа нәрсе».

Бүгінде әдебиетте постмодернистік ағым дендеп барады. Осы кезге дейінгі жазылған дүниелер түкке де тұрмайды екен. Осыған елігетіндер бар. Ұлттық кейіпкер болмаса әдебиетте нендей құн қалады? Қазақ оқырманын ұлттық әдебиеттен айыру - ұлтсызданудың әрекеті демеске амалымыз қайсы?!

Ауылдан ұзамаған ағамыз табиғатты назарынан қалт жібермейді. Қай шығармасын алып қарасаңыз да дала табиғаты көз алдында тұрады. Даланың аң мен құсы жазушының сырласы әрі мұңдасы. Сондағы жан тартатыны кәдімгі тау еркелері - Арқар. «Тайталас» романында табиғаттың текті төлін қара сөзбен жырлаған. «Еменнің иіріндей жуантық балғын мүйізінің буылтығы бүрленіп орамы зорайғалы айбыны тіптен асқақ. Құзардың ит азу сойдақ тастарына алма кезек шығып, жер дүниені тым биіктен шолғандағы ересен айбарына сүйсінбейтін көз сірә да жоқ-ау! Оны айтасың, әлемді жаратқан Алла тағала осы бір момақан жануардың асқар шыңмен жарасымды үйлескен асқақ та сымбатты тұрқына алдымен өзі сұқтанбаса деңіз. Шыңның ұшар басында тұяқтарын бір нүктеге қадап тұрған сәтінде табиғат ана сүйкімді төлінің шаңырақ мүйізіне ақ мамық бұлтын ілер еді, майда қоңыр самалымен желпір еді, сандаған өскіннің жұпар ісімен кіршіксіз ұлпа танауын қытықтар еді. Сонда, иә сонда деймін-ау, жас құлжа аузын сәл ашып көмейінен мекіреністі үн шығаратын. Құмыққан дірілді қоңыр дыбыс ауаға ән болып таралып, тау-тасты жырдай әлдилейтін еді. Тау да, тас та арқар ұранын шақырады. Сыңсыған қурай, терең шатты бойлай өскен ақ балтыр қайыңдар мен мырза теректер де мың

сан жапырағына тіл бітіріп, арқарларға мадақ жырын арнайды. Жанаттай құлпырып, табиғаттың өзіндей түлеп, желдей жүйткіген қайран арынды күндер-ай!» Сөйткен табиғат төлі бүгінде нендей күйде? Арқа даласында жүздеп өретін тау еркелері құрып бітуге жақын. Сол ала шапқынды көзімен көрген жазушы ағамыз арқарлар тағдырына қайта айналып соға береді. Осы жинақтағы «Соңғы тұяқ» әңгімесінде қаламгер табиғат еркелерімен адамша мұлдасады. Үркердей ғана аз үйірді аспаннан төнген «қара тажал» жайпап салады. Бір тауда бір өзі қалған жетім саулық қос қоңырын ширата түседі. Биіктік арқарлардың ғана еншісінде. Бұғынып бас амандау бұларға лайық емес. Шынығып шымырланбаған болбырақ босаң төл өсе келе арқарларға ән қасиеттен жұрдай болып, қорғаншақ көрбала боп қалуы кәдік. Өлі сүйек әлжуаз тұяқ тұқым жалғастығына төтеп бере ала ма? Қоңыр саулық қос томпақайын құзарға бастайды. Биіктікті бағындыруға деген құштарлық аналық арқарды уытты ширығыспен тәуекелге итермелейді. Амал қанша, қоңыр саулық бір күндері аңдыған жаудың қарауылына ілігеді. Қос қозықа жетім қалады, енелерін зарыға күтеді. Тоқтышақтарды табиғат ана қамқорлығына алған еді. Бір күндері торға шырмалып кете барады. «Шымыр тұяқ-тарының ізі қалған «арқар соқпақ» тоқтышақтарды жоқтап шала бүлінді. Шер көкірек кәрі тау арқарлардың соңғы тұяғын қимай теңселеңдей берген-ді. Сұсты суық жартастар да қабағын қалыңдатып алып еді. Сай-сайдан бұрала аққан ерке бұлақтар күлкісінен жаңылып, көз жасын мөлт-мөлт төгілдірді», - деп толғайды қаламгер.

Табиғат аясында ауылдық жерде ғұмыр кешкен жазушы ағамызды бір есептен аяп та кетесің. Адамдардан да далаға жақындығы әр жазған шығармасында анық байқалады. Байқалып қана қоймай, сені ойға түсіреді. Мұңға малынып шермен көмкерілген әңгіме-хикаяттары - шалқар кеңістік далаға деген құштарлығының айғағы. Табиғаттың не бір ойпаң-тойпаң амалын адам көңіл күйімен орайластыруға шебер қаламгер жылдың әр мезгіліндегі ауа райының құбылысын қағазға айнытпай түсіреді. Осы жинақтағы «Тұман» делінген мөлтек әңгімесі соған дәлел. «Соқыр тұман табаны күректей бес сағатқа созылды. Жұқарған жайдақ көңілімді уайым қармады. Аш өзекке сорғыған жылымшы мұң жүрегімді айнытып, қараптан қарап лоқсыдым. Басым айналып көз алдым қарауыта берген соң, етпеттеп жатып жер тынысына құлақ түрдім.

Күзгі ылғалдан жасаңсыған жусанның жағымды иісі тынысымды ашты. Баяғы сәби кезімде ана көкірегінен осындай бір жанға жайлы жылы леп шалқушы еді. Біреуден зекінді естіп жұқарғанда анамның омырауына тұмсығымды көміп, оның саумалша бұрқыраған иісін құныға жұтатынмын-ай кеп! Дәл сондай әсерде рахат күй кешіп көп жаттым. Жарықтық құба дала мені үнсіз жұбатып, ыстық демін тұла бойыма дарытты. Соқыр тұманға қамалып жалғызсырағанымды, жоқшылық қыспағында орта құрсақ жүргенімді, малымның жоғалғанын да есімнен шығарып, бұлауда жатқандай балқыдым. Бүйрегім шаншып о, жер, бұ жерім сырқырайтын. Сап тыйылды. Ой, рақат-ай!»

Ұзына ғұмырын ауыл өмірімен ұштастырған қаламгердің сырласы да, мұңдасы да табиғат болғанына шүкіршілік етесің. Табиғат құнарынан өзек жалғайтын оның шығармаларында ой басым. Жүрдек қаламы өлеңге де жорға. Прозасындағы «майда бүлбек» поэзиясынан ауысқан. Көбінесе ол қоңыр күзді, қоңыр кешті, қоңыр сарынды шығармаларына арқау етіп алады. Қоңырлатып ән салатыны бар. Қоңыр тіршілік қалыбынан еш ауытқымайтын ауыл жаршысының мінезінде де жұмсақтық басым. Саған берген сәлемімен-ақ астына бір ат міңгізе салады. Жете амандасқанды қош көреді. «Даланың аңқылдақ желіндей» (өзінің сөзі) аузынан гүл төгілдіретін әзіл-кештігі және бар. Ол кісі айтты деген ауыз екі қалжыңды інілері жатқа соғады. Талантты шәкірттеріне «күлше» үлестіргенде, сыншылығы басым түсіп жатады. Нағыз шаппай бер дарындыны қапысыз танитын сарбалдығында қапы жоқ. Ұлтжандылығы бір қазақтан кем емес. «Қазақ тілі» қоғамын(ақадырда) әлі күнге дейін «сүйреп» жүр. Аядай ауылда жатып тіл мерекесін дабылдатады. Әдеби кештерге ұйтқы болып, кенттегі Абай көшесінің меркесін ұйымдастырады. Сәкен туған Қарашілік қыстауын назарында ұстайды. Киелі орында дамыл - дамыл мәдени шаралар өткізуге күш салады. Ақынның мемориалдық дала мұражайын ашуды армандайды. Қымызмұрындық мереке-жәр-менкесін аудан көлемінде өткізіп тұруға мұрындық болып келеді. Сапырылған сары қымызды насихаттаудан еш жалықбайды. «Қарқын аяқ» кәдесіне сидырып сені қымызға жығады.

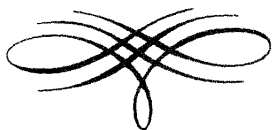
Елгезек ақкөңіл ағамыз жақсы қартайып келеді. Елбасымен төл құрдасын деп мақтанады. Қолында қаламы, алдында жайнамазы, төңірегінде - шүпірлеген немерелері, қолтығында - бірге жасасқан

ӨМІР КӨРІПҰЛЫ

бәйбішесі Бәтен апамыз. Ауылда тұрған соң атқа мініп мал қайыратыны бар. Көбінесе ол «желдіаяқ» тебеді. Өзінің айтуынша, ұзына ғұмырында он шақты велосипед тоздырыпты. Бір-екеуін ұрлатып та алыпты. Қарапайым киінетін әдеті бар. Жылтыраққа үйір емес. Осы мына сексеннің белесіне көтерілген ұзақ ғұмырында медаль тұрмақ «зінәшөк» та тағынбапты. Атақ-марапатқа пысқырып та қарамайды. «Адамды атақ өсірмейді, еңбегі өсіреді» деп қолын жай ғана сермей салады. Кәрілікке де мойымайды. «Алланың саған бұйыртқан сыйы бұл» деп тұжырады. Намаз оқып, ораза ұстауды бұлжытпайды. Осы мақала-естелікті қайта қарап толықтыру мақсатында жазушы ағамен хабарасқанымда, ұзынқұлақтағы сөзі ширақ шықты. Ел мен жер атауарына арналған «Дала сыры» делінетін естелік еңбегін (24.04 2019 ж.) аяқтапты. Қаламдас ағаға арнаған мақаланы ол кісінің өз сөзімен тұжырған жөн шығар. «Мансапқұмар жорғалақ жағымпаздан сақтасын, құлқыны кең тойымсыз алымпаздан сақтасын. Сөз тасыған өсекші аярлардан сақтасын, жарға бұққан жалтақай «қояндардан» сақтасын. Өп-өтірік елім деп күпінгеннен сақтасын, іші-кірлі, сырты-сыз ісінгеннен сақтасын».

***Қайрат Әбілдинов, «Егемен Қазақстан» газетінің тілшісі,
25.04.2019 ж. Қарағанды қаласы.***

ХИКАЯТТАР

ҚАЙРАН ЕЛ

(толғау-хикаят)

Ынталы созды қолын домбыраға. Көкшетаудың қызыл қарағайынан оймышталған кәрі серігіне шор тартқан жуантық саусақтарын жұғыстырған сәтте, сұңғыла аспап ботасы өлген іңгенше боздап ала жөнелді. Жүрегіне мұң үйірген зарлы сарын сағынышын түртіп,оты қайта бастаған тұңғыық көзіне жас үйірді. Сырты суық келгенімен, өзегі есілме еді. Аңыраған азалы сарын сап-сап басылып, домбыра аққуша сыңқылдай бастағанда, аяқ жағында отырған бәйбішесі Ақбөпіштің де қабағы ашылып сала берген-ді. Кәрі серігімен мұңдасқан сұлтанның нәзік дыбыстарға ойысқан сәтін жақсылық нышанана балаған қамкөңіл әйел ішкі толқынысын еріне сездірмей, қабағын ашық ұстады. Жүндес балтырға созылған қолын жай ғана тартып алып, білезігін оңаған боп, білегін бір-біріне жұғыстырды. Балғын кезінде сұлтанның өткір назарына ілігіп көз арбаған оқтаудай жұп-жұмыр білегі қапелімде өзіне қораш көрінді. Болбырақтартқан білегіне саусақтарын жұғыстырып еді, сап-салқын екен. Ойына күдік алған ол ерім байқап қалған жоқ па деген сақтықпен сұлтанға көз қиығын тастады. Саусақтары да оралымынан жаңылып, тиген жерін шоқша қарып түсетін қызулы алақанының табы бәсең тартып кетіпті. Оқасы жоқ деп жұбатты ол өзін. Қызулы құшағының табын осы мына сұлтанына арнапты. Қақ өзегін жарып бала тапқаны, сұлтанның ақ бәйбішесі атанғаны, қазақтың қасқа мен жайсаңдары қолынан дәм татқаны, шет жұрттың мәмілегерлерінің де сұлтанның сүйіктісі деп бұған ізет көрсеткені әмбеге аян. Ел ішінің серісі мен тентегі де ақ жеңешелеп алдынан кесе өтпейтін. Отыншы мен сушы құл-құтан былай қалып, көрші елдерден келетін бақалшы мен керуеншілер де орданың би апасы атанған Ақбөпіш бәйбішеге қиыстайтын еді. Нәрсе-қараның өтімдісін алдына жайып слатын-ды. Төркін жұрты шіріген бай. Көрші елдерден кеп ел ақтаған дәруіштер, жыр көмей өнершілер мен жаяу жыршылар да Ақбөпіштің алдына келеді. Тәңір сыбағасындай сәттілікті сұлтанның ханшасы өз орайына икемдейді. Даланың үзілмей соғатын сарнауық желіне жалықпай үн қосатын зар жақ жыраулар мен аузынан түйдек-түйдек жыр төгілетін жаяу өлеңшілерге пейілді еді. Қара домбырасын ана қаздай қоңырала-тып терең иірімді бойлауық күйдің бірінен соң, бірін төгілдіретін ақпа күйшілерге де есігін ашық ұстайтын. Жат жұрттың суық қолтығынан барқадар таппай, ежелгі ата қонысын шырғалаған шер-көкірек естек өнершілері де Ақбөпіш отырған үлкен шаңыраққа қистайды. Қараша қаздың сарынын, аққудың сыңқылын сыбызғыда

сыңсытқан естек өнершісі барын салады. Саудагерлермен ілесе келген сырнайшылар да Ақбөпіштің балаларын ес көріп соларға жан тартады. Шешеден алған тәлім-тәрбие балаларының да жүрегіне сіңе бастаған. Қашқылықты-қуғылықты боп елінен шеттеген көрші жұрттарың өнершілеріне оң қабақ танытатын тағы осы Ақбөпіш ханша.. Шаңқобызды шерлендіре сызылтып, саз сырнайды сары ала қаздай сыңсытқан, нарқобызды аруанадай боздатқан, үш шекті шертерді кәнігі сөйлетіп, жетігенді ептілікпен іліп тартқан әлгілердің өнеріне кенелген хан сарайының жас өскіндері мәре-сәре боп қалар еді. Соның бәріне ұйтық Ақбөпіш екенін көлденең көз жақсы біледі. Сол себептен де күндестері оны көре алмай өсекке таңады. «Сұлтанымыз жорықта қан кешіп жүрсе, мына бір қарадан шыққан құңсымағы есіріп барады. Кім - көрінгенді төріне шығарып, қызойнақ жасайды. Жын-жырқынды ордаға үйір қып, диуананың аса таяғына, бақсы-құшынаштың сылдырмағына еліктіріп есіртіп барады жас сұлтандарды.» деп көрінеу күңкілге басар еді. Мұндай қаңқу сөз құлағына күнбе - күн жетіп жататын Ақбөпіштің көңіліне бүккен өз есебі бар. Еркек атаулы ат үстінде жорықта жүргенде төре-төлеңгіттің зеріккен ұрғашысы ел аралаған сері-селтендер мен бақалшы - саудагерлердің мұрттысына ыңғай беретіні бар. Сырты биязы көрінгенімен, іші қатты Ақбөпіш сондай кезде сергексіп алар еді. Орданың айбарынан да сұлтанның ақ бәйбішесінің мысынан ықтаған сұғанақтар тая соғып тайқып кетер еді. Қара халықтың да жетіскен жағдайы жоқ. Қайбір көңіл бар дейсің ала шапқыннан көз ашпаған ел - жұртта..Қаралы шаңырақта булыққан өксік тіке жүрекке ұрады. Жау жетті, ел көштімен қос үрей болған үлкен - кішінің қабағы қату. Боздағынан айырылған ана, жа-рынан көз жазған жесірлердің аңыраған үні бір сенбейді. Қыршыны жау найзасының ұшында кеткен ананың ащы зары жоқтауға ұласады.

- Апа, сүйінші жау жеңіліпті!
- Не дейісің,жаным? Ақсарбас! Ақсарбас!
- Көкем аман - сау көрінеді. Жорықтан олжалы келе жатыр ден естідім.

- Аузыңа май, астыңа тай, құлыншағым!

Қалың ауылдар дүрк көтеріледі. Жорықшылардың алдынан шығады. Содан ұлан-асыр думан басталады да кетеді. Ақындар жыр толғайды. Әнші-күйшілер өнерлерін ортаға салады. Таңдайынан жыр төгілген жыраулар батырлардың ерлігін дәріптейді. Бас сардар Абылай сұлтанға арналған мадақ-марапатта есеп жоқ. От басынында омалуға мұршасы жоқ сұлтан ұзақ сүргін жорықтан оралғанда ордада шырт тыныштық орнай қалады. Ерінің қабағынан

қорынып қуыстанған күндестерінің әйелдік ұсақтығына қыбы қанған Ақбөпіш былайғы көзге сырын алдыра қоймайды. Аққұба өңі сұрғылттанып өрленіп алады да, орданың кермиық керімдерін сұсымен ықтырып, сөздерін жүре тыңдайды. Апатайлап алды-артын орағыштаған күтуші әйелдерді де көзіне ілмей, назарын алысқа жібереді. Сағындырған еріне деген ынтызарлығында қапы жоқ. Сөйткенмен де Ақбөпішті сұлтанына өзгеше тарту әзірлеудің қам-қарекеті алаңдатар еді. Отбасын аңсап келген қолбасының салыққан бойының құрыс-тырысын тарқатып жүйкесін жайландыра-тын, жер бауырлаған қиялына қанат бітіріп, арман-аңсарын ұштай-тын, көңілдегі кірбеңін жуып-шайып, тұщы тіршілікке деген құш-тарлығын арттыратын үстеменің керек жері осы тұс емес пе. Жар төсегін қызықтап, балаға әкелік мейіріммен үздіге еміреніп мауқы басылып жайланған соң да, сағындырған сұлтанына бірдеңе жетпей тұрғандай көрінеді. Сондай бір алаңытта Ақбөпіш құдай қосқан қосағын өзіне ептілікпен тартады. Арыстандай айбарлы, жолбарыстай шалт қимылды осы бір сұсты еркектің суын табуға келгенде, Ақбөпіштен өткен қылап әйел сірә да жоқ шығар-ау. Сонда бұл нендей артықшылығымен озғындайды? Айнымайтын адал сүйспеншілігімен шығар, бәлкім? Көңіл қалыспаған жерде, қимастық та бар. Сол қимастық емес пе қос жүректі табыстырған. Ол кездері Ақбөпіш тайлақтай тайраңдаған байдың ерке қызы болатын. Бүгінде ол ақ бәйбіше дәрежесіне жетіп, жорықта қол бастаған, дауда сөз бастаған үш жүздің игі жақсыларын аузына қаратқан сұлтанның бір шаңырағына ие боп отыр. Балаға-ана, ерге жар болғаны былай тұрыпты, исі қазақ кие тұтқан төре әулетінің ақ бәйбішесі атану Ақбөпішке оңайға түспеген. Күндестіктің қызыл шоғын үрлеген басқа ханшаларға шыдас берудің өзі таусылмайтын жыр. Оған да көндігіп болған. Көндіккені сол - сақая түсер еді. Сол сақаюдың бір амалы - сұлтаны жорықтан оралғанда, алыс-жұлыс, атыс-шабыстан суық тартып беріштенген жүрегін есебін тауып жұмарту болтатын. Жүрегін жібітіп қана қоймай, тіке ерітіп есідіріп жіберудің қам-қарекетін қапысыз пысықтап әбден иін қандырып қоятын-ды. Сол сары майдай сақтаған тартуын, бәсіре сыбағасын ерінің назарына тосқанда аздап қобалжиды. Соны бай-қатпаудың амалымен алдымен өзі бір ән бастайды. Орданың бас қарауылшысы ханшаның қырпын сезе қалып қарауындағы талапкерлерге түрткі салады. Ақбөпіштің ақылымен бойында өнері бар ел ақтаған кезбелерді ордаға үйір қылып, бірін отыншы, бірін сушы, бірін қазаншы ғып қоятын еді. Солардың сарыны құлағына жайлы тиген сұлтан әсерленеді кәдімгідей. Жат сарынды сызылтан

талапкерді ордаға алдырады. Бірінші кезекте домбырашы келеді ханның алдына. Әлгі жазған қоңыр домбыраны сарыала қазша сыңқылатқанда, сұлтанның өңі жылып бусана бастайды. Одан сыбызғышыға кезек тиеді. Ол да бір сұңғыла екен. Талмаураған сыңсудан жүрегі езілген сұлтанның тұңғыық жанары жасаурап сала береді. Нар қобыздың күңіреністі боздауық сарынына ден қойғанда, тіптен әсерленеді. Сондай бір арқа-басы жазылған сәтте сұлтан кәнігі серігі домбыраға ынталана созар еді қолын. Содан ұзақ шертіспен күй сарынын қуалап кете баратын. Нақ сондағыдай шабытпен баяулата бастады бір соны күйді. Бірте-бірте екпінін үдетіп, озғындаған жігерлі күмбір ширыға шымырланып, есілме сарынды дамыта бастады да, өзінің ет пен сүйектен жаралған жұмыр басты пенде екенін терең сезінген хан көңілінің төріне сақтаған қимас жақынына сырын ашқан әсерде шешіліп сала берді. Тордан босанған құстай азаттық алған қиялын еркіне жіберіп, соны күйді дамыта бастады. Қолы домбырада болғанымен, арман-аңсары артта қалған жылдарды қиялында жаңғырығып, алыс жылдардың елесі көз алдынан біртіндеп өтіп жатты.

* * *

Ес тоқтатқаннан бергі көрген-баққаны жадында берік сақталған еді. Дәтке қуат демесе, сол бір ауыр кезеңдерді көз алдына әкелгенде ішінің запыраны қозғалып кететіні бар. Тұшынысы әбі-тәбі тірліктің ащы заһары тұла бойына таралғандай өзін жайсыз сезінеді. Сондай толқыныста оны бір ауыр сезімдер құрсап алады. Зарықты сартап мұңға жүрегін жегізіп, өткен күндердің елесін қуалағанда, бір жасы екеу болмайтыны өзіне аян. Әйтсе де өткенді еске алудың да өзіндік тұшынысы бар сияқты. Үргін-сүргін атыс-шабыспен ғұмырын оздыр-ған сұлтанның тынымдап тыныштық алар тыншу сәті де көңілге демеу емес пе. Ұлан-асыр салтанатқа кенеліп, дүбірлі де думанды өмір жәрменкесінің қуанышына масайраған сәттегі көңілі аспанға шыққанын былай қойғанда, жар назынан, сұлудың құшағынан алған тұшыныстың өзі неге тұрады. Балаларына еміренгендегі іші-бауы-рын жылытқан әкелік сезімнің пәрменінде қапы жоқ-ау. Балаға әке болудан артық бақытты өз басы қош көре қоймайды. Өзге тұшыным соның айналасында жүріп жататынын ет жүректі сұлтан жақсы сезінеді. Оған атақ-аброй, бақ пен мансап қосарланғанда мәртебесі тіптен биіктеп кетер еді. Аяғы жерде тұрғанмен, көңілі көкте жүрген астам кеуде ұсақ мұң, ыбылжыған сағынышқа қалайша берілсін. Шындап келгенде Абылай ханның пешенесіне атыс-шабысты ереуілді күндер бұйырған еді. Анталаған

дұшпанға тойтарыс берудің амалын ойластырғанда жар төсегі қара тасқа айналып кеткендей түн ұйқысы төрт бөлінетінін қайтерсің. Оған енді жорықтағы сәтсіздіктері мен мүлт кеткен сүріністері кеп қиліккенде шақшадай басы шарадай боп кетер еді. Өзімен-өзі болып ішіне үңілуге мұршасын келтірсін бе?

Абылай да жастықтың буына елтіген. Астамсыған көңілі жел күрендей қоя берге басқанда кедергі-бөгетті мәу демей, тас қамалды таспадай тіліп түсетін уытпен алға озатын. Жастықтың ұраны «бет қаратпадан» келеді. Бұғынып қорғалақтау - ездің еншісі. Отызында орда бұзып, қырқында қамалды жапырғанын ешкім де жоққа шығармас. Қаумалған қара тобырдың «Жарайсың Абылайым!» деген қошеметіне масайрағандағы көңілінің хошын тілмен айтып жеткізе алмайды. Артық кетіп кем түскен өкініші де жетерлік. Содан да ол бой жазды оңашалықта көнігі сырласы домбырамен мұң бөліседі. Басы жұмыр пенденің ықылас-ниеті кілең есепке құрылған. Қойындасқан қосағының да көкейі әріде. Балалары да өз қиялымен болады. Қол астындағы қара халықта қайбір жетіскен көңіл бар дейсің. Кінә да жоқ-ау қалың елі қазағында. Жау жетті заманнан қос үрей боп түнде ұйқысы, күндіз күлкісі бұзылған ала көңіл жұртқа қайтіп өкпелейді. Өзінің де өксігі бір басына жетіп артылады. Былайғы жұртқа мұңсыз, қамсыз көрінгенімен, іші толған шер-шемен. «Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ» деп көңілін кеңге салғанымен, бармақ тістеткен «әттегенайы» жүрегін езеді де жүреді. Қанша ұмытайын десе де ойламаған жерде сап етеді де, тіке жүректі қармайды. Қуаыш та жүректі табады, қайғы да соған үйір. Махаббат пен достық, иттік пен кісілік, жақсылық пен жамандық та бір соған жармасып жатқаны. Сүрініс пен жығылысқа жаншылатын да сол шіркін! Өткен күндерді еске алғанда жүректі қорғаштаудың амалымен домбыраға қол созады. Жүрек ырғағына күй сазы орайласа кірігіп, көкірегінде булыққан сарын шанақтан өксіп шығып жатады. «Беу, беу, шерменделікпен өткен опасыз ғұмыр-ай!» - деп булығады шерлі аспап.

Шешесі мұны «тентегім» деп еміренетін. Нұрдан жаралғандай иман жүзді әйел еді. Ұялы көздері айықпас мұңға батып тұнжырап тұратын. Кірпіктеріне ауыр жас ілінетін сәттерін сезімтал Әбілаш талай байқаған. Шешесінің жылғанын көрген емес. Күлкісі де сараң еді. Аналық ақ пейілін ұстамдылыққа жеңдіретін. Төре әйелдерінің қалыбынан шықпайтын жасандылықтан да бұрын анасының кейпінде саналы уайым табы байқалар еді. Жас сұлтан

Әбілаш шешесіне еркелеуге батпай, күтуші әйелдерге еркінситін. Екіншісі біріне илігетін майысқақ темір емес, шалдуар шатақ мінезді баланың суын табу оңайға түспейтін. Хан сарайында оның көңілінен шығатын бір ғана адам бар. Ол - кәдімгі Оразқұл аталық. Есіміне құл телінгенімен, затында қоспа жоқ. Бұхар саудагерінің баласы еді. Әкесі жалғыз ұлын оқымысты болсын деген мақсатпен медіресеге берген екен. Өзінің айтуынша ол мейлінше ұғымтал болған. Кітаптан бас алмай, оқи берген, оқи берген. Күндердің күнінде саудагер әкесі кіресін қарақшыларға тонатып жаяулап қалады. Жалғыз ұлы Ораз шапқыншылық салдарынан жаттың қолына түсіп, ел-жұртынан көз жазып қалады.

Тентек Әбілаш аталықтың дегеніне көне қоймайды. Тілімен түйрейді, одан қалды шапанының шалғайына жармасады. Онысы - шектен шыққан бұзатарлық емес, мені күрес тәсіліне үйрет дегені. Кеуделі төртпақ Ораз қара күшке де бар. Қабырғасы қатаймаған ойын баласы мен қырықтағы жігіт ағасының жағаласы бір бие сауымға созылады. Белдесудің әдіс-айласын меңгеріп алған соң, сайысқа тіленеді жас сұлтан. Қылыштасу мен найзаласу, шоқпар сілтеп садақ тарту тәрізді ұрыс тәсілдеріне қатты беріліп кәнігіленіп алған шалдуар Әбілаш меңгерген әдісін пысықтауға кіріседі. Өзі қатарлас балаларды алып та соғып, шалып та жығумен тынбай, жау қашты ұранына басып әлгілерді шетінен желкелер еді.

Шаһар әміршісінің сотқар ұлынан таяқ жеген көген көздер шешелеріне шағынады, одан әкелеріне айтып арылады. Түк қайрандары жоқ еді былайғы момын қарашаның. Төре әулетінің ұланына қарадан шыққан содырдың қол көтергені бассыздыққа жатады. Қағидаға айналған дала заңы тыйым салып тастаған. Бозөкпе болбырақ ұлына ара түскен балажан шешенің байбаламы от басынан ұзамайды. Алдына қойған көжесін жөндеп іше алмайтын боқмұрын кімнің шікірәсы?! Жаугершілік заманның еркек кіндіктісіне лайық уыт керек әр өскінге. Мұрын боғын жөндеп сүрте алмайтын бозымның қозы баққаннан басқа қолынан не келеді.

Әбілаштың бір құмары - жылқы. Текті түлікке мейлінше үйір. Атбегіліктен сауаты аз Оразды ол жылқы қосына сүйрейді. Айлап жатады екеуі қара қоста. Оңалсын деп жайылымға жіберген жорық аттарына мінемін деп қиғылық салады төренің ерке ұлы. Одан қалды, тай-құнан үйрету бәсекесіне құлшынады. Сүйте-сүйте ат құлағында ойнап, ер үстінде түрегеп шабуға машықтанды. Ондайда Оразқұлда зәре қалмайды. Әмірші жалғыз ұлын бұған сеніп тапсырып қойған. Ұрыншақ Әбілаш аталыққа ғана тоқтайды. Бірақ соның өзінде, оны жалындырып жүргені. Зеріккенде Оразды түртпектейді.

- Сен кімсің, ә?
 - Аталықпын.
 - Ол не сөз?
 - Балаға әкеден кейінгі жақын адамды солай дейді.
 - Өтірік соқпа. Әкем қала әміршісі. Сұлтанның баласына сендей құл өкіл әке бола аламайды.
 - Ұстазбын саған, - деп жалтарады Ораз аталық, - Оқытып білім беріп жүрмін.
 - Сондағы ұқтырғаның не ?
 - Алла - бір, пайғамбар - хақ, құран - шын.
- Әбілаш тосылады. Он сегіз мың ғаламды жаратқан Құдайдың құдіретіне бала да болса шек келтірмейді.
- Сен айта қойшы, өзің кімсің сонда?
 - Сен де, мен де мұсылманбыз. Алланың құлымыз, пайғамбар-дың үмбетіміз.
 - Айтқың келмейді,ә! Негізінді айтамын. Шыққан тегінді?
 - Адам-Ата, Хауа-Анадан өрбідік.
 - Одан кейінгі бабаларымыз кім?
 - Түркіміз. Көк түріктер - арғы тегіміз.
 - Сен сартсың ғой.
 - Олай емес, біз де далалықпыз. Отырықшылыққа ертерек бейім-делдік те, шаһарға тұрақтадық. Содан да біздер сартұл атанғамыз. Далалық түркілердің бір бөлігін мұңғыл деп кеткен ғой. Жауынгер болған шетінен. Әскер ұстаған. Содан «Мыңқол» атанған. «Мәңгі ел» дегенге де келеді. Әскеріне сан жетпеген. Әскерді жорыққа бастаған батырды қолбасы деген.
 - Төрелер ше?
 - Тектіліктен шыққан. Ерте кезден бар. Төрге шығуға лайықты сыйлы адам дегені.
 - Кім болса да мейлі ме?
 - Хан-сұлтандардың ұрпақтарына қарата айтылады.
 - Маған да ма?
 - Әрине. Сен нағыз төресің. Шыңғыс ханнан тарағасыңдар. Бабаң жарты әлемді жаулаған.
 - Оны білем. Әкемнен ұққамын, - Жас сұлтан қашанғы қыңырлығына басып қисық тартады, - Аяғым таза болмаса да шыға беруім керек пе төрге?
 - Еркің біледі.
 - Өйтіп былқылдатпа! - Әбілаш аталыққа көзін ежірейтеді, - «Аузы жаман елді былғайды, аяғы жаман төрді былғайды.» дегенді қайда қоясың?

- Ештеңе қылмайды.

- Иә, саған іштеңе қылмайды! «Жаман мал жершіл келеді, жаман адам төршіл келеді.» деген нақыл бекер айтылған ба?

Ораз жас талапкердің зеректігіне тәнті. Сөзге алымдығына сүйсінеді. Әкесіне ілесіп хан кеңесіне алқа қотан отырыстарға баратын еді. Сондағы көргенін, естігенін аталыққа бұлжытпай айтып та беретін. Ел билігіне араласқан билер мен жыраулардың төгілме сөздеріне, шешендік тапқырлықтарына өзінше баға беруге тырысатыны бар.

- Төреңе құлдық! - дейді аталық сүйсінісін жасыра алмай, - Тіл-аузым тасқа.

Одан әрі үнсіздік дендейді. Қанша жерден шатаққой болғанымен, осы бір еркебұлан өспірімнің өзегінде бірдеңе барын сыншыл аталық жақсылыққа жориды. Жас Әбілаштың келешегінен үмітті. Бұрыс сөзінің өзінде қисын бар. Ұғымталдығы ерекше және өзінің. Өзімен өзі болғанда қорғасындай ауырлап сала береді. Не ойлайтыны өзіне ғана аян. Өткір көздерін бір нүктеге қадап ұзақ отырады.

- Не ойлап отрысың, Әбілаш?

- Төре болғым келмейді.

- Тегіңнен беземісің?

- Сарайдан шығармайсыңдар. Қамап ұстап отырсыңдар мені. Сұлтансың деп сен де маған ызындай бересің. Өз қатарыммен ойнайын десем, тағы жолымды кесесің.

- Оқуың керек қой, Әбілаш-ау! - дейді аталық жалынышпен, - Асық ойнаған азады, доп ойнаған тозады.

- Сол ма бар білгенің? - Жас сұлтан Оразқұлды мазақ етеді. - Бір сөзді бастайсың да аяғын үзіп тастайсың. Жаңағы айтқаныңның соңы былай: «Бәрінен де қой бағып көтен жеген озады.»

- Сен хан тұқымысың. Саған қой баққан жараспайды.

- Маған салса мал бағар едім. Жылқышы боп құрық ұстап.

- Жылқыға жау тисе ше?

- Сойылдаспаймын ба. Бірін қоймай түсіріп алар едім.

- Сол қарекеттің бәрі оқудан артық емес. «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады». Жүре ғой! Дәрісші өзінді тосып отыр. Сабақ бастағалы.

- Сенен артық емес ол. - дейді жас сұлтан сабаққа барғысы келмей. - Дутар тартуды үйретші деп едім ғой саған?

- Домбыра жетпей ме?

- Оны меңгеріп алдым, - дейді Әбілаш аталықты тықсыра бергенді орынсыз көріп. - Шаңқобыз тауып берші маған.

- Ол қиын аспап, үйрене алмайсың. Сазсырнайды айландырып көрсенші.

- Оны білемін. Қойшының ермегі ғой. Маған өзіміздің төл апабымыз домбыра ұнайды. Дутарды сен жақсы шертесің. Сосын қызыққаным ғой сенің дутарыңа.

- Сарайдағылар менің дутар тартқанымды жақтырмайды.

- Білем оны. Әкемнен бастап мені де өнерден қашыртады.

- Өнерсіз қиын болады. Адам темір емес. Мұңсыз-қамсыз ғұмыр кешуді жаратушы ие бізге жазбаған. Қайғы мен қуаныш алмасып тұрады. Сондайда қолыма дутар аламын. Өткен күндердің зар-наласы дутардың шанағынан лықсып шығып шар тарапқа таралып жа-тады. Сонда менің жаным жайланады.

- Маған да қиын, - дейді жас сұлтан көзі боталап, - Неге осы адамдар бір - біріне өш? Біздің ордада ғана тыныштық бар. Былай шықсаң жылаулар адамдардан аяқ алып жүре алмайсың. Әсіресе аналарға қиын. Шашын жайып, бетін жыртып, «бауырым-ай, боздағым-ай!» деп зарлағанда шыдамай кетемін. Үргін - сүргінді қойдыратын күш бар ма екен? Неге біз адамдар қатыгезбіз соншама? Бір- бірін өлтіруге құмар.

- Жүректері қатып кеткен.

-Неден?

- Мейрімсіздіктен...

- Жүректі жұмсартатын амал бар ма?

- Бар ғой, бар! - дейді аталық қою сақалын қос қолымен тұтамап, - Ән мен жырдан, үнді аспаптардан жүрек қуат алады. Жұмса-рып елжірейді.

- Онда не тұрыс бар, тойға барайық. Ән-күй тыңдайық.

- Әміршінің көмекшілері жібермейді ғой екеумізді. Сені бала дейді, мені құл деп кемсітеді.

- Сөзді қой да ер соңымнан!

Ораз сақалын ықшамдап, мұртын басты. Бұхар шапанын тастап, үстіне қазақы киім ілді. Кәдімгі дала қазағы болды да шықты. Әбілаш қойшы баланың кейпіне енді. Сырт көзге өздерін байқатпаудың амалымен шеттеп жүреді. Той дастарқанына сұғынып ішіп жеу бұлардың қаперінде жоқ. Әуелеген ән, төгілген күй есіл-дерттері. Той бастарға кезек тигенде Ораз аталық дутарға дауыс қосады. Елігіп кеткен жас сұлтан аталықты балаң үнімен демейді. Бұлардың мақсаты той бастаудан да кім өнерпаз соны өздеріне қарату болатын. Ұнатқан әнші-күйшіні сарайға шақыртып өнерлерін тамашалайды. Жас сұлтан еліге бастағанда, Ораз аталық: «Төре баласы есерленбес болар, сенің қолың домбыра, ән әуейлік, күй үйрен одан да» дейтін еді. Содан да Әбілаш ән салудан тыйылып, домбыра шертуге ынта қойды. Тәуір домбырашылардан алған

ӨМІР КӨРІПҰЛЫ

сабағы оны күйшілікке жақыната түсті. Сондай ізденісте жүргенде ол сыныл әкенің сұғына ілініп қалды.

Сарбаздар сайысын неге босаттың?

Тойға барам деп...

Әкесі қияпатты кісі еді. Назары мейлінше өткір. Ботаның көзіндей үп-үлкен жанарында мұң тұрады. Ес білгелі әкесінің қабағы ашылып езу тартқанын көрмей келеді. Соншалықты келісті көркем бола тұра, дидарына уайым таңбасы басылып қалғандай еді.

- Тойдан не аласың?

- Ән тыңдап, күй естіп... Әкесі ұлына суық қараған. Онсыз да тұнжыраңқы сұлтанның қабағы қалыңдап барады. Жастық шағы есіне түссе керек. Өз ойымен болып кеткен әмірші селт еткен. Кешегі есер шақта өнерге елігіп, қобыз шалғаны, сыбзғыны да сыңсытқаны бар-тын. Кәнігі төл аспап домбыраны да бір кісідей сөйлетуші еді.

- Мендей-ақ болар жастық мастықпен өнердің буына елтіп есірген, - деп ол бұған болмашы жылауарсыды, - Әкем қатал болатын. Керісінше шешем жұмсақ еді. Мені қасынан ұзатпай өнерге баулыды. Әскер ойынына қатыстырмайтын. «Сенсіз де садақ тартып, жауға қылыш сермейтіндер жетерлік» дейтін екі сөзінің бірінде. Сырнай тартып, ән салуға бейімдеді. Шешем мейлінше үнді еді. Ән салғанда даусы орданы кернеп кететін. Содан да мен найза ұстап қылыш сермеуге икемсіз боп өстім. Серілік құрып сұлуға өліп өштім. Бірақ сол есерліктен пайда көре алмадым. Жау қайдалаған алағай-бұлағайда қобыз үнінен жаңылып, қоңыр домбыра шанағы қаңсып жұртта қалды. Шаңқобыз деген болатын. Оны да меңгеріп едім, қайда қалғанын есіме түсіре алмаймын. Ат үсті айқасқа жоқ мен жаумен жағаласта өзімді қорғай алмайтын кепке ұшырадым. Қара халықтың өсегіне іліктім. Сұлтандар әулетіне мазақ болдым...

Әкесі сол жолы барынша арылған еді. Мейлі ел билеген әмірші, ақылман абыз, қойыртпағы торсығында шайқалған қойшы болсын, алдымен әр жан иесі өз жанын қорғауға тиісті. Содан барып өзгені қанатының астына алсын. Жан-жағымыз анталаған жау деген. Әкесінің айтқаны дәл келді. Ол билік құрған шақардың бір түнде ойраны шықты. Қапылыста сарайға басып кіріп түн түнегін перделеген бас кесерлер көзіне көрінгенді тілгілей берген, Әміршіден бастап сарайда тірі жан қалдырмай турап салған еді. Сол күні жас сұлтан жылқы қосында түнеп қалған-ды. Түннің бір ауығында ояна келген Әбілаш алаулаған өрт жарқылынан шошып: «Тұр, ей тұр! Шаһар өртеніп жатыр! - деп аталықты жұлмай бастаған. - Ат қайда? Кетейік!..

Содан былайғы жерде жас сұлтан мен Ораз аталықтың сергелдең жолы басталып еді. Шаһарға маңайлай алмаған. Сұлтан сарайы түгелімен өртеніп кеткен еді...

Алағай-бұлағай кезеңдердің көмескі көріністері қиялына қозғау салғанда, кәрі көкіректен лықсыған күңіреністі үн домбыраға көшіп. сұңғыла аспап тіке түйеше боздап кетер еді. Сәттік қана серпіліске құрылған күй сарынына өткінші дүниенің өксігін телігенде бір жасы екеу бола қойса, оған да шүкір дерсіз. Керісінше боп шықса не болғаны?! Онсыз да иығы түсіңкі, көңілі жарым жылаулар жұртты жылауық жасық күймен жұбатқаннан не шығады? Жұрт еңсесін езген батпан салмақты жеңілейтетін бірегей жігерлі дүние туындаса ғой, шіркін! Соны ойлағанда сұлтанның қабағы түйіліп кетеді. Әкесі әр кез есінде жүреді. Рухы демесіндер ме екен деген пендешілік дәме ғой. Айтқаны айдай келді сол әкенің. Зарлауық аспаптар былай тұрыпты, қара халықтың көкірегіннен шер кетсе не дейсің? Өзгеден де бұрын өзінің көрмегені бар ма? Қаршадай күнінен көріп келе жатқаны азап пен сор, атыс-шабыс.

Неге екенін қайдам, ата мен анасынан да бұған Оразқұл ыстық көрінетін. Шаһар отқа оранған зауалды күндерде Ораз аталық: - Біз де бір, ұшарын жел, қонарын сай білген қаңбақ та бір, - деген балаша кемсеңдеп, -Мені қойшы, саған бұл сергелдең қиын соғатын түрі бар. Сені іздестіріп жатқан көрінеді. Әлгі бір тентегін жердің тесігіне кіріп кетсе де тауып әкеліңдер деп бұйырыпты қасақы дұшпан.

- Олардың менде не ақысы бар?
- Хан тұқымысың. Асылдың сынығысың.
- Сен екеуімізді қайдан біледі?
- Жансыздардан. Опасыз сатқындардан.Өскенде көзің жетеді.

Әзірше бас амандаудан басқаны қоя тұрайық.

- Енді қайда барамыз?
- Хиуа жаққа.

- Базарлы жер ме ? Құл саудалайтын. - деді Әбілаш аталыққа ала көзімен қарап, - Адамдарды құлдыққа сататын жаққа өлуім бар бармаймын.

- Жоқ, біз ел ішін сағалаймыз, - деген аталық сасқалақтап, - Бер жақтағы ауылдарға ат басын тірейміз. Өзіміздің туысқандарға.

- Сарттарға барамыз ғой онда, -деді жас сұлтан қитығын қабағынан байқатып, - Енді маған сарт болудан басқа не қалды!?

ӨМІР КӘРІПҰЛЫ

Ораз жас сұлтанды іштей іштей аяйды. Оның тұңғыық көздерінде қою мұң тұратын еді. Кенет жанары жарқ етіп тұтана қалды да, - Білдім сенің ойыңды! - деді алақанына түкірініп, - Мылтық ұстайтындарға той. Шешемнің төркіндері сол жақта тұрат деген.

Аталық пен жас сұлтан көп ырғасқан. Есі кіріп қалған Әбілаш серігінің алдын орай береді.

- Сен элі жассың, баласың, - деген аталық көзіне жас толып, - Ше-шең марқұм теркіндерін айта беруші еді. Бірер жылың кем боп тұр сенің. Жетілгеніңше нағашыларыңды сағалаймыз.

Ораз оны зорға иліктірді. Нағашыларың да сұлтандар әулетінен деп сендірді. Бұлар ордаға бірден салып ұрып жетіп бармаған. Алыстан ойлайтын Ораз әліптің артын бағып жас сұлтанды қара қосқа түнеттіріп жүрді. Бұл жақта да тыныштық жоқ екен. Ел іші қос үрей. Қобздың күңіренісіне домбыраның бебеулеген зары қабаттасып жүректі кеміреді де жатады. Қараша үйдің түңілігінде де маза жоқ. Қызыл желдің екпініне шыдай алмай желпілдеп тұрғаны. Құмды бидайша қуырған аптап айларға созылып тынысты бітеп барады. Жұрт шетінен қара қабақ. Қой соңындағы қойшы да алакөңіл. Ауылдағы көген көздерге деп бейнеттеніп дайынаған жанторсықтағы қойыртпағы аяқ астынан айнып шалап құрлы құны қалмағанына қамыққан қойшының да көмейінен зар төгіледі. Ерге отыруға жарайтын жас талаптар түгел ат үстінде. Қыз-қырқын, бала-шағаның да қабағында көлеңке бар. Әйел затында да жөні түзу өң қалмаған. Бойжеткенер еркекше киініп алып мал соңында жүр. Бесік тербеткен келіншектердің «әлди-әлді» жоқтауға ұласып кетеді.

Әбілаш жүнжіп кетті. Оңашада көз жасына ерік береді. Аталыққа көрсетпейді жылағанын. Байқампаз серігі бәрі бір оның босаңсығанын байқап қалады.

- Жылағаның не? - дейді тікесінен.

- Өйтіп бәле жаппа!

- Онда жөн, шырақ, - Оразқұл оны шыжымдап өзіне тарта бастайды, - Біздің бұл жүрісіміз келіспейді. Ендігі беталыс хан сарайы.

Әбілаш қапалімде орғып түскен.

- Хан ордасы жау шақырады. Одан да ел ішінде жүргеніміз жақсы.

Аталық қиқар сұлтанды зорға иліктірді. Ордада уақытша болса да бұйыққан тыныштық бар боп шықты. Бойкүйез бейғамдыққа бой алдырған сарайдағылар сезімтал баланы тартпады. Өңшең бір жадағайсыған жарамсақ адамдар бұған жат көрініп кетті. Сарайдан

бір ызғар байқалады, Сап-салқын леп бетіне ұрғандай болады. Қабағы қырыс суық та жат адамдардың өң-түсінен жасандылық байқалады. Құтты бір жансыздар мекені сияқтанып сарай іші жаздың шыжыған ыстығында да бір жылымайды екен. Іші-бауыры мұздап сала берген жас сұлтан аталыққа жұғысып: «Салқын екен, - дейді тоңазыған адамның қалпымен, - Сен не біліп жүрсің? Мына сарайдан бар ғой, қойшының күркесі мың артық. Кетейікші бір жағына.

«Кетейікшімен» жүріп бұлар осы жақта екі-үш жылды өткеріп жіберіп еді. Жас сұлтан сақая бастаса, Ораз аталық егделікке бой ұсынып тақуалық жолға түсті. Әбілаш орданы жатырқады. Ханның өрен-жаранынан сырттап ішін ашпайтын мінезге басты. Сарайға жүн сақал жат адамдар жиі келеді. Соларды көргенде оның жүрегі атқақтап аузына тығылады.

- Бұлар кім? - деп сұрайды аталықтан. - Түрі суық қой өздерінің. Мыналардан қалмақтар иман таразы.

- Қалмақ қазақтың ата жауы. Әмірші әкеңнің түбіне жеткен солар.

- Білем ғой олардың қанішер екенін. Қазақтың жартысын қырып жіберген жоқ па? Сен мені баласына берме. Мына жүн сақалдардың да жетістіргені шамалы бізді. «Орыстан досың болса, жаныңда айбалтаң болсын» деп бекер айтпаған. От қаруы боғасын мықты боп тұр ғой.

Білемке құмарлығы асқынған жас сұлтанды сарайдағылар шеттете берген. Осыған қиықтанған Әбілаш та алған бетінен қайтпады. Есейіп қалған оны аталық жөнге келтіре алмады. От қарудан ши шыққан. Соған ентелеген Әбілашты сарайдағылар көрінеу шетке қақты. Өжет сұлтан олардың дегеніне иліге қоймады. Бірме-бірде оған өз қатарластары төтеп бере алмайды. Түгелімен жұмарлап жіберуге бар. Сондай қақтығыста хан баласы Әбілаштан таяқ жеп қалды. Содан былайғы жерде ол көзтүркіге ұшырап, шеттетіле бастады.

- Кетейік! - деген Ораз серігін оңашалап, - Ат таңдайық..

- Есек те жетіп жатыр екеумізге, - деп сұрланды тентек сұлтан, - Бұлардың жылқылары мені тартпайды. Ұрыншақ, шыға шаппа.

~ Орыстың от қаруымен әуейіленіп атүстілік шайқасты аяқсытып алған-ау шамасы? - Ораз жас серігін қоштап қойды, - От қарудың ауселесі белгілі. Оғы таусылғанда көсеу құрлы құны жоқ.

Әбілаш ойланып қалды. Ораз оны қабақпен бақты. Бұл жақтағы екі-үш жылда серігіне сес бітіп сергектігі артқанына іштей тәубе қылған қамкөңіл аталық Аллаға жалбарынды.

- Қайда барамыз? - деген Әбілаш сергелдеңге себепкер өзінің қиқарлығы екенін мойынаған момақан қалыпта, - Сені мен әурелеп біттім-ау осы. Азар болса бір байға жылқышы боп шығармын. Мені қайтесің. Еліңді тапсаңшы

- Менсіз саған қиын, - деген аталық сақалын тұтамдап. - Өзіңді қатарға қоспай, айрылмаймын сенен. Барым да базарым да сенсің.

- Құлмысың деген!? - Әбілаш оны тілімен түйрей бастайды. Киімнің шешепей отырған жерінде құлай саласың. Соған жыным келеді. Бірәдар адам сүйте ме екен?

- Төреңе құлдық! - Аталық оған басын иеді, - «Ат басына күн туса, ауыздығымен су ішер, ер басына күн туса етігімен су кешер» деген ғой. Киімімді шешепей ұйықтайтын әдетімнің сыры әлі ашылады.

Әбілаш мұнайды қапелімде. Ұрыншақтық мінезге жиі барады. Соның салқынын тұспалдайды серігі.

- Өзіңде ғой менің еркім, - Жас сұлтан отты көзін аталыққа қарайды. - Бұлармен сиыса алмағаныма бола мені жазғырма. Ханның әне бір қиқар баласы маған жәле жаппақшы. Орыс сарбазына мылтық кезеген соның өзі. Мен жай қасында тұрғамын.

- Бәрі бір енді хан ордасы бізге тұрақ болмайды. Аман - сауымызда бой тасалайық. Дала ізімізді жасыра алмайды. Шаһарға сіңгеніміз жөн. Атылып қалған сарбаздың жаласы бізге ауғалы тұр.

- Оны сеземін. Сен де, мен де қара жұмысқа икемсізбіз. Шаһар бізді қалай асырайды?

- Ол жағына қам жеме. - деген аталық серігіне мейірімі түскенде жұмсақ жымиятын әдетіне бағып. - Екеумізді менің шоқпыт киімім асырайды.

- Шоқпытыңда не бар?

- Астарында терме алтын, күміс теңгелер бар.

- Бұларды қайдан жидың? Хан сарайын тонағансың ба?

- Тонадым! - деген Ораз сәтте көзіне жас үйіріп, - Жарықтық Айбике ханша ақылды еді-ау. Сенің шешенді айтам. «Біздің ұл ерке ғой. Жазатайым шалыс кетсе, қажетке жаратасындар. Алтын көрсе періште де жолдан таяды»-деп қойын-қоншымды асыл тастармен сықай беруші еді. Соның біразын қажетімізге жаратып та қойдым.

- Өзің неткен қусың-ей? - Әбілаш оны бұйірден нұқиды, - Жалқаусып жүргеніңе ызам келуші еді. Қойны - қоншыңды асыл тастарға сықағаныңды білсемші. Жұнсақал кәпірлерден темір мылтық сатым алатын едім.

- Кәпір деме, күнәға батасың. - Аталық сөзін жұмартты, - Сенің сұлтан нағашың солардың қолтығын паналап отыр.

- Бізді кім паналатады?

- Шаһар дедім ғой. Аз күн бой тасалай тұрамыз. Содан кейін өзің айта беретін далаға тартамыз. Алаш жұртының сәні дала ғой. Сол үшін де қырқысады ата дұшпанмен. Сенің халқың қысылғанда даласына сыйынады. Кең байтақ саһарада бұрынғы өткен ата-бабаларыңның бейіттері бар. Олардың рухы сендерді қолдап қорғайды. Қысылғанда көмекке келіп, қиыннан жол тауып беруге жәрдемеседі.

- Аруағымен ғой?

- Дұрыс айтасың, - Аталық жас сұлтанды еліктіре түскен, - Өзіңнің арғы бабаң Жошы хан да Сарыарқада жай тапқан.

- Мені жібер сол жаққа! - деді ол тыпыршып. - Бір жолата солай бет бұрғанымыз жөн.

- Ол жақ қауіпті. Шаһарға тартамыз.

- Сартпысың деген! - Әбілаш орнынан ұшып тұрды, - Шаһарда басың қалсын сенің! Кете бер өзің!

Сөйткенше, ордада қарбалас басталды. Әскер бастық әпесер келіпті. Хан сарайында тінту басталып орыс жасақшысының қазасына себепкерлер қойша көгенделе бастаған еді.

Ат-көліктерін әзірлеп дайын отырған аталық пен жас сұлтан түн қойнына сіңіп кете барған-ды. Шаһарға іліге бергенде бұларға қарақшылар киілікті. Ай-шайға қаратпай алдарына сап айдады да кетті. Хиуаның базары қағынып тұрған-ды. Құл саудасы үдеген кезеңге тап келген екеуіне көмек қолын созатын құдай деген бір жан көзге түспеді Алдымен Әбілаш ілікті саудаға.

- Жасың нешеде?

- Он алтыдамын.

- Шыққан жерің.

- Қазақ ұлысы. Сұлтандар әулетіненмін. Мені сата алмайсың.

- Өшір үніңді құл неме!

Мойнына түскен бұғау қозғалуға шамасын келтірмеді. Оңды-солды сілтенген гүрзіден Әбілаш есін танып қалды. Ораз қарсылықсыз ілікті. Құлдыққа сатылатындар кемеге отырғызылып болған шамада, Ораз қолтығына қыстырған асыл тасты жарқ еткізді. Алтынға арбалған делдал бір қалтарыста бұларды босатып қоя берді.

Азаттық алған қос кезбе Хиуаны тастай қашқан бойында, Сыр бойын жағалаумен жазды түгесіп біткен-ді. Күзге іліккен шамада бұлар тыншу бір қонысқа кеп ат шалдырған еді. Мұндағы жұрттың ұйқысы тыныш боп шықты. Жылқысы жаудан аман, ел іші даудан аман. Бесікке асылған келіншектің сүтшең емшегін сәбиі құныға

сорғыштайды. Қора-қопсыны төңіректеген отағасының күйбеңі тыншу қалыпта. Сыр өңіріне орнаған бейбіт кезеңге бұйыққан ел-жұрт бел шешті бейғамдыққа бой алыра бастаған сыңайда екен. Қойы құйрықты, бойжеткені бұғақты келген қалың ауылдардан отар-отар қой өреді. Алаңсыз өрістеген төрт түлік мыңғыра бастапты. Сонымен қоса, ел іші береке-бірліктің жоралғысы қыз ұзатып келін түсіруді қолға алған. Той-томалақ рәсімі өз жөнімен өтіп жатқанымен, қара халықтың қабағынан уайым байқалады. Қазақ елін ақтабан шұбы-рындыға ұшыратқан қара ниет жоңғарлардың ұранқайлары әр тұстан шошаяды. Күні кеше алаш жұртын тозғындатып қатынын күң, еркегін құл еткен ата жау қалмақтар бір қыр астында отырғанын көргенде, Ораз аталық түсініксіз бір әуенді көмейінде құмықтырып шала бүлінген. Жас серігінің де қабағы түсіңкі. Кең дүниеге сыймай қашқылықты-қуғылықты боп жүрген екеуінің қолынан не келеді? Көргіш көздер мұна да бұларға сұғын қадап жүргізбейді. Ораз аталықты біраз тұртпектеп болған соң, жас сұлтанға ойысады. Балғын тарта бастаған шымыр бозбалаға суық сұғын қадап, бой-басына тесіледі. Қабағын бағып жүріс-тұрысына мін тағады. «Жансыз емес пе?» деп те күңкілдеседі. Бұларға байланысты алыпқашты сөз бір күндері Төле бидің құлағына жеткен. Екеуін алдына әкеп жөн сұраған.

- Кімсіңдер, жарқыным?

- Мен туасы болжамшымын, - деген Ораз аталық, - Құмалақ салып, бал ашамын.

- Мына бала жігіт кім?

- А, бұл ма бұл жалқы... Әкесі барымтада сойылға жығылып... содан жетім қап.... қасыма ертіп серік қып жүрмін.

- Мал бағуға жарап қалған екен, - деді бидің оң тізесін басқан ақылгері, Көзі неткен тепсір өзінің?! Жау тілеп тұр әлден. Жылқы бағып көрсін. Содан соңғы әуселесі белгілі болады.

- Құрық сүйретуге ебі жоқ бұның, - деген Ораз серігінің түйіле қалған қабағынан ішін аңдап, - Бізге қолайлысы келе.

Содан былайғы жерде Ораз бен Әбілаш Сыр өңірін аузына қаратқан әулие бидің қолайында болып, би ордасын шырғалады. Бұлар жөніндегі пыш-пыш сөз саябыр тартқанымен күңкіл тоқталмады. Сабалақ есімді түйешінің жүріс-тұрысында кінәрат бар делінді. Есімінің Сабалақ аталуы да жұмбақ. Жүріс-тұрысы, сөз саптасы жалба тымақ жалшыға еш үйлеспейді.

Ораз жас сұлтанның қырын сындыра алмай әлек. Денесі балғынданып сом тарта бастаған Әбілаш көрер көзді өзіне аударады. Отты өткір көзі кім-кімді де жеп жіберуге бар. Кісіге уыттана тесілгенде,

жанары отша жанып кетеді. Сондайда сұсты суық өңінен ызбар байқалады. Ел ортасына келгелі бері балаңдықтан арылған ыңғайда естілікке бой ұрған қалып танытып ішін ашпайтын томаға тұйық қалыпқа түсіп алған. «Кімсің-ей! -дегенді тіке қағып жібереді. Екі-үш кісілік әлі бар оған ешкім қол көтере қоймайды. Бай-бағаланның еркелерінен де кедей-кепшіктің момындарына үйірсек және өзі. Соларды маңына топтастырып жүруге құмар. Түйеші деген аты болмаса, жас перінің аңсары той-томалақта. Ұрланып асқа барады. Көкпардан қалмайды. Додаға араласқан оны:«Тарт Сабалақ, тарт! - деп ауыл жігіттері тақымкештігіне сүйсінер еді. Бір жолы жылқыға жау тиіп бидің бір қос жылқысы айдауда кете барғанда, сойылшы жігіттермен тізе қосып қатты қайрат көрсеткені бар. Содан оны бидің атарман-шабармандары жылқы қосына бейімдеді. Ораз аталық онысын құп көрмеген. Сойыл бата тимесе қата тиіп, жас өрім жазатайым барымташының сілтеген құрығының ұшындысына тап болып жүрер деп қауіп ойлаған - ды. Әбілаштың көкейі әріде болатын. Тақымына үйлесетін бір жүйрікке құмартатын. Жылқы қосын төңіректегендегі мақсаты да сол еді.

Қазақ елінің түстік аймағын әділдігімен аузына қаратқан Төле бидің ордасы келімді-кетіміден бір арылмайды. Данагөй абыздың әділігі әлемет. Жылап келгендер күліп шығады алдынан. Бір күндері Әбілаштың да кезегі жеткен еді. Би ордасын шырғалаған екі жылда жас сұлтан бой жағынан да, ой жағынан да толысып іріленіп алғанды. Сылыңғыр сүйекті тұрқы ішкі дүниесімен үйлесім тауып, тұлғатұрпаты көз суырады. Кесек кейпінде өзгеге бітпеген тартымдылық бар. Сабалақ есімді жігіттің өткір көздері биден тайқымады. Қартаң тартқанымен даналық уызына жарыған дала абызы сөзін «қарағым-шырағымдап» бастаған. Ойын әріден қозғаған би жас сұлтанды алыстан орағытты. Бұрынғы-соңыдан үзілмей келе жатқан жөн-жоралғыны алға тартты. «Қой асығы деме, қолайыңа жақса сақа қой» деп бір өтті. «Еркек қой бұралқы болмастың» астарына және үңілді. «Бұралқы» сөзінің мәніне кеңінен тоқталды.

Әбілаш ұшып тұрған орнынан.

- Бұралқы емеспін мен!
- Енді кімсің?
- Хан баласы сұлтанмын.
- Дәлел-дәйегің бар ма?
- Бар болғанда қандай!
- Айта қой онда. Қисынсыз болып жүрмесін.
- Маған иланбасаңыз, қасымдағы серігімнен сұраңыз.
- Түйе баққан сарттан ба?

- Нақ содан! - деді Әбідаш көзі жасаурап. - Мені жеткізген сол.

- Сені біз жеткіземіз ендігі жерде. - деді бидің оң тізесін басқан ақылгері-Қурайдан адам жасай алмай жатқанда, сендей ұланды қайдағы бір кезбенің жетегіне беріп қоя алмаймыз. Адаспа қарағым! Өгей емес, қағай емес, өз туғанымызсың.

Әбілаш тіптен буылды. Шыға жөнелудің есебін таппай тұр. Өзін алдына келтірген сүйекті ірі кісіге ыңғай беріп бидің төрелігін күтті.

- Баланікі жөн, - деді би қасқыр бет қара кісіні сабырға шақырып, - Бірдеңені білгенсін айтатын шығар. - Әбілашқа жүз бұрды, - Сенің тегін еместігің бізге мәлім, қарағым. Әйтсе де осы жүрісің саған жараспайды. Не ойлағаның бар?

- Не ойлаушы еді? Шікі ғой бұл әлі. - деп әлгіндегі кісі тағы да қиыс тартқан, - Қолына асықты жілік ұстатқаннан басқа шара жоқ. Презентсіз біреуге телиік мұны.

- Асықты жілік ұстайтын құл емеспін!-деді Әбілаш манағыдан бетер буылып.

- Олай десең, қайдағы бір қаңғыған сартқа неге жабысасың? - деді даукес адам, - Қалың ел қазақ жұрты сенің тақияңа тар келе ме?

- Аталық ол! - деді Әбілаш тұла бойы қалш-қалш етіп, - Оған тиіспендер! Соқтығатын болсаңдар тіке қолдарыңда өлем!

- Мынаны қара-ей?! - деді әлгі суық кісі, - Әлден ширығады. Бара -бара басқа шығар.

- Баланы өйтіп тұқыртпа, - деді Төле би қасындағы қырыс қабақ ақылшысына, - Айырдан шыққан жанпозды бақырауық атанға қосақтағаннан не шығады? Өзіндігі бар бұл баланың. Бетінен қағып жасытпайық. Көзінде от бар екен...

Әбілаш би талқысына түскенін аталаққа сездірмеді. Ораздың қабағы пәс еді. Ашылып сөйлейтін әдетінен тиылып тұйықталып алған. Жас серігіне бірдеңе айтқысы келеді де, оның өткір назарынан ықтап қарадай берекесі қашады. Ол да өзінің би алдында болғанын Әбілаштан жасырған. Ұстарадай қылпыған жас сұлтан мұның қолайсыз хабарынан сескеніп суы қайтып жасып қалуы кәдік.

Аталық іштей шүкіршілік етеді. Бір кездегі алаң-құлаң бала бүгінде қайраулы қанжардай лыпып тұр. Он сегізге толғаны кеше ғана. Балаңдықтан арылып жігіт жасына іліккен оның сөз саптасы кесек. Кісіге қаймықпай тік қарайтын әдеті және бар. Кім-кіммен де тең дәрежеде сөйлесе алатын беттілікке қол жеткізген. Екеу ара әңгімелері шолақ қайырылып, бір-бірін қпанысыз ұғынысқан бұлар қалыпты әмпей-жәмпейліктен тыйылып өз мұңдарын іштей қаузайтын еді. Сонда Ораз аталық: «Мен енді сенің жолыңа оралғы болып қайтемін, азаттық бер басыма» дегелі оқталады да, жас

сұлтанның қабағынан тайсалып теріс айналады. Би алдында болған күннен бастап, Әбілаш шұғыл өзгерді. Би ордасына баруды жиілете басатаған.

- Қайда болдың, Әбілаш?
- Мәжіліске қатыстым. Билер кеңесіне.
- Рұқсатсыз ба?
- Би атаның қалауымен.
- Төле биді айтамысың?
- Енді кім болушы еді?

- Байқағайсың? - Ораз басын шайқаған, - Қарадан шыққан дегізіп тегіңе балта шауып жүрмесін.

- Тегін сататын жетесіз мен емес! - дейді Әбілаш шалт қимылмен. - Айғағым қасымда дегенмін өткендегі жолығыста. Сені куәға тартсам жетіп жатпай ма?

- Түсімнен қорқам, - деген аталық балаша кемсеңдеп, - Саған қатар жоқ, маған құрылған тор бар.

- Кетейік онда бір жағына.

- Әзірше осы түс қолайлы, - деген аталық шұғыл сергіп, - Мұнда тыныштық. Төле би әділ деп естимін. Ханға бергісіз данагөй абыздығымен қазақтың біраз жұртын Сыр бойында ұйыстырып отыр. Саған қамқоршы сол би. Сенің ойын-тойға қатысып еркінсіп жүргенің сол кісінің арқасы.

- Қайдағы еркіндік?! - Әбілаш сәтте түйіле қалған. - Екінің бірі құлсың деп кекейді. Сабалақ атыма мін тағады.

- Құтыласың әлі жамау есімнен. Азан шақырып қойған Әбілмәнсүр атыңның өзі неге тұрады.

- Менің Әбілмәнсүр екенімді, төреден шыққанымды кім біледі?

- Мен білемін. Бәрі-бәрі жадымда. Әкең Уәли сұлтанның аманаты бар мойнымда. Сені қатарға қосып кетсем арманым болмас еді. Бір шие бар, сол кедергі боп тұрғаны...

Әбілаш түсінеді аталықты. Нағашыларында жүргенде от қарудан байқаусыз оқ шығарып алып... Сол да бір жағынан бетке шіркеу. Сергелдеңге тағы бір себеп - төрелер әулетінің бір-бірімен алакөздігі.

Арада ай жаңара бере, Ораз аталық Әбілашты оңашалап ұзақ сөйлесті. Айтылмаған сөз қалмады.

Әбілаш аталықтың ойын тап баса алмай: - Түйе бағуды ауырсынсаң, би ордасына барып қазаншы бол. Палауға жан бітіресің ғой. - дейді.

- Төле бидің саған ықыласы ерекше болғанымен, мені олар жатсынады. Екінің бірі «сарт-сарт» деп жүргізбейді. Көзімнің тірісінде өзінді үйіріңе қоссам деп едім.

- Межедеген тұс қай жақ?- деген Әбілаш аталықтың жүдеу өңіне аяушылықпен қарап, - Әлде сенің елің Бұхарды бетке алатын шығармыз.

- Өзің айта беретін қазақтың байтақ даласы тұрғанда ығы-жығы шаһардан не аламыз?

- Малтаңды езе бермей тікесіне көш! - деген Әбілаш қашанғы еркін сөйлейтін әдетімен, - Саған керегі қатын шығар-ау осы? Жалбақ түйешінің жесір отырған келініне аяқ салсаңшы. Дутар тартқаныңды ес көреді ол әйел. Би ата маған қыз айттырғалы жүр. Сенің де қойныңды жылытамыз.

- Маған қатын емес, жан керек, сен керексің! - Ораз манағыдан бетер түйілді. - Бұ жақта қалам десең, өз еркің. Шошымалды боп жүрмін. Бір суық адам елес боп арбайды да жүреді.

Әбілаш түнеріп кетті. Аталықты барлап еді, тіптен жайсызданды. Жүзіне мейірім тұнған осы бір құдай деген адамды өзісмінген ынғайда оған еркінсі беретін. Байқап қараса, ол да жұқарайын депті. Бетіне әжім сызықтары түсе бастапты. Тым жүдеубас өзі. Уытсыз жіпсік жанары қоламта арасындағы шоқтай өлеусіріп кеткен. Үнінде діріл бар.

Ораз айтар ойын суыртпақтап шығарды. Арқа төсін жайлайтын сұлтандар ордасына жетіп жығыламыз деген. Сенің негізің солар деген.

- Оны өзім де білем! - Әбілаш сәтте ширыққан - Бір ат жамамай қалайша аттаймын қасиетті хан ордасын? Қаңғыған сұлтан деген атқа қалып, көз түрткіге ұшыраймын ғой.

- Арғы атаң Абылай заманында жауға есесін жібермеген. Қалмақтармен қырқысып өтіпті. Сенде бабаларыңнан қалған бір ұшқын бар. Менің осы балам үлкен сұлтан Абылай атамызға тартқан деп отыратын Уәлі сұлтан. Алапаты асқан аруақты сұлтанға тартсаң жерде қалмайсың. Сенің елің ата-баба аруағына сиынады. Қысылғанда аруақтар көмекке келетін көрінеді. Өздері өлсе де рухтары сақталады дейді.

- Мен кімге сиынуым керек.?

- Әуелі Аллаға, сосын барып бабаларыңа сыйынасың.

- Қай бабама?

- Өзің қолайлаған біреуіне.

- Онда мен Абылай атама сиынамын. Тегіннен қанышер Абылай атанбаған шығар.

- Беттілігіне бола солай аталса керек, - деді аталық бір нәрсені түбейлеуге жоқ әдетімен, - Ханда қаттылық болмаса, қараша басқа шығып алады. Жауы еркінсіп кетеді. Досы міншіл, ағайын-туысы күншіл келеді. Абылай атаңдай болғың келсе, жауыңды аяма. До-

сыңа да қатал бол. Дұшпаныңмен де есептесе біл. Күндердің күнінде досың болып шығуы кәдік қастасқан қарсыласың.

- Білгішси беретінің - ай!? - Әбілаш оны балуан саусақтарымен нұқиды, - Барған жақта айтатын ақылың таусылып қап жүрмесін. Жиналайық та тездетіп!

- Оның да жөн, - деген Ораз қалтасынан күміс теңгелерді шығарып, - Ат сатып ал. Артылғанына маған киім ыңғайла. Үсті-басымызды бүтіндеп алайық. Өзің де шыт жаңа киін. Бес қаруыңды сайла. Мендегі қымбат тасты қару - жараққа жұмсайық. Қалғанын барған жақта қажетімізге жаратармыз.

Әбілаш қоста түнеп қалған-ды. Жаздың тыншу түні еді. Аспан шырақтары жыпыр-жыпыр етіп жерге төгіліп түскелі тұр. Айдан әлі хабар жоқ, қорғалап туатын түрі бар.

Әр тұстан жұлдыз ағады. Соны байқаған жас сұлтан серігіне тіл қатқан: «Әркімнің өз жұлдызы болады дейтін едің ғой. Менің жұлдызым қай тұста?

- Сенің жұлдызың биікте. Жұлдызы биік адамның мәртебесі жоғары болады.

- Айтасың-ау, білгішім! Өзіңдікі ше?

- Менікі сөруге жақын. Ағып түсіп жатқан соның жұқанасы.

- Қайдағы жоқты айтасың. Тыныш жат, ұйықтайық.

Сол түні Ораз аталықты белгісіз біреулер кеудесіне қанжар сұғып өлтіріп кетті. Оразқұлдың қазасы Сабалақтан келіпті деген лақап Сыр бойын шарлап кетіп еді. Елден елге жетіп қабындаған сыбыс-сыбырда есеп болмады. Бірінен бірін туындатып өректі өсектің отын үрлегенер Оразқұлдың өлімін сан саққа жүгірткен.

Домбыра өксіді. Шанақта булыққан сарын кәрі адамша «ухілеп» көкірегін тесіп барады. Теспегенде қайтсін, осы жасқа келгенше не көрмеді дейсің. Мүтін бір әулет шабылған отындай оталып қалмады ма. Сол сұрапыл жылдарда қасынан табылған Ораз аталық еді. Өзін итше тістеп жүріп қатарға қосқан аяулы адамнан қапияда көз жазғанын қалай ұмытсын. Ойбайлап байбайлаған, жерді-көкті жұлып өз басын өзі қойғыштап жынданып кете жазадағаны күні кешегідей есінде. Ораз аталықтың кеудесіне қадалған қанжардан еш белгі таппай есеңгіреп тұрғанда, қасына бір жалба тымақ жалшы келіп, мән-жайды қолмен қойғандай айтып берген еді. Қастықтың кімнен келгенін тұспалдап: - Мен айтты деме. Сені қатарға қосып кетсем арманым болмас еді дейтін марқұм екі сөзінің бірінде. Дегеніне жеткізбеді.

Оразқұлдың денесін екеулеп жүріп жер қойнына тапсырған соң, әлгі адам бұған тағы бір жанашырлық сөз айтқан: «Бір жағына жылыстап кетпесең, саған да бір қатер бар».

Сыр бойынан кетуге бел байласа да, Әбілаш аталық жерленген төбеге айналып соған берген. Еркөңіл жігіттерді қасына алып, марқұмның басына тас үйген. Кейінде сол төмпей «Құл төбе» аталып кетіп еді.

Алыс сапарға жиналған Әбілаштың қабағы қату. Аз жыл аясында болған әулие бидің ордасына ымырт үйіріле жеткен жас сұлтан үй сыртынан дыбыс берген.

- Уа, әз ата! Мен Сабалақ түйешімін. Кетіп барамын.

- Ә, сенбісің? - деген ояу жатқан Төле би, - Жолың болсын, қарағым, Арқаға тарт. Қалың елдің дені Сарыарқада. Бабаларың да Арқа төсінде дамылдап жатыр.

- Налымаңыз маған!-деген ширыққан Әбілаш, - Бір жансыз соңыма түсіп жүр. Оразқұлды өлтірген солар, мен емес. Қош боп тұр, әз бабай!

- Жолың ашылсын, қарағым! Сұраған жанға сәлем айт.

Сол бетінде аталақтың басына барған. Ат жалын құша еңірегінде көз жасы сәйгүліктің омырауын жуып кетті. Бір жүйрікті есебін тауып тақымына басқан еді, әндемді боп шықты. Тамыздың таңы белгі бере бастағанда құла түзді бетке алып жөнөп берген. Сары желіспен белден бел асып кете барған оны таң хабаршылары бозторғайдың әуезді нәзік шырылы демеді. Бозамық аспанға шығып алып құйқылжыта сайрайды жыршы құстар «Біз таңға асығамыз, саған не жорық?!» дейтіндей ме дала сайрауықтары. Енді-енді жігіт санатына қосыла бастағанда сенімді серігінен көз жазып қалған жас сұлтан даланың жырқұмар құстарымен іштей мұңдаса бастаған. «Сендер таңға асықсаңдар мен ежелгі ата-бабаларымның құтты қонысы Арқа төсіне асығып келемін. Ол жақта менің ұлы бабам Жошының сүйегі жатыр. Аруақты бабамның басына барып рухынан жәрдем сұрағым келеді. Ата жұртымызға ойран салған бітіспес жау жоңғарлардан кек қайтаруға асығамын. Осы келе жатқанда менің діттеген тұста ат басын тірей қоятын жақыным да жоқ. Сендер бізге әрдайым тілекші болғайсыңдар. Мына көсіліп жатқан кең дала қазақ елінің ата қонысы. Біздің, ежелгі түріктердің қасиетті мекені. Сол жазиралы байтақ даланың дені жау қолында. Қара ниет жоңғарлар ел берекесін кетіріп тұр. Мені де сергелдеңге душар еткен солар. Жалғыз мен емес жесір мен жетімде жік жоқ. Солай жыршы құстар. Адам дегендер осы! Кең байтақ далаға сыйыспай бір-бірімен жаға жыртысумен келеді. Сол жағаласқа

килігуге менің де делебем қозады. Жау тілеп не қылайын. Елімде береке қалмай барады. Малында өріс, ел-жұртта қоныс қалмаса берекесі кетпегенде қайтеді қайран елдің?»

Торғайлардың да көкейінде көп нәрсе бар сықылды. Соны нәзік шырылмен жеткізгендей болады. «Сенің халқыңның бағы да даласы, соры да сол байтақ жазира. Сол кеңістіктен қол үзіп қалған күні Алаш жұрты ел болудан қалады. Он жерден төре тұқымы Шыңғыс хан әулетіненмін дегеніңмен, сен де қалың елің қазағыңсыз алаңсыз ғұмыр кеше алмайсың. Сорың да сол елдің бақ- талайына шырмалған. Елің еркіндеп ұлан далада алқып шалқыса сенің де көңілің көкте жүреді. Бұқара жұрт замана салмағынан жаншылып езілсе, онда сенің де, итің қырын жүгіре бастайды. Қырың сынып жүнжіп қетесің. Көзінде от, қабағында уыт бар екен. Түбінде жерде қалмассың, тарт алға!»

Бозторғаймен іштей мұдасқан ол темір қазықты бетке алып ілгерілей берген. Келе жатып сан ойды қуалады. Осы бетенде хан ордасына салып ұрып жетіп барса, құшақ жая қоятын кімі бар? «Е,ит жақсысы сырттан, ер жақсысы сұлтан» дегенге малданған біреусің ғой. Біздің тұқымда үйірінен адасқан сендейлерге орын жоқ.» деп сырт айналса не болғаны ? Өйтіп жер болғанша қара қосты жағаласын. Бірақ соларың да мұндай кезбені төріне бақап-байқап шығаратын шығар-ау. Құрық ұстауға шамасы бар екен деп, жылқы бақтырып қоймаса қара да тұр. Әйтсе де қара шаруада рахым барын шет жағалатып көріп те жүр. Сырты сыздаған, іші мұздаған хан-сұлтандардан да қарашаның момыны қайырлы. Неде болса, қара қосты жағаласын. Парыз-қарызы сатусыз кедей қолды тіршілікке не жетсін. Байдың бұлдап берген қымызынан да кедейдің ықыласпен ұсынған шалабы қайырлы.

Әрі-сәрі боп келе жатқанда бір таудың етегіндегі қараша үйге кеп тіреді ат басын. Үй маңында тіршілік нышаны бар екен. Жерошақтан түтін шалқып жатыр. Қарсы беттен үзілмей соққан қызыл жел лебімен күйдіріп тұр. Арқа даласын аңызақ буып тұр екен. Екі-үш көген көзді қасына алған мосқал адам қамшы өріп отыр.

Бұл - кәдімгі наркескен соғатын айтулы ұста Оразәлі еді. Сонау жылғы жау жетті, ел көшті қырғында ұстаның алты бірдей баласы жау найзасының ұшында кетіп, ақтабан шұбырындыға ұшыраған босқын жұртқа ілескен ұста Арқаға іліккен еді.

Үй иесінің ығында серек бітімді тазы жатыр. Екі көзі қып-қызыл арлан жонын дүрдитті де қойды.

- Бұл сабаз ауылды торуылдайды. - деді Оразәлі ұста. - Кел-гіншіні қабағынан таниды. Сенің бейбіт адам екеніңді біліп жатыр.

Кімнің дос, кімнің қас екенін бірден байқайды. Исінен сезеді ғой деймін. Ит құрлы жоқпыз, исалмас боп барамыз ғой, жүдә. Тоз-тозымызды шығарып тентіретіп жіберген жоқ па ата дұшпан. Бел шешті бейғамдықтан қашан арылар екенбіз? Бас басына бұра тарт бұл қазақтың көретін қоқайы әлі алда.

Әбілаш назарын төмендетті. Отағасының қызарыңқы көздері жас сұлтанды жеп барады. Тазының да қабағы қалыңдай түскен. Бірер мәрте үріп те жіберді.

- Саған емес, - деді отағасы жүзін жылытып, - Қаншығының дыбысын алған шығар. Екі күшігін ертіп тауда ешкілердің соңында жүр қаншығы. Лақтары үйде қалады. Оты қанған соң, қайтады ауылға.

- Бір табын ба, ұсақ малыңыз?

- Қайдағы! Көже-қатыққа деп ұстаймын. «Есің шықса ешкі асыра» деген.

Сусын ішіп жайланған Әбілашты қапелімде мұң қармады. Ұстаның жүдеубас немерелерін аяп кетіп еді. Тереңнен тыныс тартып ауыр күрсінді.

- Ухілейсің ғой? - деді Оразәлі ұста бейтаныс жүргіншіге сынай қарап, - Жөніңді білдірсеңші.

- Есімім Сабалақ,-деді ол қырыстанып, - Түйеші болғанмын. Үйсін Төле бидің қарауында жүріп...

- Ә, онда жөн. Әулие би түстіктегі қалың елді ұйыстырып отыр деп естиміз. Басқыншы дұшпан абыз биден аса алмайды дейді. Не кереметі бар?

- Түйе қайырған мен сияқты бақташы ол кісіге баға бере ала ма?-деп жалтарды ол.

- Сенде бір сыр бар, - деген Оразәлі жас қонақтан көз айырмай, - Сендей азаматқа анау-мынау жамау есім жараспайды. Ит қалмақтың сырына да, сымбатына да қанып болдық. Жауды алып жеймін десең сырын ал, ішіне кіріп сыр-сымбатына қанық. Бір жылдары қалмақтың қолына түсіп қалып,ит зықым шыққан. Сонда олардың біраз дағысына қаныққанмын. Тілін үйреніп алғанмын. Қалмақша бір шама жатық сөйлей аламын. Сенің «Сабалақ» есімің қалмақшаға жақын. Олар жас талап жігітті «сабылық» дейді. Онысы жасақшы дегені. Одан да жөніңді білдір. Менің де жетіскен жайым жоқ, қарағым. Қылыштай қылпыған балаларым қанқасап шайқаста шейт боп кетті. Келіндерім де жау қолында кетті. Мені тепкінің астына алды. Әйелімнің жүрегі жарылып ол қалды. Атаңа нәлет ит қалмақтың бір қасақы әдеті бар. Әйелдерден де бұрын балаға өш. Жауласқан жұрттың тұқымын тұздай құртудың амалы ғой. Үш келіннен тоғыз немере сүйіп едім. Соның алтауы қылыш жүзінде

туралып қалды. Пәнайы себеппен мына бір үш жетім қазан астынан табылды. Келіндерім жасырса керек. Найзагер едім. Қаша ұрыс салып жүріп тірі қалдым. Тірі қалғанымды қайтейін, боздақтарым еске түскенде не болғанымды білмей қаламын. Мына үш құлыншақ дәтке қуат.

Оразәлі ұста қалақ домбыраға қол созды. Шор-шор саусақтары пернені адаспай тапқанымен, күйлі аспапты бабына келтіре алмай әр дыбыстың басын бір шалды. Көкейінде булыққан шер-наласы кеудесінен өксік боп лықсыған ұста босаңсып кетіп еді. Есік босаңсында шөкесінен жатқан сары тазы қапелімде басын көтеріп алып, құлағын қаққыштады. Мұнысы иесінің жұқарғанына көрсеткен демесіні еді. Ит екеш иттің де мұңы барын былайғы пенде қайдан білсін. Бас қайғысынан да жалпақ жұртты жаппай шарпыған ала қайғыдан есеңгіреп қалған қалың елі қайран қазақтың мұңын арқалаған Оразәлі ұста қапелімде жас сұлтанның көзіне ерте бір кезеңде ғұмыр кешкен Асан қайғы абызға айналып кетіп еді. Абыз баба қайран елі қазағына қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын жерұйықты іздеумен өтпеді ме.

Әбілаш ширықты қапелімде. Домбыраға ұмсынды. Ұстаның бейнеттен күстеніп шорланған саусақтарын жатырқаған аспап жас сұлтанға иліге кетті. Салалы балғын саусақтар домбыра шанағынан балбыраған жұмсақ дыбыстарды суыртпақтап шығара бастады. Жігерлі шертіске әсерленген ұстаның қызарыңқы көзі дымданып сала берген.

- Жақсы-ақ екен! - деді ұста дөң мұрынының астындағы қою мұртын қопсытып, - Өзгеше бір жат сарын ғой мынауың. Кімнен үйренгенсің?

- Аталықтан.

- Кім еді оның?!

- Осы күнге шейін сергім болған бір ғазиз жан.

- Оны қайда қалдырдың?

- Өлді деуге аузым бармайды, - деді жас сұлтан көзі жасаурап, - Арқа сүйерім еді...

- Енді қайтпексің?

- Соны өзім де біле алмай отырмын.

- Сонда сен өзі... мына бұла қалпыңда тексіз біреумісің?

- Сол ғой мені қинап жүрген! - Жұмбақ жолаушы ұстаға елжіреген емескі үмітпен іш тарта қарады, - Ауырсынбасаңыз қолайыңызда болайын. Көрік басып қолғабыс көрсетіп дегендей...

- Бала десем көңіліңе келер, - деді ұста жайма шуақ қалыпта, - Сендей бұланай жас жаугершілікте қол бастауға, дауда сөз бастауға

лайықты. Тегін емессің. Құдай айдап кез болдың. Кеуденді түтінге қаптырып, жанрыңды отқа жегізер жайым жоқ. Мына көген көздерге аға, маған пана болсаң да жарар. Беталысың дұрыс. Арқа дадасындағы ел-жұрт есін жиып қалды.

Атының арқа-басын босатып, салыққан бойына күш жиды жас сұлтан. Ұстаның ыңғайымен болып, артық-ауыс сөзге бармай өзін салқын ұстады. Оразәлі ұста да біртоға қалыпта. Алғаш жүз көріскен сәттегі елпелек көңілінде байыздау бар.

Отағасы қонағын қарсы беттегі үңгіртасқа бастап барды. Үңгір ауқымды кең екен. Ортада қара көрік тұр. Бір бұрышта отын үйіліп жатыр. Ағаш томарлары дөңкиеді. Көрікке ыңғайлаған кеспектер қайың, қарағай, емен түптерінен екен. Үңгір қоңыр салқын. Сырттағы ауа ішке жұтылып кететін тәрізді. Соны байқаған жас сұлтан ұстаға сұраулы кескінде қарады.

- Түтін сыртқа шықпай ішке қарай кетеді. Үңгірге жұтылған қалпында жоғалып тынады. Жаратқан Иенің бізге болысқаны шығар. Жан-жағымыз анталаған жау. Соларың талай келген ат ойнатып. Ешкі бағып күнелткен менен еш сезік таппай жайына кетеді. Ұста екенімді білдіртпеу үшін қамшы өрген боламын. Жоңғарың құтырып тұр эзірше. Көріне кеп жылқы алады. Мына қырдың астында Дәулеткелді байдың ауылы отыр. Барсаң қарның ашады. Ақ үзікті ақ шаңқанды қоңыр төбел үйлер алмастырған. Жау жетті, ел көштіден ығыр болған қазағыңның итшілеген күні осы. Жау алады, жау алмаса, көрші елдің ұры-қарысы килігеді. Жылқыны көріне айдайды. Осы жазда Дәулеткелді байдың жылқысын екі рет қуды. Әуіріммен зорға деп айырып алды. Бұл атырапта одан жылқылы бай жоқ. Қой- ешкі табын-табын. Өзі де бір кең қолтық мырза кісі. «Жауда кеткенше сендерге бұйырсын» деп кедей-кепшіктен ас-суын аямайды. Саба-саба қымыздың қызығын ел көреді. Сойысқа да мырза. Жерошағы алау-далау боп қазаны оттан бір түспейді. Малшыға жайлы. Көрші-қолаң, ағайын туысқа да қарайласып тұрады. Іш жаққа орыс шаһарына кіре жөнелтіп еді, кешігіп жатыр. Жүнді ауыз мұжығың да әккіленіп алған.. Қару-жарақ жасайды деп күрек-шот, балтасын да бұлдайды. Патшасы жарлық шығарып тыйым салып тастаған дейді. Көсеулік темір де қалмады. Қара көріктің қаңтарылып тұрғаны мынау. Жас сұлтан ұстаны аяп кетті. Темірге жан бітіріп наркескен соғатын шебер қатты тықыршулы екен. Дәулеткелді байды айта бергеніне қырсығып та қалған. Соның барып жылқысын қайыр демекші ғой. Енді сол еді бұған қалғаны!? Хан ордасына тартып кетсе қайтеді. Мына шелді көз ұстандан не баркадар табады? Соры қайнаған сор маңдайдың өзі нағыз. Сөйте тұра, елім дейді жаман эліне қарамай. Қалай болғанда

да, тегін адам емес. Кекке суарылған қылыш соққанының өзі неге тұрады.

Оразәлі ұста сөзін қайта сабақтады.

- Сен тықырши берме., - деді жас қонағына қызарыңқы уытты көзімен тесіліп, - Бай маған бір жесірін ыңғайлаған. Белсуытқа барып тұрамын анда-санда. Жаман адам емес, бірақ өз қосағыңдай қайдан болсын. Ұлдарымды ерте аяқтандырып едім, соным оң болды. Тұяқ жалғар із қалды арттарында. Мына үшеу солардан қалған тұяқ. Егер сен, мен десең, қолыма келін түсіресің.

- Қалыңсыз бос жатқан қыз бар ма осы күні?

- Балға мен көрік, төсім аман болса, өзім аман болсам қазақтың қай - қайсысына да құда болып саған қыз айттыруға жарап қалармын. Ол жағына алаң болма.

Сөйткенше ит үрді. Сары тазы ызалана қыңсылап бір жаманат хабарды иесіне үрісімен мәлімдеп жатты. Тұяқ дүсірі жер төсін дүбірге толтырып жіберді. Жау қайдалаған қуғыншылардың қарамаы шағын болғанымен, беталыстары екпінді еді. Дәулеткелді байдың жылқысын жау алыпты. Кемі бір қосқа жеде-қабыл жылқыны тік көтере айдап кеткен. Әбілаш арқандаулы атына жүгірді. Ұстаның қараша үйінен ұзамағалы бойының құрыс-тырысы тарқамай жайы болмай жүр еді. Соған сылтау табылғанына қуанып кеткен жас сұлтан атын тезбе-тез еріттеп алып жау қайдалаған топқа қосылып кете барған. «Арандап қалма!»-деп айқайлаған ұстаның айқайы емес-еміс жетті құлағына. Жылқы айдаған жау ұзай қоймапты. Барымташыларға кеп киліккен қуғыншылар жау қарамаын көріп тая соқты. Жылқы алғандардың қарамаы мол екен.. Қаперлерінде еш қорқыныш жоқ, жылқыға құрық көтермей қаптата жайып барады. Жаудан тайсалған қуғыншылар ат басын ірікті. Өздерінше ақыл қорытып бір шешімге келе алмай кеукеулесіп жатты. Араларында Әбілаш та бар. Ұрылар жақтан біреу бері шықты. Обадай оқшырайған әлгі сауыт-сайманды екен. Астынағы аты да үйдей, өзінің де тұлға-тұрпаты кесек.

- Әй, мыналарың қалмақ қой! - деді қуғыншылардың бастаушысы - Сойылмен бұларды ала алмаймыз. Артқа шабыңдар. Қол жиіп келмесе болмайды. Алдырмайды бұлар! Қарап қылады!

Әбілаш шеткері тұрған. Қыннан қылыш суырды.

- Қайтпау керек алған беттен! - деді де атына қамшы ұрып тұра шапты. Тізгін іркүдің ретін таппаған қуғыншылар алға қарай лап берді. Екі жақ қоян-қолтық кеп сойыл сілтесіп өтті. Сауыт құрған дәу қалмақ қуғыншыларды тықсырып барады. Екі-үшеуін найзамен шаншып та тастады. Әбілаш сауытты қалмақты ала алмады. Жойқын

екен оның найза сілтесі. Қылышы тайқып барып жау атының шекелігін ойып түсірді. Атынан опырыла құлаған қалмақ жан сауға сұрауға мәжбүр болды. Беті қайтқан жау жылқыны тастап шықты. Келісімге келген екі жақ барымтаның жөнімен «сойыл ақысына» тоқтаған. Жылқы қуған қалмақтар бір-бір қылқұйырықты жетекке алып ұзай берді. Бір семізді жығып «мал қайттыға» ыңғайлаған қуғыншылар Әбілашты ортаға алды.

- Кімсің жарқыным?
- Оразәлі ұстаның туысымын.
- Пах, пах, туысы болғаныңа! - десті еркөңіл жігіттер, - Бай еңбегіңді жемейді. Бізге ілес. Батасын ал мырзаның.
- Ол кім еді?
- Дәулеткелді бай ше?
- Қызметімді бұлдап не қыламын, - деді де ол әлгілерден бөлініп жеке кетті. Ақбоз ауыздығымен алысып қоя берге басады. Ер үстінде жинақы отырған жас сұлтанның сырт пошымы былайғы көзге кесек шалынады. Жау бүйректі қаужағандар алыстап бара жатқан оның атқа отырысын сөз етісті. «Бұл тегін емес?» - деп күңкілдесті, - Әлден алапаты асып тұр. Аруақты атадан шыққан біреу-ау, сірә? Оразәлі ұстаға үйлеспейді».

Жаудан жылқы айырып қалған өрепкі топ «ұстаның туысын» сан саққа жүгіртіп ел ішіне жайып жіберді. Жас сұлтанның айбарын аңыз етісті. Тұлға-тұрпат, кескін-кейпін тілге тиек етіп, беттілігіне сүйсінді. Дәу қалмақты аттан аударып түсіргенін жыр қылды.

- Ойпырмай, көзінің өткірін-ай!
- Кісіге қадалғанда тайқымайды екен.
- Көзінен де бұрын кейпіндегі өрлік қандай!?
- Әлі жас қой. Толыса келе тіптен іріленеді.
- Иә, соны айтам да. Қылш сілтесі нәш. Жүректі екен өзі.
- Әйел затына да салымды болар, сірә?
- Соны айтсаңшы. Тепсір тентек көзі сұлуға қадалғанда, тіке ерітіп жібермесе деңіз!
- Бөпіш сұлуға көрсетер ме еді өзін.

Ақбөпіш бұлақтаған бай қызы. Он бестегі өрімталға жігіт біткеннің бәрі ғашық. Алты ағасынан батып оған көз салатын бозбала бұл маңда жоқ. Он мың қой, бес қос жылқы біткен әкесі кенжесін «қыз айттыру» кәдесінен қорғаштап еркелетіп өсірген еді. Шолжыңдыққа жоқ бай қызы өзін еркін ұстайды. Сұлулығы өз алдына, әншілігі тіптен әлемет. Ол ән салғанда үлкен-кіші үйден жүгіре шығар еді. Әсіресе бозбала атаулыда ес қалмайды. Аппақ сұлу дидарына бола Ақбөпіш атанған оны өлеңші жігіттер жырға қосады

Қызы едің сен бір байдың Бөпіш ерке

Жүрегім атша тулар сені көрсе,

Барында оралыңның ойнақтап қал.

«Қыз ғұмыр» қайтып келмес, тірлік келте.

Сөйтіп жүрген күндердің бірінде, Оразәлі ұстаның қолына келген жас пері жасақ жиып әскер ойынын бастапты деген сөз шықты. Орыс ішіне барып қайтқан Дәулеткелді байдың кірешілері олжалы оралған. Қару-жараққа қолдары жетпсе де, кен тасының өнімін мол қарпыған болатын. Қолына түкірініп әзір отырған Оразәлі ұста іске шұғыл кірісіп, өндіре қимылдап жатқан-ды. Төске жаншылған темірден от ұшқындап, қара көрік қолдан қолға көшті. Кәрі кеуденің сырылына басқан жанкешті көріктің лебі тас балқытардай тегеурінді. Оразәлі ұстаның да қимиылы жіті. Қылыш пен найза. қалқан соғудағы ынтасы мейлінше қапысыз. Аз күннің ішінде ұста дүкенінің бұрышы қару-жараққа үйіліп қалды. Үңгірде жасырын кеңес басталған. Екінің біріне қару тимейді. Сыннан сүрінбей өткендер ғана қылыш, найза ұстауға хақылы. Шайқас алаңында әскер ойыны жүріп жатты. Сарт та сұрт сайыста мерейі үстем шығып, ұстаның қолынан бірінші боп қару алу жас сұлтан Әбілмәнсұрға бұйырған еді.

- Бұл кім өзі? - дейді іштарлық еткен біреу.

- Ұстаның тауып ап жүргені ғой.

- Өйтіп лақпа! - деген ғұмыры жаугершілікпен өткен қол тоқпақтай қара шал, - Жақсы аттың мүшесіндей келісті екен кескін-кейпі. Қабағында бар қазақтың ашу-кегі тұр.

- Бәрекелді! - Ұста мағұрланды, - Теріс лақпай жөндеріңді білдірсеңдерші өстіп. «Жақсы сөз - жарым ырыс». Бұл қарағыма сөз келтіргендер менің досым емес. Халықтың құрсағы кең. Кең құрсақтан елім деген ер тумай қоймайды. Сондай ұланды жетер жері мен шығар бигіне бағыттап жол көрсететін өздеріңдей көпті көрген көне көкіректер емес пе? Қазақтың аузы жеңіл, «пыш-пыш» сөзге құмармыз. Халық айтса қалт айтпайды. «Қой асығы деме, қолайыңа жақса сақа қой» деген ғой атам қазақ.

- Сенің бұл тумаң жай ғана сақа емес, құлжаның қоңқары болайын деп тұр, - деп салды жөн білетін бір қария, - Өзімізді өзіміз төмендете бергеннен не шығады? Әр ненің қисыны, өз ығыты бар. Сен он жерден бауырыңа тарқаныңмен, атасы басқаның бір белгісі болады. Біз бұл қарағымды өзгенің емес «өзіміздің бала» деп іш тарамыз. Лайым, сапары оң болсын! Жақсы атаның баласы екені бес енеден белгілі. Сен оған босқа тарылма.

- Оныға дауым жоқ, - деген Оразәлі қызарыңқы көзіне уыт жиып, - Мен бар болғаны наркескен соғатын ұстамын. Қылыш

қатын-қалаш ұстайтын шөміш емес. Жауға сілтенетін кекті қару. Кім мен соққан наркескенді ата жауымызға жүрегі айнымай сілтесе. сол менің туғаным! Өлі сүйек өңезеге ықыласым салқын. Ондай табансыз он жерден өз қаным болсын менен қалыс. Қолымдағы үш жетімегім, жігіт болмай мігіт боп шықса, оларға да аталық пейілім онша болмайды. Бұл қарағым, ғайыптан қолыма қонған текті құс! Көзіне көрінгенді құтқармайтын қандыкөз қыранның нақ өзі! Атыс-шабыстан көз ашпай тұрған егер-дегер заманның әуселесімен тұғырынан көз жазып қап, бізді кеп сағаласа оның несі айып? «Қойыннан төгілсе, қонышқа» демемей ме атам қазақ. Жас сұлтан «Аталығым» деп жақсы көріп кеткен тілекшісіне ризалық танытқан пейілде қылышты серт ұстап: - Бұл кісіні қажамандар! - деген уыттанып сөйлейтін әдетімен, -Аталығым не айтса сол болады. Сұңқармын ба, жаплақпын ба, оны келешек көрсете жатар.

Оразәлі ұста ақылдасқа шақырған тұрғыластарының саяздығына қынжылды. «Қазақ десең өзіңе келеді. Біреуге жөн айтуға келгенде алдымызға жан салмаймыз-ау».

Ол қолқанат жігіттердің қимылын бақты. Ұсталыққа баулыған талапкерлер апырақтап тез-тез қимылдаймын деп барлыққа бастаған еді. Маңдайдан шүмектеген терді сүртуге де шамалары жоқ. Ұстанның қырына ілгіп қалмайын деген сақтықпен шапшаңдата қимылдайды. Осындай қарбаласта бір көген сойыс қой айдап, екі-үш мес қымыз теңдеген Дәулеткелді байдың жігіттері де келіп жеткен. Олар ұстаға мырзаның сәлемін жеткізді. Жорыққа деп асау үйретуге қарымды жігіттер керек боп тұрған көрінеді. Науқанға атсалысқандар бір-бір мінгішті тақымдарына басады деп және ескертіпті. Бұл хабарды естігенде жас сұлтан қуанып кетті. Соңына ерген жігіттердің көбісі қолдаулаған құнанмен итпектейді.

- Кеттік! - деген Әбілмансұр серіктеріне бұйырып, - Асаудың тұяғына жаншылып жазым боп кетермін дегендерің ауылда қалыңдар.

Іріктеп сұрыптаудан өткен дәмелі жігіттер бай ауылын бетке алды. Келе-ақ кіріскен бұлар жылқыға жаудай тиді. Бұғалыққа көндікпей аспанға шапшыған асаудың талайына зауал келді. Бірді-екілі қияңқылары пышаққа ілігіп те жатты. Тағыдай тарпаң сан асаудың басына жүген, нөқта кигізілді. Біресе аспанға шапшып, біресе мойнын ішіне ала мөңкіп әлек-шәлегі шыққан шу асауларға майдан ашқан жігіттердің де, қимылы ересен еді. Құлақ шекеге жармасып шөкелете тұқыртқан бойында басына нөқта іліп жүген кигізу кім-кімге де оңайға түспейді. Білек күші болмаса, өлуі бар асау жылқы бірден көндікпейді. Әбілмансұр асау десе қышырланып

кетеді. Қиғылық салып шалқа-лаған қалпында екі көзі аспанға шығып шатынаған жазықсыз жа-нуарларды аяп та тұр. Оның бір әдеті - жылқыға құрық көтермейді. Шалмаға машықтанған. Лақтырған шалмасы қыл мойынға дөп түседі. Шірене тартқанда табаны жерден еш ажырамай, әлгі тағыны өзіне қарай саумалап жақындата түседі де, құлақ шекеге жармасады. Құлаққа жабысқан бойында жұлқа тартқанда асау еркісіз шөкелейді. Осы бір машыққа Сыр бойында жүргенде дағдыланған еді. Артынан қуа келген Ораз аталық асау үйретісіп жүрген Әбілашты әке-жекелеп алған бетінен зорға қайтарған-ды. Есіл-дерті жылқыға ауған жас сұлтан көктемгі бие байлар науқанынан да шет қалмайтын. Қияңқы жылқыларды бастықтырғаны үшін екі-үш мәрте тай жетектегені бар. Соның бірін аталыққа сездірмейтін. Біліп қалса ол жазған мұны көз жасымен «қорқытар» еді. «Есіл еңбегімді еш жіберіп, бір қараға ұрынып кетсең не болғаны?!» - деп кемсеңегенде жас сұлтанның да көзінен жас шығып кетеді. «Қатынсың сен! Жылауықсың!» - деп оны жер қылатыны бар. Сөйткен аталық...Ұмыта алмай-ақ қойды. Түсіне жиі енеді. Күндіздің өзінде көз алдында жүреді

Жас сұлтан бойын жазды. Бір бие сауым бойында асаумен алысқан ол аздап демігін басты. Қайда да көз сұғынан құтылмай-ақ қойды. Осы тұрғанда оны сыртынан баққандарда есеп жоқ. Көрші ауылдардан кеп асау үйрету науқанын тамашалған қариялардың да назары осында. Шу асаумен сайысқа түскен білекті жігіттерге сусын жеткізген күтуші әйелдерге ілесе келген бойжеткендер де жас сұлтанды күнәсіз көздерімен аялайды. Бала атаулының да назары бұған түседі.

Көгалда малдас құрған үлкенермен әңгіме-дүкен құрған ауыл иесі Дәулеткелді байдың да назары осы жақта. Жігіттердің жіті қимылына мағұрланған ауыл қожасы хан ордасынан арнайы келген өкімшімен әңгімелесіп отыр

- Үйретіп бастықтырылған үш жүз құр ат жүген нақтасымен қолдарыңа тиеді. Бұл бір деп қой. Осыдан екі ай бұрын орыс ішіне керуен жөнелтіп қару-жарақ соғатын темір-терсекке қол жеткізген едік. Соның аркасында Оразәлі ұстаның қара көрігіне жан бітті. Үш жүз қылыш соғылып, соған жетеқабыл найза мен қалқан дайын тұр. Жауға аттанатын жасаққа жолазыққа деп қап-қап пісі ас, сүрленген ет, сойыс малын жөнелтеміз. Осыған қоса, осы маңның жігіттері ат ойынын өткізіп жорыққа қапысыз дайындық жасап жатыр.

- Оған кім басшылық жасайды?

- Әне бір тұрған азаматта талап бар. - Дәулеткелді бай жылқы иірілген жақты нұсқады. - Оразәлі ұстаның жұрағаты білем.

Талапсыз болмас. Асауға ұмсынған қолы қапы кетпейді.

- Бір жылқыға әлі жетсе, онда тегін болмады, - деді ордадан келген өкімші, - Манадан көзім сол жақта. Бұғалықты екі лақтырмайды екен. Өзімен сөйлесіп көрсе қайтеді?

Әбілмансұр игі жақсыларға салқын амандасты. Асау үйрету науқанына кіріскен күндерде ауыл иесі Дәулеткелді байдың да алдына бара қойған жоқ еді. Жас сұлтан ауыл қожасына ұрлана қарады. Орта жастағы мырза сүйекті ұзын кісі екен. Көк буырыл сақалы омырауына төгіліп тұр. Салалы саусақтарын бір-біріне айқастыра алдына ұстап отыр. Жоталы мұрны жар қабағымен ұтымды үйлескен. Қабақ астындағы ойлы қоңыр көздері кісіге мейіріммен іш тарта тесіледі екен. Мырзалығымен атығай - қарауылдан асқан айтулы байдың жүзінен нұр төгіледі. Ауыл мырзасының өрімталы да ұзын шаштының бәдендісі деп аузын ашып көзін жұмады бозбала атаулы. «Әкесі мынадай болғанда бұл кісіден туған қыз да тегін болмас» Осы оймен аз бөгелген ол көгалда малдас құрған үлкен-кішіге тайсалмай тік қарады. Өз нәсілі төрелерден біреулер отырған жоқ па деген қысылыс бар өңінде.

- Не қылған адамсың!? - деді хан ордасынан келген өкімші бейтаныс жасты қисынсыз тергеп, - Оразаәлі ұста саған қай жағынан жақын?

- Бар қазақ менің туысым.

- Сені жасақ жиып жүр дейді ғой. Рас па?

- Ауыл арасындағы ат ойыны. Ұры-қарыға қыр көрсетіп дегендей...

- Жауға кім қыр көрсетеді?

- Сіз шығарсыз?

Өкімші басылып қалды. Жас жігіттің өткір назарынан тайсалып жүзін сырттата берген.

- Жә, талапкер жасты босқа жазғырмайық, - деген Дәулеткелді бай аясы тар өкімшіні жақтырмаған сыңайда, - «Өткір қылыш қын түбіне жатпас болар», - деп сөзін ұзындатқан ауыл қожасы жас сұлтанға ыңғай берді, - Көңіліңе алма, шырағым. Жауда кегіміз кетіп есенгіреп қалған жұртпыз ғой. Ендігі жерде, үміт сендерде. Талабың оңғарылсын. Жігіттерге айта бар. Өздерің жуасытқан асаудан таңдап бір-бір ат мінесіндер. Үйлі-баранды бала-шағасы бар азаматтар бір-бір құлынды бейе жетектейді. Жауда кеткенше сендерде қалсын.

- Уай мырза, кім-көрінгенге қисынсыз шашылғанда өзіңде не қалады? - деді жарамсақ біреу «Мырза-мырза» дегенге дәсерси берме. Бізге де жұғын қалсын да қазаныңда.

Ауыл кожасы сөз мырзалыққа жеткізбейтін әлгіні суық қабағымен ықтырды.

- Жігіттерге айта бар, - деді Дәулеткелді бай тұлға-тұрпаты тартымды уытты сұлтанға сүйсініспен қарап, - Науқан аяқталған соң ат ойынына кірісесіңдер. Көкпар тартылады. Додаға қамдана беріңдер.

«Жау жағадан алып жатқанда көкпарға жол болсын! ?» дегендерге бай құлақ аспады. Өз есебіне жетік мырзаның ойы әріде еді. Көкпар аттың омырауын,жігіттің білегін шыңдайтын қанқызу құмарлық екенін мырза жақсы біледі. «Көкпар тартыс - жаугершіліктің бір қыры» дейтін үлкендер...

Ат ойыны үш күнге созылып, талапкер жастардың бәсі артты. Әбілмәнсүр ат үстіндегі сайыста жеке дара шықты. Жан шақ келтірмеді десе де болады. Жамбы атудан да озғындады. Қылышпен сайысып ат үстінде найза сілтеуден де шеберлік танытты. Қимылы шалт шапшаң сұлтан сол жолғы бәсекеде топ жарды. Бай белгілеген тарту-таралғыны түп қазыққа қалдырып кетті. Оның есесіне Ақбөпіштің дидарын көрді. Дидар болғанда қандай! Жарқыраған күн, толықсыған ай ма дерсің. Айдың бетін бұлт бүркесе, оның да жүзіне шіркеу түседі. Күннің де көзі қызаратын сәттері жиі. Өзіне салса, мына бұлықсыған бойжеткен діни аңызда айтыла беретін хор қызына келеді. Қиялдан туындаған асыл бейне, хор қыздары нақ осы бай қызы Ақбөпіштің сұлулығындай болса жетіп жатыр-ау. Бұдан артықты өз басы қаламас еді. Естен тандырадай есірік күйге душар болған жас сұлтан бұл халінің бүге-шігесін ажырата алатын жағдайда емес еді. Осы мына бозбала шаққа жеткенше ұрғашыға ұрынбай бой-басын таза сақтаған жас сұлтан әйел затын тым қораш көріп, оларды еркектен төмен санайтын еді. Сөйте тұра, сол шіркіндер ел мен елді жауластыруға себепкер. Айбарлы батырлар, көмейінен түйдек-түйдек жыр төгілткен жыраулар да сұлу көрсе естүстен айрылып әпенді күйге түседі. Алтын таққа жайғасқан хан-сұлтандар да арудың қабағынан оза алмайды. Солардың шылауында болып, төсек құштарлығына өліп өшеді. Қойында жатқан бегімі ләззатшыл сұлтанды дегеніне көндіріп айтқанын істете бастайды. Сұлудың назарына арбалып, құшақ тартылысын жеңе алмай өліп өшкен салбөксе әміршінің қатын құмар еркектен несі артық?! Жылаулар жұртты жұбатып, жесірді демеп, жетімді есіркейтін дер шағында құшақ тартылысын жеңе алмаған билікшіден не қайыр?! Іргеден сығалаған қасақы дұпан, қыр астында атой салған басқыншы

сұлудың бөкесінен ұзай алмайтын тақ иесін басынбағанда қайтеді? Таққа таластан да, сұлуға ынтығы өршіген өлермендік ел тізгінін ұстаған сұлтанға лайық па? Асыл текті төрелерге ерген сөз аздай-ақ қыз-қырқынға қырғидай тиетін әйел жанды біреу боп шықса сұлтандықтан не қайыр? Төрелерге байланысты «қызыл құмарлық» ойына келгенде, жас сұлтан ұрғашыдан қарадай сырттап қуыстанып бітетін еді. Бір жағынан марқұм Ораз аталық та қайдағы бір жағымсыз бірдеңелерді көйітіп ит жынына тиетіні бар-тын. Аталықтың сөзі құраннан басталар еді. «Әйел еркектің қабырғасынан жаралған». «Қызықсың сен?! - дейді әсершіл сұлтан, - Сонда оларды Құдай жаратпаған ба?» Аталық тосылады. Көзімен жер шұқып отырады-отырады да, тағы бірдеңені пықсытады. «Қатынқұмар еркектің бір есебі кем түсіп жатады», - деп бір өтеді. «Әйелді қорлағанды құдай табады», - деп және былқ еткізеді.

- Оны қайдан білесің? - дейді жас сұлтан, - Қатының жоқ, балаң жоқ қаңғыған біреусің.

- Олай деп күпір болма, - дейді Ораз аталық, - Сен онда баласың. Жарықтық хан ием бір ұрғашыны маған бұйырып берген еді. Енді бала сүйем ғой деп жүргенде, әйелім қырғынның құрбаны боп кетіп.... содан сенің әуселеңмен болып... Еркек атым бар. Қарап жүрген жоқпын. Әйел затының көзінде тұрады бар кереметі. Сол «кереметті» тап бассаң, ұзын шаштылар сені дос көріп қолайыңнан шықпайды.

- Ол нендей керемет?

- Сондайлық керемет деп те ауыз толтырудың қажеті шамалы. Түп төркіні әйел мен еркектің достығында жатыр.

- Не болса саны көйітесің! - Қиқар сұлтан қасақана жынына тиеді аталықтың, - Достық еркекке тән емес пе? Сен келіп оны қатынға телісің.

- Әйелден дос тапқан еркектің дұшпаны аз, досы көп, ұйқысы тыныш, қарекеті өнікті келеді. Алаңы аз, көңілі орнында болады.

- Сүйіспеншілік дейді, махаббат дейді. Бұларды қайтеміз?

- Олардың да өз орны бар, - дейді Аталық жазған, - Әйел махаббатына кезіккен еркек ілу де шалу ғана. Көбісі төсектен оза алмайды.

- Мен не істеуім керек? - дейді дағдарған ол, - Бойжеткендерге қырындасам болды, қабағыңды қалыңдатып аласың. Сонда мен өмірден жар сүймей өтуім керек пе?

- Әлі ерте саған, - дейді Ораз аталық ұясы тереңдеп кеткен көзіне мұң үйіріп, - Жүрегің оянады әлі. Сонда сенен ерік кетеді. Ерікңді алған тұмса махаббатыңнан табасың баянды...

Жас сұлтан осы күндері әрі - сәрі күйде. Аталық айтып кеткен жұмбақ халдың шырмауында жүр. Сонда бұның «тұмса махаббаты»

сырын алып сымбатына қанбаған байдың ерке қызы болғаны ма?! Беттегі әрінен басқа оның басқалардан нендей артықшылығы бар?

Ат ойыны аяқталған соң, қыз-бозбаланың бастаңғысы өткен. Бастаңғыны бай қызы Ақбөпіш ұйымдастырды. Жастардың ойын-сауығына үлкендер араласпады. Сонда көрді ғой бай ауылдың ақ тотысын.

Әбілмансұр қыздан көзін айырмаған. Сондайлық жұмбақ жағдайда отырғанда, екі жастың назары бір-бірімен ұшырасып қалған еді. Аз ғана сәтке созылған жылы сезім жас сұлтанның өне бойын ду еткізген-ді. Асау толқындай өрленген ынтызарлық жүрегін уылжытып жіберген-ді. Одан әрідегі көңіл толқынысын тап баса алмайды. Абдыраған сұлтан әлгінде өзімен көзі түйіскен жұмбақ бойжеткенді қапелімде жоғалтып алғаны.

Жас сұлтан қызойнақтан бір түрлі оймен қайтты. Қасына ерген серіктеріне ішін ашпады. Оразәлі ұстаның да қабағы қарс жабылып кеткен. Өзінің де көңілінде өрекпу бар еді.

«Тынық! - деді ұста зілсіз жұмсақ үнмен, - Жігіттің ұйқысы түзелмей, күлкісі түзелмейді». Қоңыр лашықта тұяқ серіппей алаңсыз ұйықтаған сұлтан сергіп оянды. Ас қамдаған бөтен әйелді көріп ұстаның төсек жаңалағанын білді. Оразәлі кешегісінен қунақ көрінді. Қойны жылынып, көңілі байыз тапқан сыңайлы. «Хан ордасынан арнайы шабарман кеп кетті, - деп бастады ол сөзін. - Жорыққа әзірлік қызу жүріп жатса керек. Сенің жағдайыңнан хан ордасы хабардар екен. Дәулеткелді байдың жылқысын бағады деп естіпті. Перзентіз қалған тұқымсыз біреудің қолында жүрген көрінесің. Сондай-сондай сыбысты құлағы шалған төрелер шала бүлініп жатса керек. Көп аузына қақпақ қоя алмайсың. Олардың да сыбыр-жыбырында аздаған шындық бар. Аз күн дәмдес болдық, енді өз жөніңді тап, қарағым! Аталы ауылдың баласы екенің әмбеге аян. Қағынан жеріген құландай шыққан жеріңнен сырттап, кедейдің лашығында көсілгенің сендей текті азаматқа лайық емес.

Әбілмансұр ұстаның сөзіне еліге қоймады. Қабағы жазылған қалыпта өзін бір түрлі жеңіл сезінді. Қара көріктен напақа айырып, ұрыста қыршын кеткен боздақтарынан қалған тұяқтарын қатарға қоссам-ау деп ала көңіл боп жүрген бақырана байғұсты қалай ғана қиып кетеді? Кекке суарылған наркескен соғу - екінің бірінің қолынан келмейді. Жанарын отқа жасытып, кеудесін түтінге жегізгені ме жазығы? Ордада омалған салбөксе сұлтандарға барып қосылғанда, олардан нендей барқадар табады?! Мансап буына елтіген хан-сұлтандарды түсіне алмайды. Жемтікке бола жұлқысқан үйірлі бөрідей тақ пен баққа таласқан бабаларының талайы бір-бірінің түбіне жетіп тынған

жоқ па. Қаршадайынан жетімдік көрген мұны да солардың тепкіні емес пе шетқақпай қылған. Нағашыларын сағалап еді, олардан да жылылық көре алмады. От қару асынған бөгде жұртты төріне шығарып солардың аузына қарағаны бала да болса көңіліне дік қалдырды. Хан сарайының ашық ауыз ынжықтарына ызасы қозғанда, босбелбеу босандарды былай шығарып алып желкелеп тастағысы кеп тұратын. Ораз аталық болмағанда, сарайдағылар от қару асынған орыс сарбаздарына: «құныкерің осы» деп мұны ұстап беруден тайынбас еді. Қапелімде оны бір қысастық буды. Ораз аталықты ойлап кетіп еді. «Бір жақсының бір жаманы болады», - дегені бар. Сонда «жақсы» өзі болғанда, «жаман» кім? Көзі шелді, қолы шорлы мына бейнетқор ұстаны «жаманым» деуге аузы қалай барсын. Соңына ерген талапкер жасақтан не шығатыны әлі белгісіз. Есерсоқ әңгүдіктердің ермегіне ұқсас бұл талабын өзі де мақұлдай қоймайды.

Оразәлі ұста қақырынды. Қолында бір жапырақ қағаз отыр. Бұған ұсынып еді, Әбілмансұр басын шайқады.

- Не деп жазғанын сезіп отырмын.

- Сөйле онда.

- Өзіңіз айтыңыз төрелігін.

- Жасақ жиып жау қайдалап жүрсің. Жаман айтпай жақсы жоқ, қапылыста найзаға ілініп майып боп кетсең, ертеңгі күні төрелер әулеті мені құныкер атандырып жүрмей ме?

- Сіз жазықты боп, мен оққа ұшып жатсам арман не! - деді ол оқыс ширығып. - Көрінген қарадан қорынып жарға бұқанша, жаумен жағалаысып өлгенім қайырлы!

- Жарайды мұныға дауым жоқ, - деді Оразәлі оның түнеріңкі суық жүзіне риза болған кейіпте, - Соғыс ойынын қызықтап жүрген өңшең көк өрім жас жаумен шайқаста көктей солып жатса жазасы кімге ауады?

- Бұтында безі болса, жаумен жағаласып өледі. Қатыншылаймын десе, бұғып үйде қалсын.

- Әлде қалай болады деп іріккен найза мен қылыш бар еді.. Соны сенің жасағыңа тапсырамын. Ез емес, елім деген азаматтарға серт қару.-деді ұста сенімді үнмен.

Домбыра қоңыр үнінен жаңылмады. Жүрісті аттай тепең қағып соны бір сарынды есілдірген Абылай майда былпыңға ауысты. Бусанып балбыраған сауатты саусақтар пернені қуалай жүргізіштегенде, ширыққан дыбыстар шанақтан төгіліп-төгіліп кетеді. Сол төгілме сарынды қос шекте күмбірлеткен көкейде жаңылыс жоқ. Ханның

аяқ жағында отырған Ақбөпіш күйді салқын сабырмен қабылдады. Ерінің домбыра шертісі мұның да жүйе-жүйесін босата бастаған еді. Ол жылдары екеуі де уызай жас еді-ау. Әсіресе мына құдай қосқан қосағының жас та болса алапаты асып тұратын. Хан тұқымы ма, қарадан шыққан ба, онда мұның жұмысы жоқ. Көктен түскендей сап ете қалған жұмбақ бозбаланы перінің жігітіне ұқсатып ботадай тайраңдаған бай қызы шала бүлінген еді. Есін алған пері жігітімен қыз ойнақта ұшырасып, бір-біріне бала құстай талпынған сәттері қандай ыстық десеңші! Сонда мына қияпатты сұлтанның бұған көз тастаған алапат шүйлігісіне шыдамай кетіп бетін баса қалғанына күн бүгін таң.

- Не болды саған? - деген құрбысы, - Түсің қашып кетіпті.

- Біле алмаймын! - деген Ақбөпіш құрбысының ығына тасаланған қалпында. - Көзі өткір екен. Өңменімнен өтіп кетті.

- Соған бола жылаймысың?

- Жыламағанда қайтейін! - деген ол манағыдан бетер үгітіліп, - Сенен сырымды жасырған жерім бар ма? Осы күнге шейін дәмелі бір жігіт батылы жетіп, маған туралап қарай алмайтын еді. Әлгінің, ұстаның туысын айтам... Назары бір түрлі. Қорқып кеттім.

- Ұстаның тусын әркімдер хан баласы деп жүр, - деген зерек құрбысы, - Пошымын көрмеймісің. Бұл маңның жігітіне үйлеспейді. Содан да шығар сенің одан бұғынып қалғаның?

Сол күннен бастап Ақбөпіш жат сезімге бой алдыра бастаған. Түн ұйқысы жиі-жиі бөлінетінді шығарды. Қоғадай бозарып жүдеп кетті. Әлгі бір назары өткір сұлтанды көз алдына әкелсе болды жайы кете бастайды. Сөйтіп жүрген күндерде, ел ішінде дүрлігіс басталды. Қой соңына ілескен жалба тымақ жалшыдан бастап, сойыл көтеруге жарайтын талапкерлер жауға аттанған қосынға ілесіп кете барды. Ауылда қалған қыз-қырқын, қатын-бала еркекше киініп мал соңына ілесті. Ақбөпіш құрбыларын қасына алып жылқы күзетіне шықты. Жылқы күзетінде жүріп салған әні ауылдағы мұңлықтардың құлағына жетеді. Шері қозғалған кексе әйелдер қой күзетінде отырып сыңсиды. Жорықтағы ерінің амандығын тілеген жас келіншектердің де кеудесі өксікке толып кеткен. «Ухілегенде» көздерінен жас домалайды. Бесік тербеткен келін-кепшіктің «әлди-әлди» зарлы сарынға ұласады. «Әлди-әлди боташым, ақ бесікте жатасың, әкең сенің жауда жүр, қиян-кескі дауда жүр. Шейіт кетсе елі үшін, ұлан-байтақ жері үшін. Мен жесір боп, сен жетім... бектері жоқ ел жетім, өрісі жоқ мал жетім. Әлди-әлди, әлди-ай! Сандалтып қойған қазақты, рахымсыз қай құдай?! Әлди-әлди, әлди-ай!...»

Атастырған жігітінен көз жазған бойжеткенер де түн ұйқысын тыншу өткізбейді. Аяғы ақсақ көзі соқыр мақау-сақау құл-құтанның

түртпегіне ұшырағанына қорланады. Ұрыста шейіт кеткен боздағын жоқтаған аналардың ащы зары балалардың да үрейін алады. «Е-е-е, әкем өліп қалған ба? Е-е-е, көкем өліп қалған ба?» - деп кемсеңдейді. Мойнына бұршақ салып құдайға жалбарынған қариялар түнімен «ухілеп» шығады. «Уай бұл ит қалмаққа не жаздық?! Хан тағынан безді, құлан қағынан безді. Малымды өрісінен айырды, құлынды желісінен айырды. Қатын жесір, бала жетім қалды. Боздақтарым қапылыста жер жастанды. Уа, Жаратушы Ием, бізді де бір назарыңа алсаңшы! Төскейдегі малымды қуып,кеудемдегі шыбын жанымды шырқыратып қызыл қырғынға тап болатындай неден жазықты болыппыз?! Рахманыңды сала көр, Жаппар Ием, жаратушы жалғыз Алла!» Жорықшыларға арнап ер-тұрман әбзелдерін дайындаған ерші жалығып кеткенде домбыраны қолына алады. Шағын аспапқа мұңын шаққан ол зарлы сарынды құмықтырып ішін бір босатып алады. «Домбыра, мен пақырдың жайы осы,жапанда есіз қалды тіккен қосым. Ұшырап таландыға мал мен жаным,ошақта жөндеп жанбай жаққан отым. Еркін де бейбіт елім ай, бетегелі белім-ай!»

Арқан есіп шылбыр ширатқан қатындардың да қабағы қалыңдап алған. «Жауды жеңіп, аман келіп, жан жарымды көрсем-ау. құшып сүйіп құшағына енсем-ау!..»

Жорық дүмпуі арттағы елге де жетіп жатты. Жау жүрек жүз сарбазымен қалың қолға кеп қосылған жас сұлтан Әбілмансұрды ешкім де елей қомаған. Бас сардардың көзіне түсуден жалтарған ол мыңбасы батырлардан да алшақ жүрді.

- Әбілмансұр,бізді ұрысқа кім бастайды?
- Кім ержүрек сол бастайды.
- Онда сені жүзбасы деп танимыз.
- Біреуің шығыңдар белсеніп. Менің саяқ атым бар ғой.
- Қайдағы жоқты айтпа! Сен сұлтансың нағыз!
- Сұлтан бола алмайтын шығармын. Үйсін Төле бидің түйесін баққан дейді мені екінің бірі. Одан қалды, Оразәлі ұстаның «қолбаласы» деп төменсітеді.
- Айта берсін! - дейді жорықтас жігіттер Әбілмансұрды қорша-лап, - Сенен біз, өлуіміз бар, көз жазбаймыз!
- Онда былай болсын, - деген жас сұлтан уыттанып, - Біз осы ұрыстан не өліп қайтамыз, не жауды жеңіп қайтамыз. Одан басқа жол жоқ!. Мені сұлтан деп танысаңдар жау шебіне ағойлап кіргенде, өзіміз машықтанған «бұзып-жарып өту» тәсілімен жау шебіне жұмылған жұмырықтай тас түйін боп кие-жара енуіміз керек. Қолбасыдан рұқсат алғанмын. Жауға қарсы атойлап шапқанда аруақ шақырып ұран салуға тиістіміз..

- Сен кімді ауызға аласың?
- Бабам Абылайға! Абылай сұлтанның әруағына сыйынамын!
- Онда біз бәріміз де жауға тигенде «Абылайлап!» шабайық.

...Ұрыс тиіп-қашпамен басталды. Алғашқы екі күн теке тіреспен өтті. Сонау бір ойранды жылдарда ежелгі ата жау қалмақтар қазақ елін қапыда қалдырып опасыздықпен тұтқиылдан басып кіріп, еңбектеген баласынан бастап еңкейген кәрісіне шейін найзаға шаншып қызыл қырғынға ұшыратпады ма. Жау табанына тапталып есеңгіреп қалған ел қайта күш жиып ойраттармен бетпе-бет келген алғашқы соғыста Әбілмансұр әлі жас болатын. Ойраттарды ойсырата жеңген қазақ қолының жеңісі «Аңырақай шайқасы» деген атпен ел есінде қалып еді. Содан бергі жылдарда үлкен-кішілі ұрыстар қазақ пен жоңғарлар арасында жүріп жатты. Жас сұлтан ол шайқастардың шет жағасын ғана көрді. Енді міне бойы өсіп бұғанасы қата бастаған Әбілмансұр тәукел деп ұрысқа кіргелі тұр. Оразәлі ұстаның қолынан шыққан тор көзді көк сауытқа үйренісе алмай-ақ қойды. Тұла денесін сірестіріп еркін қимылдауға бөгет жасайтын тәрізді. Шешіп тастауға талай оқталған. Сонда оның көз алдына Оразәлі ұста келе қалады. «Сауытсыз жауды ала алмайсың. Қапылыста майып боп кетесің. Үстіңнен тастаушы болма.» деп шегелеп тапсырғаны есіне түсе кетеді де, әлгі ойынан айнып қалады. Жалбағайлы дулығасы да бір қаралық. Бұл да ұстаның қолынан шыққан. Аса берік ұстауға ыңғайлы қалқанды да нобайлаған сол кісі. Ойлағандық па өзі аталық деп жанына жақын балаған Оразәлі есіне жиі түседі. Шелденген ақаулы көзімен бұған тесіле қарап тұрғандай көрінеді. Сондай алаңытқан сәтте жас сұлтанның көз алдына Ақбөпіштің сұлу дидары келе қалады.

Күн көтеріле бере ұрыс қимылы басталды. Бас сардардың шешімі бойынша қазақ қосыны дүрік көтеріліп айқасты шұғыл екпінмен бастауға тиісті. Одан басқа жол жоқ. Дабыл қағылып ұран тасталған алғашқы бетте жаудың екпіні әлемет болды. Жойқын от қарудың демесінімен лап қойған мың сан шерік тасқындай ентелеп кеп қалғанда қазақ қолы араларын алшақ ұстаған қалыпта қарсы шабуылға шығып еді. От қарудың топаны әр тұстан бұрқ етіп жатты. Ойрат шеріктері тас түйін боп тұтасқан қалпында ағындап келеді. Қалың нөпірден оқ бойы алда келе жатқан қалмақ нояны қылышын барынша сермей түседі. Астындағы аты тұрықты екен. Өзі де бір шама денелі ноянның зор үні дабылға бергісіз күнше күркіреп шығады. Екі жақ қарама қарсы кеп қалғанда, қазақ қолынан суырылып шыққан жүз қаралы сарбаз « Абылай! Абылай! Абылай ! - деп ұран тастаған бойда қалмақтарға қарсы шапты. Жау жағы іркіліп

қалып еді. «Абылайлаған!» жасақтан оқ бойы алға шыққан ақ саутты қазақ жауынгері ойрат ноянына құдиды. Ақбоз атты, ақ сауытты әлгі сарбаз көз іліспес шапшаңқыпен қылыш сілтегенде, обадай оқшырайған қалмақ нояны аттан төңкеріліп түсті. Сол-ақ екен қазақ қолы алға қарай лап қойды. «Абылайлаған!» ұранды үн ауыздан ауызға көшіп мың сан қол бір деммен: «Абылай! Абылай! Әруақ! Әруақ! - деп дабыл көтергенде, жер дүние алапат айқайдан теңселеңдеп кеткендей болып еді. Адамдар былай қалып, тау да, тас та, ат тұяғына жаншылып шаңы шығып кеткен бел-белестер те ұранды үнге елгіп: «Абылайлап!» жаңғырығып кеткендей еді.

Бұрын-соңды мұндай алапат дабылды, зор ұранды естіп көрмеген ойрат қосыны аяқ астынан аруақтанып шыға келген қарсы жақтың тегеурінді шабуылына төтеп бере алмай шегінуге мәжбүр болды. Бас ноянынан айрылған ойрат шеріктерін түре қуған қазақ қолы сол жолғы ұрыста айқын жеңіске жетті. Бұл соғыс «Шарыш өлген», «Абылай жеңген» делініп ел аузында қалған еді.

Ұрысқа алғаш кіргендегі жаналқым сәтте Әбілмансұрды еркінен тыс күш қол-аяғын жерге тигізбей көкке көтеріп әкеткен еді. Астындағы аты қапелімде самұрыққа айналып, бұл болса алып құстың демеуімен қаптаған жауға қыранша шүйліге түскен. Шүйліккен сайын бойына төтеннен күш қосылып өзіне қарай ширатыла шап-шыған айдаһарға қаптімде қылыш сілтеген. Қолы мүлт кетпеген екен. Қыр желкеден кеп соғылған алдаспан ойрат батырының жуан мойнын нысаналаған еді. Өз-өзіне келгенде аңдаса, үздік-создық шыққан дауыстар тау-тасты жаңғырықтыра аспанға өрлеп барады екен. «Әруақ! Әруақ! Абылай! Абылай!»

«Абылайлаған» асқақ үн бірден- бірге жетіп мүтін қазақ даласына таралып жатты. Болған оқиғаны әркім әр қилы жеткізді ел ішіне. Бірінен бірі асырып өрбітіп әкетті. «Жер астынан шыққан Мәдінің нақ өзі!» деп дәріпелді жас сұлтанның ерлігі. Енді біреулер: «Баяғы қанішер Абылай сұлтан ғайыптан тіріліп кеп жауға ойран салған жоқ па өзі!?» деп таңғалысты. Қыран тегеурінді өлермен өжет сұлтанның ерлігіне куә болғандар болған оқиғаны еш қоспасыз жыр қылды. Оның соңына лескен жау жүрек аламандарын да дәріптеді. Қалмақ батырын шауып түсірген өжет сұлтанның көзсіз ерлігін жалпақ елге жайды.

Сәтті жорықтан абыроймен оралған Әбілмансұрды дуалы ауыздар Абылай атандырып жіберген еді Азан шақырып қойған Әбілмансұр есімі де ел құлағында. «Сабалақ» делінген ныспысы да жұрт аузында.

Есіліп ағатын Есіл бойын жайлап отырған қалың ауылдар жеңіс салтанатын ұлан-асыр тойға ұластырған. Хан ордасы да дүбірлеп жатты. Шаужайына жармасып мұны ордаға икемеген төрө-төлеңгіттерді суық сұсымен жасқаған Абылай ат басын Дәулеткелді байдың аулына туралаған еді. Қалың нөкерімен кеп жеткен жас сұлтанды ауылдың кәрі-жасы салтанатпен қарсы алды. Қыр қызғалдағындай көз жауын алған алпыс қыз алдарынан шығып, сұлтанның нөкерін әнмен қарсы алды. Ақ жаулықты бәйбішелер шашу шашып, ақындар жыр төгілдірді. Дуалы ауыз қарттар ақ батасын берді. Алпыс қыздың арасынан Ақбөпіші көре алмаған жас сұлтан түнеріп кеткен. Үзеңгілес серігіне жалт етіп қарағанда, сезімтал жігіт әкесінің қасында тұрған Ақбөпішті нұсқаған. Абылай атын тебінге беріп еді, жорықтас досы: «Сабыр ет, сұлтан! - деп шаужайына жармасты. - Асығыстық шайтан ісі».

Сол түн аса жайлы болды. Толған айдың сүт сәулесі көз жетер жерді ақжалқын нұрға бөлеп тастаған. Ауада қоңыр леп бар. Сенімді серігімен ауыл сыртына шыққан жас сұлтан бір түрлі жүрексініп тұр.

- Төреңе құлдық Абылай сұлтан! - деді бітімші жігіт, - Саған арнап алты отау тігілмекші. Қалыңсыз қыз берем дегендерде есеп жоқ.

- Менің қалауым Ақбөпіш! - деген Абылай нық сеніммен, - Қатынша майыспай тездетсеңші! Қайда ол ?

Сөйткенше болмай, екі қарайған бері қарай жүрді. Сұлтанның жүрегі лүпіп аузына тығылған.

...Сол түн қайырлы болды екі жасқа. Уағада - құдай сөзі. Үні дірілдендіріп шықса да, Ақбөпіштің сөзі орнықты келді: « Мен сіздікпін, сұлтаным!» Содан бері де қаншама айлар мен жылдар жылысып, уақыт керуені алға озғанымен қос жүректің лүпілі әлі күнге ырғағынан жаңылмай келеді. Уақыт сынына беріспей келген жұбайлық жарасымдары шау тартқан шақта да бәз қалпында еді. «Осы бір қарадан шыққан күңсымақ сұлтанға несімен жағады екен?!» - деген күндестерінің күңкілі құлағына жеткен сәтінде, Ақбөпіш өзгеше бір жарасымды амалға басатын-ды. Қымыз баптауға қылаптығы ересен. Еріне өз қолынан шыққан дәмді асты ұсынатын әдеті және бар. Бөлек ауыл отыратын Ақбөпіштің мал-жаны молығып жатады. Төркін жұртынан келген жасау-жабдығына әлі күнге сабақты ине қосқан емес. Жаудан түсірген олжаны кедей-кепшікке үлестіріп беретін еркек қолдығы күндестеріне оқ боп тиеді. Аттан түспейтін малсақтығына мүтін ел куә. Қос-қостан ұл, күпітіп қыз тапты.

Ханның ақ бәйбішесі атанды. Хан ордасын Түркстанға көшіргенде, ерінің рұқсатымен арқада қала берген-ді. «Тез жетсін мұнда!» - деп хабар алысымен іле келген еді.. Ерлі-зайыпты екеуінің күңкіл-шүңкілдері үнсіздікке ұласқанда, Абылайдың қолындағы киелі аспапқа жан бітеді. Оның тарпаң саусақтары шалт қимылға басқанда, домбыра есіліп сала береді. Толқындай өрепкіген күй көбігін аспанға шапшытып жігерлі дыбыстарды үстемелейлі. «Қайран елім, қайран елім» деп бебеулеген ащы сарын сабадан қотарылған қымызша домбыра шанағынан ақтарылып жатады. Күй ырғағына елтіген ерінің қабағындағы шырамытты сызығы жазыла түскенін байқаған Ақбөпіш толқынысты көңілін салқын сабырға жеңдірген.

Әлі есінде, жас отау жаңа жұртқа кеп шаңырақ көтерген-ді. Отау деген аты болмаса, он екі қанат ақ шаңқан хан ордасына бергісіз-тін. Кеше ғана жорықтан оралған ері алаңсыз ұйқы құшағында жатқан. Ояна келген ол жағымсыз бір дыбысты құлағы шалды. Күн көтеріліп қеледі екен. Босаға жапсарынан сығалаған сәуле үй ішіне жарық себезілеп тұр. Басын жастықтан көтергенде, әлгі бір дыбыс күшейе түсті. Табалдырықтың тұсында «ыс-ыс» етіп ширатылған бір түймебас тұр. Шыбықша шаншылған қалыпта бұлар жатқан тұсқа оқталып-оқталып қояды. Аяқ жақтарында сұлап жатқан ала мысықта қимыл жоқ. Мысықты арбап түсірген жылан үй иелерін нысанаға алған сыңайы бар. Кенет оның көзі көрпеден шығып жатқан ерінің аяғына түсті. Жылан сұлтанның май табанын нысанаға алып, солай қарай атылғалы тұрғанай көрінді де, Ақбөпіш ерінің бас жағындағы сапыны суырып алып жыланға қарай лақтырып кеп жіберді. Сөйткенше, сұлтан да басын жастықтан көтерді. «Түнімен мені жылан арбап шықты, - деді ол өңі қашып кеткен келіншегін өзіне бейімдеп, - Саған не болды? Толғақ емес пе?»

Екі бөлініп жатқан жыланға көзі түскенде барып мән-жайды шамалады. Келіншегіне деген ризашылығын суық жимыйыспен ишаралады да, керліп-созылып ұйқы ашар қимылын жасады.

Ақбөпішке ықыласы әлі күнге бәсеңдемей келеді. Оған деген ынтызарлығында қылаудай кінәрат жоқ. Жүрек түбінде сақталып келген қимастық сағынышын түрткенде, Ақбөпіштің баяғы бұла шағын есіне алады. Бұдан кейін де сан керімді құшты. Некелі әйелдері де жетерлік. Жорықта олжалаған сан сұлу құшағында тұншықты. Небір нәркес көз аруларды бауырына тартқаны күні кешегідей есінде. Солардың бірі де көңілінде қалмапты. Жауын бұқтырып, қастасын ықтырған не бір от кеуде батырлар сұлу десе өліп-өшпей ме. Ешбір патша етегіне намаз оқымаған. Жорықтан соңғы тыныста арудың ақ төсінде тынымдап, сұлудың үлбірек тамағынынан ләззат

алған. Бұл да солар шиырлаған соқпақты басты. Басқаша жол жоқ. Соныға шығып тыңнан із тастау пешенесіне бұйырмаған. Дүние жаралғаннан бері қыбырлаған мың сан тіршілік бірін-бірі жалмап жұтумен келеді. Жаратушы Ие кесіп-пішіп қойған. Әлсіз әлдінің жемі. Әйел-еректің құрбандығына бола жаралған. Сондайда Оразқұлдың өсиеті есіне түсер еді. «Төмен етектіден досың көп болсын.» Түсініксіз?! Ұрғашыны аяла есірке дегені шығар. Расында, қорғансыз емес пе әйел заты. Олай деп кесіп пішудің де реті жоқ. Алдымен өз құшағындағы қосағыңды жарылқа. Деміңе демің араласып, тар төсекте ыстық өбіскен жарыңнан артық кім бар? Құдай қосқан қосағыңнан жасыратын сырың, күргейлейтін мұңың да жоқ. Еркекке тән барша қасиетің, қабілет-қарымың, пендешілігің мен осалдығың да зайыбыңның таразысынан өтіп жатпай ма. Соның сыншыл да байқампаз назары сенің әр басқан қадамыңа тілекші боп демесіндеп тұрмай ма. Қатын менікі, не істесем де ерік өзімде деп өзеуреген ұрда жық кеудемсоқта ұрғашыдан дос қайдан болсын?

Ақбөпіш - әйелдің нарқызылы боп көрінеді көзіне. Бай қызы деп бақ-дәулетін есепке алмағаны өзіне аян. Оны алғаш көргендегі жүрегінің бұлқынысын тап баса алмайды. Сонау қарсы беттен, ай дидарлы ару отырған тұстан бір көгілдір құс ұшып кеп иығына қона кетпесі бар ма! Оң мен түстің аралығында абдыраған сұлтан өзіне ғажап боп көрінген бай қызын іздеп еді, көзіне шалына қоймады да, әлгі көгілір қанатты сүйкімді құсты үркітіп алмайын дегендей-ақ қасындағы жолдасының қырпын баққан. Ол да бірдеңені байқап қалса керек, тілеулес ниетте: «Сұлтан, сен не білің? - деген таңданысын жасыра алмай, - Құсың ұшып барады», «Ол не құс? - деген жас сұлтан оқыс тіксініп, - Қалмақтан есе қайтарғанша құсты қоя тұрайық та».

Өзіне көгілір құс боп елестеген бай қызы сол құннен бастап жас сұлтанды жұмбақ назарымен демесіндеген. Жатса да, тұрса да ай дидарлы ару көз алында жүреді. Ақбөпішті аман көру үшін қалай да жауға есесін жібермеуге тиісті. Жауды аяп ешкім мақсатына жетпейді. Жаумен қидаласта қылышың қанға малынсын. Осындай тас түйін қайсарлықпен қалмақ ноянына жебеше атылғанда, бір керемет жағдай тағы да мұның көз алдынан жүгіріп өткен. Қыз қолынан ұшып шығып иығына кеп қонған әлгі бір көгілір құс майдан даласында аяқ астынан пайда бола кетпесі бар ма! Сұлуша нәзік құс қапелімде алып самұрыққа айналып, жас сұлтанды атматымен көкке көтеріп әкете барған. Қанат біткендей уыттанған жас пері қалмақ ноянын көз ілеспес жыламдықпен шауып түсіргенде, Ақбөпіштің дидары алың-бұлың етіп көз алдында тұрды. Сондай

бір елестен әлі күнге арыла алмай жүр. Қалай болғанда да, осы бір жұмбақ ұрғашының бойында өзгеден ерек айрықша қасиет бардай көрінеді. Сонау бір жылы жыланды шауып түсірген батылдығын ұмыта алмайды. Сондайлық нәзік жан зәрлі уын төккелі тұрған ажаһаға қас батырдай қарсы шапқаны сұптанға күні бүгін жұмбақ боп көрінеді. Көзсіз батылдыққа желек астындағы жас келіншекті итрмелеген нендей күш? Бұл да болса әйелдің еркекке жұмбақ боп көрінетін бір қыры шығар-ау. Қалай болғанда да, әйелдің еркектен бір бүкпесі артық. Ол нендей бүкпе? Соған әлі күнге көзін жеткізе алмай келеді. Еркектің бағы да әйел, соры да солар екені әлмисақтан айтылып келеді. Әйел құпиясы кез келген еркекке ашыла бермейтіні және белгілі. Оларды дөкір күшпен бағындыру мүмкін емес. Төмен етектінің «еркекке дос болмағы» көңіл қалыспауда жататынын сұлтан жақсы біледі. Ошағыңа ие болып, отынды қағыстырғаны өз алдына, дүниеге ұрпақ әкеліп, перзент сүйдіргенінің өзі неге тұрады. Он жерден «өзім сүйген шұнағым» деп арқаны кеңге салғаныңмен, әйел заты сенің қисынсыз дөкірлігіңді кешірмейді. Жаудың бетін қайтаруға болады. Әйелді жеңу мүмкін бе? Бойынды ерітіп жіберетін кереметі бола тұра, бұл шіркіндер көңіл қалысқан жағдайда жауыңнан бетер үдеп кететіні бар-ау! Кекті ұрғашылардың амалы от басы былай тұрыпты хан тағын да шарпыған. Бабасы Шыңғыс хан ұрпақтары да кекшіл қатындардың кесірінен жойлып кеткен жоқ па. Тек қазақ ішінде Жошы ұрпақары өздері жүр. Қайран елі қазағы болмаса он жерден хан тұқымдары делінгенмен бұлар кімнің шікәрасы? Осы бір қисынды Абылай қатты сезінеді. Хан тұқымдарын көкке шығарған қайран елінің аңқылдаған ақадал пейіліне не жетсін! Қоңсы мен қолаңнан да ештеңесін аямайтын асыра шашапа мызрзалығына не дерсің? Дос дегені қас боп шығып, аңқаулығынан опық жеп бармақ тістейтін сәттерін сан көрген. Соның бәрінен де ата-бабалараның сүйегі жатқан даласына бауыр басқан, табиғат құнарынан ырзықысын айырған қанғатшыл тоқмейілдігіне жететін не бар? Бала мінезді аңғалдыққа да бар-ау, шіркіндер! Кең қолтық бейғамдығынан талай-талай опық жеді. Сөйте тұра, досы тұрмақ жауына да кешірімді. «Ақымақ дастан ақылды дұшпан артық» деген мәрттігін қайда қоясың? Іргеден енген жыланға да үйден ақ құйып шығаратын ырымшылдығына не не айтарсың? Жылан өзіне тиіскенге оқталады. Тұс-тұстан анталаған қасақы жауға не қайран бар?! Көк желкенде от қаруын сайлаған жүн сақал орыс отыр. Көздегенін мұлт жібермейтін шетінен мерген. Ормандай орысқа ат төбеліндей аз қазақтың қарсы тұрар қайраны бар ма? Аз емес еді-ау! Ежелгі дұшпан ойраттармен жұлқыса-

жұлқыса ортайып қалған жоқ па қайран қазақ! Ресей патшалғының тәрізі мынау. «Орыстан досың болса, жаныңда айбалтаң болсын» деп тегін айтылмаған. Тілі тәтті болғанымен, діні қатты. Қайран елін күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырған ата жауы ойраттардың әлегі аз болып тұр ма? Үйірлі қасқырдай көріне шабатын қанқұмар жоңғарлар қазақ елін талай-талай қансыратқан. Сандаған жылдар бойында бірін-бірі ала алмай итжығыс түсіп келе жатқан екі елді бір-біріне айдап салғандарды да жақсы біледі. Білгенімен қолдан келер қайраны жоқ. Жанаталас ғұмырдың отына сан түсіп сан шыққан Абылай хан қоңыр домбыраға мұң шаққанда, арпалыспен өткен жағаласты жылдарды көз алдына әкеледі. Ойлап қараса, анық бір күні алаңсыз өтпеген екен. Қара халықтың да жетіскені шамалы. Не деген өлермен жансебіл жұрт бұл!? Алла адамарды жарық дүниеге сынақ үшін әкелген делінеді құранда. Сонда мүтін бір жұрт толайым түгелімен сынаққа түсіп жатса, онда қайран елі қазағы сынақтың ең ауыр түрін бастан өткізгені ғой. Бастан кешкенін айтасың, қиян-кескі қидаласта жойлып кетпегеніне мың да бір шүкіршілік! Жансебіл жұртының қысталаңда бір ауызды бола қалатыны бар. «Өзім араз болсам да намысым араз емес» деп ел басына ауыр күн туғанда: «Алашым! Қазағым!» - деп аруақ шақырғанда, бас амандауға дәтің қалай барады? Тәуекел дейсің де ұрандап жауға шабасың. Ойлап қараса, төрт мүшел жасын халқының қажетіне жаратыпты. «Елім деген ерім қайда? Бармысыңдар!» - деп сақалын балуан саусақтарымен тұтамдаған қамкөңіл абыздың қарлығыңқы даусы құлағына жеткен сәтінде, кеудесінде жаны бар қазақтың жалтаруға шамасы қайсы? «Бармыз әз бабай!» - деп бүркітше саңқ етер еді елім деген есті азаматтар. Соларды соңына ертіп ұрысқа кіргенде, әлгі бір батагөй қарттың: «Аллаға тапсырдым! Жартақан Иенің көзі түзу болсын сендерге! Ата-баба аруағы қолдап қорғасын! - деген жалбарынысты тілегі жүректегі қорқынышты сейілітіп, көңілдегі секемдісап басар еді. Арттағы аңыраған ана, шашын жайған жар, бұрымы балтырына төгілген қарындас, қайным деп еркелеткен жеңгенің де көздерінен бұршақтаған жастары сені еріксіз тәуекелге бастайды. Енді-енді жетіле бастаған кеген көздердің жанарындағы мұңды қалай ғана ұмытарсың? Жорық той-томалақтағы ат үсті ойыны емес, Жан алып жан берген жағалас. Жағаласта мүлт кеттің бе, жаның жаһаннамға кетіп, жайрап қаласың. Есінен еш кетпейді. Сол жалғы ұрыс ғарасат майданына бергісіз алапат болған еді. Сан шайқасты көріп сақайып алған Абылайдың даңқы үш жүзге жетіп, сырт елдерге де мәлім бола бастаған-ды. Қазақ қолының бас сардары дәрежесіне жеткен Абылай соғыс тәсіліне әбден жетігіп, ұрыста қол

бастаған қас батырлармен деңгейлесіп қалған кезі болатын. Сұлтан жорықта қарсы беттен көрінгенді қалайтын-ды. Абылай қол бастап шығыпты дегенді естіген жау жағы жолы болғыш сұлтанды көктен түскен дәуірім деп білетін. Сол жолғы соғыста Абылай сұлтан тың шешіммен ұрыс барысында өзіндік жаңалық қарастырған болатын. Жауды екі бүйірінен қыспаққа ала отырып, көк желкеден кеп соғудың әдіс-тәсілі қарастырылды. Ойламаған жерден шыға келіп ұйпап өту, жалт беріп қаша ұрыс салудың тәсілдері пысықталды. Жорық аттары үрдіс жортуылға шыдамайтын еді. Соның амалын қарастырғанда, Абылай ерулі аттарды көбейтуге ұсыныс жасады. Белі босаңси бастаған мінгішті тастай беріп, жетектегі атқа ер салу жауынгерге күш беретін еді. Жау жағының да амал-айласы пысықталды. Қара бұлттай тұтасқан ойрат әскері от қарудан түйдектете оқ бүріккенде, андағайлаған қазақ қолы амалсыздан кейін серпіледі.

Майдан даласы жазық жерде таңдалған еді. Абылай бұл жолғы ұрыстың тізгінін қарт батырларға ұстатты. Өзі бастаған қол ойламаған жерден шыға келіп жауды көк желкеден түйгіштей бастаған еді. Мың қаралы сарбаздарына жан-жақтан кеп қосылған аттылы жасақтар дем беріп, Абылай бастаған қолдың қарамы күн санап көбейіп жатты. Бара-бара он мыңға жетті. Жұмылған жұмырықтай боп шеп құрған сұлтан қолы жауды екі бүйірінен қыспаққа алды. Іштен шалу әдісін қолданып, тұтасқан жау қолын бөлектеп жіберді. Сұлтанның сайыпқырандары шеттерінен өжет жау түсіргіш болатын. Бес қаруы сайлы және өздерінің. Бұған қол жеткізу оңайға түспеген. Өткен жылғы жортуылда Абылай жасақтары орыс ішінен келе жатқан ойраттардың кіресін шауып мол олжаға кенелген болатын. Бірсыпыра қара мылтық қолға тиген. Қару-жарақ соғатын кен тасының өнімі де баршылық.. Елсіз тұсқа кеп ошарылған керуенге түн жамылып кеп киліккен сұлтан жасағы қалмақтардың ту-талақайын шығарған. Бірнеше күнгі үрдіс жүрістен титықтаған керуеншілер қосыны бел шешеті бейғамдықтан жазасын тартты. Мол олжа Ешкіөлмес тауының етегіндегі үңгірге жұтылып, ұстаханада шыңдалып жатты. Атан түйенің көлеміндей алып көрік орман тезегін үрлегенде, қызуы бет қаратпас алау отта қып-қызыл боп балқыған темірді пұттық балғамен төске салып алма-кезек соққылаған жігіттердің қимылы ересен еді. Олар домбалдаған қару біртіндеп Оразәлі ұстаның алдына кеп жатады. Қапсыз қырнап жұтындырып шығарудың әдіс-тәсілдері кәнігі шебердің өзіне ғана тән. Мінсіз сомдалған қарудың суын тауып шыңдап шығу Оразәлі ұстаның құпиясы. Осындайлық толассыз қарбалас «Үңгір

шатта» айларға созылған еді. Бұлардың осыншалықты жан алып жан берген қимылдарын сырт жұрт әншейін өнімсіз күйбең деп білді. Хан ордасы да қару-жарақ соғушыларға сондайлық елеңдей қоймады. Ауыл сайын ұста бар, қырғыш, кепсер, бақыраш, соғудан артылмайды. Мықтаса кездік пен пышақ соғар. Шеберлігі кемшін жаяу ұсталардың қолынан шыққан қару-жарақ жауға сілтеуге жарамай майырылып жатады, Қайдағы бір бөлек қос ұста алдаспан соғады дегенге былайғылар илана қоймайды.

Сол жолғы қан қасап майдан Абылайдың даңқын шартарапқа жайып жіберген еді. Кәнігі батырлардан бөлек кетіп жауға жеке дара шапқаны қалмақ әскерін дүрлігіске ұшыратып жеңіліске душар етті. Отыздың ар жақ бер жағындағы Абылай сұлтан ол кездері жалындап тұрған от болатын. Екі айтуға жоқ бір сөзді еді. Табиғат берген келісті ер бейнеге жарасқан мінез қалыбы да өзіне тән қалыпта еді. Аз сөйлеп көп тыңдайтын әдеті және бар. Сөйлеп кетті ме дйттеген тұсқа жетпей тізгін тартпайды. Астын-үстің айтылатын шикі пікірге әсте жоқ. Көңілінен шықпағанды сұсымен жасқайды, ашуын ақылға жеңдіреді. Міншіл әдеттен де сыншылығы басым түсіп жатады. Өзіне ұнамағанды кекесінді сөзбен түйрей салады. Тұйықтыққа бой алдырғанда тереңдеп кететіні бар. Сондай үнсіздікте қолына домбыра алып күй шертер еді. Әнші-жыршыларды ордаға алдырып, халықтың байырғы жырына ден қояр еді. Ерлікті дәріптейтін дастандарды ұзақ-ұзақ тыңдар еді. Көмейінен түйдек-түйдек жыр төгілген жыраулар мен таңдайынан шаңы шыққан тілмар шешенер де Абылайдың қасынан табылады. Өзін қоршалаған жыршылар қызды-қыздымен сұлтанның ерлігін жырға қосады. Мадақ жыр бірден бірге ауысып, ел ішіне таралып кете барады. Қой соңындағы қойшының да аузында жүреді. Жылқы күзеткен жас талаптар да Абылай сұлтанды ауыздарынан тастамайды. Ойраттармен шайқаста ол бастаған қазақ қолының жеңісті жорығын аңыз етіседі. «Қара құрттай қаптаған, елімді жайпап таптаған, менменсіген қалмақтың көкірегі басылды, Абылай сынды сұлтаным атойлап жауға шапқанда табанға қалмақ тапталып, тарыдайын шашылды. Жан сауға деп жалынып Абылайға бас ұрды»...

Осындайлық дәріпті жыр ойраттардың да құлағына жетіп жатты. Өткен жолғы ұрыста қалмақ әскері көп шығынға ұшырап қазақ қолына төтеп бере алмай кері шегінген болатын. Қазақ әскерінің табысқа жетуінің түп себебін сарапқа салғанда, жорықта қол бастаған қалмақ нояндары Абылай бастаған қолдың ойламаған жерден шыға келіп тарпа бас салатынын, өлермен өжеттігін жасырмады. «Абы-

лайлап» ұран тастағанда қазақ жасағы өлген-тірілгендеріне қарамай көздеріне көрінгенді жаусата береді деп мойындаған. Енді соған Абылайдың қазақ ішіндегі аңыз боп тараған ересен ерлігі құлағына жеткен ойрат қонтайшысы Қалдан Сереннің түн ұйқысы бұзылсын. Қалмақ ішіндегі көріпкелдер де қазақ сұлтанын өсіріп әкетті. Тұлға-тұрпатында өзгеге бітпеген сұстылық кесек келбет атойлап тұрады екен. Назарына іліккенді жадылап жіберетін кереметі бар. Қазақ сұлтанының назасына ұшырағандар қайтып оңалмайтын көрінеді. Абылай сұлтан жауына шүйліккенде, адамдар былай қалып, тау да, тас та «Абылайлап!» жаңғырығып кетеді дейді. Ол бастаған қол еш ортаймай, молығып жатады екен.

Қонтайшы Абылайдың кереметіне еліге қоймаған. Қазақ сұлтаны да кәдімгі ет пен сүйектен жаралған адам. Оның осыншалықты табысқа жетіп даңыққа бөленуі халықтың қолдауына сүйенуінің арқасы деп топшылады. Ерекше қабілетін де жоққа шығармады. Өткен жылғы шайқаста ойрат әскерінің жеңіліске ұшырауын қонтайшы Абылайдан көрді. Ордаға жетіп жатқан ақпарды саралай келгенде, Абылайдың беталысынан Қалдан Серен қарадай сескенді. От қаруға сүйеніп алған жоңғар әскері қоян-қолтық айқаста қазақ қолына есесін жіберіп алатын боп жүр. Алысты болжағыш Қалдан Серен ормандай орысты жеңе алмайтынын жақсы біледі. Аспан асты елі қытайлармен жұлқыса-жұлқыса діңкелеп бітті жоңғар қосыны. Ендігі азуға басары қазақ елі боп тұр. Өздеріне күш бітейін депті. Күш біткені сол емес пе, сойылдасудан басқаға икемсіз бұлардың да қылыштасуға кәнігіленіп алған. Ел бірлігін ит тартысқа салып ара- дара боп бастары бірікпей жатушы еді. Мына бір сұлтансымағы көзге түскелі қазаққа бу бітейін деді. Ел ұранына айналған Абылай сұлтанға деген өштігі күшейе түскен Қалдан Серен шұғыл шешімге барған еді. Шарышты жекпе-жекте өлтіргені есінен еш кепейді. Өз қолымен орыс ішіне аттандырғын керуенді тонаған тағы да осы қазақ сұлтаны деп біледі. Жансыздар арқылы кіренің қалай тоналғанын әбден анықтап алған болатын. Тайшылар мен зайсандар бас қосуын да өткізіп жатпады. Өзіне сенімді нояндармен жасырын кеңес өткізген. Іле сақадай сайланған шағын қосын қазақ ішіне аттанды.

Абылайда дәрмен қалмаған. Қоян-қолтық ұрыста қапы кетсе арман не? Сейілдеп жүргенде тарпа бас салған жауға жасар қайраны жоқ сұлтан айдалып кете барған. Сандаған жылар бойын-

да кең сахарада ғұмыр кешіп келе жатқан көршілес екі ел бір-бірімен жұлқысудан көз ашты ма? Не үшін қидаласқан? Малына өріс керек, адамына қоныс керек. Бұдан басқа да себеп жетерлік еді. «Менің қолымда артық іштеңе де жоқ. Әлсізді әлдіге жығып беремін» деген ғой көк пен жердің әміршісі Жаратушы Ие. Жұмыр басты пенделердің жағаластан көз ашпайтыны содан да шығар-ау. Қалыңсыз қатын алғанды кім жек көрсін. Олжадан түскен мал, қызыл-аяқ ақ ақ күміс көздің құрты, көңілдің дерті емес пе. Сонда жалған дүниенің мәні бір елмен бір елдің жауласқаны ма? Осыған Абылайдың күмәні бар. Осыншалықты қырғын-жорық қан қасап майданды Жаратушы Иенің әділетсіздігі-нен көру күпіршілік емес пе? Пенденің іші қуыс. Сол қуысты толтыру үшін адам пақыр ғұмырын жанкешті жағаласпен өткізбекші. Тар қамақта жатып әр ойдың басын бір шалған Абылай сұлтан: «Біреу өлмей, біреу күн көрмейді» деген ескілікті сөзді ой елегінен өткізеді. Сонда мұның өлімі қанға жерік ойраттарға керек болғаны ғой. Қазақ елін ақтабан шұбырындыға ұшыратып, тең жарымын қырып жіберген жауыздарға қазақтың бір сұлтанын мүрдем жіберу сөз болып па! Үш жүздің жақсысы мен жайсаңы, ханы мен сұлтаны, батыры мен бағланы сыралғы жауға алақанға салғандай айқын бола тұра, қасақы басқыншының өзіне сұғын қадағанына таң!? Қазақтың бетке ұстары жалғыз бұл ғана емес еді ғой. Осы ой ширықтырған Абылай жаудан сауға сұрап әке-жәке деуден шұғыл тыйылды. Кекті дұшпанға бас иіп төменшіктеуді ар санады. Одан да өлгенім артық деп қайрады өзін. Қазақ сұлтанын жасытып аяққа жығудың амалын қарастырған әккі дұшпан алғашқы бетте Абылайды қатаң тергеді. Аяқ-қолына кісен салып тар қапаста жалғыз өзін тастады. Шарышты өлтіргенін ілік қылды. Төбесіне қылыш ойнатып, алқымына семсер жүгіртті. Қорлап масқаралаудың сан қилы айла-шарғысын жасады. Балаларды тар қапаста желкелеп кіргізіп, тұтқынның «көзінен шұқы» деп бұйырды. «Шарыш көкелеріңді өлтірген жауыз қазақ осы!» - деді зындан қаруылшылары. Қазақ сұлтанының сұсынан сескенген балалар бақырып далаға қашты. Ендігі кезек әйелдерге тиген еді. Әуестікпен бе, болмаса тұтқынды масқаралау үшін арнайы жіберілгендер ме, малынып киінген бір өңкей әдеміше әйелдер босағадан аттай беріп қалт тұрып қалды.

- Бауырыңды жайғаған қанішер осы, - деді зындан күзетшісі әйелерді бастап келген нәркес көзді келіншекке дем беріп, - Басын аласың ба, аяғын шабасың ба, ерік өзіңде. Тая соқсаң әйелдік осалдығың.

- Қайтпаймын! - деді кектенген әйел кездігін оңтайлап, - Бауырымның құнын осының қанымен өтеймін.

- Олай болса шық бері! - деді күзетші қалмақ, - Өз обалы өзіне!

- Көзін байлап таста! - деп сұрланды кекті қатын, - Шарыш көкменнің аруағы разы болсын.

- Тәйт әрі! - деп қалды онымен ере келген бір келіншек - Жау да болса еркек аты бар емес пе? Әйел басыңмен зәрленгенің не сонша?! Қазаққа қиянаты аз болды ма біздің елің?

Тар қапаста үнсіздік орнады. Абылай өзіне ара түскен жас әйелді бірден танымады. Өткен жылғы ойраттармен болған қиян-кескі шайқас көз алдына келе қалды. Сұлтан бастаған қол жау шебін бұзып-жарып ілгерілеп кетіп еді. Бірнеше күнгі ұрыстан титықтаған сарбаздар қатты ашынулы болатын. Ішкерілеген әскер бейбіт отырған қалмақ ауылдарына ойран салған. Ашынған қосын ықты-жарды тыңдамай бай ауылдың ту-талақайын шығарған еді. Ақ шаңқан үйлердің шаңырағы ортасына түсті. Қызыл аяқ ақ күмістері қазақ жауынгерлерінің қойны-қоншын толтырды. Елірген әскер қыз-қырқынға қол сала бастаған. Сондай бір жанталаста Абылай сұлтан аянышты бір жайға кезігіп қалды. Қазақ жауынгері жанталаса жүгіргіштеген әйелге төніп кеп атқа өңгермекші болғанда, қарсылыққа ұшырап тая соққан еді. Қайта кеп шүйліккен жауынгер әлгінің шұбатылған шашын тақымға басқан бойда тулақша сүйрете жөнелгенде, Абылай сұлтан жазықсыз сұлуға ара түсуге мәжбүр болған-ды.

- Бұл не бассыздық?! - деген әлгіге төніп кеп. - Қатынға шамаң жетпейтіні бар, әукеңді созған неңді алған!?

- Төреңізге құлдық! - деген әлгі жауынгер шүңірейінкі көзін қолбасыдан айырмай, - Бір емес екі қарынасым жауда кетті. - Жасым болса қырыққа тақады. Әлі күнге бас құрай алмай жүрмін.

- Сондағы тапқаның мынау ма? - деген қолбасы талып түскен ойрат аруын нұсқап, - Әліңе қарамаймысың?..

Өзінің ара түсуімен азаттық алған нақ сол әйел қасқайып алдында тұрды. Жай тұрмай ол да сол бір жаналқым жанталасты көз алдына әкеле бастаған. Есін жиғанда сауытты бір қазақ нөкерлерімен бұған төніп тұр еді.

- Қорықпа! Біз саған тимейміз, - деді көзі өткір баһадүр - Саған ат шапан айыпқа мына қазақ жауынгері астындағы атын түсіп береді. Мін де жөніңді тап.

Сол сайыпқыран тар қапаста жатқан тұтқын сұлтан болатын. Қалмақ аруы Абылайдан көзін айырмады. Онымен ойда жоқта ұшырасқанына бір жағы қысылып та тұр. Өзін көкпарша додалаған өлермен қазақтың астындағы атын аударып мінгізіп, қасына екі-

үш нөкерін қосып межелі жерге жеткізіп салған нақ осы сұлтан болатын. Бір қазақ сұлтаны қолға түсіпті деп естіп, тар қамаққа әуестікпен бас сұққан ол кісендеулі тұтқынға тілеулестігін жылы қабағымен ишаралады. Тұтқын сұлтан түсіндім дегендей басын изеді. Бұл әйел - қалмақ қонтайшысының беделді нояны саналатын Дабашының балдызы еді. Күйеуі айтулы мерген болатын. Көрші ауылға қыдырыс-тап келген жас келіншек қапылыста қолға түсіп қалғанда масқара жағдайдан аршалап қалған Абылай сұлтанды жазбай таныды.

Қамақтағы сұлтан қинауға мықтап түскен. Әлгі бикелердің соңын ала улап-шулап кемпірлер келді. Дауыс айтып бақырып-шақырғаны тым ерсі еді. Араларында Шарыштың анасы да бар боп шықты. Сабырлы әйел екен. Тұтқынның бетіне түкірмекші болған әйелдерді жасқап тастады. «Мұның да біз сияқты анасы бар шығар, - деді жаулығының ұшымен көзін сүртіп, - Шарышымды күшімен алған сабаз екен. Қорлап не қыламыз».

Абылай сұлтан тар қамақта жалғыз жатты. Тұтқынды азаптаудың неше қилы түрлерінен өтті. Бәріне де шыдады. Шыдамасқа амалы қайсы? Шарышты өлтіргеніңнің жазасы осы дейді де қинай бастайды. «Ажалың жақындады, соңғы сөзіңді айт! - дейді жалаңдаған жан алғыштар алқымына қанжар тіреп:- Қонтайшыдан жан сауға сұра. Әміршіміз кешірім қылып, шыбын жаныңды өзіңе қалдырар».

Арада біраз күн өткенде Абылай қонтайшының ордасына жеткізілді. Аяқ-қолы кісендеулі тұтқынды Қалдан Серен жеке қабылдады. Қонтайшыны бірінші көруі еді. Жалпақ бет жау қабақ сұсты адам бұған жылы ұшырай қоймады. Жау жағының сөзіне жетік ол қазақша мүдірмей сөйлейді. Барынша ызбарланып: - Қалай екен? - деген сұлтанға суық тесілген қалпында. - Шарыштың құны төлеусіз кетеді деп білемісің?

- Оны мен ұрыста жекпе-жекте өлтірім, - деді Абылай жүдеңкі кескініне уыт жиып, - Сіздің жансыздар мені қаплыста қолға түсірді. Мұндайды біздің жұрт «қатыншылау» - дейді.

Қонтайшы ақырып жіберді.

- Тарт тіліңді, жаман қазақ! Қатыншылағанды көрсетейін саған!

- Көрсетіп болған жоқсыңдар ма? - деді Абылай қысастық жеңгенде көзінің оты тұтанып кететін әдетіне бағып, - Азар болса жанымыды аларсыңдар. Намысым өзімде қалса болғаны.

- Ол нендей намыс?! - деді Қалдан Серен ашуын сап-сап тежеп, - Орысқа құлдық ұрғанда сондайсыңдар. Намысты болған түрлерің сол ма?

- Олар бізбен көрші ел. Сауда - саттық жасасамыз. - деді Абы-

лай өзінің тұтқын екендігін есінен шығарғандай жайуат кейіпте, - Көршіңмен тату жүрсең, ұйқың тыныш болады.

- Біз де сендерге көршіміз ғой, - деді Қонтайшы аяр эдетіне басып - Қыз алысып қыз беріскен құдандал елміз. Малымыз өрістес, адамдарымыз бір-бірімен өрістес.

- Мұндай сөзді біз мәймөңкелеу дейміз, тақсыр! - деді Абылай қонтайшыдан ығыспай. - Хан екі сөйлемес болар. Біресе «жаман қазақ» деп кекейсіз, көршіміз деп жайып шуасыз. Қазаққа көрсеткен қиянаттарың аз ба еді? Бейбіт отырған елге басып кіріп қырғын таптырғандарың күні кеше ғана емес пе? Енді-енді ес жия бастаған едік, тағы шықтыңдар қоқаңдап! Біз құдайға құлшылық еткен, аруаққа сиынған халықпыз. Ненің болсын ақырын күтеміз. Қазақ елін жоя алмайсыңдар. Қан тілеген қорқаулықтан тиылмасаңдар түптің түбінде өздеріңе бір қара көрінеді.

- Байқап сөйле! - деді Қонтайшы ашуын ішіне булықтырып- Сен хан емес, бар болғаны сұлтансың. Қолға түскен тұтқынсың. Жаман әліңе қарамай үстемсіген неңді алған!? Шыбын жаныңды ойламайсың ба!

- Шыбын жанымнан да елімнің ертеңі керек маған. Жан сауға сұрайтын қоян жүрек мен емес. Артымда қалың елім қазағым бар. «Еркек тоқты құрмалдық» деген. Мені құртқандарыңмен, қазақты жоя алмайсыңдар.

- Құның толық сенің! - деді қонтайшы зәрлене тістеніп, - Кірені тонаған кім екен? Менің сенімді қосыным бес жүз шерікті бірін қалдырмай қырғын таптырып, қаншама - қару жарақты олжалаған сенің баскесер жасағың. Ішінде өзің де жүріпсің.

- Қазақтың жарымын қырғын таптырып ақтабан шұбырындыға ұшыратқандар да жер басып жүр ғой?

- Олар кім?

- Сендерсіңер!

Қонтайшы тоқталып қалды. Кенет оны дүлей ашу буды.

- Өз обалың өзіңе! - деді ол екі иығы селк-селк етіп, - Басың алынады! Қалдан Серен қыныптан сапысын суыра бергенде, ордаға бір топ ноян кіріп келді. Араларында қонтайшының сенімді адамы Дабашы баһадүр бар. Мейлінше кесек бітімді түксиген суық жүзді жас ноян «көкелеп» барып қонтайшының аяғына бас ұрды. Ойраттардың серті бойынша қыныптан суырылған семсер кімге болсын жұмсалуды тиісті. Тайқымай қапысыз сілтенсе, жазагердің қылша мойыны талша қиылады. Соны жақсы білетін нояндар ордаға рұқсатсыз сау ете қалғандағы ойлары - тұтқын сұлтанды жазадан құтқарып қалудың амалы болатын.

- Аса ұлық мәртебелі, әміршім! Мына сұлтанның қасықтай қанын қия көріңізші! - деді Дабашы қонтайшының алдына көлденең жатып алып, - Ел іші бүлініп кетуі кәдік. Мұның да артында қалың жұрты бар. Жоқтаусыз қалмайды.

- Бүлінбек түгілі сойқан болсын мейлі! - деді қонтайшы ашудан қалш-қалш етіп. - Тілін кесіп алыңдар. Жаза сол! Шарыштың қасықтай қанының төлеуіне құрбандыққа шалынсын. Қосынды тонағаны үшін басы алынсын.

- Онда біз де осымен бірге кетеміз! - деді Дабашы қонтайшыға жаман көзімен қарап, - Бір сөзіміз өтпейді сізге. Сонда біз есікте жүрген құлмыз ба?

Қалдан Сереннің қолынан сапысы түсіп кетті.

- Әкетіндер мынаны! - деді қонтайшы қол-аяғы кісендеулі Абылайға кектене қарап, - Айтқаным айтқан! Түбінде зауалды осыдан көресіндер. Жарық дүниені көрмейтін болсын! Зынданға салып тастаңдар!

Қасарыспа тұтқынның қырын сындыра алмағанына зығырданы қайнаған жоңғар әміршісі Абылайды амалсызан Дабашының қарамағына өткізді. Ел көзіне түсірмей зынданда ұста деп бұйырған. Сол күннен бастап қазақ сұлтанының өлі-тірісі белгісіз боп, арттағы еліне із-түзі білінбей кетіп еді. Шындығында Абылай сұлтан аяқ-қолынан кісен алынып мырза қамақта жатқан болатын. Жоңғар әміршісімен бетпе-бет шарпысқанына еш өкінбеді. Кекті сөзі айтылмай қалды. Соған қынжылады. Дабашының иелігінде біраз жұрт бар екен. Абылай өз қалауын бейбіт жатқан ойрат ауылдарынан таңдады. Аң аулап сейіл құрды. Қалмақ ауылдарын аралады. Мұндағы тіршілік күйбеңі қазақтарға ұқсас еді. Ойрат ішінде егіншілікке бейімделіп жер қыртысынан нәр тартқан диханшылық өз жемісін бере бастаған. Мал бағумен қатар ойраттар егіншілікке бейімделіп алған. Қалмақ балалары нанды көмейлете асайды. Аяқ-қолы балғадай етженді шеттерінен. Ошақ басы түтіндеп жатады. Қазандары оттан бір түспейді. Қалмақтың үлкен-кішісі шетінен қомағай келеді екен. Әйелдері бір өңкей қара жон. Еркек біткені қымыздан ашытқан «арақ» делінетін ащы сүт ішетін көрінеді Оны ішіп алғанда, көңілденіп сала береді, көмейінде булықтырып үнін созады. Жеміс-жидек те дастарқанда үйіліп тұрады. Қазақтың түстігін бауырына басып алғаны молшылыққа жол ашқан. Қалмақтың иті де май жемейтінін өз көзімен көрген сұлтанның іші қыж-қыж қайнайды. Жолаушысы, қойшы-қолаңы, әскер қосыны да қоржындарынан жорық асын қалдырмайды. «Біз неге өйтпейміз? - деп қынжылады сұлтан. - «Ер азығы мен бөрі

азығы жолда» деген әуезеге бой алдырғанды өзімізше мәрттікке балаймыз».

Қалмақтың қатындарына шейін жаужүрек. От қағыстырып жүріп те екі көзі сыртта болады. Жыртыңдап күліп жыбыр - жыбыр өсек айтқан жыпық ауыздарға тиым бар. Етек - жеңін көлбіретпей жинақы ұстаған қыз - қатындары бос жыртақайлыққа салынбай өздерін тәріпті ұстайды екен. Бір жақсы әдеті - еркектері қатын ұрмайды. Неке бұзған зинақор әйелді шоққа отырғызатын қатал тәртіптері бар боп шықты. Сондай жазаның шет жағасын да көрді. Шоққа отырғызылған жазагер ұрғашы шыңғырғанда, жер дүние күңіреніп кетеді екен. Бала тәрбисіне қатал шетінен. Боқ мұрын ыжықтар шапалақ жеп жатады. Тіріге жұғымы осындайлық тәлімді болғанымен, өлгендерін ит жемеде қалдыратын жабайы әдеттеріне Абылай сұлтан түсіне алмайды. «Қайран қазағым-ай! - деп іші елжірейді сұлтанның. Өз елнің өлікті рәсімдеуінің өзі неге тұрады Жылап-сықтап ой бауырымдағаны қандай жарастықты!

Тұтқында болған күндерде Абылай сұлтан қазақ елінің ата жауы жоңғар хандығының ішкі тәртібіне үңілді. Ел басқару тәсілін бәрінен де жоғары қояды екен. Күші асқан баһадүрларын төбелеріне көтеретін әдеті және бар. Жай азаматы былай тұрпыты, ат жалын тартып мінуге жараған жасөспірімдері шетінен «жау қайдалап» тұрады. Асық ойнаған бір баланы көрмейсің. Бәрі ат үстінде. Ең құрығанда асау үйретеді. Әйелдері де шапшаң. Ошақ қасында аттары еріттеулі тұрады. «Аттан, аттан жау шаптыда!» қазан-ошақтары түйеге теңделіп дайын тұрады. Қалың ауыл дүрк көтеріліп жорықшылармен бірге қозғалады. Мұншалықты тас түйін әзірліктегі ойраттарды бұл қалпында азуы алты қарыс орыс пен қытай да ала алмас. Қалмақ жасақтары сойыл ұстағанды қомсынады екен. Оның есесіне, шалма лақтыруға шебер. Ат үстіндегі қимылдары ересен. Шетінен найзагер. Суық қару жұмсауға әбден әдістеніп алыпты. Тыншу күндердің өзінде қолдарынан найза мен қылыш түспейді. Саңдаған жылдар бойында бірде шабысып, бірде табысып ит жығыспен ғұмыр кешкен қазақ пен қалмақтың табиғаты бір-біріне жақын екенін Абылай сұлтан жақсы сезінеді. Ретті жерде даладай кеңдікке де бар. Төс түйістіріп жете амандасады, қауқылдасып жатады. Жұлқысуға келгенде сырттандай омыраулы шетінен. Қолына түскенді өлімші қып илектеп тастайтын өлермендігінен қарадай сескенесің. Адами ұстанымдары екі басқа бола тұра қыз алып қыз беріскен бұл екі жұрттың бір-біріне ұқсас қасиеттері де баршылық екен. Екі айтуға жоқ, өзім деген адамға астындағы атын түсіп беретін мәрттігі қанай! Жат жұрттың дала тәртібіне бағынған

ғадеттері тұтқындағы Абылайға да шарапатын тигізіп жатты. Өзіңде адамашылық болмаса, өзге сені есіркеп қайтеді. Сол бір сәтті жорықта Абылай бастаған қазақ қолы ойрат ауылдарына ойран салып олжалы боп қайтқан-ды. Сондағы бай ауыл Жоңғар билеушісі Қалдан Сереннің бас нояны Дабашының жазғы ордасы екен. Абылай жаужүрек сарбаздарын ноян ордасына аса сұғындырмай қақапайлап әкеткен-ді. Ер-азаматтары жорықта жүргенде, бейбіт ауылдарға ойран салғанын орынсыз санаған. Тұтқынға түскен қыз-қатындарды да босаттырып жіберген. Оның есесіне, мыңғырған жылқыдан үлесті мол қарпыған-ды. Өзі жорықта жүргенде шабындыға ұшыраған ордасының есеп-қисабын мөлшерлеген ойрат нояны Дабашы мал шығынын елемеген. Қазақ қолы ойраттардан тұтқын алмапты. Қыз-қатындар дін аман. Соған шүкіршілік еткен-ді. Абылай сұлтанға Дабашының ара түсуінде осындай түбірлі себеп бар еді. Сондағы құтқарып жіберген жас әйел атақты Хоша мергеннің қосағы екен. Әпкесі Дабашы ноянның нақсүйері де, кіші сіңілісі қонтайшының жақыны Әмірсанаға қосылған. Некелесу тойлары дүркіреп өтіпті. Сол келіншек тұтқындағы қазақ сұлтанына өзгеше жанашырлықпен тамақ жіберіп тұрады. Күйеуі Әмірсана да Абылайды іш тартады. Дабашы ғана тоң-торыс. Қонтайшының қанды қолынан арашалап алғаннан бері тұтқын сұлтаннан сырттап жүр. Бір күндері Дабашы зынданға лайықталған тар қамаққа бас сұқты. Бұлар ұзақ сөйлескен. Дабашы жоңғар әміршісіне наразы екен. Бар билік қонтайшының өз қолында. Ел шапқыш қырғыншы

Қалдан Сереннің көксегені жеңісті жорық екенін Дабашы жасырмады.

- Кімдерге қарсы?
- Сендерге, қазақтарға.
- Бүгін-ертең бастамақшы ма?
- Бастап жіберуі де ғажап емес, - деп қалмақ нояны добалдай саусақтарын тарбайтты, - Ілік таппай отыр. Әрі орыстардан қаймығады. Бір ойы бар. Бізге сездірмейді. Ішінде жатыр сұмдықтары. Сендерді қинап ұстаңдар деп бұйырады. Оған қолымыз қалай барады.
- Бізді не үшін ұстап отыр? Өлтіру үшін бе?
- Бұл кісі түбіне құрық боламайтын тұңғиық адам.-деді Дабашы қынжылыспен, - Сендерді маған бақтырып қойғанда да ойлаған бір ойы бар. Бетіме шіркеу салудың амалы. Бізді ұлдарының табанына салып бермекші. Балалары да қатыгез шетінен. Бізді салады қиынға. Үлкен ұлында талап бар. Бірақ ол асқан өзімшіл. Кісі ақылын алмайды. Қонтайшының немере туысының баласы Әмірсана жанып тұр, әншейін! Соны да өзінен қашыртады. Сыртымыз бүтін көрін-

генімен, ішіміз былық. Қонтайшыны алжыды дейін десең кәрілік әлі одан алыс жатыр. Сырқат дейін десең қаһары тау жығады. Кәрі көкжал сені қамауда ұстаймын деп жонын көрсетіп алды. Біз сені оның таландысына бере қоймаспыз. Шарыштың жақындары сені өлтіріп жібермекші. Олардың дегені бола қоймас. Мен сыртыңды бағамын. Әмірсана хабарласып тұрады. Ол сені ешкімге қорлата қоймайды.

Арада біраз айлар өткенде қонтайшы Абылайды ордасына алдырды. Шаһардағы кең сарайға. Бұл жолғы кездесу бейбіт әңгімемен басталды. Қалмақша бір шама біліп қалған сұлтан ойын еркін өрбітті. Қонтайшы жуасыған сыңайда. Жонын дүрдитпей жұмсақсып бастады сөзді. Соның өзінде бітік қабағында ызбар бар. Ішкі түйілісін сабырға жеңдірген эккілікпен қазақ сұлтанына жымсия қараған.

- Күтімің қалай? - деді жайма-шуақ қалыпта - Сені біз өзіміз деп білеміз. Мұңғыл мен ойрат ежелден бауырлас қандас жұрт. Оның бер жағында Шыңғыс ханның тікелей ұрпағы боп келесіңдер. Қазақты ел қып ұстап отырған сендер. Төре тұқымдары, сенер болмасаңдар, шуылдақ қазақ қырық бөлек боп ендігі тозғындай кететін еді. Жана-шырлықты бағаламайтын сыңар езу көткеншек халық бұларың Біз оларды қытай мен орыстың азуына түсірмей қорғаштап келеміз. Сол сыймызды да білмейді. Орыстан пана таппақшы. Ойрат пен қазақ біріксе орыстың тіс батпайды. Шүршіт те түк қыла алмайды бізге.

Абылай қонтайшының ойын түсінді. Онымен тәжікеге берғысы келмей тая соқты. Қылыш үстінде серт жүрмейді. Қанша дегенмен тұтқын аты бар. Соны байқаған қонтайшы қазақ сұлтанынан сыр тартты.

- Біз саған бар жағдайды жасап жатырмыз. Көңілің қаласа осында қал. Бас нояным боласың. Келешегі бұлдыр қазақтарды қайтесің. Өз нәсіліңді тап. Жоңғар хандығының туын көгер. Шығысханның жолын қу. Ата-бабаңның аруағын тірілт.

Абылай қонтайшының ілік іздеп отырғанын сезді. Кезінде Шыңғысхан бабасы қырық пышақ боп өзді-өзі қырқысып жататын осыларыңды ат бағуға да алдырмаған еді. Қысқа күнде қырық құбылатын айнымалы тұрлаусыздарды қыр асырып қуып тастаған болатын. Енді келіп, біз маңғол нәсіліненбіз. Қағанның жолын жалғастырып ата-баба мекенінде ұлы хандық құрдық деп көкиді.

- Құзырыңызға құлдық, тақсыр! - деді Абылай өп-өтірік жарамсақсып. - Жеке басыңызға тағар кінәм жоқ. Үлкен жұртқа лайықты әміршісіз. Тауаныңыз аз әттең!

- Неге олай дейсің? - Қалдан Серен шарт етті - Қазақ пен ойрат уысымда тұрғанда мені ешкім төменсіте алмайды. Орысты

ықтырып, қытайды бұқтырып отырмын. Шыңғысханның заңды мұрагері мен емей кім?

- Ептеп жобалайсыз, тақсыр! - деген сұлтан айтайын дегенін бірден лық еткізбей, - Сіздің қағанды ауызға алуыңыз тым ерсі. Шыңғыс қаған сіздерден де бізге жақын.

- Кімге дейсің?

- Бізге, қазақтарға...

- Оттапсың!? - деді қонтайшы бұрқ еткен ашуын тежей алмай-Қазақ кім, мұңғыл кім?! Аралары жер мен көктей. Олардың мұңғылдардың тумаласы біздер. Асыл текті ойраттар.

Сұлтан тежелді. Бала күнінен құлағында жүретін арғы бабасы Шыңғыс хан турасындағы қазақ ішінде айтылатын аңызды қағанға мәлімдеуге жүрегі дауаламады. Төрелер шежіресіне біршама жетік ол қонтайшыдан сескенді.

Абылай қонтайшыны сыншыл көзбен бақты. Алтын тақта отырған Қалдан Серен бұған айдаһар тәрізденіп кетті. Нақ осы кезеңде Жоңғар хандығы дәуірлеп тұр десе болады. Қазақ ұлысының үштен бір бөлігін иелігіне алған. Ендігі мақсаты - мүтін қазақ ордасын дәр-гейіне келтірмекші.Өзі таққа отырған жылдарда қазақтарға сан мәрте қырғын жорық ұйымдастырды. Ұлы жүзді иелігіне алып, орта жүзге ықпалын жүргізгенімен қоймай, кіші жүз хандығына қайта-қайта елші жіберіп бізге бағыныңдар деп үзілді-кесілді талап қойғаны тұтқындағы Абылайдың да құлағына жетіп жатыр, Алым-салық төлеңдер деп және қиғылық салады. Төлемесендер соғыс ашамын деп қоқан-лоққы жасайды.

Қонтайшының қазақ сұлтанына ызасы қозды. «Қасқыр алатын сырттандай жонданып алғанын қарашы бұның! Өзінің бар ма, кісіден ығыспайтын бір кереметі бар. Көзінде тұр сұмдығы». Қазақ сұлтанының от шашқан көздері жоңғар әміршісінің өңменінен өтіп барады. Жайы кеткен қонтайшы сыртқа белгі берді.

Қайран елі үшін не көрмеген ? Отқа да түсті, суға да батты. Зынданды да көрді. Қонтайшының бұйрығымен тірідей көрге түсіп, өлі мен тірінің аралығына жатқандағы басынан кешкені қиянаттың ең үлкені болды. Бұл нендей жаза? Жасынан көріп келе жатқаны ылғи қиыншылық. Жетімдіктің де тақсыретін тартты. Жалғыз ілікті күндері оңайшылықпен өткен жоқ. Құлдыққа сатылып кеткенде не болатын еді? Одан да аман құтылды. Кескілескен шайқасқа сан кіріп сан шықты. Енді келіп қапылыста қолға түсіп, зынданда жатқанын

кімнен көреді? Жаздым-жаңылдым деп қонтайшыдан жан сауға сұруы керек еді. Бұл болса, мүтін дүниені жалмап жұтқалы жатқан айдһардың құйрығын басады. Басқаны емей немене - онымен сөз таластырады. «Жо-жоқ! - деп ширықты ол, - Намысымды аяқ астына тасағаннан да өлгенім қайырлы!» Зынданда неше күн жатқанын есіне түсіре алмайды. Боса да өлген адаммын деп аузына түйір салмай қойған.

Көрдей қапастан мұны бір әндемді қол сыртқа шығарған.

- Сұлтан! - деген Әмірсана бұған сусын жұтқызып жатып, - Кешігіп қалдым Жеткенім осы.

Абылай зынданнан көкірегіне шер байлап шыққан еді. Біразға дейін өз-өзіне келе алмады. Сағыныш қысты оны. Елде қалған қатын, баласын ойлады. Бір атадан жалғыз еді, екі-үш әйелден көрген перзенттерін ойлағанда, жүрегі сағыныштан сазып кетеді. Тұтқында жатқан серіктерінің жағадайын ойлайды. Олармен өзін тілдестірмей қойғаны батады жанына. «Жауда да бір үйің болсын» деген аталы сөзден мән шығатын түрі жоқ. Бұған қол ұшын созып өзін қамқорлыққа алған ойрат нояндары - Дабашы мен Әмірсаның қабағынан бір салқындық байқалады. Қатындарын мұның көзіне түсірмей аулақтатып ұстағанында бір гәп бар. Алғаш өзіне ара ара түскен керімді көрмегелі де біраз болды. Оның сіңілісі жас ноян Әмірсаның желек астындағы келіншегі де қарасын көрсетпей кетті.

Қазақ сұлтанының зынданнан рухы жасып шыққанын алғашқыда ешкім де аңғара алмаған еді. Жас ноян Әмірсана да тұтқынның көңіл күйін тап баса алмаған-ды. Абылай сүйегіне қарысқан қайсарлықпен сырт көзге берісе қоймады. Тастай қатып алған еді. Тағамның неше түрі алдынан қайтады. Көңілде тиянақ болмаған соң, астан да дәм кетеді екен. Аузы темір татып тұрады. Ел-жұртты бір ойлайды. Одан перзенттері көз алына келеді. Сырт дұшпан сыншы емес пе, қазақ сұлтанының мұншалықты жұқарғынын біліп қалған олар қойнын жылытпақшы да болған. Бірақ сұлтан ондай алдамшы жұбаныштан бойын аулақ ұстады. Екіұшты күйде жүрген күндердің бірінде, қарасын көрсетпей қойған «әйел достары» өзі жатқан қамаққа бас сұққан

- Мені сізге әпкетайым жіберді, - деді желек астындағы жас келіншек қалмақтарға тән әйелдік ізетпен, - Нендей өтініші бар екен дейді. Соны біліп кел деп тапсырды маған. Уайымдамасын. Ел-жұртты қатты алаң боп сұлтанымызды тұтқыннан босатып аламыз деп әркет жасап жатқан көрінеді. Соны сізге жеткіз деп тапсырды маған.

- Қасындағы мына талшын кім?

- Бұл менің әпкетайымның қайын сіңлісі, - деді жас келіншек именбей еркін сөйлеп, - Топыш көкетайлақ осы. Он төрттен он беске қарады. Хоша мергеннің қарындасы. Сізді көрем дегенсін... Меселін қайтармай... Жеңешесіне жақсылық жасаған өзіңізге аздаған сияпаты бар. Ақ ешкінің түбітінен тоқыған «ағырақ» әкеп тұр. Өз қолынан шығыпты. Кісінің бойын суыққа бермейтін ыңғайлы киім. Қабыл алғаныңыз жөн болар еді.

Сұлтан аңырды. Аңырмағанда қайтеді, мұншалықты нәзік жаратылған перизат тұтқында жатқалы көзіне түсе қоймаған еді. Жас қыз соншалықты көрікті болар ма! Жар қабақтың астындағы тұнық қара көздері терең судың иіріміндей тұңғыық тартып тұрады екен Кісіге сенгіштікпен жәудірей қарайды. Соншалықты нұр шашқан жәутең жанары қапелімде сұлтанның ішін жылытып жіберді. Дидарында әйел затына тән жұмсақ нұр бар. Тәмпіш мұрыны толымды бет ажарына шебер үйлескен. Қасы қиылып тұр. Маңдайы жазыңқы. Сол маңдайда қақ жарылған қолаң шаш арқасында қос өрім боп қозғалақ қағады. Бойшаң келген жас қыз бұған жалт етіп бір қарап өткенде, сұлтанның жүрегі дір ете қалды. Тұла бойын сірестіріп құрсап тастаған сығымнан сәтте арылғандай-ақ өзін бір шама жеңіл сезінді. Сол бетінде қыздан көз айырмай қадалып қатты да қалды. Ашқарақ сұлтан қарсы алдында жазықсыз жәудіреген жас өрімді өткір назарымен талдырып түсіргенін нақ сол сәтте байқамай да қалған еді. Отызға әлі келе қоймаған қуатты еркек қалмақ аруын назарымен жеп жібере жаздағанын қыздың қасындағы келіншек байқап қалған еді. Сол күннен бастап тұтқын сұлтан тоят тілеген қыранша қияға көз жіберетінді шығарды. Сұлтанның бар аңсары ойрат сұлуына ауды. Өзін жақсы көріп кеткен жас ноян Әмірсанаға білдірді ойын. Оның араласуымен қос ынтық жиі-жиі кездесіп тұрды. Қызу қанды бір беткей қалмақтардың ер-азаматы бүлікшіл болғанда, қыз-келіншектері нәзік келетін еді. Атыс-шабыстан көз ашпай әбден зәрезеп болған қалмақ арулары жар төсегін аңсайтын еді. Көршілес елдің азаматтары қазақ жігіттеріне пейілді болатыны содан. Махаббат пен достыққа келгенде ойраттарың еркегінен де ұрғашысы сенімді келеді. Көңілі құлаған еркектен қайтып көз жазабайтын әдеттері бар. Топыш сұлу да сол мінезден танбай, тұтқын сұлтанды бар жанымен беріле сүйді. Қауызы ашылмаған, қабығы аршылмаған кіршіксіз таза қалпында қызулы сұлтанның құшағын тапқан ойрат сұлуы екі елдің бітімшісі боп Абылайға ілесіп кете барған...

Жоңғар қонтайшысы тұтқын сұлтанға жылымаған қалпында қала берген. Түптің түбінде жоңғар хандығына бір қатер осы бір ала көз сұлтанның келмесе не қылсын деген күдіктен арыла алмай-ақ қойған қонтайшы Абылайды қайтып алдына келтірмеді. Қазақ сұлтанының суық сұсы көз алдынан кетпей, жайы кеткен ол тұтқын сұлтанға сырын алдырып алғанына өкінген. Қазақ сұлтанының дүрбіт-ойрат ішінен екі бірдей дос тапқанына іші ашып зығырданы қайнаған. Тұтқын сұлтанның тапқан достары Дабашы мен Әмірсана қонтайшыға ұнамайтын еді. Бұл екеуінің өзіне бөтендігі болмаса да, сыңар езулеп жүретін қыңырлығын жаратпайтын. Болашақ тақ мұрагері бөлтіріктерінің жолын бөгегеніне жыны қозар еді. Қос ноян бірінен бірі өткен азулы. Балалары болса оларға қарағанда босаң, соғыс тәсіліне шорқақ. Ішін алдырмайтын тереңдікке жоқ. Мына екі ноянның талабы жоғары болғанымен, арамдықтарына құрық бойламайды. Қазақтың тұтқында отырған сұлтанын дос тұтқаны қайбір естілік дейсің. Соны ойлағанда қонтайшының қаны басына шабады. Саушылығы азайған оның түн ұйқысы бөлінетін боп жүр. «Тыныштық керек ендігі жерде, - дейді өзіне сұрау беріп, - Күш жиып әлденіп алмасақ болмайды. Іргедегі қазаққа бу бітейін деді. Шуылдақ қазақты баяғы әкесінің амалымен тозғындатып жіберуден басқа жол жоқ. Орыс патшасы әлді. Қытай боғдыханы айдаһар боп шалынады көзіне. Ашуына тие берсең, құйрығын шапаттап шыға келуі кәдік. Жоңғар хандығын жұтуға бар». Қазақты орыс бодандығына іліктірмей өздеріне бейімдеудің амалын қарастырған Қалдан Серен әрі ойлап, бері ойлағанда, тұтқын қазақтарға азаттық беруді жөн көрген. «Аманатқа адам алыңдар да босатыңдар тұтқындарды» деп бұйырды. Тарту-таралғы, жөн-жобаны қарастырған Дабашы мен Әмірсана болатын.. Қыз алып, қыз берудің далалық ғұрпына сүйенген ойраттың қос нояны Топышты көшкен елдей салтанатпен ырғап-жырғап ұзатқан еді.

Абылаймен қазақ ішіне тыншу кезең ере келген еді. Жолы болғыш ақжолтай сұлтанды қалың ел төбесіне көтерді. Қаһарлы жоңғар әміршісімен терезесі тең дәрежеде кездескенін, одан ығыспағанын аңыз етісті. Әрі қатығез қанды қол Қалдан Сереннің қазақтармен тату көршілікке жол ашқанын жақсылыққа жорыған. Абылай сынды арысты бағалап сый-сияпатпен аттандырғанын қонтайшының көрегендігі деп білді. «Жау тыншыса күш жиятынын» есепке ала қоймаған қауқерік жұрт аз жылғы бейбіт кезеңді жеңіске балап етек-жеңін кең тастай бастаған-ды. Шындығына келгенде, қайран

елі қазағына жеңістің ауылы әлі де болса алыс екенін Абылай ет жүрегімен сезінсе де, уайымын сыртқа шығармай іштен тынды.

Жылаулар жұрттың көз жасы құрғағанымен, көңілдері күпті болатын. Екінің бірі жесір, екінің бірі жетім. Толассыз қырғын-жорықтан көз ашпаған бұқараның тән жарақатынан да, жан жарақаты асқын еді. Қызды қойшы - кім алса соның байталы. Қозы соңында жүрген қара домалақтан, өліп-талып көрген жалғызынан көз жазып қалған шеше бейбақтың аңырағанда даусы зарлы шығады. Бітімшілікте жүрген азаматтың үзеңгісіне оратылып: «Жалғызым көзіңе түссе тастай көрме!» - деп жалынар еді. Сөйткен ана қалмақтан қайтқан баласын жатырқап: «Арқасында бармақтай мені болушы еді, - деп күмілжігенде, отағысы мұртын қопсытып: «Дымыңды өшір! Тұқымсыз тұлдыр қалғалы тұрғанда, құдай өзі бізге бұйырып берді бұл баланы! - деп жаутаң көз жетімекті көкірегіне басқанда, отағасының көзінен ірі жас тамшылары бырт-бырт үзілер еді. «Өшкенім жанып, өлгеніміз тірілді! Асқа қам жаса, қазан көтер. Көрші-қоланды шақырып құдайы берейік» - деп бұйырар еді бәйбішесіне

Ел іші жүдеу бас. Малға жарлы болғаннан да басқа кедейлік шымбайға батады. Қозы қайырып, тай үйрететін баланың зары өткен қамкөңіл ата-ана сыртқа құлақ түреді. Бәлен ауылда біреулер жерошақ басынан құндақтаулы бала тауып алып: «Мен алам, мен бұрын көрдім» деп таласыпты» дегенге елеңдесер еді. «Қалмақтарға бітімшілікке барғандар біраз баланы елге әкеп әкешелеріне табыстапты.» дегенді ұзын құлақтан естіп және елігеді. Мал жан садақасы, бастың кедейлігінен ойсыраған елдің жағдайы осы. Осының бәрі ел билігіне араласқан Абылайға ауыр жүк. Сандаған жылдар бойында ата жауымен жұлқысудан көз ашпаған қайран елі қазығының қазаны ортайса толар-ау, Мал шығыны да орнына келер. Қара халықтың кенересі толып ұрпағы өсіп-өнгенше не заман?! Бастың орны жаудан қайтқан жетімектермен тола қойса оған да шүкір дерсің-ау. Жаны қиналған тал қармайдының кері ғой. Бауырына бала салғандардың таңы тыншу атса не дейсің?! Ата-ананың өліп талып көрген көзайымына таңылған «қалмақ» атауын жыр қылатындардың аузын қарып тастауға бар. Көпке топырақ шаша алмай діңкесі құриды. Не көрмеді дейсің қайран елі үшін. Қайтсем қазақты ел қылам деп жат жұрттың телімінде кеткен босқындарды да бауырға тартты. Қырғыздан да әкеп қосты, тозғындаған қалмақтарды да қазаққа жапсырды.

Абылай ел ішінің телісі мен тентегіне кешіріммен қарайтын еді. Мың өліп мың тірілген жан кешті жұрттың жылды жұтқа санамайтын

кең пейіліне риза. Асыра шашпа мырзалығына кешіріммен қарайды. Тойлары айдан айға ұласып жатады. Екінің бірі әнші, екінің бірі ақын.» Өлең деген немене білген құлға, ақ теңгесін кім қимас алар пұлға. Оралынның барында ойна да күл, өлгеннен соң адыра қалар бұл да». Қалақтай ғана аспаптан төгілген күй қандай! Даланың сайрауық желіне үн қосқан қобыз сарыны өткен-кеткенді ескі салғанда бір жасап қаласың-ау! Шаң қобыз бен саз сырнайdan шыққан нәзік дыбысқа не жетеді. Қайран қазағының қай салтын айтып тауыса алады? Тірсін көкке көтергені былай қалып, өлісін де ардақтап ақ жуып арулағаны қандай жарастықты! «Есіктің алды күрке еді, күркеден атым үркеді, кешегі жүрген ағекем, тақтатаймен бетін бүркеді.» Қыршын кеткен боздақтарын айдан айға ұластырып қоймай-қоймай жоқтайтынын қайтерсің! «Орайын деген егінін. ора алмай кеткен қарағым, көрейін деген қызығын көре алмай кеткен, қарағым», - деп ах ұрған ана зары құлақтан кетер ме? Оны айтасың, жат жұртқа ұзатылған қыздарының өзі шетінен ақын жанды. Көмейіне бұлбұл қонақтаған жыршы ма дерсің. «Ай көрінер ақ үйдің маңдайынан, берген қантың кетпейді-ау таңдайымнан, бұлғақаған біреудің еркесі едім, кез қыласың жігіттің қандайына? Ахау-айдай, асау тайдай бұлқынған заманым-ай!» Енді қайтсын, жат жұрттық қой қыз бейбақ. Қазақтың жылқысы мен қызының бармайтын жері бар ма? Сөйткен қыз бейбақ босаға аттап ұзатылдарда: «Қайран да алтын босағам, аттаты-ау құдай жасаған!» деп сыңситыны бар. Ұзатылып бара жатып: «Есіктің алды ақ қайың, жапырағын баспайын, осы үйден аттап шыққан соң, еркелікті тастайын» деп естілік танытатыны қандай жарасымды!

Абылай сырт көзге сұсты тұйық көрінгенімен, іші есілме әсершіл еді. Қайран елі қазағының өнеріне ентелеп тұратыны содан. Даланың аңқылдақ желіндей қаукөрік жұртты өз басы айрықша көреді. Жастары сауыққой болғанда, қарттары қандай десеңші! Ақ күміс сақалы желмен желбіреп, сөйлеп бір кеткенде, данагөй кәрияның қыранша саңқылдаған даусы тау-тасты жаңғырықтырып жіберер еді. «Тастақ деп жерді қомсынба, рахманын салса жаратқан тасты жарып гүл шығар. Шөлейттен күдер үзбеңіз, бейнетке төзең мойымай, шыңыраудан су шығар. Ерден безіп кетіспе, кезеңдінің кезінде ел шетіне жау келсе, қабыланша ұмтылар. - деп жаңбырша төгілер еді.

- Уа,сұлтаным! Ойды да көрдің, қырды да көрдің. Жауды да жапырдың. Естіні дос тұттың, есалаңды да есіңе алың.. Жақсы атаның баласын бауырыңа тарттың. Дос тұтқаның қас болды. Ез дегенің

бас болды. Жалған тіршілік аумалы-төкпелі емес пе. Бір қалыпта тұрмайды. Дүниеде, өзгермейтін не сонда?

- Жақсының көңілі өзгермейді. Ердің төзімі өзгермейді.

- Аздап жуықтадың, сұлтаным! - дейді абыз қарт, - Өзгермейтінді құдай жаратпаған. Ақ пен қара алмасып тұрады. Айта қойшы, тақсыр! Дүниеде не асыл? Не жасық?

- Тауып айтқан сөз асыл, елім деген ер асыл. Қойнауы нулы жер асыл.

- Сонда не жасық?

- Оның мәнісін көп жасаған сіз білесіз.

- Бәлсем былай...Орынсыз айтылса сөз жасық. Екі сөйлеген ер жасық, Бетегесіз бел жасық. Ханы дұрыс келмесе, еңіреген ел жасық.

- Екі сөйлеген жерім бар ма?-дейді Абылай сұлтан қарияның сөзін ауырлаған сыңайда.

- Әншейін сөздің реті ғой-деп жайып-шуады данағөй абыз-Алыс-жуықты көп көрдің, сұлтаным. Сырт елдер ішін бере қоймайды. Іргедегі ата жауымыз қалмақтарды басқа шығара береміз бе?

- Олардың бізден артылып кеткен іштеңесі жоқ, - дейді Абылай хан, - Еркек кіндіктісі ат үстінен түспейді екен. Қолдарында дамылдық болмайды. Ең құрығанда пышақ қайрап отырады.

- Қанішер десеңші шетінен!

- Олай деп те айта алмайсың, - дейді сұлтан, - Бел шешті бейғамдыққа жоқ. Жинақы шетінен. Киімін шешепей ұйықтай да салады.

- Онысы қалай?

- Жаугершілікке пісіп қатып алған.

- Біз ше?

- Бізге бір-ақ жол бар. Не жоңғарлар тұрады мына ұланғайыр далада, не біз тұрамыз. Басқа жол жоқ

- Екі жыл тұтқында болғанда қалмақтардан көріп-баққаның осы ма? - дейді қария сөзін ауырлатып, - Қалмаққа жем болғанша, орыстың сойылын соғайық демекпісің?..

Бұл - екеу ара әңгіменің сарыны. Хан кеңесінде айтылмайтын сөз қалмайды.

- Уа, Абылай сұлтан! Қалмақ пен қазақ қашаннан бері бейбіт еді? - дейді ел сөзін ұстанған жырау, - Құйрық-бауыр жесісіп құдандал болғандағы шыққан өрісіміз қайсы? Баспалап кеп жылқыңды алады. Тыныштығыңды кетіріп сұрқыңды алады. Жер шұрайын бауырына басып алып жата бермекші ме бұ қалмағың? Не көрдің, не білдің?

- Е, деген, не көруші еді бұл сұлтан?! - дейді қырыстанған кәрі би, - Қалмақ сұлуының буына балқығаннан басқа қолынан не келері бар? Жаудан дос тапқан жау қашырып жарытпайды. Кегі қайтқанның кекірігі азардың кері де бұл шіркіннің арқаны кеңге салғаны! Жылан інінен шықпаса у жиғаны, дұшпан тыншыса күш жиғаны. Ежелгі жау ел болмайды. Жау қайдалап атқа қонайық. Қанды қол Қалдан Сереннің күні батты. Енді не тұрыс бар? Жау табанына қашанғы түсе береміз? Сілкінейік те бір!

Кәрі бидің пікірі орынды. Абылай қашанғы көтерімділігіне бағып тұнжырап тұйықтала түскен. Бір сөйлесе жеріне жеткізбей тоқтамайтын әдеті. Келісімді бұзу опасыздыққа жатады. Оны айтса, сөзді көбейтіп алады. Қалмаққа күйеушілеп барған жоқ. Амалсыздың күні емес пе қол-аяғына бұғау түсіп, зынданға түскені. Жат аруды аяласа - жүрек әмірі. Сұлудың құшағына байланып қалатын сал бөксе сұлтан бұл емес. Абылайды қинап отырған жағдай ойраттың қос бөрісі Дабашы мен Әмірсананың өзіне жасаған жақсылығы. «Ерді кебенек ішінде танып» мұны ажал тырнағынан аршалап қалғанын қалай ұмытады? Дала адамының еркөңіл мәрттігіне басып қолға түскен қазақ сұлтанына қайырым жасаған жоңғардың қос ноянынан сырт беру адамшылыққа жата ма? «Біз тұрғанда сендерге Жоңғар хандығы соқтықпайды», деп екеуімен серт байласқаны күні кеше ғана еді ғой. Соны ұмытып опасыздыққа барудың жөнін таппай амалы құрыған Абылай ескілікті өлең жолын есіне түсірді. «Дос болып қас болғаннан сақта құдай, қасқыр да қас қылмайды жолдасына.»

- Уа, сөйле Абылай! - дейді Әбілманбет хан қашанғы сабырлы мінезінен жаңылмай, - Қалмаққа қыз көре бармағаныңды жақсы білеміз. Жаудан да дос табылады. Жеме-жемде айнып кетуі кәдік ондай жалғаншы. Өзім дегеннің де жайы белгілі. Төс түйістірген қияметтік жолдас та айнымалы. Бір атым насыбайға бола ат кекілін кесіскенін көріп жүрміз. «У ішсең руыңмен» деген ежелгі ғадетпен бөлек қос боп бөліне қалатын сыңар езулікті қашан тастар екенбіз? Өзімізге өзіміз кір жұқтырғаннан нендей опа табамыз? Кінәмшідіктен ұпайымыз түгенделе қойса, ендігі ұшпаққа шығар едік. Етек басты бейғамдықтан арылатын уақыт жетті. Туысым деп жан тартып, тумаласым деп бұра тартып не қылайын. Абылай өмір мен өлімнің шекарасынан қайтқан жоқ па? Жасытпаңдар сұлтанды! Егер жөн деп санасаңдар, хан тағын осы қарағыма босатып беремін. Датыңды айт, ағайын! Айтқаным айтқан.

Кеңеске жиналғандар өре түрегеліскен

- О, не дегеніңіз, хан ием?! Әз-Тәукенің қасиетті тағына жайғасу жас сұлтанға әлі ерте.

- Ертең не? Қисыны келмейді.
- Тұтқында болды екен деп жігі- жаппар болатын не жөніміз бар?
- Жөн сөз. Тым төске өрлей бермесін бұл сұлтан!

Абылай шыдамай кеткен. Өз сөздерін өздері қызықтап тілмарсыған ел жақсыларына қарата сөйледі. «Ойратың да жаугершіліктен мезі боп титықтап біткен. Соған қарамастан, ұрыс жағдайына тас түйін әзір. «Ашынған бөрі аяғын шайнардың» керімен бізден аянып қалатын түрі жоқ. Орыс патшалығына тісі батпайды. Шүршіттен тайсалады. Сүйек кемірмесе азуы сыздайтын төбет итше жоңғар хандығы бізге дүрдигенін қоймайды. Мына тыншу сәт уақытша ғана. Соны пайдаланып қалайық. Сыртпен сауда-саттықты күшейтпесе болмайды. Өзінде жоқты өзгеден алмасаң өзегің талады. Қара халық қоңторғай. Қалмақ баласының аузынан нан кетпейді. екен. Біздің көген көздер сирақ қажалағанға мәз..Жоңғарлар кіре тартпаса отыра алмайды. Ал біз ше? Үйдің іргесіндегі орыс қаласына бір барып қайтқанды қиямет көреміз. Саудасы жүргеннің көңілі тоқ, өзі де тоқ. Тойынбаса адамның ақылы кірмейді.. Малды көбейткеннен қазақ байымайды. Бай - бір жұттық. Аш адам ұрысқақ. арық қой тырысқақ. Ашқұрсақ адамға тон да қамзаулыққа жарамайды. Елім десең халқыңды ішіндіріп киіндір. Найзаны содан соң ұстат қолына. Қалмақ сонымен ел болып отыр».

Екпіндеген күй тұсала берді. Күйші саусақтарында да шабандық бар. Домбыра кәрі адамша «ухілеуге» бесқанда, ханның көзі шықтанды. Бәйбішесін бағып еді, оның да мұңы ауырлап алғандай екен. Елім деген ердің өзгеден бір уайымы артық болатыны әлмисақтан белгілі. Қой соңындағы қойшының да өз уайымы бар. Жалба тымақ жалшы да әр нені арман қылады. Армансыз кім бар дейсің бұл жалғанда. Қанша дегенмен, еркекте еркіндік бар. Анау-мынау іреніш-наласы жақсы аттың жалында да қала береді. Жауда кеткен кегі, жора-жолдастың қараулығы. ағайын-туыс пен құда-жекжаттың базынасы сұлудың құшағында ұмытылады. Тоя жеген астың, ішілген қымыздың да буы бар. Аш қасқырдай араның ашылып қазы-қарта, жал-жаяны көмейлете асағандағы тойымдық кісіні бір көтеріп тастатамай ма. Одан қалды,иен даланы дүбірге толтырып қиқулап көкпер тартқан да бір мерей. Сұлуға өліп-өшкендегі көңілдің желігіне пар келетін не бар? Бақ пен тақтың да қызығын көретін ер-азаматтар. Байлық пен барлық та еркектерден артылмайды. Төмен етектіге сонда не қалады? Бір еркектің ауы мен бауына телмірумен ғұмырын оздырған әйел затының көкейіндегісін

тап басатын кім бар? Ол шіркіндердің арман-аңсарын есепке ала қоятын ер шанда біреу ғана. Еркек біткен шетінен өзімшіл. Соның бірі өзі. Мына аяқ жағында отырған бәйбішесіне де қиянаты аз болған жоқ. Алғаш қойнын жылытып, жар төсегінде табысқан Ақбөпіштің қай қылығын айтып тауыса алады. Тұтқыннан босап қайтқанда, күндік жерден тосып алып, сыңарымен табысқан аққуша сыңсығыны әлі күнге құлағынан кетпейді. Пай-пай, өзі де бір заржақ болар ма! Үш жүздің жақсысы мен жайсаңын аузына қаратып, бір бие сауым бойында жағы талмай сұңқылдағанда, дүйім ел қосыла күңіренген еді. Тау-тасқа да жан біткендей түйеше теңселендеп кеткендей ме? Қатып қалған қара тастың да жүйе-жүйесі босап қамырша былбырап езіліп бара жатқан сияқтанып еді. Көп жасаған көне көздердің де көкірегі иіп кәрі жанары жасқа шыланған-ды. Ақбөпіштің сұңқылы саналы жырмен өріліп еді. Балпанақтай ұл тапты, сүйіктей көркем қыз тапты. Қазанына арамнан ас салмады, мықынына суық қол жұғыстырмады. Күні бүгін тілеуі сұлтанында. Шіркін, қазақ ұрғашысы-ай десеңші! Бұлардан өткен елге сыйлы, еріне жайлы әйел заты сірә да жоқ-ау! Сөйткен төмен етектілердің ішін таныған кім бар? Сүйгеніне қолы жете алмай, жаманнан қара үзіп кете алмай бір еркектің аяқ жағынан ұзамаған әйелден мұңлық кім бар дейісің? Көріп қайтқан жоқ па? Не бір тамағынан күн көрінген қазақ арулары теке сасыған қалмақтардың құшағында жатыр. «Елге бізді ала кетші!» деп шашын жайғанын сан көрді. Өз басында азаттық жоқ, тұтқында жатқан сұлтан оларды қалайша жарылқайды? Абылай бәйбішесін сыншыл көзбен бақты. Мұншалықты тас түйміш ұрғашыны өз басы кезіктірген емес. Небір сынақтан сыр алдырмай ерімен бірге жасасып келе жатқан Ақбөпіш осы отырғанда да сұлтанымен тілеуі бір екендігін ішкі көңіл күйімен аңғартады. Ерінің күй шертісінен соны бір сарынды тап басып, бойлауық сарынның өне-бойынан туашақ күйдің сұлбасын зерек көңілмен топшылап отыр. Күй желісінен өткен кезеңнің сорабы аңғарылады. Сол сорап Ақбөпішті артта қалған жылдарға оралтты.

...Көктемнің лайсаң кезі болатын. Қар көбесі ертерек сөгілсе де, сай-сайдың қары әлі тың жатыр. Бір көш жерден тұтқында болғандардың алдынан шыққан үлкен-кішінің қарамаы мол. Сақалы сапсиган кәріден бастап, тайға мінген балалар да бір шоғыр. Ел жақсылары да бір қыдыру. Төбе басында алаулап от жанып, қара қазандар қақапағынан бу атады. Болскей самаурындар еңтігіп тұр. Қоңыр төбел киіз үйлер сонадайдан мен мұңдалап айбарлана көрініп, елсіз далаға кішігірім ауыл орнап қалғандай көңілге тоқтық ұялатады. Қалмақ елінен шеру тартып жолға шыққандар ұзатылған қыздың

көшіндей салтанатпен ырғап-жырғап келе жатқан-ды. Көштің алдын бастаған ақбоз атты сұлтанның қасында ай мен күндей бір ару келеді. Оның да мінгені сүліктей жараған боз арғымақ. Көштің қос қапталын жанасалай жат елдің аттылы жасақтары ширақ аяңдайды. Жылқы айдағандардың да қарасы көзге шалынады. Кемінде бір қосқа жақын жылқы көшпен қапталдасып келеді. Көш соңына ілескендердің де тақымында бір-бір ат. Екі жылға таяу тұтқын-да болған қазақ жігіттерінің иықтары түсіңкі. Атқа отырыстары ептейсіз еді. Жат жұрттың сығымынан құтылғандарын көңілдеріне тоқ санағанымен, рухтары жасып қалғаны сырт көзге байқалып-ақ тұр.

Абылай тізгін тартты. Еркекше киініп алған Ақбөпішті көріп тұр. Саналы сұңқылмен «Сұлтаным-ау» деп аңыраған үні Абылайдың тұла бойын шымырлатып жіберді. Көзіне келген жасын қасындағы нақсүйеріне байқатпай саусақ ұшымен іліп тастап, зарлы үнге күлақ тосты. «Өткел бермес өзенге көпір болған, сұлтаным! Торға түсіп қапылыс кепіл болған, сұлтаным! «Еркек тоқты құрмалдық, азап көрген, сұлтаным! Көрге түсіп тірідей дозақ көрген, сұлтаным! Жоқтыққа кетіп бар болып, тордан да аман құтылып еліне жеткен, сұңқарым!»

- Бұл кім!? - деген көз шарасы жасқа толған нақ сүйері сұлтанға жасқаншақтай қарап, - Неге жылайды?

- Сендер жыламайсыңдар ма?

- Біздің тәртіп қатал ғой, - деген Топыш сұлу көз жасына ие бола алмай, - Жылауық қатын-қызды «қар» деп жек көреді біздің ел. Өлтіріп тастауға бар. Содан да біз көзімізге сақ боламыз.

- Жылаған айып емес, - деді Абылай жас жұбайына аяушылықпен қарап, - Ұлкен қосағым бұл. Төлбасы махаббатым.

- Мен ше?

- Сенің жөнің бөлек, - деген сұлтан нақ сүйерін жұмсақ назарымен аялап, - Қазақ арасына келіндік жолмен емес, елшілік мақсатпен бітімші боп келесің. Тым төменшіктемей өзіңді еркін ұста. Ойрат ұрғашысына тән өрлігіңді жоғалтып алма.

Жат сұлу әйелдік осалдығына бақты. Көз жасын тия алмады... Соншалықты биік дауыспен сұңқылдаған мына ханшаның зарлы үні іші-бауырын ерітіп бара жатты.

Тепсеңге іліккен көш байырқалады. Екі жақ қарама-қарсы кеп жүз көрісті. Құшақ айқастырып бейберекет көрісудің іреті келмеді. Абылайдың қабағын баққан үлкен-кіші амалсыз іркілген. Жыршыға кезек тиген еді. Орта жастағы белгілі жырау салтанатты мәтінмен түйдек-түйдек жыр төкті. Бейнелі сұлу сөзбен өрбітті

ойын. «Жүйрігім едің ақтабан, талайды артқа тастаған. Арыстандай айбарлым, қаптаған жаудан қашпаған!» деп ұзақ толғады. Осы сәтте киімі өңсіздеу бір мосқал адам көпшіліктен бөлініп бері қарай жүрді. Абылай оны жазбай тыныды. Кәдімгі өзіне «өкіл әке» болған Оразәлі ұстаға қарсы жүрді. Көрісіп болған соң, Абылай ұстадан жөн сұрады: - Әлгі құлыншақтарың қайда ?

- Әне тұр! - Оразәлі ұста қарсы жақты нұсқады. - Өзіңе көрсетейін деп ерте келдім. Аманаттап қолыңа тапсырғалы.

Бір-біріне тете үш жігіт сұлтанға таяп кеп тізе бүкті.

- Болды! - деді көздерінен от шашқан балаң жігіттердің тұлғатұрпатына сүйсінген сұлтан, - Еңселерің түспей кеуделеріңді көтеріңкі ұстап жүріңдер. Жер де өзіміздікі, ел де өзіміздікі! Ел мен жерге ие көк семердей лыпыған сендер тұрғанда қазақты жау алмайды!

Көңілі босап кеткен Оразәлі ұста сұлтанның қасындағы төмен етектіні нұсқап: - Қарағым Абылай! Жар-қосағың мына бала ма? - деді өзгеше тебіренспен, - Серігіңді дұрыс тапқан екенсің. Құтты шаңыраққа ырыс болам деп тұр. Қабағы ашық екен.

- Батаңызды беріңіз келіңізге

- Из жолы құтты болғай-ақ!..

Сөйткен Топыш сұлу хан ордасына тастай батып, судай сіңіп Абылай ханның бір шаңырағын ұстап отыр. Мінезді әйел болатын. Абылай алғашқы кезде оны бәйбішесі Ақбөпіштің тәрбиесіне беріп қойған-ды. Дала табиғатына сыралғы жас әйел еркек бағалы болатын. Ат үстінде жүреді көбінесе. Ерімен ілесіп жорыққа да шығады. Бала тапқан соң барып тұрақтады ордаға. Ақбөпішпен сыры да мұңы да бір болды. Ақбөпіш оны еркелетіп «Танакөз» дейтін еді. Бұл атау оған жарасатын. Сұлтаны да жылы мейіріммен «Біздің Тәмпіш» дейтін. Қалмақ ұрғашыларына тән алғырлығы көзге ұрып тұратын. Халықтың кәде-жоралғысы, әдеп-ибасын қалт жібермейтін зерек боп шықты. Қазақ тілін бір жылға жетер-жетпесте еркін меңгеріп алған еді. Абысын-ажынға кішілікпен биязылық танытып, келінше иіліп тұрар еді. Кезеңді жерде мінез көрсететін де ғадеті бар. Қазақ ғұрпында әйелі ерін билемейді. Ойрат жұрты да ұрғашыны басқа шығара қоймайды. Топыш сұлу сол жолмен жүріп жатқан. Бірақ оның іші толған мұң-шер екенін былайғы көздер аңғара қоймайтын. Аумалы-төкпелі заман қалмақ аруын күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырды. Жоңғар іші бүлініп, тайшылар мен нояндар өзді-өзі қыр-қысып жатқан көрінеді.

- Сұлтаным, бұл не гәп!? - дейді ерінің жүндес көкірегіне бетін басқан қалыпта солық-сольқ етіп - Біз қатығез жұртпыз. Өзге

тұрмақ өзімізді де аямаймыз. Төркін жұртымды айтам. Көкемді ойлай беремін. Агекем, бауырымды...

- Ағаң мерген ғой. Дұшпанына алдыра қоймас. Уайымдама.

- Қайдан білейін? - дейді ол жылаудан тиылып, - Түсіме кіреді көкем. Беті қарайып кетіпті. Сізге не болған десем, үндемейді. Өліп қалған шығар?

- Жауы біз ғой олардың, - дейді сұлтан қосағын құшағына тартып, - Екі елдің арасы тыныш. Келісімді бұзбай бейбіт отырмыз.

- Қайдағы бейбіт!? - дейді жас келіншек балаша бұртиып, - Жорыққа дайындықтан қолыңыз бір босамайды. «Қан уыстап туған қалмақ» дейсіңдер ғой біздің жұртты. Мен сол елдің қызымын. Анам пақыр жылай беретін. Өз шешесі қазақ қызы екен. Шешесі айтып кетіпті. Бұлар мына қалпында не өздері құриды, не қазақтың жайын табады» деп.

- Олай екенін білсең, қазақ арысына неге келдің?

- Бұйырық қой, сұлтаным! Іздеп жүргенім сіз болып көріндіңіз көзіме. Шешемнің де сөзі түрткі боп... «Қазақтар жұмсақ халық» дей беретін.

- Сондағы жетіскенің осы ма? Жылай бересің.

- Жылаған жақсы екен бір есептен. Жүрегің жұмсарады - Сұлтаны оны құшағына тартады. Жас дене балбырап балқып бара жатады.

Жолы жіңішке ұрғашының қолынан жылаудан басқа не келсін? Сезімтал әйел жүрегі бір жаманатты сезген екен. Қоңыр күздің тыншу бір күнінде ордаға Дабашы мен Әмірсана бастаған ойрат жасағы кеп аттан түсіп жатты. Қолдарына елшілік белгісін ұстаған жоңғар баһадүрларының иықтары түсіңкі, өң-түстері түгіңкі.

- Бізге Абылай сұлтан керек! - деген ойрат жасағының басшысы дәу қара зор үнмен, - Мен қалмақ нояны Дабашымын. Мына тұрған Абылай сұлтанның төс түйістірген досы Әмірсана. Мен де сұлтанның бөтені емеспін. Бізде тұқында болғанда бір-бірімізбен дос болып табысқанбыз.

- Сұлтан жолаушылап кеткен, - деді орданың бас иесі жасамыс қазақ қалмақша таза сөйлеп, - Сендерді бүлініп жатыр деп еді. Беймезгілде не қып жүрсіңдер?

- Құдайы қонақпыз, - деп сөзге араласты теректей тіп-тік сұлу бітімді ақ сұр ноян - Топышқа жеткіз біздің келгенімізді.

- Сен кім едің?

- Әмірсанамын...

Ұлытауда өткен хан кеңесінен суыт жеткен Абылай бүлікші жоңғар нояндарымен оңашаланып ұзақ кеңесті. Олардың соңын ала жеткен қосындарының да қарамаы шағын. Қашқылықты-қуғылықты

боп жадап-жүдеген нояндардың күтімі жақсы еді. Мал сойылып қазан-қазан ет асылып ақ май қызыл ет қалмақ жортуылшыларының ауздарынан қайтты. Басқа түссе баспақшылдың керімен елінен безіп шығандап жүрсе де қос ноянның қыры сына қоймаған еді. Өзімсінген ыңғайда қазақ сұлтанына базына білдірген. Түн қатып түсіміз қашып жол соқты боп келгенде, Топыш қарындасымыз бас көрсетуге де жарамады десті. Бұл сөзге әсіресе Дабашы салмақ түсіре айтты. Өмірсана сұп-сұр боп үнсіз томсарды.

Абылай бұлардың жағдайын алдын ала топшылап болжаған еді. Сөзге Топышты кірістіргені суға кеткен тал қармайдының кері екенін аңғарды да, әңгіме ауанын басқа жаққа бұрды. Ұлытаудағы алқалы жиыннан бұларды да хабардар етіп, назарын екі ноянға аударды. Өз іштеріндегі бүліншіліктен жеңіліс тауып тақ мұрагері Қалдан Сереннің баласы Лама Доржыдан дізе көрген нояндардың бет-бағдары мәлімсіз болатын. Еріткен жасақтары барымтадан жылқы айыруға да шамасы жетпейтін қарама шағын аз ғана топ. Ашығып қапты өздері. Білем-білем құйрықты шайнамай қылғытады. Бұлардың жағдайын естіп білген Абылай бір кездері өзін қонтайшының қанды шеңгелінен арашалап алған қос ноянды айрықша күтімге алды. Екеуін оңашалап жасырын кеңес құрды. Сондай оңаша отырста бұлардың үстіне Топыш кірген.

- Не қып жүрсің ? - деген Абылай оның қырпынан ішін танып, -Келелі кеңес құрып жатқанда баса-көктегеніңді бұдан былай көрмейтін болайын!

- Сұлтаным, төркін-жұртымды да көрмеуім керек пе?

- Көрсен қайда қалдың? - Сұлтан зайыбына алара қараған. - Бұлар ордаға кеп жатқалы нешеме күн. Кергіп жатып алған өзіңнен көр!

- Не бетіммен көрінейін!?

- Енді не қып жүрсің?!

- Көкетайымды... бауырымның жағдайын білгелі, - деді қара жамылған әйелдей өңсіз киім киіп алған ол айбарлы қос нояннан ығыспай, - Тәңірім табыстырған бажалар еді. Үшеуінің жұбы жазылмайтын. Қайда қалды менің асыл көкем!? - Жаманат хабарды алдын ала біліп алған сыңайлы. Жылай-жылай домбығып кеткен бет жүзі мейлінше солғын. Ісіңкі қабақ астындағы шаралы көздерін шатыната төркін жұртының кезіндегі айбарлы дүмділеріне тайсалмай тік қарады.

- Көкемді өлтірген кім? Не үшін, кім үшін өлді ол?! - деді Топыш қатты буылып.

- Дұшпанмен жағаласта, - деді қос ноянның сенімді серігі айтулы балуан Бордақ екі мықтыны қорғашаған сыңайда, - Қоян-қолтық шайқаста кеудесіне найза қадалып...

- Шайқасып жүргендерің кім сонда?
- Қалдан Сереннің бас бұзар тентектері.

- Тентек олар емес, сендер! - деді Топыш төркіндерін көзімен жеп жіберердей боп - Сыртқы жауды місе тұтпай, өзді-өзің жүлқысқандағы мақсаттарың не? Шілпара боп шашылып кеткеннен нендей опа табасыңдар? Әлден-ақ тозғындауға бет алдыңдар. Сондағы пана тұтар жерлерің менің көйлегімнің асты болғаны ма!? Бұдан да өлсеңдерші! Намыссыз құл табан өңшең!

Топыш іле шығып кетті. Абылай екеуден жүзін сырттата берді. Алма кезек сілкілеспен өтіп жатқан ит тартыс тіршіліктің бел ортасында жүрген ойрат көкжалдары «қатын сөзіне» жасып қалатын суы қайтқан майысқақ темір емес-тін. Сертіне берік бір беткей қос ноян жанжалдың неден шыққанын қазақ сұлтанынан жасырмады. Қонтайшының тексіз ұлы Лама Доржы інісін жайғаған соң бұларға да ауыз салған. Ата дұшпан қазақтармен ауыз жаласқан сатқын-сыңдар деп сондарына түскен. «Бас амандап емес, бітімшілік мақсатта кеп отырмыз. Лама Доржы ерте ме - кеш пе, басып кірмекші қазақ ауылдарына...

Осы тұста ел ішінде екі ұдай пікір туындаған. «Бұралқы ит қотан күзетіп жарытпайды» - десті көпті көрген көне көздер. - Өз тентектерін өздеріне қайтарып, әліптің артын бағайық». «Болмайды! - деген Абылай қасарысып, - Жоңғардың қос сырттаны құдай әмірімен қолыма келді. Оларды дұшпан қолына ұстап бере алмаймын. «Жауда да бір үйін болсын» деген атам қазақ. «Темірді қызған кезінде соқпасақ» ертеңгі күні өкінеміз.»

Осынау алағай-бұлағай кезеңде Абылайды қолдаушылардың қатары аз болған-ды..Сол бір сын сағатта оны қолдап қорғаштаған қолтығынан демесіндеп биікке шығарып ақылына ақыл қосқан қалың бұқара болатын. Сөйткен жамағатқа қисынсыз кінә тағып не қылады. Жүрегі жұмсақ момын жұрт Абылайдың айтқанына көнді, айдауына жүрді. Бір айғырдың бауырынан өрген жылқы нәсілінің де ала-құласы болады. Байтақ сахарада қанатын кең жайған бейбіт халықтың да телісі мен тентегі жетрлік. Соның бәріне қамшы сілтей берсе, бірінің көзі шығып,бірінің басы жарылып әпербақан сұлтан атанса не болғаны? Ойраттың қос жолбарысына пана болғанын жеңіл ауыздар сан саққа жүгіртіп ығырын шығарған. «Қорамызға қасқыр қамап ұстап отыр» деп әлек шығарды елірме топ. «Өзін аямаған кісі бетін шиедей қылады. Ордасына опа қылмаған бүлікшілердің көзін жойғаннан басқа амал жоқ». Ел жақсыларының да ойы осы. Аттанысқа бел буған ашынды жұртта қозғалыс бар еді. Өз ішінен жау шығып бүлініп жатқан ойратты желкелеп алудың оңтайы

енді келді деп күпінді батыр-бағыландар. Сондай алаңытқан әрі-сәрі күндерде ордаға Оразәлі ұста кеп аттан түсіп жатты. Қасында балалары бар.

- Уай, Абылайжан! Ел-жұрт елеңдесіп «жау қайдалап» жатқанда қара көріктен ұзамағанды өзіме мін санадым. «Тұлпар елеңдесе, тулаққа жан бітер» деп, менің де кәрі кеудеме жел бітті. Дұшпанға деген ескі кегім көкірегімді тоқпақтап шыдатар емес. Мына үш бөлтірігімді өзіңе тапсырғалы келдім. Қой бағып көтен жегенше, жорықта жүріп бағын сынасын. Қара ниет қалмақтардан ата-бабамыздың кегін қайтарсын. Қидым саған үш жетімегімді. Ел үшін туған сұлтан едің. Біреуін алдыңа сал, екіншісін артыңа ұста. Мына жаманның қолына найза ұстатып жауға сал.

- Бұл «жаманның» есімі кім?
- Елдес бауырың осы.
- Бәрекелді! Атын тауып қойған екенсіз.
- Мына ортаншымның ныспысы - Бердеш. Жау түсірмесе де, өзіндігі бар. Табан жолына тұтқыр. Кішімді еркелетіп Кенжетай деймін.

Сұлтан ойланып қалды. Оразқұл аталықтан айрылып Арқа даласына жетімсіреп жеткенде, қол көмегі болмаса да, сөз көмегімен демесіндеп жанына тыныс, қиялына өріс, намысына жігер берген ұстаның бұл келісін Абылай жақсылыққа жорыды. Халық сілкінейін деген екен. Қашанғы шаң қаба береді. Оразәлі ұстаның немерелері сүйекті боп іріленіп жақсы өсіпті. Қабақтары түйіліңкі. Саздауда еркін жетіліп бойлап өскен теректей шетінен серек бітімді. Балға ұстап темір шыңдап шыныққан білектерінің бұлшық еттері міністі аттың сауырындай буылтық-буылтық. Сұлтанның сыншыл көзі дәмелі үш жігіттің қабағынан жақсы нышан байқады. Осы арада сұлтанға бір ой келді. Жоңғар хандығында тұтқында болғанда, ойрат шеріктерінің қазақ жасақтарына қарғанда тым бәкене ұсақ келетінін байқаған еді. «Сөйте тұра қалмақтарға есемізді жіберіп алатынымыз қалай?» деген өкініш Абылайды жиі мазалайтын. Мінәжатшыл сопыдай шүкірлікке басып, көңілін тоқтыққа жеңдіретін әдеті бар. Қазақ елінің еңбектеген баласынан бастап, еңкейшген кәрісіне шейін орта құрсақ боп жүрсе де тоқтыққа басып мәйегі аузынан шығып тұратынын ырым көреді.

Оразәлі ұстаның үш жетімегі сұлтанға жау жүрек қас батырдай көрініп кеткен. Осы сәтте сұлтан қалмақтардың бір жаман әдетін есіне түсірді. Балаға қатал келеді шетінен. Содан да ма, қалмақ балалары бір-бірімен төбелескіш келеді. Түнгі ұйқылары да мазасыз өтеді. Ұйқысырап былдырлап жатады. Шошымалды. Тоқтыққа

емес, аштыққа тартатын сараң пейілді шеттерінен. Қолындағысын өлуі бар, бірі-біріне ұсынбайды. Әйелдері мұңлы келеді. Кісіге қабағын аша бермейді. Жымығанының өзі мұңға бейім. Балалары шетінен шатаққой. Тайға мініп алып «жау қайдалап» шапқылайды да жүреді. Ақ тақырда асық ойнағандарын көрген емес. Соғыс ойынына құмар.

- Мына жігіттер шетінен балғын. Не беріп асырағансыз бұларды? Жілік майы ауздарынан қалған-ау сірә?

- Уа, сұлтаным, қаз тойғанына емес, орғанына семіреді. Менің мейіріміме, аталық пейілме жарыған бұл бауырларың. Жіліктің майлы басы бай-бағландардан артылушы ма еді? Ашқа тартқан, кешке тарады. Түбі біз озамыз. Шетінен тоқмейіл қазақтың үлкен-кішісі. Мен соны білем.

- Айтқаныңыз келсін! Періштенің құлағына шалынсын! - деді сұлтан Оразәлі ұстаға мейірлене қарап, - Сөзіңіз жобалы. Лайымда солай болғай-ақ! Келген шаруаңызға орай айтар уәжім бар. Бәріміз бірдей жорықта жүргенде түп қазықта біреулер қалуға тиісті емес пе? Кішіңіз орныңызды басып қара көрікке ие болсын. Органшыңызды қауға ұстатып малға қойыңыз. Маған Елдесіңізді қиыңыз. Көзінде тұңғыық мұң бар екен. Мұңлы азамат есті келеді. Басқаға деген жанашырлығы басым түсіп жатады. Қалғып кетсем қасымда болсын. Жорықта жүрсем артымды бақсын...

Бұлар оңашалықта ұзақ отырған еді. Абылай өкіл әкесін мырза қамақтағы қалмақ нояндарына апарып жүздестірген еді. Шығар ауызда Оразәлі ұста сұлтанға құпиялап өз ойын білдірген-ді.

- Мыналарың тегін емес! Наркескен қылыштай лыпып тұр екен. Көп ұстама, сырынды алдырып аласың. Сенімді жасақ қосып беріп ойраттарға айдап сал. Өзді-өзімен қырқысып жатсын. Қалмақтан көрген қоқайымыз аз ба еді? Бірі өліп бірі қалсын, мейлі! Көтер ұрысқа қазағыңды! Оятұйқысынан! Темірді қызған кезінде соқпаса суы қайтып жасып қалады. Қашанғы жаси береміз.

Абылай тұңғыық иірімге бойлап кетіп еді Пернені басқан саусақтары көкейінде булыққан дыбыстырды суыртпақтап шығара бастады. Толқындай ереуілдеп бұлқынған сарын шабан саусақтарды еліктіріп бол-болға басқанда, домбыра шанағынан ат тұяғының дүсіріне бергіз асау дыбыстар ереуілдеді. Сол бір ерге сын езге мін жағаласты жылдардың жаңғырығы шерлі сұлтанның көкрегінен күй болып төгіліп жатты. «Құтырынған жылан құйрығымен алысар-

дың» керіне баққан жоңғар хандығы аз жылғы тыныштықтың шырқын бұзып қазақ даласына көз аларта бастаған. Тас түйін әзірлікте отырған қалың ел ойраттардан ығыса қоймады. Басымдық әлі де сол қалмақ жағында болатын. Әке тағына мықтап жайғасқан әңгүдік Лама Доржы бақталастары Дауашы мен Әмірсананы өзімізге қайтарып бер деп қазақ хандығына талап қойды. Сол қарсаңда Абылай тәукеге барып, тас түссе таалымнан деп, қазақ қолының бір бөлігін қос ноянның қарамағына беруді ойластырды. Бұл шешімге хан кеңесі қарсы болды. Ел сөзін ұстанған билер, ру басылар өре түрегелісті. Мың басы батырлар да Абылайды мақұлдамады.

- Уай, Абылай бұл қай білгенің? О, заман да бұ заман, қолды елінен безген қарақшыларға бастатқанды қай атаңнан көріп едің?! «Ежелгі жау ел болады» деп кім айтты саған? Төске өрелей берме. Тарт атыңның басын!

Бір бет алса алған бетінен қайтпайтын Абылай өз ойын дұрыс деп тапты. Қос ноянға серіктікке кілең сайдың тасындай ірік жігіттерді ыңғайлады. Олармен Әмірсана айналысты. Тау арасында жұрт көзінен тасада «соғыс ойыны» пысықталды. Әмірсана соғыс тәсіліне асқан шебер боп шықты. Кезінде жау түсірген сыншыл қарттар қалмақ ноянының тұлға-тұрпатына таң қалысты. Мұншалықты серек бітімді азаматты «жау жансызы» деуге ауыздары бармай: «Бір өзі жүз сарбазға татитын сабазым екен! Қасқыр алатын сырттанша жұлқынып тұр. Алған бетінен қайтатын тұрі жоқ. Не өзіне серт, не өзгеге серт.» десті. Дабашыға мұндай мақтау тимеді. «Бір жұлқысқа ғана бар. Өштескенін жұмарлап болған соң, екінші қайтып тіс батыруға жоқ. Сүйек-саяққа алданып қора-қопсыдан ұзамайтын ызақор төбет тәрізді екен. Билікке қолы жетсе, өзге тұрмақ өзіне де рахымы жоқ безбүйректің нақ өзі. Ал мына қасындағы ноян албырт екен. Қанды көз жас қырандай көзіне көрінгенді жұмарлай беруге бар. Әттең бабы жоқ. Қанды балақ қайтпас қараның нақ өзі. Шақардың шақары. Иесіне түсіп өз тауынан шеттегені түбінде өзіне сор болуы кәдік. Өзінен қалса бауыр басқан еліне сор. Балақ бауын сыпырып ұшырып жіберіңдер. Ойратты түбінде ұстайтын осы болады. Ұстай алмаса басын жұтып тынар» десті. Абылайдың ойы басқа жақта. Қысылшаңда жанына таяныш болған қос ноянды қазақ ішінде ұстағысы келгендегі мақсаты- қазақ пен қалмақ арасындағы бейбіт келісімді соза түсіп, өзді- өзі қырқысып жатқан ойраттарды сырттай бағып. кезеңдінің кезінде дүрк көтеріліп тарпа бас салудың амалы болатын. Осы ойын қалмақ нояндарына білдіргенде, екеуі бірдей жыланша ширатылып сала берген. Әсіресе Дабашы қатты қасарды.

.....

- Қазақтар кең етек, - деді сұлтаннан ығыспай, Етек-жең дерінді жиятын кездерің жеткен жоқ па? Кезеңдінің кезі енді туды сендерге. Біз бір қыннан түсіп қалған қайраулы қылыш тәріздіміз.. Сынайтын сендер, сыналатын біз. Қайрауын келістірің де екеумізі сілте ата жауыңа! «Су ішкен құдығына түкіретін» біз емеспіз. Өз басым сенің жақсылығыңды ұмыта қоймаспын. Әмірсана бір басқа да мен бір басқамын.. Қалдан Серен тіршілігінде менен үмітті болатын. Қапылыс кетті қонтайшы. Өлімі жұмбақ. Арты тыныш болатын түрі жоқ. Жоңғар хандығына бір зауал төнген тәрізді. Үйгентек бас бұзарың мен емес. Амалым таусылған соң, қақпанға түскен қасқырша өз аяғымды өзім шайнауға мәжбүрмін Қонтайшының қорысты сағалаған қабанша қорсылдаған бір мойын ұлдарына шарасыздықтан қылыш көтердім. Ойрат нояндары әбден семіріп болды. Семізіден көздері бітеліп қалған. Көзсіз адам дүлей келеді. Қазақтарға соқтықпайық дедім. Жазығым сол. Ауылымды шапты, қатын-баламды тоздырып жіберді. Өзіме тиесілі жылқымды тігерге тұяқ қалдырмай айдап алды. Өзді-өзіміз қырқысқанда небір апай төс ойрат жігіттері Лама Доржының гүржісіне жаншылды. Топыштың ағасы Хоша мерген қапылыс мерт болды. Өз інісін тақ үшін құрбаныққа шалған Лама Доржы ешкімді де аямайды Қанды көз қорқаудың нақ өзі. Онымен шайқаспай менің құрысым тарқамайды. Абылай сұлтан жанына демесін іздеп келген Даба шыны түсінді. Түсіне тұрып, жолы бір болғанымен мақсаты екі басқа бұларды екі айыруды ойластырды. Қос қорқау бір үңгірді сиыспайды деп топшылады. Осы оймен Әмірсананы оңашалады Ол туралы ел ішінде өсек бар. Түбінің шикілігін сөз етіседі. Қазаққа жақын деп күңкілдеседі былайғы жұрт. «Онда тұрған не бар?» деп ойлайды Абылай сұлтан. Жігіттің керт басында тұрады қасиеті Өзіне де өсек ереді. Біресе сарт дейді, біресе өз қазағымыз дейді Көңілдері түскенде: «Асыл текті төре тұқымынан» деп төбелеріне көтереді. Көптің сөзінде шекара болмайтынын сұлтан жақсы біледі Бұйдасын жалмаған буыршындай тықыршыған Әмірсананы сөзге тарқан.

- Ел іші елеңдесіп жүр. - деді Абылай жас нояннан назарын айырмай, - Жансыздар жүрген көрінеді сендердің көздеріңді жойғалы. Мұны қалай түсінуге болады?

- Біздің хандық тыңшылыққа кәнігі. Сонау Шыңғысхан заманынан бері үзілмей келе жатқан тәсіл бұл. Тыңшысы тұтқыр ұлыстың бір ұпайы артық түсіп жатады. Сіздер «қалмақ» дейсіздер ғой бізді Қалмақтар әйелдің сөзін алмайды. Еркектерді салады тыңшылыққа Сыбыс-сыбырға үйір қатындардың аузын шоқпен қарып тастайды.

Өсек-аяңға жол берілмейді. Осы тәртіп әкеден балаға ауысқан. Қара халықтан тақта отырғандарға ауысқан. Жансыздарды бала кезінен бейімдейді тыңшылыққа. Сондайлар қазақ ішінде өріп жүр десем көңіліңізге ауыр алмаңыз. Олар екі мақсатта жолға шығады. Кісінің аузын аңдып сөз аулайтындар жәдгөй келеді. Қан тілеген жансыздар қастаныққа қылап. Қалдан Сереннің мына бір жолда туып қалған тексіз немесі әкесінен де өткен қандыбалақ. Оның Қоқан әмірлігімен байланысы мықты. Сауда керуенін қорғаштайды. Мені сол жаққа «барып кел, алып келге» жұмсаған. Бірақ мен көнбедім. «Сенің атарман-шабарманың бола алмаймын. Қол бастаймын, жау қашырамын, соған лайықтымын» дедім. Ол мені өзіне жау көріп алды. Жақтастарын Дабашы екеуімізге айдап салды. Жанжал содан шықты. Азуымен таш шайнайтын бөрідей деген күнімде сүйек-саяққа алданған жалқау үрісті маң төбетше қора күзеткенді ар санадым. Топыш ана жолы қатты кетті. Бізді қайрағаны шығар. Бір жансыздың қанжарына жем болғанша, мейлі кіммен болсын бетпе-бет шайқаста шейіт кеткенім артық. Сіздер жылды жұтқа санамайтын кең етек елсіздер. Бізді құдай қарғаған. Жолымызды қырсық шалған. Не орыс досжарлық танытпайды. Сәлдесі қоқырайған сарттардың да жоңғарға қабағы пәс. Көк желкемізде шүршіт отыр айдыңарша ысқырынып. Түбі бір қандас торғауыттардың ойрат-дүрбіттен алшақтап жырақ кеткені сорымыз боп тұр. Менің нағашы жұртым торғауыттар. Өзімнің кімнен шыққаным күмәнді. Қазақпын ба, ойратпын ба, маған бәрі бір. Намысым ғана өзімде. Басқасы жат маған. Дабашы мені оң санамайды. Менде де оңған мінез жоқ. Тым қызбамын. Бір бет алған жақтан өлуім бар қайтпаймын. Сол мінезім Дабашыға ұнамайды. Есіңізде болсын, бұл ноян тым өзімшіл. Кізінде Қалдан Сереннің тәрбиесін көрген. Қолына билік тисе, маңайын қарап қылуға бар. Түптің түбіне мұнымен тіл табысуым екі талай? Әзірше жолымыз бір боп тұр.

- Онда бізде қал. Маған серік боласың. Қол бастайсың.

- Бір сенімді адамды қидым сізге. Бордақ балуанды айтам. Мейлінше сезімтал өзі. Мені сан мәрте аман алып қалды. Түн баласында ұйқы жоқ онда. Не ұйықтап, не ояу отырғанын білдірмейді. Ерекше жаратылған бір жан.

- Болмас мұның! - деді Абылай сұлтан қабағын шытынып, - Жаныңа сая жақыныңды қасыңнан қалдырма.

- Оныңыз жөн, сұлтан, - деді Әмірсана нұрлы жүзі жұмсақсып, - Өзіммен тумалас Бәнжүр інімді соңыма ертемін. Ол ересен найзагер. Қара күшке ғана бар Бордақ балуан қырғын шайқаста аяқ астында қалып кетуі кәдік. Осында қалсын. Күзетшілікке таптырмайды. Жансызды жер түбінен танитын қабілеті бар. Тыншу кезең туа

қалса, басына үй көтеріп берерсіз. Қазақ елінің қолтығы кең ғой, бір қалмақты ауырсынбас.

Әмірсана жауар бұлттай түнере түсті. Мұншалықты балғын жаратылған азамат қалмақ ішінде шанда біреу ғана. Соны топшылаған сұлтан тұлға-тұрпатындағы ірілік ішкі дүниесімен орайласқан ойрат ноянын аяп-ақ отыр. Денесінің ірілігі ішкі бұлқынысына үйлес келген ол ойын ашық білдірген.

- Түбінде біз құритын елміз. Алып аждаһар қытай отыр құйрығын шапаттап. Қай күні жұтатыны белгісіз. Ашуына тисек жоңғар хандығын бір-ақ қылғиды. Марқұм қонтайшы Қалдан Серен құсадан өлді. Алысты болжайтын сұңғыла еді сабаз. Балаларына көңілі толмайтын. «Екі түйе соқтығысса, ортасында шыбын өледі». Біз ызыңдаған шыбынбыз орыс пен қытай үшін. Қазақтар бізге қарағанда мәмілегер. Соғысты жек көреді. Қан уыстап туған біздей емес» деген еді. Ішінен мүжіліп құсамен өзін жеп тауысты да, жұмбақ өліммен көз жұмды. Сізді өлтіртіп жібермекші де болды. Бірақ есебін таппады. Бізден де жасқанды. «Шарышымнан айырған мынаның көзін жойсаңдар қайтеді. Көргім келмейді өзін. Бір кереметі бар. Түбімізге жететін осы болар әлі» дегені бар.

Абылай жас ноянның аңғарын түсінді. «Топышқа айтар сөзім бар, тапсыратын аманатым бар» деген соң, оған да жолықтырған.

Топыш бұл жолы өзін салмақты ұстаған. Әмірсана босаңсыды. Оның алғашқы кезде өздеріне бағыттаған қатқыл сөзіне уәж айтты. «Ұмыта қойған жоқ шығарсың, - деді назарын сырттатып, - Шора тайшының ай мен күндей үш қызына мүтін ойрат жігіттері ғашық болып, өле жаздағаны жас та болсаң есінде шығар. Үлкені Дабашыға бұйырды. Ортаншысын сенің ағаң алды. Кішісі маған қатын болды. Үшеуі де жоқ бүгін. Аузымыз барып бұл сойқанды саған айта алмадық.

- Қайда олар?!

- Бізге ерегіскен қонтайшы Лама Доржы үшеуін бірей жылқыша күзеп қас-кірпіктерін үйтіп білгенін істеді. Есікте жүрген құл-құтанның мазағына беріп қойды. Соған шыдамаған олар көлге батып өлді.

Топыш шыдамай кетті. Шыр ете қалды.

- Нен боп кеттіңдер!? Жазығы не еді? Жеңешетайым-ай! Алтын сүйек апатайларым-ай!

- Болары болған шаруа, - деді жас ноян ақсұр жүзі күл беттеніп, - Бір лаң басталды. Артының не боларын көк тәңірі біледі. Саған бір аманат тапсырайын деп тұрмын. Бір төмен етекпен аз күнге көңіл жарастырып едім. Ішінде бала қалып барады. Соған қамқорлық

көрсет. Қанатыңның астына ал. Тұяғым қалсын қазақ ішінде. Шап-қыншылықта қолға түсіп қалған ойрат қызы екен.

Іле шала шапқыншылық басталған. «Қашқындарды қолымызға бермедіңдер» деп ілік шығарған жоңғарлар қазақ даласына басып кірді. Жеті-сегіз жылғы тыншу кезең көрген түстей боп өте шықты.

Ұрандаған айқай-аттаннан тау теңселіп, тасқа та сызат түскендей еді. Ел ішінде дүрлігіс басталған. Бір жақсысы, қара халық бұра тартқа бармады. Ат жалын тартып мінуге жарайтын баладан бастап, белі бүгілген кәріге шейін атқа ер салды. Бойжеткендер шаштарын түйіп тастап жылқы күзетіне шықты. От басы, ошақ қасындағы әйелдер де өздерінше қорғаныс жасап қара қазанды ыңғайлап, жау келіп қалғандай болса балаларын қазан астына жасырудың амалына кірісті. Шүмшіурді шоққа қыздырып, көсеуді отқа балқытып жан қармауға дайындық жасады. Ел іші екіұдай боп жатты. Хан ордасын долыққа күйдіріп ел жақсыларына кінә тақты. Хан-сұлтандарды өсекке таңды. Абылайды жазғырды. Қалмақтың «жансыздарын» төрге шығарып, соның салдарынан тыныштықтың шырқы бұзылды деп қыңырттады сыңар езулер. Бірақ бұл жазғыру Абылайға сиымсыз еді. Ол еш уақытта жеке дара шешімге бармайтын. Қиналып дағдарған сәттерінде ел ішінің би-шешендеріне арқа сүйейтін еді. Қара халық сұлтанның алысты болжайтын көрегендігіне сенетін. Абылай ашуын ақылына жеңдіретін еді. Ел ішінің тентегін қызбалықпен өзекке тепкен жері жоқ. Керек десең, жаудан да дос тапты. Жоңғар қолы қара құрттай қаптап кеткен-ді. Ежелгі жауынгерлік тәсіліне басып, тік көтерілген ойраттардың осал тұстарына қанық Абылай ұрыс тәсілін мың басы батырлармен ақылдаса отырып алдын ала ойластырған болатын. Келсең келге бесып, қарсы шабуылға шыққан қазақ қолы бірден табысқа жете қоймады. Оңай беріле қоятын жау жоқ. Өңмендеп ішке сұғынып ілгерілей берген қалмақ қосыны бұл қалпында жан шыдатар емес. Абылай бастаған қалың қол сондай бір тегеурінді шайқаста жау әскерімен қайтпай қидаласты. Шайқас қас қарайғанша созылды. Ұрыс даласы бірдай боп шашылған өлікке толып кетті. Абылайдың өзі де кірген еді бетпе-бет ұрысқа. Қидаластан қансыраған қол әр тұстан от жағып өзек жалғауға қам жасап жатқанда, Абылайдың шатыры тігілген тұстан айқай шықты. «Өлтіріп кетті, ойбай! Аттан! Аттан!» Дүрлігістен мүтін қосын өре түрегелісті

- Өлген кім?
- Сұлтанның оқ қағары.
- Ол кім еді?
- Біреу
- Есің дұрыс па? Біреуің не-ей?!

Түн қараңғылығы қоюланып алған. Төңірек көзге түртсе көргісіз еді Қолбасы шатырының алды алау-далау оттан көзге алып-бұлып шалынады. Бірін-бірі ала алмай жанталас айқаспен жан тапсырған екеу жерде сұлап жатыр. Бір-бірімен ұстасқан бойында опырыла құлаған. Кеуделеріне сұғылған қанжарды мытыған қолдары сіресіп қатып қалыпты. Бірге өлуге серттескендей құшақтаса жатыстыры жұмбақ еді. Өлген екеуді ешкім де танымады. Сырт nobайларынан жау жағының адамы екені байқалады. Осы сәтте бір жас сарбаз ортаға шықты. Болған оқиғаны астын-үстін айта бастады.

- Кімсің өзің?
- Күзетші сарбазбын.
- Қай жақтың баласысың?
- Аталықтың... Оразәлі ұстаның немересімін.
- Не болды? Жөндеп түсіндірсеңші.
- Мына өлген кісі екуміз шатыр сыртында күзетте тұрғанда...
- Өлген кісің кім?
- Білмеймін кім екенін. Әйтеуір бір адам.
- Мынаның есі дұрыс па!?

Сол түн мазасыз өтті. Қолбасы бәрін біліп жатты. Ол ерте оянды. Түнерген бұлт тұтасқан қою шудаларын жиып алып көкжиекке барып қалыпты. Таң өз тәртібінен жаңылмай кірбіңсіз атқан. Төңіректе момақан тыныштық бар. Күн бірте-біре көтеріліп келеді. Шатырдан желең шыққан қолбасы алаң-елеңдегі тымық ауыны кеудесін кере құныға жұтты. Сарайы ашылып сала берген ол айналасына көзін жүгіртті. Төңірек мидай жазық. Ақшулан тартқан қыр шөбі мейлінше қою. Тарлауы мен изені үнемсозар жусанға дес бермей ерек жетіліпті. Болмашы дымды қанғат тұтатын көденің де кекілі тым жасаң. Жақында жауып өткен жаңбырдан қуаттанып көгере бастапты. Жусан бүрленіп күш ала бастағанын сұлтан ырым көрді. Қайран елі қазағы нақ осы ыстық пен суыққа төзімді жусан тәрізді екенін ойлап кетіп еді. Құрғақшылықта өзге өскін түрлері жерден бауырын көтере алмай тырбиып жатқанда, нақ мына жусан жарықтық шақырайған күн астында бөденедей бұлтиып бүрленіп жатады-ау. Ұлан жаз май көдеге ентелеп шөптің не бір әсиясына кенелген төрт түлік күздің шығысы мен қыстың кірісінде қар астында мұрты сынбай бүрленіп жатқан көк буырыл жусаннан таппай ма көрегін. Не бір аңызақта, құрғақшылық жайлаған кезеңдерде өз топырағынан тапжылмай, болмашы дымқылды қанағат тұтып тамырын солдырмай тіршілік нәрін бойынан еш жоғалтпайтын үнемсозар өскінді сұлтан қазаққа ұқсатады. Қайран елі қазағының төзімі нақ осы жусаннан бір де кем емес. Не бір

қиын қыстау күндерді бастарынан өткеріп шаңырағы шайқалып жатса да осынау құтты даланы қиып кете алмай ата-бабаларының қара моласына айналып соға беретіні, «қырық көшсең қырсығың қалады» деген жалған достың үгітіне құлақ аспай, туған жерінен кіндігін ажыратпайтыны қайран қазағының жусаннан жұқтырған қайсарлығы шығар-ау сірә? «Ата-бабамыз бауыр басқан, солардың сүйектері жатқан қара қонысты қырыс қабақ қырып сал жоңғарлар-ға қашанғы таптата береміз?! - деп түйілді сұлтан.

Абылай толқып кетті. Бір тыншу сәт келетіней сезінді өзін. Бірнеше күн бойында жан алып жан беріскен қырғын ұрыс өз - өзінен сап тиылып, екі жақ бейбіт келісімге келгендей-ақ алдамшы күйге бой алдырған сұлтан өз ойынан тез тартынды. Бұл жауыздардың қазаққа жасамаған қиянаты қалды ма? Ежелгі ата қоныс Алатау төскейінен ығыстырды. Тарбағатайды еншіледі Одан Жетісуды алды. Шу бойының шұрайы солардың иелгінде. Сырдың құйқалы өңірінен жабысын айрылатын түрі жоқ. Кешегі өткен Тәукел баһадүр бастаған хан-сұлтандар қалдырып кеткен қоныстарға кім ие? Есім хан қорғап қалған шаһарлар да жаттың теліміне түсті. Жо-жоқ, қайтпау керек алған беттен! Әбжыланша ширатылған қалмақтан есе қайтаратын кезең енді туды. Сұлтанның ақ таннан ширығуында да гәп бар еді. Жоңғар әскері бірі қалмай шегініп кетіпті. Көз жетер жерде жалғыз-жарым қара да көзге шалынбайды. Сұлтан әр ойдың басын бір шалды. Құлығына құрық бойламайтын әккі жаудың не бір «бөрі жортақ» жалтарайынан запы болған Абылай жоңғарлардың бұл амалын жақсылыққа жори қоймады. Күзгі таңды қақыратқан байбай үн үздік-создық шығып жатты. «Бауырым-ау! Қыршын кеткен боздағым-ау! Жанпозым-ау!» Ұрыс даласында шашылып қалған өліктерді жиып-тергендердің гөй-гөйі қаралы атырапты азалы күңіреніске толтырып жіберді. Не бір ықылым заманаға куә болған көмпіс дала бір-бірімен итше таласып жұлықудан жалықпайтын жұмыр бастылардың дүлей әркетіне еш қайраны қалмай тұрса да қабағындағы кірбіңді байқатар емес. Қырғын ұрыстан тілім-тілімі шыққан жотасын күннің рахман нұрына төсеп шығар күнмен қуана қауышқаны қандай жарстықты! Ал адамар ше?

Абылай түндегі қолайсыздықты есіне алды. Өзіне төнген бір қатерден аман қалғанына шүкіршілік етті. Сұлтанды жансыздан арашалап қалған Бордақ балуан болатын. Оразәлі ұстаның немересі Елдестің айтуы бойынша, апақ-сапақта сап ете қалған жансызбен ұстаса кеткен Бордақ әлгіні жерге алып ұрған. Болған- біткені осы. Сұлтан екеуінің денесін екі айырып, бөлек көмдірді. Бордақты қыр

басына жерледі. Қабіріне тас үйдіріп белгі қалдырды. Кейінде Бордақ қалған төбе «Қалмақ төбе» деп аталып кетті. Екі ғасырға жуық бірде шабысып, бірде табысып қоян-қолтық өмір сүрген екі елдің бір-біріне қандары араласып кетсе де, жандары үйлесе қоймаған. Абылай бұл жағдаятты жақсы біледі. Екі халықты біріктіретін күш жоқ. Жаратушы Иенің де құдіреті жетпейді. Құдіреті жетпейтіні-өз әміріне өзі қарсы шыға алмайды. Әу бастан әлсізді әлдінің жемі ғып қойған. Содан да байтақ даланы ат тұяғының дүбіріне толтырып, тас үйлерінде бұғынған отырықшы жұртты тәубесіне келтірген кешегі далалық сайыпқырандар ендігі жерде өзді-өзімен жұлқысуға мәжбүр. Қос қапталдан қаусырмалап темір сығыммен тыныстарын тарылта бастаған алпауыт орыс пен шүріттің де жайы белгілі. «Дала жабайылары» деп ат қойып айдар таққан қазақ пен қалмақты бір-бірімен жұлқыстырып қойып «қай жеңгенің менікі» деген арамзалыққа басқан отырықшы жұрттардың қулығына құрық бойламайды.

Абылай іштей көп толғанған. Берекесі қаша бастаған жоңғар хандығын есіркеп мүсіркеуден қазаққа келер түк пайда жоқ. «Жыланның үш кессе де кесіртке құрлы қауқары бар». Бұлардың оңайлықпен жуасымайды. Қазаққа білгендерін істеп әбден мейманасы асқан жоңғарларға да бір зауал бар шығар. Бір орында сіресіп әлі тұр. Кейінгі кездері өзіне бір әдет пайда болды. Артық сөзден тиылып меңіреуленіп алған. Қисынды жерде ғана жақ ашады. Бос сөзден түк өнбейді. Халық қырғын жорықтан әбден қансырады. Жарты айға созылған шайқаста қазақ сарбаздарының үштен бірі жер жастанды. Осы бетпен майдандаса берсе, аз қазақтан не қалады? Сөйткенше болмады, күн астынан бір аттылыны көзі шалды. Таяп келген ол жалбағайын бұлғап: «Сүйінші! Сүйінші! Жылан ордасы өртке шалыны. Құдай жарылқады!» - деді есі қалмай. Абылай жақсылық хабарға селт етпеді. Қонтайшы Лама Доржының басы алынған. Таққа Дабашы жайғасыпты. Жоңғар екі хандыққа бөлінген. Ел іші егер-дегер. Дабашыны жақсы біледі. Асқан өзімшіл, кісі ақылына құлақ аспайтын бір мойын барып тұрған. Оның қолынан ойраттарды біріктіру келмейді. Әмірсанада қалмақтың хан бар. Әттең тым ұшқыр. Алды-артына қарамайтын көз жұмбайдың нақ өзі. Оның өз жұртына жүрегі адал. Бірақ өмірлік тәжірибесі аз. Көргенінен көрмегені көп. Оны қалмақтың жас буыны қолдайды. Бір жақсы жері, Әмірсананың қазақтарға бүйрегі бұрып тұрады.

Әскер дүрлікті.

- Құдай жарылқады. Аруақ! Аруақ!
- Аттан қазақ! Аттан!

Осы сәтте Абылай ортаға шықты. Қасында қол бастаған кәнігі батырлар бар. Олар алма-кезек сөйлеп, дүрліккен әскерді тоқтамға шақырды.

- Ес жияйық. Аңысын аңдап көрейік.

- Сөйткен жөн.

- Қара қазан қатын-бала сендерге қарап отыр.

- Қатын-балаға не деп барамыз? - деп айқай-сүренге басты ашынған әскер. - Қайтпаймыз алған беттен! Қанды қанмен жуамыз.

Абылайды тебіреніс жеңді. Тұңғиық суық көзіне мейрім жасы үйірілді. Айтатын сөзі көп еді. Өзін қатты тежеп, тоқталып қалды. Әрі ел намысын ұстанған жорықтас батырлардың сөзін бөліп көсемсігенді орынсыз санады. Елім деген ерлерді ішкі ұғыныспен демесіндеп суық томсарған қолбасы бір-ақ сөз айтты: «Шайқас алда!»

Күй осы тұста екпін алды. Жігерлі төкле сарын шанақты кернеп барады. Жер төсін дүбірлеткен ат тұяғының ала шапқын дүсіріне ұқсас дыбыстар алға қарай лықсыды. Тау суынындай екпінеген асау толқынды арынды күйге сұлтанның шор саусақтары шабан ілеседі. Көкейде булыққан әуезді дыбыстарда есеп жоқ. Замана екпінін күй сазына көшірген Абылай сарабал тартқан шақта домбыраны еріккеннен қолына алмаған еді. Іші мұң мен шерге толы. Соны сыртқа шығарудың амалы. Әйтпесе күйі тасып бара жатқа жоқ. Тасқа да уақыт сызат салады. Жұқарайын дегені ме, атыс-шабысты жылдар ойына оралғанда сүйегі сырқырап кетеді. Өткен өтті, кеткен кетті ғой деп көңілін тоқтыққа жеңдірейін десе де, қызығынан да шыжығы асқан ғұмыр-тіршіліктің өкініш-өксігі кәрі дененің о жер бұ жерін шаншуша шабақтап сұққылауын қоймайды Сондай жұқарыста Абылайға жырышы- жыраулардың төкле жыры дем береді. Асқақ үнді әншілерге құлақ тосқанда тіптен ширығады. Таңдайынан шаңы шыққан ақпа шешен, ақылман абыздың мадақ-марапатына және кенеледі. Осылардың соңын ала аярсған жандайшап жетеді. Оларға ілескен іші қалтырақ, сырты жалтырақ көлгір де төрге озады. Көзіңе мақтаған болады да, былай шыға, сыпсың-сыбырға басады. Өсектің отын үрлеп, көрмегенін көргендей етіп көйіткенде өлген адамды тірілтуге бар. Абылай ауыр күрсінді. Мұның пешенесіне ылғи бір қиын-қыстау күндер бұйырыпты. Айқай-аттансыз тыныш өткен бір күні жоқ. Анталаған сырт дұшпананан да ел ішін алатайдай бүлдірген ала ауыздарға жасар қайраны жоқ. «Өз қолын өзі кесе алмай» дағдарғанда, қа-

лақтай ғана бәкене аспапты қолына алса болды, ішкі дүниесі кеңейіп сала береді. Одан қалды, көмейіне бұлбұл қонақтаған ақпа шешендерді тыңдайды. Жазғы жаңбырай төгіліп кететіні бар-ау, шіркіндердің! Қайран елінің ана сүтіндей тұшымды тілінің дәмін алып, соны керегіне жарата білген қазақ баласында арман бар ма екен? «Сенің құдіретіңе жететін не бар? - деп тебіренеді сұлтан, - Құлағыма бесік тербелісімен жетіп, анамның ақ сүтімен тұла бойыма дарыған қайран ана тілім-ай! Қазағымның өнері-ай! Сенсіз мен жер бауырлаған жапалақпын, әншейін!»

Абылайды көсем еткен де, қалың қазағын аузына қаратып шешен еткен де сол туған тілінің құдіреті мен халқының өнері емес пе? Салыққан бойына қуат дарытатын да қазағының уыз тілінің құдіреті. Жауда кегі, дұшпанда есесі кетіп торыққан сәттерінде жүрегіне қуат дарытатын елінің асқақ әніне, есілме күйіне жететін не бар? Бірде артын, бірде алдын көрсетіп, қысқа күнде қырық құбылған алдамшы ғұмырда тас бұлақтың сыңғырындай, аққудың сыңқылындай күй сазын тыңдағанда бір жасап қалатыны бар-ау. Асқақтаған қазақ әнінің баурағыш құдіреті қандай десеңші! Ойыңа ой қосып, жігеріңе қанат бітіретін отты жырды тыңаудың өзі бір ғанибет. Қисса-дастандарды жағы талмай жырлаған төкпе ақындардың жыршылығы кісіні бір көтеріп тастайды-ау! Сондай отырыста Абылай ақылман абыздарға, ел сөзін ұстанған би-шешендерге құлақ тосатын еді.

*... Жақсы атаның баласы,
Қысылғанда бір болар.
Жаманға салмақ салмаңыз,
Қисынсыз жерде бұлданар.
Негізі жаман өңезе,
Сыбагасынан құр қалар.
Сексеуілдің иірі,
Пықсып жатып бір жанар.
Текіден күдер үзбеңіз.
Қажетіңе бір жарар...*

Одан ескілікті өлеңге жол тиеді. Қамшының сабындай ғана қысқа ғұмырдың өткіншілігі кәрі көкіректерден өксіп шығып жатады.

*Мінгенім дәйім менің кіл қарагер,
Жалында қарагердің ыргала бер.
Барында оралыңның ойна да күл,
Қоймайды тойымы жоқ сұм қаражер.*

Осы тұста ел сөзін ұстанған абыз қарт халықтың байсалды сөзіне ойысады.

*Айғырға ер салыңыз қысылшаңда,
Бураны басқа ұрмаңыз құтырғанда,
Төренің тектісінен күдер үзбе,
Ел-жұртқа қамқор болар қысылғанда.*

Абылай кәрі сүйек абыздарды жалықпай тыңайды. Халықтың аузы дуалы ғой, жарықтық! Дуалы ауыздан шыққан сөздің жасығы болмайды. Сөздің асылына ден қоятын сұлтан халық даналығын көкірегіне сидыруға тырысады. Өзін халықтан жоғары ұстағанды қаламайды. «Сап-сап, Абылай! Бұдан да жаманыңда тойға барғансың», - дейді астамшылыққа басып кеткенде.

Абылай әдетте орда қақпасын ашық ұстайды Өзім деген келіншіні төрге шығарып төредей күтеді. Содан да ел ішінің жарлы-жақыбайы Абылайдың алдына именбей еркін кеп жүгінеді. Сондай бір шомыт киімді жалшымен сұлтан сөз жарастыра бастаған.

- Кедейлік сатыла ма? - дейді оған.

- Сатылмайды ғой, хан ием.

- Енді оған қалай душар боп жүрсің?

- Алланың ісі ғой.

- Алладан көретін түгі жоқ, - дейді сұлтан оған зілсіз үнмен-Өз талайыңнан көр. Байдың малы өз малың емес пе?

- Қалай өз малым болады!?

- Сен дұрыстап тыңда, - дейді Абылай, - Естуің бар шығар? Мен жау қолында екі жылға таяу тұтқында болым. Сондағы көріп білгенім есіме түскенде, сүйегім сырқырап кетеді. Қалмақтың көл тауысқан көгалалы қалың жылқысын өзіңдей қазақ бағады. Қой соңында жүргендердің дені кәдімгі қазақ баласы. Елің қайда, жұртың қанда десең түк айта алмайды. Өң-түсі қазаққа келгенімен, тілі мүкіс. Қалмақша сөйлегенде аузы-аузына жұқпайды. Еттері өліп кеткен. Ойраттарға малдан да адам қымбат. Жылқы қайыратын, қой бағатын малшыға зәру. Сені құлданған байға адам емес, мал керек екен.

Іле байды алдырады.

- Сөйле байеке! Сені сараң дейді ғой?

- Оны кім айтады?

- Қойыңды баққан жалшы айтады. Жылқыңды қайырған сойыл сүйреткен бақташы айтады.

- Төреңізге құлдық, хан ием! - дейді бай сұлтанның ығыспай, - Жалшыны есіркегіңіз келсе, заманды түзеңіз. Қалмақ кеп көріне алады. Орыстың мұжығы егінімді жапырды деп мылтығымен және жайғайды. Одан өзімізден шыққан сірі тақым ұры жаланады. Түркмен мен Қарақалпақ кеп және қуалайды көкалалы көп жылқыны.

Сонда менде не қалады? Елде не қалады?

Тауып айтылған сөзде шындық бар. Хан дағдарады. Іле тағы бір даугер кеп жүгінеді.

- Тақсыр! Жесірім жатқа кетіп жер болып жүрмін..

- Жатың кім?

- Өзіміздің пысықтар. Немерелес туысым.

- Уақа емес, - дейді сұлтан шағымшыға сынай қарап, - Жауда кетпесе болды да жесірің.

- Менің «жауым» іргемде, тақсыр!

- Оларың кім?

- Ауылдасым, - дейді шағымшы шын қорлық көрген адамша жыларман болып, - Өрісіме малын қаптатады. Бұлағымды лайлайды. Өзеніме қойын тоғытады. Бәйгеге қослатын жүйрігімнің май табанына қастандықпен шеге сіңіреді. Шетке шыққан саяқты айдай жөнеледі. Келіндеріме қырындайды. Кызыма көз салады. Жаудан бетер боп тұр көрші-қолаң, ауыл аймақ. Соларды аяғыма жығыл беріңіз, сұлтаным!

- Қиын болған екен?! - дейді сұлтан суық сазарып. - Саған бір ғана жол бар. Жер үстінен бір де бір жақсылық көрмепсің. Адам атаулы саған қайырым жасамайды екен. Жат та, жақының да дұшпаныңнан бетер. Сен тілімді алсаң, жер астына бар. Жер үстінде саған жақсылық қалмапты.

- Тақсыр! Мені жазаға бұйырмақсыз ба?!

- Өзіңнен көр!-деген хан ішке кірген қарауылшыға бұйырып,- Мынаны зынданға салып тастаңдар! Жауы кім, досы кім екенін ажыратудан қалған бұған жарық дүние харам!

Домбырада ерік жоқ. Күйші көкейіне бағынады. Әйтсе де кәнігі сұңғыла аспап Абылайдың сауатты саусақтарын тың иірімдерге бағыттаған. Кәрі кеудеден лықсыған күй әуезі атыс-шабысты жылдарды сұлтанның көз алдына әкелді. Құйрығымен алысқан жаралы жыландай ысқырынған жоңғар хандығы ішкі бүліншілігін місе тұтпай қазақ даласына қызыл судай лықсыған еді. Ордаға жаушы жеткен. Аты қан көбіктеніп кетіпті. Өзінің де қу жаны тұр.

-Аттан! Аттан! Жау шапты!

Тас түйін дайын отырған қазақ қолы дүрік көтеріліп ауыр шайқасты бастап та кеткен-ді. Бұл жолғы майдан оңтүстікке ойысқан. Жоңғарларды Жетісу бойынан, Алатау баурайынан ығыстырып шығару қазақ қолына оңайға түспеген еді. Жорық бірте-бірте Сыр бойына қарай ойсып қиян-кескі ұрысқа ұласқан еді. Беті

қайтса да жоңғарлардың «жан сауға» сұрауға еш бармайтынын жақсы білетін қазақ қолы ұрысты әр тарапта өрістетіп жоңғар әскерін жан-жақтан қыспаққа алды. Осынау қиян-кескі майдан екі жақтан да күш алып, қазақ қолы мен қалмақ қосыны бір-бірін аяусыз қидалағанын көкейі ұзын күй домбыра шанағына дәлме-дәл түсіре алмас еді. Қан қасап қырғын ұрыстың нақ ортасында жүрген қолбасы Абылай да шайқасты көз алына бәз қалпында ұстап қала алмаған. Өз іші бүлініп жатқанда, жоңғарлардың қазақ қолынан ығыспай майдандасқаны жеңіліске душар ететінін ешкім де топшылай қоймаған еді. Қазақ ордасының да бірлігі онша емес-тін. Әбілқайыр ханды Барақ сұлтан өлтіріп, төрелер әулетінің беделі түсіңкіреп тұрған кезеңі болатын. Қазақты өз ішінен ірітіп хандық билікті әлсіретуді мақсат еткен Русия патшалығы қазақтарға мылтық былай тұрсын күрегін де қимаған еді. Қазақ пен қалмақ шайқасып жатқанда. «ара ағайындыққа» бармағаны және белгілі. Неге өйткен? Абылай сұлтан орыстардың түп мақсатын жақсы білді. Қазақты қолдамайтыны, күшейіп алып жоңғарды додалап жібереді деп қауіптенеді. Жоңғарлар орыстарға не үшін керек еді? Бұны да Абылай сұлтан жақсы білді. Атыс-шабыспен көзі шыққан жауынгер халықты айдаһардай ысқырынған Цинь патшалығына қалқан етіп ұстағанды жөн көрді. Жорық жалғасып жатты. Абылай жалғыз емес еді. Қол бастаған мың басы сардарларға сүйенді. Қас батырлар Абылай сұлтанды тірек қылды. Көреген сұлтанның аузына қарады. Айтқанынан шықпады. Қара халық дүрбіт-ойратпен қаржыса-қаржыса суы қайтқан қанжардай жасып қалған-ды. Сол қанжарды лыпытып өткірлеп қазақ елін азаттық жолындағы күреске бастау Абылайдың пешенесіне бұйырды. Қош, сонымен, жорық жолы жалғаса берген. Жүздеген жылдар бойында бірде жеңіп, бірде жеңіліп бір-бірінен ала алмай жұлқысумен келе жақан қазақ пен қалмақтың бұл жолғы қидаласы екі жақтың соңғы аламан айқасы болатын. Еуроазия кеңістігінде мыңдаған жылдар бойында ат ойнатып тас қорғанда ұйлыққан отырықшыларды ұйқысынан шошытып тұрғызып, тәубесіне келтірген «далалықтардың» дәурені озғалы қашан?! Солардың жұқанасы қазақ хандығы мен жоңғар әмірлігінің арасындағы аламан айқас бірі өліп бірі қалатындай соңғы шайқас екенін ешбір көреген алдын ала болжай алмас еді. Ұлан байтақ сахараға кіндігі байланған далалықтардың бірі өліп бірі қалмақшы. Жер бетінен өшіп тынбақшы. Жойлып кетпекші. Бұлай болады деп ешкім де сәуегейлік етпеген. Алаш жұрты ашынулы еді. Қаныпезер қалмақ ойып-ойып жерді алды. Өңмендеп кеп елді алды. Баланы жетім етті, әйелді жесір етті Небір аймаңдай қазақ

аруы қолаңса сасыған қалмақтың құшағында тұншықты. Намысы оянған кекті жұрт қазақ елін алған беттен қайтару мүмкін емес еді. Соны жақсы білген қас батырлар Абылайды алға шығарған. Алға шығармасқа амалы жоқ. Сұлтанның маңайына үйірілген қосын қысы-жазы аттан бір түспейтін.. Жорықта жолы болғыш Абылай бастаған қол бір ортаймайды. Абылайдың ақ туының астынағы жауынгерлерді қолдап қорғайтын сұлтанның бір кереметі бар деп біледі. Ұрыстан түскен олжаны жауынгерлермен тең бөлісетін әділдігі және бар. Ата жауда есесі кетіп, намысқа булыққан кекті жұрт ақжолтай сұлтанын көкке көтеретіні содан. Қайран елі қазағын қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын тыншу кезеңге жеткізіп, қайырусыз жылқы өсіртіп қалыңсыз қатын әперсем деп армандады. Халық сұлтанның көкейін ұқты. Сол ұғыныс Абылай ханға күш берді. Содан да ол қол басады. Аузы дуалы, сөзі уәлі болды. Ғұмырында екі сөйлеп көрген емес «Айттым-бітті, шаптым кесті» деп сіресіп отырып алатын ғадеттен қашық болатын. «Көп ауыз біріксе, бір ауыз жоқ болады» деген халық нақылын әр кез есіне тұтты. Бұра тартқа әсте бармайтын. Халыққа жақын жүргенді қош көретін ол ақылман абыздарды қара тұтатын еді. Әке сыйламаған ұлды, шешесін налытқан қызды көп талқысына салғанды бұлжытпайтын. «Қызың жауда кетпесін десең теңіне қос» дер еді алқалы жиындарда. «Қос қатын алмаған еркек әншейін бір ерқара» деп бұтында безі барды қайрап отырар еді.

Абылай мейлінше сыншыл болатын. Жалт етіп бір қарап өткенде, кісінің іші мен сыртын байқап қалады екен. Жорыққа бел байлаған талапкерлер сұлтанның алдынан өтетін болған. Тауаны аз әлжуазды: «Керт басын қорғай алатын шамасы жоқ мынауыңды ауылда қалдыр, мал қайыруға да адам керек.» дейді екен. Атты сынағанда сұлтан тіптен қырағы. Қой торымен итпектеген жалба тымақтыға: «Әй, жігітім, ауылыңа қайт!» деп тіке айтып тастайтыны бар еді. Ит мініп ирек қамшылаған болбыр-босаңға: «Аяқ астында қалып боқ басында өліп қаласың. Қойыңды бағып қойыртпағыңды ішіп өз жөніңмен жүр!» - деп тіке көзге айтатын еді..

Сондай бір сынақта Абылай хан мүлт кетсе керек. Өзі болса бір жапырақ қана. Тақымындағы топырашы тайдың үлкендігіндей-ақ.

- Сенің жау түсірген неңді алған!? Ауылда қал,- депті сұлтан оған.

- Бір жолға мұрсатана беріңіз, тақсыр! - дейді ғой бір жапырақ адам.

- Жарайды, - депті Абылай райынан қайтып, - Талабыңды тұсамайын...

Ұрыс қызып жатқан бір тұста бас сардардың көзі бір қызық көріністі шалып қалады. Қол тоқпақатай ғана қазақ жауынгері дәу

қалмақ ноянын қаршығаша бүріп аттан аударып түсіргенін көріп хан таң-тамаша болады. Әлгі жауынгер сол екпінмен бірәз қалмақтың жайын табады. Шайқас толастаған бір тұста сұлтан әлгіден жөн сұрайды.

- Не кереметің бар сенің?

- Түк те кереметім жоқ. - дейді қаршығадай жинақы жігіт, - Қарауыл Балпаң байдың жылқышысы едім. Барымтада көп жүрдім. Аттан атқа секіріп әдіс алғанмын. Бүргеше секрігіштейтін әдетіме бола мені жұрт «Бүргеқара» атандырып жіберген. Мен баққан жылқыны жау алған емес. Байкең ұрыста бағынды сына деп кеңшілік берген соң, жорықшылырға қосылып... Сіздің алдыңыздан да өткемін.

-Уа, жарайсың, батырым!-деген Абылай сұлтан мағұрланып,- Мұлт кеткен екенмін. Айыпқа бұйырма. Сен нағыз Алыпқарасың! Баһадүрсың!

Абылай сарбаздарға қарата сөйлеген. - Осындай тасқайрақ азаматы бар елдің жауда есесі кетпейді. Аттанайық!

Алыпқара есімді әлгі саңлақ ұрыста талай-талай ерлік көрсетіп, Абылайдың оққағары атаныпты. Бүргеше секіргіштегенде қимылына көз ілпейтін Алыпқараның қолы қанды екеніне көзі жекен Абылай хан бірде одан: «Қанша қалмақтың көзін жойдың?» десе, ол тұрып: «Бір қора қойдың мұғдары боп қалар», - депті жайымен ғана. Сонда бас сардар: «Алыпқарам, жарайсың! Ендігің артық, ауылға қайт! - депті тебіреніспен, - Бостан-босқа күйіп кетесің. Тұқым қалсын артыңда», - деп Алыпқараға кеңшілік беріпті. Одан өрбіген ұрпақ сүйегіміз ұсақтамасын деп текті жерден батыр тұқымдарынан қыз алыпты. Содан Алыпқаралар шетінен кесек бітімді боп жетіліпті.. Алыпқараның ұрпақтары төлеңгіт ішінде де бар делінеді. Бес мейрамның қаракесек атасында да Алыпқаралар бар деген шежірелік дерек бар.

Абылай шерлі аспаптан қол айырмады. Қалақтай ғана қара домбыра мұншалықты сұңғыла болар ма, сұлтанның мүтін ғұмыры туашақ күйдің өне бойынан өріліп шығып жатты. Әйтсе де ат жалында еткен атыс-шабысқа толы жан кешті жортуылды жылдарды күй тілімен жеткізу мүмкін емес еді. Қазақ даласын жоңғарлардан азат ету оңайға түспеген. Ұрыс әр тұста шашыраңқы жүріп жатты. Бар қазақ ат үстінде. Халық рухы көтеріліп кеткендей еді. Жау қайдалаған жасақ әр ауылдан өріп шыққан. Еркек бағалы әйелдер де атқа қонған. Бөстектен озбаған қарттар да ат жалына жармасып еді. Екі ғасыр бойында не жау екені, не дос екені белгісіз

қазақ елінің тағын атырып күнін шығармауға әбден кәнігіленіп алған жоңғарларға деген халық кегі тау суындай күш алып тас-қынға ұласқанда, Абылай бастаған қазақ қолы жоңғарларды қос өкпеден сығып, тынысын тарылта түскен-ді. Есі шыққан жаудың оңайлықпен жан сауға сұрайтын түрі жоқ. Не бір амал-айлаға басып қарсы келгенге қасқырша атылады. Жорық барысында Абылайдың мұздай құрсанған қолы жоңғарлардың қаша көшіп бара жатқан босқындарымен бетпе-бет келіп қалған. Қарулы жасақтары бар қалмақтар қорғанысқа көшкен. Сөйтсе, жоңғарлардың қошауыт аталатын бір ұлысы бүлініп жатқан ойраттардан бөлініп, Еділ қалмақтарына қаша көшіп барады екен. Абылай сұлтан бастаған жорықшылар ауа көшкендерді қоршауға алып жойып жіберуге бет алғанда, көшті бастаған нояндары сауға сұраған.

Сұлтан босқын қалмақарды аяп кеткен-ді.

- Барсын! - деген қолбасы, - Енді бұлардан бізге келетін қауіп жоқ.

- Тақсыр! Мұныңыз әділдікке жатпайды! - деген қазақ батырының бірі. - Жылқысын алып, қыз-қатындарын олжалаймыз. Не көрмедік бұлардан!

Жолымызды бөгеменіз! Жорық ақысына деп үлесімізді қарпып қаламыз.

Қолбасы дағдарды. Ұтымды пікірге жөппелдемеде оң жауап айтудың іретін таппай тұр. Ұрысты жалғастыруға дабыл күткен жауынгерлер әр түстан дауыс көтере бастаған.

- Сардар, төреңізге құлдық! Жібер бізді!

- Қанға қан! Қайтпаймыз алған беттен!

- Алға бауырлар! Алға!

Қолбасы есік пен төрдей ақ арғымақта тұрды да қойды. Күшті артқа сақтау керек. Шұбырындыға ұшыраған босқындардың қатын-баласы шу-шу етеді. Жаужүрек қайсар қалмақтардың азаматы былай тұрыпты әйелдері де шетінен өр келеді. Дауыс көтеріп жылағанды ар санайтын еді. Сол тәртіптен жаңылған пақырлар аңырағанда тау-тас жаңғырықты. Оны аяушылық жеңді. Толқып тұр бір түрлі. Ата дұшпан жоңғарлардың тозғындауға бет алғанына анық көзі жеткендей еді.

- Тақсыр, біз кеттік! - Қолбасы ақырып жіберді.

- Тоқтатыңдар бассыздықты! Шайқас алда әлі!

Екі жақта іркіліп қалды. Жау жағынан келісімге келуге бітімшілер көрініс берді. Қолбасының төңірегінде де айқай-сүрен тоқталмады. Кеукеулеген қосын шайқасқа тіленді. Абылай міз бағар емес. Әлде кімді күтіп тұрғандай-ақ қиырға көз тіккен.

Өкпе тұстан бір қара көрінді..Биеге жайдақ мінген әйел тіке қолбасыға қарсы жүрді. Еркекше киініп алыпты. Биесін шылбырынан ұстаған бойда, Абылайға тізе бүгіп тәжім етті. Әжімді сұрғылт кескінінде уыт бар.

- Сұлтаным! - деді ол ашық үнмен, - Сен жау қашырып жүрсең, мен ішімнен шыққан перзенттерімді жоқтап жүрмін. Тыңда Абылай! Мен кешегі Үш жүзге белгілі Шонан балуанның қатынымын. Бес ұл, үш қыз таптым. Солардың бірі де қалмады. Байымды мақтап - мақтап күреске шығарып... ортан жілігі опырылып ол қалды. Егеудей-егеудей бес ұлым ата жаумен айқаста майып болды. Шонанның бес қасқасы атанған еді. Олардан қалған үш жесір шабындыда қалмақтарға қолжаулық боп кетті. Боздақтарымның тұяқ жалғары бауырыма басқан жалғыз жетімегім де шапқыншылықта қолды болды. Есі кіріп қалып еді. Үмітсіз шайтан деген бар ғой. Сол құлыншағым көзіме түсіп қала ма деп... ауған қалмақтардың жолын тосып жүрмін. Айыпқа бұйырма, тақсыр! Сенің де мендей анаң болған шығар. Қу ағаштай құраған сопа басым ғана қалды! Беу, арманда кеткен боздақтарым-ай! Кіп-кішкене құлыншағым-ай! Елшетаыым-ай!

- Сабырлық қылыңыз, бәйбіше! - деді Абылай ішкі тебіренісін зорға тежеп, - Жоғалған немереңіздің ныспысы қалай еді?

- Елшібайым еді ғой.

Мүтін қосын «Елшібайлап» қоя берген

- Қазақ баласы Елшібай! Елшібай!

Бармысың, бауырым, Елшібай?!

Сөйткенше, бір қалмақ ат ойнатып бері шықты.

- Бар ондай қазақ! - деді ол сенімді үнмен,-Артта жылқы айдап келеді.

Қазақ қосыны дуылдасып кеткен. Елірмелеген бір топ жауынгер арттағы жылқы айдағандарға қарай шапқылап бара жатты. Сөйткенше болмай, «қазақ делінген» қалмақ малшысы жатаған қоңыр атпен тепеңдеп келе жатты.

Екі жақ қыбырсыз қалыпта үнсіз тұр. Қалмақ малшысы ересек жігіт екен. Өң-түсі солғын. Сақал-мұрты алынбаған. Қоқырайған жалбағайы дудыраған шашына үйлеспей тұр. Өзі теректей сидаң сүйекті жігіт екен. Жатағандау атқа қондырып қойған дәу қарақшы тәрізді. Жақындап келген оны баққан көздерде есеп жоқ. Қолбасы да қалмақ малшысына қадала қарай түседі. Анталаған жауынгерлер даурығысып кетті.

- Әй, мынау өзіміз ғой!

- Қазақтан ауынайды екен.

- Дәл өзі!

- Иә, сәт-ай!

Сөйткенше әлгіге тіл бітті.

- Қайда апам?

- Апаң әне тұр! - деді бір жауынгер өң мен түстің аралығында есі ауғандай боп есеңгіреп қалған кейуананы нұсқап. Сөйткенше, шеркөкірек анаға да қозғалыс кірді. Қайғыға жегізе - жегізе жасып кеткен жанырын тұмантық шалып, көз алды бұлдырап кетіп еді. Кәрі жүрегі сыр беріп, толқыныста тұрған ана бар қуатын жиып: - Құлыным-ау, бармысың?! - деді.

-Бармын, апа! Тірімін!

- Елшібаймысың, жаным-ау!?

- Елшібайыңмын, апа! Мені алып қал мыналардан.

Кейуана аңырап-аңырап басылды. Елшібай есімді қалмақ малшысы өгіздей өкіріп даланы басына көтерді. Мына жағдайды ауыр сезінген қолбасы улап-шулаған көшкін қалмақтарды түтіп тасауға шақ тұр еді. Ғайыптан табысқан ана мен бала сұлтанның ішін жылытты. Жетімдікпен өткен күндерін есіне алған. Осы жауыз қалмақтар емес пе Түркістан шаһарын отқа ораған.

- Тақсыр! Кеңшілік жасаңыз! - деді елірген әскер - Мыналардан жорық ақымызды алып қалайық.

- Сүйтейік, хан ием!

Қолбасы тіксінді. Өзіне хан атын қосақтағанды жек көреді. Орта жүздің билеушісі болса да, хандық атақтан қашады. Батыр сардарлар да қолбасыға өтініш айта бастаған. Қалмақ жағы дүрлігісте еді. Қазақ қолы лап қойса, мына аз ғана көшті ұйпап жібермей ме? Адамы байлауда, малы айдауда кетеді. Қалмақ жағы манағыдан бетер дүрлікті. Көштің ұзына бойында улап-шулау басталды. Азалы үннен тау теңселіп, өзен ағысынан жаңылғандай еді. Осынау егер-дегер шақта қалмақтар жағынан оншақты адам бері шықты. Балаларын қолынан жетектеп шыққан өңшең әйел еркін адымдайды. Таяп келген олар дауыс қойып аңырай бастады. «Қайран елім-ау! Қайран жұртым - ау! Сендерді де көретін күн болады екен-ау! Беу, асыл сүйек тарлан боз азаматтарым-ай!! Елім-ай!»

Абылай шұғыл жарлық берді. Қалмақ көші талаудан аман қалды. Қазақ қолы жоңғар ішіне екпіндей еніп жеңісті жорықтарын жалғастырып кете барған.

Ордада омала бермейтін Абылай тыныштықты қалаған. Оңашалықта басқа әр қилы ой келеді екен. «Осы біздің халықта нар-

дың шыдамы бар-ау?» Атыс-шабыспен өткен ұзына ғұмырында Абылайдың соған көзі анық жетті. Шыдамның да шегі болады. Шектен шыққан шыдам төзімін жоғалтса, дағдарған жұртты қатерлі жолға бастайды. Абылайдың көсемдігі - қазақ елін қайырлы жолға бастағаны. Сол жолда Абылай сан сүрінді, бірақ тізесі бүгілмеді. Аруақтың алқауымен, халықтың қолдауымен оған төтеннен бір күш қосылған-ды.. Ол күш-ата-баба аруағының рухы еді Рух қайтсе күшейеді? Ол тылсымның кереметін Абылай жақсы сезінеді. Рух - әр қазаққа туған даласының саф ауасынан, сағымды белінен, ай-дыңды көлінен, құз-қиялы тауларынан, шырқау көкте самғаған қыран құстың шүйілісінен ауысады. Ата-бабалар дамылдаған кесенелерден, балбал тастардан, қара орындардан ауысады. Өр рух-ты батырлардың ерлігінен, ұлт мақтанышы ақылгөй даналардың өнегесінен ауысады. Абылайдың түсінігінде, рух өміршең болу үшін халықтың ұлттық жады ұсақ-түйек ақпардан аулақ болуға тиісті. Бұра тартатын сыңар езулерден сұлтанның да аузы күйіп болған. Шыға шаппа аттаншылдардың байбаламынан халық рухы көтерілмейді. Абылайдың түсінігінде, жеке адамның рухы күшті болса, ел-жұрт-тың рухы да биктей түседі. Даурықпа жадағай ұрандардан елдің еңсесі көтеріле қоймайды. Ел рухы әлсіресе, өсер ұрпақ жасып кетеді. Жасқашақ бозымдар жау түсіріп жарыпайды. Сол себептен де Абылай әу бастан маңына ержүрек алманарды топтастырды. Шонан балуанның бес ұлы қалмақтармен соғыста опат болғанын хан жақсы біледі. Сауыт бұзар жебе еді-ау шетінен!

Абылай рухты өлгендерге бір жақты телуге қарсы. Мұның түсінігінде рух елім деген әр қазақтың бойында жүретін өзгеше қуат көзі. Өз қарақан басынан артыла алмайтын өлі сүйек өңезеге рух қонбайды. Ондай ынжықтарға Ол басынан қатал. Көкейі ұзын домбыраны сөйлеткенде рухтың биіктігін күй өзегіне арқау етіп алған ол бір сәт, өткен жылдарға шегініс жасаған.

...Бұл оқиғаға Абылай хан шүршіттермен болған ұрыста кез болған еді. Екі ғасыр бойында қазақ елімен жағаласып келген қалмақтар аспан асты елінің билікшісі Ежеханның қаһарына ұшырап қидалауға түсіп қырылып кеткені қазақ елінің де аяушылығын тудырған. Сандаған жылдар бойында қыз бірісіп құдандал болған жұрттың жүнше түтілгені аузында Алласы, жүрегінде тәубасы бар қалың қазақты да түршіктірген-ді. Айдаһар делінетін қытайлар ойраттарды жұтып алған соң, момын жұрт қазақтарға ауыз сала бастаған. Осы дүрлігіс елім деген ерлерге маза таптырмады. Қазақ тағы да атқа қонған. Мың-сан шүршіт әскеріне атойлап қарсы шыққан Абылайдың қалың қолы алғы шептен көрінді. Бөгенбай ба-

тырдың қосыны сол қанатты қорғады. Оң қанаттан Қабанбай батыр ұран тастады. Түстік өңірден шапырашты Наурызбай, Райымбек батырлардың қолы көрініс берді. Баян батырдың жасағы және ереуілдеді. Олжабай батыр қолы терісіктен қосылды. Жас талап батырлар керней Жарылғап пен тарақты Байғозы батыр шолғыншылыққа шықты. Сондай қиын-қыстау күндерде Абылай бастаған қол шүршіттермен бетпе-бет шайқасқа түскен еді. Қытайлармен болған соғыста салмақ тағы да Абылайға ауған. Ұрыс барысында өзінің де жанына қатер төнді, жарақат алды. Сонда да қайтпады алған беттен. Тиіп-қашпа ұрыс тәсілмен қытай әскерін тұйыққа тіреді. Сондай бір жан кешті айқаста шүршіт жағынан жиырмаш шақты шерік қолға түсті. Араларында жасақ басшысы да бар. Жоғарғы шенді әскери адам екен.

- Абылай хан сенбісің? - деді ол аса дауыс көтермей, - Біз сендердің ата жауларыңды жуасыттық. Жоңғар хандығы біржолата қаусады. Енді қайтып бас көтерместей боп талқаны шықты.

- Енді кімді қуып жүрсіңдер?

- Әмірсана бастаған баскесер жоңғарларда өшіміз бар.

- Сонда осыншалықты қалың әскер біздің жерімізден не алады? - деген Абылай тілмашқа сөзімді дұрыс жеткіз деп бұйырып, - Қалмақты қырып-жойып болған соң бізді де табанға жаныштап алмақсыңдар ма? Ол мақсаттарың орындала қоймас.

- Аса мәртебелі қазақ ханы, Абылай! Бізді дұрыстап тыңдаңыз, - деген жоғарғы шенді тұтқын, - Қазақ әскерінің құрамына ойдан - қырдан қашқан жоңғарлар топтасқан. Әмірсананы ұстап берсеңдер біз сендерге тиіспейміз. Кері шегінеміз.

Хан түнерді. Әмірсананың соңындағы аз ғана шерігіне бола осыншама әскер шығарып қазақ ішіне еніп соғыс ашқаны қолбасының зығырданын қайнатты. Қалмақтарды қырып болған соң, қазақтарды да жуасытып алудың амалы ғой мына қырғын-жорықтары.

- Т ақсыр, мәмілеге келейік! - деді сұлтанның қоластындағы майсқақ біреу- Қалмақтың бір баскесері үшін босқа шығындалып не қыламыз!?

- Сүйтейік тақсыр!

- Оң сөз. Әмірсана осы маңда.

Қолбасы тіксінді.

- Өшір үніңді ез неме!

Жоғары шенді тұтқын басылып қалды. Араларынан жұлқынып біреу шықты.

- Мен қазақпын, бауырларым!

- Қазақ екеніңді қалайша дәлелдейсің? - деді Абылай ерге бір жамбастаған қалпы әлгіден көз айырмай, - Елім, қазағым десең ертерек қамдануың керек еді?

- Жеткен жерім осы болды.

- Сендей сатқынның бізге керегі жоқ! - деді қолбасы жан-жағына айбарлана қарап, - Бұл неме, жатқа жағынып, күштіге табынып жаман үйренген! Тегін сатқан! Өсіріп жеткізген қалмақтарды сатқан! Шүршіттерге қосылған түрі мынау. Жеме-жемде бұларды да сатып тұр. Мұндай сатқынның жазасы өлім!

Қолбасының бұйрығы қолма-қол орындалды. Әлгі сатқынға лақтырылған сапы өңменіне найзаша қадалып, не қазақ екені, не қалмақ екені белгісіз жау сарбазы тұтасқан қалың әскердің көз алдында жан тапсырды.

Қытай шеріктері аман құтылды. Оларға бостандық берілді Ел ішінде сөз жата ма? Абылайдың сол жолғы шешіміне наразылар бертінге шейін күңкілдесіп жүрді. Сұлтан Әмірсанаға деген көз-қарасынан еш тайқымады. Қытай әскерінің етек-жеңнен тартқыштап берексін алған, шындығына келгенде, Әмірсаның баскесер жасағы еді. Қайтпай шайқасқан өлермен қосын қазақ әскеріне қолдау көрсетіп, Қытай әскерінің берекесін алды. Қазақ қолы әр тұстан атойлап шүршіт әскерін тұйыққа тіреді. Байтақ дала қазақ қосынын демесіндеп, ойы мен қыры, сай-саласы, қыл аяғы қараған, тоблығысы қытай әскерілеріне құбыжық боп көрініп жолын бөгеген еді. Қысқа күнде қырық құбылған дала табиғаты біресе нөсерлетіп, біресе дауылдатып, жау әскерінің зықысын шығарған еді. Ат арыды, сарбаздары ашықты. Барымтаға кәнігі қазақ жасақтары қытай әскерінің жорық аттарын қуып кетіп тақырға отырғызған. Берекесі кеткен жау қосыны от қарудан опа таппады. Көмейінен жалын бүріккен зеңбіректері түйенің өлексесі тәрізді арсыып-арсыып әр сайда қалды. Арттан күш жетпеді. Қытай жандаралдары бірінен соң бірі Ежеханның қаһарына ұшырап шенінен айырылып жатты.

Қытай патшалығы Абылайға жүгінуге мәжбүр болған. Мәмілегерлерінен сәлем жолдап: «Әмірсананы ұстап берсеңдер, біз сендерге тиспейміз». - деп мәймөңкеледі.

Абылай қытайлардан жеткен «сәлем хаттың» астарын жақсы білді. Қырғынға ұшыраған қалмақ шеріктерінің бірәзі ойрат нынының соңында жүр. Шүршіт қосынына құйынша төнеді. Қарамы шағын әттең. Әу баста қытай әскерімен жеке жасақ құрып шайқасқан еді. Қидаласқан ұрыста қатарлары селдіреп шағындалып қалды да, қазақ қолына қосылды. Абылай әскерінің бір қанатында жүрді.

Ұрыс саябырсып қытай әскері кері шегінгенде, Әмірсана аз ғана шеріктерімен Абылайдың қолтығын паналады. Екеу ара әңгімелері оңашада өрбіді. Көп сөз айтылған. Мейлінше қайратты ерік-жігері

мықты Әмірсананың сидиып бойы ғана қалған еді. Соның өзінде, тоят тілеген қыранша,отты көзін қиырға жібереді

«Қырып жіберді! - деді Абылайға шағынып, - Біз ақымақ болдық. сұлтан. Өзді-өзіміз қырқыстық. Соны пайдаланып кетті шүршіттер. Жоңғар хандығы күшті еді ғой. «Кісі өлтірген кісіден өледінің» кері болды. Дабашыны білесің ғой, сұлтан? Таққа жайғасып алған соң, сендерге соғыс ашты. Мен оның шешіміне қарсы болдым. Алаш жұртымен бейбіт келісімге келейік дедім. «Қазақ біздің ежелгі жауымыз» дегенінен қайтпады. Қазақпен соғысам деп жоңғар қолы әлсіреп қалды. Содан екеуіміздің арамыз ашылды. Қытайдан көмек сұрағаным рас. Ақымақ болдық, сұлтан! Қытай патшалығының зымияндығын өз басым кеш ұқтым. Қарғыс атты бізді! Ата-баба-мыздың аруағы,көк тәңірісінің киесі ұрды. Не үшін осындай қырғынға ұшырадық?! Миым жетпейді. Қырып жіберетіндей жоңғарлар аң емес еді ғой. Аңды да есеппен ауламай ма аңшылар?!

Бұған жауап табу сол қарсаңда Абылайға да оңай емес-тін. Қазақ ішіне мысық табандап ене бастаған орыс патшалығына нендей тосқауыл бар? Жоңғарларды типылдап жермен жексен еткен аспан асты елі қазақты тыныш қоя ма ? Осындайлық қырғынның түп себебіне Абылай өзінше ой жүгіртуге тырысады. Мыңдаған жылдар бойында салқар кеңістікте батыспен шығыстың сайын даласында емін-еркін дәурен кешкен далалықтардың жуаситын кезі әлде қашан жеткен-тін. Күн көріс тіршіліктері ұқсас дала құрсағында өсіп жетілген ежелгі көшпелі қазақ пен қалмақ жұрты бірін - бірі қырып жойғанды өздерінше ерлікке балаған еді. Исламдық ғұрыптағы сұлтан әр нәрсенің ақыры барын жақсы сезінеді. Мына қалмақ ноянына да бір зауал жеткен. Бұл да бір, дала бөрісі де бір.Үйірінен көз жазған көкжал өлуі бар, қиянатқа төзбейді. Ең құрығанда, өз аяғын өзі шайнап тастауға бар. Әмірсананы аяғаннан түк нәтиже шықпайды. Енді бұны қазақ ішінде ұстау мүмкін емес. Тұтқында жатқанда қалмақ нояны өзін сан қатерден арашалап алған еді. Далалықтардың соңғы көзі бұл. Ерлікке де мәрттікке де бар.

- Сені сақтап қалу маған оңайға түспейді. - деген Абылай ауыр күрсініп, - Менің жүгім ауыр. Елімнің ертеңіне алаңдаймын. Күш жиып әлденбесек, сендер тәрізді жер бетінен жойлып кетуіміз бек мүмкін. Жүзге бөлінеміз. Шындығына келгенде, қырық бөлек жұртпыз. Үй ішінен үй тігетін әдетіміз бар. Осының бәрі ел бірлігіне кедергі.

- Сонда мен кімдерді паналауым керек?

- Орыс ішіне ен. Қандасың ғой, құба қалмақтарға, торғауыттарға барып қосыл.

- Күш қалмады менде, сұлтан!
 - Тынық біраз. Бойыңа қуат жи. Әзірше бізде бола тұр.
 - Біткен адаммын, сұлтан! Ұйқы жоқ менде. Қырғын-жорық көз алдымнан кетпейді. Мен десең, бізді қазақ ішінен аман өткізіп жібер. Тағы бір өтінішім бар саған. Топышқа жолықтыр мені. Аманатым бар еді тапсырған.

- Топыш бүгінде жылаулар, - деді Абылай аяқтағы қымыздан жұтып қойып, - Бордақ інің көз жұмған. Мені қорғаймын деп мерт болды.

- Ақ өліммен кетіпті-ау сабаз! - деді Әмірсана басын шайқап, - Мені айтсайшы! Елінен, жерінен айрылып айдалада қаңғып қалған.

- Сабыр ет ноян! - деді Абылай бармағын тістегіштеген Әмірсананы аяп кетіп, - Әлгі Топышқа тапсырған «үміт дүниесі» іске аспады. Туған нәресте шетінеп кетіпті. Көңіл жарастырған адамың да жоқ өмірде. Өліп қалған. Топыштың да жағдайы онша емес. Күннен күнге қуарып солып барады. Төркін жұртын ойлай береді.

Әмірсана сұп-сұр боп кетті.

- Мен кетейін? Көзімді құртайын!

Абылай қалмақ ноянын мүсіркеп-ақ отыр. Сонда өз жұртының жағдайы оңып тұр ма? Кешегі өткен хан- сұлтандар басын біріктіріп кеткен Алты алаш бүгінде бөлек қос. Қырғыздың қазаққа жаулығы әлемет боп тұр. Қарақалпақтар көріне кеп жылқы алады. Өзбектің де ішінде қатқан қан бар. Қоқан хандығы қоқаңдауын қоятын түрі жоқ. Түбі бір түрікмен де де қарап жатпайды. Етектен тартқылап мазаны алады. Абылайда басқаша амал қалмаған еді. Әмірсананы бір көш жерге шығарып салып қалмақ ноянымен қимай қоштасқанды. Әмірсана артта қалып бара жатқан кеңбайтақ даладан көз айырмай ұзақ тұрған. Ноянның қасына ерген құшынаштың қыл ішекті үнді аспабы сарнап ала жөнелген-ді. Шерлі асаптың зарлы үні Абылайды қатты тебірентті. Қалмақ жыршысы ағытылып берген: «Ей, егеспен өткен күндер-ай! Ұйқысыз сергек түндер-ай! Аңырап байтақ жер қалды, толқынды сұлу көл қалды. Сыңғырлап аққан тас бұлақ көзінен жасың төгілтіп шерменде болып ол қалды. Белеңде еркін жүйткіген желге тосып танауын даланың еркін еркесі құралай көзі жәудіреп ақбөкендерім сен қалдың! Жонынан от шалқыған. батар күндей балқыған, алтайы қызыл түлкіні ақ берен құмай тазыға жұмарлатар күн қайда? Қазақ пен қалмақ шабысып, шабысып барып табысып қыз алысып қыз берген қайран да бейбіт күндер-ай! Алтыбақанда ырғалып, көкпар тартып шыңдалып, аламанға ат қосып, бәйгеден келіп жүйрігі, балуаны жол алған жайлауы думан қайран ел қазақ мен ойрат жұртының беймарал шағы қайтып келер

ме?.. Біздер кеттік келмеске. Сендерге берсін береке. Тарылмаған пейілі, күн көзіндей мейірі, жүрегі жұмсақ ел едің. Қайырлы болсын қонысың, малға толсын өрісің! Абылай сынды баһадүр қазақтың туған бағына, лайықты тағыңа! Ұзақ жаса Абылай, жамандық бермей жаныңа! Ұлы да байтақ даланы көгалалы жылқы мен ақтылы қойға толтырып қайран да мына еліңді қатарға шапшаң қосқайсың! Бізден қалған аз жұртқа рахымшылық еткелейсің!..»

Абылай ханға ойрат жұртының күйрегені ой салған еді. Тұтқында болған жылдарда олардан жақсылықты көп көрді. Жақсылықтары бола тұра қазақ еліне салған ойраны халық санасынан өшпекші емес. Сол бір апай-топай жылдарда Абылай қатая түскен-ді. Қойнындағы қосағы Топышқа қиын соқты. Барып-барып оңалды қаралы мұңлық. Бестемшелеп өретін шашы сыпырылып түсіп қалды. Қарақаттай көзінің оты жасып, нұрлы дидарын мұң шалды. Жабырқау момақан кейіпте балаларына алданды. Ерінің өзіне деген адал көңілі сақтап қалды оны. Бірақ санасында айықпас дақ қалып еді. Момақан мұңлы кейіпте үнсіздікке бой ұрды. Төркін жұртының қаралы жағдайына жұқарған есті әйел барып-барып оңалған. Күндестері оған аяушылықпен қарады. Ақбөпіш қалмақ аруын ашық қабакпен демесіндеді. Қайғылы қападар мұңдықты аяушылықпен аялады. Торыққан нәзік жанның қасынан табыла білді. Абылай ақ бәйбішесінің әйелдік ұсақтыққа берілмейтін еркек бағалы мінезіне сүйсінеді. Өнерге бір табан жақындығы үшін де жан тартып жақсы көреді.

Хан ордасы жазғы қоныста. Шыбын-шіркейден ада қырда орын тепкен еңселі киіз үйлердің арасы алшақ. Нақ ортада он екі қанат ақ орда тұр. Орда маңдайшасында қыл шашақты Абылайдың ақ туы желбірейді. Көкшетаудан кеп жатқан ханның бәйбішесіне көрсетіліп жатқан сый-құрметте есеп жоқ. Күтімші әйелдер аяқтарының үшімен басады. Осының алдында Ақбөпіш бәйбішенің құрметіне көңілді отырыс ұйымдастырылған болатын. Кілең өнершілер жиналып сауық құрған. Орда көсемі сауыққой топтың ортасынан табылып, бәйбішесіне айрықша ықылас танытқан еді. Содан бергі күндерде хан мен ханшаның шүйкелесі оңашалықта өтіп жатыр. Өткен-кеткенді айтысқан. Сондай бір бой жазды оңашалықта әміршінің қолына домбыра алатыны бар. Сол әдетпен шағын аспапқа тіл бітіріп, ұзақ-ұзақ күй толғаған еді. Күйден жалыққанда Ақбөпішті сөйлетеді. Домбыраға дауыс қосқанда, Ақбөпіштің үні биіктеп кетеді. Ән салысы әлі де сол бапты қалыпта. Пернеде еркін жосылатын саусақтарды шабандап қалған сыңайда.

- Бәйбіше, даусың әлі тозбапты. Қолыңда іркіліс бар екен, - деді сұлтаны Ақбөпішке іш тарта қарап, - Домбыраны бір кісдей-ақ сөйлетуші едің. Саусақтарың жорғасынан жаңылайын депті.

- Әйелдің күйбені таусыла ма, сұлтаным. От басы, ошақ қасынан артыла алмайсың. Аналық міндеттің орны бөлек. Жаялық жумаған әйелдің қолы қасаңсып кетеді. Шүкір, менің алақаным әзірше жұмсақ. Сізден өрген балалардың бесік жабдығы менің қолымнан шыққан. Өзегімді жарып шыққан өз перзенттерімнен де сіздің басқа әйелдерден туған ұл-қыздарыңызға ықыласым өзгеше болды. Содан да сіздің өзге ханшаларыңыз мені туған әпкелеріндей көреді. Сіздің ұл-қызыңызды аялаған қол домбыраны жатырқаса, оның несі айып?- Ақбөпіш жаулығының ұшын көзіне апарған. - Мұндай әдетің жоқ еді, хан ием. Тәуекелшіл едің. Ойға көп беріледі екенсің. Бұрыңғы тартқан күйлеріңіз екпінді келуші еді. Мына тартысыңызда мұң басым. Шүкір, Үш жүздің ханысың. Бауырыңнан өрбіген ұл-қызың алаңсыз өсіп жатыр. Сіздей-ақ болар бір армансыз жан!

- Жә, өткенді қопсытып қайтеміз, - деген орда көсемі Ақбөпішке еңсеріле беріп, - Біздің халық әйел сыйлған. Сені жасытқан жерім болса көзіме айт. Тегім төре болғанымен, шыққан жұртым қазақ елі. Халық болған соң, ел ішінде артық-кем сөз айтыла береді «Қатынға қадірім жоқ етімді көреді, ағайынға қадірім аз бетімді көреді.» демей ме ескі көздер. Мен саған сырымды домбыра аспабымен білдірдім. Соған қанғат ет...

Ақбөпіш қымыз сапыра бастаған. Сандаған өскіннің эсиясына қанығып, қара сабада бабымен ашыған ата сусын балдай екен. Сапырылған сайын қуаттана түседі. Қышқылтым жұпарымен тәбет ашады. Аяқтағы қымызды сіміріп салғанда, Абылайдың шекесінен тыр шыпшыды. Сонау бір жылы деген жиырма мен отызында ағасы Әбілмәмбет ханмен ілесіп, Орынбор шаһарына барғаны бар-тын. Жандарал қазақ елшілеріне аста-төк қонағасы беріп өзгеше күтім жасады. Жылқы етімен ере келген қышқылтым сусындарын сый қонақтарға ұсынғанда, Абылай әлгі сұйықтықтан қарадай жеркеніп, орнынан тұрып кеткен-ді. Жандаралдан бастап орыс шенділері Абылайды оқты көдерімен атып жек көріп қалғаны бар-тын. Сол отырыста орыс ұлықтары Абылайды жақтырмай: «Жабайы сұлтан» деп бас шайқасқан еді. Орыс шенділерінен жүзін сырттатқан қазақ сұлтанына қиықтанған жоғары шенді жандарал: «Дикий султан он настоящи, сним вести разговор бесполезно!» дегені жалпақ жұртқа тарап кеткен-ді. Содан былайғы жерде Абылай орыс ішіне ат басын бір де бір бұрған емес. Түбінде қазақты Ресей алатынын біле тұра, орыс патшалығынан күні бүгін сырттаумен келеді. Даласындай кең

пейіл дарқан елді: «Ой, тамыр! Пей те на здравие», - деп жұлын-жүйкені улайтын «тентек суларымен-ақ» түбіне жетпесіне кімнің көзі жетеді? Осыны ойлағанда ханға кең дүние тар көрініп кетеді.

Абылай қымызды атасының асына балайды. Сүйсініп ішеді. Арқа-басы жазылған сәтте оны бір мақтанышты сезім билейді. Шіркін, қазақтың қымызы-ай! Жылқысының еті-ай! Арам асты аузына апармаған, бір қайнауы ішіндегі еттің өзін байқап жеген қайран қазақтың сыпалығын айтсаңшы! Кісі қанына жерік қалмақтардан аман қалып еді. Жүріп-жүріп кеп оншадан-мұншада орыстың сығымына түссе, рухы биік еркін ел жасымағанда қайтеді!? Ұлы даланың бейкүна сәбилік санадағы қайран еліне тағы бір зауал төнбесе не қылсын!?

Ол қымызды асықпай қанып ішті. Балбыраған уыз телшеден қарбыта асады. Қымыз басарға деп домбыраға қол созған. Сол сәт ойына тағы бір күдік үйірілді. Күдіктің де құйтырқысы болады. Көңілге байыз таптырмай кісіні әрі-сәрі күйге ұшырататын секемшіл күдіктен қасақы не бар? Сондай түйілісте хан елінің өткеніне ой жібереді. Ат жалында жүргеніне елу жылға тақапты. Атыс-шабыспен тынымдық таппаған ереуілді жылдардың жаңғырығы құлағында әлі жүр. Қалмақ шапқыншылығын тойтару оңайға түсті ме? Одан шүршіттер қаптады. Қалың әскерімен баса-көктеп ішке еніп, ұлы даланың төл перзенті алаш жұртын тапап өтпекші болғанда, атойлап жауға шапқан ер қазағына не деп кінә артады. Қытайды тоқтатқан соң да ел іші тыныштала қоймаған. Еділ қалмақтары жөңкіліп кеп қазақ ішіне енді. Торғауыттармен шаңды жорық басталғанда, сұлтан тағы да қол бастады. Одан алты алаштың бір бұтағы саналған қырғыздар бас көтерді. Адам айтса нағысыз қатыгездікке барып оңтүстік өңірге ойран салды. Өзіміз ғой деп қарап жатуға бола ма? Амалсыздан атқа қонған. Еркінсіген қырғызды сабасына түсірген. Сол жолғы шайқаста ғой Қабанбай батырдың ерлігіне тәнті болғаны. Аузы уәлі Абылай: «Дарабозым, арыстаным-ай! - деп мағұрланғаны жалпақ жұртқа тарап кеткенді. Қырғыздармен болған ұрыста қолбасы қылыштың жүзі мен найзаның ұшына ерік бергенді. Қатыгездікке барайын деп барды ма? Қандасымыз деп жүрген өз бауырың жағаңа қол салса, қарап қалуға бола ма? Бұқар жыраудың: «Қатты кеттің, Абылайым! Сап-сап!»-дегені шындыққа жанасады. Іргедегі орысқа қыр көрсеткенде, Бұқар баба тағы да сұлтанды тоқтамға шақырған. Орыстан қашып құтыла алмайтынын Абылай ертеден сезген. Үш жүздің тізгінін қолына алып хан сайланғанда, орыс патшалығы Абылайды хан есебіне танығысы келмей бұлтаққа салған жоқ па. Рухы биік

сұлтаннан орыс патшалығының сескенгені тегін емес. Сұлтаны мынадай кескір болғанда, қара халықты жуасытып дегеніне илік-тіру оңай болмасын оларың да ертеден білген. Содан да орыс үстемігі қазаққа мысық табандап бірте-бірте жетті. Ұлы даланың рухы биік ұланы от қарумен мұздай құрсанған орыс билігіне көндікпей қаншама бас көтерді десеңші! Солдаты былай тұрыпты, жер тырмалаған мұжығының қолында бір-бір от қару. Сыртыңнан кеп «тырс» дегізіп тырапай асырады. Бұдан өткен қорлық болмас!? Бір кездегі қазақ жұртының көне қоныстарын орыс патшалығы оқ шығармамай-ақ басып алған жоқ па? Бекіністі қаптатып салып жатқаны мынау. Байтақ даласымен қатар, қазақ хандығының ежелгі қалалары да жеткілікті-тін. Сонау бір алаш рухы көтерілген кезеңдерде қазақ елінің дәуірлеп дәурені жүріп тұрғаны әмбеге аян. «Қасым ханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолы» делінген сара сөзде шындық бар. Тәуке ханның дәуірлеген тұсында, Сыр бойындағы ондаған қала қазақ хандығының дәргейінде болғанын Абылай жақсы біледі. Содан да ол Үш жүздің қолдауымен хан тағына отырғанда, жауда кеткен байырғы қоныстар мен қалаларды қайтарып алуға жанын салған. Киелі Түркстанда Алаш туын көтерді. Ташкентті дәргейіне келтірді. Созақ пен Сауранды жаудан ада қылды. Таразды бөгде жұрттан тазартты. Сөйткенмен де, Абылайдың бір арманы ішінде жүр. Қазаққа қаптатып қала салдыра алмады. Бір орында байырқалатып отырғыза алмады. Халықта ескілікті сөз бар: «Ақбөкенді жатыр деме, көшпелі елді отыр деме.» Бұл пайымдауда шындық бар-тын. Қайран елінің жазғы қонысқа бет алғандағы көш салтанатына пар келетін не бар! Жайлауға құлаған қалың ауылдар дала төсін жұмыртқадай ақшанқан ордаға толтырып тастайтын еді. Киіз үйлер қалашығы қанатын кең жайғандағы дала төсінің ғажайып сұлулыққа бөккеніне сұлтанның көзі еш тоймайтын еді. Көкарай шалғынға тігілген үйлердің алды алаулап ошақтан түтін шалқи бастағанда, тіршілік базарына жан бітіп салқар дала дүбірлеп жататын еді. Қой-қозының бейбіт маңырағаны ән әуеніндей құлаққа жағымды шалынады. Үйір басы арқырап, бие кісінеп, желі басы тай, жабағылардың құлдыраңдаған үніне толып кетеді. Ақбөкендер табыны іргелес жатады. Өзен бойы құстарға толы. Үйрек, қаздардың бейбіт үні өлке бойын сыбызғы үнге толтырып жібереді. Сарыала қаздың бейбіт сұңқылы, аққудың нәзік сыңқылына елтіген сұлтанды кенет мұң қармайтын еді. Сонда Абылай сұлтан осы бір тыншу бейбіт шақтың өткіншілігін ойлап кететін-ді. Дүние бір орында байыздап тұрмайтын өзгермелі болатыны несі!? Жадыраған жаздан кейін қоңырайып күз келеді.

Ағаштар құрайды, өсімдіктер солады. Жайлау салтанатты да бәсең тартады. Сонда мына жарық жалғанда баяндап қалатын не бар өзі!? Еркін де бейбіт елінің көрер қызығы да шектеулі болғаны ғой. Қайран елі қазағының кең өрісті, сауық-сайранды жайлауының да етек-жеңі қусырылып бара жатқанын ойлағанда, Абылайға кең дүние тар көрініп кетеді.

Жайлау-табиғат зергердің тоқып шыққан алып кілемі тәрізді. Сол кілемде етек-жеңін кең тастаған қайран елінің шалқыма көңілі досы былай тұрыпты, дұшпанын да ерітіп жіберетіндей қызулы болатын. Тегін қымыз, тегін ас үлкен-кішінің аузында. Үйге бас сұққан адамды бала да болса төрге шығарады. Күнде қыз ойнақ, күнде думан. Қыз ұзатып келін түсіру айларға созылады. Көкпаршылар жүреді даланы дүбірлетіп. Бәйгеге ат қосудың өзі бір таусылып бітпейтін қызулы құмарлық. Ат бәйгесі дала адамының делебесін қоздырып, жігерін шыңдайтын құмарлық емес пе!

Кенет, ханның көзі ақ орданың ішкі жиһазына түсті.. Шебер қолдан шыққан ою-өрнекті төсеніштер құттыханаға шебер үйлесіп мінсіз кіргіп тұр. Абылайдың көңілі сәтте көтеріліп сала берген. Киіз үйді құрастырып, басына пана, жанына сая еткен бабалары неткен құтты қол шебер десеңші! Тіккен үйлерінің тұрқы қара жер, көк аспанның үйлесімі болған да шыққан. Байтақ далада емін-еркін ғұмыр кешкен қайран елі табиғатқа зәредей де нұқсан келтірмей онымен бірлестікте болғанына өз басы тәнті. Аңқыллақ желге кеудесін тосып, саф ауасынан тыныс алған дала адамы қазақ жұрты табиғаттың төл перзенті екен-ау. Соны жақсы сезінетін Абылай: «Мына құтты қоныстан, кең мекеннен өлуіміз бар айрылмаймыз!» деп іштей тебіренер еді. Бұл сөзді оның жүрек соғысы қуаттайтын. Сөйткен даласынан қазақты бөлектейтін қандай күш? Алаштың кіндігін туған даласынан айырғысы келгендерді құдай табар-ау! Дала мен қазақ егіз ұғым емес пе? Бұларды бір-бірінен ажырату - жаратылыс заңына қиянат. Дала келбетіне қылаудай нұқсан келтіруге жоқ ждаһатты жұртының басына көтерген үйінің өзі табиғаттан ойып алғандай көзді суырып тұрады-ау! Көкарай шалғынды, мол сулы жайлауда қанат жайған киіз үйлер салтанатын тілмен айтып жеткізе алармысың!. Бір орында езіліп отыра бергенді қаламайтын жылқы мінезді қайран қазағына құдайдың көзі түзу келетіні далаға жақындығынан шығар-ау! Сүттен ақ, судан таза текті жұрттың басына көтерген ақ үзікті үйлері сұлтанға адамша тіл қатып тұрғандай көрінер еді. Кісіні ойға батыратын бір кереметі бар. Сондай толқыныста Абылай шұғыл ширығады. «Қазақтың бағы да кең дала, соры да - байтақ жазира. Сол шалқар кеңістікті емін-еркін

жайлаған елінің етек-жеңін көлбіретпей жинақы ұстамайтынына қынжылады. «Қазақ баққан тасбақа баққанмен бірдей» деп кім айтты екен?!»

Абылай ерсі ойдан іс жиді. Жау жағадан алып жатса, бөрі етектен алардың керіне баққан өз қазағына жасайтын қайраны бар ма? Басы қатты жүйріктей «шыға шаппаға» әуес. Жеке жортатын «бөрі бүлкек» әдеттері де бар. Азуымен тас шайнайтын қайран елінің не бір көкжалдарын көрді. Солардың өзіне серіктесігі, ерік-жігерінің демесіні болмаса, он жерден сұлтан болғанымен, ұрандап жауға шабар ма еді?

Сабасына түскен хан туашақ күйді пысықтай бастады. Домбыраға тіл бітіргендегі мақсапты қайран елінің арман-аңсары мен зар-мұңын кейінгі ұрпаққа қалдырудың амалы емес пе.

Абылай домбыраны бәйбішесіне сырғытты. Зерек әйел сұңғыла асапты сөйлете бастады. Артық қағыс, кемшін тұстарға отағасы ескерту жасады.

Ақбөпіш күйді тез меңгерді. Жүрдек тартыспен есіліп сала берген екпінді күй ел ертеңін меңзеген өршіл рухпен орда шаңырағынан шалқып шығып жатты.

Күй бірден бірге ауысып ойда егіншіге қырда малшыға жетті.. Көкейі ұзын күңгір сарында қайран елінің арман-аңсары, жігері мен өрлігі бар еді. Елім деген ерге де ажал жетеді, тұлпар да сүрінеді. Көл ортайып, бұлақтар да тартылады. Толқынды толқын еңсереді. Уақыттың қарпуына шыдас беретін не бар? Тастар да мүжіліп таусылады. Таулар да шөгінеді. Тағдыр тепкініне шыдас беру мүмкін емес.

Абылай бұл сұраққа бас қатырып жатпайды. Заманнан заманға ауысып ұрпаққа мұра боп қалатын елінің өнерінен үмітті. Өнерсіз ұрпақтың ерік-жігері босаң келеді. Содан да көкірегі шерлі сұлтан өнерге бір табан жақын жүрді. Домбыра тартқанда іштегі шері тарқайды. Жүрегі жұмсарады. Қиялына қанат біткендей болады. Сірә егделіктің салқыны болар, алпысты еңсергелі Абылайды жиі-жиі ой буатын боп жүр. Бес күнік ғұмыр- тіршілік көзді ашып жұмғанша өте шыққаны ма?! Қатын қалса бай табады, бала қалса мал табады. Өзі нығарлаған тақты ертеңгі күні басқа біреу иеленеді. Сонда соларың ел басынан өткен егесті жылдардың жаңғырығы тұрмақ там-тұм елесін көз алдына әкеле қойса деңіз? Болмағанды болды қылып төтелеп кететіндерге кім тоқтам салады? Халық жады ескірмейді, оны көмескілейтін таққұмар мен баққұмарлар екені

әлмисақтан белгілі. «Замана амалына өң беріп жаңаша қалыпқа түсіретін біз боламыз» дейтін өзімшіл көкіректер пайда болмақшы. Сондай жік-жармалар әр тұстан төбе көрсетіп жүр. «Төресіз де ел боламыз» дейтінді шығарған. Абылай ханды жұқартып жүрген жайт жалғыз бұл ғана емес. Орыстың тәрізі мынау: ішке бірте-бірте сұғынып қойынға кірудің аз-ақ алдында тұр. Іргедегі Қоқан хандығының қоқаңдай бастағаны Абылайды түнгі тыныштығынан айырды. Түбіміз де, діліміз де бір деп арқаны кеңге салуға болмайды. Оңтүстік өңірді жайлап отырған қалың ауылдардың ұйқысы шала. Соның бәрі Абылайға жүк. Шығыстағы қытай патшалығы «сендер бізге тәнсіңдер» деп елшісінен хат жолдайды. Осындайлық ішті-тысты қайшылықтар ханды еңселетіп барады.

Ішке орда сақшысы енді. Оразәлі ұстаның немересі Елдеске хан сүйсіне қарады. Кездікше лыпыған шапшаң өзі. Сұңқардай жинақы бітімінде шымырлық бар. Ұрысқа сан кірді. Бетпе-бет келген жау сарбазын тіке турап жібереді. Көбінесе ол ханның артын бағады. Сан қатерен қақты қолбасыны Абылай көкесін көзінен таса қылғысы жоқ. Есік көзінен әсте ұзамайды. Абылай оны қасынан ұзатпай, өзіне жақын ұстайтын еді.

- Жайшылық па? - діді хан оған жылы ұшырап.

- Ташкентте бүліншілік басталған дей ме?

-Оны біліп отырмын,-деді хан салқын сабырмен. - Өз жағдайың қалай? Арқадағы бауырларың аман ба?

- Көп болды хабарласпағалы.

Абылай тұнжырап кетті. Жетімдік көрген кездері есінен кетпейді. Оразәлі ұстаның шапғатын аз көрген жоқ. Қимай тұр мына жігітті. Орданың сенімді сақшысы болатын. Ауыр қиналыспен тіл қатты хан:- Сен еліңе қайт. Бауырларыңа қосыл.

- Елім осы ғой, тақсыр! Сізді қиып кеткенім, адамшылығыма мін емес пе?

- Оны білгенің естілігің, - деді хан қаршығадай жинақы жігітке сүйсініспен қарап, - Ескілікті сөз бар халықта: «Ханға жақын жүрсең, астындағы атың кетер, не мойнындағы басың кетер» - деген. Ама-ныңда үйіріңді тап. Атаңа Оразәлі ұстаға берген уәдем бар. Ол кісі қартайды. Кәріге сүйеніш болғанның өзі есті жігітке ел ұстағанмен бірдей. Хан қазынасынан үлесінді ал. Түбінді білетін шығарсың?

- Шанышқылымыз хан ием!.

- Уақа емес, бәріміз де Алаш жұртының кіндігіненбіз. Арқаға артынып-тартынып қайт. Ол жақта шеккі көре қоймассыңдар «Абылайдың аталығымыз» десеңдер бес мейрамның жөн білетіндері беттеріңнен қаға қоймас. Атығай-Қарауылдың жөні бөлек бәрінен.

Хан тұнжырады. Не бір қызықты да қызуды шақтарына куә Арқа даласын, қайран Көкшені қалай ғана ұмытсын! Бір күнде алты отау тігіп, алты қызын қойнына салған Атығай-Қарауылдың қарызы бар мойнында. Бес мейрамның үлкен-кішісіне тағар титтей де кінәсі жоқ. «Ағайынның азары болғанымен, безері жоқ». Дауласуға бар да, жауласуға жоқ кең пейіл Алаш жұртына қисынсыз кінә тағудың жөні келмейді. Жаратқан Иенің алқауы шығар-ау. Не бір жез таңай жыршылар мен көреген жыраулар қырық сегіз жыл ат үстінде жүргенде қасынан табылды. Бойына қонған қарым-қабілет халықтан ауысқан. Шешендік пен көсемдікті де солардан жұқтырды. «Батыры жоқ ел жетім, бақасы жоқ көл жетім» деп отырар еді көне көздер. Ел қорғаны батырлардан кенде емес қазақ жұрты. Әттең қарымы аз, от қаруға қол жеткізе алмады. Соны өзі арман қылады. От пен оқтан тайсалмайтын сан боздақ ұрыста ажал құшты. Жекпе-жекте жан тапсырған батырлар қаншама. Қанжығалы қарт Бөгенбайдың беті қатты батыр еді. Шақшақұлы Жәнібектің де қимылы ересен-тін. Қайсы бірін айтып тауысады. Қасынан екі елі ажырамайтын қарауыл Жәпек батыр есінен еш шықпайды. Дарабоз Қабанбай батырды арқа тұтатын. Дуалы ауыз абыздардан жақсылықты көп көрді. Төле бидің батасын алды. Қаз дауысты Қазыбектің даналығынан сусындады..Бұқар жырауды аз күн көрмесе алаңдап жүре алмайтын еді. Үмбетейдің төгілме жырына құлағының құшыры қанбай-ақ кетті. Төрелер әулетіне де тағар кінәсі жоқ. Әз-Тәукеден қалған қасиетті тақты көзінің тірісінде ұсынған Әбілмәмбет ханның кеңдігін қалай ғана ұмытсын!

Ой иектесе дене құрысады. Бойы ауырлай берген соң, сыртқа шықты. Ордаға жан-жақтан ағылған қарулы топта есеп жоқ. Тағы бір аттаныс кезегін күтіп тұрғанын біле қалған Абылайдың кәрі жүрегі шімірігіп кетті. Кеудесін намыс кернеген отты жылдарда алдында өткел бермес су тұрсын, түпсіз терең ор тұрсын мәу демейтін еді. Тәуекел деп тарта беретін. Қанын қыздырған аламан айқас жас сұлтанға көкпар тартқандай қызулы көрінетін. Ұрысқа кіргенде көз алды қып-қызыл от жалынына толып кетер еді. Сол отқа сан түсті емес пе? Көзсіз батырлығын елеп-ескерген қайран елін қыспақтан шығара алмай тынысы тарылады. Анталаған жау қазақ жұртын жұтып қоюға бар. Қасақы дұшпан іргеден сығалағанын қоятын түрі жоқ. Ордаға лек-лек боп келіп жатқан қарулы жасақты көргенде Абылай баяғы бетті шағын есіне алды. Ту-ту алыста артта қалған жылардың жаңғырығы құлағына еміс-еміс жеткені болмаса, анық елесі көз алдына келе қоймайды. Осы күнге аман-сау жеткеніне шүкіршілік еткені де жөн-ау. Өкінішке

малынған жүрегінде сау-тамтық қалмаған. Сыртында ғана сұс бар, іші толған көк запыран. Соны білетін кім бар? Кең етек бейғам елінің марғаулығына қынжылады. Жам отындай лап ете қалып тез басылатын қаукөрік әдеттерін қойдыра аламай-ақ қойды. Десе де өз жұрты қазағы болмаса, бұл кімнің шікарасы? Ел бірлігі үшін майданға түскен жалғыз бұл ғана ма? Бұрынғы кезеңдерде өткен не бір от кеуде сұлтандар мен хандар қайран елі қазағы үшін жорықта жүріп шыбын жанын пидә етпеді ме. Әз-Жәнібектен тараған он үш хан жаумен жағаласта ат үстінде жүріп жан тапсырды. Ер болып туып ез болып өлгеннен сақтасын, тәңірім!

Абылай хан сырттағы бейберекет дүбірдің себебін біліп тұр. Ордада байыздаған аз күнгі тыныштықтың шырқы бұзылатын түрі бар. Соны ойлғанда, жүрегі түйіртпектеліп сала берген. Бойда жүрген сырқаттың сабағын тірі жанға сездірмеуші еді.

- Аттанайық, хан ием! - деді мың басы жас батыр, - Іргедегі сарттардан көріп тұрмыз көресіні! Әскер дәрегейіңізде.

Мұндай тас түйін шақта Абылайдың арқасы ұстап кететін еді. Сәтте ширықты ол. Қолдың қарамаы мол көрінгеніне делебесі қозды. Хан кеңесінде шешілген шаруа еді. Орайы кеп тұрған аттанысқа іштей сәттілік тіледі. Сөйткенше болмай, әскер шоғырынан суырылып шыққан біреу: «Уа, жұртым, Абылайдай ханы бар біздің не арманымыз бар!» - деп саңқ етсін. Сол-ақ екен, мүтін қосын: - Абылай! Абылай! Абылай! - деп хан ордасын басына көтерді.

Орда көсемі ұранға елікпеді. Өзіне арналған азалы жоқтаудай сезілді. «Халықтың ұрынына айналған Абылайда не арман бар?» - десіп жатты бұлттай тұтасқан қалың қол.

Абылай жорық атына дік етіп жеңіл мінді. Кәнігі Ақбоз тарлан пысқырынды, артынша тарпынды. Хан ойына күдік алды. Бұл жолғы аттаныс «жау қайдалаған» шапқыншылыққа жақын еді. Қалмақты типылдап, орыспен мәмілегерлікке келіп, қытаймен бейбіт келісімге қол жеткізген тыншу кезеңде, іргеден сұғынып көз алартқан қоқан хандығының біраз бөлігін өзіне қаратып алуды көздеген Үшжүздің қолы ұрт қимылмен тым төске өрлеп кеткенін неше жерден көреген болса да, Абылай хан ақыл сарабына салып бағамдай алмаған. Соны ет жүрегімен сезінген оның бұл жолғы аттанысқа құлқы жоқ болатын. Талайғы шаңды жорықта алғы шептен көрінетін қолбасы шұғыл аттаныста белсенділік таныта қоймады. Бойы ауырлай береді. Басы зіл қара тас. Түсі де оңалмай қойды. Шым-шытырық бірдеңе. Балаларын жиі ойлайтынды шығарған. Ел қамымен жүріп бауыр еті перзенттеріне әкелік мейірімін төге алмағанына өкінеді. Жұбайларына да салқынси беретін. Халық

тағдыры сынға түскен алағай-бұлағайда жар төсегінде омалуға мұршасы қайсы? Келін алып қыз берген құдаларымен құйрық-бауыр жесісіп әмпей-жәмпей болғаны да шамалы. Қыздары қай атаның табалдырығын аттағаны толық есінде қалмапты. От басы. ошақ қасының қуанышын қызықтаған еркекте не арман бар? Үй ішілік күңкіл-шұңкіл кісіні бір көтеріп тастайтын жан жарасымы емес пе. Сол жарасымнан да қалыс Абылай хан. Досқа пейіл, туысқа бауырмалдық көрсетуге де мұршасы жоқ-тын. Арпалысқа толы ала құйын заман етек-жеңді кең тастауға ұршасын келтірді ме? Өзін демесіндейтін бір күштің ырқымен кеуделеп кеткенін есіне түсіргенде, кәрі көкіректің запыраны қозғалып кететін боп жүр. Бақ пен тақтың әуселесімен тым биікке өрлегенін енді ғана сезіне бастаған-ды. Хан тағы төменде. Жәпірейген аласа тақтан ұзамай омалып қала берсе, онда бұл салбөксе хан атанғаны ғой. Тақ аласада тұрғанымен, тақта отырған ханның аңсары биікте болуға тиісті. Халыққа әмірін жүргізген билікшіге жер бауырлаған жайдақтық жараспайды. Жайбасарлыққа салыныпса, онда ондай тақ иесін дұшпаны былай тұрсын дос-жараны да иектеп алады. Содан да Абылай хан қойдай қоңыр момын жұртына баз-базда мінез көрсетіп қоятын еді.

Кейінгі кездері ол жұрт назарынан тайсалатынды шығарды. Көптің көзі шыдатар ма? «Ләппай тақсырлаған» жарамсақтан жүзін сырттатып алатыны бар. Бір мінезі жақпай қалғаны үшін қара халықты жазғыру орынсыз. Көңілдінде бұғынған бір «әттегеней» бар тәрізді. Соны тап баса алмай дағдарады. Сөйтсе, көкірегі көкке шығып кетіпті-ау. Тым биіктеп кеткенін қалай байқамаған? Осындай толқыныстағы Абылай оңашада ойға берілетін еді. Он жерден биікте жүргенімен өзінің қара жерден ұзай алмайтынын қатты сезінетінді шығарған. Тал бесікте тербелген адам пақыр түптің түбінде жер бесікке түсуге тиісті. Кенет, Абылайдың назары көк жүзінде самғаған қыранды шалды. Тау бигін мекен еткен алғыр құс та күндердің күнінде етекке түсуге тиісті. Биіктікті мұратына балаған көк еркесі тіршілігі тұйықталар тұста туған даласына жетіп жығылмақшы. Кереге қанаттары жайылған қалпында бір моланың іргесінде қала береді. Бақса, биіктік кім-кімге де мәңгілік тұғыр боп қалмайды екен.

Таяуда түс көрген. Тау ішінде аң аулап жүр екен дейді. Серіктерінен бөлініп жапа-жалғыз қалапты. Қасынағы нөкерлерінің бірі де көзіне түспейді. Биікте өзі ғана тұрғаны қалай? Шыңның ұшар басынан төменге қарауға жүрегі дауаламай жүзін сырттата берген. Тым биікке шығып кеткеніне пұшайман. Нөкерлері төменнен:

«Түсіңіз етекке, хан ием! - деп дауыстайды.

Өздерің кеп қолтықтап алмасаңдар, етекке түсуге менде дәрмен жоқ! - дейді хан.

Сізге біз тауға шық дедік пе? Шыққан өзің, түссең түс, түспесең қой! - дейді етектегі қара тобыр.

- Әй, жарқындарым! Бұл не бұлтақ?! Мен Үшжүздің ханы Абылай сұлтан емеспін бе?-дейді ол жан даусы шығып.

- Биікке шығу оңай болғанымен, етекке түсу қиынның қиыны. Соны қаперіңе алмағаныңды кімнен көресің?

- Соған өзім де өкініп тұрмын! - дейді Абылай өңіндегісіндей қынжылыспен. - Бір жолғы білместігімді кешіріп, төменге түсуге жәрдем жасаңдар! Қазақтың ұлы ханы тау басында қалып кетіпті деген атаққа қалу сенерге де мін.

- Жоқ! - деп саңқ етті біреу, - Саған біз тауға шық деп қашан айттық? Қаласың сол тауда. Тым биікке өрлегеніңнің жазасы осы!..

Абылай пұшайман. Бұл не түс? Әлде ажал ма арбап жүрген. Қалың қолдың соңында ілбіген ханның мимырт жүрісіне ілескен нөкерлері Абылайдың суық назарынан ықтап ат басын ірке берген. Үнемі алға шығып дағдыланған ақбоз ауыздығын қарш-қарш шайнаған уытпен жұлқынып еді, иесі тізгінге сүйеді. Түйсікшіл жануар хан иша-расын мақұлдаған бағыныштылықпен сау аяңға басты. Қолдың алдына шығудан тартынған ханға ешкім де батып сөз айта алмады. Есті ат Ақбоздың да екпіні баяулап момақан мимырт жүріспен келеді. Бұрын-соңды мұндайлық тұйықтыққа бармаған ханның әскер соңында ілбіген өнімсіз жүрісін қош көрмеген хас батырлар әміршіге қиыстап еді. Абылай «әрі-әрі» деп қолын сермеді. Осындайлық тұңғыық ойға беріліп кеткенде ханға батып сөзін өткізетін Тайпақ жауырыншы болатын. Түсі оңалмай, ойға алған ісі орындалмай басы қатқанда Абылай салған құмалағы айнымай келетін диуана шалыстау одан сыр тартатын еді. Түбі қазақ болғанымен қалмақ ішінде өскен ол табиғат тылсымынан сыр тартып, көріпкелдігін айналасындағы құбылыстармен ұштастырып, жарқыраған ай, жымындаған жұлдыздармен де үнсіз тілдесетіні бар. Жауырынға қарап сөйлеп кеткенде оны тоқтата алмайсың. Құмалақты екі ашпайды. Көріпкелдігін кім-көрінгенге жайып салмайтын ұстамдылығы бар өзінің. Көбінесе ол қазақтың ұлы ханы Абылайға ашылады. Онда да көңіл күйі дұрысталса ғана. Қандай жағдайда болсын жорамалы жобалы боп шығады. Кесіп айтады. Абылайдың сенімінен шыққан ол өзін еркін ұстайды.

Қол бастап алда жүретін әміршінің қосын соңында келе жатқанын көріп қалған Тайпақ солай қарай қиыстады. Абылайға таяп келген ол: - Уа, хан ием, жол болсын! - деді ашық үнмен.

- Әлей болсын! - деді хан оған іш тартып, - Қайда жүрсің? Көрінбей кеттің ғой.

- Сізден қашыртады мені. Қанша дегенмен шикілігім бар.

- Ой, жолың болғыр, олай деме! Сенің түбің қазақ емес пе?

- Құлдық тақсыр! - деді ол атынан домалана түсіп, - Ақбозыңыз мұңайып келеді ғой.

- Алға озайық дейді, жануарым! Оған менде жетіскен көңіл жоқ, - деді Абылай көріпкелден сыр тартып, - Алға оза-оза жалықтым. Жалықтырып жіберді ит тіршілік! Халық деген де төңкерілген сағым емес пе. Сырты құбыл, іші ойнақ келеді. Қиынға сала-сала суымды қайтарып бітті. Айтқаныңа көніп, айдауыңа жүре қоятын кім бар? Осы қалпында қала берсек тоз-тозы шыққан қалмақтың кебіне қазақ елінің ұшырамасына кімнің көзі жетеді? Көріпкелсің ғой, сөйлеп көрші.

- Сөйлей алмаймын, тақсыр! Сіздің халық «Басқа бәле - тілден» демей ме. Қалмақ ішінде жүргенде мен «жаман ауыз» атанып қуылып кеткенмін.

- Жә, менен не хабарың бар? Ел іші не дейді, сен не дейсің?

- Мен құдай емес пендемін ғой, тақсыр! «Жаманның айтқаны келмейді сандырағы келедінің» кері де менің дәсерсіп жүргенім.

- Оның да жөн, - деген Абылай құрыстанған бойын ауырсынып, - Түс көрдім жақында. Соны жорып көрші.

- Екі сөйлей алмаймын, тақсыр! - деді ол қынжылыспен, - Мұлт кетіп жүрсем басым кетеді ғой.

- Қазақ жұрты ислам ғұрпына сүйенеді. Мына бес күндік тіршілік «жалған» делінеді. «Түсі оңалмаған адамның ісі оңалмайды.» деген тұжырым бар халықта.

- Солай ма, хан ием? Айтыңыз көрген түсіңізді. Хонтайшы Қалдан Сереннің түсін жоримын деп кезінде басыма дау сатып алған пақырмын.

- Өз үйім өлең төсегімде жатып көрдім бұл түсті. - деді Абылай мұңайыңқы кескінде, - Тауға шыққан екенмін деймін. Төменге түсе алмай зар еңреп жатып оянып кеттім. Тұла бойымды тер жуып кетіпті. Тозыңқы көкірегім көрікше көтеріліп басылып біразға дейін тынши алмадым.

- Пәлі сол ма!? - деген көріпкел балаша мәз болып - Бұл бір тамаша түс екен! Ғұмырыңыздың дені ат үстінде өтті. Атыс-шабысты көп көрдіңіз. Үнемі биікте жүрдіңіз. Атағыңыз алты алашқа жайылды. Сізден ойда орыс сескенді. Қырда қалмақ бұғынды. Шығыста Ежен хандығы өзіңізбен тең дәрежеде санаса білді. Алты алаш ашса алақаныңызда, жұмса жұмырығыңызда болды. Бүгінде Үшжүздің

ұлы ханысыз. Содан да биікте жүресіз. Биіктік-сіздің қасиетті тұғырыңыз.. Еліңіздің діттегені де - сол меже.

- Шың басында жапа-жалғыз қалғаным не дейсің?

- Көңіліңізге келсе де айтайын - деді көріпкел қабағын түйілдіріп - Артыңыз жаман болмас. Ел-жұртыңыз бар. Кіндігіңізден тараған ұл-қызыңыз бар. Әйтсе де, мына көрген түсіңізге қарағанда, бар атақ-айбыныңыз өзіңізбен бірге кететін сыңайлы. Аруағыңыз биікте болады. Атақ-даңқыңыз дабырайды. Рухыңыз қазақ елімен бірге жасайды.

- Тап баспай тұрсың?-деген Абылай наразы пішінде, - Тау басында жапа-жалғыз қалғаным есіме түскенде денем түршігеді.

- Ол енді белгілі жағдай, - деген көріпкел көзімен жер шұқып, - Биіктік сізге ғана бұйыршақ. Өзіңізге тән. Шыңғысхан нәсілінен енді сіздей сұлтан туа қоюы екі талай?! Тау бигінде жеке қалғаныңыз соған меңзейді. Бар атақ-аброй сұлтандық пен хандық өзіңізбен бірге кетпесе не қылсын!?

Абылай тоқталып қалды. Көріпкелді сөйлете беруге жүрегі дауалмады. Бұл жолғы аттанысты болжап бер деуге аузы бармады. Соны сезе қалған болжамшы ақбоздың кекілінен сипағыштай берген.

- Мына аттанысты не деп жорамалдайсың? Жолымыз бола ма?

- Біреу жеңіледі, біреу жеңеді. Оған менің көзім жетпейді. Оң сапар тілеймін сізге, хан ием! Әйтсе де, ақбозыңыздың қабағы түсіңікі екен. Көзінде жас тұр.

- Ол ненің жоралғысы?!

- Білмедім, хан ием! Шабыс тілегені шығар, тарлан боздың?

Хан көріпкелдің аңсарын ұқты. Жорамалын астарлағанына кешіріммен қарады.

Абылай іле қол бастап шыққан батырларды ақылдасқа шақырды. «Қан төгіске бармаңдар. Кектесіп кетеді көрші ел» - деп тапсырды оларға. Тағы да біраз нұсқау берді де, атының басын ірікті.

Арыс жағасы тамылжып тұр екен. Жеміс-жидегі мәуелей бастапты. Асау ағысты өзен жазды орталаса да екпінінен жаңылмаған. Айдыны құс базарына айналған. Толқынды иірімінде шоршыған балықта есеп жоқ. Осындай құтты да, құнарлы қоныстарды еншілеп қалу үшін хан пидә жағаласпен өтпеді ме ғұмыры. Сөйткен жерұйықты жаттың теліме қалай беріп қояды?

Абылай өзен жағасына шатыр тіктіріп, ерулеп қала берген-ді. Балгерге тамырын ұстатқан. Ем-домның сан түрін тізбелеп көңілін күпті қып қойды. Домбыраға да жұбана алмады. Кәнігі аспап салғаннан қиыс тартты. Есілген майда ырғақтан жаңыла береді.

Шанақта булыққан мұңлы әуез «дүние қалды, дүние қалды» деп тақпақтап тұрып алғаны. Жұмсартып тігісін жатқызуға, көнер емес. Бір жат та азалы күңіреніс шанақты кернеп кеткен. Бұрын-соңды саусақтарына іліге қоймаған жат сарын толқындай өрекіп еркіне бағынбай қиыс тартты. Пернені басқан шабан саусақтары әлгі сарынға кенедей жабысып алған. Көкіректен булығып шыққан күңіреніс домбыраның өне-бойын өксікке толтырып жіберді «Жалған дүние баянсыз екен, өткінші екен.» Осылай деп өзі айтпайды. Домбырадан төгілген күй айтады. Көкірегін кеулеп кеткен жат әуезді басқа бір жұмсақ ырғаққа ауыстыруға шамасы жететін түрі жоқ.. Сәт сайын өршіп өрленіп алған зарлы күй асау толқындай өрекіпген екпінмен: «Дүние қалды, дүние қалды!» - деп ботасынан айрылған інгендей боздағаны тұла денесін түршіктірді. Хан ырқынан тыс туындаған күйге амалсыздан ден қойды.

Кәрі серігі домбыраны қолына алғанда соны бір күй шығарып тастайын деген ойдан аулақ-тын. Көңілін күймен демеп,салыққан бойына тыныс берудің амалы еді. Кәнігі сыр десте домбырамен ескілікті сарынды дамытуға құлқы болмаған соң, пернедегі саусақтарын еркіне жіберген-ді. Төтеннен кеп киліккен күй толқыны Абылайды басқа арнаға ойыстырды. Ширықты санадан суыртпақталған сарынды амалсыздан дамытты. Ырыққа көнбей еркін билеген жат сарын кәрі көкіректен шымырлап шығып жатты. «Дүние қалды, дүние қалды!» - деп күңіренеді сұңғыла аспап. Тау да соны айтады. Кәдімгі мылқау қара тасқа да тіл біткендей: «Дүние қалды, дүние қалды!» - деп төңірегін күңіреніске толтырып жіберді. Өзен-көлдер де: «Дүние қалды, дүние қалды !» - деп дөңбекшіп жатқан тәрізді.

Абылай домбырадан қолын айырмады. Күй екпін алып үдеп барады. Дүние кімдерден қалмаған?.Батырдан да, бағаланнан да қалған. Аузы дуалы даналардан да қалған. Сұлуға өліп өшкен сері - лерден де қалған. Көмейінен жыр төгілген ақындардан да қалған. Көбігі аспанға шапшыған көл де ортаяды, таулар да шөгінеді.. Қара тас та кезегі жеткенде типылданып тынбақшы. Әр ненің ақыры бар. Абылай домбыраны сөйлете түсті. «Дүние кімдерден қалмаған?!» - деп күңіренді іштей. Жарты әлемге шексіз билік жүргізген бабасы Шығыс хан да мәңгілік бола алмады. Жер жиһанның жарымын жамбасына басқан Ақсақ Темір де жер астына кетті. «Сенен де қалады, сенен де қалады!» деп сұңқылдайды көкейі ұзын сұңғыла аспап. Осы тұсқа келгенде домбыра шегі сырт етіп үзіліп кетті. «Біткен жерім осы шығар!?» - деген Абылай іштей торығып - Дүние менен де қалады екен!».

Сөйткенше, хабаршы жетті

- Тақсыр, жаудың беті жаман! Осылай қарай беттеп келеді.
- Қазақ қолы қайда?
- Үш күншілік жерде ерулеп жатыр. Күш жиып соғысқа кірмекші.
- Мыналардың ойы не?
- Сізге қыр көрсетпекші ме?!

- Ә, солай ма! - Хан ширақ қозғалып сыртқа шықты. Атқа лып етіп жеңіл мінді. Ақбоз ауыздығын қарш-қарш шайнап көлденеңдей басады. Абылай қапелімде өзін қолайсыз сезінді. Теңселеңдей берген ол ерден ауып барып оңалды. Жау әскерінің беталысынан сескенген хан көзін жұмып алды. Жалған тіршілік көзді ашып жұмғандай бір сәттік қана болғаны ма?! «Өттің дүние, өттің!» дейді бір өктем үн. Кабағын көтеріп еді, бөтен адамдардың қоршауында тұр екен. Қасақы дұшпанның аяр амалына, сатқындығына шыдамай кеткен жүрегі атқақтап аузына тығылды. «Дүние қалды, дүние қалды!» деген азалы үн төңірегін жаңғыртып жіберді. Әйтеуір бір жақсысы, ат үстінде тұр екен. «Қайран елім, қазағым!» деп айтып үлгерген еді. Жоқтаудан бетер ширыққан күй сарыны «Дүние қалды, дүние қалды!» - деген күңіреніспен шартарапқа таралып жатты.

Әлқисса, Абылай заманынан соң да қазақтың көші тоқталмай ілгерілей берген-ді. Алаш арыстары сан сүрінді. Жығылып тұрып, жығылып тұрып алға тырмысты. Терістікті орыс алды. Шығыста аспан асты елі қытай әмірлігі жонын дүрдитті. Осымен қабаттаса, ел ішінен ынтымақ кетті. Әр атадан билікшілер шықты. Бас-басына би болғандар қызыл сөзді суша сапырды. Сырт дұшпанға керегінің өзі осы.. Түстіктегі қалың қазаққа Қоқан хандығы сұғынды. Момын жұртты сүлікше сорды. Русия үстемдігі күшіне мықтап енген болатын. Қазақ ішіне дендеп ене берді, ене берді. Бекіністі көбейтті. Бұратана жұртты оздырудан да тоздыруды мақсат еткен орыс отаршылдары қазақ елін шұрайлы қоныстардан айырды. Самогоншы мұжық егініме түсті деп төрт түлікті аңша атты. Дауыс көтерген жергілікті жұртқа мылтығын кезенді. Нәжістен тұмсығын айырмайтын қорсылдақтарын қораға қамап ұстайтын әдеттері бар-тын. Мұңкіген сасық иістері жанды-жансызға жайсыз тиеді. Бауыздағанды қиынсынған иелері қорсылдақтың өкпесіне қанжар ұрғанда, төңіректі жағымсыз үн тітірентеді. Талпақ танаудың жанталаса шыңғырған даусынан ит ұлып, жылқы дүрлігеді. Балалар үрейленеді. Сен же, мен жегеге кенелгендер шошқаның майлы сүбелігін қарбыта асап, самогонмен жылжытады. Ащы захарға

масаңсыған мұжық сыртқа беттейді. Егін жайды шолып шыққан ол дағдыланған үйреншікті әдетпен мылтықтан оқ шығарады.

Немересін артына мінгестіріп мал көзеп шыққан қазақ шалы беймезгіл шыққан мылтық даусынан сескеніп «астапыраллаға» баса-ды.

- Пәлесінен аулақ, балам! Қара шекпенділерге жолама. Атып жіберуі кәдік.. Сасық суларын ішіп алғанда, ықты-жарды тыңдамай кететіні бар.

- Неге өйтеді?

- Бәрі бірдей өйтпейді. Білімді халық қой. Ішсе де табан жолдарынан жаңылмайды. Өз ақылдары өздерінде болады. Кейбір босандары масаңсиды.. «Орыс ойнына келгенін істейді» деп сондайларға қарата айтамыз. Ендігі бақталайымыз осы жұрттың қолында. Басқа амал жоқ.

- Мылтық ататыны несі?

-Жүректің отын алудың амалы. Бізді бұқтыра бермекші. Жеңген жау ғой бұларың. Алашта Абылай атты хан болған. Үшжүзге билік жүргізді. Абылайдың көзі кеткесін, береке қалмады қазақта. Айбарымыз еді-ау, жарықтық! Аруағыңмен желеп жебей көр!

- Аруақ деген не?

- Өлген адамның рухы, балам! Абылайдың өзі өлсе де рухы өлмейді. Қазақ елін аруағымен демесіндеп жатады.

- Онда жақсы болды ғой, ата! - Бала қуанып кеткен, - Мылтық ұстағандардан қалай құтыламыз?

- Бұлардан құтыла алмаймыз. Русия қуатты ел. Олардың ғылым-білімі бізге пайдалы. Оқымысты ғұламалары көп. Орыстар бізге қарғанда еңбекқор келеді. Егін салуға, жер тырмалауға төзімді. Маңдай термен айырады нәпақасын. Жатып ішер жалқаулыққа жоқ. Бейнетке мойымайтын қара жон шеттерінен.Қаптатып қала салып жатыр. Ағаштан түйін түйетін шетінен шебер.

- Білімді бола тұра түтін соратыны несі? Ащы суларын ішіп алғанда, түрлері бұзылып кетеді.

- Өскенде ондай жаман әдеттен аулақ бол,қарағым! Біз табиғаттың өзіндей тап-таза халықпыз. Арам асты аузымызға алмаймыз. Қиянатқа бармаймыз. Тұнықтан жүзіп ішетін жылқы малы тәртіздіміз. Біздерді жылқы мінезді дейтіні содан. От қаруға үйір болмадық. Содан да жауды басындырып алдық. Біздің ел заманында дәуірлеген. Шыңғыс хан сарбаздарының қатарында қазақ жауынгерлері де болған делінеді шежіреде. Арғы бабаларымыз көк түріктер осы мына кең байтақ далада емін-еркін ғұмыр кешіпті. Түрік қағана-ты делінген алып мемлекет сандаған елдерді дәңгейіне келтірген.

Ондаған ұлттардың басын біріктіріп, ел қатарына қосқан. Біздер, қазақтар, түрік қағанаты билік құрған ата қоныста отырмыз. Қалмақтармен екі ғасыр бойында жауластық. Сонда да ығыспадық ежелгі мекеннен. Қалмақтар қанішер өлермен жұрт еді Ақыр-соңында жойлып кетті. Бізді жат елдің білімпаздары « жабайы далалықтар, көшпенді ел» деп кемсітеді. Бекер сөз ол. Ондай қисынсыз лақапқа иланба. Ата-бабаларымыз табиғатты кие тұтқан. Шөпті жұлмаған, суды лайламаған. Мал тұяғына ілесіп көшіп қонған. Жайлымды тұяқ кесті етпеу үшін жұрт жаңалып отырған. Соны басқа жұрттар өздерінше топшылап «көшпелі, көшпенді» деп қате тұжырым жасаған. Қазақ халқы әуелі құдайға, содан соң ата-баба аруағына сыйынады. Дала заңына бағынып келген еді. Жесірін қанғытпаған, жетімін бауырына басқан. Өле жегенше, бөле жеген. Кәриясын абыз тұтқан, ақ шашты аналарын ардақтаған. Сөйткен ел бүгінде орыс заңына тәуелді. Абылай заманына зар боп қалдық. Алысты болжайтын көреген еді-ау, жарықтық!

Ата мен баланың күңкілінде қисын бар-тын. Ел шабылып,, өріс тарылғаны шындық еді. Кешегі еркін де азат ел орыс патшалығының сығымына түсті. Еркіндіктен айрылған қазақ елі амалсыздан сары ала шенді жандаралға бас иіді. Ел де солардың иелгінде, жер де патша өкіметінің меншігіне көшкен. Русия үстемігі жер нәрінен көрек алған қазақ шаруасын шұрайлы қоныстардан айырып, шөлейт өңірлерге ығыстырды. Жерсіз қалған момын шаруа ұлыққа жүгінді. Ұлық мұртын тікірейтті. Өкініштен бармағын шайнап тастаған арызшы даланы басына көтерді.

- Еркін де бейбіт елім-ау! Ата-бабаларымыздан мұра боп қалған қайран қара қонысым-ау! Жаттың телімінде кеткенің бе?

- Бүлінбе, пақырым! Жау алғалы неше заман! - деп оған ауыл ақсақалы басу айтады. - Ендігі тырбаныс кеш. Сорлы көнген, бетпақ жеңген заман осы.

- Қазақтан бір ұл тумағаны ма сонда!? - Жерсіз қалған әлгі шаруа өз басын өзі қойғыштай бастайды, - Мына қиянатқа қайтіп қана төземіз?!

- Сабыр ет. Ақырын күтейік. Бізден де бір ұл туар. Аруақ асықпайды деуші еді. Ақырын күтейік.

Ақырын күткенімен нәтижесі көңіл жұбатарлық болмаған. Он жыл арпалысты Кенесары хан азулы дұшпанмен. Аюша ақырған айбарлы орыс патшалығы дегеніне жетіп тынды. Қанжығада бас кетті, жетекте ат кетті. Намыс жұқарды, жігер жасыды. Елім деген ерлер жау табанына түсті.

Одан бері де нешеме ғасыр үргін-сүргінмен өткен еді. Қайран Алаш жұрты талай-талай қыспаққа түсті. Қажырын сарықпай қайратын шындай білген қайсар ел алғы күндерден үмітін үзбей, тек алға тырмысты. Аллаға деген сенімін жоғалтпады, ата-баба аруағына сиынды. Даласын кие тұтты, әр түп көдесіне әлем байлады, қара жерге тәу етті. Жайылымды тақырлап тастамау үшін жұрт жаңалап отырды. Тауының жуасын есеппен жұлды. Етектегі сарымсағына өнік шашпай қол тигізбеді. Жеміс-жидекті ырымдап тегін үлестірді. Аң-құсқа да аяушылық танытты. Ақтылы қой өрді қотаннан. Көкалалы көп жылқы көл тауысты. Сөйте тұра, «Малым - жанымның садағасы, жаным - арымның садағасы» деген мәрттіктен танбады. Жылды жұтқа санағанды ар көрді. «Құдай ала қайғыдан сақтасын, көппен көрген - ұлы той» деп пейілін кеңге салды. Ұсақ сәтсіздіктерге мойымады. Жат елдің жақсысынан үйренді, жаманынан жиренді. Сан сығымға түссе де, дінін саппады, тілін жоғалтпады. Дәстүр-салтынан көз жазбады.

Арғы дәуірлерді шолғанда ежелгі көне жұрт сақтардан қалған тұяқ, бергі кезеңдерге көз жібергенде түрік нәсілінің бір бұтағы саналған қазақ елі жиырмасыншы ғасырдың шығысы мен жиырма бірінші ғасырдың кірісінде Алланың алқауымен, ата-баба рухының демесіндеуімен дербес ел боп шаңырақ көтерді. Көк туын көкке желбіретті. Абылай хан армандап кеткен тәуелсіз заман орнады. Ел еңсесі көтерілді. Әр кеудеде қазақы намыс ширықты. Ұлт бірлігі нығайды. Іргесін бекемдеген қазақ халқы мәңгілік тұғырын тапты. Мақсат айқын - «Мәңгілік елміз!» Ата-баба аруағына тағзым! Абылай хан рухына тағзым! Қалың қазақ еліне құрмет! Көк аспан, қара жер саған да басымызды идік. Жаратқан Иеге құлшылық! Тәуба! Тәуба!

2006-2016 жыл.

ҚЫЗ ҚАЙЫРҒАН

(Күйші Тока Шоңманұлының рухына)

1

Бұл ауыл келімді-кетімдіге сығырдаң. Жұрт жаңалағалы қыдырмадан ада. Арнайы қонақ та көп аялдамайды. Жалғыз аяқтап елеусіз келетін қымызшылар сиреген. Қиқулаған салымшы алыстан орағытып өтеді. Ел аралаған сал-серілер де айбарлы ауылға еркінсуді азайтты. Жайлаудың түнгі думаны алтыбақан қызығы алыстағалы айдан асты. Қатын-қалаш, қыз-қырқынның жырқылы, шолжың мен ерке баланың бұртыңы да сиреп тыйылған. Адуын енелер мен өр тоқалға да тыйым салынған. Бұлардың иттері де арпылдауын азайтқандай, басыңқы үнмен үреді. Байбай шал, бақырауық атан, бай-баламшыл жалшылар да әбігершіл әдеттерін тастаған сыңайда. Асау өзен Зәйімке осы тұсқа келгенде екпінін бәсеңдетіп құмыға баяу ағатындай көрінеді.

Осындай қатаң тәртіп шұғыл тыйымға себепкер - әулет қожасы Тоқа болатын. Онсыз да алапаты басым қияпатты мырза кейінгі үш-төрт жұмада қатты қырланулы. Байлық пен бектікті қатар өрістетіп, үріп ішіп шайқап төккенін, билік тізгінін ұзақ жыл қолынан шығармай нық ұстағанын, ұстасқанын алып ұратын әлуетті болғанын былай қойғанда, жақсы ат, қыран бүркіт, сұлу әйелге ынтық серілігі мен мырзалығына қоса, Арқа даласын нақышты күймен тербеген ересен домбырашылығы алты алашқа аян. Келісті ер бітіміне орай сырбаз сыпалығы, кірпияз кіділігі және бар. Тамақты талғап ішетін, киімді де таңдап киетін, бой-басы таза сақа сері қылшылдаған қырық пен арыстандай айбарлы елу тұрмақ, кәрілікке ауыл үй қона бастайтын алпысыңды да еңсеріп, жетпістің шабан торысына ер салғалы екі-үш жылдан асты.

Бірақ соған қарамастан, серілікті әлі де тастағысы жоқ. Сұлуды көп көрген кәрі жанарға ауық-ауық мұң үйіріліп, қызға армансыз сипатқан жұмсақ арқада қалып кеткен ескі қытығы оянғанда, атқа мініп кететін аусар сері соңғы аттаныстан түндей түнеріп көңілсіз оралып еді. Қатты тұйықталған ол талға мінбелете тігілген ақ шаңқанның төрінде алақанын жастанып қыбырсыз жатады да қояды. Кәрі серігі домбырасын ұзақ шертіп құмықтыра тартқанда, тілмен айтып жеткізгісіз тәтті ырғақ дендейді. Соған тұшынып, соған жұбанған саңлақ күйші кейінгі екі-үш күнде сабасына түсе бастаған-ды. Үстіне батып кіретін Көрік пен епті жігіт Ұзақ қана. Өзге тірі жан мұнда бас сұқпайды. Атқосшы мен бәйбішесі де жөндеп сөзге жарымайды. Қашаннан аузы ауыр мырза соңғы

күндері тіптен тұйық. Әсіресе, Көрікке қырланулы. Қырық жыл отасқан жар жолдасынан ұрғашы атаулыда кеткен кегін қайтарғысы бардай бәйбішесінен суық сұғын айырмайды.

Бір есептен онысы орынды. Ішіндегісін жер түбінен біліп қоятын әккі жазғанды тұқыртпаса, жолына кедергі қоюы кәдік. Кезінде балағынан бала саулаған, қойны құтты, ауыл-аймаққа өтімді, келін-кепшікке жайлы, балаларына беделді, ақылды әйелден амалын асыру - бұған оңайға түспейтінін біле тұра, әдейі қырланады.

Бері-бәрі күні кешегідей көз алдында. Айттырып алған қосағына көңілі толмай қоңылтақсып жүрген күндерде, осы мына Көрікке ойда жоқта ұшырасқан. Отыздан енді ғана асқан жас болыс Ақмолаға жиі барады. Мойны алыс Ақтаудан үдере тартқанның өзінде үйез орталығана жолай бір қонып, қоналқаға зорға жетеді. Сондай суыт жүрістен ат соқты болған Тоқа Қорғалжын көлін жайлайтын нағашыларында екі-үш күн аялдады. Айдын жиегінде тігілген сәнді отауда іргені түргізіп тастап күй ырғағына берілгенді. Балбыраған дәмді дыбыстарды шанақтан сараң суыртпақтаған салалы саусақтары мейлінше қылап, бапты машықпен нәзік әуезді тереңнен толғайды. Жас күйші әлдекімдермен іштей бәсекелескен сыңайда. Ұстазынан озам дегені кеудемсоқтық. Өнер ұзын сойыл ұр да жықтың қолы емес, солақайлықты көтермейді. Әзірше Арқада Қазанғаптың Тәттімбетінен асқан күйші жоқ. Кейінгілер оның жаңғырығын қайталағанға мәз. Сұңғыла зерек Тоқа ұстазынан иық асыруды мақсат етпейді. Оны көбінесе табиғат тамашасы еліктіріп, делебесін қоздырады. Көл жиегінде дамылдағанда бақылайын дегені - сол тылсымның сиқырлы сыңқылы еді. Өне, көл еркелері де көрінді. Көгілдірін ерткен қос аққу суды сызып кеп жиекке тоқтады. Мойындарын айқастыра зауықтасып, нәзік сыңқылмен сыбырласа ма?

Жас мырза құлағына еміс-еміс жеткен.сұлу үнді домбыраға түсіріп дамытып әкетті. Аққулар елеңдесіп еліге сыңқылдады. Бәсеке ұзаққа созылмады. Су алуға келген бойжеткеннен ығысып, көл еркелері алыстап кетті. Мырзаның назары қапелімде, бейтаныс ұрғашыға ауды. Иін ағашты иығына қондырған қыз шелектегі суды мәу дейтін емес. Әдейілеп пе, болмаса жолы осы ма, бері қарай жүрді. Аса сұңғақ та емес, ортадан қалқыңқылау толықша келген бұлдырықтай сүйкімді бекзатқа мырза әуестікпен тесілді. Домбырадан қолын айырмай арудың су көтергендегі шайқақ жүрісін бота былпыңға салып, сылқым шертіспен тайлақша тайрандатты-ай!

Қыз аңырды. Бір жүріп, бір тоқтап дыбыс аулаған қалпында үй жаққа қарады. Қарады да жүзін тез тайдырды. Екі-үш аттап тағы

кідірді. Иығы талды ма, әлде іргеден сығалаған көздің сұғына арбалды ма, тізе бүгіп отыра қалды.

Сан құсты торына түсіріп әккіленген тәжірибелі құсбегідей делесі қозған мырза домбыраға жанын салды. Шеберлігін ұштай түсуге сылтау тапқанына елігіп, әрі елеңшіл бойжеткенді күймен тұсап тастағанына масайраған ол домбыраны жалықпай ұзақ шертті.

Қыз расында да, мықтап тұсалғандай еді. Көк құрақтан басын қылтитқан қалпы сұлу сарынға елтіп қыбырсыз ұйыды. Күй тынбай суға ағып кетуге бар, қозғалар емес. Соны сезген қонақ шарасыз іркілді. Өнерге ынтық бейкүнә жаннан жөн сұрауға оқталды да, үркітіп алармын деп тартынды. Алдын орағытып килігуге кісілігі жібермей дымы құрыды. Ел тізгінін ұстаған азаматқа көрінген ұрғашының соңынан жүгіргені ерсі.

Өзін зорға тежеген ол бейтанысты көзбен ұзатып салды да, іле атқосшысын шақырды. Қабақ баққыш қылап жігіт қожасының тапсырмасын қолма-қол тындырды. Қыз қонақпен жүздесуге келісімін беріпті. Қасында жеңгесі болатынын ескерткен көрінеді. Ескертуі орынды-ақ. Әдептен озбайтын ибалы екенін байқатқаны ғой. Алғашқы ұшырасу қос жүректің отын бірден-ақ үрлеп тұтатып жіберді. Әсіресе жігіт жүрегі жалынды-тын. Лапылдаған құштарлық еліктеі үрек, құралайдай сүйкімді үлбіреген бойжеткенді майша ерітіп жіберген. Атастырған адамы бейдауа науқасқа шалдығып, әліптің артын баққан оны дәулетті жас болыс Тоқа қырық жетіні үстемелеп, Көрікті қалың малға жығып алған-ды. Қорғалжын көлінің көгілдірін қолына қондырып, көңілін демдегені күні кешегідей. Атқан оқтай, шапқан аттай зымыраған қайран ғұмыр-ай! Содан бергі қырық жылдың әншейін бір көрген түстей елес боп өте шыққаны ма!? Қу тіршіліктің ізін ғана көрсетіп, бойын жасырған әккі түлкідей шырғалаңға киліктіргені аздай-ақ болмашыға еліктіріп, есер көңілді есек дәмелі ғып қоятын сайқалдығын қайтерсің! Көзден алыстағанды көнерген сезімнің кәрі құсына ілдірсем деген дәмесінен не шығады!? Тегеуріні мұқалып тұяқтары кетілген, қыжыры әлсіз қанат-құйрығы селдіреген сабалақ қыран түлкі алып жарыта ма? Жетпістің топыраш торысына ер салып, саят құрғанда қанжығасын майлай қойса бір сәрі, азабынан да мазағы асып түсіп, қансонардан олжасыз қайтса, анталаған дұшпанның табасына қалғаны емей не?! Көп жүгірген жүйрік аңдудан құтылған ба? Алдымен саған қойныңда жатқан қосағың дұшпан. Аңшылаған аусар сапардан тауы шағылып жер боп келгенде, бәйбішесі: «Батыр-ау, жолың болмаған екен-ау, жолың болмаған екен-ау!» - деп қасақана қылымсып өп-өтірік аярсыған-ды. Қыбы қанып масайрағаны «жолың болмаған

екенді» үстемелете қосарлағанынан аңғарылса да, сақа сері сырын алдырмай іштен тынған. Қызғаныштан да «өзің де сол керек» деген табалауы басым жалған мүсіркеу - діні қатты серінің ішіне мұз қатырған-ды. «Әп, бәлем, саған ерегескенде бар ма, тоқал алмасам қара да тұр» деген байлауын көкейіне мықтап түйген-ді. Кейінгі үш-төрт аптада бәйбішесі мен екеуінің арасы алшақтамаса, кіріге қойған жоқ. Төсегін жайлап, дәм даярлап беруден басқа да жұмысы жоқ ол осы үйдің отымен кіріп, күлімен шығатын күңі есепті. От басылық екеуара күңкіл-шүңкілі жайына қалған. Отағасы балаларына да салқынсып алған. Олардың үйге кіруінен шығуы тез. Атқосшысы ұзақ біраз күннен бері көрінбей жүр еді, соңғы кездері мұнда келуді жиілетті. Бір көзі таңулы. Өзінің айтуына қарағанда, көкпарда аттан жығылған көрінеді. Ұстамды көнпіс жігіт сырға беріктігімен жағады қожасына. Тоқаның көңілінен шығып, суын табу - екінің бірінің қолынан келе бермейді. Кісілікті кей-кейде кісәпірлікке ұластырып, басынан сөз асырмайтын тентектігіне қоса, мылтықша тез оталатын шапшаң да, қайсар жан өз дегенін болдыруға келгенде ақкөз өлермен.

Аузынан сөзі, қойыннан бөзі түскен ынжықтар оның сұсынан тайсалып, назарына ілікпеуге тырысады. Мыңқылдақ әнші сымаққа, тыңқылдақ домбырашыға жаны өш. Өмірде де, өнерде де бірегейлікті жаны сүйетін талғампаз Тоқа дарынсыздан бойын аулақ ұстайды.

Мұның күй тартысы бір жосын, басқалардан бөлекше. Көңілі есіліп нашаланғанда ғана шешіледі. Онда да тыңдаушысын талғап таңдап алады. Санасы тосаң, ойсыз ыржалаққа өнерін қор қылғысы жоқ. Осы себептен де күйшінің жолын қуған шәкірттері селдір. «Тоқа домбыраны ұрлап тартады, іші тар, қызғаншақ» деген өсек содан шыққан. Өнер саудалауды көтермейді. Даңғазалық - қас туындының шырайын кетіріп, шырқын бұзуы кәдік. Өзегінен өріліп шыққан сылқым күйлерін қызғыштай қорып, бауырынан шығармауынан - өліп-талып көрген жалғызын суық көздің суғынан қашыртып қорғаштаған әкенің жанашыр пейілін көруге болады. Соны пайымдап тап басуға келгенде бәтуасыз көп шуылдақ қасақана тая соғады. Сыпсыңға сырық жалғағандағы күйшіге тағар кінәсі егіздетпей, жалқылатқан өнердегі сарабал сараңдығы. Жалқы туындысының өзін жүйріктей жабулап, жұрт назарынан қашыртқаны, ішіне шек айналмайтын қытымырлығынан дейді қыл ауыздар. Мұның соңғы күндердегі тұйықталуын әркім әр саққа жүгіртіп, ағаш атқа мінгізіп әкеткен-ді. Тоқа бейдауа науқасқа шалдығыптыны айтыңқырап жүрді де, біреуден өлесі боп таяқ

жепті дегенді қисындырды. Оны біраз көптірген соң, жеңсік құмар соққан емес пе, қартайғанда шыбығы сыздап тоқал алам деп әлекті салып жатқан көрінеді деп өршітті. Қабындаған алып қашты өсек айбынды ауылды сыртынан бұғанымен, ішіне ене алмаған. Айбарлы отағасының қабағынан ыққан үлкен-кіші ауыз бағып әліптің артын бағулы. Мырзаның оқыстан ширығуы алыс көкжиекті орағытқан қалың бұлт құрсауын көзге елестеткендей еді.

Түнерген ауыл қожасы нақ сол нөсердің кейпінде. Найзағайын ойнатпай, шатыр-шұттыр күркіреп селдетпей тынбақшы емес нөсер бұлты. Жауғанынан дауылы басым шығып, долыға ұласса тыйлған қиыны сол. Күркіреп, күркіреп күн де басылар, сел де тынар, бірақ құдайын ұмытқан адам пақыр қара жерге басы жеткенше бір-бірімен қырқасудан, қырық пышақ болып қидаласудан жалығар ма. Сақа серіні де сергелдеңге салып, тозған көкірегін булықтырған сол бітіс-пес егес. Ел намысын ұстанып ата жауымен қидаласса, ердің құнына, нардың пұлына бола басы дауға іліксе арман не. Болмашыдан сүрініп аяғы кеткен кәрі боздай мертіктіріп тастаған жоқ па. Бұл не көрмеген тас маңдай! Өліп көрге түскен жоқ, одан өзге сүркілдің санын өткізді керт бастан. Атадан қалған аз дәулетті молықтырсам-ау, мың қарабас қойды айдап, құйрық-майды шайнасам-ау деп бір шыбындай жанын отқа салғаны, одан билік тізгініне таласып, жуасты бұқтырып, жуанды ықтырғаны, тентекті тезге салып, арызшыл даукестердің азуын қаққаны, момын жұртты қасқыр қамаудан арашалап, кедей-кеп-шікке есе-теңдік әперем деп әділет жолын қуғаны - күні кеше ғана еді. Нәтижесі өзіне аян. Жоқшылық мазақ болғанда, байлық- азап. Өрістегі жылқыңды ұрықарыдан, қотандағы қойыңды ит-құстан қоримын деумен-ақ түнде ұйқың қашып, күндіз күлкің сұйылады. Әкімдіктің де жетістіргені шамалы. Қара тобыр айтқаныңа көніп, айдауыңа жүре қойса - мерейіңнің өскені. Бәтуасыз көп те бір, көбік ауыз көпірме де бір, бірін ұйытсаң, екіншісі ереуілдейді. Сөзге қонақ бермейтін сыңар езулер мен сырық білеген әпербақандар, бәле қуған қара ниет жау жеттілер өзіне қарсы тізе қоса шеп құрғанда, алай-түлей боранда анталаған бөрілердің қоршауында қалғандай жаның мұрныңның ұшына келіп, демеуші достан жәрдем күтесің. Арашаға ұмтылған жәрдемшінің нем кеттісі көпе-көрнеу көзге ұрып, жігеріңді мұқалтады да, опасыз достан түңіліп сырт айналасың. Бірақ оған жымысқы достың несі кетеді. Бір күндігін ойлаған бітеу көкірек кім алдына жем тосса, соған бас шұлғып, мес қарын тырақыдай көбеңсіп шыға келмей ме! Есектің ақырғаны мен түйенің бақырғанынан сүйкімсіз не бар? Бәрінен де әлгі теке тойлы көбеңнің шәңгірі өткір.

Тіке құлағыңды жеп тастайды. Кімнің тарысы піссе, соның тауығы болған опасыз жолдас жуан өңеш қомағай көбеңмен мәнзелдес. Соған анық көзі жеткен. Е, бұл не көрмеді дейсің! Төрт-бес жыл болыстыққа сайланып атқа мінгенде де төбесінен қиқу кетпеді. Тоң мойын томырық, барып тұрған тәкаппар, жігітшілікке үйір күнәқар деген атаққа ұшыратты. Жікшіл топ соңына шам алып түсіп, ит жеккенге айдатып жібере жаздап, әупіріммен жазасын жұмсартып, екі жыл жер ауып, Көкмөлдірдің көбік шашқан толқынын, Көкталдың көз жасындай мөлдірін, Ақтаудың ақ атандай сүйкімді бітімін, Дараның құнарлы қойын-қолтығын домбыраға көшіріп, сағыныш күйін есідіргені естен шығар ма, әсте.

Кесігін өтеп ата қонысына оралған соң, басыңқы көңілін желпіндіру үшін ел аралап сейіл құрған-ды. Шу бойын құлдап Қаратау асты. Не бір дәулескер күйшілерді кезіктіріп, өнер айдынына армансыз құлаштаған. Тынысы ашылып, шеберлігі шыңдалғанда, Көкшені шолып сексен көлді тамашалады. Баян тауын бөктерлеп, Ертістің ағысына қарсы жүзді. Қарқаралыны армансыз қызықтап, Шайтанкөлдің сұлулығын күй тілімен өрнектеді. Ұстазы Тәттімбетке тауап етіп, бейітіне әлем байлады. Сері көңіл сонда да тыншымаған. Сұлу қыз, жүйрік ат, қыран бүркітке ынтық күйшіні аяқтан шалушылар енді осы тұстан табылып, қастықтың жаңа түрін ойлап шығарды. Бәйгенің алдын бермейтін жұмырық жүйрік атанған Тайқасқасын қасақы көре алмастар қол-тығына біз сұғып мерт қылды.

Ұстарадай қылпыған қырық пен елудің тең орталығында басы тағы дауға іліккен күйші көршілес Шонай ауылының алтайысына құсын түсіріп, екі елді егер-дегер қылғаны бар. Құндыздай сүйкімді, құба талдай майысқан көрікті перизат жігіттің сұлтаны атанып сұлудың көзін суырған, домбыраны сылқым шертіп аққуша сыңсытқан серіні құлай сүйіп жан-тәні қалмаған-ды. Пісуі жеткен жемістей мөлдіреген Айбаламен қызық-құмарға батқаны соншалықты ұзаққа созылмаса да, сүйкімді арудың бойды еріткен ерке қылығы, таусылмас назы жүрегінен кетер ме. Айбала үшін қыз ағаларынан таяқ жегенін қалай ұмытсын. Бірақ, кінәлі өзі. Қалыңдығына ұрын келген жас күйеудей түнделеткен күйшіні орта жолдан ұстап алған он жігіт енді қайтып бұл маңға аяқ баспастай етіп сойылға жыққан-ды. Кейін сол сүргін ел арасына ала құйын өсек боп тарап, тиісерге сылтау таппаған бақталастарына қыруар ұпай әперді.

Ұпайын молайтқан дұшпандары Тоқаны күні бүтін қаралаумен әлек. Сондағы қоятын кінәсі, тағатын айыбы - ұрғашыға тынышсыздығы. Айбалаға ұрынса бұйрықты махаббат қыстады. Назарын

тұсаған айдай ару құшағын жайғанда, қарап қалатын бұл ма. Махаббат мастығына батып, ғашықтық азабын бастан өткізбеген бітеу көкірек не біледі?! Әрі-беріден соң, серіні сергелдеңге салып жүрегін кемірген, қабындаған дерттей тұлабойын безгекше буатын - күй толғағы емес пе. Болмашы бақ, шығымсыз барлыққа масайып, жал-ған кісілікке буазыған тоғышарлар өнердің қадірін қайдан білген. Оларға салса домбыра тыңқылдатқан еріккеннің ермегі. Көңілінің сайтаны басым сідік масы селтеңбайлар айналысатын әуейі машық. Оның сиқырына, арбалған әумесердің екі дүниеде жүзі шіркеулі, күнәсі шаш етектен. Адамдарды түзу жолдан тайдырып, нәпсісін қоздыратын азғырындыдан қызығы қашық жүрген.

Күйшіні төңіректтейтін қаңқу осыған саяды. Ауруда шаншу, сөзде қаңқу жаман екенін біле тұрса да, Тоқа домбырадан еш ажырамады. Жан сергітер жұбанышы ескі көз мұңдасын қолтығынан ұзатпай жүрегіне таяп ұстайды. Тентекті жөнге, қисықты тезге салам деумен-ақ жігері мұқалып, қайраты жасығанда, қасиетті аспаптың сұлу сыңқылынан жұбанып рахатқа батады. Ұзақ жолда ат соқты боп шаршағаны, сияз ашып елге әмірін жүргізген оязға жүгініп, жоқ-жітікке есе-тендік әперуге күш салғаны, ұлықпен ырғасқаны, болыс-старшынға жасығын жұбатып, жер дауы, жесір дауына араласқаны, тілмарсыған билермен тәжікелесіп сөз шығындағаны - бәрі-бәрі есінен шығып, күйге елти берілер еді. Өзге түгілі өзін де ұмытқандай әсерде, тәтті дыбыстарды қымызша сапырып, әбден нашаланғанда қызды-қыздымен ұзаққа сілтеп, ынталы жүректен өрілген сылқым күйді өндіре шертеді. Тындауға бар да ұғарға жоқ тобырдан бойын аулақтап, оңашаланған оны алдымен балалар төңіректейді. Балажан Тоқа қара домалақтардың меселін қайтармайды. Ақ сәңкеден пісірген бауырсақты қарпи уыстап естиярлау біреуінің етегіне салады. Әлгіні сырттан тосқан достары сен же, мен жеге кенеліп бір уыс бауырсақты зорға тауысады. «Екі қолымен көсігенде бар ғой, ауылдың бар баласы жабылып тауыса алмайтындай екен.» деп күйшінің салалы саусақтарына таң қалысады. Сол сүйріктей ұсыныңқы саусақтардан өрілген тәтті дыбыстар қандай дәмді десеңші!

Бауырсақты қарбытқан көген көздер еркелі де назды, мұңлы да зарлы сарынды қыбырсыз қатып ұзақ тындайды. Нанға тойып, әрі күй тындап олжалы қайтқан олар үйдегі әпкелерін еліктіреді. Қыз байғұста қайбір жүрек бар, әдептен оза алмай ақ шаңқанды алыстан орағытып талмаусыраған нәзік үнге құлақ құрышын қандыра алмай тыпыршиды. Шарасы таусылған әлгі жазған шолпысын түйіп тастап, ымырт пердесі күргейлеген үйге жақындайды. Қоңыр барқын

түнде құмыға сыңқылдаған домбыра әлгі байғұсты майша ерітеді. Бәлкім, жақыны өлген, әйтпесе бір жаманға маталып ұзатылмақшы ма, болмаса қатын үстіне баратын мұңлық па, ал кеп жылайды! Тұла бойына таралып жүрегін уылжытқан сиқырлы әуезге елтіген бейбақ сақтықты ұмытып қиял теңізінде малтиды. Қиял теңізінің жағалауына енді-енді іліге бергенде, долырған ашулы шеше жетеді артынан. Қызын мытып кеп алады да, қолынан жұлқып дедектетіп ала жөнеледі. Былай шыға бере ауызынан ақ ит шығып, қара ит кіріп, жұрттан естіген сыпсыңды өректі ашуға ұластырып, бар пәлені Тоқаға үйіп төгеді. Оның ұстағаны нағыз домбыра емес, диуананың асасы тәрізденген сиқырлы ағаш көрінеді. Соны құйқылжытқанда күйші аспаннан перінің қызын түсірмей ме. Одан қала берді, сұлу әйелдер мен қыздарды дуалайды. Долы шешенің қызына көйіткені осы сарындас өсек. Бірақ оған иланып бой тартатын әлгі сұлу ма, күй тыңдағандағы әсерін құрбыларына жеткізуге асығады. Жасырынып кеп күй тыңдайтындардың қатары молыға түседі. Тоқаға алыстан ат арытып келетіндер де жеткілікті. Тобырды жақтырмайтын кірпияз мырзаға батып кіру екінің бірінің қолынан келе бермейді. Кез келгенге шешілмейтін оның суын табу оңай емес. Омырау соқ ожардан көрі жолы жіңішке ұрғашы өтімді оған. Төмен етектінің инабаттылығы ұтысқа шығып жатады. Өнерден түк хабары жоқ бұлғақтаған бай қызынан да қабағына мұң қонақтаған ойлы жасты іш тартады, шерлі сұлуға ынта қояды. Одан сал-серілерді төріне шығарып төредей күтеді. Өнерден жұбанып содан жанына таяныш іздегендерге мырзаның ықыласы өзгеше. Бейдауа науқасқа шалдыққандар, көңілі жарым мұңлық пен құсалы ару, жетім-жесір келеді алдына. Киелі аспаптың зарына құлақ құрышын қандырып, жүйе-жүйесі босап жайланады әлгі бейбақтар. Тәтті үнге балқып елтиді, құрыс-тырысы жазылып әй, бір, рақатқа батады дейсің! Бала көтермей жүрген келіншектер мен тұл жесірлер Тоқа тартқан қызулы күйдің шарпуына тосады құлағын. Сондай сәтте өнерлі мырза іркілмейді, нәзік ырғақтың бірінен соң бірін нақыштайды. Күймен емделіп, күймен жұбанған бейкүнә жандарда не жазық бар, өсек-аянды қабындататын сырттан тон пішетіндер. Оларға салса, Тоқа барып тұрған азғырын-ды. Ұрғашыны күй сиқырымен дуалап, түзу жолдан тайдырады, басын айналдырып дегеніне көндіреді де, он екіде бір гүлі ашылмаған күнәсіз жастың абыройын төгеді. Мұндай алып қашты лақапты әркім әрқилы қабылдайды. Түсінетіндер күйшіге кешіріммен қараса, бақас бейбалам сынсыңды қабындатып өршітіп әкетеді.

Елу мен алпысты армансыз өткізген сақа сері жетпісінді де мәу демеген. Бойы әлі тіп-тік, болмашы әжім торлаған жүзі нұрлы-ақ.

Қабағында байыпты байсал, көзінде сәулелі шуақ, жүріс-тұрысында қылап сырбаздық бар. Жұмсақсыған назарында сыншылдық басым. Үні шешен домбырадай күмбірлеп шығады, тосаңсып кібір-тектемейді. Атқа отырысы тіп-тік. Ақсақал жасына жетіп биліктен алыстағалы ел аралауды сирексіткен. Нөкер ертпей жеке жүргенді ұнататын кәрі шөңгенің бармақ басты, көз қыстысына атқосшысы әбден қанық. Оның жалтарай-бұлтарайы Ұзаққа ғана аян. Соңына сөз еріп аузы күйген сақа сері жортуылды саябырсытқан кәрі көк-жалдай көріне шабатын кеудемсоқтықтан тыйылып, ізін жасыратын сақтыққа басқан-ды. Соның өзінде алды-артын буда-буда өсек орайды.

Мұңлы-Құлыны жайлайтын тамалар сауыққой келеді. Шеттерінен өнерпаз. Әсіресе, қара қобызға үйір. Қобыз сарынынан өзіне үндестік табатын Тоқа сол жаққа ат басын туралаған-ды. Ел ақтайтын зар жақ ақынша жолындағы ауылдарға қона-түстену әдетінде жоқ ол баратын жаққа атқан оқтай ат басын туралап алады да, межелеген елге жеткенше бел шешпейді. Жолай аялдап сусындағанда да, сол жинақы қалпынан жаңылмай өзін қырандай сергек ұстайды. Көбінесе ол шеткері үйге түседі. Ондағысы - бө-гелмей тезірек аттанып кетудің амалы.

Жайлаудағы сыңсыған қалың ауылдарды жанасалап кеп оқшау тұрған боз үйге түсе-түсе қалысты. Атқосшы Ұзақ «Кім бар-ау?» деп дыбыстағанда, сыртқа ешкім шықпады. Жарма есікті қамшымен қармап ішке енген Ұзақ мырзаны бастап кірді. Бойшандау әдеміше ақ құба қыз қымыз сапыра бастады. Салқындатылған сусын таптастай екен, шекеден тер шығарды. Жүкке сүйеулі кішірек домбыраға аңсары ауған күйші қыздан өзің шертемісің деп сұрап еді, ол інімдікі дей салды. Кәрі шөңге оны жіті барлады. Жас қыздың жанары таза көрінді. Кісіге үркектемей іш тарта қарағаны сенгіштігі шығар. Қимылы жіті, өзін жинақы ұстайды екен. Құлын мүшесі бұзылмапты. Шашы тілерсегін соғады. Саусақтары сүйіріктей әдемі-ақ. Маңдайы жазыңқы. Сұлу жонылған келімді домбырадай сүйкімді бойжеткен өнерден құр алақан қалмапты, домбыраны жүйрік тартып күйшіні ұйытып тастады.

Өлгі үйден түс қайта аттанған бұлар көпке дейін тіл қатыспады. Қожасының көңіл ауанын, қыс қабағын баққан малшыдай барлап кәнігіленіп алған Ұзақ күйші ол жақта көп аялдмас деп түйді ойын. Мана қаға берісте қыздың жай-жапсарын біле салшы деген-ді. Сол ақпарын Ұзақ қалай қисындыарын білмей келеді. Өтірік қосып үстемелесе, әңгіменің дәмі кірер еді, оған Тоқаның ызбарынан жасқанады. Қыздың есімі - Еркебала. Әкесі барымтада сойылға

жағылып қайтыс бопты. Шешесі бай қызын жасаулауға көрші ауылға кетіпті. Өзіне тете інісі мал соңында. Қыздан алған мағлұматы осы ғана. Мырза там-тұм дерекке тұшынбады. Қу қыз бұлардан атын жасырып, жеңгелері қойған қосалқы есімін көлденеңдеткен. Жас та болса тым сақ, әккі болғаны ғой. Айттырған елін бүгіп қалған.

Тоқа атқосшысын іле кейін қайтарған. Қыздан сөз тартуға батпаған ол жарыместеу інісінен әпкесі жөнінде естіп білді. Талшын он төрттен он беске қарапты. Бойшаңдығы әкесіне тартқан. Әйтпесе әлі жас. Қыз інісі болашақ жездесін көріпті. Домбыра тартып ән салады дейді. Айыбы-кедейлігі, қалыңдығының қалың малын әлі өтемеген.

Ұзақ естіген-білгенін мырзасына бірден айтып салмады, суыртпақтап шығарды. Қалың малы өтелмегенін дәлме-дәл жеткізді. Болашақ күйеу жігіттің серілігін жасырды. Ол неме есік көре келді ме, келмеді ме ол арасын білмедім деп жалтарды.

Тоқа барған жаққа үш күнге зорға шыдады. Келген шаруасын тиянақтаған соң іле қайтты. Көңіліне алаң кіргенде «ойпырмойды» айта түсуші еді, енді сол ойпырмайына «беу, дүние-айды» қосарлап, серігін сыншыл назармен бақты. Бір қалыптан жаңылмайтын Ұзақ кәрі шөңгені дөңбекшіткен ненің құдіреті екенін біліп келеді. Тоқтап салуға аузы бармайды. Өзі түртпектемесе пәлеге қалар жайы жоқ. Суын таптырмайтын сақа сері кейде өз жағдайын шамаламай шұғыл байлам жасайтыны бар. Сонда Ұзақ оны асқан ептілікпен күз-қиясы қиын шаттан қақпайлап даңғылға салып жіберер еді. Мылтықша тез оталатын Тоқа ақылды серігінің арқасында сан қатерден аман қалды. Сонысын біле тұра қайтым жазға бармайды, қасарыса түседі. Өз дегенім болсынды шектеудің орнына, керісінше, үстемелеп жібереді. Енді, міне, ойламаған жерде тағы бір қырсыққа ұрынбақшы.

Ұзақтың күйшіні шектеуге хақысы жоқ. Екі-үш атадан қосылатын жақын туысқаны. Әрі бұның күн көрісі мырзаға тәуелді. Жақсы ат астында, тәуір киім үстінде. Былайғы жұртқа салса, бұл Тоқаның ақылшы серігі есепті. Өз ақылы өзіне жетіп артылатын күйші Ұзақтан жөн сұрап не қылсын. Дегенмен ер қара емес пе. Бәрбір ол бұдан тығындысын жасыра алмайды. Қазір-ақ сездіреді.

- Апырай. ә!? - деді Тоқа серігіне қатарласа беріп. - Өзі бір ертең жал бидайдай мені тісіңе бас деп тұрған сүйкімді екен. Өнерден де құр емес, домбыра тартысы нәш.

- Кімді айтып келесіз? - деді Ұзақ қасақана аңқаусып.

- Әлгі қыз ше?

- Бұғалық көрмеген асаулау тәрізді. - деп салды Ұзақ.

- Тақымға бір іліксе қайда кетер дейсің! - деді Тоқа түпкі ойынан хабар беріп.

Одан әрі жауаптасу артық. Орайын келтіретін өзің, істің нәтижелі болуы саған байланысты дегенді аңғартқан жоқ па. Қайталап сұраса пәлеге қалады. Ежіктеуді суқаны сүймейтін Тоқа оған алара қарады. Оның өзін қошуаға алмағанын сезген сыңайлы.

Ұзақ дағдарды. Аққудың көгілдіріндей жас қызды аяп кетті. Болмашы қызғаныш та бар жүрегінде. Қайтсін, бұ да жас қой. Бәрінен де аусар шал бірдеңені бұлдіріп алып арты дау-дамайға ұласып жүре ме деп те тартыншақтайды. Тоқал алам десе мырзаға әйел табылады. Біреудің көзінің ағы мен қарасындай қызғалдағына суық қолын жүгіртуге дәті бармас, соны сездірсе қайтеді.

- Аға, бүгін Зәйімкеге жетіп қонамыз ғой? - деді күрмеле бүгежектеп.

- Анадағы ауылға турала ат басын! - деді күйші бұйрықты үнмен.

Ұзақ тым түнделетіп қайтеміз дегісі келді де, аузын бақты.

Шалдан жасқанды. Айтқанмен кәрі шөңге көнбес еді. Жолай аялдап аздап тыныққан бұлар межелі жерге ел орынға отыра жетті. Ұзақ жансыздап біліп келді. Талшын алтыбақан қызығына кетіпті. Шешесі әлі оралмаған көрінеді. Үйде інісі ғана. Жұлдызы самсаған айсыз түнде жайлаудағы қалың ауылдың әр тұсынан шырқалған ән күйшінің делебесін қоздырып көңілін шалқытты. Тыпыршыған асау жүрек басы қатты жүйріктей көлденендеп қоя берге басқанда, кәрі шөңге шарасыз теткіді. Түнгі думанға ат басын тураласа да жақындай бере тая соқты. Еріксіз тежелді. Серігінің қабағы келіспегеніне іштей кіжінулі. Жайшылықта елгезек майысқақ неме бүгіндікке иі қанбаған қайыстай құрысып-бырысып, есілген былбырақ әдетінен айрылып қалғандай еді.

Ұзақ көп тостырмады. Талшынды ертіп тез оралды. Қызды күйшімен жолығысуға көндіргені тісінен шығармайтын құпия. Ендігі әрекет кәрі шөңгеге ауған. Оралымсыздық жасап опына ма, есебін тауып есе қайтара ма, тікелей өзіне байланысты. Қызыл көрсе іліп түсетін қанды көз бүркіттей шеңгеліне ілінгенді құтқармайтын ашқарақ жазған қулыққа басып жылы-жылы сөйледі. Лебімен ерітердей үздігіп, дәулетімді сенің жолыңа айттым, қалған өмірімді өзіңе қосақтасам арманым жоқ, өнерім де, абырой-беделім де бір саған құрмалдық дегенді еш іркіліссіз күлбілтелемей жеткізді. Үлкен басын кішірейтіп жалынып-жалбарынғаны - әрі ерсі, әрі аянышты еді. Күйшінің тәрізінен сұмдықтай шошыған қыз сескенісін сабырға жендіріп, құтылудың амалын қарастырды. Басының бос емес-тігін, айттырған жігітінің бүгін-ертең ұрын келетіндігін, жалғыз

бауырының шікәтті екендігін, өзінің әлі жастығын, ұят пердесі жыртылмаған пәктігін айтып, жалынып көріп еді, күйшіге түк әсер етпеді. Қайта қатая түсті ол. Білегін мытыған қолы сығымдағанда көзінен жас шығарды. Бұлқынып қарсылық көрсеткені, жылағаны желге кетті. Сәт сайын күш алып ымқырулаған тегеурінді құшақтан сытылып шыға алмайтынына көзі жеткен қорғансыз қыз жемемде шұғыл ширықты. Ілкімді тәсілге табан тіреді де, шарасыз иліккен қалып танытып, шалды жар жиегіне бейімдеді. Құмарлық мастығы есін алған өлермен кәрі-жас денеге ентелей бергенде, кеудеге кеп соққан серпіннен шалқалап бара жатты...

Қызға кеткен кегін Ұзақтан алған. Бірақ онымен кек қайта ма. Ашу арындайды, ақыл баяулайды. Арындағанмен «е, сенің бұның дұрыс екен» деп қошуаға алатын кім бар!? Аяғын кетіріп алған ұрыншақ аттай ұзын етекке бола масқара боп өлімнен бетер жаза шеккені дос масайрап, дұшпан табалайтын қорлық. Жетпістен асқанда «жау түсірген» несін алған! Әлмисақтан ұрғашыдан ұпайын түгендеген кім бар? Айдай аруға бола бір шыбын жанын отқа салған небір сен тұр мен атайындардың басы қанжығада кеткен жоқ па. Бір әйелдің амалы қырық есекке жүк дегенді дуалы ауыздар тегіннен-тегін айтпаған. Елмен елді жауластыруға, төс түйістірген екі досты бір-бірімен шекістіруге себепкер осылар. Сұлуға ынтыққан сан боздақ көктей солып қыршынынан қиылды. Өзінің де жетіскені шамалы. Тынары жоқ жүйрік көңіл жүгіруден кеңде емес. Бірақ содан бір жасы екеу болып төбесі көкке жеткенін, көншігенін айта қойсыншы? Жалқы сәттік мауыққа бола ардан безіп арам бөксені жаныштағанда, жат құшаққа өліп өшкенде тындырғаны не ?!

Жұлынбаған гүл, жапырылмаған құрақ өзіне ғана тиесілі болғанда, өзгелерге не бұйырады? Бұдан басқада қауқар қалмаған ба сонда? Өзгеге бұйыршақ таза тәнді былғап, тұмса ләззаттың пердесін дар-дар айырғандағы көншуі қарғысқа ұласып, жазықсыз жанның жанына жара, жүрегіне дақ салу қайбір оңғандық? Бұл жалғанда арам ойлы аусар ұя бұзар атанып, кім-көрінгеннен қарғыс алып иманнан жұрдай болса, о дүниеде дозақтың отына шығғырылады. Бақидың сырын кім алыпты, пәниіңнің тәрізі мынау: дәулет жимаса көресіні кедейліктен көреді, бақ қуып шен алмаса, қара тобырдан бойын оздыра алмай діңкелейді. Төрден орын тимей төменшіктеумен-ақ дымың құриды. Қолға сойыл алсаң - барымташы, ұры атанасың; дұшпаныңа тізең батса - зорлықшыл, досқа зілің өтсе - менмен тәкаппарсың; сұлуға сұқтансаң, тағы пәлеге қалғаның!

Тоқа пұшайман. Бұрынғы-соңғыдан келе жатқан салтты бұзып бір қатынмен шектелгені ме жазығы? Екі-үш әйел алса, дәулеті

де, қуаты да жететін еді. Бекер-ақ тартынған! Кісіге кісі жары жар болушы ма еді. Кейінгі екі-үш жұмада жанын жегідей жеген өкініштің бір үзігі бұл. Ерегескенде бар ғой, әлгі қаншықты қыңсылатып әкеліп итаяқтан сары су ішкізсе қайтеді? Отымен кіргізіп, күлімен шығартып салпы етек күң қып салып қойса, бәлемді! Азар болса, біраз мал кетер. Шығын шықпай кіріс кірмейді. Құныкерді тезірек қолға түсірудің төте жолын қарастырғанда, өз ішіне жіті үңілді. Кәрі жүрегіне жү-гініп, сарабал санасын түпкірлей келгенде, ұшқарылықты сабыр-ға жеңдіруден басқа амал таппады. Басқаша байлам, оқыс әрекет абыройдан жұрдай қылып, атақ-айбынын құрдымға батырады. Бұл шешімге келуге септескен ескі көз домбырасы еді. Сұңғыла кәрі серігіне мұңын шағып сыр ашқанда, өзгеше нақыспен өктеген тегеурінді сарын ширықты, жүйкесін жайландырып жанын жады-ратты. Ішін кеулеген ызаналаны сап-сап басып, арындаған ашуды сабасына түсірді. Ит тірліктің таусылмас ырду-дырдуынан алыстатып, өзгеше сырлы дүниеге жетеледі. Нәзік те сыршыл, мұңды да еркелі дыбыстар сағынышын ұлғайтып, қиялын шарықтатты. Ар-манын қамшылап ах ұрғызғанда, шерлі күй өктеді.

Бұл сарын туашақ күйдің кіріспесі есепті-тін. Сағыныш та, арман да өткеннің садағасы, әншейін көз жасындай көңіл іркіндісі. Десе де жүректі дамыл-дамыл тұртпектейтін қозғаушы күш сол сезімдер екенін жақсы білетін сұңғыла күйші күйрек мұңға малтығып жатып алмай жігерлі шертіспен сылқым ырғаққа ойысты. Тынысы ашылған домбыра қызша сықылықтап сыңғыр күлкіні күміс теңгедей қақпақылдады. Қытықшыл дыбыстар асыл кездемедей судырап, сері қиялында айдай арулар көрініс берді. Бірінен бірі өткен қылықты бойжеткендер тым-тым алыстан қол бұлғайтындай ма. Бөксесі бултындап Айбала сұлу бұлғайтындай желегін, одан күні кеше күлкісімен арбап, ақырында бүлдіріп тынған Талшын қыз сырт айналатындай.

Біреуі бұған таянатын ыңғай байқатпайды. Қиялында үркектеген қылымсының көрді ғой анада сұмдығын. Елігіп емексіген ол алыстаған бейнені күй сиқырымен жақындатуға, сүйгенім деп өрекіпген жүректі өзіне бейімдеуге күш салды. Жалынып жалбарынудан ада күйші көкейі домбыраны сөйлеткенде, босаңсыған болбыр дыбыстарды бұқтырып, өктемсіген үнмен ағытыла ақтарылып еркін шешілді.

Өзін баураған соны күй шымыр қағыспен есіліп, сонау артта қалған қызықты жылдар салтанатты көштей көз алдынан өтіп жатты. Әлгінде сырт берген ерке қыздар, ай қабақ алтын кірпік

арулар жүзін бері қаратып, улыжыған сыңаймен бұған бас ие тәжім етіп тұрғандай көрінді. Батпақты қорыс көлшікке де ғайыптан молшылық дарып кемерінен асып жатты. Көгілдір айдынды ұлпа төсімен сызған аққулар сыңқылын үдетіп, бір-біріне еркелі үнмен тіл қатқан тәрізденді. Қыр төсін жаулаған қызғалдақ атаулы нәзік үнге беріліп ырғала теңселіп тұрғандай болып, Тоқа соны сарынға қатты елтіді. Баяғы қылшылдаған бұла кезінде бұғалық көрмеген асаудай тулаған сан тотайды жуасытқаны есіне түскенде тіптен есілтті домбыраны. Жүйрік көкейден төгілген күй жорғаша тайпалап Тоқаны еліктіре түсті. Кәрі көкіректі шырғалаған өнердің сайрауық құсы үнінен жаңылмапты, соған мықтап көзі жеткен оның туындысын әр қилы қағыспен құлпыртып бойлауық иірімдерді пысықтағанда, мүлдем соны сарын ереуілдеді. Сері жігіттің есті қызға білдірген басынасындай қытықшыл лебіз тәтті үнге ұласып, тән шымырлатып бойды ерітер әуез біресе қобызша күңіреніп, біресе сыбызғыша сыңсыды. Әйтеуір, сырлы аспапта жан қалмады. Оны сөйлеткен күйші саусақтары да жараған аттай жүрісін түзеп алған. Шалт қимылға бармай бапты қағыспен сау аяңдайды.

Озғын күңгірдің төбесі көрінгенде күйші масаттанды. Әлдекім-дерде кеткен кегі қайтқандай арқа-басы кеңіп, шау тартқан көкірек көрікше көтеріліп, көңілінің жел күреңі қоя берге басты.

Ішке бәйбішесі кірді. Шымға батырып салқындатқан қымызды баптана сапырып ұсынды күйшіге. Күнұзын нәр татпаған отағасы үлкен шараяқты басына бір-ақ көтерді. Кермінез ерін жұмсартуды ойлап: - Біздің үйдің кісісі-ау, үлкен отаудағы келін босанды, ұл тапты, - деді жайымен ғана.

Тоқа салқын райынан жаңылмады. Аталық қуанышын ішіне бүге салған-ды.

- Отағасы-ау, сүйіншіге не бересің? - деді Көрік қасақана қылымсып. - Деген күнімде есіктен телміртіп... аяқ жағыңа жатудан да қалдым. Жұмалықты ұмытқаның ба, мырзам!

Тоқа шешілмеді. Сырын алдырмаған қалпында сайқал бәйбішесінен жүзін сырттатып: - Ұзақты жібер маған! - деді зілді үнмен. «Тағы да аттаныс па?» дегісі келді де, ақылды бәйбіше кәрі шөңгенің жаймашуақ тыншу қалпын бұзбайын деп тартынды.

Іле Ұзақ та жеткен. Мәймөңкесіз суық сызбен бұйырып:

- Анадағы асауды жеткіз осында! - деді...

2

Талшын жарма есікті серпе ашып, босағаны еркін аттады. Селтиіп аз тұрды да, тізе бүкті. Үстінде шешесінің жеңсізі. Мол пішілген

шыт көйлек сұңғақ бойына қабыспай құлын мүшесін күргейлеп сиқын кетіргендей. Өңі оңған жұқалтаң шаршыны қылғындыра байлап, бет-жүзін тұмшалап алыпты. Жазыңқы маңдай, керік қабақ, алма бет, уылжыған жүзді жартылай жасырған байламның өңі май сіңді орамалдай тым қоңырқай. Дидарындағы уыз нұр салқын райға ауысып, көзге қатқыл шалынады. Кемпір көйлектің жеңі жасырған сүйрік саусақтарда аздаған діріл бар. Уытты жанарынан неге болсын нық бекінген тәуекелшіл сыңай байқалады. Төменшіктемей төрде шалқасынан жатқан қалпы домбыраны шерткен күйшіге тайсалмай тік қарады. Егесті көздер шарпысты. Ендігі ырғас күйге ауысты. Тоқа еріксіз жұмсарып, домбыраны бос бұраспен майда шертіп, байсалды сырға жетеледі асау қызды. Күй кіріслесі бейбіт басталды. Аяқты шалыс басқан аусарлығымның төлеміне өзіңе осы күйімді бәсіреледім дегенді аңдатып, бейбіт қағыспен сәл шегініс жасады да, ащы айғайға басқан арқалы әншідей боздауық сарынды үстемелей үдетіп, бебеулетті. Домбыра күңірене «ухілеп», ескірген көрікше ауыр демікті.

Талшын еріксіз ұйыды. Өнерге түсінігі терең зерек қыз ширақ өрістеген күйдің біесімлләсінан ақау таппады, дегенмен иірімінде ептеген кібіртік бар еді. Арындаған кеудем соқтық кәрі шөңгеге жараса ма, шыға шаппадан шайлығатын кезі жеткен жоқ па? Соны әлі мойындамайды. Одан алары не сонда?! Жеңісті қолдан шығарып алып, ұттым дегенге кім иланады!? Өзек жарды сырын өрбітпей жатып әлден гөй-гөйге басты.

Қыз оны аяды. Анадағы сүрінісі әншейін ойын жолы. Жардан аса құлағаны кәрі жезденің ерке балдызынан алған ескертуіндей болымсыз ілік. Шалынғанымен жүрісін түзеп алды. Енді сүрінсе тіке мертігеді. Күлге шөккен кәрі бурадай күресіннен ұзай алмай, ел-жұртқа қарағысыз боп қалады. Бұны қойшы, мықтаса бір еркектің қойнын жылытар. Атағы алты алашқа әйгілі күйшінің бір шүйке басқа бола қайта-қайта мазақ болғаны естір құлақтан ұят. Әлмисақтан бері ұрғашыдан қырсық арылмаған. Жау түсірген батыр да, от ауызды ақын да, хандар мен бектер де, сұлуға шырмаламын деп беделін кетірген. Орақ тілді жыраулар: «Нардың мойнын түз кескен, жігіттің мойнын қыз кескен» деп тегін жырламаған. Нар керуен жолында шөкелесе, жігіт айдай аруға бола ерден ауады. «Тең теңімен, тезек қабымен» дегендей - бойжеткенге өңмендеген бозбалаға жарасады.

Талшын қасарысты. Бұғынған намысы күрт тұтанып домбыраға еліге қоймады. Күйдің қытықшыл эзәзіл сиқырына беріспей, тентек шалды құбыжық көріп, онымен іштей ұстасты. Пайғамбар жасынан

асқанда сұлу құшқан несін алған?! Кенже баласынан да кіші мұны құшып нендей мұратқа жетпекші?! Өз бойынан тазалық таппаған жүрегі кірлі адам өзгелерден пәктікті қалай талап етеді!? Мына кескен терекше серейген алжығанның да ұл-қызы, келін-кепшігі бар. Солар да арбаның алдыңғы дөңгелегі қалай жүрсе, соңғы дөңгелек солай дөңгелейдінің керімен нәпсісін тежей алмайтын арам ойлы аусар, келін-кепшігі жеңіл етек боп шықса не болғаны?! Ұл мен қыздан ұят кеткен соң онсыз да былыққан лас тіршілікте нендей тазалық қалады?! Имансызар мен ынсапсызар жайлаған ортадан не барқадар табарсың?! «Етімді шал сипаған құрт жесін деп, жартастан қыз құлапты терең суға» деген тіркесті ақын шынайы өмірден алған ғой. Жаман айтпай жақсы жоқ, бұзық шал тағы бұған суық қолын жүгіртсе, өйтпеске амалы қайсы?

Ол оқыс келген ойдан тіксінді. Қапелімде өзін қорғансыз сезінді. Тұзаққа түсе жаздап әупіріммен аман құтылғаны күні кеше емес пе. Ол аздай-ақ жатқан жыланның құйрығын басқандай боп, екі кеште күйші шақырады дегенге жетіп келгені - құдай салды, мен көңдімге бой ұсынғаны. Еркекпен қанша деңгейлесем десе де, төмен етекті топ жарып жарытпайды, бір ұпайы кем түсіп жатады. Жылтыраққа үйір, әлемішке әуес көрсе қызарлығы және бар. Сірә, атағы алты алашқа мәлім Тоқаның салтанатына қызығып буына жығылайын дегені ме? Бір есептен, бұнысы да жөн. Бардың базары тарқамайды, мырзаның ақ тоқалы атанып, қарқарасымен көк тіреп, ішпесті ішіп, киместі киіп әй бір жырғамай ма! Шалдың суын таба білсе, өмірден керегін де ала біледі. Бармақ басты, көз қыстыға бірте-бірте жол ашылмай ма.

Ол алдамшы әсерге берілгенін байқамады. Қоңылтақ сезімі сергіп салған-ды. Әке бақилы, соңына ерген жалғыз інісінің жарты жаны ғана бар. Шешесінің де жетісіп жүргені шамалы. Бай қызын жасаулаймын деумен саусақтарын тебенге тестіріп иығын жегізгенде, тапқаны тамағына жетерлік қана. Ана байғұс мұны құдайдан несіне тіледі? Аққұла бейнеттен құтқарып, аузын аққа тигізіп, перзенттік борышын өтесе қайтеді?! Балаң көңілі мұндай бақай есепті таразылаудан аулақ-тын. Тіпті, ойына алған да емес. Анадағы қолайсыздықты жан баласына сездірмей көңіл қалтарысына бүгіп тастаған еді. Сезімтал сана сәл секемденіп, күйшінің назасына қалып жүрмеймін бе деп ойлағанда, жүрегі шіміркеніп қатты-қатты соғады. Артынша оған сол керекті дұғадай күбірлеп қыбы қанады. Күдіктен де құр емес-тін. Тентек шал қайтып ұрынса қапысын жібермейді. Қауіп-қатердің алдын алудың амалын қарастырған еді. Күйеу жігітке сенімді адамнан хат жіберген: «Бәлен күннен

қалма, тез жет!» деген. Сөйтіп жүргенде, күйшінің жансызы ертіп әкеліп, қолға түскен тұтқынның кебінде отырысы мынау. Ұзақ бұдан сырын жасырмаған. Мырзасының көкейін жіті барлайтын зерек жігіт « жас-жастың тілегі, жібектің түйіні бір.» дегенге сайып, Талшынға бір табан жақын тілекші екендігін білдірген. Сақа сері бұл жолы анадағы қателігін жуып шаймақшы көрінеді. Бұнымен күй тілі арқылы сөйлеспекші. Басқадай оқыс әрекет оғаштыққа бармайды. «Егер бұл айтқаным теріске шығып, аусар шал саған қанды көз бүркітше шүйліксе арашалап алуға мен дайын» деп, ант-су ішіп жігі-жаппар болған соң, бір жағы әуестікпен, әрі қанындағы қайсарлығы қамшылап тәуекелге барған. Әкесі уытты еді, қырықтан асар аспапта жұлындай ұшты. Атқа түрегеп шабатын ересен тақымкеш, дұшпанға есесін жібермейтін қамшыгер-тін. Айыбы кедейшілік. Қазаның артын күтіп әкесінің жылын тосқан Талшын аяқ астынан мұндай шырғалаңға тап боларын қайдан білсін? Атастырған жігітімен қол ұстасып кете бармай ма. Ол да біреудің жалғызы. Серілікке үйір өнерлі бозбала. Ән салғанда даусы алты қырдан естіледі. Әттең, шаруасы шағын жаяу сал. Онда да эке жоқ. Бір үйлі жан шешектен қырылып қалған.

Талшын осы келісін сөкет көрмеді. Домбыра тартып қыз ойнақта көзге түсіп жүр. Жеті-сегіз күйдің басын қайырады. Өнер жалықпай талаптанған жасқа қонады. Үйренбесең үйден ұзай алмайсың. Ендеше бұл айтулы күйшінің алдына әншейін желік қуып келмеген: бірі ұстаз, бірі шәкірт болып, туашақ соны туындыны алма кезек пысықтайды, әбден иін қандырады екеулеп. Сосын барып көпшілікке жеткізеді.

Қызды қапелімде кешірімшіл сезім биледі. Өнердің буына балқыған адамда арқа болады ғой. Арқасы ұстағанда ол шіркіндер ықты-жарды тыңдамай, дарабоздай шығандап ауыздық сүзбей ме. Бірегей шығармасынан бойына қуат, жүрегіне нұр құйылып сезімі шалқиды, көңіл құсы биіктеп, қырағы жанары өткірленеді. Сондайда аяғын шалыс басып күнә жамап алуы кәдік. Өлмес-өшпес бірегей күй шығарған саңлақ домбырашының болмашы بازیнасына қарсылық жасап кеудесінен итергені, жардан құлатқаны қыз басына лайық па? Алды ашылмаған тап-таза пәк қалпында қай бойжеткен босаға аттаған? Мың күн сынбаған шөлмек бір күнде сынады. Көрінген еркектен сескеніп қос үрей болғанша, маңдайына жазғанды көріп қалмай ма. Еркектен өлген ұрғашының моласы жоқ. Жігітті нар көтермесе, қыз көтерген. Әкесі опат болғанның алдында атастырған жігіті келген-ді. Сүйкімді бозбала іші-бауырын ерітіп тұрса да, бұл оны қасына жақындатпады. Сендікпін дегенді

Іркіліссіз айтқанымен, қойындасудан саналы түрде бас тартты. «Өз үйімде, алтын босағамда уыз тәнімді ластанмай-ақ қой, пәктігімді сақтай алмасам өз обалым өзіме, онда қолыңа барған соң өлтірсең де еріктісің» деп тоқтам салған-ды. Ол екі ортада әкеден айырылды. Енді міне, торға қамалған құстай мырзаның тұтқынында. Тұтқын емей не?! Мұны аман жіберер деймісің қызыл көз шал. Екеуінен басқа қыбырлаған жан жоқ. Күй тартқансып алдаусыратып тіке бассалса, нендей қайраны бар, біткені ғой! Түлкіге тускен қанды балақ қыранша білгенін істемей ме. Әттеген-ай, осында келуге неге көнді екен?! Аңқаулық, барып тұрған баландық қой! Ұзақтың аяр сөзіне иланып... оның несі кетеді. Қожасының көңілінен шықса болғаны. Мына алжыған көзсіз әрекетке басып, тағы да суық қолын жүгіртсе қайтпекші! Торға түсті деген осы. Кімнен көреді. Ана жолы байқаусызда бассын қақпанды, ендігісі не? Сірә, мына қызыл көз, әу баста пешенесіне жазылған ғой. Жазмыштан озымыш жоқ, құдай салды мен көндім, ақ шұнақ шал бері жаттың кері тумаса не қылсын?!

Талшын қияс ойдан түршікті. Босқа қуыстанып осалдығын сездіріп алғанын ар көріп, шарасыз тұқыртты өзін. Шалды көз қиығымен бағып еді, машықты паңдығынан жаңылмаған Тоқа домбыраны майда шерткен қалпы бейтарап жатқан сыңайда екен. Қолыма мықтап түстің, енді қайда қашып құтыласыңды қабағымен байқатқандай ма?

Ол қайраттанды. Жеңсіздің ішкі қалтасына жасырған кездікті сыртынан сипады да, ауыл қожасына тайсалмай тік қарады. Сөзбен шарпысуға оқталған. Бірақ мырза кінәласар сыңай танытпады.

Осы сәтте күй өрбіді. Манадан бері қонағының көңіл ауанын бағып, қызға арнаған соны туындысын басқа бір сарынмен алмастырып амалдаған еді. Күйдің аяқ алысы ширақ. Шымыр шертіспен өрілген сылқым ырғақ деңдеген сайын Талшын жайлана түсті. Үркек сезімнен арылғандай жаймашуақ қалыпта өзін еркін сезінді. Үй иесі-ұстаз, бұл - шәкірт. Одан өзге оғаштық отырысқа қабыспайды. Сырттан тон пішіп қисынсыз жорамал айту - ұшқарылық. Өнер өрістеген жерде, өлермен қомағайлыққа, тойымсыз ындыға жол жоқ. Озбыр көкіректің басылып, озғын сананың күш алар сәтінде пендешілікпен күйкі аңсарға бой алдыру- барып тұрған жайдақтық. Ішіп жемей тоғайып, жан жайлауының жарасымына кенелгенге не жетсін!

Талшын шарасыз жуасыды. Тұла бойына шым-шымдап тарап іші бауырын аралаған тәтті сарынға елтіп, көңілін лажсыздан күйшіге туралады. Ұстазына берілген ұғымтал шәкірттей бар аңсары ширақ өрбіген күйге ауды.

Мінсіз жонылған акқу мойын күрең домбыраны кеудесіне қондырып алып, аяқтарын айқастыра, арқасын жастыққа беріп, жүзін іргеден сырттата қонағына сәл бейімделген қалпы сұңғыла аспапты бапты шерткен Тоқаның дәл қазіргі тартыс машығынан еш кінәрат табу мүмкін еместей еді. Талшын оның салалы сұлу саусақтарына таң қалды. Құдды бір домбыра тартуға арнап сомдалғандай. Қорысты көлдің қоғасындай балғын, сүйріктей сүп-сүйкімді. Бірте-бірте бел алып дендей бастаған кәрілік ізі он саусаққа сызат салмапты. Қамшы сапқа май жағып ыңғайлап кептірген шырғайдай ажарлы-ақ. Сол ажарлы сүйрік саусақтар пернеге жұғысқанда тіптен қылап. Сары майдан қыл суырғандай ептілікпен дәмді дыбыстарды тереңнен суыртпақтаған жорға қолды сүрінбесе екен, кібіртіктемесе екен деп тілеген. Енді қайтсін, бір осыған бола шала бүлініп қартайғанда көрі боз жорға шығарардың керімен бағын сынағаны елеп есіркеуге тұрарлық. Байлыққа мастанған есіріктеу біреу болса қырық жетіні қырқа матап малға жығып тымақпен ұрғандай етіп ала салмай ма мұны. Байлығы бір қыздың жолына қалай шашса да жетіп жатыр.

Бұрынғы-соңғыдан жалғасқан үрдісті мансұқтап, қыз жүрегін өнермен жаулап, күймен жұмсартуды мақсат еткені кісілік, әрі беріден соң нағыз тектілік белгісі. Атадан балаға үзілмей жетер аңыз қып айта жүрерлік сирек жағдай. Егер бұған арналған күйі сәтті шығып, жалпақ жұртқа жайылса, мұның да аты ел құлағына жетіп мәртебесі өскені ғой. Кейінгі ұрпақ есімін жырға қосып, күйшіні табындырған Талшын сұлу атандырып жібермей ме. Қараша үйден ұзамаған, қара көжеге өзек жалғаған сірі тақым ұрының жетім қызы алты алаштың аузында жүрсе, одан өткен мәртебе бар ма бұған? Одан артықты тілемес те еді. Басына қонғалы тұрған бақыт құсын үркіткенде, мықтаса теңін табар. Әу деп ән салғанға мәз жаяу салға ғұмырын қосақтап, өмір бойы жоқшылықтың қыспағында, көрінгеннің отын жағып күлін шығарғанша, тәуекел деп тас жұтсын. Ұстасын мына серейген ұзын шалдың етегінен! Қажыры қайтпаған, адымы қысқармаған үнем созар тарлан әлі бабында. Байлық анау - тау-тастың арасында шашылып жатқан, күй мынау - бұлақ суындай лақылдап төгілген. Басқаға назары түссе бұрын көрмеді ме, бұған ықыласын салғаны - өңі тұрмақ түсіне кірмейтін сәттілік. Ілуде біреудің маңдайына жазылып пешенесіне бұйыратын тағдыр сыбағасы. Алдына келген асты қорашсынған кесірлі қонақтай табақ тепті кекірлікке бой алдырғаны бұйрықты несібесінен құр қалып, ғұмыр бойы аузын қу шөппен сүрткізуге апарып соқтыратын орны толмас өкінішке ұшыратуы кәдік.

Талшын күйшіге іш тартты. Әлгі ойын санасында орнықтыруға тырысып, өз жүрегіне үңілді. Тыпыршыған байғұс қолға үйретуге

көндікпеген тұз құсындай далп-далп сабаланып, күй сапырған ақ сұр шалдан безе қашты. Ішкі аңсары да қатқылсып сезімі суықсыды. Секемшіл көңілі жік жарма ойға малтығып және үрікті.

Ол сәтте қатайды. Суға тисе ширап салатын қыл шылбырдай ширығып, кәрі сұққа беріспей кірпіше жиырылды. Қарай көр өзін! Былдыр-салдыр күйсымағымен мұның басын айналдырып дегеніне көндірмекші. Шайтанның ысқырығы тәрізденген әуейі сыңқыл кімге дәркем? Арбағыш азғырынды дыңғырға елтіп, ес-тұстан айырылатындай бұған сонша не көрініпті?! Сезімі жайдақ жеңсік құмар біреу болса бір сәрі. Қыз атаулының намысын ұстанып, кеудесін шалқақ ұстағандағы жеткен жері осы-ақ па?! Төмен етектіге ерген сөз аздай-ақ бос даңғырыққа елігіп, жат қанжығада жан торсықша байланып кете барғанда, баршаның ашу-кегін қабағына қонақтатқан қырсық шал қадірін білсе деңіз. «Әп, бәлем, қолыма түстің бе» деп, отырса басқа, тұрса аяққа ұрып, күң орнына ұстаудан тайынбас. Әрі-беріден соң өліп-өшіп ынтығатындай бұның басқа қыздардан нендей артықшылығы бар? Жәй ғана бір көрмеге сүйкімді жан.

Жә, бұны қойшы, қанша дәсірелегенмен төмен етекті. Ұзаққа созылып сары аурудай сарылып жатып алған жайсыз қыстай өз төрінде тәкаппарсыған мына көкіректен қайбір құштарлық туындасын? Иен даланы басына көтерген зар жақ құзғынша «махаббат, махаббат» деп сұңқылдағаны құлаққа енер ме? Жер ортасынан асып кәрілікке ауыл үй қона бастағанда, тым-тым алыста қалған жастық шақ жайлауына қол бұлғап кімдерді еліктіргендей? Еліктіріп есін алып күй сиқырымен арбаса - отыр ғой, міне қасында.

Тоқа өзіне сенімді-тін. Бір бие сауым бойында, шерткені ойын жолы есепті күйдің беташар кіріспесі еді. Талшынның босағаны аттағанын, үй иесімен іштей шарпысқанын, қайсар қыздың ішкі дүниесіндегі бұлқынысын неше қилы ойға беріліп намысын жанығанын, мені оңайлықпен жібіте алмайсың дегенді бұған қабағымен андатқанын, ерні кезіріп шөл қысқанын кіріспе қағыста дәлме-дәл қайталап шыққан- ды. Негізгі айтар ойы, бойжеткенге жеткізем дегені әлі мұрты сынбаған қалпы көкейінде қаттаулы жатыр.

Отағасы аздап желпініс жасады. Іргеде шымға батырылған қымызды баппен сапырып торы ала аяқпен ұсынды қонағына. Кедейдің күйелеш етек қызын сынамақшы еді. Әдетте жастар той-томалақ, қыз ойнақта бойжеткендерді қымызға жығады. Бәстің шарты екі жақтан да мүлтіксіз орындалуға тиісті. Ер адам ұсынған сыбағаны тауыса алмаған қыз жігітке айып төлейді. Ежелден бар үрдіс «Қарқынаяқ» деп аталады. Сол шартты білсе, сыпайы қонақ отағасының меселін қайтармайды. Шарадағы қымызды тауысып ішеді.

Талшын сыннан сүрінбеді, торы ала аяқтағы қымызды дем алмастан сімірді. Кәрі шөңге жолынан жығылсын ба, саған тартуым осы күйім дегенді қас-қабағынан аңдатып, тың ту-ындыны бастап кетті. Домбыра салғаннан есілді. Тас бұлақтың еркелі ағысындай сыңғырлаған күміс үн қызша сықылықтап бір өтсе, ғашықтық мастығына берілген жігіттей сылқ-сылқ күліп және еліктірді.

Қыз еріксіз ұйыды. Су төгілмес жорғаны тайпалтып көш жанаған жастардың тобында бара жатқандай әсерде ұлан-асыр думанды көз алдына әкелді. Құлағына жылқышының қоңыр әні талып жеткендей өне бойын жылы леп шарпыды. Әлгіндегі қумығыңқы сыңқыл енді өнерлі бозбаланың қоңырлата салған әніндей ойлы күңгірге ұласып, тал бойын ерітті. Ол күй сиқырына арбалғанын сезсе де, бойын жия алмады. Айттырған жігіті ұрын келгенде, осындай жағдайды басынан кешкені бартын. Ондағы толқынысы кешірімді. Нақ сүйеріне тал бойын тастағаны сүйгендіктің белгісі. Бірақ соның өзінде қыз намысын қорғап қалған жоқ па. Жүріп-жүріп келіп, ұзын мойын қу жақ домбыраның азғырынды әзәзіл үніне малтығып, орта жолда қалып, намысты қолдан бергені «Байтал шауып бәйге алмастың» кебі емей немене?! Тежесін сезімін, ширатсын намысын. Құтылсын, қалайда мына алжығаннан!

Ол ішкі қарсылығына түк жауап қата алмады. Бұрын-соңды басынан кешірмеген рахат сезімге беріліп күй ырғағына балқыды. Сәт сайын жүрегін түртпектейтін ұры күңкіл, үркек секем, ыбылжыған жасық мұң, шақар намыс- бәрі-бәрін серпіп тастап, өзгеше бір дүние есігін ашқандай әсерде, керек десе өзін де ұмытты. Ықылас-ынтасын сиқырлаған сылқым ырғақ әндей әлдилеп, күлкіше қытықтап есін алғанымен қоймай, ынтық лебіздей жұп-жұмсақ лебімен аймалап тұла денесін ерітпесі бар ма! Балқып масаттанған көңіл мастығында есеп жоқ. Молданың алдын көрген ол о дүниелік ұғымдарды жақсы ажыратады. Сірә пәниден бақиға аттанған иманы кәміл Алланың сүйген құлы пейіштен тұрақ тапқанда дәл осындай сиқырдың арбауында жан рахатына кенеліп, әй бір, байыздайтын шығар-ау! Өткінші ғұмырдағы көрген қызықты айна қатесіз қайталаса, онда несі жұмақ оның? Күй тасқыны үдеген сайын қыз жүрегі езіле түсті. Балбырап босаңсыған уыз тән тегеурінді құшаққа еніп тұшынған тәріздене ме. Түсініксіз, әрі беймәлім ынтық сезім көңілін ереуілдетіп әбігерге салып және тыпыршытты. Сылқым сарынды толқындай тулатқан күйшіге көз қиығын тастап еді, қапелімде оны тағы бір тылсым буды. Сақалы желкілдеген қиқар шал қияпатты жігітке айналыпты. Ертеден бері емексітіп қыр соңынан қалмаған қақсалың жайнаң қағады. Мұны арбаған күй оны да сиқырлап

жасартып, жіберген. Гауһардай берік, тастай қатты бойжеткенді күй құдіретімен баурап, әбден босатып алған әккі қақсал шабытын қамшылап үстін-үстін үдетті. Қызды құшағына тартып дегеніне жетпейінше тоқтамайды. Қарттықтың алды, жастықтың соңы саба түбі сарқынды күйінен нәтиже шығармай неге тынсын? Әлдеқандай боп шалқақтаған мына қылымсыны шайға салған қанттай ерітіп әбден сілелетсін, балемді! Қыз тепкісі күшті ме, әлде күй құдіреті мықты ма, соған көзін жеткізіп мойындатсын. Кімнің кеудесінен итергенін есіне түсірсін бір жақсылап!

Күйші өршеленді. Назды әуезді құмықтыра үздіктіріп, иірімін тереңдетіп әкетті. Ел құлағына сіңісті «Сарыжайлау», «Бозайғыр», «Көшжанаған», «Шертолғау», тоғыз тармақты «Қосбасар» күйлерінен бөлекше қағыспен тың ырғақпен дамыған соны иірім, айтары жоқ, келісімді-ақ еді. Осы күнге шейін дінінің қаттылығымен аты шығып, босаңсып көрмеген қайсар сері осы қазір сүтке салған қайыстай балбырап, тереңнен бастау алған бұлақ суындай жан түбінен қайнап шыққан күй ағысына қатты масаттанды. Іші есіліп жатса да ызбарын сындырмайтын салқындықтан арылып жылуар-сығаны, сірә сәтті өрілген күй әсерінен шығар. Әйтпесе, көңілі көншітіндей ештеңе болған жоқ қой.

Күйшіде сенімсіздік басым еді. Дәті берік қайсар қыз бұған беріспей құр сыртын сындырып қана отыр. Іші еріп болған жоқ. Оның ішінің есілгені - жеңілгендігі, күйші алдында тізе бүккендігі. Мына қалпы алдамшы. Тегеурінді төкпе тартыс қыздың көңілін жұмсартқанымен, жүрегіне дарымай жатыр.

Күйші барын салды. Отыз екі таспаны жымдастырып жұп-жұмыр өріп шыққан шебер өрімші қамшының ұшын түйе алмаса, білегін талдырып, саусақтарын қарыстырып көз майын тауысқан есіл еңбегі зая кетеді. Бәрінен де бұрын қас шеберлігіне сызат түсіп, соңына сөз ереді. «Е, оны қойшылы!» екiнiң бiрiнен естидi. Өнер туындысы да соған жақын, тіптен асып түседі. Әлгі өрімші таспаны асықтай жата-жастанып қырнап мінемей ме. Күйшіге ондай сылбырлық үйлеспейді. Күйдің көкейі ұзын да, баурағыш сәті келте. Ұзыннан-ұзақ созылған босаңдау арқандай емес, шылбырдай ширатылған жауһар туындыны кілт үзіп алмай қылап спадиярлықпен шебер түйіндеп аяқтап шығу - қиынның қиыны. Соны мүтін болмысымен түйсінген саңлақ домбырашы қарақшыға жақындағанда қапы кетпеуді қарастырды. Асау қыздың құрғақсыған жанарынан секемденіп: «Осы пәлекет қасақана көз алдап қулыққа басып отырған жоқ па?» деп күдіктенеді. Күдігі асқынған сайын тарпақ саусақтарына күш бітіп, сылқым шертiстi үстемелей үдеттi.

Нағыз шарықтау шегіне жеткен күй тасқындай ентелеп қызға төніп-төніп барады да, жарға кеп соққан толқындай кері серпіледі.

Күйшіден ес кетті. Сұмдық шабыттанып шиыршық атты. Сан-даған тәтті дыбыстарды жігерлі тартыспен үздіктіріп қайсар қонағына бағыттады. Қыздан әлі үмітті нышан байқалар емес. Әккі ұрғашы жеме-жемге келгенде бұдан қулығын асырмақшы. Екі бие сауым бойында тепендегені, әншейін көңіл аулаудың айналасындағы алдамшы шоқырақ, күй деп тартқаны құрғақ сарын. Нағыз өміршең туынды жансызға жан бітірердей құдыретімен ет жүректі езіп балшықша илейтін пәрменімен ерекшеленбей ме. Мұның ақ тер, көк тер боп өрбіткен күйі өмірге енді-енді ой жібере бастаған балаң бойжеткенді еліктіре алмағаны - шеберлігінің әлсіреп, талантының сарқылғаны. Бұдан кейін киелі аспапқа қол созудың қажеті болмас. Тоқырауға ұшыраған күйшілігінің күні батып, қараңғылыққа жұтылды деп есептесін.

Мына шайтанға әу баста несіне ұрынды екен?! Сезімі селт етпейтін, кесіп алса қан шықпайтын кескірдің нағыз өзі. Ендігі сыр берсе керек еді. Тұмсасынан жеріген тұсақтай безеруін көрдің бе! Ол сәтте сан айныды. Соны тартыстан нәтиже шығара алмай дағдарып тосын шертіске ойыссам деп бір ойлады. Бірақ ол ойынан тез қайтты. Өзіне жоқтау шығарғандай күңіреністі сарынды қуалап түйеше боздағанда, мұң сапырып азынағанда мына тас түйміштің шиесі тарқай қойса жақсы-ау? Жасына жетпей сайқалсыған зерек пәле мұның босаңсып болдырғанын сезіп қап, жалт беріп үйден шыға қашса қайтпекші?! Жан алып, жан беріп нешеме түнді ұйқысыз, нешеме күнді күлкісіз өткерген есіл еңбегі зая кетіп, шығарған күйі аяқ астында қала бермекші ғой. Содан кейінгі тірлікте не мән қалады? Жұрт бетіне қарағысыз боп, қалған өмірін үйде өткізбекші ме ?!

Тоқа ышқынды. Ілкімді машықтан ауытқымай соңғы қайырымды үздіктіре: «айтары бар көңілдің, қайтары жоқ» дегенді қызға құлағына құйғандай етіп мәнерлеп жеткізді.

Талшын сүйегіне қарысып бақты. Өзіне мысық табандап жақындап қалған қауіпті анық сезсе де, арбалған алдамшы жағдайдан бас амандаудың амалын қарастырмады. Өзінің осы халі жанына жағымды, әрі жайлы сияқты. Сәт сайын өршеленіп, кешкі қоңыр желдей лекіткен сыбызғы әуен қытығын келтіріп, от сезімін тулатты. Әлгінде жас жігіт боп елестеген кәрі қақсал бұған батылдана көз тастап, қабағымен арбайтындай.

Қыз шын арбалған еді. Әбден еркінсіген азғырынды сыңқылдан басы айналған бейбақ шарай көзге шашылды. Енді оған бәрі бір.

Өкіректеп қыр соңынан қалмаған ыңдын, ашқарақ нәпсі ерік алсын. Бір жасы екеу болып, сонымен мұратына жетсе, шықсың құмарынан. Жау қашырып жарытпаған салбөксе шалға ермек керек. Ермегі қасында отыр. Енді ол неден тайынады? Расында, өзі солай боп шықты. Күй сиқырына әбден арбалған бейкүнә жас бойын жия алмады. Бағанадан бергі тұшынуы, әншейін ет пен терінің арасындағы желіктей бірдеңе екен. Жігерлі де, бойлауық; нәзік те, сыршыл; қытықшыл да, сылқым; еркелі де, епті; тентек те, тегеурінді күй толғауы толассыз үдеп, мүтін жандүниесін билеп алған-ды. Етінен өтіп, сүйегіне жетіп, балқығаны соншалық - сел болып егіліп жыласын-ай! Не үшін жылайды, неге жылайды оны бағамдайтын шама жоқ мұнда. Тән баураған рахат сезімнің мастығына батқан ол араны ашылған алпамса құшаққа бейімделді. Жас жігіт боп елестеген күйшіге үнсіз ыңғай берген.

Тоқа масаттанды. Күйі сәтті шығып, қыз жүрегін жаулағаны- жау түсіргеннен бетер ерлік қой. Дұшпан таң қалып, дос масайрайтын ерен жеңіс. Қиықтанған қырсық қыз жуасыды, енді мұның аясынан шықпайды. Дегенмен, сақтық керек, мінез шығаруы кәдік. Қызығы-жылыдай қарпып ұйпалақтаған. Ұрғашының шырайы сонда енеді.

Оқталды да оқыс тартынды. Тылсым сарын есін алып, есірік қып тастаған байғұсты аяды. Бойын жиып өз-өзіне келсін деп тағы бір тосын ырғақты өрбітті. Бұл өрбітуі күй өзегіне кірігіп шебер жымдасты. Қағыс-қайырымы шымыр естияр сарын қызға тоқтам салып, жұбату айтқандай ма. Жұбату күйін соны арнаға бағыттап есілткені сол - есік салдыр-күлдір ашылды да, бейтаныс біреу ішке екпіндей кірді. Түбіт мұрт сұлуша жігіттің түрі өрт сөндіргендей түтігіңкі. Қаршығадай жіті өткір көзімен кешкі ала кеуім дендеген үйдің ішін тінте шолып:

- Талшын! Бармысың!? - деді саңқ етіп.

- Жеттің бе, жаным! - деп қыз ұшып тұрып жігітті құшақтай кетті.

Тоқа аңырды. Қауышқан қос құшаққа кәрі жанарын сүңгіше қадады. Шарасыздық дендеген ол асқына торықты. Тарпаң сау-сақтар шанақты осып-осып жібергенде, домбыра шегі болбырап сала берді.. Жүйрік қол сұлық түсті...

ҚОҢЫР САРЫН

Кәнігі тарлан саусақтарда жаңылыс жоқ. Бипаз ырғақты майда шертіс дәмді дыбыстарды есілтеді. Шанаққа төнген балуан қолдың қимылынан кәрі қыранның қанат сермесіндей аздаған шабандық байқалады. Егілме мұңнан да азатшыл арманы басым, сағынышқа толы сыбызғы әуез тұла бойға шым-шымдап тарап, жүректі егілдіреді. Даңғырадан мезі болған қасаң құлақ ойлы сазға қанығып бір сергіді. Шерменде жетім көңіл күрт босаңсып, безер жанарға жас үйірді. Жүректен өткізбесе, жүрекке жетпейді. Өзін тұшындырмаған туынды өзгені қайтіп баурасын.

Әбікен асқына бусанды. Шау тартқан көкей шиыршық ата шымыр қағысқа жол ашты. Пернені сауған саусақтар бұйығы сарынға жан бітіріп, қоңыр үнге түрткі салды. Шерге толы бойлауық сарын дендегенде, домбыра ботасы өлген інгендей боздап кетеді. Күйші осы тұста саусағын тұсаулап, үгітілме мұң мен ащы зарды құмықтыра жұмбақ қағысқа ойысты. Кәрі шанақ ухілеуін бәсеңдете бере тың жыр өктеді. Күй тілімен өрілген толғау ескектеген қоңыр желдей домбыра тынысын аша түсті. Тынысы кеңіген сарынды біраз пысықтаған соң, Әбікен балаларының көйлегін жамап отырған Шәкенді сөзге тартты.

- Бәйбіше, қалай шықты? - деді көңілді пішінде.

- Өз жаныңнан шығарғаның ба? - деп, зайыбы жорта таң қалғанысы, - Күй халықтікі. Оны меншіктеуге хақымыз жоқ, деуші едің екі сөзіңнің бірінде.

- Әлбетте солай, - деді Әбікен қосағына ойлы кейіпте назар тоқтатып. - Өзіңе тиесілі бір күйің жоқ деп қыңқылдай беруші едің.

- Жайың белгілі. Мұны да біреуге тели саласың әлі. - деді Шәкен отағасының сөзін бөліп.

Әбікен тосылды. Ермегі дүниеге келгенде, зарығып көрген ұлына күй арнап еді. Кейін сол сарын басқа біреудің шығармасына кірігіп кетті. Шәкен соны ілік қылады.

- Олай боса, «Қоңырды» саған сыйладым! - деді отағасы өзіне риза кейіпте.

Таңданысын жасыра алмаған Шәкен:

- «Қоңыр» деймісің?! - деді сұраулы кейіпте оған сенімсіз көзбен тесіліп.

- Иә, Қоңыр! - деді күйші жайымен ғана.

- Кісі аты ма?

- Өткен өмірдің жиынтығы есепті, - деп ол жорта жалтарды.

- Жасырасың, ә? - деді жас әйел оқыс дүдәмалданып.

- Бірін өлтіріп, бірін алғандағы көп қатындарыңның бірі ғой, сірә?

Отағасы басын шайқады. Қызғанышы оянып кеткен Шәкен оқыс тұтанып, сезімін ірке алмай бөлмеден шыға жөнелді. Әбікен сәл езу тартты. Артынша ауыр күрсінді.

Абай елуден асар-аспастан: «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», - деп торыққан ғой. Бұл ақын жасынан да асып барады. Алпыс төбе көрсеткелі «о, шіркінді» жиі ауызға алатынды шығарған. Тағы сол данагөй абыз: «Өмір дүние дегенің, ағып жатқан су екен, жақсы-жаман көргенің ойлай берсең, у екен», - демеді ме?

Расында солай-ау өзі. Өткенді еске алса, көкірегін өксік қысып, іші жылайды. Ішке іркілген жас удан бір де кем емес. Жүрегі зілденген адамнан күй тұрмақ жөні түзу сөз шыға ма. Ақын айтқан: «іші өлген, сырты саудың» өзі нағыз. Бірақ ол заман бір басқа да, мына заман бөлек емес пе. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған әділетшіл қоғамда сары уайымға жол жоқ. Осыдан жаман ырым бастап көрсін, өз обалы өзіне!

Күйші қобалжыды. Күй шығарып несі бар, ә? Кесірі от басына тиіп кетіп...Қалай болғаны өзі? Жүрегін жарып шыққан бірегей туындысын тұншықтырып, шала жансар күйде тағы біреуге ысыра салмақшы ма? Сонда туған баласынан безінген тас бауыр әкенің кейпінде болғаны ғой. Шәкен айтқандай, бірін-бір, екісін-екі, иесіз жетім күй дегізгенше, жұртқа дабыралап тұсауын кескізгені дұрыс.

Бірақ бұл ойына да табан тірей алмады. Өз сыры өзіне аян. Жан түбінде іркілген зар-нала, шер-шеменді сағыныштың тәтті уына араластырып, қойыртпақтап жіберіп еді. Содан ба, күй ырғағында өксікке толы өкініш басым. Жай ғана өкініш болса бір сәрі, жан айқайына ұласқан ащы зар бебеулегенде, домбыра тым «үхілеп» кетеді. Жылатпайын десе, жөні түзу сарын шықпайды. Жылатса тағы пәле. Шертіліп тартылатын арқаның нақысты күйлеріне «сөз ергелі» қашан. «Әншейін, бір сәттік көңіл күйге құрылған жылауық сарын. Байбағланның тоқтығын басу үшін шығарған ермегі» дегенді жиі естиді.

Көңілі май ішкендей айнып, тағы дағдарсын. Замана екпініне ілеспейтін жат сарындағы шығарма дегізіп қайтеді. Күйші кереғар пікірімен көп алысты. Итжығыс түссе де, күдіктен құтылмады. Өліп-талып қолы зорға жеткен абырой-атақтан айырылып қалмайын десе, жойсын мына гөй-гөй сарынды. Әйтпесе бұрынғы өткен күйшілердің біреуіне бәсірелесін. Сазгерлерге ұсынсын, тіпті болмаса, туашақ шығармасына кіріктіріп, жымын білдірмей жібереді. Әйтеуір, жерде қалмасын, кәдеге асқанының өзі неге тұрады.

Ол домбыраға ынталы созды қолын. Бос бұраспен тартылатын соны күй сылбыр басталып, бірте-бірте дамыды. Моп-момақан дыбыстар шиыршық ата ширығып, домбыра көмейінен ащы ыза мен шер лықсығанда, күйші масаттанды. Бұған керегінің өзі осы. Келте қайырылатын қоңыр сазда тілмен айтып жеткізгісіз сұмдық сыр жатыр. Сыбырдан секемденетін саққұлақтар, бір есептен, алданып қалуы кәдік. Өткенге лағнет айтқандай тұстары баршылық. Алайда, оның күй тілімен ұқтырайын дегені мүлде басқаша сарын-тын.

...Молдадан қара танығаны болмаса, Әбікен ұзап оқымады. Әкесі бұны билікке бейімдеген. Туасы сөзге сараң тұйық жігіт өмірге оң көзімен қарауға бейім еді. Содан да домбыраға үйірсектеп, сыбызғы үнді қуалайды. Жетсең алға басқан сылқым.саз қыздай сықылықтап, кәне ұстатсыншы! Жас жігіт еліге емексіп, сиқыр әуездің қыр соңынан қалмаған. Ұстазға әру емес. Ауылдасы Баубек, тарлан домбырашы Қыздарбек, саусақтары пернеде аттай желген жорға домбырашы Әбди мен Сембек, одан қала берді, немере ағасы Мақаш жас талапкерді алма кезек баулып, күй тұнығына бойлатқан. Бойлауық сарынға ден қойғанда, сиқырлы аспап жас Әбікенге ыңғай беріп, науан мінез танытты. Сылқым шертіс науша сезімге тамызық тастап, жүрек отын үрледі. Қыз қойнына қытық боп енді.

Әбікен - бай ауылдың мырзасы. Отыз жыл болыс болған атақты Көпбайдың немересі. Айттырған қалыңдығы - қареке Нұрлан байдың қызы Күлше. Бірақ мұның көңілі басқада еді. Бұларға алыстан қосылатын жама-ағайын Әбдірдің Қоңыртайы жатса да, тұрса да көз алдынан кетпейді. Қоңыртай - ақ құбаның әдемісі. Отты нәркес көзі кісінің ішін ерітіп тұрады. Сарт-сұрт еткен ашық мінезді бойжеткен ойын-тойдың бұлбұлы. Бозбала атаулы оған ынтық. Аузы епті өлеңшілер Қоңыртайға қиыстайды. -

Ауылым көшсе, қонар Қараталға,

Қоңырға кәмшат бөрік жарасар ма.

Бірге өскен кішкенедең, қарағым-ай,

Жүрекке зарықтырып жара салма, - деп үздіккенде, қыз жауабы шаппа-шап әзір тұрады:

Шалтастың біздің ауыл сайында отыр,

Көшуге қыс қыстауға дайын отыр,

Бауырым Әбікеннен ұят шығар,

Қақтықпай, есер жігіт жайыңа отыр...

Бірақ анауың да осал көрінбейді. Қиуасыз жерден ұрынады «Тауынан Бүркіттінің қыран ұшқан, Не жетсін ескі досқа сыр алысқан. Бармақ басты, көз қысты бола берер, Екі ата бір-бірінен қыз алысқан...»

*Қоңыр қыз айнымайды, еркін сілтейді:
«Отқа жақпас ырым қып жауырынды,
Жатқа берме деген бар тәуіріңді.
Қалыңдық ойнауға ертең жүргелі отыр,
Өсекке ұрындырма бауырымды...»*

Әбікен құсын қалыңдық ойнауға барған жаздың күзінде қондырды қолына. Іле Қоңыр да ұзатылып кете барған. Содан кейінгі жылдардың жаңғырығы тым ащы шықты. Ақ қашып қызыл қуған дүрбелең сүттей ұйыған елдің берекесін алды. Бай - басыр, кедей - батыр атанды. Мырза біткенді жүдеткен, құл-құтанды түлеткен төңкерісшіл заман дуалы ауыз билер мен мыңды айдаған байларды қырына алды. Немере ағасы Мақашты ойласа, күні бүгін іші күйеді. Жігіттің жампозы еді-ау сабаз! Биік бойлы сұлу пішінді мырза көп сөзге жоқ-тын. Назалаңғанда қападар көңілін күймен сейілтуші еді. Домбыра тартқанда екі көзі боталап қара сұр жүзі күреңіте бусанатын. Шерлі аспапты інгенше боздататын. Кешегі тартысы бүгінгі шертіске үйлеспей, соны қағыспен өрілетін. Мақашты заман ағысы жөнінде сөзге тартқанда, би ағасы: «Оны домбырадан сұра» деп өзінің «Зар қосбасарын» бебеулетер еді. Мырза ағасының жеке басының мұны да жетерліктей. Қосағы тоқа Мұстафаның қызы Мүкәри сұлу келіншек кезінде өліп, мырзаны шерменде қылғаны аздай-ақ, содан қалған тұңғышы Баһрамның да азабы әкеге оңай болмады. Дәулет - нәубетке, бақ- сорға айналған алақұйын кезеңде сұлу қызы бар әкенің күйі қай бір келіскен. Сейфолланың Сәкеніне қиятын еді, оған рулық намысқа қызғандар көлденең тұрды. Әбікеннің бүйрегі ақыңға бұрған. Бірақ ел ішіндегі сойылшыл содырлар ішті-тысты боп мұны оқшаулап тастады. Дала заңы қатал. Қызға қырық үйден тыйым. Көрінген көк аттылының қолтығында кете барса, қыз өсірген елде не бедел қалсын. Атаның күшін, ананың сүтін ақтамауға жаралған ұл мен қыздан не қайыр? Шіркін-ай десеңші, қазақтың ақиық ақынына бір сұлуды қиса қайтетін еді! Бұл- Әбікеннің ниеті еді. Басқа ағайындар Сәкен өмірінің көлеңкелі жақтарын көлденеңдетіп: «Қыран боп келіп Шалтасқа, қарғаша бұқтың жартасқа, қызымыз саған бармайды, опасыз дейді жолдасқа» деп ақынды ашық келемеждеді.

Ақын шамырқанса, жыр жазады, қорғансыз сұлу құсаланса қайтпекші? Қиыны сол еді. Баһрам аз күнде гулдей солған. Құла түзге маңып шығып кете берген соң, қасына аңдушы қойдырғанды. Әбікеннен басқаға тіл қатпайды. Ағалы-қарындастың екеу ара күңкілдесуі кінәласудан әріге бармаған. «Кіші Акке-ай, бұта құрлы панаң болмады-ау!» - деп ухілегенде Әбікеннің дымы құрған.

Ақынға қатты құлаған қарындасына нендей тоқтам саларын білмей, домбыраға қол созады. Ғашықтық азабы қинаған жаралы қыз қоңыр сазға балқып аздап тыншиды. Кенет шошып оянады да, далаға қашады.

Баһрам қорлықпен өлді. Ұзатылған жылдың қысында құсадан көз жұмды. Найзакескенде қалды сүйегі. Келер жылдың күзінде Мақаш мырза озды дүниеден. Атақты шонжар Көпбай болыстың немересі дәулетті мырза оқыстан үзілді. Қырық тоғыз жасында жұмбақ өліммен аяқтады ғұмырын.. «Сүйегімді бабаларымның қорымына тапсырыңдар. «Зар қосбасарым» аманат саған» деген хал үстінде жатып. Мақаш өлісімен ел ішінде дүрбелең басталған. Байларды қамшымен қойша құған тәркілеу кеп киліккен. Кәмпескенің беті қатты-тын. Жаз шыға басталған қаралы науқан қара күзге дейін толастамады. Кәрсөн-Кернейдің мыңды айдаған байлары жуан ата балаларын торғайдай тоздырып, шаңырағын ортасына түсірді. Бірінші кезекте Мақаштың артында қалған дәулеті қатталды. Ша-руасы шақтыланған Әбікен де тәркіге ілікті. Қотандағы аз мал кедей-кепшіктің үлесіне тиді. Әбдіре, сандыққа сықалған асыл бұйым, тең-тең дүние талапайға түсті. Сондағы Күлшенің ұстамдылығына әлі күнге таң. Екі жігіт қолдасып әзер көтерген әбдіреден бір сабақ жіп те алмады. Қайсар әйел: «Күшіктерім аман болсын» деп үнсіз безеріп қала берген. Сөйткен жан жарына ақ өлім бұйырмады, аштан өлді. Аштыққа сүзек араласып, кетуі кете бастаған Күлшенің тірсегіне түскен шашы бір-ақ күнде жидіп түсіп қалды. «Енді мен адам болмаймын, - деген ол күйеуіне кемсендеп. - Балаларды сақтап қал». Екі күн әуреленіп бетін зорға жасырды. Аялы қой көзі пәктік пен сұлулықтың айнасындай еді. Жұмылмаған қалпында кетті. Өлі жанарын қанша уқаласа да безеріп икемге келмеді. Сұп-суық жансыз жанарда опасыз жалғанға нағылет айтқан сұсты қарсылық бар еді.

Егіз қозыдай қос құлыны Жаханша мен Дәлелхан да жер том-пайтқан. Үш жасар қызы ғана қалып еді, таңертең оянса, ол да тас боп қатып қалыпты. Соңғы бауыр етін жер қойнына тапсырған соң қыр асқан. Қайда барарын өзі де білмейді. Білгенде, білем-білем құйрық асата қоятын кімі бар. Аштық жайлаған ауылдар моладан бетер суық. Көрінген жерде сұлаған адам. Адам етіне құныққан қасқыр мен түлкі жолын бөгеп жүргізбейді. Қарға-құзғын мүгін даланы жайлап алған. Екі-үштен қол ұстасқан аштар кезігеді. Түрлері аянышты, адам деуге келмейді. Құдды кебінін сүйреткен тірі аруақ дерсің. Іште тамақ болмаған соң кісінің сөзі де бұзылады екен. Кезіккендерден Әбікен жөн сұрап жарытпады. Бет алысы аудан

орталығы. Ілбумен бір тәулікті өткерді. Жалғыз қонды далаға. Күз қабағы кіртііңкі. Бұлыңғырланып түнереді де тұрады. Өлексеге тұмсықтарын қандаған қарға мен құзғында есеп жоқ. Онсыз да өлік сасыған даланың ұсқынын кетіріп-ақ тұр. Қора-қора қой, табын-табын жылқы жайылатын құба белдер мен жота-қырқалар жым-жырт. Ұшқан құстан басқа тіршілік белгісі байқалмайды. Тарлауы мен изені желкілдеп, алқара көк жусаны бөріткен, көдесінен қашқан қоян көрінбейтін шүйгінді дала құлазыңқы. Тігулі қалған үйлер жел жағынан болмаса, ық жағынан жүргізбейді. Иістенген адам денесі қолқаны қабады. Айбарлы ақ үзінді иесіз ақ шаңқан үйлер құс саңғырығына малшынып қалған.

Әбікен емпелеңдей тырмысады алға. Қуаты сарқылайын деді ме, аяғы шалынып сүрінуді жиілетті. Кенет есік пен төрдей жерде бірдеңе ағараңдап қозғалғандай болды. Анық көрді, тушадай ақ қоян селтиіп қаперсіз жатыр. Қашатын сыңай байқатпайды. Бұғына түседі қайта. Таяқты жіберіп қалған. Дәл тиді ғой деймін әлгі елес қимылсыз. Қоян дегені жылқының қу басы екен. Дымы құрған ол торсықтағы судан қылқылдата жұтты. Қалта түбіндегі талқанның соңғы шөкімін талмады. Жүрегі жалғанбаған соң, жан қалтасына жасырған төрт-бес құрттың кішірегін аузына салды. Тас боп қатып қалған екен, екі ұртына кезек жүгіртіп, сүйек қажаған сиырша малжаңдады.

Сәл шираған ол қу басқа үңілді. Ойына аңыз оралды. Қозы жайған жетім бала қу басты құшақтап: «Сені қара қасқа тұлпардың басы деп кім айтар, мені Толыбай сыншының ба-ласы деп кім айтар», - деп жылаған екен. Айдалада жаяу сеңделген мұны кешегі мыңды айдаған Көпбайдың немересі деп кім есіркеп қол ұшын бергендей. Арпа, бидай ас болған, алтын, күміс тас болған ашаршылықта астындағы атын кім түсіп бергендей. Үрерге иті, сығарға биті қалмаған сорлы қазақ ит-құсқа жем болып, бостан-бос қырылғаны-ау осылай! Осыншалықты қырғынға ұшырайтындай не жазығы бар еді момын жұрттың?! Жазығы сол - мыңғыртып мал өсірді. Тегін ет, тегін қымызбен жарылқады жарлы-жақыбайды.

Әбікен - әсілі дініне берік көнбіс жан. Көңілін қуаныш желпісе, иәки мұң қажаса, домбырадан табады жұбанышты. Сөйткен киелі аспап кәнігі сырласы қайда? Домбырадан бұрын, құдай қосқан қосағы, бауыр еті балалары ше? Оларсыз өткізген өмірде не опа бар? Нендей қызық бар? «Біттің Әбікен, біттің» дейді бір суық сыбыр дәл құлағының түбінен.

Ол бар қуатын жиып алға тырмысты. Иесіз ауылдарға соқпай, айналып өтуге тырысты. Жаяу жаяудан қашады. Біреуді біреуге

бөжекей қылған заманың осы. Қайрақты өзенінен өтіп, Үшаланы бөктерлей соқпақ сорабына іліккенде, арбаның ізіне ұшырасты. Дәуде болса азығы бар біреу шығар. Әбікен жүрісін жылдамдатты. Бірақ мұны ілестіре ме, көлігі бар жолаушы. Қырға шыға келгенде, арбалыны көрді. Аты болдырған ба, жүрісі мимырт. Таяна бергенде шамалады - ат емес адам сүйреп барады. Жайпақ ләшеңкеде төбедей төңкеріліп біреу жатыр. Жақындаған бұған еңсеріле жонын көрсетіп, қасқырша күрілдеді:

-Тоқта! Атыласың!

Әбікен аңтарылды. Санасына келген ой мынау: «Дәм-тұзымның таусылған жері осы болды ғой». Мылтықтың тарс етер сәтін күтіп тұрды да қойды. Бұқсам қайтеді деп бір оқталған. Бірақ оған кеш. Арбадағы алпамса бесатарын бұның өңменіне бағыттап:

- Қайт кейін! - деді.

- Боса да аштан өлемін, ата бер! - деді бұл.

- Кімсің?! - деді дәу қара.

- Қазақпын.

- Қазақ екеніңді біліп тұрмын, еліңді айт.

- Қаракесек, оның ішінде Кәрсөнмін.

- Одан қайсы?

- Таңыбаймын...

- Өңменіне тесілген мылтық тайқып кетті. Сөйткенше құлағына тосын үн шалынды.

- Жаным-ау, Әбікенбісің!

Әбден беріштеніп кеткен жүрек сәтте босаңсыды. Тәлтіректеп барып шиге жамбастады. Бұл кім болды екен деп ойлап үлгертпей, әлгі әйел екі бүйірін таянып, ал кеп сұңқылдасын:

«Қайран да көмей жыр айтар,

Опалы досқа сыр айтар.

Жақсының тірі көзі деп,

Бауырым, сені кім айтар?!...»

Одан әрі ұзақ сонар жыр өктеді. Ащы зар запыран төккенде тау теңселіп, өзен өксігендей болды. Шер көкірек құсалы әйел біресе ботасы өлген інгенше боздайды, біресе құлынын қасқырға жегізген қулықша шұрқырайды. Енді бір кезекте, жас бұзауын жоғалтқан сиырша азынайды. Шағымшыл жоқтау ән еді. Әлде бұрын шығарған ба, бірақ оған келіңкіремейді. Аяқ астынан ақтарылған саба түбі сарқынды шер қарақан басының назасынан да дүйім жұрттың жан айқайындай тым өткір де, өктем еді.

«Гектір деді, кептірді.

Тонна деді, тонады.

Ортаққа түсіп мал мен бас,

- *Шығарды жаман жораны»,* - деп бір қайырса, іле қатай
ширығып, қарғыс-наладан зар төге, қанаты кетілген сұңқарша сұң-
қылдасын:

«Үсік шалып балғынды,

Заманымды тар қылды.

Жүйрік мінген ерімді,

Бір мінгішке зар қылды.

Айрылып қазақ бар малдан,

Аткөншек боп қаңғыды.

Көмусіз қалып арысым,

Басына қарға саңғыды...»

Әбікен есеңгіреп қалды. Мана арбаны сүйреген әйел дауысын шығарған сәтте есі ауысқандай боп: «Тіріліп келген Күлше болғаны ма, бәсе көзі жұмылмаған еді» деп бір ойлаған. Соның артынша көз алды қарауыта, төңірегін тұман басқандай, қара түнекке жұтылып кете барды да, тым-тым алыстан азалы сарын талмаурады. «Өлген деген осы шығар, мені де жоқтап жылайтындар бар екен-ау» дегенді айтып үлгерген. Өз дауысы өзіне анық естілгені соншалық - үміті оянған ол: «өлмеппін, тірімін» - деп, қолын қимылдатып еді, сап-салқын бірдеңені мытыған саусақтары жазылмай қарыса тістесіп сіресіп қалды. Аяғын қозғау да оған күшке түсті. Денесінде болмашы діріл бар екен. Үміті тіріле бастаған ол көз алдын шымылдықтаған тұмантықты сейілте алмай біраз қиналды. Шатасқан санасын әлгіндегі оқыс үн демеді. Әйел жоқтауды үдеткен сайын, қуаты сарқылып қатып семген бойына жылу енгендей, өзінің осы халін аздап шамалады.

Әйелді жыға танымаса да, одан өзіне бір жақындықты сезініп, бойын жиып алды да, екі-үш ұмтылып аяғынан тік тұрды. Ондағысы сүйегіне қарысқан далбаса әрекет еді. Оның үстіне арбадағы дәу жеміне қылғынған бүркітше қозғалақтап, бұған бір, әйелге бір қарағыштап бесатардан қолын айырмайды.

Сұңқыл үдеп барады. Тұл бойын бұған зар-нала әбден асқынған әйел жылаудың көкесін енді танытты. «Қойсаңшы! Болды ғой, босқа қажып қаласың» деген арбадағы дәудің жанашырлық сөзін құлағына ілмеді. Қайта ат басын еркін жіберді.

- Қызыл беттен әр кетті, Қыжырлы қолдан әл кетті...

Ұйқас-ырғағы келіскен жыр үлгісіндегі сарынды Әбікен түгел дерлік ұстап қала алмады. «Қынадай қырған қазақты, басқа салған азапты, көрінде Кеңес өкірсін!» - деген тұстары жүрегін шымырлатып жіберді.

Әбікен әйелді зорға таныды. Аштықтан топалаң тиген қойдай қырылып жатқан тамам қазақты жоқтаған баяғы ақын қыз Қоңыртай еді. Жапсарлас Қуандыққа ұзатылған-ды. Күйеуі жауырыны жерге тимеген айтулы балуан деуші еді. Сірә, мына дөңкиген қара сонысы болар...

Сол күні олар түзде еруледі. Аш өзегін жалғап, әл жиған Әбікен арбаға атша жегілді. Қоңыртай демеп отырды. Күйеуінің шықпаған жаны. Оқ тиіп қансыраған оның жағдайы кешегіден бүгін төмен. Қара саны күп боп ісіп кеткен. Сабаз шыдамды екен. Оқтан жырым-жырымы шыққан жарақатын елемегенсіп, «Сәтбек батыр» қысасын созады. Көріктей кеуде көтеріліп басылып, көтеріліп басылып ухілегенде Әбікен жүрісін ширата түседі.

Қоңыртай кешегі жоқтауды құмығыңқы ыңылға ауыстырып алған. «Қос ботам-ау, көз жанарым-ау!» деп ах ұрғанда, қара жер қақ айырылғандай болады. Араға тағы бір қонып, аудан орталығына жеткен бұлар кайыр-қош айтысып өз жөндерін тапқан-ды.

Бас амандаудың амалы - бұны жіпсіз байлады. Ол қысты далба-салап Ақсу-Аюлыда өткізді. Көз көргендер күйшіні шетке қақпай, болмашы қоректен тең бөлісті. Жаз шыға Балқашқа бет түзеген. Қорегін Көкше көлден айырып, балық жеп күнелткен ағайынның қатарлары селдіргенмен, жаппай аштықтан аман екен. Бірақ кісі өлімі әлі тиылмапты. Кендірі кесілген аш-арық көл жиегінде судан шығып қалған балықша шашылып жатыр.

Ол Балқашта тұрақтай алмады. Ата қонысын аңсаған жетім жүрек тағы да мұны тау арасына қиыстатты. Қаратал бойында ұшқан құстан басқа тірі жан жоқ. Иесіз қалған қыстаулар аңғал-саңғал. Құлазыған мекеннен көңілге медеу таппай сандалып, Ақсу-Аюлыға тағы келген. Жаңадан ұйымдасқан май зауытына жұмысқа тұрған. Бірақ түртпектен құтылмады. Қаймақ айыратын сеператордың тұтқасын ұстаған еді, жуан атаның тұқымы, зиянкестік жасайды деп қара жұмысқа ығыстырылды. Бәрінен де қиыны - қолына домбыра ұстатпағаны. Күй тартқанын керіп қалса, қырағы белсенділер: «өткен заманды аңсайды, сары уайым сапырады» деп қоңыраулатады. Содан бір күндері салып ұрып Қарағандыға барды. Ниеттес азаматтар ақыл берген. Көз түрткіден құтылудың бір амалы - елден кету.

- Қайда барамын?! - деді ол дымы құрып.
- Алматыға.
- Онда менің кімім бар?
- Сейфолланың Сәкені ше?
- Өзімнің де ойым сол.

ӨМІР КӘРПІҰЛЫ

- Ойың сол болса, жет қайткенде де Алматыға... Қаражат таппай біраз жүрді. Үстіне ілген ескілеу боз шекпен. Аяғында шоңқайма етік. Біресе пойызға отырып, біресе кемеге отырып, біресе жаяулап бір ай он күнде Алатаудың етегіне іліккен. Ақар-шақар асқар шың көзіне жылы шұрап үмітін тірілтті. Ішім қатып кеткен шығар деп ойлаған. Қолқа жүрегінде қозғалыс бар екен. Салқындаған бойы күрт жылынып, ыстық қан тепсінді қуқыл реңіне. Көңілі алып ұшып, қиялы қанаттанды, қапелімде. Осындайда домбыраны шертіп-шертіп жіберсе ғой.

Күзгі күн сәл-пәл бұлыңғыр. Иығымен аспан тіреген алып таудың қабағында аздаған салқындық бар ма қалай? Тау екеш тау да мұңнан арылмағандай көрінді бұған. Ел уайымын арқалаған данагөй кәрияны еріксіз есіне түсірді. Отыз екінің аштығында кәрі сүйегі саудырап сай-сайда қалды-ау, есіл абыздар.

Алматыда Сәкенді білмейтін жан жоқ. Үйін тез тапса да, босағадан бері аттарда сәл қобалжыды. Жол азабы қажытқан жүдендігінен, киімінің олпы-солпы өңсіздігінен қорынып еді. Ауыз үйде кідірістеген ол бірден төрге озбай, дыбыс берді. Шырайлы, сұңғақ бойлы ақ құба келіншек қарсы алды мұны. Кісіге қаймықпай тік қарайтын әлпетінен адуын өр әйел екендігін бірден байқады. Шашы тілерсегіне түсердей ұзын-ақ. Ерні қаймыжықтай. Маңдайлы. Келіншектің бет ажарындағы шұғылалы нұр келісті тұлғасымен үйлесім тауып сүйкімін арттырғандай екен. Жаратқан бедеудей сауырлы сылаң келіншек бұған аса сұлу көрінбеді. Жай ғана сүйкімді ұрғашы десе болғандай.

Жоғары шығыңыз! - деді ол осы үйдің бәйбішесі екендігін білдіре өктемсіп.

Әбікенде үн жоқ. Бойы сал-сал боп қатты шаршаған ол теңселіп кетті.

- Сейфуллин жолдастың үйі осы ма? - деді батылданып.

- Осы.

- Онда жөн. Сәкенге айтыңыз. Елден домбырашы Әбікен кеп тұр деп.

Сәкен тостырмай тез көрінді. Нұрлы жүзі қуаныштан күреңіте алаулап қонақты бас салды. Қос құшақ темір құрсаудай сіресіп қатты да калды. Ақынның көзінен ірі жас тамшылары домалағанда, дәті берік жолаушы сараң теткумен тынды. Жылау үшін де қуат керек. Заман тоқпағы төбесінен шүйліге-шүйліге әбден басыр ғып тастаған ба, кейінгі кездері күйшіге тоңмойын меңіреулік пайда болған-ды. Сол әдетінің аздап ызғары сынғанымен, қат-қат көңіл тоңы әлі де мұз қалпында еді.

Жуынып-шайынып, үстіне таза киім киіп, ыстық тамақ ішіп, жан шақырса да, Әбікен үй иесімен бірден шүйіркелесіп кете алмады. Онысы, бір жағынан, саясатқа қайшы кеп, артық сөйлеп қоямын ба деген сақтығы-тын. Әрі өткеннің сұмдығын қопсытып алып, ақынның жүрегін бұзып қоярмын деп тартынған.

Өткен-кеткенді айтысып бейбіт әңгімеге ден қойған екеуінің үні кейде күбірге тіреліп сыбырмен көмкеріледі.

- Өкіметің қырып тастады ғой қазақ сорлыны! - деді күйші жыларман болып.

Сәкен тұнжырады. Мойыл көзі тұңғыықтанып терең күрсініспен:- Арты қайыр. Теңелеміз әлі. - деді.

Күйші ақын досын аяды. Алыс-жұлысты көп көрген қайсар азамат ойға берілгенде жүйкесінің сәл-пәл жұқарғанын сездіріп алады екен.

Қолының дірілін басу үшін саусақтарын айқастырып маңдайына сүйеген қалпы отырды-отырды да, қыранша селт етіп: - Саусағыңнан теберік, Әбеке!, - деді көз қиығымен домбыраны емеуріндеп.

Қонақ бәлденбеді, сыршыл аспапқа ынталы созды қолын. Түңіліп кеткеннен бе, домбыраны ұстаған сәтте оны бір жатырқау сезімі биледі. Шекесінен тер шыпшып, саусақтарының ұшы шымырлағандай болды. Іле оны құштарлық жеңді. Көптен аңсаған қалаулысымен қауышқандай әсерде жүйе-жүйесі босап, жүрегі уылжып, ішін жылы ағыс кернеді. Сол-ақ екен, кәнігі жорға саусақтар еппен қимылдап, дәмді дыбыстарға жан бітіре бастады. Тосырқағанымен тосаңсымапты, үстемелеп үдетіп жіберді қайта. Соны қайырымдар кәнігі машыққа леп беріп, күй тынысын ашқанда, ризашылықпен бас изеген ақын көзі боталап қатты әсерленді. «Ой, Әбеке-ай, қатып кеткен сағынышымды жұмсарттың-ау бір!» - деді, жебелі сұлу мұрты көпсі қозғалақтап...

Ол ақынның үйінде екі апта болды. Сәкен оны кешіктірмей жұмысқа орналастырды. Театрда әртіс болсаң дегенде, Әбікен шүйделі шекесін сипағыштап үнсіз қалып еді...

Күй тілімен айтайын дегені бұл да емес-тін. Жалқы туындысына өткеннің өкінішін қосақтағаннан не шығарады? Өлген тіріліп, өшкен жанса екен. Өшкен де жанар-ау, бірақ өмір оты бірден алаулап кете қойса жақсы-ау мұның тартқан күйінен? Көмейі бітелген пештей бықсып, қолқаны ащы түтінге қаптырумен итшілейді көмпіс пенде.

О, бұл қазақ, не көрмеген тас маңдай! Отыз екінің аштығында қырылғаны аздай-ақ, отыз жетінің лаңы небір қасқа мен жайсаңды отаған жоқ па? Сәкендей біртуарды атуға шімірікпеген қанды қолдарға не дауа? Халық жауы деген қара тізімге ілікпей қалғанына

күні бүгінге дейін шүкіршілік етеді. Елде, ауылда жүргенде, кім біледі, дәмі ауатын ба еді? Әлде киелі аспап домбыраның шарапаты ма, қалай болғанда да, кісі қанына жерік қара құзғындар мұны пәнайы себеппен көрмей қалған. Атағы жоқ елеусіз әртіске тырнағын қандағысы келмеген. Шынжыр балақ, шұбар төстің тұқымы, бай баласы екенін білмеген. Білгенде ғой, ендігі ит жеккенде жүретін бе еді, айтпесе көзін жоятын ба еді, әлде қайтер еді? Күй тілімен, мына соны сарынмен жеткізейін дегені бұл да емес, басқа бір жайт. Отыз екінің санада қалған қасіреті жүрегіне мықтап орнап, бітеу жараға айналып, күні бүгін сыздайды. Қанша ұмытайын десе де, ауық-ауық ойына оралып ішін ашытады. Жасы егде тартып уақыт көші алға жылжыған сайын сонау жылғы айдалада арбаға жегілген әйелдің зарлы сұңқылы құлағынан кетпей, үзілмей соққан даланың қоңыр желіндей ызындайды да тұрады. Сондағы көрген-білгенін тісінен шығармай, көңіл көмбесіне мықтап жасырғандай еді. Азалы сарын арада жиырма жыл өтсе де тақымдап қыр соңынан қалмай, түп етегіне жармасумен жүр. «Қоңыр белді өрт алды, Қоңыр жүзді дерт алды. Заманды жаман аздырып, Шабақ жұтты шортанды. Қоңыр желге малтығып, Қоңырсық қапты қолқамды!» - деген зар сірә да естен шығар ма. Екі күн бойында арбаға кезек-кезек жегілгенде, Қоңыртайдың даусы бір сенбеген. Қайта үдеп-үдеп салады. Тау ішінде отыз үйлі аш-арықты арқар, киік атып, қақпан құрып асыраған аңшы Бертiстi жолбасарлар қапыда қолға түсіріп, атын олжалаған да, жарадар қалпында айдалаға тастап кетеді. Екі баласын үйде қалдырып, күйеуін іздеп шыққан Қоңыртай үш күн сандалып аңшыны зорға таппай ма! Қайтып келсе, үйдің іші әптер-тәптер дейді. Үйлемелі-сүйлемелі екі бала қолды болған. Әйел-еркегі аралас босқын аш-арықтармен еріп кеткен көрінеді. Алдына ісік кіре бас-таған ауылдастарының қан тілеген бұзық әлпетінен сезіктенген сорлы ана үй-үйді жағалап тінтіп шыққанда, сұмдықтың үстінен шығады. Жегілікті еті бар балпанақтай қос ұлын ашыққан тобыр бәршектеп жеп қойыпты. Домаланып бастары ғана қалған. Күйеуінің мылтығы қолында болмағанда, адам етіне дәнiккендер өзiн де жазым еткендей екен. Тыққан азығы мен аздаған төсек-орынын арбаға салып, жаяу сүйреткен қалпы тау арасындағы күйеуіне барады. Ұзын сөздің қыс-қасы, жолда күйшіге жолығады.

Сол бір аянышты жағдай Әбікенді ауық-ауық мазалаумен жүрген-ді. Туашақ шығармасына «Қоңыр» атын телуінде осындай бір сұмдық сыр бартын. Күйдің мазмұнын өлең тіліне көшіргенде былай өріледі:

Мал мен басқа дала толған,
 Асқақтаған аласа арман.
 Байы - мырза, кедей - күйбең,
 Кісіліктің бағасы озған.
 Көктеу - ырыс, жайлау - думан
 Ән шалқыған алты қырдан,
 Қыз-бозбала сауық құрған,
 Шалқар жайлау күнде думан,
 Қаңырады, қалды бәрі,
 Көңіл сөнді, жан жылады.
 Жайлау - жым-жырт сағым алды,
 Қара қоныс қаңырады.
 Бай мен бектің күні сөнді,
 Құл-құтанның бағы жанды.
 Жұртта қалды қара саба,
 Заман азды ара-дара.
 Аран ауыз ашаршылық,
 Жұтты қылғып, барма шара?!
 Жан жүдеді, қалжырады.
 Күй құмықты, жан жылады.
 Төрт қоңырым, сүйген жарым,
 Ашаршылық опты бәрін.
 Ат орнына арба сүйреп,
 Шырқырады шыбын жаным.
 Қырғын тапты қайран қазақ,
 Пешенесі сор мен азап.
 Домбыраның өшті үні,
 Қақ айрылды қара шанақ.
 Заман оңбас алжасқансын,
 Шың сұстанар қар басқансын,
 Одан тағы атып асты,
 Алашымның марқасқасын.
 Бас көтерді фашис құзғын,
 Атыс-шабыс тағы қырғын
 Боздақтарым жер жастанды,
 Қан қасаппен өтті күнім.
 Ұмыта алман соның бәрін,
 Мазалайды ождан-арым,
 Өткендерді еске алғанда
 Шырқырайды шыбын жаным!..

Әбікен туындысының иін әбден қандырды. Қайталап ұзақ тартты.
 Бір ауық терезеден сыртқа көз жіберген. Басын мұнар шалған құзар

қыс ызғарын елегендей, тым сулесөк. Өмірінің мағыналы жылдары осы таудың бауырында өткен жоқ па. Үзіле жаздап жеткенде қол ұшын берген марқасқа ақын Сәкен түсті есіне. Ақын рухы туған еліне оралғанына, «халық жауы» деген жалған айыптаудан ақталғанына шүкіршілік етті. «Қоңырдың» кей иірімдері Сәкенге бағышталған. Оқыған дұғасы есепті. Одан артық қолынан не келсін. Өмір озады, адам тозады. Өлмейтін пенде жоқ. Күндердің күнінде өзіне де кезек келеді. Ат орнына тай төлеу. Тұяқ жалғар балалары бар. Содан соңғы өміршең өнер. Кейінгі буын Хасеннің Әбікені қалдырған күйі еді деп ермек қылсын. Қашанғы бұғынады. Булыққан зарды өзімен бірге әкеткеннен не ұтады. «Қоңырдың» жұмбағын келер толқын шеше жатар. Сұмдығын ішіне бүккен сұрқай заманның шындығы да ашылар-ау!"

Күйші қатты әсерленді. Туған жерін көз алдына әкелді. Шалтастың шәлкем-шалыс бітімін, Бүркіттің түксиңкі қабағын, Тағылының піл сауырын, Ақсарлының ағараңдаған жонын, Найзакескеннің шаншылған сұлу бітімін, Айыртаудың ойдақ-сойдақ кейпін оймен шолды. Ақадыр мен Сапының ақ тастақ қырқасын көз алдына келтірді. Қаратал, Шүмек өзендерін жайлайтын малды ауылдарды қиялынан өткізді. Құлазып бос қалған ата мекенге қайта оралған ел ертеңінен үміттенген ол Тәттімбеттің «Сарыжайлауын» шалқытты. Күй төресі «Сарыжайлауды» тартқанда, Әбікенді көтеріңкі сезім биледі. «Өміршең өнерің барда, Сарыарқадай мекенің барда, өлмейсің қазағым, өлмейсің!» - деп теткіді ол.

Осылай шалқып отырған сәтте бәйбішесі Шәкен:

- Ағай келе жатыр, - деді есіктен бас сұғып. Бұл қай ағасы екен дегенінше, самбырлаған таныс дауыс құлағына ұрды. Қояндының дел-құлысы екеніне күмәні қалмаған ол оқыс әдіс тауып, қолына шүберек орап ала қойды. Қанша дегенмен, мұның да әртіс аты бар. Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген әртісі атағынан үмітті. Жарақатын ауырсынған болып қабағы кіржііп, келген қонағын көңілсіз қарсы алды.

- Қолыңа ненің қағындысы келген? - деді құрдасы Қалибек арқасы ұстағанда көзі шатынап кететін шәлкес әдетіне бағып. - Күйдіргі ме, әлде күбіртке жеп жатыр ма?

Әбікен зор денесін еңсере алмай теңселеңдеп: - Аздап домбыра шерткенімді көре алмаушы едіңдер, құдайларың жарылқады! - деді кәдімгідей-ақ шытынап.

- Мейлі ғой, - деді Қалибек ыңыранып. - Елден сәлем-сауқат келіп еді, сенің табаққа қол салуға жағдайың жоқ екен. Қарындасымның жегені сенің ауыз тигенің ғой.

Үй иесі сүлесөк қалыптан таңбай:

- Барсын. Шәкен-ақ жесін, - деді шарасыз қалып танытқансып. Қалибек оскырынды:

- Не атақта, не шатақта жоқ. Жаман әліне қарамай, халық әртісін алдамақшы, ә?!

- Құрдасыңыз маған да қыр көрсетіп қояды, - деді Шәкен ақ құба өңі уылжып. - Қоңыр деген нақсүйері бар көрінеді елде. Сонысын сағынып шала бүлініп жүр.

- Не дейді! - Қалибек ұртын қомпаңдатты. - Рас па?

- Сөйдеймін! - деді Әбікен түк шімірікпестен. - Бірер ауыз орысшасын бұлдап мәтүшкелерге қырындайтын Қоянды жәрмеңкесінің жаяу салы құрлы жоқпын ба ?

Жайшылықта тұйықтау ол құрдасымен қағысқанда, тапқыр сөйлеп кетеді. Тапқыр сөйлемеске лажы да жоқ. Ілікті бастайтын халық әртісі. Бұныкі суға кеткен тал қармайдының кері. Әйтпесе, атақты сахна саңлағы, одақтық парламентке депутат, қырғи тілді Қалибек Қуанышбаевты сөзбен жеңу бұған тау құлатқанмен бірдей. Дегенмен, кейде қиуадан жол табады. Құрдасының дәу көк иті бар. Ол үйге барғанда ит Әбікенге зор үнмен тіл қатады. Бір жолы әлгінің үні шықпады.

- Итіңе не болған, аузын буып тастағансың ба? - деді Әбікен.

- Бәрібір сен оның үргеніне түсінбейсің, - деді Қалибек мырс етіп, - Оқымысты ит емес пе. Үш тіл біледі.

- Апыр-ай, э! - Әбікен жорта таң қалғансыды. - Мәселенки қандай, қандай тілде?

- Ағылшынша. Орысша және қазақша, - деді үй иесі сөзін нығарлап. Менің итім құрлы жоқсың, орысшаңа ел күледі.

- Дұрыс-ақ! - деді Әбікен сәл күлімсіреп - Өзі оқымысты. Үш тілді жетік біледі екен. Сессия сайын Мәскеуге салпақтай бермей, орныңа итіңді жібере салмаймысың...

Осындай екеу ара қалжыңдары Алматыға тарап кеткен. Қырғи тілді Қалибекті анда-санда бір ұтатын Әбікен де тапқырлар санатында. Қанша дегенмен, әртіс аты бар. Алматыға қара домбыраны арқалап өнер қуып келгенде, театрдың төріне шығуға септескен құрдасын көңілінен қалай шығарсын. Өмірде де, өнерде де жұптары жазылмайтын екі достың ым-жымдары бір. Қалжыңдарының өзі әнге бергісіз. Өзін тек домбырашылық қырынан танытқан Әбікен күй шығаратынын құрдасынан жасырған. Онысы - дабыралап жұртқа жайып жіберер деген сақтығы. Әйтпесе қанаттас досын дұшпан көрсін бе? Бір жағы күй шығарғанына қолайсызданады. Шәкеннен туған Ермегіне күй арнағаны рас-тын. Туындым деуге батылы жетпей, белгілі күйшіге тели салды. Енді міне, біраздан

бері жанын жеген сарынды пысықтаумен әлек. Бай-байлаған зардан да тоқтамы басым естияр күй қанша тігісін жатқызайын десе де, өз ырқынан жаңылар емес. Сартап мұңды қоздатқан саналы күңгір қабындағанда, күй иесін еріксіз күдік жеңеді. «Өзіме күні бұрын шығарған жоқтауым емес пе», - деп те қобалжиды. Содан секемденіп соны туындысын ешкімге тыңдата қойған жоқ әлі. Әзірше сыншысы Шәкен боп отыр. «Қоңыр» оған ұнағандай.

Домбырасы қасынан ұзамаған күйшінің қабағынан жақсы нышан байқаған сезімтал Қалибек: - Қиқақты қой да, тарт! - деді бұйырып.

- Қалибектің ойпаң-тойпаңын ба? - деп қасақана қыңырттады ол, құрдасына арнап тартатын секіртпе күйін меңзеп.

Шатынаған қонақ: - Қағынба! - деді сұстанып. - Сенін менен жасырған «тығындың» бар. Соны індетпей кетпеймін.

- Оны қайдан білдің, бал ашамысың? - деді үй иесі жұмсақ күлімсіреп.

- Қабағыңнан.

- Ой, саған дауа жоқ! - Күйші құрдасын оқтаудай саусағымен нұқыды. - Өзім де сынатам ба деп жүр едім. Шәкен-ау сыбырлаған. Ал онда жақсылап тыңда.

Қалибек ұйыды күй ырғағына. Өнердің әр саласынан хабардар кесек тұлғаларды сомдаған ол құрдасының жаңа туындысына «жол болсынды» бірден айтып салмады. Қатты әсерленгенде жойдасыз шатынайтын көзіне жас келіп құмыға күрсінді. Тағы қайтала деп ымдады да, қос жұдырығын маңдайына сүйеді.

Әбікен оның бұл толқынысынан жақсы нышан таныды. Сыншыл құрдасының момақансыған тыншу сәті соны әуездің тыңдауға тұрарлық болғандығының белгісі еді. Жүдемелете үш қайталады да, үй иесі қонағын бақты.

Шақырусыз келген қиқар қонақ қыбырсыз. Жеме-жемде құлыпталып қалатын жұмбақ мінезді өнер тарланы бір түйілсе біразға дейін шешілмейді. Сол әдетіне сыралғы Әбікен: «осы жазған пікірін бүгіп қалмасын» деген сақтықпен: - Қояншығың ұстап қалды ма? - деді құрдасына.

Қалибек жауап орнына бармағын көрсетті. Онысы ризаланғаны еді.

- Ұнады ма?

- Жақсы екен...Тым ауыр ма қалай? Күңіренісі басым. Күйік-шер толған!

- Енді қайтейін?! - деді күй иесі шарасыз теткіп. - Арманда кеткен үш қоңыр, көп қоңырларды жоқтағаным. Шығарған хатым, құраным соларға...

Өнердің қос тарланы өткен-кеткенді айтып көп сырласты. Біресе жадырады, біресе мұңайды екеуі. Ақыр соңында бірауызды тоқтамға келді. Әбікен Хасенов марапаттамаға ұсынылған көрінеді. Соған кедергі болмас үшін «Қоңырды» жарияламай құпия ұстағаны жөн. Асылды тот баспайды. Күні туғанда шалқып шыға келеді, әлі-ақ.

Әбікен кешікпей омырауына орден таққан. Бірер жылдың бедерінде Еңбек сіңірген әртіс атағына қолы жетті. «Қоңырдың» жолы ауырлап кетті, бірақ. Өнер иесінің алған атағына сай партия мен өкіметке адал қызмет көрсету - азаматтық борышы. Одан жаңылды ма, атақ-абыройдан жүрдай болып, тұлданған аттай құйрық-жалы шолтыып сымпыып қалады. Сондай түбірлі себеппен жасқаншақтап, әліптің артын бақты.

Сол екі ортада бұған сырқат килікті. Дерті салмақты еді. Күн санап дендеп барады. Жүрегі бір қатерді сезіп, ниеттес достары мен інілеріне дастарқаннан дәм татырды. Қырғи тілді Алтайбайдың Жүсібі, атағы енді-енді шыға бастаған сазгер Мұхаметжанның Сыдығы және құрдасы Қуанышбайдың Қалибегі бастаған қонақтар тарлан домбырашыға қолқалап күй тарттырды. Соны сарын дендегенде:

- Мынауыңыз бұрын-соңды естілмеген, мүлдем соны әуен ғой, десті олар.

Күйші ұстамдылығына бағып басын изеді. Күйді жерлестері магнит таспасына жазып алды. Әбікен осы шығармам сендерге аманат дегенді емеурінмен танытқан-ды. Әсіресе құрдасынан көзін айырмаған. Бір-бірін іштей түсінген екі дос қабақпен ұғысып, бас изесуден әріге бармады.

Кейін «Қоңыр» иесі жоқ жетім күй атанып, қолды боп кете жаздады. Түбі қайыр, Әбікенді тапты.

«Қоңыр сарын» хикаятын қағаз бетіне түсіргендегі айтайын дегенім осы еді.

МАТЕМАТИК ЕРГЕШБАЙ

1

Аққайнар кенті тоғыз жолдың торабында. Пойызда іркіліс жоқ, күндіз-түні ағытылып жатады. Таспа жол кентті жанасалай өтеді. Кезінде аудан орталығы болған мекеннің етек-жеңі жинақы. Еңселі ғимраттар жаңа үлгімен салынған. Шеткі көшелерде бір өңкей аласа үйлер қатар түзеп тұр. Ергешбайдың тұрағы көшенің шетінде. Жапсарлас қос пәтерлі үйдің бір басында өзі, екінші жағында Сапар тұрады. Сапар бала- шағалы. Ергешбай бір үйде өзі ғана. Зайдананың денсаулығына бола ел ортасына келген еді. Үміті ақталмады Әйелі өткен қыста қайтыс болған.

Ергешбай кезінде шаруа қожалығын басқарған-ды. Қыстауы қиыр шеттегі тау қолтығында болатын. Жүнделген түйедей арса-арса қашанғы кәрі тау қыстақтың көк желкесінен төніп тұрады. Қабағы бір ашылмайтын құзардың қолтық-қойнауы құнарлы. Сай-саласынан бұлақ ағып жатады. Шөбі қою миуалы. Сондай құтты қоныстан ірге бөлу Ергешбайға оңай болған жоқ. Туыс-туғаннан шола, шегене басты жалқы адамға былайғылар сүйкешіктеп жүрмей ме. Сондағы олардың ілік қылатыны-Ергешбайдың перзентсіз жалғыз бастылығы. Сапардың балалары бұған бөтен бе? Сапардан да ши шығарып алған. Түбінің шикілігін жатып кеп қоздырады. Күңкіл мұнымен тынбайды. Ергешбайдың оғаш мінезі ауыздан ауызға таралып жатады. «Мате-матик ол жазған» деп бір кекесе, «аңдар патшалығының сүлейі» деп іліп шалады. Қырық жыл отасқан Зайданадан айрылғалы, «мола күзеткен диуана» дейтінді шығарды. Қолының аздаған ашықтығы бар. Балаларға ақша үлестіріп жүреді. Жоқ- жітікке қарайласады. Сонысына да мін тағады. Жұрт мұның жаяу мырзалығынан дәметеді. Қарызға ақша сұрап ығырын шығарады. «Уай, байеке, мал өсіріп болып, қартайғанда ит-құс бағайын дедің бе, бұл қай білгенің!?»-деп және сүйкеншіктейді. Мұндай кекесіннің астарында шындық бар. Тегін сүйкенбейді түртпекші жазғандар. Бәлен жыл шаруа қожа-лығын дөңгелеткенде, ыдысында жұғын қалғанын біліп алған.

Ергешбай көшкен жақтан ақсақ-тоқсақ аңдарды ала келген-ді. Дала тағылары мал қорамен іргелес қаңылтыр қоршауда тұрады. Қорғаншақ момын жануарлар сырт көзге оғаш көрінбейді. Ауық-ауық ит үреді, онымен тынбай ұлиды. Сондай мазасыздықта, қоршаудағы аңдардың тынышы кетеді. Құлжа пысқырынып, киіктің текесі тыпыршиды. Қаңылтыр қоршауға сүйкеншіктеген өлімші бөрі азаттыққа тіленеді.

Шығарып отырған есебінен жаңыла берді де, Ергешбай тысқа беттеді. Себеттегі қоректі ұстай шыққан-ды. Алдыңғы екі аяғы бірдей маймақ боп қалған қызыл көз ала төбет иесіне ентелей берді. Қоянның сұрпы етін апаш-құпаш тауысты да, езуін жалағыштап иесіне жарамсақтана еркеледі. Жонын дүрдитіп қопсыды барынша. Бір бұрышта шоқиып отырған қасқырға айбат шегіп, ызылана ырылдады. Азулы төбеттің ата жауымен жұлқысуға шамасы келмейді. Дөң айбатпен жон арқасын копсытты да қойды. Осыдан екі қыс бұрын иттер төбелесінде адуын қарсыласының астына түсіп қалып, екі аяғын бірдей шайнатып алған еді. Алапат айқастарда не бір азулы сырттандарды илектеп жіберетін итінің құйреп қалғанын ілік қылған иесі Алпарды қорғансыз жағдайда айдалаға қалдырып кеткен-ді. Апта жүріп, ай жүріп, биік таудың алқымындағы қыстаққа кеп тоқтаған жаралы итті мұндағылар қамқорлыққа алған-ды. Сол қамқаршысы мына тұрған қайырымды кісі болатын.

Ергешбай екінші бір тағыны шақырды өзіне. Жағы қарысып қалған бөрі қорегін өздігінен жей алмайды. Су жалаудың өзі оған қияметке түседі. Тілі икемге келмейді. Содан да иесі қасқырға бөлекше қарай-ды. Көкжал десе көкжал-ақ. Қалың өрт құрсауында қалып, жалынға шарпылып тұла денесін күйік шалған қасқырды осыдан бір айын бұрын даладан тауып алған еді. «Кел, мырза, - деді қалталақтап құ-лауға шақ тұрған бақырана бөріге, - мені жігіттің сұлтаны деп кім айтар, сені қасқырдың көкжалы деп кім білер. Өтіп те барады жалған тіршілік. Екі жарты бір бүтін боп жүре тұрайық. Келе ғой мында.» Түтікпен езуіне жіберген суды ол қылқылдата жұтты. Таңдайы жібіген соң, сілкінді өзінше. Алпарға айбат шекті. Жон арқасын қопсытып езуін ыржитты. Төбет иесінің қырпымен болып, бөріге жауап қайтарудан тартынды. Оған қарағанда, өзінің халі көш ілгері екенін сезініп, жонын дүрдитті де қойды. Қапелімде, төбеттің маймақ аяқтары сырқырап қоя берді. Әлгіндегі дүрдиісі сап басылып, жылап үріп қатты мазасызданды.

Өлімші көкжал дүрдиді. Уытсыз жасыл көзімен бөкеннің текесіне тесірейді. Езуінен сілекейі шұбырған оны аяп кетгі. Жылдамдата қимылдап, қоянның жас етін езуіне тықпалады. Бөрі қорегін аш-қарақтана қылғытты. Ішіне ел қонып көзінің оты тұтанып сала берген қасқыр араны ашылған қомағайлықпен Ергешбайға ентеледі. «Сап, сап сабырлық керек. Бір жылқыны тік көтере жеп кететін заманың өткен. Саған білем-білем құйрықты қайдан тауып беремін. Мал өсіріп едім, бір жағынан сендер жұлып тартып, ұры және сұғынып берекемді алып... Ақырында міне, қоян өсіріп жатырмын. Өздеріңе бола, бір басыма не жетпейді.»

Қорқауды тойындырған соң, Ергешбай бөлек торда тұрған құлжа мен киіктің текесіне барды. Бұл екеуін көшкен жерден әкелген еді. Түнгі жусауды тыншу өткізген екі момын ертеңгілік көрек айыруға кірісіп кетіпті. Екеуінің жағдайы ит пен қасқырға қарағанда көш ілгері. Көк бояқты күрт-күрт күйсеген қалыпта алаңсыз тұр. Әйткенмен де, бұларда да мұң басым. Құлжа су қараңғы соқыр. Марқасқа өлімші ақсақ. Артқы аяғын сүйрете басады. Алдыңғы бір аяғы да кемтар, оқ жұлып кеткен. Ақшулан тартып қартая бастаған текенің қос мүйізінде ақау жоқ. Танауы табиғи қалпын сақтаған қалыпта делдіп тұрады. Тұңғыық мойыл көздеріне мұң ұялап қалған. Сол мұңлы жанардан ауық-ауық жас бөлінеді. Өз-өзінен секемденген марқасқа рахымшыл иесінен сескенеді. Екі аяқтылардан көрген жәбір-жапасы түйсігінен бір кетпейді. Ми қатпарында беріш боп байланып қалған. Табиғат сыйлаған жел жетпес жүйріктігінің арқасында талайғы сүргіннен аман құтылған еді. Соңғы бір ала шапқында қыр соңынан қалмаған қуғыншы тырылдақпен қуып жетіп соғып өткенде, жардан төмен қарай түпсіз түнекке жұтылып кете барғаны еміс-еміс түйсігінде қалыпты. Есі жиылғанда биік жар төбесінен төніп тұр еді. Тырбанып-ақ баққан, бөксесін құмнан ала алмады. Сөйткенше, қуғыннан көз аштырмайтын суық сұлба төбесінен төне берген. Өзін құмнан аршып алған рахымшыл жан мына тұрған мейірімді кісі болатын. Оны әлі күнге құбыжық көреді. Алдына әкеп қойған жемге жақындауға батпай шегіншектеген марқасқа иесіне айбат шекті.

Құлжа Ергешбайды жатырқай қоймады. Қайырымды адамды исінен біледі. Иесінің даусы шыққан сәтте ол өзін жеңіл сезіне бастайды. Тұла денесін бұған сығымнан сәтте арылып, төңірегін тұмшалаған соқыр түнек ыдырап сала береді. Бірақ бұл сестілігі ұзаққа бармайды. Әлгіндегі алдамшы көріністер тылсым түнекке жұтылып, су қараңғы қалпына қайта келеді. Құлжа Ергешбайға жақындады. Алдына тосқан суды қылқылдата жұтып, жұтып алды да, жемге сұғынды. Құмшекер араласқан кебек көмейін суырып барады.

Хайуанаттар тұрағына іргелес сарай қояндар мекені. Шикі кірпіштен қаланған сарайдың бұрыш-бұрышын кеукетеп қазып гастаған еді. Сарайдың көттігіне бастырыла үйілген шөп төрт-бес тоннаға жақын. Сыртын күн жеп тастағанымен, бояғы бойында. Шөпті кеукетеп алған тіршілік иелері емін-еркін суыртпақтайды құнарлы шөпті.

Күн кірпігі өткірленіп барады. Аспан шыт жаңа, көгілтір тартып өңейіп алған. Бұралқы ала төбет тойынып алған соң, кәнігі машығын

бастап кетті. Көшеде қаптап жүрген бұралқы иттер өре түрегелісті. Қасыретті шерлі үнмен ұли бастаған Алпар кентті басына көтерді. Көбінесе ол түнде ұлитын еді, ақ таңнан аздағаны шәуілдектерді қатты дүрліктірді. Көшенің әр тұсынан кеп бас біріктірген көпек иттер аттанды ойбайға ұластырып жабыла үріп байбаламға басқанда, төңірек азан-қазан боп кетті. Кент тұрғындары « әлгі сырттан көшіп келгендердің иті ме, қасқыры ма, басыңа көрінгірлер ұлып мазамызды кетіріп бітті» десіп күңкілге басқалы біраз болды. Кейбір белсенділері «әкім дегенер жұмыс істегенді қойды, түге» деп басшылыққа түртпек салып жатты.

Салпаң құлақтардың байбаламы үдеді. Даланы сағалаған аңдар ауыл шетіне кеп іргеден сығалағанда, олардың үнсіз қалғаны намысқа тиетін жағдай. Бәрінен де бұрын, әне бір қолапайсыз бөріні айтсаңшы. Ежелгі ата дұшпан қасқырдың ауылға тұрақтағанына қалайша төзеді? Мал тұқымдас әне біреулер де бұларға жат. Бәршектеп тастар ма еді өздерін деп және шұбыртады сілекейлерін. Иттердің бұл дүрлігісіне кінә тағу артық. Дәл іргеден мұңкіген жат иіске қайтып қана шыдайды. Ата жаулары қарақұлақтан аңқыған мұңкіме тұмсықтарына жеткенде тұла денелері түршігіп, бойларын үрей буады.

Бір-біріне дыбыс беріп жау жеттілеген шәуілдектер кенттің түстігіндегі шеткі үйді кеп қоршады. Жалғыз-жарым емес, топталып алған салпаң құлақтар майданды бастап та жіберді. Шәңк-шәңк етіп байбаламдаған бұралқы тобырға іштен жауап болмады. Осы кезде сыртқа үй иесі шықты. Иттерді зекіріп қуып тастады. Ергешбай ішке кірген соң, шәуілдектер ойбай-аттанды манағыдан бетер үдетті.

2

Бүгін Ергешбайдың туған күні. Алпыстың бесеуіне келіпті. Математиканың заңдылығына сидырғанда бұл сан тым жасаң. Алтыны беске қосқанда он бір шығады. Енді қараңыз, алпыс бестен он бірді аласың. Сонда елу төрт саны шығады екен. Бұған өзінің қазіргі жасын қосқанда, өзіне жүз он тоғыз жас тиесілі болуға тиісті. Есеп мұнымен тоқтамайды. Шешімі дұрыс па, соны тексереді. Мұндай есептеудің түсініксіз амалы өз пайымдауынша кері есеп делінеді. Кері есептің кіріс-шығысы алгебралық теңдеулермен, геометриялық өлшемдермен күрделіленіп, былайғыларға түсініксіз болғанымен, Ергешбайға түпкі шешімі айқын. Бұған бұйыршақ жүз он тоғыз жас нақты ма? Есептеп келгенде, мұншама жас бұған бұйырмайды. Ғұмырының кірісінен шығысы басым. Көп нәрсені

жоғалтқан. Сандар діни аңыздағы періштелерге ұқсас. Өтірік айтпайды, жалғандық олармен сиыспайды. Барды бадырайта көрсетеді. Жоқты нөлге апарады. Ергешбайдың екі-үш күннен бергі айналдырып жүрген есібі осы. Қиын есепке жаны құмар өзінің. Кез келген жайытты есепке құрып дағдыланған. Өмір жолының бұлтарыс-бұрылысын да есептің амалына сидырып жібереді.

Ол әкесін білмейді. Қазақтан шыққан тұңғыш демограф ғалым екен. Және өзі ірі математик болған. Ғылыми жұмысын саясатқа бұрам деп басы дауға іліккен де, ұсталып кете барған. Ол кісінің басына бұлт үйірілгенде, Ергешбай не бәрі бес жаста ғана болатын. Әкесінің дидары алдыр-бұлдыр ғана қалды санасында. Сүйекті ірі кісі болатын. Сол зор адамның мойнына мінгені есінде қалыпты. Шешесі бертінде озды өмірден. Қағаздай аппақ жұқалтаң келген әйел еді. Күйеуі он жылды арқалап сібір асқанда, артынан қайта-қайта барғыштап жүріп, кеудесіне суық тигізіп алса керек.

Дімкәстігіне жар қазасы қабаттасып, екі жақтаған қасіретке төзе алмай, не бәрі отыз бес жасында мезгілсіз үзілді. Шешесі көз жұмғанда Ергешбай он үште болатын. Әкесі тайғада кесігін өтеп жүргенде үстіне ағаш құлап мерт болды. Әкесінің тосын қазасы аурушаң шешесін үсік шалған гүлдей күрт солдырып жіберген-ді.

Ергешбайға жетімдік ерте килікті. Әкесінің туған ағасы Келімбеттің бауырында өсті. Қара күштің адамы еді. Жауырыны жерге тимеген айтулы балуан болатын. Ақ қашып, қызыл қуған алағай-бұлағайда бес баласы мен әйелінен көз жазып қалыпты. Өзі ауылда жоқта қытайға қарай жөңкілген ақ гвардияшылар ауылды тонап, әйелдерді зорлап, қыздарды олжалап білгенін істеген. Бала-шағасынан айрылып жер соғып қалған көкесі жылай-жылай көзінен айрылыпты. Бір көзімді балаларымның жолына бердім деп отыратын еді. Содан ол соқыр Келімбет атанды. Кейінгі алған әйелінен туған көкесінің жалғыз қызы Ергешбайдан бес жас үлкен болатын. Торалып бой жете бастағанда қыз қуу бәскесіне түсем деп, оспадардан тізе көріп тауы шағылған ол бейдауа науқасқа шалдығып қор боп өлді.

Келімбет көкесі бергінде кеңшарда жылқы фермасын басқарды. Ақындығы оған қоса кисасашыл жыршылығы ел арасында беделін өсіріп қияндағы малды ауылдарың ақылғөйіне айналған-ды. Сол қарсаңда ол бір жас әйелге аяқ салып, одан бала көрген болатын. Соны ілік қылған дұшпандары жоғарғы жаққа арыз түсіріп, меңгерушіліктен бір шеттетсе, өзіне балпанақтай ұл тауып берген әйелден айырып және сандалтты. Коммунистік моралға жат деген желеумен әйелді төркініне күштеп көшіріп жіберіп, Керімбек көке-

сі келеден көз жазған бурадай алалсұрғанын Ергешбай әлі күнге ұмыта алмайды. Жығылғанға жұдырық болып зарығып көрген шікі өкпесі көп тұрмады. Көкесінің сондағы қиналғанын Ергешбай тілмен айтып жеткізе алмайды. Өңкиген ірі адамның уытты жасып қалған жанарынан төгілген ірі тамшылар сақалын жуып тұратын. «Өлемін.... маған жалғанның жарығы харам» деп, теріс қарап жатып алған шалына бәйбішесі мұны жұмсар еді. «Көке, көтерсеңші басыңды. Мені қалай қиясың? Қаңғып қаламын ғой!» Көкесі ыңыранады.

Ергешбайды тас қып құшақтаған бойда жатады-жатады да басын көтереді. «Әй, қатын, сусын әкел! - дейді бәйбішесіне жалғыз көзін тесірейтіп. - Құдайға зарымыз жетпейді. Ерімбеттен қалған мына күшіктің ғұмырын тілейік...» Ергешбай мектепті күміс медалмен бітірді. Сені көрмесем жүре алмаймын деп көкесі оны оқуға жібермей қалды. Артық білім адамға зиян, әкең сияқты заңның құрығына ілігіп көз түрткіге ұшырайсың деп сылтау айтты. «Баланың бағын байлағаның не?» - дегенерге де жұмсармады.. Тек - тамырдан ба, Ергешбай айрықша ұғымтал еді. Есепке жүйрік болатын. Сол талабы математиктердің құлағына жетсе керек. Бір күнері жоғарғы оқу орнынан мөр басылған шақырту қағаз келген еді. Оқуға емтихансыз қабылдаймыз депті. Көкесі естілік танытқан.

Ақсарбас шалып, үлкендерден бата сұрады. Қойны-қонышын ақшаға сықап Ергешбайды өз ризалығымен оқуға аттандырып салған-ды. Сөйткен Келімбет көкесі көп жүрмеді. Ауылға барған сайын «сенен маған топырақ бұйырса жақсы болар еді.» деп айта беретін-ді. Университеттің екінші курсын аяқтап ауылға барған жылдың жазында көкесі аз күн ауырып дүние салды. Өз қолымен жөнелтті шоң шалды. Ергешбай көкесінен жалғыз ғана олқылық тауып еді. Болмасты болдырам дегені жүзеге аспады. Жазудан артық болмайды екен. Бәз бірде түсіне енеді. Көкесінің асауға бұғалық тастағаны қапысыз болатын. Табаны бір де тайқымайды, тұрған орнында сіресіп қатып қалады. Ергешбай есепке отырды. Жақында жоғарғы оқу орнынан бір топ студент келіп, бір қиын есеп тастап кеткен-ді. Соны қаузауға кірісті. Есеп оған қанат бітіреді. Математиканың жықпыл-жықпылын жұлгелеп, бұрылыс қалтарысына бойлап енген сәтте, тіршіліктің таусылып бітпейтін ырду-дырдуынан алыстап сала береді. Мүгін дүние мұның қаламына ілесіп, сандар тізбегінің шылауында дөңгеленіп бара жатады. Сонда ол өзін барша тіршіліктің тұтқасын ұстаған ересен күш иесіндей сезініп, есепке еліге ентелейді. Миының терең қатпарында орныққан математикалық заңдылықарды көмекке шақырады. Құмырсқадай

өріп шыққан сандаған деректен өзіне керектісін тап басады. Мұлт кетсе есіл еңбегінің зая кеткені.

Бір жақсы жері, есте сақтау қабілеті ойсан. Қиян түкпірде жатып математиканы дөңгелеткені басқалар тұрмақ өзіне де жұмбақ боп көрінеді.

Бір жақсы жері, айтулы математиктердің назарында жүреді. Солардың қолдауына сүйенеді.

Дала азан-қазан боп кетті. Иттер үйді қоршап алыпты. Топталған шүілдектердің қарамаы бір қыдыру еді. Әншейінде бір-бірімен жұлқысып тарбайысудан жалықпайтын арсылдақтар ұйымшыл бола қалыпты. Ергешбай қосауыздан оқ шығарды. Шәуілдектер безіп бара жатты.

3

Бейіт басына баруға жиналған ол іштен желдіаяғын алып шықты. Тастақты төмпейде бой көтерген күмбез ауылдан онша алыс емес, жолға да жақын. Ергешбай бейітке күніге бір соқпаса жүре алмайды. Күмбездің ығына кіреует құрып қойған. Сонда жатып жүреді. Есеп шығарады, кітап оқиды. Кейде түнеп те шығады. Сонысын ілік қылған діндарлар оны іліп-шалып жүргізбейді. Ауылдың көсем шалдары оған өш. Жиналысқа салып мәселесін қарау керек деп күпілдейді.

Сиыр соқпақпен бейітке туралай салған ол Зайдана марқұм алдынан шығып қарсы аласа ғой деген алдамшы сезімде келеді. Онымен қосылған жылдардағы ләзатты сәттер қандай еді. Бұл үйде бір күн жоқ болса, келіншегі судан шығып қалған сүйріктей бозарып жүдеп қалатын. Он алты жасында басына желек салған оған кінә да жоқ.

Сегізінші сыныпта жүріп, жүрегіне шер байланған Зайдана өзіне сабақ беретін мұғалімге ғашық боп қалған-ды. Ерғашбай сыныпқа кіріп келгенде, бетін партаға басқан қалпында, бұқиып жататын да қоятын. Жай жатпайды, екі иығы селк-селк етіп, үнсіз жылап жатады. Сақа жігіт Ергешбай оқушысына бірден ұрынбаған. Оқу жылы аяқталған соң барып байыптады жас қыздың ахуалын. Балаң бойжеткеннің аңсары әріде боп шықты. Ұстазына өле ғашық екен. Содан жүрегіне айықпас дерт жамаған. Дертінің сабағы мұғалімді де шарпып, Ергешбайды күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырды. Ессіз есірік күйге түскен балаң қыз көзсіз махаббаттың ырқымен, Ергешбайды бір күн көрмесе жүре алмайтын кепке ұшырады. Жігіт жүрегі асаусып ырыққа көнбей және туласын. Алғашқы табысқан таңдаулысынан қапияда көз жазып жүрегін жаралап алған Ергешбайды бұйрықты махаббат қолды-аяққа тұрғызбады.

Зайданамен табысуын есептің амалына жатқызып, бірді бірге қосса екі болады деп қызды алып қашпай ма! Өзі долбарлаған есептен ши шықты. Математиканың заңдылығынан да, коммунистік тәртіп пәрменді еді. Кәмілетке толмаған жас қызды түзу жолдан тайдырғаны үшін Ергешбай мұғалімдіктен бір жолата қош айтысып, соттың үкімімен үш жыл мерзімге бас бостандығынан айрылып, кесігін «қара жұмыспен» өтейтін болған-ды. Зайдана ара түспегенде жазасы тым ауырлап кететін еді. «Өзім кінәлі бәріне. Бұл адамсыз мен бір күн де өмір сүре алмаймын.»-деп сазарып тұрып алғаны күні бүгін көз алдында.Ергешбай кесігін жылқы бағып өтеді. Зайдана қасында болды. Сөйтіп қосылған жары елу бес жасында мезгілсіз озды өмірден. Маркұмды бала қайғысы екетті.Зарығып көрген жалғыз үл құлындай құлдыраңдаған шағында суға кетіп қап, бұларды тамырын құрт жайлаған ағаштай қуратып тастаған-ды. Жан кезде демесе, Ергешбай осы күндері өлі мен тірінің аралығындағы қауқиған бір сұлдер. Бір үйде сопайып өзі ғана қалды.

Сапарға сүйеніп балаларын алданыш еткеніне де жазықты. «Қайдағы біреуге жабысқаны несі?! - деп жазғыратынын қайтерсің табашыл тобырдың. Көп аузында тиым болушы ма еді. Көрге басы жеткенше күңкілдеуден жалықпайды. Сөйткен жел көкіректер де тыншиды бір күндері. Көзге көр топырақ еніп, ауызға құм құйылып сүйектері ақ сөңке боп шашылып қалады. Өлетінін біле тұра өзеуреп, өзгенің көзінің жыртығы мен бетінің тыртығына үңілгенде ел алдына шыға қойса жақсы - ау? Пендемісің деген! Ергешбай ауыр ойдан шұғыл сергіді. Бейітке таяп қалыпты. Қапелімде еңселі күмбез бұған бір түрлі суық көрініп кетті. Ақ кебінге оранған Зайдана алдынан шығып: «Мазамды алып неге келе бересің?»деген тәрізеніп, алдамашы елес шырмауында көз алды суық елеске толып кетті. Желдіаяқ бір жерде, өзі бір жерде шашылды да қалды. Зайдана боп елестеген бейіттің сұлбасы екен. Мелшиген мазарда түк қозғалыс жоқ. Өлі тыныштық құшағында сұп-сұр боп сіресіп тұр.

Ергешбай есенгіреп қалған еді. Жаттап алған құран сүресінен жаңыла берді. Тұтыға күрмелген ол білгенін зордың күшімен ежектеп шықты. Тие берсін деп бет сипады да, іле кейін қайтты. Әлгіндегі елес алды-артын орағыштай берген. Үйге құр сұлдері жетті.

Сол күннен бастап ол мола күзеткенді тоқтатты. Бейіт басына барғанды да сиретті. Анда-санда соғып өтеді. Онда да көп аялдамай, кеткенше асығады. Оның есесіне, Зайдананың пәдіретіне, сырған сырмағы мен ойған оюларына көз талдырып, жұбайының ұстаған

ӨМІР КӘРІПҰЛЫ

ыдыс-аяғына жұбанатын болды. Ұлы есінен кетпей жүр. Көшкен жақта қалған оның сүйегін осында әкеп Зайдананың іргесіне қойсам деп ойлай береді.

4

Отар соңына ілескен Сапар ыңылдап келеді. Көмейінен құмығып шыққан зарлы үнге қарсыдағы биік шоқы құлақ түріп тұрғандай көрінді де, арқаланған ол әнді еліге созды. Сондай толқыныста оның көз алдына бала күнінен серіктескен биік-биік таулар келеді. Жайыла аққан мол сулы өзеннің ирелеңдеген асау толқыны көрініс береді. Одан әке-шеше, құрбы-құрдастарын есіне алады. Осында мұны бұғаулап ұстап отырған кім бар ? Бар кінә өзінде. Албырттықпен аяғын шалыс басып алғанын ешкімнен көрмейді. Елінен қуылып шығандағанда, ежелгі бабаларының атамекені қазақ даласына тап болам деп ойлады ма ? Оқ тиген аңдай есірік күйдегі ол құла түзді бетке алып шығандап кете барған-ды. Дендеп ене берген, ене берген ұшы-қиырына көз жетпейтін шалқар далаға. Өзінің туған жеріне келіңкірейтін жат өлке мұны жатырқамады. Құшағына тартты. Адамдары меймандос, кең қолтық екен. Маңдайынан сипап арқасынан қақты. Алдына мал салды, басына үй көтерді. Қойнында жары, аясында балалары бар. Мына бағып жүрген ұсақ малдың дені өзінің иелігінде. Оншақты сиыр ұстайды. Әйелі сүтті базарға шығарады. Қарын-қарын май алады. Қой-ешкі де күн көріске сеп. Кәссіде ақшалары бар. Ергешбай ағасы тұрғанда бұларға кемшілік жоқ. Зайдана тәтей де мейрімді жан болатын. Сапар көзіне жас алды. Зайдананың жақсылығын қалай ұмытсын. Беті әрі қарап үзілерінің алдында мұны қасына шақырып, тілге келген еді. Сондағы қалдырған өсиетінің ұзын-ырғасы мынау еді: «Сіңілімді жесір тастап еліңе кетіп қалма. Жаман күнде жар болған Ергешбай көкеңді сыйла.»

Отар шетіне кеп жеңіл мәшине тоқтады. Әкішіліктің дөкейі Бас маманды танып тұр. Оны жұрт өз ныспысымен атамай «Томарбас» дейді.

- Сенің сиырларың ғой деймін көшеге кіріп кететін,-деп ол Сапарға тиісе келді, - Жаяуға мал қайыру бере ме, атың қайда? Әлде саған «анауың» ат мінгізбейтін шығар

- Олай деме, - деді бақташы сүйкеншік маманға төбесінен төніп, - Ол менің ағатайым. Бауырым.

- Бауырға жарыған екенсің?! - Бас маман майға батқан бауыр-сақтай жалпиған мұрынын шүйірді. - Түріңе қарамаймысың. Сен алдымен қазақ болып ал.

Біз деген ерекше ұлтпыз. Сенің қазаққа ұш қайнаса да сорпаң қосылмайды.

Сібір жұртының біріненсің ғой деймін. Әлде маңғолмысың? Сенің анау ағасымақ қожайының да оңған адам емес. Есі ауысқаннан су ма өзінің?

- Тіліңді тартып сөйле!-деді Сапар оған төбесінен төніп,- Ол сенін ойнайтын адамың емес.

- Байқағайсың!-деді томар бас маман ойқы-шойқы кеспірсіз өңіне сұс жиып. - Менімен сен тұрмақ ауданның мықтылары санасады. Туған ағам парламентте депутат. Оны азсынсаң облыс әкімдігінде балдызым отыр бір саланы басқарып.

Аққайнар кентіне еңбегім сіңген. Мен деген отставкадағы подполковникпін. Кезінде осы кентте әкім де болғанмын. Аққайнардың гүлге оранып тұрғанына менің де қосқан үлесім бар. Так што, байқа! Көшеге мал жіберіп қойсаң іштірәп төлейсің. Бақташылықтан қуыласың. Сендерді мұнда шақырған мен емес. Қаңғырып келген өздерің. Сапар тұтанды. Жұдырығын бас маманның алқымына тақап барып тайқыды. Зәресі ұшып кеткен бас маман аюдың көзіндей жіпсік жанарын жыпылықтата берді. Көлігіне отырып жатып: «Сенімен болсын ісім!» - деп кіжінді.

Ол зорға түсті сабасына. Ашуға жеңдіре қоймайтын еді, әлгінің сөзі өтіп кетті.Өзі барып тұрған сұраншақ. Қойың семіз деп жырымдап берекесін алады. Ергешбай көкесі: «Бас маманнан сақтанып жүр. Бірдеңеге ұрынырып жіберуден тайынбайды ол томар бас», - деп ескерткен болатын.

Әлі күнге өкінеді. Тау арасынан, үйреншікті қоныстан бекер қозғалған екен. Табиғатпен қойындасып алаңсыз ғұмыр кешкенге не жетсін, шіркін! Көз көп жерде сөз де көп болады екен. Қыбыр-жыбырдан мезі боп жүр осы күндері.Түбінің шикілігін қопсытады жыпық ауыздар. Ел ұстайды деген әкімнің түрі жаңағы.

Сапар тағы созды үнін. Зарлы әуен іші-бауырын есілтіп жіберді. Көзінің жасы бырт-бырт үзілді. Оңашада босаңсығанымен, сырт көзге сыр алдыра бермейді Қойындасқан әйеліне де байқатпайды қабағындағы кірбеңді, Бәрінен де бұған Ергешбай көкесінің назары қиын соғады. Мұның салыңқы қабағы мен жасып қалған жанарынан көңілсіздігін біле қоятын сыншыл жан бұған сұраулы кескінде тесілгенде, Сапар көрінеу жалтарып, әр қилы сылтау айтады. Тісім қақсап жүргені дей салады. Келіншегі Нәзікеннің де назары өткір. «Еліңді сағынып жүрсің-ау?» - деп өзімен қосыла мұңаяды.

Балаларының ойында түк те жоқ. «Біз атамның баласымыз» деп жамырасады.

Сапар да бала болған. Әкесі айтулы аңшы еді. Оны жұрт өз атымен атамай. «Қара аю» дейтін. Аюмен әлденеше айқасқа түскен батыл адам болатын.. Шешесі ісмер тігінші-тін.. Аң терісінен тіккен киімдері Мәскеу базарын босатпайтын еді. Алғыр жасол аңшылыққа бейім тұрды.

Бұғыға үйір боп өсті.. Жаз айларында нағашы атасына болысып бұғы бағысатын. Әкесінің інісі мұғалім еді. Мұны оқуға бейімдеді. Оныншыны бітірген соң, ол кісі екі үйдің ортасындағы ерке ұлды қолынан жетектеп қалаға апарды. Якутскінің мұғалімдер институтына сәтімен түсіп, тарих факультетінде оқып жүргенде жазатайым мулт кетіп Қазақстанға дәмі ауған жоқ па. Жазғы үзілісте орман шаруашылығына уақытша жұмысқа тұрған болатын.

Түскі үзілісте ағаш қиюшылар асханадан тамақ ішуге кеткенде, студент серігімен жұмыс орнында қала берген-ді. Серіктері күркеде дамылдап жатқанда, алып-ұшып тұрған аңғал жазған аяқ астынан белсеніп ағаш қиюға кіріседі. Тоққа қосылған арамен төрт-бес ағашты сұлатып үлгерген ол әлгілер жатқан тұстағы алып қарағайға бағыттамай ма араның тісін. Ұшар басы көк тіреген піл сауырлы ағаш опырылып түсіп. үшеудің үстіне құлайды. Сондағы жанталас сәтті көз алдына әкелгенде, еңіреп жылап-жылап алады. Студент серігінің жан даусы әлі күнге құлағынан кетпейді. Түк қайраны қалмай, өзін-өзі жұлып жынданудың аз-ақ алдында қалған ол беті ауған жаққа безіп кете барған-ды.

Күні бойғы жүгіріспен теміржолға кеп тоқтаған еді. Ұзыннан ұзақ созылған жүк вагондарына ілігуге жанын салды. Бір кісі әрең сиятын вагон тесігінен ішке зорға енді. Біреулерден қалған бөлке мен шұжықтың жұқанасына, консербі қалдығына өзек жалғап жан шақырды. Судан басқа аузына дәм алмағанына бес тәулік өткен-ді. Ішіне ел қонған соң, тыныштық алды.. Қатып ұйықтап қалған екен.

Ояна келген ол өң мен түстің аралығына мәңгіріп отырды да қойды. Пойыз жүйткіп келеді. Бір жүреді, бір тоқтайды. Вагондар тізбегі бір стансаға кеп ағытылды. Өзі кірген тесіктен сыртқа шығып, төңіректі шолғанда байыптады. Қазақсан шекарасына іліккен екен. Шарасыз қашқындық оны жансауға тірлікке еріксіз мәжбүрледі. Көзге түсіп қалудан жалтарып, елсіз даланы бетке алды. Белден бел асып жүре берді, жүре берді. Көбінесе далада түнейді. Қарны ашып өзегі талғанда ғана шеткергі ауылдарға аялдайды.

Осындай бұғыныспен нешеме тәулікті артқа тастаған еді. Оқшау тұрған тауға іліккен ол жайылып жатқан отарға жақындады. Қой шетінде обадай оқшырайған малшы бұған қарсы жүрді. Әлгі ұзын кісі жақындай бергенде бұл жалт берді.

Безіп бара жатқан оған әлгі адам: « Қорықпа менен. Үкімет адамы емеспін.

Қарапайым шаруагермін,» - деп дауыстады. Сол қарапайым адам Ергешбай еді.

Есін жидырып етегін жаптырғаны былай тұрыпты, мал малдандырып, жан жандандырғанын қайтып ұмытады. Қойды бұған үрдіс бақтырмайтын еді.

Көбінесе өзі жүреді қой соңында. Егор есімді бақташыға бақтырады..

Ергешбай бұған ұстаз есепті болды. Қазақ тілін меңгертті. Ескі тарихты қозғап, сахалар мен қазақтар ежелгі түркі нәсілді ағайынды халықтар деп құлағына құйды. Ұлттық дәстүр-салтқа, танымдық әңгімелерге қанықтырды. Дін ұстанудың тәртібін қозғап, исләмдік ғұрыптарды санамалады. Дінде зорлық жоқ, қай дінді ұстануың өз еркінде деп майдалады. Еліңе қайт деп те үгіттеген. Сондай қысылыста ол қоймай-қоймай жылар еді. Кісіге қиянат жасаған адаммын дейтін. «Сіз паналатуды ауырсынсаңыз басқа жаққа кетейін.» деп еңірегенде етегі жасқа толып кететін. Сафаев Сепи есімді яқут азаматы екен. Ергешбай оған төлқұжат жасаттырып бергенді. Өзінің мақұлдауымен аты-жөні сәл өзгеріске түсті. Сепи есімі Сапарға ауысты. Еліне де жіберіп алған. Әкесі мен шешесі келмес жаққа сапарлап кетіпті. Екі апасы тұрмыста. Өздерімен өздері. Бұған келе қой деп жігі-жаппар бола қоймады. Апаларының да ішкі есебі бар боп шықты. Үстеріне ағаш құлағандар тірі боп шықты. Үшеуі де әр түрлі деңгейде жарақат алып мүгедек боп қалыпты. Ескірген оқиға ұмыт болуға айналғанымен, өзіне байланысты өршіген күбір-сыбырға төзе алмай іле қайтып кеткенді. Ол жақтан әкелген олжасы жыр-дастанға толы қалың дәптер.Әкесінің інісі ауылдық жерде мұғалім болған көзі ашық адам еді. Зейнетке шыққан ол кәттабай шежіреші боп алған екен. Жазып-сызғандарын мұның қолына ұстатып: «Осыдан айрылма, Сені құдай айдаған шығар ол жаққа. Қазақ даласы ежелгі ата қонысымыз Сақтардың көне мекені», - деп тапсырған еді. Сол дәптерге түскен жыр-аңыздарды мал соңында жүргенде сызылдырып ұзақ-ұзақ толғайды. «Ерте бір көне заманда, кеңбайтақ шалқар далада, болат сауыт құрсанып, боз арғымақ желдіртіп, жауына теңдік бермеген сақы деген ел бопты. Қыздары сұлу көрікті, жампоздары келісті, найзасы көкті тіреген, садақ тартып шіреген. Егін салып аң қаққан, ақтылы қой мал баққан. Тауды үңгіп кен қазған, қоладан тағып үзеңгі күміспен тұрман зерлеген, бес қаруы бойында, жауға теңдік бермеген. Сондай да көне ел болған. Басқа елдермен деңгейлес терезесі тең болған.

Жауларына алдырмай, жалғанды жалпақ басыпты. Ерте тұрып, кеш жатып жалқаулықтан қашыпты. Жауға десе көп екен, жалқаулыққа жоқ екен. Үлкеніне бағынған, абызына табынған.»...

Әлқиса, данагөй абыздары тұрып бүй депті: «Мал өссін, жан өссін десеңдер бір жерде ұйлығыспай өрістеріңді кеңейтіп әр тарапқа таралып қанаттарыңды кең жайыңдар». Шеткергі қоныста отырған кіші ұлыс Сақы алқалы жиыннан кешігіңкіреп қалса керек.. Сонда данагөй абыз ақтарыла сөйлеп: «Сендер қанша дегенмен тоқсан баулы түркі жұртының ең шымырысыңдар. Қысылғанда жол бастайтын, жаугершілікте қол бастайтын, сақадай сайлы сайыпқыран, хәм жомарт та еркөңіл ұлан сендерге Ібір-Сібір аймағын сақтап отырмын. Аңы қойдай өрген, бұланы мен бұғысы тауының тасынан да көп. Өзендері өрге қарай аққан, балығы қайық аударған, орманы аң базары, көлдері- құс базары құтты аймаққа көштеріңді бағыттаңдар», - депті.

Осы бір жолдар дәптерге ап-айқын түсіпті. Арғы бабаларымыз жаһұт жеріне осындай себептермен қоныстаған екен деп көңілін кеңге салады. Одан әрі қарай шежіреші қарт сақа жұртының салт-дәстүрін таратады. Аңызға құрылған дастанды жаттап та алды. Мал соңында жүргенде ермек қылады. Жүрегін түйнеген сағыныштан сейіліп жеңілейіп қалады. Мен бүгінде ежелгі ата қоныста жүрмін деп жұбатады өзін.

Ол жырды ұзақ толғады. Мұнды сарыннан жүрегі езіліп, іші есіліп бара жатты.

5

Ергешбай жолға жиналды. Кәнігі ескі серігі «уазиктің» о жер, бұ жерін шұқылап, босаң тұстарға қол жүгіртті. Рөлін ұстағалы кемі жиырма жылға жуықтаған шығар. Күтіп мінгендіктен бе, заботтан жаңа шыққандай жып-жылтыр қалпында. Бір жеріне сызат түссе не дейсің! Мұнар атасын айналсоқтап жүр. Он үштегі ойын баласы бола тұра, естілік бар өзінде. Шымыр да ширақ. Өзі қатарлы балаларға бой бермейді.

- Ата, қайда барасың? - деді ол қипақтап, - Бүгін демалыс қой. Мен де барайыншы. Көшіп келген жақты сағынып жүрмін.

- Кейін апарам өзінді, - деді атасы оған, - Сен үйде қал. Қояндар шөлдеп қалмасын. Аңдарға абай бол. Су беріп тұр. Жем-шөпті аяма. Алпарға қоян сойып бер. Қасқырға жақынаушы болма. Суын ішкізіп тойғызып кеттім. Бір-ер тәулікке шыдар. Қақпаны бөтен бастақ адамарға ашпа. Балаларды үйір қылма аулаға. Олар сені ұрып тастайды.

- Мен олардан қорықпаймын, - деді Мұнар түйіліп, - Сендер бөтенсіндер дейді. Сосын шыдамай кетемін.

- Айта берсін, - деді Ергешбай машинаға отырып жатып, - Әлі-ақ жетілесің.

Ұзын жолға шыққан соң машина жүрісін түзеп алды. Ергешбайды өтті-кетті ой қажап келеді. Мұнардың жаңағы сөзі көңілін жұқартып тастады. Өз басынан да өткен ондай- ондай келеңсіздіктер. Жетімдіктің салдары ма, әйтпесе табиғат берген мінезден бе, тым жуас еді. Екі-үш кісілік әлі бола тұра жаға жыртысуға бара бермейді. Оңашалықты қалайды. Алыс-жұлысқа да көп салынбайды. Балалар доп қуып асық ойнап жатқанда, ақ тақыраңды сызғылап есеп шығара бастайды. Сондай оғаштау әдетіне бола балалар оны «пипа-гор» деп әжулайтын еді. Сыныпта есептен бақылау сабағы өткенде Ергешбайдың шоқтығы бір көтеріліп қалады. Құрбыларының созылған қолын құр тастамайды. Өзінің рахымшылдығын жақамаған мұғалімнің қабағынан ықтап және қолайсызданады. Қырсыққан ол достарынан аулақтай бастаған. Бір ауық өз бастарымен ойланса қайтер еді? Сондай егесте Ергешбай таяқ жеп қалды. Сыныптастары жабылып кеткен еді. Мұның «төмпештелгенін» естіп қалған Келімбет көкесі жау қайдалап жетпей ме. Он мың тұрғыны бар Атығай кенішін басына көтеріп, бураша бүлінген қиқар шалдан мектеп директоры бастаған мұғалімдер де ықтап кетіпті. Үй-үйдің есігін құрығымен нұқып: «Шығарып бер бұзатарыңды!» деп дігерлегені есінен кетер ме? Сөйткен көкесі де жер астына барды. «Ұрпақсыз өттім ау!» деп армандап кетті. Өзінің де жайы мәз емес. Сапардың балаларына алданады. Мұнарға тентектер қодандай береді. Соған шыдамаған Ергешбай «қара шалдың» тәсіліне басқанды. Кенттің бас-аяғын сүзіп шығып, балаларға ақша ұсынып алдап-сулаған.

Біраз жолды ұтып тастаған ол бұл жаққа не мақсатпен келе жатқанын пысықғай бастады. Ертайының сүйегін шешесінің қасына әкеп қосуға ниет еткен-ді. Жарты ғұмыры осы мына тау арасында өтті ғой. Жеке-тау - құнарлы өңір. Әр сайынан бұлақ ағып жатады. Жылысай делінетін аңғары ата-бабаларының қара қонысы. Қыстаудың көк желкесінде жетінші аталарының мазары тұр. Келімбет көкесінің сүйегі сол қорымда жатыр. Ертайы да сонда. Басына мазар тұрғызылған болатын.

Осы қоныста Ергешбайдың жарты ғұмыры өтті. Алғаш шаруа қожалығын дөңгелете бастағанда, сайдан бастау алып құлдилап аққан бұлақты бөгеп, тоспа тұрғызған-ды. Тоспаның суы молығып, балығы көбейді. Айдыны жазда су құстарына толып кететін. Сөйткен құтты айдын, өз қолымен бөгеген тоспа жалғызы Ертайды жұтып

ӨМІР КӘРІПТҰЛЫ

тынды. Ес тоқтатқан ойын баласы суға үйір болатын. Қармақ салып, құстарды қызықтайды. Қаладан кеп жүретін ағайын-туыстардың балаларымен суға шомылады. Ергешбай ол жалғызсырамасын деп көршілес ауылдардан бала жиып әкеп Ертайына үйір қылатын еді. Зайдана марқұмның да бар ынтасы Ертайында болушы еді. Қанша дегенмен, ана ғой. Жүрегі бір қатерді сезе ме, жалғзын көзінен таса қылмайтын. Суды жағалағанда сонынан қалмай бірге жүретінді. Сөйткен қамкөңіл ана Ертайынан шарай көзге айрылып қала берген.

Сыртта жүрген Ергешбай ауылда бір қолайсыз жағдай боп қалыпты деп естіп, апырақтап жеткенде, сұмдықтың үстінен шыққан. Жиекте шашы жайылып талып жатқан Зайдананы көргенде есі шығып кетті. Оған ентелей бергені сол еді, су жиегінде қимылсыз қалған Ертайға көзі түсіп кетті де, солай қарай жүгірді. Баланы бара жұлқылады. Онымен бірге суға түскен балалардың бірі де жоқ. Тау-тасқа сіңіп безіп кетіпті. Зайдананың сіңілісі Нәзікенде де ес қалмаған.. Шашын жұлып, бетін жыртып ойбайды салып күңіренгенде, тау-тас теңселгендей болады. Егордың ғана есі өзінде еді. Ертайды судан алып шыққан сол болатын. «Ой, беда, ой беда!» - деп өз басын өзі қойғыштай берген.

Тосын қаза бұларды есенгіретіп тастады. Ергешбай еңіреп-еңіреп алады да, Зайдананың басын сүйейді. Ол былық-сылық, шықпаған жаны ғана бар кеудесінде. Барып-барып зорға деп беті бері қарады. Тірсегіне түскен шашы жидіп түсіп қалған. Аршыған жұмыртқадай аппақ сұлу жүзін қасірет табы солдырып жіберген еді. Мөлдіреген бота көзінде от қалмаған. Қайғыдан жылай-жылай жасып кеткен жанарын айықпас мұң шалып, тұңғыықтанып алған. Қыстаудың көк желкесіндегі мазарға Ергешбай күніге екі-үш барады. Ертайға қойылған құлпытасқа маңдайын сүйеп сағаттар бойында отырады да қояды.

Өлгеннің артынан өлмек жоқ, арада төрт-бес жыл өткенде, Зайдана құдай қосқан қосағына: «Мен саған құт болмай жұт болдым. Мұғалімдіктен айырып мал бақтырдым. Одан жалғыз баламен шектеліп, ақырында тұяқсыз қалдырдым. Мен риза, құдай риза. Бала табатын өндірі әйел ал. Тұяқ жалғанбай сенің тұп-тұлдыр боп өткеніңе төзе алмаймын. Өзім табамын ыңғайлы адамды», - деп ағынан жарылған-ды. Басы бос әйелдерді ыңғайлап көріп еді, Ергешбай сіресті де қалды. «Сені жетімсіретіп, көңіліңе қаяу салар жайым жоқ», - деп бір-ақ кесті. Шарасы таусылған Зайдана мұнлық күйеуіне ыңғайлаған сіңілісін Сапарға қосып тынған. Солардың балаларына жұбанған ерлі-зайыптылар қайтып бір-бірін қажамады. Көп нәрсені іштеріне сидырумен тынды.

Пенденің көзі мен аузында дамылдық болушы ма еді. Пышпыш сөз өрбіген.. Сапардың түп негізінің шикілігін көңірсітті. Осы екі ортада, Зайданаға сырқат жабысты. Ем-дом алып тұрмаса болмайды. «Қырық көшсең қырсығың қалар» деген ескілікті сөз және қаперде. Осындай себеппен орнықты мекеннен қопарыла көшіп, жат ортаға кеп орнағанда да Ергешбайдың есебі қалдықсыз шыға қоймады. Қырық жыл отасқан жардан айрылды, ақтылы қой, үйір-үйір жылқыдан көз жазды. Қиян түкпірде жатып та есептен қолын айырмаушы еді. Одан да мән шығатын түрі жоқ. Шешуі мәлімсіз қиын есеппен айналыса-айналыса, жүйкесі түтіліп бітті.

Үйреншікті қоныс және естен шықпайды. Осындай құнарлы, құйқалы мекенді қиып кету Ергешбайға оңай болған жоқ. Сапарды түп қазықта қалыруға жүрегі дауаламады. Оны түтіп жеп қомай ма өңшең жұлмыр. Қиналысы әлемет болды. Отыз жыл суын ішіп, шалғынына аунаған ежелгі ата қонысты қия алмай үйірінен көз жазған құлжадай сенделген ол Жеке тауды жаяу шарлап жүріп алған. Сөйтіп жүргенде, екі көзі әз боп қалған құлжаны кезіктірді. Бір сайдан жаралы марқасқаны ұшыратты. Жекетау Келімбет көкесінің кейпінде бұған қабағын түйілдіріп: «Қара қонысты тастап кетуші болма!»-деп тұрғандай көрінген. Жекетауды бір заманарда жоңғарлар иеленген екен. Сонда жерінен айрылған Жиенбет бабасы атқа қоныпты дейді. Жауды түре қуып алты қырдан асырып жіберіпті. Бір жолғы қоян - қолтық ұрыста Жиенбет батыр қалмақтардың қолына түсіп қалады. Өшіккен дұшпан батырды бір жапырақтап қидалап тастайды. Сүйегін үн қылып үгітіп жіберіпті дейді. Бір саусағы ғана қалыпты. Сол саусағын жау қашырған сарбаздар Жекетаудың бигіне әкеп қойып, басына белгі орнатқан екен. Белгі обашық күндік жерден көрініп тұрады.. Жиенбет шоқысы делінеді. Осы келе жатқанда, Ергешбайды сол шоқы магнитше тартып, жүрегін езіп барады. Жекетауға байла-нысты ескілікті аңыз жадында қатталып қалған. Сөйткен мекен бүгінде нендей күйде? Түлегеннің орнына жүдеп тұрғаны қалай? Әр тұстан түгін шудаланады. Шанжаулаған жетім қыстақтар қоңыраяды. Мал соңында итінген жүдеубас біреулерді көргенде, көңілі олқы түсіп қалады. Неге олай? Осы сұраққа жауап іздегенде Ергешбай қарадай қуыстанады. Өзінің де жетістіргені шамалы. Десе де тырбанысы өз жемісін берген-ді. Малдан да бұрын бұл пақырды бастың кедейлігі қинаған жоқ па. Қазақ даласының құшағы кең - ау,шіркін! Балажан анадай мейрім-шуағын төгілдіруден еш жалықпайды.

Мәшине бабымен жүріп келеді. Ентелеп барғанда қошуаға алатын кімі бар? Өгей де жат біреулердің иелігіне көшкен мекен

ӨМІР КӘРІПҰЛЫ

бұған салқын тартып барады. Тау екеш тау да түксігін сыртына салған қалпынан жаңылар емес. Аңнан жүрдай болғаннан сау ма өзі?! Тұқымдыққа қалдырып кеткен арқарларды ойлағанда іші ашиды. Жекетауды иеленген әнебір байшыкеш дарақы деп естіген. Ендігі типылдап тынған да шығар-ау тау еркелерін. Қар үстімен жорғалайтын «қара тажалдан» ешбір аң құтылмайтын көрінеді. Ергешбай аңқұмар аусарларға рахымсыз еді. Талайын дүреледі. Сотқа да жүгінген. Артықтау кетіп қалып істі боп қалғаны да бар. Сабап жіберген еді бір дөкейдің еркесін. Сондағы қорғаштағаны Жекетаудың аңы мен құсы. Сенімді біреуді астына көлік беріп, тауды күзеттіріп қоятын. Қара қонысты қалдырып бара жатқанда тау еркелерінің есебін алған еді. Артық-кемі жоқ, отызын көз алдынан өткізіп көңіліне тоқ санаған болатын.

Уәзикті сары желіске салды. Ойы әр тарапқа ауып, көңілі елеңдей берді. Өзінің не мақсатпен келе жатқанын есінен шығарған алдамшы сезімде емескі үміт жетегінде келеді. Қыстауды бейтаныс біреуге өткізген еді. Ол көп тұрақтамай басқа бір қалталыға сатып кетіпті.

Жат кейіптегі өң-түсі солғын адамдар Ергешбайды көңілсіз қарсы алды. Қожайын ауылда жоқ деп сырғытпалаған оларға бөтелке ұстатып еді, шешіліп сала берді. Мал бағып, шөп шауып, қора салып жатырмыз деп бөсті. Дөкейлері қалада тұратын көрінеді. Оның бүгін келетін күні екен. Соған бола абыр-сабыр боп жатқан көрінеді. Ергешбай ақысын үстемелеп беріп, Егорды бастықсымақтан бір-ер сағатқа зорға босатып алды.

- Жағдайың қалай? - деп сұрады одан.

- Ой, Ергешбай Еринбетовиш, хуже совсем, хуже! - деп кемсең-деді ол - Жаңа қожайын қатал. Кетейін деп жүрмін.

- Кеткенде қайда барасың?

- Балам бар ғой, балам.

- Сонау Ресейге ме ? - деді Ергешбай, - Оған қалай жетесің?

- Өзің беріп кеткен қаражатты сақтап жүрмін. - деді ол жанары өлеусіреп. - Мыналардан түк шығатын емес. Кеткен де кескір еді. Мынау одан да өткен. Ақша қайдан болсын ? Тамаққа да жарытпайды. Баламды ойлай беремін. Өзім кеп алып кетем дейді де, сырғытпаға салады.

- Сенде қайырымсыз болса да ұл бар ғой, - деді Ергешбай оған шағынып, - Өзің жақсы білесің. Менің жағдайым онша емес. Әй-елім қайтыс болған.

- Зинаны бала қайғысы әкетті-ау! - деді Егор жыламсырап, - Топырағы жұмсақ болсын марқұмның. Өзің не қып жүрсің?

- Сенімен ақылдасатын шаруа боп тұр, - деді Ергешбай мұңайыңқы кейіпте, - Жүре алмай қойдым. Ертайымды ойлап. Қабырғам сөгіліп..Жалғызым ғой ол. Өлгеніне сене алмаймын. Сол баланың сүйегін әкетсем деп келдім. Сен қалай ойлайсың? Осыным дұрыс па?

Егор тұтығып не дерін білмей қалды

- Как, как!? Мүмкін емес қой. Ауыр тиеді өзіңе.

- Мейлі, бола берсін, - деді Ергешбай тұнжырап, - Сүйегін шешесінің қасына жеткізсем деп...

- Мен бұған қосылмаймын, - деді Егор үзілді-кесілді бас тартып, -Баланың рухына обал. Қала берсін осында. Бабаларының қорымында.

-Онда достықтан кетісеміз,- деді Ергешбай қабағын түйілдіріп-Баяғыда Ертайдың өлі денесін судан алып шыққан өзің емес пе? Одан қиын емес шығар. Саудыраған қу сүйек сен екеумізді жеп қоймас.

Егор шарасыз илікті. Олар қыр басындағы қорымға барды. Бейітке таяна бергенде Ергешбайдың жүрегі сыр берді. Ертайдың құлпытасына ентелеп кеп сылқ етіп отыра кетті. Есі ауып барып зорға оңалды. Өкіріп жылап төңіректі басына көтерді. «Құлыншағым-ай! Жалғызым-ай, Жампозым-ай! Сенен айырған тағдырға не дейін!? Менің сөзім кімге өтеді? Зарым кімге жетеді? Нендей пығылымнан таптым! Неден жазықты болдым?»

Егор қол күшке мығым еді. Көрді тездете аршыды. Одан соңғы жұмысты Ергешбайдың өзі тындырды. Баласының сүйегін ақретке орап, арнайы ыңғайлаған табытқа жайғастырды.

- Көріп тұрсың ғой, - деді Ергешбай шылымды үстін-үстін сорғыштаған шалға қарап, - Өлдің қалдың, қу сүйексің. Сен екеуміз құрдас едік-ау осы. Мені жазғырма. Көшкенде ерте кетейін деп едім, көнбеген өзің. Ол жақта да сен күрейтін боқ табылатын еді.

- Саған масыл болғым келмеді. - деді Егор кемсеңдеп. - Менің қышқылдайтыным бар ғой. Соның кесірінен құжаттан айырылып, пенсияға да өте алмай қалдым.

- Қаражатыңды көтерейін. Еліңе қайт, - деді Ергешбай, - Енді сені мен маған жатар жерден басқа не қалды дейсің? Ұлыңа бар. Бауыр етің балаңнан топырақ бұйырғаны жөн. Менде ондай жағдай жоқ. Ізінді басар ұрпақ қалмағаны қиын екен.

- Ергешбай Еринбетовиш, сен мықты едің ғой, - деді Егор оған аяушылықпен мүсіркей қарап, - Мүмкін емес ізсіз қалуың. Есеп қалай болды, шықты ма?

Математиксің. Соның өзі неге тұрады. Мен де қара жаяу емес едім. Сүйген жардан мезгілсіз айрылып... Настям ақылды-ақ еді-

ау. Балам қалаға сүйреп, мен далаға қашып... содан ғой өзімнен табысқаным. Қимаймын қазақ даласын. Құтты өлке ғой, жарықтық!

- Оныға мың да бір рахмет, - деді Ергешбай тау жаққа қарап тұрып, - Жер иесіз қала ма деп қорқамын. Мыналарыңның тәрізі жаман екен. Пайдадан басқа білері жоқ. Арқар қалды ма тауда?

- Бұйырмасын, ырымға жоқ! - деді Егор сақалын тұтамдап, - Қожайын сараңның сарыңы. Аң-құс атып жеңдер деп мал сойдырмайды.

- Жақсы, мен енді қозғалайын, - Ергешбай оған қомақты ақша ұсынды, - Менен қайтпаса, құдайдан қайтар. Қиналғанда қол ұшын бергеніңе мың да бір рахмет. Жағдайың болмай бара жатса бізге кел. Аңдарды да асырап отырмын ғой. Сен өзіміз емеспісің.

Ергешбай қыр асып кеткенше, Егор бір орында тапжылмай ұзақ тұрды. Көз жасы сақалын жуып кетіп еді.

6

Ергешбай мұндағы шаруаны дабырасыз тынырды. Сапарды қасына алып баласының сүйегін анасының қасына жайғастырды. Үйге келіп тыныштық алған ол ұйқыға бас қойды. Қанша ұйықтағанын білмейді, ояна келіп көрген түсін пысықтай бастады.

Баяғы сол қызулы да қызықты күндердің елесі санада әлі жүр. Студент кездері екен дейді. Тәбиямен қолтықтасып келе жатқанда, суық жүзді біреулер қарсы жолығып, төбелес бастайды. Бірін қалдырмай қозы құйрық қып жайпап салған бұл Тәбиямен қолтықтасып кете барады. Былай шыққан соң: «Сен маған бала тауып бересің бе ? - деп сұрайды одан.» Бір емес он бала табамын.» дейді ол. Сөйтіп жатып оянып кеткен. «Неге кірді ол түсіме? - деп ойлады Ергешбай, - Бәрі өзінен, менде жазық жоқ.»

Тәбия тартымды қыз болатын. Университеттің хим-биология факультетінде оқитын еді. Сөзге шебер-тін. Ақындардың өлеңін жатқа айтатын әртістік қабілеті болатын. Ойын-тойдың ажары еді. Әнді бір сыдырғы жақсы орынайды. Сондайлық алымдылығы сұлулығымен ұштасқанда, оған сұқтанбаған көзде есеп болмайтын. Ақындар Тәбияға арнап өлең жазса, сазгерлер ән шығаратын еді. Анталаған ашқарақ көздерден еш ығыспай, ол өзін еркін ұстайтынды. Есепке жүйріктігімен айтулы математиктерді өзіне қарата бастаған Ергешбайдың алдына дәптерін тастай беріп: «Менен қайтпаса құдайдан қайтар, химияның шатпағы миымды қатырды, шығарып бере салшы» дейтін еркінсіген назды үнмен. Ергешбай қызды қасына отырғызып алып есепті түсіндіре бастайтын. Шығарып та беретін. Сонда ойнақы мінезді бойжеткен Ергешбайдың толқынды бұйра

шашын нәп-нәзік саусақтарымен тарамдап: «Басың-ай сенің! - дейтін бір иіскеп қойып, - Есептен басқа білерің жоқ. Қызға салымсыз бозымсың бір.» дегенше болмай, момқансыған Ергешбайдың білегі Тәбияның аш беліне оратыла кетер еді. Сондайлық жарасымды таныстық келе-келе жүрекке шауып, қатарлары жарасқан екеуіне енді қасақы көре алмастар соқтығатынды шығарған. Тәбияны бұған қимағандар бір ме бір шайқасқа тіленбей ме. Сондай бір өр көкірекпен ұстасуға тура келген-ді. Ол да саңлақ еді. Былғары қолғап шебері, оған қоса зілтемірші. Жігіттің сұлтаны дейтіндей бетті де өжет студент Тәбияға сөз салып жүр екен. Бір оңашалықта қарсы ұшырасқан ол Ергешбайды тіке жағадан алған.

- Қойыңыз, ағасы! - деген Тәбия оған жалынып, - Қызды жігіт білекпен емес, жүрекпен бағындырса керек.

- Есеп шығарғаннан басқа не біледі дейсің, осы неме? - деп қыр-сыққан тентек айқасқа тіленді, - Ер екен дейін, мықты болса шық-сын бір ме бірге!

Тәбия шыр-пыр. Ергешбай қорғанады, анау шабуылдайды. Аңдысқан сәт көпке ұзамады. Апыр - топыр жағаласта әлгі мықты Ергешбайдың астына түсіп қалды. Сонымен тынып еді бір жолғы тарбайыс. Үш жыл бойында екеуінің жұптары бір сәтке де алшақтамады. Тәбия - қыздың сылаңы, Ергешбай - жігіттің бұланы атанды. Қалтасы ақшаға толып жүретін ерке қыз сүйіктісінен тиын-тебен ірікпейді. Қаражаттан тапшы Ергешбайды шыт жаңа киіндіріп қойды. Тәтті-дәмдіні аузына тосады. Ауылдан күн құрғатпай кеп жататын қазы-қарта, жал-жаяны да ол сүйген жігітімен бөліседі.

Тәбия біреудің жалғыз еді. Әкесі әйдік шотауат. Бір ауданның табысты шаруашылығы боп табылатын мал бордақылайтын кең-шардың бас есепшісі. Табысқой әке жалғыз қызынан ақша аямайды Тәбия сүйіктісіне тықпалайды мол ақшаны. Судың да сұрауы бар, оған бас қатыратын бұлар жоқ. Молшылыққа бөгіп астамсыған көзді шел басып кететінін тәжірибесіз жастар қайдан білсін? Мемлекеттік емтиханды сәтімен аяқтаған олар биыл жаз қосыламыз деп уәде байласқан еді. Бір жағдаймен ауылына суыт қайтқан Тәбиядан хат келген. «Мен сертімде тұрмадым, Әкем үшін торға түстім. Қош бол!»...

Жындануға шақ қалған-ды. Қобыраған бұйра шашын мытыған саусақтары сіресіп жазылар емес. Іші тіке жанып барады. Күйігін немен басарын білмеді. Шарапқа жоқшылым да шекпейді. Бар бітіргені - есеп шығара берген. «Бізде қал. Қабілетің зор сенің»деп ректордың өзі қолқалағанда: «Біреудің жалғыз қызымын, екеуміз солардың қолында болуымыз керек. Мен десең осыған тоқтайсың»

деген Тәбияның тілегінен аса алмай тая соққан еді. Енді сол сүйктісінің шарай көзге жалт бергеніне алғашқыда сене алмаған. Екінші жолғы хатында: «Келуші болма мұнда. Арандап қаласың. Менен бір жолата түңіл», - деп тоқ етерін бір-ақ қайырыпты. Сонымен тынса да, жүрекке орнаған күйік іші-бауырын жидітіп жіберудің аз-ақ алдындағы ол қаланы тастай қашып еді. Ректор да соңынан қалмаған. Өкінесің әлі деген. Жұлдызың жанып тұр сенің деген. Айтулы ғалым болсасың деген. Қиястық қойсын ба, қолтықтасқан ғашығынан айрылып жер соққан ол шеткергі бір кеңшарға тұрақтап, ұстаздық жолын жалғастырып жүргенде, Зайданаға ұшырасқан еді-ау. Тұмса махабатының тұны-ғына тұншығып беті қайтып қалған ол екі-үш жылын салт бойдақ өткізіп алған болатын. Өзі келіп құшағына енген уыздай Зайдананы өліп-өшіп құшқанда,, басынан өткерген махаббат шырғалаңын сәтте ұмытып өзін азатан сезінген еді., Таусылып бітпейтін тіршілік амалы тек сүйскен жүректердің дегенімен бола баремейтінін қайдан білсін? Қабындаған кедергі-бөгеттерден аяқ алып жүре алмай дағдарғанда, Зайдананың тұнық жанарынан басқа бір сыр ұштығы аңғарылатын еді.« Жолымыз ауыр болады-ау осы ?! - деп тұрғандай сезілер еді. Расында солай боп шықты. Алғаш қосылған жылдарда олар жат былай қалып, көрешекті жақындарынан көрді. Зайдананың жақын ағалары Ергешбайды көрінеу аяқтан шалды. Қайдағы бір сідік масы бозбастар өшіксін. Қыз - қырқынар да екеуіне сыртынан еріндерін шығаратын. Содан да ғой Ергешбайдың қиян шетке шығандап кеткені. Зайдана да соны қалаған. Қасақы көре алмастар өз дегендерін болдырып та қойған-ды. Солардың сұғы жас келіншекті ала көңіл қып қойды. Ергешбайға сүйкенетін қасақыларда есеп жоқ еді. Құдай аманаты есік- терезелерін қағатын бұзатарға не жорық?! Сонда бұлар неден жазықты? Қос үрей кепке ұшыраған Зайдана түсік тастайтынды шығарды. Бойына біткен бірдеңесі мерзімі жетпей жүйткіп түсіп қала берді. Алғашқы көрген шикі өкпелері көп тұрмады. Одан кейінгілері де шетінеп кетті. Ертайды дәрігерлер құрсақтан жарып алған еді. Содан кейін Зайдана бала көтермей кетті. Тілеп алған жалғыздары жеті кірпіштің астында қалып және боздатты бұларды. Бала қайғысынан оңалмаған Зайдана да барды жер астына. Ақсөңке боп қалған жалғызының қу сүйегін біресе әрі тасиды, біресе бері тасиды. Өзінің де жататын жері сол тұс. Бір топырақта қалғаны жөн. Өткінші тірліктің өгейлігін көп көрген жүрекке де тыным керек. Әзірше жүре тұрсын. Шығаратын есебі бар.

Кейінгі бір жетіде есептен бас алмады. Үй толы кітап. Соны ақтарғыштайды. Одан пікірлестеріне қоңырау шалады. Кітапты мал бағып жүріп оқи беретін-ді. Есепті далада жүріп те шығара береді. Көгалға етпетінен жатқан бойда көк бояқтың хош иісіне елтіген рахат сезімде ойға алған жұмысына шабыттана кірісер еді. Иен далада таза ауада жүріп талай есептің шиесін тарқатты. Шешімі қиын есеперге де жуықтап, орта дәрежедегілерін тиянақтады. Қиын амалдардың соңына түскелі де біраз болған. Соны жобалап қалғанда Зайдананың беті әрі қарап кетті де, әлде қалай болады деген сақтықпен қиын есептің өзі жобалаған нұсқасын білікті бір математикке жөнелткен еді. Онымен хабарласқанда қуанатындай ештеңе айтпады. Сіздің сарыныңызбен жабыла қаузап түк шығара алмадық. Есеп орта тұсқа дейін дұрыс жеткен. Бар үміт сол ғана. Әрі қарай өрбітуді өзіңізге тапсырамыз» деген еді.

Содан бергі күндерде Ергешбай ізденісте жүр. Сырттай сабырлы момақан көрінгенімен, ми қатпарында толассыз есептеулер жүріп жатады. Сандаған амалдар, математикалық ержелер, алгебралық теңеулер мен геометриялық сызықтар да көмекке келіп, демесін дегенімен, қиын есептің жықпыл-жықпылына сұғынып, беймәлім құпиясын тап басу оған оғайға түспеді. Есепті тексеріп көргенде, өз шешімінің дұрыстығына көзі анық жетті. Енді тәуекел деп әрі қарай өрістету керек. Қадала қаузай түскен ол барып-барып тоқтаған-ды.

...Түскілікті ол тәбетпен ішті. Шайды қаба-қаба ұрттай түседі.

- Ата, сен есепке көп төнесің, одан не шығады сонда? - деді

Мұнар шай үсінде, - Балалар айтады. Сенің атаң керемет математик болса, қалада неге тұрмайды дейді.

- Айта берсін, - деді атасы оған, - Басымен жұмыс істейтін адамға қаладан да дала қолайлы. Шалқар кеңістік қиялыңды өсіреді, ойыңды кеңейтеді. Математика тар өрісті ғылым емес. Ол шексіздікті қалайды. Ең елгезек те өміршең саланың болашаққа бағыт сілтейтін ұшқырлығы бар. Қараңғылық тұмшалаған жаратылысты жарқыратып жібереуге құдіреті жетеді. Адамзат келешегіне қажетті қуат көздерін ашуға бағыт сілтейді. Әлі қаншама есептер шешімін таппай жатыр. Сол есептердің шешімі түгелдей табылғанда, жер бетінде жұмақ ор-найды.

- Жұмақ деген немене?

- Жайлы да берекелі тіршілікті айтады.

- Ол қашан болады?

- Болып жатыр ғой., - деді атасы оны кекілінен сипап, - Тірі жүр-геннің өзі неге тұрады. Алла бізге жарық күнді сыйлаған. Сұлу табиғатты тарту еткен..

- Алла жомарт па сонда?
- Әрине ғой, Мұнаржан. Адамдарды, бізді де жаратқан сол құдіреті күшті Жаппар хақ.
- Өзі жаратып алып неге өлтіреді адамдарды?
- Онсыз болмайды. Өлмесек жер бетіне сиямыз ба?

Мұнар бір түрлі боп кетті. Атасына қабақ астынан сынап қарады. Бұл кісі көп жасауға тиісті деп ойлап қойды.

- Мұнаржан, сырттағы «достардың» жағдайы қалай?-деп сұрады атасы одан.

- Аңдарды айтамысыз? Суын, жемін алдарына қойғанмын. Қасқырға ет тастадым. Алпарды да сыйладым. Сізді іздеді ғой деймін. Мені керек қылмайды.

- Онда оларға барып жағдайын білейік, - деп Ергешбай сыртқа беттеді.

Бағана жаңбыр жауған еді. Соған тыншыған құлжа жусап жатыр екен. Бұлардың қыбырын құлағы шалысымен орнынан ұшып тұрып, дүр-дүр сілкінді. Әлде ненің иісін алған секемшіл сақтықпен айбат шегіп пысқырына тарпынды. Жойдасыз жуандаған мүйізі жаңбыр суына шайылып өңін ашып алыпты. Ұлы кеудесі бәз қалпы шалқақ. Төңкеріле тұтасқан сауыры етейіп алыпты. «Әттең көзі-ау!?» - деді Ергешбай аяушылықпен, - Тұрқында бір мін жоқ. Кемеліне келіп-ақ тұр. Жануарым-ай, саған қолым қалай батады? Айыбың соқырлығың, әйтпесе баяғы қалпың. Біліп қойғын. Осы күнгілерде көретін көз жоқ. Дүние-дүние деп өліп - өшіп жер бетін жалаңаштап барады.»

Құлжа иесін таниды. Алдына тосқан суды жұтып - жұтып алды да, жемге бас қойды.

- Ата десе, бұларды не істейміз?-деді Мұнар ойлы пішінде, - Зоопаркке еткізсек қайтеді? Көп ақша беретін шығар.

- Көрерміз күні уағында, - деді атасы - Соқыр құлжаны қайтеді олар?

- Киікті ше?

- Ол да жарамсыз. Ақсақ текеге кім қызығады?. Бұларды бізден басқа ешкім де қажетсінбейді. Керек емес басқаларға.

- Балалар көрсетші деп жалынады маған, - деді Мұнар мақтаншты сезімде, - Атам ұрсады деп қақпаны ашпай қоямын. Сосын олар маған өшігеді. Сен қысық көзсің дейді. Якутсің дейді.

- Айта берсін. Адамзат баласының тегі бір. Бәріміз Адам - Ата, Хауа-Анадан тарағанбыз. Бір әке, бір шешеден... ғана барады?

Марқасқа жұмырланып семіріп алған-ды. Қашанғы әдетімен жалтарды.

Бұрышқа артын беріп иесіне айбат шекті. Мөлдіреген көздері шарасынан шыға шатынап барады. Болбыр босаң танауы желпілдеп кетіп еді. Ирек-ирек әдемі мүйіздері бас бітіміне шебер үйлесіп, сүйкімді қалпын сақтағандай.

Ергешбай қасқырды өзіне шақырды. Қалталақтаған өлімші қара құлақты кәдімгі дала бөрісі алмастырғандай екен. Өртке шарпылып құрысып бырысқан бойына қуат бітіп, жон арқасы дүрдііп көтеріле түсіпті. Қасқыр таяп келгенде байқады, көзінің оты тұтанып алыпты. Тіке мұның өңменінен өтіп барады. Кәдімгі дала қасқырына тән тағылық түйсікпен жонын дүрдитіп алған. Қоянның жылбысқасына сұғынған ашқарақ бөрі етті сылпылдата шайнап қомағайлана жұтты. Білікті мал дәрігерінің кеңесімен өлімші тағыға етке орап күшті-күшті дәрі берген еді Тұла бойына дамыл-дамыл май сылау жасайтын. Бұрынғысынан көш ілгері. Суды өз бетімен жалап,етті қомағайлана жұтады. Иесіне бәлендей жат мінез көрсете қоймады. Жағы ашылғанымен белінде аздаған ақау бар тәрізі, қиралаңдап жүреді.Әйтпесе бар ма, қамау тірлікке өлуі бар көнбес еді. Қанша дегенмен, бөрі аты бар ғой.

Алпар иесін көңілсіз қарсы алды. Тұмсығына тұмылдырық кигізілген еді. Зар-наласы көзінде тұр. Тұмылдырығы алынған соң, иесіне шағына қыңсылады. Екі-үш рет үріп те жіберді. Үрісінде дігерлеген ызадан да, шарасыздық басым еді. Ергешбай итті сабырға шақырды. «Ұли бересің, ұли бересің. Жұрт мазамызды кетірді деп әкімшілікке шағым түсіріп... Сосын да сені тәртіпке шақырып... аузыңды тұмшалап..... Саған әсте үруге болмайды. Сенсіз де үре-тіндер жеткілікті. Көпегі дейсің бе, сабалағы мен дүрегейі дейсің бе, қандені дейсің бе, әйтеуір бір қауым өздері.»

Алпар қорегін айырған соң, қасқырға айбат шекті. Ызалана арпылдады. Ызақаор төбеттің аңғарын біле қалған Ергешбай: «Түсі-немін сені, - деді қып-қызыл боп қанталаған иттің көзінен қасқырға деген өштікті байқап, - Ата жауың екені рас. Бірақ оның бүгінде сенімен шайқаса қоятындай қауқары жоқ. Бұлардың да тұқымы бітуге жақын. Қара құлақтардан сендерге келетін қауіп шамалы. Түбінде көрешекті өз тұқымдастарыңнан көресіңдер. Қалада да, далада да өріп жүр. Топталып алған және өздері. Сүйек-саяқ, сорпасуан ауызарынан қалады. Жіліктің майлы басы да солардан артылмайды. Керімдердің жетегінде жүреді, арудың ақ балтырын жалап-жұқтайтын сұғанақтығын қайтерсіңі!. Иесі жоқ қаңғыбастары тіптен еркін, оларға сот жоқ. Жауы кім, досы кім оны ажыратып жатпайды. Жазатайым солардың ортасына түсіп қалдың бар ғой, бір жапырақтап түтіп жіберуге бар. Өлімші жалғыз қасқырдың исін

алғанды, соған дөң айбат көрсетіп қоршаудың сыртынан шабалана абалағанды өздерінше ерлікке балайды. Сырттандыққа жоқ, өңшен итақай емес пе?»

Алпар тыншыды. Қасқыр олай-былай жүргіштейді. Құлжа мүйізін кекжитіп алып, дыбыс аулайды. Әлде ненің исін алды ма, танауын тартқыштады. Сосын тыншыды тас мүсінше қыбырсыз қалды. Безірейген жансыз жанарында қозғалыс жоқ. Зарықты сағынышқа берілген жануардың ми қатпарында қалып кеткен түйсінулер елеске ұласып, өзін қаптаған тұқымдасарының қоршауында тұрғандай сезініп еді. Бәрі-бәрі көз алдынан біртіндеп өтіп жатыр. Алдамшы елеске арбалған құлжа алға ентелей бергенде, соқыр тұманға тұтылды. Сонда ғана өзінің жанарсыз қалғанын түйсінді. Шатынаған көздерінен жас та шықпады. Мүйізі аурлап кеткендей ме. Қуғыннан жанталаса жалтарып биіктен құлдилап кеп тасқа соғылғанда, осы мана болаттай берік мүйізі өзін талай қатерден аман алып қалатын еді. Сөйткен мүйізден де қадір кеткені ме? Бірін- бірі қасқырша талаған ызы-қиқы жанталаста сенің мүйізің кімге қалқан болғандай. Мүйізің тұрмақ өзінде құн қалды ма? Оны айтасың, осы күндері аң біткенге қырғидай тиген екі аяқтылардың да жағдайы мәз емес. Өздері домбалдаған ақылды темірдің өңешіне жұтылып кетудің аз-ақ алында.

Марқасқа шөпке сұғынды. Алаңсыз көрек алуға кіріскен оның да алаңы бір басына жетерлік. Анда - санда қалт тұрып дыбыс аулайды. Сонда оның мөлдіреген тұнық жанарын мұң шалады. Көз аясы мөлтілдеп жасқа толып, ірі тамшылар шөпке сіңіп жатады. Сол үзілген жаспен бірге еркіндікке деген құштарлығы, арман - аңсары белгісіздікке жұтылып кете барады.

8

Кейінгі бір жетіде үйден аттап шықпады. Компьютрге шұқшиып есеп шығарумен әуре. Талығып шаршағанда аздап көз шырымын алады. Ояна келеді де жұмысын жалғастырады. Күннің батып, таңның атқаны есеп емес оған. Сандаған жылдарды оздырып кәнігіленіп алған кәртаң санада әлі де болса сәуле бар еді. Сол сәуле ми қа-тпарына жарық түсіргенде қалауы бұзылмай сақталып қалған есеп ержелері, математикалық формулалар, ғылыми есептеулер, жүздеген бәлкім мыңдаған есептің дайын тұрған үлгілері, шешімі табылмаған қиын формулалар - бәрі-бәрі көмекке келіп, Ергешбайды есеп әлемінің кеңістігіне шығарды. Кеңістік бұған жат емес, үйреніскен ескі достай өзіне тарта бастайды. Сондайда ол есепке ентелей түседі. Есін білгелі сандармен әуейленіп келеді.

Мектепке бармай тұрып-ақ төрт амалды игеріп алған еді. Сонда Келімбет көкесі: «Әкең тәрізді сенің де басыңда бірдеңе бар» дейтін еді. Ойлап қараса, бір де бір күнін бос өткізбей, есепке арналған екен. Соны бір саналы түрде дамытып, айтулы математик болсам-ау деп арман қылмағаны өзіне аян. Мақсатты түрде емес, әуестікпен бастаған машық келе-келе ауқымын кеңейтіп, бар арман-аңсарын билеп алған-ды. Мына бір есепті көріп шығыңызшы деп келетіндер қаншама. Мықты математиктер де ұсынады өздері ауырсынған қиын есепті. Сондайда арқасы ұстап кетер еді. Бір демге Жеткізбей шығарып бере салатын. Не ғажабының барына ой жібере қоймайды, сол сандаған есептің шешімі миына ұялап қалады. Есте сақтау қабілетімді шыңдай қояйын деп те мақсат көздемейтін еді.

Әр түртінісін есіне түсіріп, қайта бір пысықтап шығуды бұлжытпайтын еді. Сөйтсе, соның бәрі жадының берік болуына жәрдемдесіп, еске сақтау қабілетін шыңдай түседі екен. Қиын есептерге талай-талай шүйлігіп те көрген. Алпыстан асып шау тарта бастағанда, өзін тағы да қинауға салып шытырман сандар түйдегінің қыр соңына түсіп бергенде, ми қатпарында қалауы бұзылмай сақталған мол тәжірибе жиынтығы көмекке келген еді. Содан да ол таңды таңға ұрып қиын есеппен арпалысып жатыр. Бұл жолда сүрініп кетуі бек мүмкін. Оны ойлап жатқан Ергешбай жоқ. Тумысында бір жерім ауырды деп дәрігерге көрінген де емес. Дәрі де ішпейді. Көңілі алаңытып жайы кете бастады ма, есепке жармасады. Сонда оның тынысы кеңіп, арқа-басы жазылып сала береді. Тартатын шылымы, ішетін арағы, сырласатын досы да есеп. Сөйткен есептен де опа көрмей келеді. Ес білгеннен серіктескен ескі дос мұны орта жолда қалдырып кетудің аз-ақ алдында. Екеуінің арасынағы достықтан нәтиже шамалы боп тұр. Сонда бәлен жыл қоян-қолтық жүріп кеп, ескі достан ат құйрығын кесісіп көрместей боп кетуі керек пе?! Достықпен, жарастықты көңілмен бір-біріне кінә тақпай бейбіт жағдайда ажырасқан да бір мерей. Олай болса, өзін босқа қинауға салмасын, есепті де жазғырмасын. Араларындағы азды-көпті іліктес-тікті қанағат етсін. Сонымен тынсын. Келер ұрпаққа да ермек керек. Солар айналдырып көрсін де қиын есепті.

Осы ойын бекемдеуге келгенде, Ергешбай тая соғады. Өзі емес, ішкі бір дүмпу бой бермей кетеді. «Бәрі-бәрінен махұрым қалатындай сен неден жазықты едің? Ғұмырыңды жалғайтын ұрпағың да жоқ. Бір із қалсын да артыңда.» Барын салады ол осындай ширығыста. Қиын есептің шиесі тарқап келе жатқан сыңайлы. Соны жан дүниесімен сезінген ол көз шырымын алған еді. Мұнардың дыбысынан оянды.

- Ата, шай іш.
- Мен ұйықтадым ба?
- Көп ұйықтадыңыз.
- Онда дұрыс болған екен.

Шай жасалыныпты. Дастарқанда бәрі бар. Қызарып піскен бауырсақ бірден тәбетін ашты. Қаймақ қатқан қызыл шайды ұрттай түскен Ергешбай қашанғы әдетімен үнсіз отыр. Маңдайы жіпселеңдеп шекесінен тер шыға бастады да, апта бойында қолын айырмай қау-заған есептің нобайын санасынан өткізе бастады. Осындай ширғыста ой бөлісетін адам керек-ау Айтулы математиктермен байланысы үзілмеген еді. Жіберген есептерін құрастырып шығарып беретін де солар. «Қызықты математика» және «Кері есеп» деген екі жинағы бар. Бөлек ауыл отырғанда іні достарының бірі келіп, бірі кетіп жататын еді. Осында көшіп келгелі олардан көз жазып қалды.

Шай құйып отырған Нәзікен сықсыңдады. Сынық жүзді жұқалтаң келіншектің биязы өңін айғыздаған жас тамшылары алдына үзіліп түсіп жатты. Ергешбай міз бақпады. Оның жылағанын бірінші көріп отырған жоқ. Зайданамен екі-үш атадан туысатын Нәзікеннің де мұңы бір басына жетерлік. Күйеуі өлесі ішкіш боп одан ажырасқан соң, бұлардың қолдарына келген-ді. Тұрмыстары келіспей балалары шетінеп кете берген келіншек құлынын қасқырға жегізген қулықтай қысырап алған еді. Зайдана сіңілісін көрінеу күйеуіне бейімдеген. Ергешбай қолына ұстап отырған жат адамға итермеледі. Сапармен жарасып үй боп отыр бүгінде. Үш баласы бар. «Сенің бұл жыласың көз алдау, - деді Ергешбай ішінен, - Құшағыңда байың, бауырыңда балаларың бар. Жылап-жылап сарқылып тынған жоқ па Зайдана марқұм. Әйелдің шолпаны сондай-ақ болар. Жанып-жанып таусылып жатыр әне төмпей боп».

Нәзікен тыйыла қоймады. Аярлық емес саналы жышаспен егіліп отыр.

- Енді сендердің іреніш-налаларыңа ортақтасуым керек болғаны ма?! - деді Ергешбай ақсұр өңі қуара сұрланып, - Жүгімді жеңілдетсе ме десем, байың екеуің басқа шығып барасың-ау, түге!

Келіншек жым болды. Шындығында оның жоқтап отырғаны өз мұңы, өз уайымы болатын. Десе де ол марқұм әпкесін көп іздейді. Жездесінің жалқылығына жаны ауырады. Қайда да жолын қырсық шалатын оның тау арасында мал өсіріп жатқан апа-жездесінің жалғыз ұлынан айрылып жер соғып қалғаны Нәзікенге де ауыр соққан-ды. Қаралы шаңырақты қалдырып кетудің есебін таппай жүргенде, Зайдана әпкесі бір сырдың ұштығын шығармасы бар ма. Мұны жездесіне телісін. Алдандыр оны деп бұйырсын. Менен қайыр жоқ, құраған ағашпын бір демей ме. Өндірі жассың, бала табасың демей ме.

Қорғаншақ әйел жамандай бүлінген еді. Біреудің, оның ішінде әпкесінің қойнындағы жарының нақсүйері болу деген барып тұрған сатқындық емес пе? Ебіл-дебіл боп далаға қашқан. Өз бетін өзі айғыздап жылап еңіреген. Жездесінен бөтен мінез көрмеген соң, сабасына түсіп еді.

- Тәтем түсіме еніп...баяғысынша сөйлеседі. Мұнарды бала қып алайыншы деп жалынады. - Келіншек кемсеңдеді. Ол марқұмды тіршілігінде өкпелеткен жері жоқ. Тас түссе талайымнан деп, әпкесінің айтқанына илігетін сыңай байқатқанымен, жездесі бұған салқын қалпында қалды. Қайта ол басқа бір сырдың ұштығын шығарып : «Осының етегінен ұста, - деген Сапарды нұсқап, - Тегіміз бір. Сақы жұртынан.»

Әрі-сәрі боп жүргенде Сапарға байланғанын байқамай да қалған. Тым ұяң ол мұны көргенде теріс бұрылып кететін еді. Бұйра шашты қоңыр кескінді ірі жігіт шынашақтай ғана әйелден қарадай ықтап тұратын-ды. Сөйтіп жүргенде, екеуінің дәм-тұздары жарасып, қосылып тынған. Бұларды табыстырған бұйрықты махаббат емес, түсіністікке құрылған көңіл жарастығы болатын.

- Айта бер, - деді Ергешбай салқын сабырмен, - Білем сенің неден жұқаратыныңды. Өткен іс өтті, кеткен іс кетті. Көрге басың жеткенше, көздің сұғынан, еріннің жыбырынан құтыла алмайсың. Пендешілік дейді оны.

Нәзікен жездесіне тәнті. Көп сөйлемейді, аз сөзге сидырады ойын. Сапар елін ойлай береді деп айтпақшы еді. Сырт көздің бұларды іліп - шалатынын білірмекші еді.

- Балаларың жақсы өсіп келеді, - деді Ергешбай байыпты қалыпта, - Мұнар ақылды болады. Сапар сенің аяңнан шықпайды. Ептеген күйректігі бар. Қайтсін, туған жұртын ойлайды ғой. Сендерді тастап кете алмайды. Оған уайым жеме. Маған бола басыңды қатырма. Бейтім салулы, жатар орным дайын. Жинап тергенімді өздеріңе қалдырып кетемін. Рәсімдеп заңдастырып. Сапарды анда-санда еліне жіберіп ал. Мұнарды оқытыңдар Түбінде одан бірдеңе шығады.

Нәзікен жездесінің ойын ұқты. Осы бір өңкиген ірі адамның соншалықты жансөбіл көмпістігіне таңқалады. Тағдыр дауылы сан шайқаса да теректей тіп-тік қалпынан жазбай келеді.

- Айтпақшы, ұмытып барады екенмін, - деді Нәзікен ұяң қысылыспен, - Бағана бір кісі сізді іздеді. Кеп жолығам дейді.

- Ол кім екен?

- Өзі біледі деді сізді. Асылтаспын деді.

- Есімде, - деді Ергешбай ауыр күрсініп, - Студенттік жылдарымыз бірге өткен.

...Ойынан кетпей қойды. Иә, сол шығар-ау. Асылтас десе дегендей еді. Оны құрбылары тасын алып тастап жай ғана Асыл дей салатын. Аялы мөлдір көздерінде жұмсақ жылылық тұратын. Сол жылық жымияғанда тіптен жұмсарар еді. Оны құрбылары «ақ қыз» дейтін. Тәбия екеуі бір ауылдың тумасы еді. Қатарлары жарасып бірге жүретін-ді. Бұған «математик « деген атауды алғаш тіркеген де сол.Өзімен жүздескен сайын «Әй математик, бір ауық айналада не болып жатыр деп көз жіберсеңші бір ?» - дейтін көгілдір көздері күлмеңдеп,- Әнебір серіге сүйгенінді шарай көзге қолтықтатып қойғаның ба?

Ергешбай еліге қоймайды оның сөзіне. Есепке шұқшиып отыра береді. Асылтас та қырсық. Қадалып жабыса түседі.

- Әне біреу нағыз өлермен. Айтпады деме, Тәбия түбінде соған бұйырады.

- Мейлі, солай-ақ болсыншы, - дейді Ергешбай есептің қызығына берілген сәтін қимай, - Мен оған қызығып жүрген жоқпын..Өзі ғой жұғысып... мойныма асылып...

- Сонда ай мен күндей сұлуды бір кеудемсоққа қолтықтатып қоямысың?!

- Өзі білсін.

- Мен білсем ше?

- Қайтіп?

- Бүйтіп, - деп Асылтас оны ту сыртынан құшақтай кетеді,-Саған өле ғашықпын. Сөйткенше Тәбия да көрінеді.

- Әй, екеуің оңашаланып алып нені бүлдіріп жатсыңдар?

- Математигінді айландырып өзіме алып алғалы, - деп сықылықтайды ойыншыл құрбысы.

- Оныңа біз көне алмаймыз, - дейді Тәбия бұлқиып есеп шығарып отырған Ергешбайдың иығына асылып, - Бұйра басымды, елде-күн-де жоқ математигімді қыздар тұрмақ желден де қызғанамын...

Ергешбай алаңыта бастады. Асылтасты көргенше асықты. «Шіркін, ғұмыр-ай, көзді ашып жұмғанша өте шықты-ау!»

Көп кешікпей жетті ол. Үйде оңаша қалғанда кеп қақты есікті. Тарта қоймады ол мұны. Баяғы сылаңдаған бойжеткеннің құр нобайы ғана шалынды көзіне. Уақыт тоздырған дидарында бұла жастықтың ізі де қалмаған. Тоқтасып шар тартқан егде әйел бұған бір түрлі жат көрінді.

- Жоғары шық.

- Шықтық қой, - деді келген әйел, - Есеп шығарып отырмысың? Ергешбай басын изеді.

- Көп өзгермепсің, - деді ол еркекті нұрсыз жанарымен аялап, - Шашыңа ептеп ақ араласқаны болмаса, әлі сол ер кейпің өзінде екен.

- Өзімде болғанда не бітірмекпін? - деді Ергешбай салқын қабақпен, - Алпысты орталап тұрмын. Әкем қырық жастан ұзамады. Шешем де сол шамада қайтты. Мен әлі жүрмін сүйретіліп.

Әйел мүдірді. Жақсы біледі, Ергешбайдың әкесі айтулы ғалым екен. Математика мен демографияны қатар алып жүремін деп коммунистк партияның қырына ілігіпті. Отыз екінші жылғы аштықта қазақтың тең жарымы аштан қырылды деген деректі ғылыми еңбегіне кірістіргені үшін көзі жойылған.

- Сені осында деп естіп... Бір көргім кеп.

- Оның жөн, - деді Ергешбай әйелге тіктеп қарап, - Көз көргенсің ғой, қайда едің?

- Аудан орталығында тұрамын. Көп жыл мұғалім боп, осы жақында ғана босадым жұмыстан.

- Сонда сен бізден кішімісің?

- Қатармыз бәріміз,- деді Асылтас сөзіне екпін түсіріп, - Тәбия марқұммен түйдей құрас болатынмын. Өмірден түк қызық көрмей арманда кетті-ау!

- Білем ғой, білем, - деді Ергешбай бір түрлі қуыстанған сыңайда, - Менде жазық жоқ, бәрі өзінен болды.

- Өзі емес еді, - деді Асылтас мұңайып, - Тағдырдан, жазмыштың маңдайға басылған таңбасынан. Біреудің жалғызы еді. Сонысы да қолын байлап...

- Жалғызы болса не сонда, ойына алғанын істей беруі керек пе еді?

- Өтіп кеткен іс қой, қайтесің, - деді Асылтас көзіне мұң тұнып, - Өмірде жоқ адамды кінәлағаннан не шығады? Бәрінен де өлген жаман. Тіршілікке не жетсін. Соған шүкір дейік.

Ергешбай әңгіме ауанын басқа жаққа бұрды.

- Күйеуің қалай бахуатты ма?

- Е-е, ол соққан жүр ғой. Қыз таба бересің деп мені тастап кеткен.

- Балаң нешеу?

- Алты қызым бар. Рахатты солардан көріп отырмын. Күйеу балаларым шетінен табысқой.

- Менде түк те жоқ, - деді Ергешбай көзі шүңірейіп, - Құратып қойды ит тағдыр. Алды-артымды тұлдырлап...

- Әйелің өліп қалған ба?

- Кетті ғой ол марқұм.

- Мына қасындағылар кім?
- Туысым... Өкіл інім
- Е, бай екенсің ғой.
- Баймын, бай болғанда да төрт құбұлам сай.

Асылтас замандасын аяды. Осы келісіне өкініп те отыр. Әйел затының шолпаны еді-ау Тәбия марқұм.

- Тәбияда белгі қалды ма ? - деді Ергешбай екеу ара үнсіздікті бөліп, - Баладан кетті деп естіп едім.

- Естісең сол.
- Әкем үшін отқа түстім деп арылған бір хатында.

- Отқа түскені рас, - деді Асылтас оны салқын назармен барлап, - Мал бордақылайтын шарушылықтың былық - шылғы бастан асып, бас есепші сотталатын болғанда, Тәбия әкесінің жолына өзін құрбаныққа шалған ғой. Бұл шығар күндей ақиқат жайт. Соны көзбен көріп, құлақпен естігеннің бірімін. Жоғары шенді заң қызметкері араласып барып бас есепші сотқа ілікпей аман қалған. Әйелі өліп бойдақ жүрген шенді кісі сылаңдаған сұлу қызға ауып түскен де, құшағына тартқан. Тәбияның басқаша амалы қалмаған ғой. Солай етуге өзін мәжбүрлеген. Тұңғышына босанып орауда отырғанда жабысыпты дерт. Бір айдың о жақ, бер жағында апа-сапа көз жұмды.

- Перзенті ше?

- Баласы тірі қалыпты. Нағашылары асырап алса керек. Кейінгі жағдайларынан хабарым жоқ.

Ергешбай назарын төмендетті.

- Сендер осы қатарларың жарасып екі-үш жыл бірге жүрмедіңдер ме?

- Жүрдік қой, - деді Ергешбай қинала сөйлеп, - Қосылатын боп уәде байласқанбыз. Содан ол ауылына кетіп.... аяқ астынан айнып қалған жоқ па.

Асылтас тосылды. Ескіре бастаған естелік екеуіне де ауыр тиді. Әсіресе Ергешбайға қиын соқты. Бар айтарың осы ма дегендей заманасынан көзін айырмады.

- Мен осындамын, - деді Асылтас өзін қимай отырған оны сөзбен алдаусыратып, - Ортаншы қызым осы кентте тұрады Күйеуі шаруагер. Қызымның жеке дәмханасы, қонақ үйі бар Естіген шығарсың, шетелдік алпауыт Ақайнар кентінің маңынан кен орнын ашпақшы. Соған жүгіргіштеп жүр жергілікті билік. Қонақты жөнімен қарсы алмақшы. Менің ептеген белсенділігім бар.«Әжелер ансамбілін» басқарамын. Шетелдіктерге өнерімізді паш етеміз. Ішінде боласың ғой, көресің әлі. Әрі қызыма жәрдемдесіп ұлттық тағам әзірлеймін.

Ойыңда бірдеңе болса, мен қашпаймын сенен. Жайнаңдаған кезімде көзіңе ілмеп едің, енді қайда қашып құтыласың?

Үй иесі күліп жіберді. Шығарған есептерін сыйлады оған. Қос кітапшаны кеудесіне басқан Асылтас: «Өз бағыңды өзің байлап ауылдан ұзамадың-ау, әттең!? Ендігі ғылым докторы боп атағың шартарапқа таралатын еді» деді мұңайыңқы кейіпте.

Ергешбай сабыр сақтады. Болмашы жұбанышты көңілінің жыр-тығына қамзаулап, емескі үміт жұқанасымен алдаусыратты өзін.

10

Ол есеппен әуре. Сырттағы шаруаны Мұнарға міндеттеп қойған. Сабағына барып келген ол атасының тапсырмасын орындауға кірісті. Қояндар шөлдеп қапты. Астауға су толтырды. Содан соң қоян союға кірісті. Жас етті бұтарлап шықты да, қасқыр мен иттің сыбағасын алдарына тастады. Қасқыр ашқарақтана сұғынды етке. Бұған жаман көзімен қарап, езуін ыржитты. Алпар қасқырға айбат шеге үргіштеді. Мұнар төбетке үлесін үстемелеп берді. Ашық тордағы қасқыр құтырына дызықты.

Мұнар қара құлақтан сескенді. Өзіне әл бітейін депті. Құлжаға жақынай бергені сол еді, соқыр арқар жат дыбыстан шошынып орғып түсті. Оқыс атылған мылтықтың үнінен киіктің текесі жанұшыра дызықты. Қаңылтыр қоршауды мүйізімен сүзгілей берді. Осы жаңа жасыл көздері ұшқын атып дүрдиген бөрі мылтық даусы шыққан сәтте құйрығын бұтының арасына тығып алып бұтына қалды. Алпар аса сыр алдыра қоймады, қыңсылады да қойды.

Күн байыған сәт еді. Мылтықтың даусы тағы шықты. Күздің момақан кеші әбігерлікке ұласып жатты. Атылған иттерді жинап жүргендердің қимылы жіті. Мергендері ит көрсе тіке басып салады. Оларды демеген «үкімет мәшинесінің» іші толы адам. Алдыңғы орындықта бас маман отыр. Оның көк желкесінен тәртіп сақшысы төнеді. Мал дәрігері мен әкімшіліктің нәзік жанды қызметкері артқы орындыққа жайғасқан. Онымен иықтаса ақсақалдар алқасының төрағасы отыр. Мінгендері ескі үлгідегі «уазик» еді. Бұлар ит атушы-ларды демеумен қатар, өздеріне тапсырылған жауапты жұмысты екі кештің арасында тындыруды мақсат етіп келеді. Қаншама қағаз жіберіліп ескерту жасалса да осы бір шеткі үйдің бөгде тұрғынарына әкішіліктің сөзі өтпей-ақ қойды. Даланың тағы аңдардын қапатып ұстап, кент тұрғындарының тыныштығын кетіргендеріне есеп беретін олар жоқ. Әулеттің бас иесінен сөзге жарымайсың. Құтты мылқау дерсің. Жиналысқа шақырса келмейді. «Мешіттің адамы» делінетін діндарлар да оған сөзін өткізе алмады.

Ақсақалдар алқасына да пысқырып қарамайды. Сол қиқарды тәріпке шақыру мына келе жатқандарға жүктелген еді. Бұлар да қырып тастай алмайды. Құр дөң айбатқа басқанының өзі неге тұрады. Жұмыс істеп жүрміз, іс тындырып жатырмыз деу үшін керек. Сол мақсатпен шеткергі ауланың сырт қоршауына кеп ошарылған оларды ешкім қошуаға ала қоймады

- Аш есікті, аш! - деді келгендер. Бұл бас маманның айқайы еді. Бәкене бойлы шағын адамның үні дігерлі-ақ. Бастығы оны қайда жанжал шығатын жер болса сонда жұмсайды. Айқайға аттан қосып ушықтырып жіберетінін біле тұра, әдейі қиынға салады. Осы күні кім жаны ауырып жұмыс істейді дейсің. Бас маманның да өз есебі бар. Жыл құрғатпай ауысып жататын әкімдердің бірінің орнына қонжисам деп жүр-ау шамасы.

- Ей, келіндер мында! Ашыңдар қақпаны! Әкімшіліктенбіз! Үкімет адамымыз.

- Үкімет адамы болсаң қайтейін! - деді іштегі адам, - Күн батып кетті. Беймезгілде топырлап бұ не дүрлігіс?! Ертең күн жарықта келіндер. Кереметтеріңді сонда көрейік.

- Әй, сен әлгі қашқын якутпысың?-деді Бас маман айқай десе жанып түсетін әдетіне басып, - Түбінді ұрғаным бар ма сенің! Қайда әлгі қияли қожайының?- Қожайыным емес ағам ол,-деді Сапар ілгекті ағытып жатып, - Бірінді бірің танымай бара жатқан сендерден сақтасын!

- Тарт, ей тілінді қаңғыған неме! - деп төнді оған Бас маман, - Ел - жұртынан безген сендейлерге біздің арамызда орын жоқ. Сенің анау ағасымағыңның да түбі шикі. Есі ауысқанды ес көрген сенің де жағдайың белгілі. Тексереміз, анықтаймыз тегіңді!

Сапар тістенді. Бітікше көздері ашудан тұтап барады. Ересен биік бойын тіктеп алған ол әкімшіліктің дөкейіне шүйлікті,

- Боса да бөтенсің деп тұрсың ғой, - деді Сапар оған, - Біздің жақта бір сөз бар. «Жарамсақ бұғы иесінің к...н иіскейді» деген. Сен сол бұғыдан бір де аумайсың. Жуас бұғы мінуге жақсының» керіне басып дөңгенсің ғой. Қарызға деп бір аласың, қорқытып-үркітіп тағы аласың. Аздаған ұсақ-түйегімді тіке орталап болдың. Одан біздің үлкенімізге соқтығасың. Мені бір тексіз біреу деп жүрмісің? Тартып бас аяғыңды! Өз малдарыңды өздерің жөндеп бағып өсіре алмай жатып, менде не жұмыстарың бар? Бағусыз қалған малыңды қайырмалағаным ба, жазығым? Жалғыз басты бір қазаққа сүйеніш боп жүргенімді көп көрсеңдер, жөнімді табайын. Елім де бар, жерім де бар. Мына көк желкелеріңдегі жаһұт жұрты. Жазығым саяңсыған

қазақтың бір шалына жұрағат болғаным ба? Сендер құсап шүлдір-лемеймін. Қазақ тілінде еркін сөйлеймін. Біліп қойғын. Бәріміздің түбіміз бір. Түркі нәсілді жұртпыз.

Сөйткенше Ергешбай да жетті. Бірденені бүліріп қойған жоқпысың деген аңғармен Сапарды барлап еді. Оның қабағынан бәлендей қатқылдықты байқай қоймады. Жау жеттілеп жүретін томар бас маманның аптығы басылып қапты. Ақсақалдар алқасының төрағасы килікті сөзге.

- Оу, шоң мырза, сен осы заң-зәкөнге бағынамысың? Не өлімде, не жиында көрмейміз сені. Мешітке бір де бас сұққан емессің. Көр ақтаратын көрнесің. Молаға түнегенінді де білеміз. Өлгендердің рухын еске алғың келсе, құдайы жаса, ас бер. Бейітке түнеу, мола басында отырып қарекет жасау, тамақ ішіу зор күнә. Даланың еркіндікте жүрген тағысын мәжбүрлеп қолда ұстау да шарифат заңына қайшы. Құранда бар. Азат аңды бұғаулап оның еркіндігіне қиянат жасау мұсылман баласына жат қылық. Біздің саған жанымыз ашиды. Жамағаттан бөлінбеу керек. « Көптен қашқан көмусіз қалар» деп халық тегін айпаған.

Ергешбай бітік көз жымырық шалға көз қиғын тастады. Сақал ырымға жоқ. Имек танауның астындағы селдір мұрты ақшулан тарта бастапты. Нұрсыз жіпсік жанарында болмашы жылт бар. Басына топы қондырып алыпты. Шапаны сүйретіліп жер сызады.

- Бұл кісі кентіміздің сыйлы ақсақалы., - деп бастады сөзін бас маман, - Қажылыққа үш рет барған. Шежіреші ділмәр кісі. Шығарған кітаптары бар. Текті атадан шыққан. Қазақтың әйгілі тілмәрі Ерқұтты шешеннің ұрпағы. Еңбек ардагері. Балалары ел билігіне араласып жүр. Так что, ақсақал бұл кісімен ойнауға болмайды. Елдігіміздің тұтқасы осы кісі тәрізенген абыздар.

Ергешбай сіресіп әлі тұр. Қайда құдайы болса, топталып сонда жүретіндерді суқаны сүймейді. Өздерінде діни сауат аз, соған қара-мастан төршіл шетінен. Төрге шыққанның үлкендік қасиеті болуға тиісті емес пе? Кәрі малша жалмаңдап жылы-жұмсаққа өле жаздайды. Тірінің ішіп жегені өлгенге ас болушы ма еді.

- Сіз естимісіз ? - деді әкімдіктің шоңы ойқы - шойқы бет жүзіне сұс жиып,-Заңсыз аң ұстауға бомайды. Әкімдіктен рұқсат болуға тиісті. Ондай қағаз сізде жоқ.Кент тұрғынары мазамыз кетті деп әкімнің есігін босатпайды. Күнде айқай. Аққайнар кенті тоғыз жолдың торабында. Келімді-кетімділерден арылмайды. Шет жұрттардан да туристер кеп жатады. Бұл өңір курортты аймақ. Тәртіп деген болу керек. Бүгін-ертең сыйлы адамдар ат басын тіремекші осында. Кен орнын ашады. Қомақты қаржы көздерін аудан экономи-

қасына бағыттайды. Адамдарды жұмысқа алады. Сол маңызды шараға байланысты аудан әкімі шешім шығарды. Біз сол шешімді орындаушымыз. Сіз оны мақұлалуға тиістісіз. Өзіңіз ойлаңызшы, үйіңізге қонақ келгенде, аулаңыздан тыныштық кетіп, ит абаланып, қасқыр ұлып жатса не болғаны? Әкім шақыртса келмейсіз, қағаз жіберсек есепке алмайсыз. Сонда сіз көктен түскен біреумісіз?

- Ақсақал болды енді! - деді шыдамын тауысқан тәртіп сақшысы. - Ит пен қасқырды атамыз. Кенттегі әбігершілікке себепкер сіздің асыранды қасқырыңыз.

Бұғаудағы төбетіңіз. Бұған мүгін кент тұрғынары куә.

- Болмайды жігіттер. - деді Ергешбай қашанғы сабырлы әдетіне бағып, - Жоқтан жау тілеп қайтесіңдер. Сарайға қамап тастаймын. Итті үнін шығармай тұмылдырықтап қоямын. Қасқырдың жағы қарысып қалған, ұлуға шамасы жоқ. Осыған келісейік те.

- Жоқ болмайды! - деп қасарысты Бас маман, - Сіз өзі, сөз түсінесіз бе?

- Түсінбегенде ше? - деді Ергешбай ақсұр өңі қуарып, - Бұлар менің ермегім ғой. Қораңа түскен жоқ. Қойынды тамақтаған жоқ. Өз мұңдарымен зуре. Ұлыса хайуан да болса, тәңіріне шағынатын шығар. «Малдың иесі болса, бөрінің тәңірісі бар». Байқаңдар, жігіттер! Керемет екенбіз, өзімізді оңап алайық та алдымен. Нашақор ұлымызды, жеңіл жүрісті қызымызды жөнге салайық. Әдепсіз жастарды райынан қайтарып, жүрегі қатып кеткендерге жөндеп тәрбие берейік. Өйтпейді екенсіңдер, жазықсыз даланың момын аңына қиянат жасамаңдар. Онсыз да құрып бітуге жақын аң мен құс. Аңдар да біз тәрізді жарық жалғанның аз күндік қонағы. Ауа ортақ, су ортақ бәрімізге. Күн де ортақ. Ай да ортақ. Солай ма, қажеке?

- Ой, өзің бір көк мылжың екенсің! - деп салды ақсақалдардың көсемі - Мынадан кесіп алса қан шықпайды. Жүріңдер кеттік!

- Неге кетеміз? - деп зілденді томар бас маман. - Бұған салса өзінен өткен кемеңгер жоқ. Өзгеміз шетімізден миқұламыз. Мен өлуім бар қайтпаймын алған беттен. Не деп барамыз әкімге? Әлгі ит атып жүргендер қайда? Шақыршы шапшаң! - деп бұйырды ол шопырға. - Басшылықты тыңдамай көрсін! Иті тұрмақ өзі де мүрдем кетер.

Жұмыс жаманға айналатын түрі бар. Соны сезе қалған Ергешбай Сапарға кетіп қал деп ымдады. Жанжалға арал аспасын деген сақтығы еді. Майор шеніндегі қызыл жағалы: «Байлауда тұрғандарын атуға болмайды Ол заңсыздыққа жатады», - деп жалтарды. Бас маман үдеп кетті. Майорды қоянжүрек деп кекеді «Осының өлімші иті мен қасқырының құнын мен-ақ төлейін, - деп ширықты қажы шал,

Атып тастаңдар! Не заңға тоқтамайтын, не үкіметке бағынбайтын бү кім өзі!?

Бас маман жаңағыдан бетер үдеді. «Мылтықты әкеліңдерші Маған. Өзім-ақ мүрдем кетірейін киелі кереметтерін!»

Ергешбай шұғыл жұмсарды «Сенің-ақ айтқаның болсын, - деп Бас маманға қолын ұсынды. - Менікі әбестік. Ер шекіспей бітіспейді». Уысына іліккен мыртық саусақтарды барынша мытығанда, томар-бас жігіттің жан даусы шықты. Ергешбайдың көзі ежірейіп бара жатты. Сапар арашаға ұмтылды. Көкесінің қолы қатты, уатып жіберуі кәдік мына мененің саусақтарын. «Астапыралла, мынау бір жөйт қой! - деп дегібірі қалмаған белсенді шал шыр-пыр болды, - Босат ей қолын, босат!» Майор сылқ-сылқ күлді. Белсенді шал безіп бара жатты. Қосақ арасында кетіп қалармын деп сақтанса керек. Мал дәрігерінің күлкіден шегі қатты. Әкімшіліктің нәзік жандысы жылап жіберуге шақ қалды. «Звер он настоящи! Звер! - деп безектеді. Сөйткенше, Ергешбай қолын жазды. Не күлерін, не жыларын білмей дағдарған бас маман қысылыстан ыршыған көз жасын жеңімен үйкеп, теріс айнала берді. «Сенімен болсын ісім. - деді ол іштей қорланып, - Якутіңмен қосып мүрдем жібересем атым өшсін».

- Осымен бәрі тәмам, - деді Ергешбай томарша жігіттің мүсәпір-сіген сықыпытына аяушылықпен қарап, - Ойнасақ та біраз жерге бардық. Итаршылықтың да өз жөні бар. Тым төске өрлей берме, жігітім. Жауды жақыннан іздемеу керек...

11

Шет жұрттан келетін мейманды қарсы алудың қарбаласы Ақ-қайнар кентіне де жетті. Облыстан, ауданнан өріп шыққан кеңсе шабармандары кент тұрғындарын аяғынан тік тұрғызды. Жоғарғы жақтағылардың тапсырысы былай деп ұғындырды. Адамдар ала-құла киінбесін. Бір сыдырғы еуропалық үлгіде бой - басын жинақы ұстасын. Қисалаңдап арақ ішкен, әкіреңдеп төбелеске тіленгендер көзге түспесін. Бір де бір мал көшеде жүрмесін, қыр астында көз тасада ұсталсын. Қаңғыбас иттердің көзі жойылып, байлаудағы ұлитындары атып тасталсын. Мысықтар мияуламасын, иттер арпылдамасын. Дауыс көтеріп ұрыс шығаратын бейпілдерге тиым салынсын.

Осындай жарлық үй-үйге таратылып, катаң ескерту кент тұрғынарына қолма-қол жетіп жатты. Көшені күл-қоқыстан тазарту науқаны әр үйдің ауласын тәріпке келтіру жұмыстарымен қосарлана жүргізілді. Насихат пәрменді еді. Кен орынының ашылу шарасына

үкімет адамдары қатысады деген ақпар және жеткен. Жұмыспен қамту орталығына тіркелгендер көше-көшенің шөбін жұлуға жұмылды.

Ергешбай амалсыздан сақтыққа көшті. Сапарды уақытша тау арсына көшіріп салды. Әйелі екеуі күркеде тұрып жатты. Мұнарды қасына алған ол аңдарды сұрыптауға кірісті. Арқар мен бөкен үйреншікті орындарында қалды. Алпар аузы тұмшаланып үйшікке тұрақтады. Қасқыр көмір сарайға қамалды. Есігіне тор құрылды.

Содан кейін ол есепке отырды. Ортасынан асырып тастаған еді. Соған өзі де сенбейді. Жоғарыдағы мықтылар тең орталыққа жетіп қалған бұл есепті өзіне тегіндікпен сырғытпаған. Шешуі шиелі болғандықтан, «соның өзі әурелене берсін» деп итере салған ғой. «Жо-жоқ, болмайды оларың» деп ширықты ол. Сондайлық уытпен құлшынған оны шешілуге бет алған есеп бірте-бірте өзіне тарта бастады. Есеп құпиясын ашпайынша еш тыншымайды. Осындайлық шабытты құлшыныс жігеріне қамшы ұрып, ми қабаттарында бұғынған есептеулер мен талдауларды іске косты. Мидың ақылды бөлшектері өз міндеттерін мінсіз атқаруға жұмылды. Оянбай қалған бір де бір жасуша қалмады. Бәрі-бәрі сана алаңына шығып, ойлау кеңістігінде іске жұмылды. Есепке байланысты дайын үлгілер мен қиын есептеулер алма-кезек шарпысып бір-бірін ала алмай итжығыс түсіп жатты. Сонда да қайтпады Ергешбай алған беттен. Өзіне бұйыршақ ғұмырын түгел дерлік есепке арнамаса да, күн сайынғы түртініс миына орнап калыпты. Сол дайын үлгілер ізденіспен ұштасып ми кеңістігінде өзінше бір ойлау жүйесін құрған еді. Сол кеңістікте шарық ұрған Ергешбай діттеген тұсқа бірте-бірте жақындап қиын есепті тізе бүктіруге шақ қалғанда, бұрлыққанын қатты сезінді. Касына қойып қойған суық шайды да ұрттауға мұршасы болмапты. Сағатқа қарап еді, түннің бір мезгілі өткен екен. Мұнар шешінбеген қалпы қасында тырайып ұйықтап жатыр. Суық шайды жұтып-жұтып жібергенде, шекесінен тер шыпшыды. Аз отырды да, компьютерге қайта шұқшиды. Есептің аяғына жетіп қалғанын аңғарған ол құлшынысын ірікпеді. Қапелімде оны бір жүрексіну сезімі билеп кетті. Байқаса, нешеме айлар мен апталар бойында алдырмай келген қиын есеп шешілуге бет алыпты. Бет алғанды айтасың, әне-міне аяқталуға шақ тұр. Өң мен түстің аралығында есеңгіреген Ергешбай еңсесін тіктеді. Сандаған айлар бойында иығынан басып тұқыртып адымын жаздырмай келген ауырлықтан сәтте арылғандай тынысы кеңіп сала берді. Бойы жеңілейіп көңілі жадыраңқы қалыпқа түскендей еді. Аң-таң болған қалыпта отырды да қойды. Бәлен жыл дөңгелеткен ермегі енді бұған серіктесе

алмайды. Екеуінің теке тіресі осымен тынады. Сонда жан алып жан берген арпалыста түк мән қалмағаны ма? Әншейін бір ермекке жақын түртініс болғаны ғой. Осы бір есептің шешілуіне тіреліп тұрған не бар? Далбаса бірдеңе болғаны ма? Қиын есептің шешуін табу арқылы мұратына жете қойса, оған да шүкір десін. Әр нәрсенің қисыны, өз реті болмай ма. Қайдағы бір қияли математик жер дүние ғалымдары жабылып шығара алмаған есептің шешуін тауыпты дегенге кім иланады? Өзі және түпкірде жатыр. Қалада тұрып жатса екен. Оқытушы немесе ғылым докторы болса екен? Атақтан жүрдай қайдағы бір делқұлыны айтулы математик деп шаш бауын көтергеннен не шығады? Соның шығарған есебінен дүние оңала қойса жақсы ау! Осындай екі-ұшты ойдағы оның көңіл толқынысын нақ осы сәтте тап басу мүмкін емес еді.

Ол әрі-сәрі күйде еді. Салқын шайдан жұтып-жұтып алды. Сонда да басылмады жүрегінің өреkpуі. Кісі пайдалы бір іс тындырғанда, соған ортақтасатын жақынын іздемей ме. Сол оймен қалта телефонға жармасты. Өзіне келгіштеп жүретін мықты математикке қоңырау шалды.

- Мен ғой, Аңсар! - деді ол аптығып. - Аман-сау бармысыңдар? Түн ұйқыңды бөлгеніме ғапу өтінемін. Әлгі бір қиын есепті бағындырдым.

- Ой, жақсы болған екен! Құттықтаймын, аға!

- Рақмет,айналайын!

Көңілі босап сала берген ол балаша кемсеңдеді. Қиын есептің шешуін тауып ел алдына шыға қояйын деген ойдан аулақ еді. Жарым көңіліне демесін бола ма деген далбаса да бір. Көз жасы тыйылар емес. Мұнардың ұйқысы бөлінбесін деп үнсіз теткіді.

Ояна келген бала: - Не болды саған!? - деді зәресі ұшып-Жыламашы ата! Жыламашы деймін!

- Есеп шықты, есеп! Ертайым есіме түсіп.... Сол құлыншағым тірі жүргенде, бәрі орнында болар еді. Кұрғақ есеп кімді жарылқар дейсің? Жалғызым - ай! Ботақаным-ай! Құратып қойған тағдырыма не дейін!

Мұнардың есі шығып кетті. Атасын қалай жұбатырын білмей өзі қосыла жылады.

- Мен десең жыламашы,ата! - деп безектеді ол - Сен үшін туғанмын. Мен тұрғанда жыламайсың.

Ата мен бала бірін-бірі уата алмай көп отырды. Ақырында тыныштық алды. Ергешбай түс көрген еді. Түсінде оған қиын есепті шығарғаны үшін ғалым атағы берілген екен дейді. Ғылым докторы деген. Ояна келген ол ұйқсын аша бере түндегі сарынға

басты. «Осының бәрінен де Ертайымның тірлігі артық еді. Сол құлынымның басқан ізіне татымайтын шатпақ есеп кімге дәркер?!»

Десе де, көңілінде аздаған байыздау бар тәрізді. Киініп тысқа шықты. Аңдарға алаңдаған-ды. Алпардың аузын тұмшалап тастаған еді. Қасқыр мазасызданып шықты түнімен. Оны біліп жатты. Ұлып-ұлып алады.. Аманында еркіндікке жібермесе болмас. Алпарды тұмылдырықтан босатып, қасқыр қамалған сарайдың есігін аша бергені сол еді, ар-ұр еткен долы бөрі қарсы шапшып, темір ергенекті шақыр-шұқыр шайнай бастады. «Сабырлық ет, - деді ол жүрексінген сыңайда, - Екі-үш күнге шыдай тұр. Өз күніңді өзің көретін жағдайға жетіп қапсың.»

Қасқыр оған жау беттене қарады. Жасыл көздері ызадан тұтеп барады. Жағын аша алмай бір жалам суға зар болған күндерді ұмытқан ызалы бөрі еркіндікті аңсаған дүлей айбатпен темір ергенекті қарш-құрш шайнап жатты. Сәлден соң қайтты райдан. Езуінің қанын жалап-жұқтап алып, Ергешбайды оқты көзімен атты. «Уақа емес, саған мен өкпелемеймін, - деді Ергешбай, - Қасқыр қайда да өжеттігін көрсетуі керек. Қанша дегенмен тағысың. Көкжал атың бар».

Қасына Мұнар келді.

- Мынау нағыз оңбаған! - деді ол бөрінің сұсынан тайсалып, - Жақсылықты білмейді екен.

- Оны бекерге жазғырмайық, - Атасы оған ой сала сөйледі, - Өзің болсаң қайтер едің? Азат тірлікке асығады. Жібер деп тұр бостандыққа.

- Қоя бере салайық онда, - деді Мұнар арқар мен бөкенге жақын-даған атасына сөзін мақұлдатпақшы болып. - Мыналарды қайтеміз?

- Соны айтам да? - Ергешбай күдігін жасырмады, - Бөрі жандал-басамен бірдеңе қып күнін көрер-ау. Мына екеуіне қиын соғады.

- Сойып алайық, Әйтпесе сатып жіберейік. Сеп-семіз емес пе ?

- Қымаймын өздерін, - деді Ергешбай мұңайыңқы кейіпте, - Даланың тірі көзі ғой. Тұқымы құрып бітуге жақындаған сахараның соңғы тұяғына пышақ жұмсауға қолымыз қалай барады?

Мұнар күрсінді. Атасы да ауыр демікті.

12

Жосалы жотасы кенттің түстігінде. Аққайнар елді мекенінен оншақты шақырымдай ғана. Ұзыннан ұзақ созылып жатқан дөңестің арқа-басы жырым-жырым. Геологиялық барлаудан ығыры шыққан жотада сау-тамтық қалмаған еді. Ойпаң тұсқа киіз үйлер тігіліпті. Тікұшақтан түскен бір топ адам жотаға көтерілді. Оларды тосып

тұрғандардың қарамаы бірқыдыру Шетелдіктер шағын топ. Киген киімдері жұпыны болғанымен, өң-түстері ала-құла. Араларында дөңкиіп бір негір жүр. Орта жас шамасындағы оның көздері жалт-жұлт етеді. Аузы сөзден бір босамайды. Көңілді жүр өзі. Қасындағы жас жігіттің де қабағы ашық. Шырайынан тоқмейілдік байқалады. Оның да өңі қара қайыс қоңырқай. Осы көріністерді бейне жазу таспасына түсіріп жүрген ұзынтұра ағылшын жігітінің қимылы жігі. Серіктерінен сондайлық бөлекшелігі жоқ алпауыт мырзаның да өң-түсінде дұбаралық молынан. Орта жастағы мығым денелі мырзаның қоңырқай кескінінен қай ұлттан екенін ажырату мүмкін емес. Бадырайған көздерінен тұңғыық мұң байқалады. Кісіні қарадай жабырқатып тастайтын тартымы бар сықылды. Сәл қоңқақтау мұрынына жарасымды үйлескен жебелі қою мұрты ауық-ауық жы-бырлай түседі. Көңіл күйінен хабар беріп тұрғандай еді. Жол соқты болған мырза шаршағанын сездірмеуге тырысып,ширақ қимылайды.. Ел астанасынан басталған келісім-шартта іркіліс жоқ. Бәрі-бәрі өз іретімен шешіліп жатыр. Мына ашылатын кен орнының барлау картасы да көңілінен шықты. Бес жыл бойында бұрғыланыпты. Кен көзінің сапасы мен қоры талапқа сай анықталған. Жүз жылдық қоры бар деп шешілген. Кен құрамында сирек кездесетін элементтер де молынан.

Сан елді шарлап табыс түсіруге әккіленіп алған Ален Дерс мырза ішін аша бермейтін тұйық адам еді. Талай құрлықтың қиырын басып ысылған қалталы мырза өз есебінен жаңыла қомайтын мейлінше әккі болатын. Содан да ол өзіне беймәлімдеу ел қазақ топырағын басқанда да бұрыннан аралас-құраластығы бар адамдармен жүздескендей өзін еркін сезіне бастады. Ресей империясы отарлап езіп-жаншып тастаған деген ақпар әншейін бос сөз сияқты. Соған аздап көзі жете бастаса да, дербес ел боп еңсе көтерген Қазақстан экономикасында іркіліс бар тәрізді. Осыны ойлағанда, Ален Дерс мырза іштей екіге жарылады. Бұл елден еселеп табыс тауып мол олжаға кенелуге кедергі жоқ. Көзжұмбайға басып төтелеп кетуге де болады. Жең ұшынан жалғасатын ыңғайластар әлден-ақ төбе көрсете бастады. Мемлекет мүддесінен де өз қалтасын ойлайтындар мұнда да баршылық екен. Мына қаптаған шенуніктер ел қамын ойлайды деуге аузы бармай тұр.

- Мыналар неге шұбырады? - деді Ален Дерс мырза аудармашыға бұрылып, - Бұдан басқа істейтін жұмыстары жоқ болғаны ма? Бір - бірінен асырып қымбат көлік мінеді екен. Қалталары ақшаға тіреліп тұрса, бізді әурелемей неге тырбанбайды өз беттерінше?

- Биліктегілер ғой, - деді аудармашы бейбіт сыңайда, - Біздер социализмнің қоржынынан шыққандармыз. Каммунистік қоғам

адамдарға жаппай папқа ұстатып жаман үйреткен. Және біз ұлттық менталитетіміз жұпыны қонақжай халықпыз. Сіздерге құрмет көрсету үшін жүргізіштеп жүр.

- Қонақжайлықпен жұмыс бітпейді. Искерлік керек. - деді сый қонақ тұңғыық көздеріне мұң үйіріп. - Сендер әлі бүліне қоймаған қулық-сұмдыққа жоқ елсіңдер. Жаратылыс қалыптарың бәз қалпында.

- Оны қалай біліп алдыңыз?

- Менің басым бір институт, - деді мырза, - Арнайы алған білім де жоқ. Мені миландырған ақша. Бірақ сол ақша әзәзіл азғырынды келеді. Сені түзу жолдан тайдыруға бейім тұрады. Сол үшін де әділ болғым келеді. Лажы болса, сіздерге болысуға тырсамын. Ақша жүрген жерде алдап-арбау қоса жүреді. Ақша деген сиқырдың сиқыры барып тұрған.

Шетелдік мейман қыр басында оңаша қалды. Төңіректі жіті шолған ол жерден топырақ алып маңдайына сүйкеді. Анталаған көздер оны сонадайдан бағып барлап тұрды. Енді ол шөпке созды қолын. Жусан бүртігін мұрнына апарды. Қасына жақынаған аудармашыға ентелеп: «Мен барып тұрған күнәһармын! - деді қабағын түйілдіріп, - Қаншама мемлекеттің жеріне сұғынып, топырағын рәсуаладым. Соған кешірім сұрап жатқаным ғой. Жерде де жүрек бар, сана бар. Мына бір өңір бейкүнә момын екен. Тасын жаңқалып, топырағын үңгіп рәсуа қыламыз. Жер назасы ауыр тиеді, соны қатты сезінемін.

- Ана жақта киіз үйде сізді тосып отыр, - деді аудармашы, - Облыстың дөкейлері, ауданның шонжарлары кілең мықтылар. Дастархан жайылған. Ойын-сауық болады. Ән тыңдайсыз, биді тамашалайсыз.

- Олармен менің сөзім біткен, - деді Ален Дерс мырза, - Келісімге қол қоятын әне бір негр. Оның дәрежесі менімен тең.

Осымен сөз бітті де, құрметті кісі Аққайнар кентіне бет алды. Ашылатын кен орынының жоба-жоспары, ағымдағы іс-шаралар сон-да дәйектеліп қағазға түсетін болып келісілген.

13

Қонақтар орталық көше бойындағы қос қабатты қонақ үйге кеп түсті. Астыңғы бөлігі дәмхана. Түпкіргі бұрышқа киіз үй тігілген. Төрге құрылған шымтүскііз айшықты өрнегімен көз тартады. Еденге текемет пен сырмақ төселген. Төрге құрақ көрпелер жайылған. Жайпақ столдар жасалған.

Шетелдік меймандар киіз үйді жатырқады. Тағамды арнайы жеке бөлмеде ішті. Шолан киіз үйде қалды. Мәртебелі кісіден рұқсат

алған еді. Маған жеке аудармашы керек деген соң, іс басындағылар мұны шетелдік алпауытқа қосып берген болатын. Ағылшын тілін бір шама жақсы білетін Шоланды шетелдіктер қасынан ұзатпайды. Ален Дерс мырзаның ықыласы өзгеше бұған.

Шолан қырықтың ішінде. Кең иықты ұзын бойлы кесек кейпінде салқын сабырға суарылған байыпты байсалдылық байқалады. Бас бітімі де ірі. Жоталы қыр мұрыны жар қабағымен шебер үйлесіп, аққұба өңін ірілендіріп тұрады. Қабақ астындағы сұрғылт көздерінде уыт бар. Кісіге тайқымай тік қарайды. Назарынан ішкі дүниесінің бұлқынысы байқалып тұрады. Сөзге сараң, кісіге шешілгенде ғана байыппен өрбітеді маңызды ойларын. Сондай отырыста ол өзін еркін ұстайды. Тұла денесімен селкілдеп күлгені де өзіне жарасып тұрады. Кең ашылған аузынан төгілген сылқым күлкі ән әуеніндей құлаққа жағымды естілер еді. Көңілді сәттерінің ар- арасында мұңға беріліп кететіні бар. Кейпіндегі ірілікті қапелімде ауыр ой басып, жартастай түнеріп сала береді. Сырты кесек келгенімен, ішінің мұңы қалың еді. Сол өзіне етене уайым балалық шақтан - оған үйір боп алған-ды. Жасы қырықтан асып байсал тартса да, - сырмінез боп кеткен сыралғы мұң қайда да қыр соңынан қалмай ілесіп жүреді. Жоғарғы оқу орнында студенттерге математикадан сабақ беретін еді. Тіршілік амалының таусылып бітпейтін қат-қат уайымы оны осы жүргенде де уысынан шығармайды. Сондай сәтте ол қиялға беріледі. Добалдай адамның балаша арман қуалағаны ерсі боп көрінгенімен, одан жалтарудың іретін таппайды да, қиял теңізін құлаштап кете барады. Бала күнгі қиялдаудың өрісі тараңдау көрінетін еді. Кісі кексе тартқан сайын, арманы ұлғайып, қиял көк жиегі алыстай түседі екен. Сол кеңейген арман кісіні шетсіз-шексіз кеңістікке шығарады. Алмайтын асуың, шықпайтын қияң жоқ. Бай да сен,батыр да сен. Құрғақ қиялдың дегені болса не дейсің?! Бірақ соның өзі демеу көңілге. Осыған жетті көзі. Байлық мұрат болса, мына шетелдік алпауыт армансыз жан болар-ау. Бірақ соның да қиялында маза жоқ тәрізді. Арманы да шексіз. Ал өзінің ше?

Ойы бөлініп кетті. Ішке «Ізгілік» тұрмыстық қызмет көрсету орнының иесі бас сұқты. Шолан ажарлы ақ келіншектен көз айырмай қатты да қалды. Келіншек қолайсызданды. Оны төрдегі қонақтың мысы еңсеріп барады. Тартымды тұлғасына сай әдемі киінген келін-шек қонаққа жылы ұшырап: «Кісілер қалай? - деді сыншыл назарын Шоланнан айырмай, - Дастарқан мәзірін олқысынған жоқ па?

- Тамақты көбірек жеп қойдық деп жатты бір-біріне. Дәмді екен десті. Құнары мейлінше жоғары, тұшымды-ақ деп мақтады.

- Өзіңіз қалай қабылдадыңыз?-деді көгілдір көзінен шуақ төккен сылаң әйел. - Басқан-тұрғанымды аңдып қадаласың да отырасың. Салық инспекциясының жансызы емеспісің?

- Басқа бір оймен, - деп жалтарды Шолан, - Қонақ қабылдап, көпшілікке қызмет көрсету сіздің мейманханада жоғарғы деңгейде екен. Әлемдік стандартқа сай келеді деп мақтады шетелдік қонақтар.

- Жалтарасыз, - деді «Ізгілік» қызымет орнының меңгерушісі сәл томсарып, - Сіздің қарасыңызда маған деген сыншылдық басымы. Бәлкім мені ұнатып қалған шығарсыз? Сезім дегенде шекара болушы ма еді. Добалдай байым бар. Көрсең жүрегің қозғалады. Сен былайша ер кейіпті кесек жігіт екенсің. Күйеуім сені екі орап алады.

- Менің де сүйіктей сүйкімді келіншегім бар. Үш баланың анасы.

- Онда несіне телмірдің маған? - деді келіншек қуақыланып, - Әйелдің көкейі ұзын келеді. Дәмелендіріп тастадың.

- Ә-ә, солай ма! - деді Шолан зорлана жымылып, - Мен ғұмыр бойы жоқ іздеп жүрген адаммын. Сіздің тұлға-тұрпатыңыз мен іздеп жүрген адамдардың біріне сәйкеседі.

- Кімге дейсің?

- Іздеп жүрен адамыма. осындайлық

- Ғафу ет, бауырым! - деді келіншек сәл мұңайып, - Сенімен асықпай сөйлесуге мұрша жоқ менде. - Астанадан, облыстан дөкейлер келе жатыр. Соларға дастархан жаямыз. Кейін оңаша отырамыз. Сонда айтарсың жағдайыңды. Шешей де осында. Көп жыл ұстаздық қызымет атқарған. Көрген-білгені көп.

Шолан дағдарды. Кісіге кісі ұқсай береді. Бұл не далбаса?! Ешкімнің ештеңесі кетпейді, ұятқа қалатын өзі. Осыны қойса қайтеді? Ескі пәдіреттен шығып тұр әңгіме. Жыртып-жыртып тастасын. Сосын тынады, тынышталады бір жолата. Жан қалтасынан қойын кітапшасын алып арасындағы суретке үңілді. Ескіріп өңі түсе бастаған бейнелер үйреншікті қалыпта көзіне жылы ұшырап барады. Анасының суретіне қанық. Әжесі «шешең осы» деп ұқтырып қойған. Тоқ бұрымын алдына жіберген марқұм анасы сабырлы салқын қалыпта отыр. Қабағынан аздаған кейістік байқалады. Онымен қатар отырған бойжеткеннің ажары тіптен келісті. Тартымды сұлулығымен көзге ұрады. Бұл бейне жаңағы әйелге қатты ұқсайды. Дәл өзі десе болады. Бірақ ол жылдары бұл келіншек дүниеге келмеген ғой. Әлде жаңағы әйелдің шешесі боп жүрмесе? Шолан үшінші бір бейнеден, еркек бейнесінен назарын алып қашты. Әжесінен сұрағанда «ше-

шеңнің танысы ғой» дей салған. Шындығына келгенде, мұның суреттегі кісіге түк қатысы жоқ. Сөйткенмен де өзі сол суреттегі адамға қатты ұқсайды.

Осы ойын әжесіне білдіргенде:- Әкең болған, бірақ ол адаммен шешең көп отаса алмады. Құдай әмірі ғой, сен дүниеге келген қарсаңда анаң мезгілсіз көз жұмды, - деген болатын.

- Сонда менің әкем әне бір түрі суық прокурор ма? - дейтін еді әжесінің сөзіне сенгісі келмей.

- Сол болмағанда қайтеді!? - деп кеуана шала бүлінеді.

- Неге жылайсың, әже?

- Жалғызымнан қалған құлыншағымсың ғой сен! - деп әжесі жаңағыдан бетер үгітіледі, - Сенің ғұмырыңды тілеймін. Жатсам да тұрсам да ойлайтыным бір өзің.

- Атам өйтпейді. Мені бір түрлі жек көреді ол.

- Сенің шешеңді, өлген қызын ойлай береді, - дейді әжесі кемсеңдеп. - Екеуінің бір-біріне деген көңілі қылаусыз болатын. Бірінсіз бірі жүре алмайтын еді. Шешең оқып жүргенде, ботақанымды сағындым деп тартып кетеді қалаға. Мұншалықты балажан болар ма! Нағашы атаңды айтам.

Қызы, сенің шешең қайтыс болғанда, бірге өлемін деп қиғылықты салып қандай қылды дейсің.

- Мені неге жақсы көрмейді?

- Жүрегі қатып кеткен.

- Неден?

- Жалғзынан айрылып... содан осындай боп қара ағаштай қатып қалды.

- Сен неге өйтпейсің?

- Өзіңе алданамын. Сен тұрғанда кемшілік жоқ бізге. Нағашы атаң қиқар. Қанша айтсам да жібімейді. Ақша ғой оның көкейін тескен. Сол қағазы түскірге жаны құмар еді. Істі боп шешеңді ақшаның жолына айтып жіберді. Сүймейтін біреуге қосақталған анаң да көп жүрмеді.

Шот қағатын еді нағашы атасы. «Сен өскенде мен сияқты есепші боласың» - дейтін бұған. Зерек алғырлығын құп көретін. Жиенім өзі-ме тартқан деп бауырына икемдегені ұзаққа бармайтын еді. Шотқа ентелеген сәтте оның қас-қабағы қалыңдап сала беретін-ді. Нағашы атасынан ақша сұрап қолын жайғанда атасы зекіріп тастайтын еді. Меселі түскен ол әжесіне шағынады. «Ақшаға үйір болма. Шешеңнің түбіне будыраған сол пәле жетті», - деп әжесі сұрланып кетер еді. - Жолама сол шалға! Оның бары да, базары да, баласы да ақша. Одан басқа алданары жоқ». Әжесінің сол сөзі

жүрегіне шер боп байланды. Содан былайғы жерде ақшаға қолы созыла қоймады.

Әжесімен ынтымағы бір болса да, шот қаққан нағашы атасын салқын тартып тұратын еді. Бұған анда-санда ақша ұсынғанда, сараң шалдың қолы дірілеп кетеді. «Алмаймын, керек емес.» деп қырсыға қалатын-ды. Нағашы атасы оған есесін жібере қоймайды. «Осы неме кімге тартқан? - дейді кемпіріне сүйкеншіктеп. «Негізіне тартады да» - деп әжесі былқ еткізеді. «Негізі мені құтқарып қалған анау әлгі дөкей емес пе? - дейді Жылқыайдар шал кемпіріне суық тесіліп, - Азамат екен нағыз. Баланы бізге қиып бергенін айтсаңшы! «Шикілігі болғансын сырттатқаны шығар, - дейді әжесі шалын қағытып. «Саған ұл тапсаң қой дедім бе?» - деп қиқар отағасы қырсыға қалғанда, бәйбішесі: «Құдай ұл да берді, қыз да берді, сенің пығылың жіберді ме? «Ақша, ақша» деп күңіренесің де жүресің күні бүгін» - дейді кемпірі тұлан тұтып.

Шолан атасы мен әжесін бірдей көруге тырысты. Басы ашық нәрсе емес пе. Жалғыз қыздарынан туып қалған жиені бұл. Оныншыны бітіріп, жоғарғы оқу орнына құжат тапсыруға жиналғанда, атасы Шоланды өз мамандығына ыңғайлаған еді. Әжесі үзілді-кесілді қарсы болып: «Құрығанда шот қағатын оқудан қашық жүр! - деп тепсінді. - Ақша санайтын оқуға жолама.»

Есепке мықты, математикаға алғыр болатын. Универсиететтің физика-математика факультетіне сәтімен түскен еді. Әжесінің күшімен оқыды. Сәлем-сауқатын үзбеді. Нағашы атасының жұмылған қолы жазылмады. Әкең әйдік заң қызыметкері, содан ал қаражатты деп сырғытпаға салды. Оған да барған. Қолы нағашысынан да тараң екен. Соңғы мәрте жүздескенде: « Сен бізге келе берме. Нағашыңа тәнсің. Шешеңмен отасқаным рас. Әйелім қайтыс боп бес баламен қалған соң, қосылып едік, ғұмыры ұзақ болмады. Қолым құр емес. Балаларым үйлі-баранды. Сені біз іздей қоймаймыз».-деген суық томсарып. Содан қайтып оларға жоламай кетті. Жоғарғы оқу орынын бітіріп үйленетін болғанда, сараң нағашы жұмылған қолын жаза қоймады. Ақша онда қап-қап еді. Кәссіге салмай үйде сақтайды. Сол қарсаңда ақша ауысқан. Жылқыайдар шалдың қабырға жапсарына жасырған, сейіпте ұстаған, бас жағына тыққан будыраған мол ақшасы көк тиынға жарамай қалды. Сенделіп қалған сараң шал құрдымға батқан қайырсыз мол ақшаның соңын ала өзі де жөнөп кеткен-ді. Елу жыл жолдас болған бәйбішесімен де жөндеп арыздаса алмады. Жалғыз қызынан қалған жұрағатына мейірімі бір түспей кетті. Бейіт тұрғызып қабіріне белгі қойған сол жек көретін жиені болатын Жылқыайдар нағашысының есімін жоғалтпай соның

жалғасы боп жүргеніне шүкіршілік етсе де, көңілі әлі күнге жік-жарма. Шалы өлген соң, әжесі төмендей берді. Қаратып-ақ баққан. Төтендеп келген ажал алды да кетті. Асқан мейірімді ана еді-ау өзі бір. Сыр шашуға жоқ, тастүйміш жан еді. Беті әрі қарай бастағанда, осы мына пәдіретті камзолының қалтасынан алып мұның қолына ұстатқан-ды. «Мынау сенің шешең. Қасындағы құрбысы. Мына жігітті анық біле қоймаймын. Көрге алып кетіп қайтемін. Шешең тіршілігінде жұмбақтап бірдеңе айтып еді. Саған жақын адам болуға тиісті. Ізлеп тауып ал», - деген ықылық атып жатып.

Содан былайғы жыларда осы бір көне пәдіретті тұмардай қастерлеп төс қалтасынан айырмай келеді. Суретті ауық-ауық алдына тосады. Анасының дидарына тесіліп ұзақ отырады Сонда ол үнсіз езіліп жылар еді. Ірі жас тамшыларды алақанына тосып соны ермек қылады. Бетіне жағады.. Анасының дидарын көруге аңсары ауғанда, әлгі бір қияпатты адамның тартымды тұлғасын көруге жүзі шыдамай суреттен назарын алып қашады. Сол бір адамның пәдіреттегі уытты көз қарасынан өзіне бір жақындықты сезінеді де, әжесінің «саған жақын адам» дегенін ой елегінен өткізеді. Дағдарғанда «Бармысың бауырым?» хабарымен тілдесбекші болады. Артынша айниды. Өзімді өзім әшкерелеп алармын деп тартынады. Әлгі сылаң келіншек суреттегі есімі белгісіз бойжеткенге кеп тұр.

Киіз үйде байырқалап отыра алмады. Қайдағы-жайдағы еске түсе берді де, дәлізге шығып орынтаққа жайғасты.

- Шешейдің мұршасы болмай жатыр, - деді қасынан жанасалай өте берген кәсіпкер әйел, - Қонақтарға дәм даярлап, ұлттық тағам әзірлеп...

Шолан ұқтым дегенді аңдатып басын изеді. Суретке тесіліп: «Аумайды жаңағы әйел мына бір адамнан» деп күбірледі.

Көзі мөлтілдеп жасқа толып бара жатты.

14

Қонақ үйде абыр-сабыр басталды. Облыс басшылары келгенді. Аудан мықтылары да осында. Астана шонжарлары өздерінше бір топ. Шетелдік алпауытпен шаруа жайын пысықтау жабық есік жағдайында өткен-ді. Шолан бұл отырыстан сырт қалған еді. Шетелдік мықты бас қосудан түнеріп шықты. Бадырайған отсыз жанары жасаурап тұр.

- Аудармашылары мақау екен, - деді Ален Дерс мырза бұған шағынып, - Айтпаған сөзіңді айтты қылып төтелеп кетеді. Сені іздегіп едім, таппадық деп жалтарды. Немене, сонда сен бұларға сенімсіз бөгде біреумісің?

- Ғапу етерсіз, мырза, - деді Шолан ұзын бойын сәл иіп, - Бізде бір әдет пайда болы. Бір-бірімізге сене қоймаймыз.

- Сонда сендер кімге сенесіңдер?

Шолан үнсіз қалды. Қонақ томсарды. Шаруа барысын талқылауда сондайлық кереғарлық бола қойған жоқ. Кен орнын игерудің кіріс-шығысы пысықталды. Келіспеушілік дала мұражайын ашып, хайуанаттар қорығын белгілеуден шықты.

- Нендей жағдайға келіспедіңіздер? - деді Шолан қонақтың ойын іштей ұққан аңғармен, - Жаппай білгішпіз. Сондай біреулер шығар сіздің қытығыңызға тиген.

- Білгішсінуде тұрған түк те жоқ, - деді шетелдік мырза тұнық қара көздеріне мұң үйіріп, - Діни кітаптардан оқығанмын. Адамзат баласы адасуда делінеді. Сол адасушылық шегіне жетті. Қазіргілердің құдайы ақша. Мені қаңғыртып жүрген соның амалы. Сіздерде ақша аз, керісінше табиғат байлығы аста-төк. Соны игере алмайсыздар да бізге бұлдайсыңдар. Бұлдаған жақсы-ау, бірақ ақшасы бар адам кім-көрінгенге алдыра қоймайды. Өйткені оның құдайы - ақша. Керек десеңіз, құдайдың өзін де ақшамен дуалап жібереді. Сөйткен ақшалыны алып жегісі келеді сендердегі білімпаздар. Өз басым мінездің құлымын. Мінесіздікке жаным өш. Сендерде мінез жоқ деп айта алмаймын. Асылық болса, алдын ала кешірім өтінем, - биліктегі шенеуніктерің бір қалыптан шыққандай жылмағайланып бара ма қалай өзі?! Бір өңкей жалған сыпайылар қаптап кеткен. Жан ауыртып жұмыс істегісі келмейтіндігі қабақтарынан байқалады. Маған солай көрінді. Беттері май жаққандай жылтырап алған.

- Неге олай? - деді Шолан сәл шытынып, - Сіз айтып отырғандардың дені шетелден оқып келгендер. Содан да өздеріне сенімді. Қарым - қабілеттерін бұқтырып ұстайды.

- Кілтипан осында тұр, - деді Ален Дерс шириғып, - Сіздерді дала перзенті деп әсірелеуші еді тарихшылар. Соны кескін-кейптеріңнен көре алмай тұрмын. Еуропалық технократия, түсінікті тілмен айтқанда технология сенерді құлданатын тетік. Оны игеру аса қиын болмағанымен, зардабы күн көрістеріңді қиындатып жібереді. Бүгінгі буын сендер табиғаттан кіндік үзудің аз-ақ алында екенсіңдер. Өзің куәсің. Тікұшақпен даланы бір күн шарлағанда осы мына шалқар кеңістіктен аң көрмедім. Даланы тоздырып алыпсыңдар. Топырақ құнары төмен. Мен ірі бір фермерлік шаруашылық құрып аңар қорығын ашу үшін жер сұрадым. Дау содан шығып тұр. Жерді бейберекет жыртып тастағансыңдар. Алған өнімдерің ала-құла. Егін бітік шыққан жылы астық орылмай қар астында қалады екен. Интернет мұны бізге бұлжытпай жеткізеді. Егін өнімін ысырап

БЕЛЕС

ету қылмыс. Сендерде мал бағудың да технологиясы жетілмеген. Шетке жүргенше өздерің неге қолға алмайсыңдар? Басты жұмыс істетпесе болмайды. Заманның талабы бұл.

- Дамыған отыз елдің қатарына ілігіміз деп жатырмыз. Сонда Шешілетін шаруа ғой ол.

- Отыз ел сендерге жеткізбейді. Одан да өз беттеріңмен тырбанған жөн.

- Тырбанып жатырмыз ғой.

- Бұл тырбаныстарың күнделікті күн көрістің күйбеңі.

- Мен оған ой жібере алмаймын, - деді Шолан жан-жағына жалтақтай қарап, - Экономикамен шұғылданатын мамандар жеткілікті бізде. Ғалымдар мен өнертапқыштар да баршылық. Бір ерсілігіміз бар, саясат деген сайқалдың арбауына түсіп, қызыл сөзді суша сапырып кетеміз. Ақпарат тасқыны және килігіп, балаң санамызды улап жатыр.

- Бізде де жетіскен жағдай жоқ. Бүгінде ел-елде. жер бетінде эко-номикалық жағалас өршіп барады.. Бір-бірімізді алдап арбау, өтірік көлгірсу, жәдігөйлік, жымсиған құбылдық бәрімізге ортақ.

Менің сендерден байқағаным-бейғамдық. Жалқаулық басым сияқты. Даңғыр-дұңғыр елірме музыка сендерге де келіпті. Жарқұл-жұрқылы басым алдамшы көріністерден көз тұнады. Және сендерде тұтынушылық психолгия енді ғана өріс ала бастапты. Сатылымға шыққаның бәріне ентелеп тұрады екенсіңдер. Дүниеқоңыздық адам баласын үңгіп тауы-сатын жегі құрт. Оның соңына түскендер көрде ғана тыншиды. Сауда тіршіліктің қозғаушы күші, нарықтық экономиканың басты тетігі боп табылады. Шетелде сатылмайтын нәрсе жоқ. Сіздер де соған беймделеп келесіздер. Бейімделіп емес-ау, кірісіп те кеткенсіңдер. Астанада қонақ үйде жатқанымызда менің қасымдағылар: «Қазақстанның арулары шетінен сұлу қойындары ыстық келеді екен.» деп соқты. Сендерде «тән саудасы» енді ғана басталыпты. Анаша да кеп жеткен. Соның бәрі сананы жалаңаштап, хаиуандық жанығысқа мәжбүрлейді. Бүгінде мейірімсіздік адамдардың жүрегін мұзша қарып барады. Адам адамды жақсы көруден қалды. Бір-біріне суық бауыр. Ет жүректі жақынынан да астындағы көлігін, соңына ерткен итін артық санайды. Оларға сенен де үй жиһаздары, компиютр мен теледидар, электронды құралдар қымбат. Адамдарды ождансыздыққа беймдейтін теле-сериялдардың кейіпкерлерін жан тартып солармен әмпейлеседі. Солардың іс-әрекетіне еліктеп, мінез-құлықтарын жасанды бейнелерге ұқсатады.. Қатар жүрген жолдас бір-бірін көруден қалған. Сені өздері қолданатын ақылды темірдің бөлшегі құрлы көрмейді. Өмірде бар болғаныңмен

жоқ адамдайсың. Ғылыми еңбегінді, ашқан жаңалығыңды, ақыл ойыңның жетістіктерін тонайды. Өз басымен ойланбайтын көшір мешілер қаптап барады. Ақшалылар жоқтан бар жасайды. Ғалым да сол, дана да сол. Сен әншейін бір қалыс адамсың. Осыдан кейіп жүрек қатаймағанда қайтеді. Сіздерді кең пейіл дарқан жұрт деп естуші едім. Қылмысқа жоқ дейтін. Өздерің шағынсыңдар. Дамудың американдық, еуропалық үлгісі сендерге қол емес. Экономикалық жағы тиімді көрінгенімен, ұлттық ерекшеліктеріңді мәнсіздендіріп, тәлім-тәрбиені әлсіретеді. Қандарың таза, ақыл-ойларың сара әзірше. Мысық табандап кеп қойыңдарыңа ене бастаған жаһандануға қояр тосқауылдарыңды көре алмай тұрмын. Еуропалық үлгіні айна-қатесіз көшіріп алуға кіріскенсіндер. Жүріс-тұрыс сөйлеу дағдыларың соларға жақындай түскен. Желікпе әуенге елтіген жастардың сықпыты ұлттық бейнеден жұрдай. Мен аралдықпын, сіздер далалықсыздар. Мұңымыз ортақ. Тірлігіміз де ұқсас. Содан да ғой сендерге жанашыр көзбен қарайтыным.

- Сіз қай ұлтсыз?

- Соны өзім де біле қоймаймын.,-деді қонақ мұңайыңқы кейіпте.

- Әртіндегі ата-бабаларымыз ұсақ аралдарды мекен еткен. Тынық мұхитында Андаман, Никебар деген шағын аралдарды кезінде онги. шомпен деген ұсақ халықтар мекендеген. Соның онгиден басқалары жойылып кетіпті. Онгидің өзіндік наным-сенімі, тілі ұлттық дәстүрі болған. Менің аталарым ертеректе сол жақтан басқа аралға қоныс аударған.

- Арғы тегіңіз онги ғой?

- Әрине солар. Бірақ олардың, онгилерді айтам, жер бетінде бірі де біреуі қалмады. Осыдан жиырмашақты жыл бұрын теңіздің алапат толқынына көміліп жұтылып кетті. Арнайы жарақталған экспедиция құрамында жүріп, екі аралды сүзгенімізде, онгилердің бір де бірі тірі қалмапты. Мен өз әкемді білмеймін. Теңіз жұтып қойған. Атамның қамқорлығында болдым. Ол кісі бір әуенді ыңылдап соза беретін. Ескілікті тілмен. Атам балық аулап жүріп суға кетті де. мен панасыз жетім қалдым. Жат елдік бір дөкей баласына серік қып қосып алды. Күтушісі есебінде. Сол мырзаның баласынан ағылшынша тіл үйрендім. Әлгілер еліне кетерде мені де бірге ала жүрді. Зеректігіме қызығып баласымен бірге оқуға берді. Екеуміздің жұбымыз жазылмайды. Баламен бірге жүріп, бірге оқимыз. Баланың әкесі миллиардер. Мол дәулетті еселеп арттыруға келгенде алпауыттың баласы босаң келді де, қасына мені қосып берді. Содан ширадым, табыс көзін ашудың мақсатымен шет жұрттарды шарладым. Сол жақтарда кен орнын ашуға мұрындық болып. Табыс еселене келе

олардан жеке бөлініп шықтым. Кірістің үш бөлгінің екеуі қожайындарыма тиесілі, қалғаны өзімдікі. Сол табыстың өзі мені тіке аспаға шығарды. Ағылшын әйеліне үйленген едім. Отасқаным отыз жыл болса да, арамызда бала жоқ. Перзентсіздік жанымды жейді де жүреді. Байлығымды иеленетін мұрагерім жоққа тән. Бала асырап алайық десем, әйелім келіспейді. Батыстың, еуропаның жағдайы мәз емес. Әйелдері қысырап алған шетінен. Бала табуды қиынсынады. Сендер оларға қарамаңдар. Өздерің аз халықсыңдар. Мына ұлан байтақ жерге ие керек емес пе? Менің түпкі негізім онгилерді теңіз жалмады. Сендерге қауіп табиғаттан бола қоймайды. Сырттың сұғынысына тойтарыс беретіндей молығыс керек. Қалай болғада да, қазақтарға көбейуге тура келеді. Өзіңнің жағдайың қалай? Отбасың бар ма?.

- Мен де әкесізбін. Әкемнің кім екенін де білмеймін. Үш ұлым бар. Әйелім мектепте мұғалім. Балаларымды жеткізем деп жүрген жағдайым осы. Жоғарғы оқу орнында студенттерге сабақ берем. Еңбек ақы әбі-тәбі. Келіншегімнің де жалақысы мардымсыз. Пәтер ақы қинайды. Үй салу бізге қымбатқа түседі Содан да пәтер төлемі шарықтап кеткен.

- Онда сен былай ет, - деді шетелдік мейман, - Мына ашылатын кенішке араласып қолғабыс жаса. Білімің бар, математиксің. Ағылшын тілін жетік меңгергенсің.

- Ғылыммен айналысамын ғой, - деп жалтарды Шолан. - Докторлығымды қорғауым керек. Содан кейін көрермін.

- Оңтайы кеп тұрғанда жағдайыңды түзеп ал,-деді мырза назарын серігіне шүйілтіп. - Мен екінің біріне ашыла бермейтін тұйық адаммын. Сіздерге Қазақстандықтарға жаным ашиды. Осында келердің алдында ақпарат көздерінен жай-жапсарларыңды әбден біліп алғанмын. Дұшпанықпен емес, адал ниетпен. Сіздерде мүмкіндік мол, жер бар ғой. Кеңбайтақ даланы мыңғыртып малға толтырып, мал өнімдерінен табысты еселеп арттыруға болады. Мал бағу сіздердің ата кәсіптеріңіз. Ата кәсіптен қол ұзу - ұлтсызданудың бір көрінісі. Киген киімдеріңде, сөйлеген сөздеріңде, мінез-құлықтарыңда атойлап тұрған ұлттық ерекшелік байқала қоймайды. Естіген едім, Қазақстанда мал таудың тасынан да көп деп. Аң-құста есеп жоқ деп білетінмін. Сол дәмем мұнда келген соң, су сепкендей басылып қалды. Киік деген болады, қойша өреді қазақ сахарасында делінетін ақпарат жалған боп шықты. Арқарды білемін, киік көрмеген аңым. Қасқырды да сирек көремін. Аралдықтар қасқырды ырымдайтын еді. Атам айтатын, қасқыр ұлыса ит тыншиды деп. Қасқыр бекерден бекер ұлымайды екен. Орманды тынышыққа ша-қыратын көрінеді. Солардың нағыз тағысын көрсем деп едім. Арқарға да қызығамын.

Сіздің жақта тауларда қаптап жүреді дейтіні қайда? Тікұшақпеп тағы да сүзсек қайтеді? Жергілікті жердің аңшыларын жер бағдарын шамалауға жолбасшылыққа алып. Мұндағыларды құлағдар етші. Әлгіндей аңдарды қолға ұстайтын біреулер табылып қалар. Киікке қызығамын. Асырағым да келеді елге апарып. Лондонда менің шағын зоопаркім бар. Өзім үшін ұстап отырмын. Арқарға да зәрумін. Нағыз дала көкжалына қолым жете алмай жүр. Мендегісі ұлуды білмейтін итпен шатысы.

- Мүмкін емес, - деді Шолан басын шайқап, - Дала тағылары қолға ұстауға көндікпейді. Уайымшыл келеді, өліп қала береді. Қасқыр екі бастан қиын аң.

- Табиғаттың сақшылары ғой ол дегендер - деді Ален Дерс мырза бір түрлі қынжылыспен, - Қасқырлар құрыған күні ит құтыратын заман туады. Көрешекті түбінде сол құтырынды арсылдақтардан көретін боламыз. Әлден қойынға кіріп алды. Қылымсы бикештер жігітті былай қойып ит жетектейтінді шығарды.

Шолан тұнжырады. Алпауыт мырзаның іштілігін мойындаған шарасыздықпен өзін бір түрлі қораш сезінді.

15

Шетелдіктер өзді-өзімен болып кетті де, Шолан оңаша қалды. Төменге түсіп дәмханаға кірді. Шай ішіп құрыс-тырысын жазды. Мейрамхана иесі сылаң келіншектен көз айырмай отыр. Ол олай өтіп,былай өтіп бұдан қасақана сырттаған қалып танытып сырғақтап жүр. Шолан одан әрмен тесіледі оған. Екеу ара көзбен шарпысқан қалыптары сондайлық ерсі көрінбейді. Бағана әзірдегі жолығыста біраз мәселенің беті ашылып қалғандай еді. Сол оймен суретті ауық-ауық алдына тосады. Пәдіреттегі мына бір жас адам «Ізгілік» қонақ үйінің иесінен аусайшы! Шешейге жолықтырам деген уәдесінен жаңылып қалмаса не қылсын.

- Сіз мені көзіңізбен атып мертіктіріп тастауға шақ қалдыңыз-ау? - деді келіншек қонаққа жанасалай беріп, - Бағана айтқан жоқпын ба жай-жапсарымды.

- Мына бір пәдіреттегі бейнеге қатты ұқсайсыз, - деп Шолан суретті оның алдына тосты. - Жаңылыс болса, ғапу етерсіз.

Келіншек пәдіреттегі үшеуге тесіліп аз тұрды да: - Мына тұрған мамамның нақ өзі. Қыз күнгі бейнесі. - деді ол шешесінің дидарын саусағымен нұсқап. - Өзге екеуді танымаймын. Өзіңіз білетін шығарсыз?

- Мына кісі менің анам, - деді Шолан үні жарықшақтанып, - Ер адамды біле қоймаймын.

- Әкеңіз бе деп қалғанымшы! - деді келіншек еш құйтырқысыз,
- Сізге қатты ұқсайды екен.
- Қайдан білейін, - деді Шолан күмілжіп. - Айтпақшы есіміңіз?
- Еркебала десеңіз қатып кетеді, - деді ол байыпты пішінде,
- Мамандығым медбикелік еді. Бір гүлжан қолтығына алды да, саудаға итере салды.
- Күйеуіңді айтамысың?
- Иә. ол деген бейнеттің адамы. Жә, деген фермер, өгіздей өрге тырмысқан жанкешті нағыз. Өзімді көріп тұрсың ғой. Мына қонақ үйдің қожасымын. Төрт баланың анасымын.
- Сауда жасап та үлгересің, бала тауып та үлгересің.
- Енді қайтеміз, - деді Еркебала қайдағы біреуге сыр ашқанын қолайсыз көрген сыңайда, - Шешем қаптатып қыз өсірді. Мен кілең ұл таптым.
- Қыз не, ұл не бәрі бір емес пе?
- Ұл-ұрпақ жалғасы. Атұстар демей ме еркек баланы. Шешем алты қызды бірінен соң бірін топырлатқан ғой. Содан әкеміз шалқасынан түсіпті. Ұл таппадың деп қырсығып, үйден шығып кетіпті. Өзі сері адам. Бір жас әйелге ұрынбай ма, ұл таптырам деп. Ол шешеміз де қызды қаптатыпты. Кәрілік те бір жағынан килігіп, әкеміздің жағдайы мәз емес. Сал төсек ауру.
- Қайда тұрады?
- Менің қолымда., - деді Еркебала мұңайыңқы кейіпте, - Жағдайым бола тұра әкемді далада қалдыруға дәтім бармады. - Ерке-бала жігітке сынай қарады. - Сізде бір сыр бар-ау осы?
- Ол сырдың себебін сіздің шешеңіз білуге тиісті, - деді Шолан нық сенімде, - Бір ұштығы сол кісіге тіреліп тұр
- Соны өзім де байқап қалдым, - деді Еркебала сәл жадырап, - Лайым, жақсылығына бақсын. Біздің шешей бір ауданның би апасы. Қолынан да келеді, тілінен де келеді. Көп жыл ұстаздық қызметте болды. Аудан орталығында тұрып жатыр Екі-үш күннен бері осында. Сырттан келген қонақтарға қызмет көретіп ойын қойып, жүргіргіштеді біраз. Содан шәршап-шалдығып жатыр үйде.
- Өзіңмен жүздескеннен бастап менде бір мазасыздық пайда болды. - деді Шолан ұяңсыған жасқаншақ ажармен - Мына суретті мамаңызға көрсетсеңіз қайтеді. Не дер екен?
- Онда тұрған бәлендей оғаштық жоқ, - деді Еркебала суретті сөмкесіне салып жатып. - Кім түгел дейсің.
- Екеуі бір-біріне сұраулы жүзбен аңтарылды. Әйелдің сыншыл на-зарынан бейтаныс еркекке деген аяушылық байқалады. Жігіт көңі-лінде ыңғайсыздық басым еді.

Күз таңы момақан бұйығы қалыпта белгі берді. Шығыс көкжиек-ті белдеулеген таң бозы бірте-бірте дендей бастады. Азанғы шақты қалт жібермей байыптаған қонақ ашық терезеден саулаған салқын лепке кеудесін тосқан қалыпта елең-алаң шақтағы кент тынысына құлақ тосты. Салдыр-гүлдір етіп пойыз өтіп барады. Жақын тұстан ит үрді. Түндегі дыбыс байқалмады. Кәдімгі қасқырдың ұлысы. Екі-үш мәрте созды үнін. Соның өзінде түн түнегін тітірентіп жіберді. Әлде бір еріккендер қарақұлақтың дыбысына салып тұр ма деп күдіктенген болатын.

Таңнан оянған шоң мырза тағы да дыбыс аулай бастады. Кенет, күңіреністі жат сарынды құлағы шалды. Анық сол, қасқырдың ұлысы деп сендірді өзін. Сол бетінде аудармашы жігітке барды.

- Жас жігіт, тұрыңыз! Сіз маған керек боп тұрсыз. Қасқыр ұлып жатыр, қасқыр! - деді дегбірі қалмай.

Шолан ояу жатыр еді. Терезені ашып жіберіп, оқшау дыбысқа құлақ тосты.

- Нақ өзі! - деп қуана дауыстады аудармашы. - Қасқыр ұлып жатыр екен, аса мәртебелі мырза.

- Қайталап айтшы, - деді қонақ ұйқысы шала болса да қабағын ашық ұстаған қалыпта, - Кәдімгі дала тағысының ұлысы ғой, ә?

- Сол сабаздың өзі, - деді Шолан ағылшынша мен қазақшаны алма кезек қосарлап, - Жәрдем сұрап шағынып тұр сізден.

- Онда былай болсын. Таңғы астан соң соны қасқырды айтам, барып көрейікші бір. Қасқырдан адамға өжеттік пен батылдық ауысады дейтін аңызды бала күнімде естіп едім. Ісіміз оңғарылып жолымыз болар. Қай тұстан шыққанын бағдарға алшы.

Күн балқып шықты. Таң арайының шұғыласына малынған дала ажарланып сала берді. Қонақтар шайға отырды. Таңғы асты қадірлі меймандарға Еркебеланың өзі қамдаған болатын. Шетелдіктер жеке отырды. Өзді-өзі күңкілдесіп жатты. Шолан оларды түсінеді. Шешімді екен. Алдағы атқарылатын жұмысты күн ілгері кесіп-пішіп қойған. Жат елде жүрміз-ау деп алаңдамайтыны содан да шығар-ау.. Өне бір ұзын тұра ағылшын жігітінде маза жоқ. Микро компьютерге шұқшиып түртінеді де жатады. Шоланды ол сөзге тартты.

- Сіздермен жұмыс істеу өте жайлы және де жемісті, - деді шетелдік қонақ ағылшындарға тән ашық пейілде, - Құлық-сұмдыққа жоқ екенсіңдер.

- Өздерің ше? - деген Шолан, - Түсіне алмаймын? Сен ғана жүгіргіштейсің. Басқаларда бейжайлық басым.

- Біздің адамдар сырт көзге солай көрінеді, - деді қоғадай бозарған ұзынтұра ағылшын жігіті - Шетінен ішті. Бастарында жүреді бар ақпар

- Мына дөкей ше?

- Ол түпсіз терең адам. Бар мәліметті басына сақтайды.

- Өзіне ғана сенеді, өзгелерге сенбейтін болғаны да.

- Олай емес, - деген ұзынтұра жігіт, - Ол керісінше көмекшілеріне сүйенеді. Соларға сенім білдіру арқылы оларды адалдыққа тәрбиелейді. Мен ол кісінің балдызымын. Бар шаруаны маған міндеттеп қойған. Содан да ол арқасын кеңге салады. Мұлт кеттің бе, оңдырмайды. Желкелеп жүріп істетеді жұмысты. Табан ақы маңдай терінді артығымен төлейді. Шыққан тегі азияттық қой. Ырымшыл барып тұрған. Көріпкелідгі де бар. Қай дінді ұстанатынын білмей-ақ келемін. Қауіп-қатерді күн ілгері болжайтын қасиеті бар.

- Соны мен де байқадым. - деді Шолан қоғадай бозарыңқы жігітке сыр ашқандай болып. - Табиғатқа жаны жақын екен. Өзінде бір сезімталдық бар. Сонысы ұнайды маған. Қасқыр ұлыды деп ақ таңнан үркітіп қойды бәрімізді.

- Онда ол қасқырды көрмей қоймайды, - деді ағылшын жігіті, - Сол арқылы бойына қуат алады. Жігеріне жігер қосады.

Шолан ағылшын жігітін түсінді. Ален Дерс мырзаның бойындағы өзгеше қаксиетті бұл да байқап жүр. Ертеңгілік ас бұған батпады. Еркебаланың қабағын бағумен отыр. Бір оңашалықта ол бұған: «Көзің кіртііп, қабағың бұртиып көңілісіз отырсың ғой? - деді өзімсінген ажарда, - Шешей де кеп қалар. Ол кемпірмен байқап сөйлес. Жақтырмаған адамын сөзбен шаншып тастайды.

Өзінде не өзгеріс бар? Жайлы жатқан шығарсың. Түс көрдің бе?

- Нағашы атам түсімнен шықпай... одан прокурор болған әкем марқұм белсеніп... Бәрі де өліп қалған адамдар. Түсіме енгені бір түрлі ауыр соқты.

- Әкем жоқ дегенің қайда?

- Болған ғой, болған... Бірақ... анық емес.

Сөйткенше, Еркебаланың шешесі көрінді. Қабағы түсіңкі екен. Үстіне өңсіздеу киім іліпті. Келген ол таңғы шайға отырды.

- Шайынды қызартып құйсаңшы! - деді ол Еркебалаға суықси қарап, - Сен қардан да көрдім-ау кәкірді! Үйі бөлек, күйі бөлек қайдағы біреуге жабысып...

- Қайдағы біреуің не ? Ол менің әкем емес пе.? - деді келіншек уыттанып, - Саған кезінде бай болған. Жігіттің перісі де, серісі де сол еді. Алдап-сулап ұстай алмаған өзіңнен көр.

- О, қу ғана қар!- деді Асылтас тозған өңіне уыт жиып, - Одан мен кем бе едім? Алтауыңды шашып тастап, бір сұлудың соңында кете барған жоқ па.

- Қоя қойыңыз, - деді Еркебала басыңқы үнмен, - Жат-жаладан кісі бар. Жұлым-жұлым өңсіз киім киіп не көрінді саған ? Әртіс көйлегің мен кәмзолыңды неге кимегенсің?

- Анау әкесымағың өлейін деп жатқанда қайтып сәнденемін!? - деді Асылтас бәйбіше кемсеңдеп, - Құдай мені ылғи қиынға салады да қояды.

Осы сәтте Шолан жақындады бұларға.

- Мына жігіт кім?

- Әлгі өзіңнен жөн сұраймын деп жүрген осы адам. Шетелдік қонақтарға қызмет көрсетеді. Аудармашы.

- Ә-ә, ағылшыншасы әйдік десеңші! - деді ол Шоланға сынай қарап, - Жүзің таныс тәрізді. Сірә осы маңнан боларсың? Өзің бір көрнекті жігіт екенсің. Қайдан жүрсің, жарқыным?

- Бас қалада тұрамын. Университетте оқытушымын.

- Жөн-ақ екен! Менің бір қызым Астанада жұмыс істейді. Коледжде оқытушы. Өзің не, жай-күйің қалай? Бала-шағаң бар ма?

- Үш ұл өсіріп жатырмын.

- Бай екенсің ғой. - деді бәйбіше сәл мұңайып, - Мен бейбақ кілең қыз тауып.... Мына замандасыңның әкесі соны ілік қылып, бір түсті бала таба бересің деп мені тастап кеткен. Сұлу көрсе ес-тұстан айрылып қалатын әуейлігі бар еді. Қартайған шағында қатыннан да, баладан да жұрдай болып сопа басы қалып... мына қызына келген. Ауырады өзі. Түнде қысылып қап. Түнімен соны күзетіп шықтым. «Кеш өткен қателіктерімді» дейді. Кешпегенде қайтейін. Содан таптым ғой алты қызды. Мына сенің замандасың әкесі десе бәйек боп жаны қалмайды.

- Онысы жөн, - деді Шолан қынжылыспен, - Мен деген әке мен шешені көрмей өстім. Керек десеңіз, әкемнің кім екенін де білмеймін.

- Көтек! Не дейді мына сығыр!? - Асылтас бәйбішенің көз алды жыбырлап кетті. Суы қайта бастаған отсыз жанарымен бейтаныс жігітке қадалды да қалды. - Әй, сен өзі... сол емеспісің!?

Шеткергі орында таңғы астарын ішіп отырған шетелдік қонақтар елеңдесті. Ален Дерс мырза бұларға қарай жүрді.

- Жас жігіт, не нәрсеге келіспей жатсыңдар? - деп ол Шоланға сұраулы жүзбен аңтарылды. - Сірә, бір жаңалық бар-ау сізерде? Әлгі мәселені ұмтып кетпе. Қасқырды айтам.

- Мына бадырақ не дейді? - деді Еркебаланың шешесі қонаққа сынай қарап, - Бар сұмдығы көзінде тұр ғой өзінің. Мұңы бар адам-ау, сірә? Байлар да жылайтын шығар-ау.

- Апай, бұл кісі өте қарапайым. Дала тағыларына аңсары ауып тұрады екен. Иттің үрісінен, қасқырдың ұлысынан болжам жасайтын көріпкелдігі бар..

- Е-е, еріккен біреу десеңші! - Асылтас бәйбіше қолын сермеп жіберді. - Осында бір делқұлы шал бар. Соның ауласы толған дала тағылары.

- Білесіз бе ол адамның тұрағын?. Қонақтарды сонда апаруға тура кеп тұр.-деді Шолан қуанып кетіп, - Мана ақ таңнан қасқыр ұлып... соны көрсет те көрсет деп мына мырза болмай тұр.

- Е-е, деген! «Тұсында әр заманның бір сұрқылтай» демекші, теңеліп ел боламыз ба деп едік. Қаптаған шетелдік пайдакүнемдердің ығында қалып жертезекше шашылып қалмасақ не қылсын?!

- Апай,олай деменіз. Бұл мырза өте әділ адам, - деді Шолан қамкөңіл ананы артық-ауыс сөзден тиғысы келген жарамсақ кейіпте, - Табиғатқа жанашыр. Дөңбекшіген теңіздің мінезі бар өзінде. Азиялық. Бізге бір табан жақын. Аралдың тумасы көрінеді. Ежелгі балықшылар әулетінен шыққан. Сендер далалықсындар деп жаны қалмайды.

Асылтас сынбады.

- Теңіздің балығын місе тұтпай жүрген жайын ауызыңды мақтай берме. Пайдадан басқа не ойлайды дейсің осылар? Байқаймын, біздің тіккен киіз үйімізге, салған әнімізге, дастархан мәзірімізге, ұлттық жәдігерімізге пысқырып та қарамайтын тәрізді. Есіл-дерттері пайда ғой бұл шіркіндердің. Қалтаңды ақшаға томпайтып, соған теке тойлы боп қалған шығарсың.

Шолан қызарақтады. Аузына сөз түспей қатты ыңғайсызданды. Соны байқаған Еркебала жігітке ара түсті.

- Мамаша, үй артында кісі бар. Шектен шықпаңыз.

- Ә-ә, қойдым онда! - деді шешесі қызының ыңғайына жығылған сыңайда, - Кешегі көрсетем деген пәдіретің қайда? Мына жігіттің шаруасы ма? Әлде өз іздеген жоғың ба?

- Сенің жоғың! - деді Еркебала шешесіне еркінситін әдетпен, - Біздің әкейден бұрын да ғашығың болыпты.

Суретке шұқшиған Асылтас бәйбіше еріні жыбыр-жыбыр етіп өз-өзімен сөйлескендей түсініксіз жағдайда отырды-отырды да, сыңсып қоя берді.

- Беу, асыл сүйек замандасым-ау! Арманда кеткен аяулым-ау! Тәбияш-ау! Дүниеден түк қызық көрмей өткен қарағым-ай! Сенен

де бір белгі қалыпты-ау! Мен бейбақ пендешілікпен қаптатып қыз таптым деп арман қылсам, сен шекесі торсықтай ұл қалдырып кетіпсің-ау артыңа! Беу-беу, қайыңдай түрленген, теректей бүрленген, алмадай уылжыған, қарақаттай мөлдіреген есіл замандасым-ай! Қызығыңды жер көрді-ау! Жазымышқа не шара?

Күңіреністі ғөй-ғөйге таңырқаған қонақтардың көздері шара-сынан шықты.

Әсіресе Ален Дерсте ес қалмады. «Мүмкін емес, біз мұндай ренішті жағдайға тап болуға тиісі емеспіз. Айтсаңшы мына ханымға, жыламасын! - деп ол Шоланға жалына бастады, - Қойдыршы жылағанын!

- Жай бір нәрсе. Өтіп кеткен жағдай. Оған қапа болмаңыз, - деп Шолан мырзаны жайланыруға тырысты.

- Онда жөн екен, - деді Ален Дерс мырза, - Саған байланысты ма деп шошып қалдым.

- Шошымаңыз, мырза. Түбінде жақсылығына бағуға тиісті.

- Міне енді жобаға келді, - деді ол жасаураған көздерін жыпылықтатып, - Қасқырды қашан көреміз?

- Міндетті түрде, - деді Шолан қонақты алдаусыратып. - Қапа болмаңыз. Бәрі орнына келеді.

Шетелдік меймандар өзді-өзімен күңкілдесіп жатты. Шолан әл-гіндегі әсерден айыға алмай, басы салбырап отырды да қойды...

Қызымен оңаша қалған Асылтас басыңқы үнмен сөйлеп отыр.

- Сен әкеңе ие бол, - деді ол жаңағы сәттегі толқынысын сапсап тежеп, - Науқас адамның қасында сарылып отыра алмаймын. Ауруханға жатқызасың ба, жоғарғы жаққа апарып қаратасың ба, өз еркің.

- Не, ол сені жеп қоя ма ?

- Жегенде сол жесін. Деген күнімде шіп-шикі алты баламен жесір тастағаны аз ба еді? Бір сұлудың соңында кете бармады ма, ол соққан!

- Іздегені ұл еді, ол үшін жазғырма әкемді.

- Онысы сылтау болатын, - деді Асылтас қызына суық тесіліп, - Сұлуға үздігіп ауып түсті бір салдақыға. Әкеңнің жағдайы үшін менің басымды әуреге салма. Отыра алмаймын оның басында. Өлмесе өлем қапсын!

- Өзіңе есеп бермеймісің, - деді Еркебала қасақана. - Жаңағың не? Қайдағы біреулер үшін зәремізді алып, таң атпай азынап...

- Аянышты жағдай, - деді әйел қызына салмақпен қарап - Мына жігіттің шешесі Тәбия марқұммен бірге өстім. Біреудің көзінің ағы мен қарасындай жалғызы еді. От еді алаулаған. Деген шағында өшті

де қалды. Артында тұяқ қалған екен. Мынау сол. Әкесін де анық біле қоймайтын тәрізді.

- Сіз білетін шығарсыз?

- Білгенсін ғой. Жаңа маған көрсеткен пәдіреттегі ер адам осының әкесі болуға тиісті.

- Оны қалай дәлелдейсің? - деді Еркебала шешесіне ой салып, - Түрінің ұқсастығына ма? Жаңа өзі айтты маған. Нағашы атам енді түсіме деп. Заң қызыметкері болған әкем түсімнен шықпай қойды деп.

- Онысы шындық, - деді Асылтас қызының ығына жығылған ыңғаймен, - Тәбия марқұм істі болған әкесін құтқарып қалам деп бір шендіге амалсыздан телінген-ді. Мына жігіт содан туып қалған делінеді.

- Суреттегі еркектің пошымы осындағы сырттан көшіп келген жетім шалға сәйкеседі. Сіздің танысыңыз боп шықты ғой ол кісі. Солай емес пе?

- Таныс дейсің. Құлын-тайдай тебіскен достар едік-ау! Жігіттің жампозы болатын.

- Солай ма еді? - деді Еркебала таңданыспен, - Қазақ жай жүре ме? Перзентсіз қу бас деп кекейді ол шалды. Ірі математик екен. Сотталып істі болған деп те айтады.

- Ана жолы маған қос кітапшасын сыйлады. Ауылда жүріп те есеп шығаруды тоқтатпапты. Мен не істеуім керек? Ақыл берші.

- Дәлелің болмаса, жек көрінішті боп қайтесің? Бір-бірін көріп білмеген жат адамдарды табыстырам деп жүргенде, басың дауға қалып жүрмесін? Қояқ қой, мама.

- Қоймаймын! - деді шешесі өршеленіп, - Тәбия марқұмның өз аузынан естігенмін тіршілігінде. Әзірше үндемеймін, кезеңінің кезінде шығарамын анығын. Обал ғой, шындықты жасырғаннан не шығады? Керек десең, сол шалға барып мәлімдеймін болған жайды. Бар шындықты алдына жайып саламын.

- Өзің біл, мама, - деді Еркебала мұңайыңқы кейіпте, - Әкемнің жағдайын ойлап... Күтушілікке біреуді ақшаға жалдамасам болмас. Әлгі жағдайға байқап ұрын. Қартайып келесің, жүрекке салмақ түсіріп не қыласың.

17

Асылтас келгенде, Ергешбай құлжа мен бөкенге шөп тастап, алдарына су қойып жатқан-ды. Әйелді салқын қарсы алды.

- Үйіңнің қоршауы биік, жарасып тұр, - деді ол келген шаруасын неден бастарын білмей, - Көргіш көзден жалтарасың-ау сірә? Жеп жібермей ме анталаған сұғанақтар.

- Одан емес, - Ергешбай жалтарды - Көп жыл бөлек қос боп қиянда мал бақтым. Даланың аңы мен құсына бір табан жақын жүрдім. Мына бір қорғансыз хайуандарды обалсынып... қолыма ұстап.. Әрі ермек өзіме. Сойып тастауға қолым батпай...

- Соныңды түсіне қойса жақсы-ау былайғылар, - Асылтас орағыта сөйледі, - Естіген шығарсың, шетелдіктер кеп мәре-сәре боп жатырмыз. Кен орнын ашпақшы. Нансыз жүргенерге кәсіп табылатын болды. Бір қызым осында тұрады деп едім ғой. Дәмханасы, қонақ үйі бар. Шетелдік меймандар сонда жатыр. Оншақты күннен бері осындамын. Қызыма қолғабыс беріп, тағам даярластым. Мен басқаратын «Әжелер ансамблі» меймандарға өнерін көрсетті. Өткенді қуалағаннан түк те шықпайды. Сондай шараларға қатысып бір ауық көңіліңді бөлгенің жөн.

- Ермегім жетерлік өзіме, - деді Ергешбай бейтарап жағдайда. - Есеппен шұғылданамын. Сапардың мал-жанына бас-көз боламын.

- Білем ғой, білем. Кітапшанды қарап шықтым. Басың бас-ақ қой сенің. Ауылда шырмалып, бағыңды байлаған өзің емес пе?

- Ауыл - еркін кеңістік, - деді Ергешбай сабырлы қалыпта, - Ән шығарасың ба, өлең жазасың ба, есеппен айналысасың ба, өз еркінде. Мен ол жағына өкіңбеймін. Шешімі табылмай жүрген қиын есептің бірімен айналысып жүр едім, соның шиесін тарқатып шықтым. Осы кеше ғана.

- Ой, айналып кетейін, жақсы ақ болған екен! - деді Асылтас қуанып кетіп. - Жоғарғы жаққа барып, ғалымдардың назарына ұсынатын шығарсың? Еңбегіңді біреу иемденіп кетіп жүрмесін, сақ болғайсың.

- Соған көңілім соқпайды, - деді Ергешбай немқұрайды пішінде, - Бір есептің шешілуіне қарап тұрған не бар дейсің. Ұрпақсыз қалдым, сол батады жаныма.

- Математика заңдылығына сидырып көрсеңші, - деді Асылтас сөзіне астар беріп, - Мен саған тегін келгіштеп жүрген жоқпын. Өзің де бірдеңені сезетін шығарсың.

- Ойыңды ұқтым. Тәбиядан бала қалды. Сол бала сенен емес пе демексің ғой.

- Енді қайтейін! - деді Асылтас қынжылып, - Деген күнімізде бір-бірімізбен жарасып қатар жүрдік. Тәбия екеуіңе қызығушы едік. Сен жігіттің сұңқары болсаң, ол марқұм қыздың сыланған аққуы еді. Өткен жолы айта алмай кеттім. Тәбия әлгі бір заң қызметкеріне қосылғанда «ішімде үш айлық түйін бар деп қашыртсам да жабысып болмады» дегенін өз құлағыммен естідім. Қолыма құран ұстап тұрып растаймын ол марқұмның сол айтқанын.

- Соңғы бір жазған хатында маған да солай деген. Қисыны келмейді, Асылтас. Ақ некеден тумаған соң, керегі не. Шариғат жолына да, адамшылыққа да сәйкеспейді.

- Саған мен дұшпан емеспін, - деді Асылтас қанын ішіне тартып сұрланған Ергешбайдан ығыспай, - Бірдеңені білген соң шет жағалаттым. Енді оны өзің шеш. Соңыра осында шетелдік меймандар келмекші. Сені аң асырайды, дала тағыларын қолда ұстап отыр деп естіпті. Үсті-басыңды оңап дұрыстап киін. Аулаңды тәртіпке келтір. Үстел жасатып қой. Дастарқан мәзірін дәмханадан жібертейін.

- Керек емес! - деді Ергешбай тіксініп, - Жалған жалпыштан қашан арылар екенбіз?

Асылтас қабырқап жасып қалды. Ергешбайдың да оңған жағдайы жоқ еді. Ол кеткен соң тіптен жайсызданды. Сенделіспен өткен жыл-дардың запыраны көкірегіне лықсып, жүрегін сыздатып барады. Көз алды қарауыта берді де. тәлтіректеп үйге қарай жүрді.

Есік тұтқасын зорға қармады. Табалдырықтан аттай бергенде, сүрініп кетті. Мұнар-дың бақырған даусы есін жидырды.

- Ата.ата! Не болды саған?

Жай, әншейін, - деді ол оқыс кілт еткен тізесін сипағыштай беріп, - Байқаусызда аяғым тайып кетіп...

- Мықтысың ғой, ата! Ауырмашы! - деді Мұнар оны демесіндеп, - Мен өскенде өзіңді иығыма сап жүремін.

- Сөйт, айналайын, сөйт! - деді Ергешбай оны төбесінен иіскеп, - Далада есік алында жүре тұр. Бейсауат жүрген біреулерді кіргізбе. Дем ала тұрайын. Әлгі меймандар келсе, хабарларсың маған. Оларды дұрыстап қарсы ал.

Бір жақ қабырғасы кітапқа сықалған бөлмеге енді. Сәскелікке тырмысқан күн сәулесі терезеден емін-еркін түсіп тұр. Ортаға жай-пақ үстел жасалған. Бір жақ қабырғаны шым тұскиіз алып жатыр. Зайдананың қолынан шыққан бұйымдар көзін суырып барады. Қарсы қабырғада екі-үш қамшы ілулі тұр. Біреуі Ертайға арналған еді. Тиісті орында тұрған қобыз бен домбыра да ыстық бұған. Әйелі бұл аспаптардың тілін білетін еді. Қобыз да шалатын, домбыраны бір сыдырғы жүрдек таратын еді. Пұлын үстемелей беріп арнайы тоқыт-қан қос кілемше көрнекті тұсқа ілінген. Кілемшеде бедерленген әйелі мен баласының бейнесінен өзіне деген салқындықты сезінгендей ыңғайсыз жағдайда қалған ол кітап сөрелеріне жақындауға батпай тұр. Ескі бір қағазды қай кітаптың арасына жасырғанын шамалаға-нымен, соны алып шығуға қолы бармай-ақ қойғаны. Ту сыртынан шаншылған салқын назарға арбалып берекесі кетті.

Кітап арасындағы көне хат пен ескі пәдірет мұны тарта қоймады. Тәбияның суреттегі бейнесі жүрегін шымыр еткізді. «Сұмдықтай сұлу екен-ау өзі!» деп ойлап қойды. Өзінің жігіт күнгі дидарына да назар салды. Асылтасты да танып тұр. Ол құрғыр тіптен көркем боп шалынды көзіне. Қапелімде көңілі қолқ етіп төменге тартты. Бағанағысы дұрыс бомады. Асылтасты жер қылып жібергеніне өкініп тұр. Онда не жазық бар? « Балаң бар сенің» дегенін шам көргені асылық болды-ау. Тәбияның бейнесіне үңілуге жүзі шыдамай, назарын суреттен алып қашты. Талай-талай ыстық өбісу, қауышулар өткен еді-ау бастарынан. «Ергеш, мен ылғи жаман түс көрем. Қара суға бір батып, бір шығып тұншығып өле жаздаймын. Осындай түстерді жиі көремін. Ғұмырым аз бола ма деп қорқамын» дегенде, Ергешбай: «Қой, олай деме! - деп тіксінер еді, - Әкешешенді көп ойлайсың. Солардың уайымы ғой сені мазалайтын», - деп жайып-жуатын. «Өрине ғой, - деп Тәбия көзі жасқа толып кетер еді, - Көбінесе көкемді ойлаймын. Әкейдің мен дегенде шығар да жаны басқа. Шашылып-төгіліп жүретінім сол кісінің арқасы. Қалтасы жұқа құрбыларымды қарық қылушы едім. Сен екеуміз оқуды аяқтаған соң, сол кісілердің қолына баруымыз керек. Өйтпесек, ата-ананың назасына қаламыз.»

Ергешбай күн уағында көре жатармыз дейтін еді. Әкесі істі болған қарсаңда ауылына суыт қайтқан Тәбия жағдайын бұған хатпен білдіріп тұрды. Алғашқы бір хат қысқа жазылған-ды. «Әкем үшін торға түстім. Қош бол, жаным!» депті.

Жыртып-жыртып лақтыра салған еді. Арада үш-төрт ай өткенде, одан тағы бір хат алған. Қайдағы-жайдағыны айтып арлығын арыз-қошын жыртуға қимай кітаптың арсына сала салған-ды. Сол хат еді қолына алғаны. Сарғайған қағаздағы өшуге бет алған жазу іздеріне шұқшия тесіліп оқи бстады.

«Менің сөзге шебер екенімді білесің ғой. Бұл жолдарды қызыл сөз деп ойлап жүрме. Қаласаң оқырсың. Ұнатпасаң жыртып тастарсың. Біліп алғын, сенің алдыңда ақтала алмаймын. Кінәлімін деп те көз жасымды көлдетер жайым жоқ. Рас, мен сен үшін өлген адаммын. Өзіме салса, әкеме деген перзенттік борышымды артығымен өтеген ата-анаға адал жанмын. Бұл ісіме еш өкінбеймін. Әке махаббаты пәрменді келеді перзентіне. Көкемді су түбіне жіберіп қойып сүйгенімді алаңсыз құшуға қалайша дәтім барады? Ондай құбылдық маған сәйкеспейді. Заңның күші жойқын келеді. Қарамағына іліккенді отша шарпып өртеп жібереді. Шарай көзге әкемді отқа түсіріп қойғаным мен үшін өліммен тең. Әкем заңның отына шыжғырылып жатады екен. Мен болсам, бас сауғалап жайыммен жүреді екем.

Сонда менің не болғаным?! Әйел затының жолы жіңішке және қорғансыз келеді. Сенің жайыңды ойламады деймісің. Өзімді де қорғауым керек. Көкем мен ес білгелі ұлым болмады деп бір де айтып көрген емес. «Барым да Тәбияшым, базарым да осы ботам» деп қысқа күнде қырық айналып-толғанып өліп өшуші еді. Есіңде шығар, жоқты сылтауратып Алматыға салып ұрып келетін-ді. «Көке-ау, несіне келе бересің? - дегенімде, - Сағынып қалдым өзінді», - деп айналып толғанар еді. Келген сайын көкем жұмбақтап: «Өзіңді Сақта, құлыным!» дейтін. Содан да сенімен көңіл жарастырған күндерде, құшағыңа енуден тайсалып тая соғатынымын. Саған таяп кетсем, әкем көріп қалатындай жүрексінген ыңғаймен өзімді сенен алып қашатынымын. Сен сонда мені қолыңа түсірмек боп, балаша қуалар едің. Мен жас ботадай тайраңдап қашар едім. Екеуміздің тығылыспағымыз жылдарға созылған жоқ па? Сенің бір жақсы жерің,шыдамды болатынсың. Не айтсам, соған тоқтайсың. Мен келіп мойныңа асылғанда, қолымның сыртынан сүйесің. Артық-ауыс дөрекілікке бармай, сонымен тоқтайсың. Сонда саған назданып: «Менен сен математиканы артық көресің, шығарған есебіңе татымағаным ба ?!» - деп өп-өтірік бұртия қалар едім. Сен тұрып: «Математика ғұмырым ғой менің. Есептен қолымды айырсам, бос қауақ бірдеңе тәрізденіп өзімді болымсыз жеңіл сезінемін. Есепке отырсам, нығымданып бойыма күш бігеді», - дейтіңсің. Сонда саған өкпелеген болып тұра жөнелгенімде, сен кеп мені құшағыңа алатын едің. Ұмар-жұмар аударылып-төңкеріліп мәз болар едік. Құшағыңнан сытылып шығып қаша жөнелгенімде, сен қуар едің. Мен қоянша зытып беретінмін. Былай шығып алып үнсіз буылып жылайтынымын. Неге жылайтынымды өзім де біле қоймаймын. Әйелдік сезімімді қисынсыз тежегеніме бола, өзіме көрсеткен қарысылығым сияқтанатын. Сөйтіп жүргенде, оқу да бітті ғой. Есіңде ме? Диплом қолға тиіп масайраған күнердің бірінде екеуміз оңаша қалып... Сонда сенің мейлің білді емес пе? Ұят та болса айтайын, етегімді көтеріп, пәктік пердемі жыртың. Кіршіксіз тәнімді армансыз жаныштап, құмардан шықтың. Зауықтасуымыз табаны күректей бір аптаға созылды. Сөйткенше, ауылан суыт хабар жетіп, көкем түрмеге түсіп қалып... ақыр-соңы мынадай жағдайға әкеп ұрындырмады ма. Өзіңмен қауышқан күндердің белгісіндей ішіме түйін байланған еді. Бұрын да соны есіңе салып хатта көрсеткем. Енді міне, жазымыштың бұйыруымен жат құшаққа тап болып, бөтен бір еркектің қойнында жатырмын. Одан жалтара алмадым. Дегенмен ер екен өзі. Көкемді су түбіне кетіп бара жатқан жерінен құтқарып алып қалды. Айтқан сөзінде тұрды. Сосын мен

де берген уәдеден жалтара алмадым. Сонымен не айтары бар, сол адамның дегенімен жүріп жатырмын. Бұрнағы жолы да өзіңе ескерткенмін. Түсім оңалмайды. Көбінесе жағалауына көз жеткісіз айдында жапа - жалғыз жүзіп жүремін. Суға бір батып, бір шығып жанталасып жатып ояна келгенімде, қосылған күйеуім: «Не болды саған? Шыңғырып зәремді алдың» - деп тіксінеді. «Шошымалды ауруы бар екен» - депті ол жақындарына. Соны естіген шешем кеп біраз күн қасымда болды. Көкеме білдірткен жоқпыз. Содан кейін де әлгіндей жаман түстер қайталана берді. Білмеймін, көңіл күйім онша емес. Өлгім де келеді. Құрсағымдағы шаранаға қарайлап жүрмін. Сол туып қалса екен. Ішім өсіп келеді. Балаға жан бітті. Сенен ауысқан белгі ғой. Күйеуім біледі. «Серт байласқан адамым бар-тын. Құрсағымдағы түйін сонікі» дегенімді есепе алмады. Мені құшағына алғаннан басқаны ойламады. Былайша жаман адам емес. Біз бүгінде облыс орталығында тұрамыз. Күйеуімнің қызметі өскен. Орынбасарлықтан бас заңгерлікке жоғарылады. Балалары бізден бөлек тұрады. Жесір әпкесі қамқорлыққа алған. Кішісі ғана қолымызда»...

Хатты аяғына апаруға төзімі жетпей қалды. Лықсып кеп алқымына тірелген қысас нала тұла бойын буып бара жатты.

18

Сырттағы дабыр-дүбірге елеңдеген Мұнар үйден жігіре шықты. Барып қақпаны ашты. Аулаға енгендер өзді-өзі сөйлесе бастады. Сөздері түсініксіз. Атасынан аунымаған бір кісі шетелдік меймандарды ішке бастады.

- Мына бір жануар мен көрмеген аң. Сірә, Қазақстан даласында мыңдап өретін бөкендер осы болар? - деді Ален Дерс мырза сөзін аудармашыға мақұлдатып - Құрып бітуге жақын деп көрсетеді интернет.

- Мүйізіне бола қырып жіберді пайдакүнемдер, - деді Шолан сөздің расына көшіп, - Бұрын қазақ даласында миллиондап өретін еді. Жыл сайын қырылады жұқпалы індеттен. Өткен көктемде жүз мыңы бір-ақ кетті. Бұл қалпында тұқымдық та қалмас.

- Сұмдық жағдай!, - деді шетелдік мырза, - Мынадай ғажайып сұлу жануарды жер бетінен жойып жіберу деген барып тұрған қылмыс! Көзі неткен тұнжыр? Мүйізі қандай өрнекті еді. Танауын қарашы! Табиғат сұлулығын бойына сидырған ғажайып хайуан екен! Бұларды қырып-жою былай тұрыпты, сұқты көзге жегізудің өзі қиянат. Нәзік аң екен, жарықтық! Көзі бірақ, тым тұмантық.

Азаттықты аңсағаны шығар. Аяқтары ақсақ, ә? Бұларды қолда ұстаған адам неткен мейірман жан еді! Қайда өзі?

Құлжаны көргенде шетелдік мырзаның көзі тіке от боп тұтана қалды.

- Міне, ғажайып өрлік пен асқақ тақаппарлық! Мен көріп жүрген арқар тұқымдарынан басқаша екен. Мүйізі ауқымды, соншалықты ірі. Кеудесі зор. Көзінде ақау бар ма қалай? Тұңғиық тартып кетіпті. Иттері қайда бұлардың? Қасқырды көре алмай тұрмыз ғой?

- Әй, бала, бері келші, - Шолан Мұнарға қол бұлғады, - Сендерде ит жоқ па?

- Бар, үйшікте жатыр.

- Қасқар ше?

- Ол да бар.

- Қайда олар?

- Сарайда, құлыпта тұр.

- Құлыпты аш та көрсет бізге.

- Кілт менде жоқ, атамда. Иттің үйшігі ашық жатыр.

- Атаң қайда өзі?

- Ауырдым деп.... Бір апа келіп... сонымен сөйлесіп... шаршап қалдым дейді.

- Мақұл онда. Итті көрейік, - деді Шолан сый қонаққа бұрылып, - Ұлыған қасқыр осында боп шықты. Жаңылыспай тап басыпсыз.

- Онда біз ұтамыз, - деді сәугей мырза, - Қасқыр теген ұлымайды.

Тұмсығы тұмшаланған ала төбет жат адамдарға мінез көрсетпеді.

Үріп мазасыздана берген соң, иесі тұмсығына тұмылдырық кигізіп тастаған еді. Соны байқаған шетелдік мырза: - Мына байғұс та жаралы екен-ау. Алапат айқаста аяғын шайнатып алған болуы керек. Бүгінде қайда да ит төбелестіру әуезеге айналып барады. Табыс тауып баудың амалы адам былай тұрыпты аң мен құстың да басын саудаға салып қойды, - деді мырза тап бір соған өзі кінәлі боп қалғандай қынжылыспен, - Қасқырды көрейікші. Иесі қайда бұлардың?

Сөйткенше, Ергешбай да шықты тысқа. Бағана Асылтас жат-жаладан кісі бар, бой-басыңды оңап жөндеп киін деп тапсырған еді. Соны қаперіне алған ол бір киерін үстіне жапсырып шыққанды. Алпысты еңсерсе де еңсесің түсірмей бойын тік ұстайтын еді. Қаны қашыңқы ақ сұр жүзі қуарып өңі солғын тартып кеткен. Қабақ астындағы сұрғылт көздерінде сұс бар, аздаған жылылықтан да құр емес. Сәл қоңырлаң бұйра шашы аздап буырыл тарта бастаған еді. Тып-тығыз қалпында қобырап өңіне сұс беріп тұр. Жоталы мұрынын ұстағыштай беретін әдетімен жазыңқы маңайына

алақанын басып аз тұрды да, ала-құла адамдарға сынай қарады. Әсіресе ол Ален Дерске тесілді. Шетелдік мейман мен екеуінің көзі түйісе қалды. Сый қонақ одан тайқымады. Тұлға-тұрпаты келіскен егде адамнан біреуге деген ұқсастықты көріп тұр. Екі аптадан бері қасында жүрген аудармашы жігіт қапелімде басқа бір түрге еніп, мына адамға айналып кеткен тәрізденіп еді.

Ол қатты таңырқады. Осы толқынысын аудармашыға астарлады.

- Мына жұмбақ кісі кім? - деді ойын ірікпей, - Аңдардың иесі осы ма ?

- Сізді кім болған деп сұрайды мына мырза? - деді Шолан үй иесінің бетіне тура қарай алмай кұрмеле сөйлеп. - Дала тағыларын зерттейтін ғалым ба дейді.

- Ондайға жоқпын. Жай ермек қып... қорғансыз қалған соң аяп... ұстап отырғаным ғой.

- Қасқырды көрем дейді мына мырза.

- Көрсін, - деді Ергешбай анталаған көздерді бір шолып өтіп, - Ызалы өзі.

Қолайсыз боп жүрмей ме? Түнімен ұлып шықты.

- Ештеңе етпес, - Шолан құрметті кісіге жүз бұрды, - Көкжал ашаулы дейді.

- Сонысы керек, - деді шоң мырза қасындағы серіктеріне сынай қарап, - Қазақтарға күлкі боп жүрмендер. Қасқыр қаһарлы көрінеді.

Айтқандай-ақ боп шықты. Ар-ұр етіп көзінен от шашқан кекжал тіке айқасқа тіленді. Тор көз темір шарбаққа азуын салып жіберіп, шақыр-шұқыр еткізгенде, азуынан от шашырағанай боп, келгендер шегіншектей берді.

Ален Дерс мырза міз бақпады. Түз тағысын аяп тұр.

- Түндегі ұлысы нәш еді, - деді ол көзі шылауланып, - Бұлар да таусылып бітуге жақын. Қасқыр мен адамның көкжалына зауал келген заман емес пе. Пайда қуғандар қойсын ба жанын. Қасқырды қара табаны мен өтіне бола аулап құртуға жақын деп естимін. Бұларға да қамқоршы табылғаны ма? - Ол аула қожайынынан көз айырмады, - Мына шоң қазақ тегін емес. Мен білсем, осы адам қолына ұстаған аңдардың кебіне ұшыраған тағдырлы жан болуға тиісті. Мынадай кескін-кейіп екінің біріне біте бермейді. Заманында жігіттің көкжалы болған-ау, шамасы?

- Онысын білмедім, - деді аудармашы бүгежектеп, - Танысым емес. Алғаш көріп тұрмын.

- Сен мені алдай алмайсың, - деді қадірменді қонақ, - Бұл адамның саған жақындығы болуға тиісті. Түнімен ұлып шықты.

Аулаға кісі толып кетті. Бала-шағадан бастап қарттарға шейін Осында. Ақ жаулықты бәйбішелер мен әйелдер де тұр осылай қарай Күн салып. Тәртіп сақшыларды оларды ығыстыра бастады.

- Қызық екен! - деді Ален Дерс басын шайқап, - Бұлар не алады? Біреудің ауласына рұқсатсыз баса-көктеп кіруге болмайды ғой.

- Біз мұндайға мән бермейміз. Қонақжайлыққа жатқызамыз. Сіздерді қызық көріп тұрғаны ғой, - деп Шолан жайып-шуды.

Ален Дерстің назары үй иесіне ауды. Қасындағы аудармашыға бір қарайды, өңкиген дәу шалға және қарайды. Мұншалықты ұқсастыққа таң қалып тұр.

Ергешбай бәрін де сезді. Анталаған дүрмекті жақамай тұр. Көбісінің жүзі таныс. Әлгі өзіне ақыл айтқыш қажы шал да тұр. Үнемі көшеде қағаз тергіштеп жүретін әйелдерді де шырамытты. Оң -түсері солғын жүдеубас оларды аяитын еді. Мына шетелдік алпауыт кен орнын ашып. жұмысқа қолымыз жетіп қалар деген ниетте тұрғанына кешіріммен қарады. Әкімшіліктен де адамдар бар Олар аулаға баса-көктеген көпшілікті тәртіпке шақырып жүр. Бас маман да көрініс берді.. «Шығындар, кетіндер бұл арадан!» - деп зіркідегені құлақ тұндырды.

Ергешбай Асылтасты іздеді. Мына қолайсыз жағдайдың тігісін жатқызатын сол болуға тиісті еді. Көре алмай тұр оны көпшілік арасынан. Асылтастың «ол адам осында жүр» дегені мына жігіт - ау деді ол іштей. Көзі түсіп еді оған, жүрегі бүлк ете қалды. Өзінің аузынан түсіп қалғандай екен. «Болса, болар» - деп сендірді өзін іштей. Анталаған көздерден ықтап және берекесі кетті. Қайтсе екен? Іле айныды. «Кейін ол біле жатар» деп ойлап үлгергенше, шетелдік мейман кеп мұның қолын алды. Жылы-жылы сөйлеп ыстық ықылас көрсеткен сынаы бар.

- Не дейді мынау? - деді Ергешбай құрметті мейманның тұңғыық көзінен ішін танып, - Өзі бір көңілшек адам екен. Жылайын деп тұрғаннан сау ма?

- Сізге тілектес, - деді Шолан ішкі толқынысын сөзбен бүркемелеп, - Қуанышты боласыз, аңдардың киесі демейді дейді.

- Өзің қалай ойлайсың? - деді Ергешбай аударамшы жігітке сұраулы кескінде іш тарта қарап, - Үмітсіз шайтан делінеді. Адам үмітпен ғұмыр кешеді. Сен осы, дәу де болса, Тәбия марқұмнан қалған тұяқсың-ау? Тәрізің солай.

Шолан сасып қалды. Қолы-басы дірілдеп кетті. Өзін қалт жібермей бағып тұрған Ален Дерс мырадан тайсалып және берекесі қашты. Шетелдік шоңның назары өңменінен өтіп барады. Енді қашан, болсаңшы деп тұрғандай. Сонда ғана ол төс қалтасына

қол салды. Суретті алып шығып, өзіне жақын тұрған ақ сұр шалға ұстата берді. Тіл қатуға әл-дәрмені жетер емес. Пәдіреттегі екеумен иық түйістірген қияпатты еркекті ол жуантық саусағымен нұсқап үлгерді.

- Бұл мен ғой. - деді Ергешбай біреу естіп қалмасын дегендей бәсең үнмен.

- Ә, сіз бе?! - деді Шолан көзіне келген жасын тежей алмай. Әкем екенсіз ғой!

- Жылама! - деді Ергешбай үнін қатайтып, - Менен туғаның рас болса, жасық болмауға тиістісің. Біздің тұқымға өлі сүйек ын-жықтық жараспайды.

Солай дегенімен де шоң шал босаңсып сыр алдыра бастаған-ды. Соны сырт көзге байқатпаудың амалымен қақпа алдында ошарылған ауылдастарына қарай жүрді. Оларға бірдеңе айтқысы келді білемін. Бірақ шамасы жетпей қалды. Дауыл ырғаған терекше теңселеңдеген оны әлгі жігіт кеп сүйемелдей берді. Математик Ергешбайды.

ТУҒАН АУЫЛДЫҢ ТҮТІНІ

1

...Есімді алты жастан біле бастадым. Бірақ көргендерім алдыр-бұлыр көмескілеу еді. Айналадағы көріністерді бәз қалпында қабылдауға балаң сананың қауқары жете бермейді. Мен онда қиян шеттегі алыс ауылда тұратынымызды білмейтін едім. Әкем мен шешем қасымда, балаға одан артық не керек. Күндіз күн шығады, түнде ай туады, жұлдыздар жымыңдайды. Жазда жаңбыр жауады, күн күркіреді. Қыста аяз шымшиды құлағыңды, қар жауып боран соғады. Табиғаттың бұл амалы түсініксіз маған. Неге ашуланады деп ойлайтынмын.

Қыс түскен кез. Үй мен қора дәу таудың етегінде. Атам ертеңгілік отарды қорадан шығарып әкеткен. Кешке таман қар ұйтқып боран соқты. Тебіндегі отарды ауылға жеткізе алмай атам қоймен бірге ығып кеткенін шешем маған айтпады. Бірақ мен ол жағдайды санамнан өткізіп топшылап қойғанмын. Апам жылайды, онымен қосылып мен де жылаймын. Көмекші қойшы да мырсылдайды, оның жас келіншегі әдемі тәте де егіліп отыр. Мен оларға қарап бақырамын. «Атамды қасқыр жеп қоятын болды-ау!?» Қасқыр көп маңайда. Топталып бес-оннан шұбырып жүреді. Түнге қарай ауыл сыртына кеп ұлығанда зәрем ұшады. Иттер арпылдайды. Атам да лаға шығып мылтық атады, сонда ғана тоқтатады ұлығандарын.

Біз сотталған адамдармен қатар тұрамыз. Оларға қой бақтырады. Мылтықты бастықтары ауылға кеп жүреді. Солардың біреуін таяуда қасқыр жеп кетіпті. Атамның айтуынша, боранды күні пар ат жегілген шанамен келе жатқанда, қасқырлардың қоршауында қалып, «жаман ауыздарға» жем болады. Ат үркіп шанадан ауып қалған дейді. Құр қол қалған оны аш бөрілер бәршектеп жеп қойыпты. Аттар аман қалыпты. Ауылға шапқылап жетсе керек. Мылтық шанадан табылыпты. Соны естігелі менде зәре жоқ. Шешем түнімен зарлады. Мен жылай-жылай сілем қатып ұйықтап қалыппын. Көзімді ашсам, үйдің іші жап-жарық. Көрпеге оранып пеш түбінде әкем отыр. Маған түсіндіріп жатыр басынан өткерген шырғалаңды. Ыққан отарды ұшқатты сайда түнімен күзетіп шыққан. Жалғыз қасқыр кеп киліккен екен, әкем оны жайратып салыпты.

2

Қой төлдеп болған соң, жайлауға құладық. Мол сулы өзен арнасынан асып жатыр. Қойлы ауылдар өзен жағалығына шанжау-шанжау қоныстанған. Өзеннің бойы құстан көрінбейді. Су құстары мей-

лінше мол. Үйрек, қаз жыртылып айрылады. Солармен қосарланған әдемі ақ құстың сыңқылдаған үні құлағыма жайлы тиеді. Өздері бар ма, әп-әдемі, сұп-сұлу шетінен. Мойындары ұзын-ақ, суда жүзгенде әсем көрінеді. Олардың нәзік дыбыстары мені мұңға батырады. Сонда мен әлдекімді сағынатын сияқтанамын. Кімді сонда? Ә, таптым! Атам менің бас шопан болғанда, Құлтай көкем оған көмекші. Оның Мереке деген бойжеткен қызы бар. Ол мені қасынан тастамайды. Кейде қойнына алып жатады. Бізбен туыстығы бар олардың. Бір үйде жеке өскен мен жалғызсырайтын едім. Сонда Мереке әпкемді өзіме демеу көріп, оны көзімнен таса қылғым келмейді. Бірде ауданнан келген уәкіл Мереке апайыма жұғысып қоймады. Оның топ-толық ұзын шашынан тартқыштайды. Одан бүйіріне қолын жүгіртеді. Төсіне сұғындырады саусағын. Ызам келді де, сорайған ұзын уәкілді атамның қамшысымен шықпыртып жібердім. Уәкіл маған ұмтылғанда, апайым оның созылған қолын қағып жіберді. Сол жақсы көретін әпкемді өткен қыста көрші ауылдың бір жігіті алып қашты. Екеуі бір-біріне ғашық боп қалған дейді. Сонда бір қоймай-қоймай жылағаным бар. Мереке есіме түскенде әлі күнге көзіме жас келеді.. Аппақ құстардың нәзік сыңқылы апайыма деген сағынышымды қоздырып, ішімді ойға толтырып жібереді. Сонда атамды түртпектеймін.

- Мына бір ақ құстар не, Ата?

- Аққу ғой, балам.

- Бұлар неге әдемі?

- Ә, оның мынадай себебі бар. Ерте бір кезеңдерде біреудің жаннан асқан сұлу қызы болған екен дейді. Сол қызын әке-шешесі бір байдың есерсоқ баласына ұзатпақшы болады. «Бермеші оған, сүймеймін оны!» деп жалынса да жібіменті қатыгез әке. Содан қыз көлге батып өлмекші болғанда, ғайыптан бір құс пайда болып, қызды іліп әкетеді де, сол бетінде көкке сіңіп көрінбей кетеді. Содан әлгі мұңлық шарасыздан аққуға айналып кетіпті дейді. Атамның сол сөзінен кейін мен ақ құстарға ынталана бастадым. Олардың сыңқылдағаны жаныма жайлы тиеді.

Бір күндері жайлаудағы қойлы ауылдарға әлгі бір түрі суық ұзын уәкіл келді. Астындағы аты өзінен биік, өзі атынан да зор. Одан ауылдың бар адамы қаймығады. Үй-үйді тініткілеп жүреді өзі. Қызметі солай көрінеді. Қойшылар ұрлап қой сойды ма екен деп тексереді екен. Одан жамандай қорқамын. Ол келе жатқанда, төсектің артына тығылып қаламын. Мереке апайымның көрші ауылдың жігітімен қол ұстасып кетіп қалғаны қандай жақсы болды. Мынаған қосылғанда онда мен әпкемді жек көретін едім. Апам уәкілді інім

деп іш тартады. Сөйтсе де ол тұртпектеген әдетін қоймайды. Апамның көзін ала беріп, ас шимен қоршалған пісі асты қайткенде бір көріп шығады. Атам түскі дамылда дәу қырықтықпен қой қырқа бастайды. Қойдың үстіндегі жабағы жүнін сыпырып түсіреді. Мен оған қуанамын. Қойлар енді ыстықтамайтын болды-ау деп. Апамда дамылдық жоқ. Ешкі түбіттейді. Темір тарақпен ешкіні тырмалайды да жатады. Ауданнан келген әгентке ешкіден тарап алған түбітін өлшеп өткізеді. Сонда шәліге деп аздаған түбіт алып қалған ғой апам. Сол тығындысын әлгі ұзын уәкіл көріп қалып ал кеп апамды тергемесі бар ма. Ол кісі жұмсақ болатын. «Інімсің ғой» деп жалынып- жалпайып зорға жұмсартты оны. Атам сүп-сұр боп қанын ішіне тартып алды, уәкілге тісін қайрап, оған жаман көзімен қарады. Бірақ ләм деп жақ ашпады. Атқа ер салғанда арқасына батпасын деп қойдың жабағы жүнінен іштік салынады. Іштікке деп атам да бір қойдың жүнін алып қалыпты. Атамның сонысын пәлеқор уәкіл тауып алды. Екеуі менің ұғымыма ауыр сөздермен тәжікелесті. Атам ығыспады одан.

Уәкіл біразға дейін көрінбеді. Ауыл-ауылдарды аралап тексеріс жүргізетін одан иттер де ығысады. Тақымына басқан қос ауызын күмп еткізгенде, шәуілдектер безіп жөнеледі. Өзінің құс ататыны бар, сонсын жек көремін. Менің құстарға деген көңілім өзгеше. Аққуларды айрықша қызықтаймын. Өздерін жақыннан көруге тырысамын. Суда жүзгендері кереметтей әсем. Бір-біріне еркелеп мой-ындарын айқастырады. Айдыннан көтеріліп ұшқанда сыңқ-сыңқ етіп үндерін созады. Сонда менің жүрегім уылжып кетеді.

Сөйтіп жүргенде, атам пәлеге ұрынды. Әлгі ұзын уәкіл құс атып жүріп аққуды жайратып салыпты. Соған ызаланған атам оны сабап тастапты. Қамшымен шықпыртқанда бір көзін ағызып жібере жаздаған.

Шешем сұмдықтай бүлінді. «Аққуды қорғаған неңді алған, ойбай! Сотталатын болдың ғой!? - деп екі бүйрін таянып алып дауыс қойғанда, мен онымен қосыла жыладым. Қой фермасың меңгерушісі Ошан: «Әй, ақсақал, бұл қай білгенің? Бүгінің өзіңе көп болайын деп жүр ме? - деп дігерлесін. Онсыз да түрі суық кісінің мұрты едірейіп, көзі аларып кеткен.

Іле мелиция келді. Пагоны бар адамды бірінші көруім еді. Жүзі жылы кісі екен. Қатты кетпей жай-жай сөйледі. «Қой бағусыз қалатын болды, - деп көзі жасаурады завферменің. - Қойшыны соттағанша мені әкетіндер. Төрт жыл қан кешіп қырғын соғыстан да аман қайтып едім. Түрмені де көрейін».

Біздің меншік биеміз бар-тын. Соның сүп-сүйкімді қара тайын ат-шапан айыпқа деп, атам аққуды атқан уәкілге жетектетіп жі-

берді. Әкемнің сотталмай аман қалғанына қуансам да, ат қып мінем ғой деп жүретін қара тай есіме түссе ішім ашиды.

Сыңарынан айрылған аққуды көре алмадым. Жоқ болып кетті Сірә өліп қалған шығар деймін. Сыңқылдап жылағанын құлағым шалған еді. Енді мен басқа құстарға зер сала бастадым. Үйректің бірнеше түрі болады екен. Дарқоңыр үйрек ірі келеді. Қанат сермесі баяу, жай ұшады. Олардың ең әдемілері қасқалдақ делінеді. Оны атамнан сұрап біліп алдым. Шүрегей үйректер суға сүңгігіш келеді. Сонысымен алдаусыратып, өздеріне қастық қылғысы келгенерден жалтарады. Олардың бұл әдеті маған ұнамайды. Қанаты тұрғанда неден қорқады? Қаздың бір-ақ түрі бар деді атам. Қоңыр қаз дегені. Қараша қаздар теңізді сағалайды екен. Біздің жаққа келмейді. Қаздар үйректерге қарағанда момақан тәрізді. Сымпылдап ұша бермейді. Қамысты қара суларда жүзеді. Көзге түспей тасада жүреді Үйректерге қарағанда қаздар аз ғана. Балапандарын қамыс арасынан шығармайды Бір жолы оларды көріп қалып, кішкенесін ұстап алдым. Қолға тез үйренді қаз балапаны. Әкем менің бұл зурешілігімді жақтырмады. Босқа обалына қалып өлтіріп аласың ғой деді. Бұрынғы кезеңде жігіт шағында атам жыртқыш құстарды қолға үйретіпті. Ол құстар-қаршыға,сұңқар, жағалтай, ителгі, қырғи делінеді екен. Атамның қолға үйреткен қаршығасы әндемді болыпты. Оған кәдімгі қаз, үйректі ілдірген. Мен керісінше қаздың балапанын асырап жатырмын. Оған «Қоңыр» деп ат қойдым. Мамырлап баяу қозғалады. Сабырлы өзі. Жетіліп қара қанаттана бастады. Оны суға жіберіп қызықтаймын. Бәз бірде қанаттарын кере сабаланып суды сызып жөнеледі. Үшқысы келетін тәрізді. Сонда оны аяп кетемін. Өзінде ес бар ғой деймін. Мені қиып кете алмай жүрген шығар-ау. Солайша алдаусыратамын өзімді. Үшуға зауқы жоқтығы содан да болуға тиісті. Оған неше түрлі тамақ жегіземін. Ірімшікке құмар. Нанның үгіндісін де шоқиды. Құмшекерге де үйреттім. Қамыстың сүйірігін әкеп беремін. Кәдімгі сүт татыған ақ қоғаны шайаңдайды.

3

Алғаш мектеп есігін ашатын кезім жеткенін іштей түйсінсем де, оқуға зауқым соқпайды. Осылай ауылда, әке-шешемнің бауырында неге жүре бермеймін? Бірақ менімен санасатын кім бар? Қоңырды тастамаймын деп қиғылық салдым. Атам балапанды қоржыннан басын қылтитып шығарып қанжығаға бөктеріп алды да, мені алдына отырғызып алып белгісіз бір жаққа тартып кетті. Атамның қойға мінетін күреңі бізді мзу деместен ынталы аяңдайды. Атам оны анда-санда желдіртіп алады. Қоңырда ептеген қарсылық бар,

құмыққан үнмен мазасызданады. Менің де көңілімде құлазу бар. Ауылдан шықпай жатып апамды сағына бастадым. Қоңырым болады қасымда деп жұбаттым өзімді.

Сонымен бағдарға алған мекенге де келіп жеттік. Атығай деп аталатын кеніш маған қала сияқты көрінді. Адамдар көп-ақ, балалар да қаптап жүр. Мұндағы адамдар жерді үңгіп қара тас өндіреді екен. Кейінірек білдім ол тастың қасиетін. Вольфрам дейді оны. Әкемнің Інісі Әбілқасым ағатайым кеншілердің малын бақтыратын бригадир екен. Мен сол үйде жатып оқимын. Ондағы адамдардың дені кәрістер мен орыстар. Қазақтар аз ғана. Кәріс көп бәрінен. Олардың балалары шақар келеді. Біреуіне тиіссең өзгесі саған жабылып кетеді. Мен кіп-кішкенемін, кімге әлім келгендей?! Айналамдағы нәрселер үп-үлкен. Кеніттің көк желкесіндегі шоқы маған тау тәрізді көрінеді. Сол биік шоқының түстік жағында төрт-бес үйлі ауыл бар. Үй қораларының алдына киіз үй тігіп қойған. Әбілқасым ағатайымның киіз үйі кең-ақ. Сөйтсем, ол кісі шаңырақ пен керегені, уықты өзі қолдан қапсырады екен.

Кеніш пен ауылдың арасы екі шақырымдай. Маған тым алыс көрінеді. Мектепке бізді Әбілқасым ағатайым ат арбамен тасиды. Көбінесе жаяу тартып кетеміз. Ересек балаларға ілесемін.

Өріп тануды орысша бастадым. Мұғалім егделеу тәте. Ол қазақша білмейді, мен орысшаға жоқпын. Сордың жеңгені ғой, қаламды солақай ұстаймын. Қаламды оң қолыммен ұстасам да, сол қолыма барып қалғанын байқамай қаламын. Мұғалім тәте жетіп кеп оң қолыма ұстатады. Даусы қаттырақ шыққанына қарғанда маған ұрсады ғой деймін. Өзі бойшаң кісі. Төбемнен төнгенде бұғынып жерге кіре жаздаймын. Көкшіл көзімен суық тесілгенде өңменімнен өткізіп жібереді. Сөйтіп, мен солақайлықтың салдарынан әлгі тәтені жек көріп кеттім.

Күзгі күн көбінесе мұнартып тұрады. Қабағы бір ашылмайды. Менің де жағдайым мәз емес. Тамағым тоқ болғанымен, көңілім орта. Ішімді кемірген бірдеңе жүрегімді шымшылап шыдатпайды. Оңашада жылап-жылап аламын. Мені осыншама әбігерге салған қасақыны тап баса алмай дағдарамын. Ол - кәдімгі сағыныш екенін сезсем де, онымен іштей қарсыласып бойыма дарытпауға тырысамын. Бұл амалымнан түк шығатын түрі жоқ. Ауылды ойлағанда жүрегім тоқтап қала жаздайды. Әсіресе шешем есіме түскенде тіптен қиналамын. Сонда ойлаймын, оқымасам қайтеді деп. Өзім солақаймын, солақай қолмен жазу үйренуге болмайды. Мені оқысын деп осыншалықты әуреге түсіріп қойған әкем мен шешемді кінәлап, оларды ойламауға тырысамын. «Сендерге ерегіскенде бар ма, бір

жаққа кетіп қалып, басқа біреуге бала боламын» деп жазғырамын оларды.

Осындай қияс ойға беріліп кеткенде қимас серігім «Қоңырды» төңіректеймін. Үй құстары қаз, үйректерге қосылып алған оның жадайы менен гөрі ілгері тәрізді. Оны оңашалап бауырсақ үгіндісін, нан қиқымдарын аузына тосамын. Құшағыма тартып бауырыма басқанда, ішім жылып сала береді. Жүрегімді мытыған сағыныштан сәтке сейіліп, көңілім орнына түскендей болады. Қанат-құйрығы қатты жетілген оның үлпілдеген мамығына бетімді басамын. Байқаймын, онда да мазасыздық бар сияқты. Кішкене жіптік көздерінен болмашы мұң байқалады. Қанатын дамыл-дамыл қаққыштап, мойнын соза әлдебір дыбысқа елігетін сыңай байқатады. Сонда ғана елең еттім. Бұлыңғыр аспанда тырналар керуені шеру тартып барады екен. Үздік-создық тыраулағаны бір түрлі аянышты. Сызылта эн салып, бауыр басқан мекенін қия алмай бара жатқандай ма. Қоңыр тырналардың мұңлы қош-қошын, салтанатты сарынын өзінің балаң үнімен демейді. Оның мұншалықты ашық дауыспен қаңқылдағанын бірінші естуім. Қоңырды сәтте аяп кеттім. Обалына қалып, жетімсіретіп қойғаным дұрыс болмады.

Маған солай көріне ме, күзгі мұнар тұтаса аумақтанып қалыңдап барады. Мұнартқан аспанда шеру тартқан құстар керуені жылы жаққа үздік-создық кетіп жатыр. Байқап жүрмін, Қоңыр елеңдеуін жиілетіп барады. Сақтық ойлай бастадым. Оқуға кетерде, алдына жем қойып, аяғын шарбаққа шырмап кететінді шығардым. Алдына жем тастауды әсте ұмытпаймын. Нанның жұмсағы аузынан қалады. Мен не жесем ол да соны жейді. Сабақтан келген соң, оны сылап - сипап аялаймын. Өзімше еркелеткен боламын. Сонда оның көзіндегі уайымын байқаймын. Келер жылы ауылға оралғанда, өзіңе азаттық беремін деймін. Сірә менің ойымды сезе ме, тұмсығын қолыма жұғыстырады. Мен оның ересен жетілген қанаттарын тарамдап, ұзақ-ұзақ сипағыштаймын.

Демалыс күні еді. Киіз үйдің сыртында өзіммен өзім болып отырғанмын. Кенет, бұлыңғыр аспанда қалықтаған құстарға көзім түсті. Моншақтай тізіліп көк жүзінде әдемі өрнек салып бара жатқан қаздар керуенінің қаңқылдаған бейбіт үні аспан кенересін сұлу дыбыстарға толтырып жіберді. Қаздардың «біз кетіп бара жатырмыз» деп сарындаған қаңқылына еліккен Қоңыр сондайлық жіті шапшаңдықпен қанаттарын далпылдата екпіндеген бойда көкке көтеріле берді де, қаздардың керуеніне ілесіп кете барды.

Жүгіре жөнелдім ол кеткен жаққа. Өкпем өшкенше дедектедім. Онда да бар пәрменіммен. Түбіртекке сүрініп кеттім де, жерге жа-

бысқан қалпымда, ұзақ-ұзақ жыладым. Көз жасым тобылғылы өзекті толтырып жібермесе не қылсын?!. Тиылатын тұры жоқ, төгіле берді, төгіле берді. «Әй, ақымақ Қоңыр! Мені қалайша қиып кеттің? Оқуымды бітіріп, ауылға аман-сау оралғанда, саған өзім-ақ бостандық беретін едім. Бәлкім онда ұя басар анаңмен табысатан да едің. Ендігі күнің не болады? Бөтен қаздарға қосылып, мұратқа жетемісің?»

Жылап жатып ұйықтап кетіппін. Ағатайымның баласы Марал кеп оятты. Несіне жылайсың? Келер жазда ауылдарыңа оралады деп жұбатты. Өзім де солай деп ойладым. Қоңыр маған серік еді. Оның бұл кетісін ерлікке баладым. Адам болсын, құс болсын мейлі, өзінің ұшқан ұясын, шыққан жерін, мекенін ұмытпауға тиісті. Оның мені қиып кеткеніне кешіріммен қарадым. Өзін баулыған анасын сағынған шығар дедім.

Сағыныштан өткен тәтті нәрсе жоқ деп білемін. Ол сенің жүрегіңді жұмсартады, тірліктің қадірін сездіреді. Қар түсіп қыс басталар кезде, апам келіп кетті. Мен онымен енесін іздеген құлындай шұрқырап табыстым. Түнде қасына алып жатты. Апамның болбырақ босаң емшегіне тұмсығымды жұғыстырып жатып ұйықтап кетіппін. Көзімді ашсам апам жоқ, Мені жылайды деп оятпай таңнан кетіп қалыпты.

4

Күндер өте берді. Бірінші сыныпты бітіріп ауылға қайттым. Маған қанат біткен тәрізді. Әр неге ой тоқтатып, нені болсын білмекке құмартамын. Әйткенмен де, бірдеңенің байыбына бармай келте қайыратыным, шолақ ойлайтыным аяққа оралғы.

Қоңырды бұл жақтан көре алмадым. Қаздар көзіме түспеді. Аққулар көрінбейді. Ауыл сол Шажағай өзенінің бойында. Шилеуітті өзекте қозыларды қайырмалап жүр едім. Аяғымның астынан қаз тәрізденген бір құс ұша жөнелді. Ұяда жұмыртқа басып жатқан құс екен. Әлгі құсты Қоңырға ұқсаттым да, ол болса ұстап алайын деп қылдан дұзақ жасап шиге шырмап ұяның аузына іліп кеттім. Ертеңінде келсем, ұяның әптер-тәптері шығып жатыр. Дұзаққа мойнынан іліккен ұя басар қанаттары жайылған қалпында жансыз жатыр. Зәрем ұшып кетті. Өлі құсты апама әкен көрсеттім. Қаз емес үйрек болып шықты. Апамның көзі жасаурады. «Обал-ай, мұның қалай, балам-ау?!» - дегенде үйден шыға қаштым. Апам мені зорға уатты. «Қатыгез болып кетесің. Екінші гөрі мұндай білместікке барма. Жазықсыз жәндіктерді, аң мен құсты өлтіруші болма. Қарғысқа ұшырап назасына қаласың, ғұмырың қысқа болады» деп ақылын айтты. Жеті шелпек пісіріп балаларға таратты.

Сол оқиғаның салдарынан, апам екеуіміздің арамызға жік түсті. Ол мені бұрынғыдай өліп-өшіп жақсы көрмейтін тәрізді. «Сегіз құрсақ көтердім, содан қалған жалғыз сенсің» деді бірде. «Ол балаларың қайда, өліп қалған ба дейін десем, әлгі бір қолайсыз жағдай көз алыма кеп жайым кетеді.

Ол кісінің ептеп ауыратыны бар. Анда-санда бүк түсіп жатып қалады. Басым ауырады дейді. Менің қатыгездігіме көрсеткен қарсылығы болар: «Бір күні осы аурудан өлетін шығармын, сен дұзаққа іліндірген үйрек тәрізденіп» деп кемсеңдегенде, көзіме жас келеді.

Атам мұның бірін де білмейді. Ол кісі біліп қалса сәбізімнің біткені ғой. Әлгі аққуды атқан ұзын уәкілге көрсеткен зәбірін маған да жасауы кәдік.

- Ата десе, көп ауылға барып келейінші, ә? - деймін оған еркелеген болып.

- Өзім алып барамын, - деді ол қозысын жақсы көрген саулықша мекіреніп.

- Қойды кім бағады?

- Шешең бар ғой

Көп ауыл - төрт-бес үйлі ғана. Қой фермсының меңгерушісі Ошанның ақ үзікті үйі өзгеше көз тартады. Мұғалімнің қоңыр туырлықты боз үйі шеткері тұр. Кіші мал дәрігері мен зоотехниктің үйлері көп ауылға ірге қосқан. Қойшылар жалғыз-жалғыздан отырғанда, қой фермасының орталығы саналған төрт-бес үй маған айбарлы көрінді. Осында көп ауылға қолхоз орталығынан, ауданнан келетін уәкілдер ат басын тірейді. Бұл жолғы келген кісі дәрежелі деп естідім. Қолхоздың дөкей бастығы кеп жатқан көрінеді Атпен емес, мәшинемен келген. Шопандардың басын қосып жиналыс өткізбекші. «Полуторка» аталатын қорапты жап-жаңа машинаны қызықтаған балалардың арасында мен де жүрмін. Шопыры Мүбәрак есімді жігіт бізді машинаға отырғызып серуендетіп келді. Арамызда бойжеткен қыздар да бар. Шопыр ағатай соларға қырындайды. Өзі де бір сүп-сүкімді әдемі жігіт екен. Біздің ауылдың қыздары тіптен көркем. Олар шопырға кәбинаға отырғыз деп қиылады. Ересек қыздардың ең сұлуы - Борсан есімді заппеременің қызы. Жанары ботаның көзіндей мөлдіреп тұрады. Аппақ көркем өзі. Құтты аққу дерсің. Оны мен шопырдан қызғанып тұрмын. Аузым күйген ғой менің. Мереке әпкемді ойласам, әлі күнге ішім ашиды. Қыз дегендер әп-әдемі қалпында ауылда жүре берсе ғой деп қиялдаймын. Бөтен біреумен қол ұстасып кеткені қиянат қой мүлдем! Борсан апайым мен үшін қыздардың ең шолпаны. Ол өзін еркін ұстайтын еді. Атқа мініп жүреді. Біздің үйге кеп құрт сұрап жейді апамнан. Апам

жиған құрттың бір кереметі бар. Аузыңның суын құртады. Құрт құмар әпкемнің бөтен жігітке жұғысқанына шыдамай тұрмын. Шопыр еркін кетті. Оған қолын жүгіртті. Созылған қолын запперменің қызы қағып жібергенде, арқам кеңіп сала бергені. «Қағынба! - деді ол отты көзімен жасқап. Шопыр оны кабинаға бейімдеді. Қасына отырғызып алмақшы ғой. Сөзден сөз шығып, шопырмен Борсан әпкем бәстесіп берсін!

- Сенің мына тырылдағыңнан менің Сұрқөжегім жүйрік. Жарысамысың?

- Өмәй, шікін,дәмесінің зорын!? - деді Мүбәрак бір түрлі астамсып. - Мәшине сағатына жүзді алады.

- Жүзді алмақ тұрмақ, мыңды алсын. Одан да бәсінді айт.

Сөйткенше ширақ бір бала бұзылған қораның көлеңкесінде қаңтарулы тұрған Сұрқөжекте жетектеп кеп, шылбырын Борсанға ұстатты.

Қыздар дуылдасып кетті. Бәсінді ата деп жігітті жұлмалады. Ол қалтасынан ақша шығарды. Борсан оған кестелі жібек орамалын көрсетті. Үлкендер үйде отырған. Қолхоз орталығынан келген үлкен кісі жиналыс өткізіп жатыр ғой деймін.

Ара қашықтық бес шақырым боп белгіленді. Борсан атпен желе шоқытып ұзай берді. Машина айдау жолмен ызғытып барады. Кабинеге Зекен мұғалім отырған. Ол жарыстың бас төрешісі. Межелі жер-ден жарыс басталмақшы.

Біз олар кеткен жақтан көз аудармай елеңдесіп тұрмыз. Сүт пісірім өткен шамада, шаң шықты. Іле құйындатқан Борсан көрінді. Сұрқөжек құсша ұшып келеді. Мәшине кейіндеп қалыпты. Атты барынша ағындатқан Борсан мәре сызығынан бірінші өтті. Мүбәрәктің «полуторкасы» торпақша тоңқалаң-тоңқалаң етеді. Екпіні мүлде баяу. Бәстен ұтылған шопыр «Карбиратырым жөндеп істемей қап» деп міңгірледі

- Үйбәй көтек, кәрбератыры несі!? - деді Сақыш қыз.

- Жемсауы ғой, жемсауы. - деді Жібек есімді әдемі қыз. - Ұлтабары шікәтті болғаны ғой бұл жігіттің. Ұят-ай ! Масқара-ай!

Қолхоз бастықтың шопыры бір уыс ақшасын ұтқызып жер сипап қалды. Борсан апай жайнаң-жайнаң етеді. Ол бәстен ұтқан ақшаны балаларға үлестірді. Маған түйе жапырақ тәрізенген үлкен көк қағаз тиді. Туғалы ақша ұстағаным осы еді. Мүбәрәкті бойжеткендер «торпақ» деп әжуалады.

Бәстен алған көгілдір қағазды апама көрсетіп едім: «Ақша деген осы ма, тәйірі?! - деп аса мән бере қоймады.

...1952 жылдың жазы. Қойлы ауылдар Шажағай өзеніне жайыла қонған. Отар-отар қой өреді әр ауылдан. Ферма орталығындағы бастауыш мектептің үшінші сыныбын бітіргенмін. Бұл жақта да солақайлықтан қорлық көрдім. Көзі тұздай бір құлағы жоқ Зейнулла мұғалім: «Осыдан қаламды сол қолыңа апарып көр! Қолыңды тіке шаптырып тастаймын»-деп ежірейгенде жылағым кеп кетеді. Сөйтс, сүйте оң қолмен жазуға көндіктім-ау әйтеуір. Бірақ қағазға түсірген сөздерім онша болмады. Көркем жазудан үнемі үштік баға аламын. Үйде де солақайлықтан шеккі көрдім. Қасықты сол қолыма ұстадым ба, әкемнің шегір көзі шатынап сала береді. Шешем кешірімді, мән бермейді солақайлығым. Атқа оң жағынан мінсем де, қамшыны солақай ұстаймын. Олай еткенімді өзім байқамаймын. Әкемнің ащы үні саңқ еткенде барып, қамшыны оң қолыма ауыстыра қоямын. Балалар да менің солақайлығымды мазақ қылады. «Солақайға сықпа жоқ, соқыр итке боқ та жоқ» деп түртпек салады. Соның бәрінен де қарнымның ашқаны, ұйқымның қанбағаны қиын. Солақайлық деген не тәйірі! Соларға ерегіскенде бар ма, ақын боламын деп қайраймын өзімді. Іштей өлең құрастырамын. «Терең суға бойлама, солақаймен ойнама. Сындырамын тісіңді, көрсетемін күшімді» деймін өзіммен өзім болып. Және бір кемшілігім бар. Мұң жүреді ішімде. Қаршадай күнімнен бөтен біреудің үйінде жатып оқудың салдары ма, тамақты сұғынып жемей біршек боп өстім. Ұялшақпын оның үстіне. Сағыныш және қалмайды соңымнан. Ауылда арқабасым кеңиді ғой деп едім, ол ойымның орындалатын түрі жоқ. Тамағым тоқ болғанымен, ұйқым шала. Мұнда да шектеулі тіршілік. Асық ойнап, доп қуу түсіңе де кірмейді. Әкем сұмдық еңбекқор, шешем одан өткен жанкешті. Өйтпегенде қайтеді? Қолхоздың бір отар қойы иеліктерінде. Әкем күндіз қой соңында жүреді, түнде қотандағы қойды күзетіп шығады. Қасқыр жас қозыларды ала қашады. Күшіктеріне жегізеді. Шешем мен әкем қойды кезектесіп күзетеді. Мен қой күзетуге жарамаймын. Қозы жаю міндетімде. Ұйқымның шала болатыны содан ғой. Қозыларынан бөлінген қойды атам өрістетіп жайып кетеді. Түсте қойды қосақтап сауады. Оған тағы жүгіреді апам. Сауған сүтін есепшіге өлшеп өткізеді. Сүттен сыр жасалынады. Оны бринзі дейді. Қосақтағы қой сауылып болғанша, қозыны жардың жигіне иіріп тұрамын. Енелерін қосақтан ағытқанда барып, бостандыққа жіберемін жас төлдерді. Сондағы олардың бір-бірімен табысқандағы бей-берекет маңырап, азан-қазан болғанына таң қалатын едім. Саулықтардың балажандығын, қозылардың ене-лерін шыдамсыздықпен іздегенін өзімше топшылап

баға беруге тырысамын. Әсіресе қозылардың жас балаша бақырып заржақтана маңырағаны бір түрлі жұмбақ боп көрінеді маған. Соны атамнан сұрағанымда, ол кісі маған оп-оңай түсіндіріп берді. Олардың маңы-рағаны бір-бірін іздегені екен. Дауыстары арқылы саулық төлін өзіне шақырады, қозы енесіне табысады.

Жалғыз мен емес, қойлы ауылдың балаларында дамылдық болмайды, Әсіресе мен сияқты қойшының баласында тыным жоқ. Апам тәтті-дәмдіні аузыма тосады-ау, бірақ одан не пайда? Жегенің желкеңнен шығады. Маған ешкім де қозы бақ, қой қайыр деп бұйырмайды. Өзім кірісіп кетемін. Ұйқысы қанбаған бала қунап ширамайды. Үлкендер де ұйқыға сүйенеді. Солақайлықтан соңғы бір кемшілігім- ұйқыға осалдығым. Сол әдетімді жақсы білетін апам мені ұйықтай тұрсын деп қозы табынын ертеңгілік өзі өрістетіп кетеді. Сондай бір тәтті ұйқыда жатқанымда, біреу мені түртіп отып: - Өй, бала, шешең қайда? - деп көрпемді жұлмалады. Бетінің ұқыр-шұқыр дағы бар, керттеш танау ежірек көз кісіні тани кеттім. Май жиатын агент. Оны тонаушыдан бетер жек көріп барамын. Апамның бір сиырдан жиған дәу қарын майы осы адамға бұйырғалы тұр. Есім кірейін дегені ме, үкіметтің тәртібін біліп қалғанмын. Қолхозшылар Ұлы көсем Сталиннің кеңшілігімен меншік бір бие, бір сиыр ұстайтын болған. Үкіметке сол үшін салық өтейді. Бір құлынды биеге сол кездегі ақшаның мөлшерімен төрт жүз сом салық төлейді. Бір сиырдың нәлөгі он келі сары май. Мен өзімше қиялдаймын, сиыр бұзауламай қысыр қалса не болады? Өткен жылы біздің сары сиыр қысыр қалып, апам ешкі сауып май салығын өйтіп-бүйтіп өтеген болатын. Биылғы жағдайымыз жаман емес. Сөйткенмен де апамның бейнеттеніп жиған дәу қарын майын қимай тұрмын.

- Бар, шешеңді жібер! - деп зекіді ол. - Өзің бір ұйқышы неме - екенсің.

Өрістегі шешеме бардым.

-Апа, майшы келді. - дедім жыламсырап.

- Кім екен ол?

- Беті шұрық-шұрық біреу.

- Е,Танау екен ғой, - деді апам кекесінмен. -Қадалған жерінен қан алмай қоймайтын көк сона ол бір.

Апам үйге кетті. Мен қозыларды қайырмаладым. Күннің ыстығынан мазасы кеткен төлдерді суға құлатып, көрпе көкке байыр-қалаттым да, үйге келдім.

Апам лыпып жүр. Қарындағы майды тортасынан айырып болған екен. Шапшаң қимылдайтын ол дәу шелек сұйық майды отыз летрлік ак бөкке қотарып шықты да, қақпағын нығарлай жауып: - Ала-рыңды алдың, кетпеймісің,- деді апам майшыға.

- Сен қатын, тәртіпті білмейді екенсің! - деді ол апама суық тесіліп. - Майды өлшетпегенің қалай?

- Егер он летрден бір жаламы кем болса, айыпқа тағы бір қарын май өңгертейін, - деді апам оны әжуалап. - Көкейіңді танып тұрмын. Менен бірер келі майды артық алмақшысың ғой. Осы әбүйіріңмен кете бер.

Майды өлшегенде бір келі артық шығып, ол апамнан оңбай ұтылды. Келесі күні майшы қайта келді. Жай келмепті, соры қайнапты. Онсыз да өңі тозыңқы нұсқынсыз адамның бет әлпеті әптер-тәптер боп сұрланып кетіпті. Кішірек шолақ мұрны қусырылып, қорасан дағының шұқыршағы омсырайып көзге айқын шалынады. Мұрнын балаша тартқыштағаны маған ерсі көрінді. Ойнақшыған көзінде от қалмапты. Осы кеше ғана кекірейіп апамды тәлкек қылған майшының бейшара жағдайға тап болғанын аяп тұрмын. Жазымға не шара? Ат үркіп бәктегі біраз майын төгіп алған ол елден жылу жинауға кіріскен. Апам маған қарады, мен апама қарадым. Ол кісінің қозы қарын майы бар еді, соны майшыға берсем қайтеді дегенін көзінен ұқтым да, басымды изедім. Апам маған: «Әкеңе айтып қойма.»-деп сыбырлады. «Қатын-балаңа обал болар, - деді ол майшыға кішірек қарын майды өлшемей беріп жатып. - Бірақ сенің құдай-тәубең аз. Алдымда не бар деп Жаратқанға сиынып жүрмеймісің? Танауыңды көтергіштей бермей».

Майшы түк айта алмады. Апам оны қайтып қажамады.

6

Уайым адамға серік, әсіресе балаға. Оны қайдан білесің дерсіңдер. Бастарыңа түспегенсін сөйдейсіңдер ғой. Оқу жылы, бірінші қыркүйек жақындаған сайын уайымым асқынып барады. Асқынғаны сол - қайғыратынды шығардым. Енді қайтейін, тағы да бөтен біреу-дің үйінде жатып оқуым керек. Артымнан келетін, тамақ әкелетін ешкімім жоқ. Әкем мен шешем қолхоздың қойын бағады. Малды тастап кете алмайды. Сонымен, айтып айтпай немене, төртінші сыныптың оқуына кірістім. Бұрын бір құлағы жоқ Зейнулла мұғалімнің үйінде жатып оқыған едім. Ол басқа жаққа ауысып кетті де, біздің ауылға жаңадан мұғалім келді. Ол кісінің бір қолы шолақ. Жүзі жылы, сөзі майда өзінің. Сау қолымен тақтаға түсірген жазуы мөрдей ап-айқын. Өзінің ептеген ақындығы бар. Кітапты үйіне көп жияды екен. Онымен қоса, алыстағы қой фермаларының орталығы Айшырақтағы қызылотаудан (ол жылдары кітапхана солай аталатын) мұғалімге арнайы кітап кеп тұрады екен. Мұғалім ол кітаптарды оқимын деген адамдарға таратады. Кітаптар оқылып

болған соң қызылотау меңгерушісі орнына жаңасын әкеліп тұрады. Кітап молшылығына кенелген менің ақындығым ояна бастады. Иса Байзақовтың поэмалар жинағын бас алмай оқимын. Біразын жаттап та алдым. Өлеңді оқы-ған сайын ақын болсам-ау деп армандаймын. Шатпақтап өлең құрастырамын. Мұғалімге көрсетуге батпаймын. Сөйтіп жүріп ұсталып қалдым. Мұғалімнің әйелі пісірген нан көбінесе күйік татып тұрады. Дайындаған кеспесі сұп-сұйық келеді. Соны өлең жолына түсірмеймін бе! «Наны күйік, көжесі сұйық. Қарным ашты, берекем қашты».

Мұғалім ұрыспады, арқамнан қақты. «Біздің қатын салақ қой»-дегені есімде. Көже сұйық қалпында қала берді. Нан ептеп жақсарды. Оның есесіне, менің ақындығыма тежеу түсті. Мұғалім «кәне, шығарған өлеңінді көрсетші» дей берген соң өлеңді жазбай қойдым. Ойша шығарып жаттап аламын. Онымды ол кісіге білдірмеймін. «Әлі саған ақын болу ерте, сабағыңды жақсы оқы одан да», - деп ол шабытымды тұсап тастады. - Сәкен Сейфуллин деген ақын болған. «Халық жауы» атанып ұсталып кетті. Аттырып тастаған дейді. Көсеміміз Сталинге қарсылық білдіріпті. Сталин жолдас ақындарды жек көрген. Өскенде ақын атанамын деп, қателесіп кетсең, Сәкеннің жолын құшарсың».

Қорқып кеттім бір түрлі боп. Көңілсіз тарта бердім. Ақын болудан күдерімді үзе бастадым. Мұғалімнің үйінде ұлы көсем Ленин мен Сталиннің портреті тұрады. Көсемдердің суретіне көзім түскенде өзімді жазықты сезініп, берекем қашады. Лениннің суреттегі бейнесі аса суық емес. Сталиннің сұсты түрінен жамандай қаймығамын. Сонда да өлеңге бүйрегім бұрып тұрады «Үстімде тон тоңбаймын, өскенде ақын болмаймын. Ұмыттың ба ботаңды, сағындым ғой апамды.» деп өлеңдетіп қоямын. Мұғалім естіп қалып: «Сағыныш - кісінің жүрегін жұмсартады», - деп мақұлдады. Сосын ептеп сағынышты өлеңге қоса бастадым.

Шығарған өлеңімді мұғалім ағайға көрсетіп едім: «Сен алдымен ұлы көсемдерді жырлауың керек. Оған шамаң келмейді. Жай жүр дедім ғой саған!» - деп құлағымнан бұрады

Жазда атаммен ілесіп запперменің үйіне барғанда патефоннан өлең тыңдағанмын. Соны сабақта «Айналайын Ұлы Сталин, халықтардың күні Сталин!» - деп тақпақтап едім, мұғалім маған бес қойды.

Сол жылдың қысы жұмсақ болды. Қысқы каникулда үйге барып қайттым. Атама мұғалім маған өлеңші болма деп айтты дедім.. «Ақындықты үкімет ұнатпайды. Керғайсаң өлең шығарғандардың талайы сотталып кетті. - деді ол түнеріп. - Мұғалімдікі жөн. Тек жүрсең, тоқ жүрсең».

Сонда да қайтпадым алған беттен. Табиғаттың төрт мезгіліне арнап «Қыс қатал атамдай, көктем апамдай.» деп шатпақтадым.

...Сабақ оқып отырғанбыз. Мұғалімді біреу шақырып, сыртқа шығып кетіп еді. Іле келген ол балаша жылап қоя берді. Кішірек көздерінен жас тамшылары пырт-пырт үзіледі.

- Біз бәріміз жетім қалдық, балалар! Көсеміміз Сталин жолдас-тан айрылдық. Сәбет халқының басына ауыр күн туды. Е-е-е-е, ендігі күніміз не болады?!

Бірден төртке дейінгі аралықта әр сыныпта оқитын оқушылар бұл хабарды анық қабылдай қойған жоқ.

- Жылаңдар! - деді мұғалім кемсеңдеп. - Мұнда жыламағанда қайда жылайсыңдар? Есіл арыстаным-ай! Данышпаным-ай! Көрегенім-ай!

Қайтерімді білмей отырмын. Мұғалімнің түр-әлпеті аянышты-ақ. Семіп қалған молақ қолы секек-секек етеді. Көзінің жасы мұншалықты мол болар ма, омырауын жуып барады.

- Жылаңдар, балалар, жылаңдар! - дейді ауық-ауық шегін тарта түсіп - Жетім қалғанда оқытып жеткізген сол сабазым еді-ау! Әке орнына әке болған қамқоршым-ай!

Менімен бір партада қатар отыратын бадырақ көз қара бала ал кеп өкірсін-ай! Бетін қос алақанымен көлегейлеп алған оның қулыққа басқанын біле қалдым. Төменгі сыныпта оқитын оқушылар да жылады. Әсіресе қыздар жағы. Менде әлі қозғалыс жоқ. Түсініксіз бірдеңе. Өлуі мүмкін емес ұлы көсемнің. Күнсізерге күн болған, жер жүзіне нұр болған кісі қалайша өле қалады?!

- Сен неге жыламай отырсың? - деді мұғалім маған зекіп-Өзің ақын болам деп жүрсің. Сен жыламай, кім жылайды?

Бетімді партаға бастым да, жай-жай жылай бастадым. Бұл нендей жылас? Өзіме де түсініксіз. Саусағымды көзіме апарым едім, болмашы дым білінді. Ұлы көсем өліп жер жүзі күңіреніп жатқанда жыламағаным өлім емес пе. Осылай деп өзімді күштесем де көзімнен жөнді жас шықпады.

7

Бесінші сыныпты жеті жылдық мектепте қой фермаларының орталығы Айшырақта жалғастырдым. Орталық мекен Атасу өзенінің жиегіне кішірек төбешікте орын тепкен. Оншақты үйлі бұйығы мекен маған қалашықтай көрінеді. Қыр басында дүкен тұрады. Мектеп пен интернат үйі шығыс жақ ойда. Интернатта артық-кемі жоқ қырық бала жатамыз. Әр бөлмеде төрт-бес баладан. Алысып

ойнағанда еденнен шаң көтеріліп кетеді. Кәресінмен жанатын жаяу шамның жарығымен сабаққа дайындаламыз. Шамның түтіні мұрнымызды тұтып қалады. Оның үстіне, жатын орнымыз салқын. Көмір мен қиға қол жетпейді. Пеш жас талмен жылынады. Қызу бермейді бөлмеге. Аяқта қонышы жасанды герзәбай етік. Пиманы қолы жеткендер киеді. Үстімізде мақталы көк күпәйке. Рабайсыз үлкен, қолқ-қолқ етіп іші-бауырыңды мұздатып тұрады. Балаға емес, үлкендерге арналған ғой. Киім жұқа, жататын орнымыз салқын. Тамақ әбі-тәбі. Көбінесе ашқұрсақ жүреміз. Нанға тоймаймыз. Ауылдары жақын балалардың жағдайы бізден анағұрлым ілгері. Үйлерінен қалта кеп тұрады. Қалтада кұрт пен ірімшік бар. Біздің ауыл қиян шетте. Сәлем-сауқат маған сараң кеп тұрады. Үш мезгіл тамақ ішеміз. Қол басындай нан береді. Соған қанағат етуің керек. Тоя жеу деген болмайды. Қарным ашқанда еріксіз өлеңге жүгінемін.

Қара көже, қара нан,

Біздер атиша жараған.

Кірмеді ғой түске де,

Ақ тоқаш пен таба нан.

Балалар «жаз, жаза түс» деп қолқалайды. Олардың тілегін орындаймын өзімше. «Итмұрын тереміз, күнімізді өстіп көреміз. Бізді осылай ұстаса, бір күні аштан өлеміз.» Осы айтқаным директорға жетіп, сұраққа іліндім. Соғыста әпесер болған ол қатал адам. Өзі маған нағашы боп келеді. Әбдікәрім Омаровтан біздер тұрмақ үлкен кіслер де қаймығады. Содан мені жамандай тергеді. Ұрсып-ұрсып алып: «Қарның ашса үйге кеп жүр, нан бергізейін» деді. Бірақ мен онда жоламадым. Сабаққа алдандым. Оқуға деген ынтамды жоғалт-қан емеспін. Қарнымның ашқанынан да сағыныш қиын бәрінен. Бұрындары апамды ғана ойдаушы едім. Үйдегі ақ мысық пен ақ күшік келеді көз алдыма. Апамның қолына ұстайтын ағаш ожауы, кепсері, қырғышы тұтқышы түседі есіме. Әкемнің қойға мінетін тістеуік күреңін бір көрсем-ау деймін. Сағыныштан өлесі боп жүрсем де, онымды достарыма байқатпаймын Олардың да жетіскені шамалы. Көздерінен байқалады іштеріндегі мұңы.

Мұғалімдер әр қилы. Бірі қатал, бірі жұмсақ. Интернат меңгерушісі Топаш деген мұғалім бар. Қырық баланы қойша қайыратын сол кісі. «Сен өзі қандай баласыңнан» келеді сөзі. Сыра ішіп алса тіптен үдетеді зекіндісін. Баламыз ғой, алыспай-жұлыспай жүре алмаймыз. Далада қармен атқыласып жүргенімізде, мені ұстап алып желкемнен түйіп қалғанда етпетімнен түстім. Аузынан бір жаман иіс шығады. Көзі шатынап өңменімнен өтіп барады. Ыза болдым да оған өлең шығардым.

*Топаш мас,
Көрсендер қаш.
Оңдырмайды, жүрегі тас.*

Балалардың да жағымпазы болады. Менің өлең шығарғанымды ол кісіге жеткізіп қойыпты. Тағы да сүмірейіп директордың алдына бардым. Бұл жолы директор маған аса қадалмады. «Мұғалімге қарсы келіп өлең шығарғаның-қылмыс. Мектептен шығып кетесің. Оқымай қалсаң, әкең тәрізді ғұмырың қойшылықпен өтеді» -деп ауырлатып айтты.

Осыдан кейін әлгі дөрекі мұғалімнен құтылды. Оның орнына тәрбиеші боп бір жас жігіт келді. Ол бізге жұмсақ болды. Өзімізбен бірге ойнайды. Күліп жүреді ылғи. Сосын оны сыйлайтын болдық.

Директордың алдына жиі барып тұрдым. «Сен жиенсің маған. Саған жаным ашиды. Өлеңді қой, таста біржолата. Қойшының баласысың, мал дәрігері болғаның жөн» деп майдалап, екінші гәрі өлең жазбаймын дегізіп маған колхат жазғызып алды. Өзі айтып отырды, мен жазып отырдым. Содан кейін тоқтаттым өлеңді. Оның есесіне кітапқа шұқшидым. Қызыл отауда кітап жеткілікті. Жаман әліме қарамай Абайды оқимын. «Көзімнің қарасы» деген өлеңін түгел жаттап алдым. Содан өлеңге тағы да құмарта бастадым. Ауылды аңсағанда аузымнан зар шығады.. Жүрегім сазып ауырған тәрізденеді. Ішім қаңырап бос қалған сияқтанады. Сөйтіп жүрген күндерде, біздің ауылда мал дәрігері боп істейтін Амантай келе қалды. Апам одан маған қалта беріп жіберіпті. Шешемнің сәлем-сауқаты қомақты боп шықты. Піскен ет, ірімшік пен сары май, таба нан, женіт, құрт-бәрі бәрін жырғадым Бірге жататын достарым да кенелді.

Амантай - маған бөле. Оның шешесі мен менің апам аплы-сіңілі. Қыздар бізден бөлек мектеппен жалғас бөлмеде тұрады. Өздері бар ма, шетінен сұлу. Маған солай көрінеді. Шашатары керемет бәрінен де, балтырын соғады. Директор түнімен ұйқы көрмей, қыздарды күзетіп шығады деп естіміз.

Амантай сол қыздардың бәріне ғашық. Өзінің ептеген ақындығы бар. Сүп-сүйкімді әдемі жігіт. Шашын артына қайырып тастаған. Қыздарды көргенде көзі жайнап кетеді. Әншілігі де жетерлік. «Өркендеуде тоғыз қыз, тоғызын да көргенбіз, ішіндегі ең сұлуы-Сафура мен Алма қыз! Атасуда тоғыз қыз, тоғызын да көргенбіз, ішіндегі ең сұлуы - Жібек пен Борсан қыз! Үлгіліде тоғыз қыз, тоғызын да көргенбіз. Ішіндегі ең сұлуы- Балкен және Гауһар қыз! Алғабаста тоғыз қыз, тоғызын да көргенбіз. Ішіндегі ең сұлуы - Шолпан және Мақпұз қыз!

Маған ол ауыр міндет жүктеп қойды. Қыздарға хат жеткізуім керек. Бұл - мен үшін өте қауіпті тапсырма. Директордан қорқатынымды айтқан едім: «Ол кісі менің туған нағашым болғанда, сенің шешеңмен немерелес. Екеуімізге де нағашы. Қазақ ғұрпында нағашылары жиеннің бетінен қақпайды» - деп қайрап салды. Содан кейін ширадым мен. Ол маған ақша беріп ынталандырып қойды. Ақшаға дүкеннен пірәнік, балық консербісін сатып жеп, аузым майланып қалды. Амантайдың хатын қыздарға жеткізе бастадым. Балкен деген қыз жігіттің хатын алмай қойды. Кейін Амантай сол қызға үйленді. Интернаттағы қыздардың ең әдемісі - Сафура. Оның сұлулығына менің тілім жетпейді. Ол кездері балалар мектеп есігін кешендеу ашады. Содан да еркек балалар ересек, қыздар шетінен ірік келеді. Сафура - ақұбаша бойшаң қыз. Шашы өкшесіне жетеді. Құлыққа басамын да, Амантайдың басқа бір қызға жазған хатын жасырып, Сафураға арнаған хатын жеткіземін. Оны бір түрлі жақсы көремін. Ол мені мүсіркеп: «Әй, шешек бері кел! - деп оңашалап қалтама құрт салады. Пірәнік береді. Тоқаш қыстырады қолыма. «Шірік-ай» деп ойлайтын едім сонда, менің туған ағам болып, мына сұлу қыз жеңгем болса ғой деп. Енді соның іреті келіп тұр. Амантай менің бөтенім бе? Сөйткен Сафура мен табыстаған бөлемнің хатын жыртып - жыртып тастағаны бар емес пе! Онда да түгін қоймай майдалып жіберді. Ызам келді де, оған бүйтіп өлең шығардым. «Обалын тартасың, жігітті жасқама. Байға ти одан да, оқуды таста да».

Сафура маған жаман өкпеледі. Бұрынғыдай емес, қолы жазылмайтын болды. Апамның жіберген қалтасы босап қалған. Қыс айы ғой, кешкілік ауқатты ерте ішіп аламыз. Су татыған дәмсіз ботқаға, өлшеп беретін қол басындай ғана нанға жұбанамыз. Тұрағымыз салқын. Бой тоңазығанда әлгіндегі ауыз жылытқан болмашы қоректің қайда кеткенін білмей қаласың. Тамақ ішпегендей қоңылтақсып отырғаның аяғыңды тыпырлатып. Аяқ тоңғандағы әрекет қой. Үй тапсырмасын орындап болған соң, екеу ара дойбы ойнаймыз. Жаяу шамның қоңырсық исі танауды жыбырлатып берекеңді кетіреді. Дойбыны ойнай-ойнай жалыққан соң, «соқыр теке» ойнай бастаймыз. Еденнің шаңы көтеріліп кетеді. Оны елең қылатын біз жоқ. Ойынға елігіп алған бізді есік тықыры елең еткізі. «Аш есікті!» - деді кәдімгі директор. Біреуіміз барып есік аштық. Еденнен көтерілген шаңнан директор көзге алың-бұлың шалынады.

- Мыналарың не? - деді ол кісі жыларман болып. - Тәрбиесіз өскен өңшең, күшіктер-ай! Үйлерінде де өстисіңдер ме? - Директордың сұсты суық жүзі айқындала бастады. - Бірің де қалмайсың! Шығасыңдар интернеттан!

Ішімнен ойлап қоямын. Мені шығарып жіберсе екен деп.

Ойыннан тыйлдық сол күннен басап. Есік тықыр етсе, директор кеп тұрма деп зәреміз кетеді. Бір жақсысы, Топаш тәрбишіден құтылды. «Сен өзі қандай баласың?» деген зекіндісін іздейді екенсің. Оның ілігін балалар маған жапсырады. Сенің ақындығыңның арқасы дейді. Енді олар мені директорға айдап салды. Өлең шығар оған дейді. Жиенсің сен ол кісіге, түк те қылмайды саған деп еліктіреді. Бәрі бірігіп дүкеннен кәнсербі, тоқаш сатып әкеп, өлеңің сәтті шықса мына әкелгенімізді бір өзің жейсің дейді. Бір жазамын, бір өшіремін. Сабақта отырып та ойша ұйқастырамын. Өлең шықпай қойды. Балалардың да күшікеші болады. Директор қартаға құмар, соны келтір дейді. Интернаттағы қыздарды қорыймын деп жігіттердің төмпешіне іліккенін жаз деп нұсқайды. «Директор біздің қарта ойнайды, интарнаттың балалары нанға тоймайды» деймін де өшіремін. Шындығында біз аш құрсақпыз. Бізбен бір бөлмеде жататын Сәлімжан деген бала бар. Ауылы жақын оның. Үйінен жиі-жиі тамақ келіп тұрады. Бізге татырмайды. Өзінің кішіректеу көк жәшігі бар. Жәшік құлыптаулы. Әлгі досымыз оңашаланып жеп-жеп алады шешесінің сәлемдемесін. Менен басқа балалар да қалтасыз емес. Қалта түбінде ең құрығанда құрттың ұнтағы, ірімшіктің қиқымы қалады. Соған алданады. Маған келген қалта сауыла-сауыла шандыр боп қалған кәрі сиырдың емшегіндей боп-бос. Сол бос қалта маған дәтке қуат. Ауылды аңсап, әке-шешемді сағынғанда, қалтаны ұзақ-ұзақ иіскеймін. Сонда сағыныштан да бұрып, өзегімің талғаны ептеп саябырсып тынышталамын.

Шам сөнген. Тыныштық алып жатқанбыз. Ұйқым келмейді. Шегім шұрылдап, ішім ұлып барады. Сәлімжанның жәшігіне түссем қайтеді деп ойлаймын. Кенет құлағыма бір тықыр шалынды. Әдиялымды басымнан серпіп жіберіп, тың тындадым. Сәлімжан екен күйсеп отырған.

- Маған да татырсаңшы, - дедім жалынышты үнмен. - Ешкімге айтпаймын. Қарным ашып жатыр.

Одан жауап болмады. Бірдеңені қытырлатқаны көрпе астынан құмығып шығады. Ертеңінде көрген-баққанымды достарыма айттым. Олар директорға өлең шығара алмағанының айыбын Сәлімжанмен өте деп нұсқау берді.

«Сәлімжан біздің сараң ғой, жәшігімді бұзар деп ұйқы көрмей алаң ғой» деп шұбырттым. Балалар шығарған өлеңің нашар деп маған арнағандарын татырмай қойды. Сосын амал жоқ, шираттым өлеңді. «Сәлімжан-ай, Сәлімжан, екі алып қағынған, жешіктегісін ұрлап жеп, тұмсығы майға малынған.»

Балалар дуылдасты. Нағыз ақынсың деп көтермеледі. Олар уделерінде тұрып маған сақтағандарын алдыма қойды. Бөліп жеп бір кенелдік. Көп кешікпей шығайбай досымыз басқа бөлмеге ауысты. Біз одан құтылғанымызға қуандық.

Біздің жаққа ауданнан дөй бастықтар кеп тұрады. Интернатты көріп балалардың жағдайын тексереді.

- Тамақтарың тоқ па?

-Тоқ

- Бөлме жылы ма?

- Жылы.

Осы сарындас сұрақ-жауаппен тынамыз. Бір жолы нағыз дөкейдің өзі келді. Дәу кісіні ересек балалар жақсы біледі екен. Ұлы Отан Соғысына қатысып, фашистердің дәдесін берген. Дөй бастық өзі. Ауданның мықтысы, үштің бірі. Аты-жөнін балалар жатқа соғады «Дүйсенбеков Кәмали деген осы кісі» деп бір-бірін түрткілейді. Әлгі дәу адам маған жақындады.

- Кімнің баласысың?

- Әбілдин Кәріптің.

- Ә-ә, Атасу қолхозының атақты шопаны ғой, - деп бетіме үңілді. - Ауылыңа барып тұрамысың?

- Қашық. - дедім бір түрлі мұңайып.

- Әке-шешенді сағынады екенсің ғой.

Ол кісінің жылы сөзі көзіме жас келтірді.

- Бұл өзі ақын. Ептеп өлең шығарады, - деді тәрбиеші мұғалім.

- Онда жөн, - деді үлкен кісі, - Жүр менімен. одгон бастықтың үйінен саған шамның пияласын бергізейін. Ақындар өлеңді көбінесе түнде жазады. Сабақ оқып, өлең шығарғаныңда бөлменің жарық болғаны дұрыс.

Ойда жоқта, мықты кісінің назарына ілігіп, шам пияласына ие болғаным көңілімді бір серпілтті. Тентектердің түртпегінен құтылып, мұғалімдердің назарына ілігіп, еңсем көтерілейін деді. Бірақ шам пияласы бөлмедегі балалардың тыныштығын кетірді. Оны біз тығып ұстайтын болдық. Басқа бөлмедегілер пияла шам жаққанымызды көре алмай, әлім жеттікке басты. Күндіз пияланы тығып тастаймыз. Түнде де сақтанып, есіктің күршегін салып отырамыз. Сонда да есебін табады аңдығандар Есерсоқтары кимселеп кеп тартып әкетеді. Сөйтіп жүргенде пияланы сындырып тындық.

Сынған пияланы жоқтайтындай шама да жоқ менде. Ауыл алыс. Күзгі каникулда үйге жете алмадым. Бәрінен де қысқы демалыса интернатта қалып қойғаным ауыр соқты. Мен тәрізді ауылдары шалғайдағы жеті-сегіз бала қой соңына ере алмай қалған көпей

тоқтыдай бүрсеңдеп жүргеніміз өлесі боп. Бір бөлмеге сығылысып жатамыз. Пешті өзіміз жағамыз. Жас тал тұтанбайды. Пықсып жатып алады. Сосын далбастаймыз өзімізше. Басқа бөлмедегі матрас, әдиялдарды әкеп соны қалыңдата жамылып түнді өткереміз бірдеңе қылып. Өзге балалардың не ойлайтынын білмеймін. Көкейімді әкем мен шешем теседі де жүреді. Түсімнен шықпайды. Бір жолы сұмдықтай қорқынышты түс кердім. Апам өліп қап, қабірін құшақтап жылап жатырмын. Балаларға айта алмадым.. Содан қыс бойында қос үрей боп жүрдім де қойдым. Ауылдан хабар жоқ. Сосын қиналамын кәдімгідей. Кейінгі кездері көзімнен жас шықпайтынды шығарды. Көрген түсім есіме түскенде, апам өліп қалмаса екен деп кемсеңдеймін. Сонымен тынамын да, әкемді жазғырамын. «Жалғыз балаңа қарамай, бес жүз қойға баламай, не қып жүрсің әкежан, бір келуге жарамай» - деп шұбыртамын өлеңді. Көктемгі каникулде атам келді ат сабылтып. Оған қабағымды ашпадым. Апамның аман-дығын сұрасам: «Жылауық шешеңе тартып, сен де көзіңнің сора-сын ағызып тұрмысың?» - деп өзімді жазғырды.

8

Бесінші сыныпты аяқтап ауылға қайттым. Апам ұзындата жылады-ай кеп. Мен намысқа тырысып көзімді жұмып алдым. Әкемнен жасқандым. Апам байғұс барып-барып зорға тоқтады. Мен оның жұпар исін кұныға искеп, үнсіз езілдім. Апамның омырауынан не түрлі иіс шалқып, тіке балбыратып жіберді. Тағам түрлері қымыз бен ашымақтың, құрт пен ірімшіктің тәбет ашар қышқылтымымен қосарланған оның өзіме тән жұпар ісіне елтідім. Емшегіне ернімді жұғыстырғанда, таңдайыма уыз дәмі білінді. Әкемнің құшағы да ыстық көрінді. Атамнан даланың ісі аңқып, шөптердің сан түрі, оның ішінде жусанның қышқылтымы танауымды жыбырлатып жіберді.

Бес-он күн бой жазған соң, шешемді аяп қозышылыққа кірісіп кеттім. Атамның көмекші қойшысы болыпты. Қыста, көктемгі төл төгінінде қолғабыс берген. Жазға қарай ол шөпші ауылға барып қосылады. Біздің үй жайлауда жаз бойы жеке отырады. Сол себептен де мен тәрізді қойшының балалары жазғы каникулда қозышылықты міндетіне алады.

Фермада түйе бар. Қойшыларға екі-үшеуден таратып берген. Біздің бағымда, қара інген мен оның тайлағы бар. Інген боталаған. Сүп-сүйкімді ақ ботаны өлеңге қосамын. «Әй, ақ бота, ақ бота. Тыныш қана жат бота, қозыларға тиіспе, жолай көрме итке», Балаң-дығы ғой, итті барып иіскеймін деп, танауын жырғызып алыпты. Боз

тайлақ тіптен сүйкімді. Екі өркеші тіп-тік, түйе санатына қосылып қалыпты. Үйретіп мінейін деп едім, атам қабағын түйді. Неге өйткенін айт-пайды. Өзіміздің биенің қара тайын үйретіп алғанмын. Соны қозыға мінемін. Малға деген аяушылығымды тілмен айтып жеткізе алмаймын. Қара таймен шапқылау тұрмақ, желмеймін де. аяңдатып жүремін. Сол әдетімді байқаған атам «Осы неме ынжық болады-ау!» - деп менің босандығымды жақтырмайды. Әкемнің күреңі бар. Айтулы тістеуік күрең шапқанда алдына қара салмайды. Жүйріктігі әлемет, атам онымен қыста қасқыр соғады. Аттың шалымды екенінен хабардар болса керек. Ауданнан кеп жүретін уәкіл атама қолқа салды. Ат айырбастайық дейді. Заппермемен келістім деп келген сайын атамның мазасын алады. Әлгі бір ақуды атып, атамнан таяқ жеген ұзын тұра уәкілдей емес, мына кісі майда. Сөзінің мәтелі « нан жауғырдан» келеді. Атам оны өз атымен атамай Нанжауғыр дейді. Бұрынғы ферма бастық Ошан көкем сотталып кеткен. Сталин өлетін жылдың қысында. Ол кісінің орнына тұрған запперме жұмсақ кісі. Ат айырбастауды атамның өзіне ысырып тастапты.

- Әй, болмадың-ау, Нанжауғырым! Айтсам иланбайсың. Мейлі

Өз обалың өзіңе. - Атам қымыз ішіп отырған уәкілге шегір көзін ежірейтті. - Дәдеңді аласың әлі!

Аю емес ат шығар оныңыз? - деді уәкіл кейістеніп. - Мен

анау-мынау ат мінбеймін. Бір ауданның бас зоотехнигі ит мініп ирек қамшылай қоймас. Кербесті сіздің қолайыңызға келіп-ақ тұр. Ұтылмайсыз.

Атам уәкілге шарт қойды.

- Кеткеніңше міне тұр. Алда-жалда менің айтқаным расқа шықса, атың өзіңе қайтады.

Арада оншақты күн өткенде, уәкіл кеп аттан түсіп жатты. Қабағы жабылып кетіпті. Күрең аттың да көзінде ашу тұр. Ауыздығын қарш-қарш шайнай түседі. Түгі жылтырап тұрушы еді. Жүні жығылып жүдеп қалыпты. Атамды көргенде оқыранып жіберді.

- Е-е, жарықтығым-ай,сазайыңды тартыпсың-ау! Менен басқа сен кімге жұғыса аласың? - деп атам күреңнің жалынан сипады.

«Нан жауғыр» уәкіл апама мұңын шақты

- Мұндай да мал болады екен-ау?! Қасқырдан да өткен аю дерсің өзін. Екі иығымды алып тастады. Қабағымды жарып... түгімді қоймады.

- Саған сол керек, Нанжауғырым! - деді атам мырс-мырс күліп. -

Күрең ат екеумізді әуелі құдай, сосын қыршаңқы әдетіміз сақтайды.

Адам тұрмақ малдың да мінездісі жақсы.

Уәкіл жер болды. Өз атына қолы зорға жеткен оны аяп тұрмын. Күреңнің тісі батып кеткен шекесі тыртық боп қалса, не болғаны?! Атамнан көретін шығар? Күреңкейге мен әсте таянбаймын. «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме» деп атам тіке құлағыма құйып тастаған.

Қозышымын кәттабай. Ұйқым бір қанбайды. Қозы бөлісуге зорға тұрамын. Таңғы ұйқымды қимаймын. Шарбаққа қамалған қойлар қозыларын ауылда қалдырғысы келмей маңырағанда, төңірек азан-қазан боп кетеді. Марқа қозылар шарбақтың арасынан зып бергенде, тазының күшігінше шап етемін де. қозыны шарбақтың ішіне топ еткізіп тастап жіберемін. Қозыдан бөлінген саулықтарды атам күн шығар- шықпастан өргізіп кетеді. Апам бас шопанның көзі тая бере, енесінен бөліп алынған қозыларды шарбақтан шығармай мені ұйықтатып алады. Шешем екеуіміздің бұл амалымызды әкем біліп қалып, төбемізге қамшы үйірді. Ол кісінікі жөн. Қозы өрістеп жайылса ет алып семіреді, құйрығына май жияды. Күзде марқаларды енсінен бөлгенде, қолхоз орталығынан келген бастықтар қозының салмағын арттырып семірткені үшін бас шопанға алғыс жариялайды екен.

Шешем байғұс мені аяп, қозыларды отынан қалдырғысы келмей, көбінесе өзі жайып кетеді. Мені ұйықтай тұрсын дегені ғой. Өз әлімше намысқоймын. Шешеме қозы бақтырғанды ар көремін. Ұйқы-ны дұшпан дейді ғой үлкен кісілер. Тәтті ұйқының шырмауы-на түсіп қалатыным бар. Сондай бір ұйқыдан ояна келсем, бреу кеп тұр.

- Әй бұл не жатыс? - деді бадырақ көз қара бала үстіме төніп кеп. - Ұйқыдан басқа білерің жоқ. Маубассың ғой өзің бір!

- Сен ше? - дедім тұрып жатып. - Уәкілмісің елді тексеретін?

- Сөзді қой да айран әкел! - деді ол қисық мұрынын тыржытып. - Нандарың бар ма?

Қитығып тұрмын. Оған шамам келмейтін тәрізді, жұдырығы жуан екен. Әлімжеттікке басып жіберуі кәдік. Төбелесқор деп естігенмін. Бұлар колхоз орталығынан биыл көктемде көшіп келген. Әкесі өгіз мәшинемен шөп шабады.

Қисық мұрын қара баланың көзі ойнақши бастады.

- Шешең қайда?

- Қозы жәйіп жүр.

- Онда екеуіміз асық ойнайық,-деді ол мұрнын қисайта тартып. - Кәне, айран әкел, нан әкел. Наға жағып жейтін май тап.

Үйге үлкен келсін, кіші келсін төрге шығарып алдына ас қоюды апам еш уақытта бұлжытпайды. Соған сидырдым да, қисық мұрын баланың айтқанын орындадым.

- Танауыңа не болған? - дедім оны қыжыртып. - Мұрның бір жағыңа қарай қисайып кетіпті.

- Сенің де мұрның жетісіп тұрған жоқ,-деді ол көзін өңменімнен өткізе тесірейіп. - Бұзау бас, ит тұмсықтың нағыз өзі екенсің.

Тілі мұндай ащы болар ма! Ызам келді оған. Асық ойнаудан тартынып едім, ол тағы сұқты тілін.

- Немене қызбысың?

Бір дорба асығым бар еді. Лажсыздан кірістім ойынға.

- Е-е, солақай екенсің ғой! - деді ол көзі шатынап. - Ұтылып қалсаң жылап жүрме.

- Жыламаймын! - дедім өзімді жігерлендіріп. - Әділ ойнайық.

Бірақ ол қарау боп шықты барып тұрған. Болмашыға дауласа кетеді. Менің сақам кенейге бірден тие қоймайды. Солақайлықтың салдары ғой. Қисық мұрынның мергендігі әлемет екен. Көздегенін ұшырып түсіреді. Жай тұрғанда да шатынап тұратын көзі асыққа кіріскенде, ойнақшып кетті Елушақты асығымның бірін қалдырмай ұтып алды да, өгізбен желдіртіп ұзай берді Қорланып-ақ тұрмын. Көзімнің жасын зорға тыйдым. Апам ұтылғанымды кешірет. Атама не деймін?! Әкемде қаталдық бар, ол мені әр кез сынап-мінеп жүреді. Босаң болбырлығымды кешірмейді. Асығымды ұтқыздым десем, тіке қамшының астына алуы кәдік. Шешен тәрізді жылауық болма деп қайрайды әр кез. Айтқанын орындай қоймасаң, қолыңдағы қамшысы ширатылып қоя береді.

Мәңгіріп тұрмын бір түрлі. Асықта тұрған не бар деймін өзімді жұбатып. Ойыннан ұтылғанымды кімнен көремін?

Күн сәскеге барып қалыпты. Апам қозыларды ауылға беттетіп келеді. Ыстықта төл жөндеп жайылмайды. Суға құлағаны жөн. Ойыннан ұтылғанымнан да бұрын, шешеме қозы бақтырып қойғанға ұялып-ақ тұрмын.

Ойым бөлінді. Үй көлеңкесінде жатқан төрт көз ала төбет үріп-үріп жіберді. Еріншектеген сараң үрісінде бейбіт сыңай байқалады. Қызықты қара! Әлгінде мені ұйпап кеткен тонаушы өгізін өңкендетіп бірдеңеден қашып келеді. Артынан бір қара көрінді. Әлгі қара тым зор.

- Ойбай, бура! - деді ол өгізден сырғып түсіп. - Кір үйге, көзіне көрінбейік.

- Кірмейсің! - дедім кеудесінен итеріп. - Асығымды қайтар.

Ол иығына асынған дорбашаны сылқ еткізіп алдыма тастай берді.

- Бекер ұттым сені!? - деді жалынышпен. - Киен бар екен.

Әлгінде ғана қабаған итше дүрдиген оның дәл қазіргі нұсқыны сүтке тиген ұры күшіктен аумай қалған еді.

- Өгізді әкемнен сұрамай мініп кеттім едім, - деп күмілжіді ол, Бураға кезігіп қап...

Атақты сары бураны біздің ауылда білмейтін жан жоқ. Қысқа қарай құтырады, жазда жуасиды. Соның өзінде адамға ұмтылатып әдеті бар. Бура біздің түйелерге барып қосылды.

Ферма меңгерушісі оны осында жүре берсін деп атама міндеттеп қойды Мен бураны жақсы көріп кеттім. Жолы құтты екен өзінің. Бар асығымды ұтып алған қисық мұрынды алдыма қайтарып әкеп мөлтендеткені есімнен кетер емес. Бураның ол жақсылығын қалай өтесем екен деп өзімше толғанамын. Әкем оны бірер мәрте қойға мінді. Запперме атама бураны семіртіп жұмсаймыз деп ескертті. Сарыбура бізге мінез көрсетпеді. Қара іңгенмен ынтымағы жарасып, өрісте бейбіт жайылып жүреді

Қозы бағуға төселіп алдым. Есесіне ұйқыға беріспей ширап алдым. Көп кешікпей қозы қырқымы басталды. Ферма бастық балаларды қырқымға жинады, ішінде мен де бармын. Нендей іске болмасын беймделгіш әдет менде басым. Қайшымен қозы қырқуды тез меңгердім. Бәсекеге жаным құмар. Қалайда озып шығуым керек. Манамбай қойшының баласы бұйрабас Қайныкеш алдына жан салмайды. Тәмпіш танау Тілеудің де қолы жүргіш. Мен ол екеуінен бірер қозыны кем қырқамын. Кейде озып шығамын. Бой жетіп қалған қыздар да бір-бірімен жарысады. Үлкен кісілер бізді қолдап көтермелейді. Шөпші ауылдан қозы қырқымына асық атқыш қисық мұрын кеп қосылды қатарымызға. Қырықтыққа ебі жоқ өзінің. Әдейі шабанситын сияқты. Бір қозыны сүт пісірім қырқады. Сонда оның мұрны шуылдап кетеді. «Мұрны шуылдайды, қолы зорға қимылдайды» деп тиісемін оған. Ол менімен төбелеспекші болды. Қайныкеш мен жағына шығып, дымы құрыды оның. Соған арқаланып өлеңді үдеттім. «Шуылдақ мұрын, жұмысқа жоқ қырың. Бір қозыны бір күн қырқасың, ұят болды бұның»

Қозы қырқымын мерзімінен бұрын аяқтағанымыз үшін ферме бастық бізге сыйлық үлестірді. Екі-үшеуден қара қарындаш алдық. Қарындаш - екінің бірінің қолына тие бермейді Біз бұған тай мінгендей қуандық

9

Бір мың тоғыз жүз елу төртінші жылдың оқу жылы. Тілеу аудан орталығында жалғастырды оқуын. Әпкесінің үйінде жатып оқиды. Қайныкеш екеуміз Айшырақты бетке алдық. Қисық мұрын Аужан ауылда қалды. Қайныкеш менен бір сынып жоғары оқиды. Жұбымыз жазылмай бірге жүреміз. Тал арасынан итмұрын теруге барамыз.

Өзіміз қатарлы балалар да жүреді ілесіп. Дүкенге анда-анда тәтті тоқаш түседі. Шақпақ қант сатып жейміз. Қанытты қытырлатып әрі-бері жегенде, аузың көбіктеніп таңдайыңа сабын дәмі білінеді. Құсқың келеді бір түрлі. Сондай көңілсіз сәтте сағынышқа берілесің, ауылды ойлайсың. Бір-бірімізбен мұңдасамыз.

- Сен кімді сағынасың? - деймін Қайныкешке.

- Тәтемді, - дейді ол мұңайып. - Басының сақинасы бар. Сен кімді сағынасың?

- Апамды, - деймін көзіме іркілген жасты зорға тежеп. - Сағыныш деген не өзі? Маза бермейді.

- Оның дауасы бар, - дейді Шектібаев Қанат деген бала, - Шылым тартқанда сағынышың сап басылады.

- Директор біліп қойса интернаттан шығарып жібереді, - дейді менімен бір сыныпта оқитын Мүсінов Әукен кішірек танауын тартқыштай түсіп.

- Шығарғаны жақсы болар еді, - дейді сыныптасым Қозыбақов Тілеш.

- Оның несі жақсы? - Қайныкеш үлкен адамша маңызданды. - Оқымай қалсаң қой бағасың.

Адам бүлінейін десе оңай екен. Қанаттың «Сағынышың шылым шексең басылады» дегеніне елігіп шылым тартуға дайындық жасадым. Шылымға әуес балалардан шылым түтінін ішке соруды үйрене бастадым. Бірте-бірте әуестігім қозып, ойымды жүзеге асыруға мықтап кірістім. Алдымен дүкеннен бір қорап махорқа сатып алып балаларға көрсетпей төсектің арасына жасырдым. Шылымның зиянды екенін білсем де, сағыныш пен мұға тосқауыл дегенге еліге түстім. Сөйткенмен де менде бір жүркіну бар. Өзімді қылмыс жасайтындай сезініп, берекем қашты. Мұғалімдердің сыншыл назарынан тайсаламын. Әсіресе директордан қатты жасқанамын. Бірді-екілі балалар шылымды ұрлап тартады. Соның өзінде олардың көзінде үрей тұрады. Саусақтары сарғайып кетеді. Шылым тартатындар шетінен ілмуген арық келеді. Өздерімен өздері болып бөлектеніп жүреді.

Күздің бұлыңғыр күндерінің бірі еді. Күн демалыс болатын. Ересек балалар өзеннен тал қиюға кетті де, мен интернатта кезекшілікте қалдым. Тірі жан жоқ мені көріп тұрған, бөлмеге тығылып алып шылым орауға кірістім. Сыртқа шықтым да қалың қарағанды бетке алдым. Қараған мені сырт көзден жасырды. Етпеттеп жатқан бойда ащы түтінді құныға сорғыштадым. Сорған сайын көңілімде бір тыншу сезім пайда болып, көз алдым тұмандана берді. Ішімді кеулеген мұңнан, жүрегімді жемірген сағыныштан сәтте сейіліп, арқа-басым

кеңіп сала берді. Бірақ босаңсыған рахат сәт көпке бармады. Әлгіндегі тұмантық қоюлана берді де, жер дүние төңкеріліп түскендей боп, есім ауып бара жатты. Ө-өзіме келгенде барып, лоқсыдым-ай келіп. Шылым шегуімнің алды-арты осы болды. Ашуылымға елтіп масқара болғанымды достарыма сездірмедім.

Бірінші тоқсанды аяқтап, бір апталық демалысқа шықтық. Атпеп салып ұрып атам келді. Артына міңгестіріп алып ауылға тартты. Тістеуік күреңнің жүрісі жәйлі, алды желіп, арты аяндап отырады. Ауыздығын қарш-қарш шайнап басын шұлғып тастап бүлкектегенде, жер танабын суырады. Көзінде уыт бар өзінің, ашулы тәрізді. Мені ауырлап келед-ау деп ойлап қоямын. Соны атама айтайын десем, оның да, атамды айтам, қабағы қалыңдап алған. Кішірек шегір көзінен уайым байқалады.

Орта жолдан аса бергенде қапалақтап қар жауды. Іле жел тұрып, төңірек ұйқы-тұйқы болып кетті. Атамда үн жоқ. Мені уайым жеңді. Боран соғып адасып кетпейміз бе?!

- Ауыл қайда отыр? - дедім атамның құлағына аузымды жұғыстырып.

- Атасу өзенінің бойында күзектеміз, - деді ол ашық үнмен. - Биыл Қаратөбені қыстаймыз.

- Сарықұлжаны, Досабайдың талды көңін кім қыстайды?

- Оған өзіміздің Жөғбай қойшыны жіберді. Бір қыс қыстап шық деп.

- Неге өйттіңдер?

- Сен үшін ғой. Демалыста үйге келіп тұрсын деп.

- Жөкең іренжімей ме?

- Оның баласы әлі жас, оқу жасына іліккен жоқ.

Атамның маған деген қамқорлығына ішім жылыды. Апам шығар-ау осының бәрін ойластырған деп қоямын. Ауылға да кеп жеттік. Апам қой бағып жүр екен. Мені бауырына басып сиырша азынап-азынап алды. Күн кешке қарай суытты. Жапалақтап қар жауа бастады. Маңайдағы тау биіктері қабағын қалыңдатып алыпты. Қыстың белгісін жақтырмай тұрған сыңайлы. Менің де көңіл күйім онша болмай қалды. Апамды аядым, бейнеттен көз ашпайды байғұс. Не деген жаны сірі адам?

- Көмекші қойшы кім? - деп сұрадым атамнан.

- Өзіміздің Кемал ғой. Қыстауға көшіп барған. Үй-қораны бүтін-деп қысқа даярлық жасап жатыр.

- Түйелер қайда?

- Жайылыста жүрген шығар.

Ақ бота аман ба

- Қасқыр жеп қойған.

Жүрегім зырк ете қалды.

- Неге олай болған?!

- Қасқыр қалың, - деді атам менен жәрдем күткендей боп. - Күндіздің өзінде көріне шабады малға. Түн баласында ұйқы жоқ шешең екеуімізде.

- Сарыбура бар ма?

- Бар ғой.

- Оны қайтесіңдер?

- Сендерге сойып бермекші. Қолхоздың бастығы солай ұйғарды. Өткен жолы мектеп директоры кеп кетті осында. Сіз ұстай тұрыңыз деп маған тапсырды бураны. Жақсы оңалды өзі, сендерге соғым-дыққа жарап жатыр.

Жүрегім шімірігіп сала берді.. «Егер бар ғой бураны интернатқа деп сойса, етін жемеспін-ау» деп түйілдім іштей.

Күн шешілмей тұр. Түйелер келді маң-маң басып. Сарыбураның өркеші сәл көтеріліпті. Боз тайлақ тырсыып семіріп алыпты. Қос өркеші едірейіп тұр. Шудасы төгіліп тізесіне барып қалыпты. Желмен желбірегенде тіптен ұзарып көрінеді. Тығыз өскен бой жүні қап-қалың, қос өркешінің аралығы жүнмен тұтасып кеткен. Тайлақ мені елемеді, ұмытып қалған-ау шамасы. Сарыбура суық та сұсты қалпынан өзгермеген, айналаға марғау қалыпта паңсына қарайды. Өзінің көп кешікпей пышаққа ілінетінін қайдан білсін. Сары іңген тіптен мұңлы көрінді көзіме. Ботасынан күдер үзген жануар тайлағына бейімделіп алыпты. Боз тайлаққа тұмсығын төсей түседі.

Мені иіскеп мауқын басуға апамда мұрша жоқ. Қазан көтеріп тамақ істеудің қамымен жанталасып жатыр. Суға тиіп жасаңсыған жам отын жөндеп жанбай пықси береді. Іргені шыммен көміп тастаған соң ба, киіз үйге сырттағы ызғар кіре қойған жоқ. Атам мені ішікке орап алдына алып отырды.

Иттер үре бастады. Ықтырмаға қамалған қойлар үздік-создық маңырап мазаны алды. Жатын орны құрғақ болмағанға жасаған қар-сылығы шығар.

- Қыстауға көшпейсіңдер ме? - дедім атама. - Қойлар тоңып тұр ғой.

Атам төбемнен искеп қояды.

- Оқуың қалай, балам? - деді әлден уақытта, - Әлі сол ақын боламынмен жүрмісің?

- Иә, ата! - дедім мақтанышпен. - Абайдың өлеңдерін жатқа білемін

- Кәне айта қойшы.

Зуылдатаып ала жөнелдім.

- Баппен айт, - деді атам..

- Қараша желтоқсан мен сол бір екі ай,

Қыстың басы бір ерте, біреуі жай.

Ерте барсам жерімді жеп қоям деп,

Ықтырмамен күзеуде отырар бай.

Атам қарқ боп күлді.

- Неге күлдің?-дедім қиықтанып.-Өлеңі нашар ма ақынның?

- Біздің тұрмысқа келеді екен, - деп жайып шуды. - Қазақтың сәні-дала, байлығы - мал.

- Біз бай емеспіз ғой, - дедім наразы пішінде, - Сенің баққан қойың өкіметтігі емес пе?

- Байлық малмен, дүниемен өлшенбейді.

- Енді немен өлшенеді?

- Адамгершілікпен, өнер-біліммен

- Түсінбеймін?!

- Өскенде түсінесің бәріне.

Бұйығып жақсы ұйықтадым. Ертеңгілік далаға шықсам, жер-дүние аппақ. Аспанда аудан-аудан болып бұлт түйдегі жөңкіліп барады. Жел бәсеңсіпті, бірақ ызғары әлемет. Апам үстіме тері тон кигізіп қойды. Түйелер жайылысқа кетіпті.

- Қасқыр шыдататын емес, түнімен қой күзетіп шықтым. - деді апам маған тамақ жылытып жатып. - Бір қорқау қасқыр бар. Алапат бір пәле. Иттерді мәу демейді

- Ақ ботаны жеген сол ма?

- Сол жалмауыз. Дәнігіп алып осы маңнан кетер емес. Манамбай қойшының қасқыр алатын тазысын да жарып кетті. Көршілес ауыл-дарға да соқтығады. Біреудің тайлағын тал тұсте бәршектеп тастаған деп естідік. Әкең қисық қой сенің. Өз айтқаны болмаса, ешкімді тыңдамайды. Қыстауға көшейік десем, мал семіре түссін дейді

Апамды аяғаннан басқа қолымнан не келеді. Атам қызық!. Малдың жағдайы деп жандарын қинай беруге бола ма? Қой қамалған ықтырма эншейін айтарға екен. Шарбақтың әр тұсына құрым киіз, ши мен ескі-құсқы киімдерді тұтып тастаған.

Күн қабағы жазылар емес. Сұп-сұр бұлттар аспанды бүркеп алған. Жел ызғары ептеп сынғанымен, ауада салқындық бар. Үйреншікті әдетпен көңілімді уайымға жеңдірдім. Апам мен атамды аядым. Жаны сірі адамдар ғой. Осындай бейнетпен жүрсе де, ешкімді жазғырмайды. Баққандары ортаның қой болса да, өз малдарындай көреді. Әсіресе апам төзімді. Және шапшаң өзі. Үстібасымды бүтіндеп қыс киетін киімдерімді ыңғайлады. Керзі етігіме киізден байпақ сұғыстырып берді. Қозы елтірісінен тіккен желеткені үстіңнен тастаушы болма деп шегелеп тапсырды. Ескілеу ма-

лақайымды ши барқытпен тыстап жұтындырып шығарды. Тері қолғапты кимеймін деп едім, шұғадан биалай тігіп шықты.

Күн кешкіріп қалған еді. Иттер байбаламдап қоймаған соң, апам екеуміз далаға шықтық. Кәдімгі боз тайлақ осылай қарай шапқылап келеді. Бақырып бажылдағаны төңіректі тітірентіп жіберді. Аяғын аннан бір, мыннан бір тастап, тапыраңдағанда, табан астында қалып бара жатқан жерді ойып жіберуге бар. Ит атаулы үйге қарай безіп жөнелді. Көзім алдамаса керек еді, тайлақтың үстінде жарбиып біреу отыр. Бас білмейтін жас мал содан жамандай шошынып келе жатыр-ау, сірә? Осы оймен аз тұрдым. Тайлақ үйге жақындап қалды. Өркешіне жабысқан бірдеңе адамнан көрі итке келеді. Соншалықты жаман шошынған тайлақ тұмсығын тіке үйге тірей кеп тоқтады. Менде зәре қалмады. Апам ойбайлап жүр. Иттер арпылдағанды үдетіп жіберді. Тайлаққа жармасқан әлгі пәле майлы өркешті азуға сап қытырлатып жатыр, әншейін. Өзі де бір дәу неме екен. Сөйткенше «қайда-қайдалап» атам да жетті. Қолында шоқпар тұмсық құрық бар. Жанталасқан тайлақ шөге кетті. Әлгі ит тәрізденген қорқау ар-ұр етіп, оның алдыңғы өркешін ызалана шайнағыштап жатыр. Атам құрықпен көмді жіберді, көмді жіберді. Ит тәрізденген тағы қасқырдың нақ өзі боп шықты. Атам сойылды нәштеп сілтегенде, қасқырдың қарақұсын тіке ойып түсірді.

Мен бұл кереметке түсіне алмадым. Қисынға келмейтін жағдай. Ұғымыма симай қойды. Атам түсіндіріп шыққанда барып, бұл ғажап жағдайдың шындығына көз жеткіздім. Оқиға былайша өрістеген. Оты қанған жас мал енесінің қасына кеп күйіс қайырған болуға тиісті. Шөгіп жатқан тайлаққа кеп ұрынған аш бөрі едірейген майлы өркешке салған ғой ауызды. Азуды өркешке барынша басқан өлермен көкжал тайлақтың тығыз өскен жүніне төрт аяғымен шырмалып қалған да, шарасыздан тағылық түйсіктің ырқымен майлы өркешпен айқасқа түскен. Өркешті қытырлата шайнап, жылы-жұмсақты қыл-ғыта берген, қылғыта берген.

Интернатқа оралдым. Азыққа деп алған қалтам біразға дейін ортаймады. Бірақ көңілім онша болмады. Орта түсіп кетеді. Қайныкеш аудан орталығында оқитын болыпты. Нағашысы кеп алып кетіпті. Ол серік еді маған. Соның әсері ме, мұңға батуды тағы бастадым. Табиғат амалы да қинайды. Күз қоңыр мінезді боп өтіп еді, қыс қырлана бастады. Бөлме салқын, жас тал қызу бермейді пешке. Аяққа шұлғау орап қонышы жасанды етік киеді балалар. «Герзабай» делінеді әлгі етік. Оның қандай мағына беретінінде жұмысымыз жоқ. Апам етігіме киізден байпақ сұғыстырып берген. Аяғым аса тоңа қоймайды. Жатарда шұлғау мен байпақты пешке жаюды ұмытпауым керек. Пештің қызуы жатқанымызша басылып

қалады. Шұлғау, байпақ дымқыл күйінде тұрады. Ертеңгілік балалар ұйқыдан ояңғанда: «Шұлғауым кеппей қалыпты, байпағым сол қалпында тұр» деп бір-бірімізге мұң шағамыз. Аяқтың қызуымен кеуіп кетеді деп жұбанамыз. Пима ырымға жоқ. Математикадан сабақ беретін Еренғайып мұғалім мен Бергенбаев Сағижан деген балада ғана пима бар. Мұғалім ақ пимамен жүреді Өзі де бір көркем кісі. Сол көркемдігіне орайластыра киген киімдері бойына қонып тұрады. Әсіресе ақ пимасын айтсаңшы! Шаш қойысы да әсем. Жүріс-тұрысы сырбаз. Сабақты байыпты түсініреді. Көбінесе ол кісінің пимасына қызығамын. Өскенде аяғыма ақ пима киіп сәнденіп жүрсем-ау деп деп қиялдаймын.

Сағижанда пима екеу. Біреуі қара да, екіншісі су жаңа ақ пима. Өзі біреудің жалғыз баласы. Сол себетен әке-шешесі тапқандарын оның үстіне жапсыра бергін шығар. Мен де бір үйде жалғызбын. Сөйте тұра, киімім өңсіз. Пима кию түсіме де кірмейді. Оған, Сағижанды айтам, пима киген жараспайды-ақ. Бір аяғын сүйрете басады. Бойы ұзын етженді өзі. Момын жуас бала. Менен бір сынып жоғары оқиды. Сабақ үлгерімі орташа. Бірақ бізден киім киісі ілгері. Үстінде су жаңа кастөм, елтірі жағалы пәлте. Басында қаракүлден сүмірейтіп тіккен құлақшын. Аяғында ақ пима. Қалтасында тәтті-дәмді жүреді ылғи. Малжаңдап малта сорып, аузымыздың суын құртады. Ақшасыз да емес, дүкендегі мәмпаси-тоқаш одан артылмайды. Сонымен қоса ол көлденең табысқа да епті. Қара пимасын күніге бір балаға киюге беріп, ақысына ақша алады. Кейбір жоқ-жітік балалар аяқ киімнен таршылық көргенде, оның қара пимасын түскілігімді беремін деп мектепке киіп кетеді. Менің де бір күндері қара пиманы киюіме тура келді. Байпағым кеппей қалыпты. Шұлғауым дымқыл. Оқушылар іліп-шалып жүргізбей қойды. Әсірес қыздар жағы ілмелейді. Несін айтасың, бойым бір жылынды. Есесіне түскіліктен қағылдым. Пимасының ақысына деп бір тәрелке кеспе көжені Сағижанның алдына қойдым да, өзіме тиген үлесім қол басындай нанды көмейлете асаған бойда асханадан шығып жүре бердім. Сол күнгі қарнымның ашқанын сұрама! Енді қайтып қара пимаға жоламасын-ау. Досым Икен Ақылбеков көмек қолын созды. Үйінен кеше ғана келген қалтадан өзегімді жалғатты. Бір үзім нанға май жағып жеп алдым. Балалар мені азғыра бастады. Сағижанға өлең шығар деп. Шабыттана кірістім өлеңге

*Кигенім аяғыма қара пима,
Сағынып ауылымды шықтым қырға.
Біреудің көжесіне ортақ болған,*

*Ендігәрі жолама ондай қуға, - деп қисындырдым. Бірақ
өзіне көрсетпедім. Аядым оны. Әрі директормен жасқандым.*

Қыс күшейді. Бір түрлі боп жүрмін. Бұйра бас досым Қайныкешті ойлап қоямын. Менімен ақылдаспай ауданға кетіп қалғаны несі? Сағынып жүрмін өзін. Қисық мұрын Аужан тентектен арашалап қалған қамқорлығы есімнен кетер емес. Дос болсаң сондай бол. Ауылым жақында ғой деп көңілімді кеңге салсам да болар емес. Сағыныш мені иектеп алды. Әкем мен шешем былай қалып, қой бастайтын мүйіз қарағайдай жағал серкені, күмпілбеп үргенде даусы тау тітірентетін төрт көз Майлыаяқты есіме аламын. Сары іңген мен боз тайлақты да ойлап қоямын. Ботасынан айрылып қалған іңгеннің жағдайы болмай жүрген шығар. Боздап-боздап алады екен. Апам қайбір жетісіп жүр дейсің. Бейнет бір жағынан қинаса, мені ойлап және шерленеді байғұс анам. Сегіз құрсақ көтерген, ашаршылықта бес баласы мен күйеуі аштан өліпті. Мың да тоғыз жүз отыз үшінші жылы атама қосылған. Атамнан тапқан екі бірдей ұлы кішкене кезінде жер томпайтып, содан мен туыппын. Жалғызы мені ойлаумен жүреді ылғи. Көзінен жас кетпейді. Атам оның жылағанын жақтырмайды. «Жаман ырымға бастап, мына қу жалғызды жұтайын деп жүрмісің?!» деп қамшы ала ұмтылғанын сан көрдім. Бірақ апам жылағанын бір қоймайды. Сегізден қалған мен ғанамын. Содан да шерлі ол. Апамды көбіректеу ойлайтыным сол себептен. Әкемді аса іздемеймін. Тастан да берік ол кісі. Тәуекелшіл батыр шалыс адам. Аллаға көп сиынады. Намаз оқып ауыз бектітеді. Үкімет адамын жақтыра қоймайды.

Одан Сарыбураның жағдайына бас қатырдым. Интернатқа әкеп соймайтын шығар деп көңілімді емескі үмітпен жұбатамын. Өркешін қасқырға шайнатып алған тайлақты да мүсіркеген боламын.

Кеше боран соғып өткен. Шытқыл аяз бет шымшиды. Күн демалыс. Бөлмеде өзіммен-өзім болып жеке отырғанмын. Шектібайдың Қанаты кірді бөлмеге.

- Әй, жүр! Қызықты көреміз. Интернатқа соғым әкепті. - деді танауы делдендеп. - Дәу түйе. Түрінен адам шошиды. Жүгіре шықтым тысқа. Шыққанымды қайтейін, шалқамнан түсе жаздадым. Кәдімгі Сарыбураны қасапшылар жабылып жыққалы жатыр. Балалар мені қақапайлап жіберер емес. Түйе сойғанды көрмекші. Менде ес қалмады. Көзімді жұма қойдым. Бура зорға жығылды. Өзіне бір қатердің төнгенін түйсінген жануар боп-боп деп бақыра бастады. Жануардың жанұшырған аянышты үні құлағымды тесіп барады. Тұра жөнелдім. Бөлмеге кеп жатып алып ағыл-тегіл еңіредім-ай кеп. Жылай-жылай ұйықтап кетіппін. Көзімді ашсам Қанат кеп тұр. «Тұр, қуырдақ жейміз, - деді ол өзінше қодырайып. - Соғымның алды деп, директор аспазшы тәтеге бұйырып балаларға қуырдақ дайындатты».

Басымды шайқадым. «Не, не болды-ей саған?! - деп ол бетіме үңілді. - Сөзді қой да жүр, кәне!» «Ауырып қалдым» - дедім кем-сендеп.

Сол күннен бастап тәбетім бұзылып, тамаққа зауқым болмай қалды. Асханаға бас сұқсам болды, лоқси бастаймын. Ет туралғап кеспені ішейін десем, Сарыбура көз алдыма келеді де. көзімді жұма қаламын. Жиіркенішті бірдеңе ауызыма түсіп кеткен тәрізденіп, қолқа - жүрегім аузыма тығылып лоқси бастаймын. Түнде төсекте шошитынды шығардым. Сары бура кеп тұрады бас жығыма. Бақырып жылап жатып оянамын да, көрер таңды көзіммен атырамын. Сонымды балалар дәрігерге жеткізіпті. Ол кісіні жақсы білемін. Бәделхан есімді дәрігер жұмсақ сөзді майда кісі. Өзі маған нағашы. Мені «апайдың баласы» деп іш тартады.

- Апайдың баласы жағдайың қалай?

- Тамағым ісіп...

- Баспа ғой,баспа. - деді ол майдалап. - Шошиды дейді ғой сені?

Басымды шайқадым.

- Қаның аз-ау сенің?-деп ол жүдеу өңіме аяшылықпен қарады-Үйіңнен сәлем-сауқат кеп тұра ма?

- Келген, таусылып қалды, - деп шынымды айттым. Түйе етінен жеркенгенімді жасырдым. Ол маған көп кып дәрі беріп кетті. Қаныт тәрізді тәтті-ақ. Ащылауы да бар. Дәрі ішкен соң тынышталып ұйықтайтын болдым. Тәбетім дүзелмеді. Күніге бір ішетін ыстық кеспеден қағылған соң, кетеуім кете бастады. Ілмиіп жүдеп кеттім. Түскілікте асханаға бармайтынды шығардым. Балалар тиесілі нанымды әкеп береді, соған өзек жалғаймын. Менің түйе етін татып алмайтынымды директор біліп қойыпты.

- Әй, сен жаман итке не болды-ей? - деп тергеді оңашалап.

- Түк те болған жоқ, - дедім қасарысып.

- Әнені! Сені ет жемейді дейді ғой?

- Түйенің етінен ұшынып... Құсқым кеп кетеді.

- Ә-ә, білдім! - деді директор суық жүзіне мысқылды күлкі үйіріп. - Оқығың келмей жүр ғой. Онда үйіңе кет. Жоғалт көзіңді! Бүгіннен бастап боссың. Құныңа қалар жайым жоқ.

Көп кешікпей атам келді. Бір қойдың етін әкеліпті. Соны асханаға өткізді. Маған аспазшы кеспені қой етінен бөлек істеп бере бастады. Ол тәте мейірімді болатын балаларға. Менің өзін жұмысты қылып қойғанына іренжімеді. «Сезімтал екенсің, өскенде кісіге зияның тимейтін жұмсақ боласың» деп көтермеледі. Қой етін жеп, сорпасына кенелген соң, әл жиіп қондана бастадым. Тез жүдеп тез сергітін әдетпен қатарға қосылып кеттім.

*Сарыбура есіл жануар,
Өзіңді іздеп таппадым,
Берген сертте тұрдым да,
Етіңді бір де таппадым, - деп өлең шығардым.*

Күні бүгін түйе етін жемеймін. Сарыбура ауық-ауық түсіме енеді.

10

Оқуды аяқтап үйге қайттым. Біздің ауыл Атасу өзенінің бойында. Қой қырқымы басталып, атамды соған жібердік. Қойды шешем екеуіміз кезектесіп бағамыз. Бұрынғыдай саулықтарды қозыдан бөліп жаятын әдет тыйлыпты. Қозысымен бірге жайылады саулықтар. Апам отарды түске дейін бағады. Мен қойды кешкілік қайырмалаймын. Қырқым аяқталған соң, атам өз міндетін қолына алды. Мені көмекші қойшы есебіне жатқызып, шөп шабу науқанынан құтқарып қалды. Мен кешкілікте қойды қайырмалаймын. Оты қанған отар аса ұзамайды. Атамды дем алдырамын. Сонда бізбен қоныстас Түскей қойшымен кездесемін. Екі қолы бірдей молақ оны ауыл адамдары жек көреді. Бала күнінде үсіктен саусақтары шолақ болып қалған. Ұрлық жасайтын әдеті бар өзінің. Сонысынан қауіптеніп отарды одан қашыртамын. Ол қойын бері қарай қаптатса, мен отарды әрі қарай қуалаймын. Сөйтіп жүргенде біздің бір семіз қой жоғалды. Атам іле іздеп қойдың ізін суытпай қайтарып алды. Сонысына ыза болдым да, оған өлең шығардым. «Түскей шолақ, қолы молақ, баласын ұрып, қатынын сабап... Соғысқа бармаған, Сталинді алдаған. Көршілерінің қойын қасқырша жалмаған.»

Желбезекті қармағым бар. Өзеннен балық аулаймын. Жаңбыр төгіп өткен еді. Жаңбырдан кейін балық қармақты ашқарақтана қабады. Соған әдістенген мен қамсақты қарасуға қармақ тастадым. Қармағыма қос-қостан жеңді білектей сазан, екі-үш табан балық ілігіп үйге олжалы оралдым. Апам олжамды қомсынғансып, салқын рай танытты. Қабағы жабылып көзі шықтана бастады. Тағы жылайтын болды-ау деп іштей оны жек көріп тұрмын. Бір жыласа жумақта басылмайды. Сонау бір нәубетте, отыз екінің аштығында сүйектері сай-сайда шашылып қалған туыстарын, бауырларын жоқтап шала бүлінетіні бар.

- Жаңа осында Түскей қойшы кеп кетті. - деді ол маған жаман көзімен тесіліп. - Балаңа қой деп айт. Өлеңші болған несін алған ол жүгермектің?! - деп тепсінді. Саған қашаңғы айта беремін. Өлеңге үйір болма дегенім қайда?

- Өзі ғой қойымызды ұрлап. Ылғи көремін, атама тиіседі.
- Сонда оны өлеңмен түземекпісің?

Шешем бұл жолы көз жасымен жасқамай, байыппен сөйледі. Өлеңді кісінің мінін қазбаламай бейбіт жағдайда шығарғаның жөн деп ұғындырды. «Басқа бәле-тілден» деп және нығарлады. Сонымен өлеңнен тыйылып, момынсып жүрдім. Көрші ауылдың бір қызына өлең шығарып едім, атам біліп қойып мазақ қылды. Сосын ыза болдым да, жазған өлеңімді жыртып тастадым.

Сол жазда Жақсыбала әпкем ұзатылды. Көрші ауылдың жігітіне тұрмысқа шықты. Бізбен аталас Кемал көкемнің қызы еді. Бойжетіп пісіп отырған-ды. Ынтықбаев Шалғынбай деген қойшы жігітке қосылды. Әпкемді жақсы көретін едім. Интернатта жүргенімде, құрт, тоқаш беріп өзегімді жалғайтын. «Ауылды сағынып жүрсің-ау» деп мүсіркегені есімнен еш кетпейді. Әлгі мал дәрігері Амантайдың өліп өшкен тоғыз қызынан қалған осы ғана еді. Енді ол да орнын тапты. Әйткенмен де Жақсыбала апайымды қимай шерім қозғала бастады. Қыздың шешесі Сараны аяп және шала бүліндім. Сосын нар тәуекел деп толғандым барынша.

Қайран да ауылды тастап-ай,

Ананың сүтін ақтамай,

Інілеріңді мұңайтып

Қайда ұшып кеттің апам-ай?

Барған да жерің Өркендеу,

Үлгілі ауыл көргендеу.

Сағынганда мені де,

Есіңе алып жүре көр!

Бүркіт жүрер қияда

Балапаны жатар ұяда

Бірге өскен апасын,

Інісі шіркін қия ма!

Апам өлеңімді дұрыс қабылдады. Әпкесіне жоқтау шығарды деп ауылға жайды. Әйелдер маған жалынып жоқтауымды айттырады. Әнге қосып төгілткенімде егде әйелдер көздеріне жас алады. Жақсы-баланың шешесі Сара тәте тіптен үгітіледі. Сосын мен қулыққа бастым, әйелдерді жылатпаудың амалымен: «Шажағай бойы шилеуіт, қыз өссе деген үйге жұт, кеткенің де жақсы болды ғой, әркім бір сұ-рап маза бермеуші ет», - деп қосып жібердім. «Үйбәй, көтек, мынасы несі?! - дейді мені орталарына алған олар беттерін шымшып.

Апам маған жылы көзбен қарай бастады. Ақын болғанымды теріс көрмейтін тәрізді...

Мен алыстағы қойлы ауылда оң-солымды таныдым. Соғыстан кейінгі ауыр кезең менің балалық шағыма тұспа-тұс келді. 1941-45

жылғы фашистерге қарсы отандық соғыста миллиондаған адамдар оққа ұшты. Әйелдер жесір, балалар әкесіз жетім өсті. Соғыстан кейінгі елуінші жылдарда халықтың жағдайы төмен болды. Нан тапшы еді, киім өңсіз еді. Әке-шешелеріміз бейнеттен көз ашпады. Біздер, ауыл балалары, еңбекке қаршадай күнімізден араласып, қозы бағып, қой қырықтық. Қабырғамыз қатаймай жатып шөп айырлап, көпен салдық, қи ойдық. Біздер ойынға құмар болмадық. Қолымыз қалт етіп босай қалғанда, кітапқа тесілеміз. Кітап оқу жарысына түсіп, бір-бірімізді оқымпаз болуға, кітапты көп оқуға шақырамыз. Мұғалімдер бізді асық ойнаудан тиып құлағымыздан бұрайтын. Солақай болсам да асық атуды жақсы меңгердім. Сақаны шиырып-шиырып жіберіп кенейге дөп түсіргенде, байғұс кеней шекесіне соққы тигеніне төзе алмай безіп жөнелетін. Тай үйреттік, атпен жарыстық. Өгізге де мінетінбіз. Мұның бәрі - шымырлыққа жатады. Спорт қой нағыз. Жас кезімнен ата-ана бауырынан жырақта кісі үйінде жатып оқығаным, интернаттың қара көжесін ішкенім, мені шыдамды болуға дағдыландырды. Төзімді көмпістік әдетке бой үйреттім. Сағыныш пен мұң жүрегімді жұмсартып, аяушылық сезімге жол ашты. Әйтсе де ата-ана бауырынан алыс жүрген жылдар балаң санамда ізін қалдырды, Әке-шешем бар болса да тірі жетім шеркөкірек боп өскенім-мені мұңға бейімдеді. Мұң ішімде бұғынып жатқан талабымды оятты. Өлеңге, ақындыққа түрткі салды. Бойымда бұрқанған құштарлық жалпы өнер атаулыға, оның ішінде сөз өнеріне қиыстатты. Кейінде мұғалім болдым ауылдық жерде. Жоғарғы оқу орнын бітірдім. Бала кезімнен серіктескен өлең мені мазалауын қоймады. Жатсам да, тұрсам да ілесіп бірге жүреді. Жазғандарымды газетке ұсындым. Ақын атым шыға бастады. Неге екенін қайдам, өлең маған тарлық етті. Балалық шақтағы көрген-білгенім, оған қоса алыстағы ауыл адамдарының арманы мен мұңы, жанқиярлық еңбегі өлеңге сиятын емес. Содан біртіндеп қара сөзге, прозаға ойысып соған бейімделе бастадым. Алғашқы қалам алды туындымды әңгіме жазудан бастадым Келе-келе хикаяттар жазуға төселдім. Қаламым шыңдала келе роман жазуға кірістім. Поэзиядан алыстап кетсем де, оны бір сәт есімнен шығармадым. Прозадан қалт етіп қолым босай қалғанда өлеңге ентелеймін. Роман, повестер жазуға уақытымды көп бөлдім. Балаларға арнап жазған әңгіме-повестерім де бар.

ТАРЛАН

1

Кіші Айдаһары мен Үлкен Айдаһарлыны жарып өтетін Атасу өзенінің ұлтаны сыңсыған тал. Ауыл өзен жиегіне орын тепкен Жаңартылмай бұрынғы қалпын сақтағандықтан ба, шатырлы үйлер көзге қораш көрінеді.

Осы көріністі жіті шолған Тілеш қыр басында селтиіп тұрды да қойды. Кіші-Айдаһарлының иығынан сығалаған күн кірпігі әлден өткір. Сонау алыс көкжиекте ақшүйке бұлттардың нобайы шалынады. Кенет тал арасынан атқа жайдақ мінген бала шыға келді. Тілеш тіксінді. Фермер Нұранның тентек балдызын үлкендер жақсы атамайды. Ат көрсе міне шабатын жыны бар дейді.

Тілеш Тарланды тал ішінен тапты. Атасымен бірге жасасып келе жатқан кәрі боз кезінде қара жерде қасқыр соққан ересен жүйрік еді. Атқа ырғып мінген ол үйге тартты. Қой қайырғандай қиқулаған бөтен бала мұнымен жанаса беріп:

- Жібер аттың басын! - деп шауып өте шықты.

Тарлан елікпеді.

- Неге шаппайсың-ей? - деді ол кері бұрылып кеп. - Көтеніңе шиқан шыққанан сау ма?!

Тілеш одан ығыспады.

- Атты күн шықпай жатып тоқ күйінде қинауға болмайды ғой.

- Оны саған кім айты?

- Білгенсін айтам.

- Білгіш болсаң, Абсент қай жақтан шыққан?

Тілеш тосылды

- Түктің ісі мұрныңа бармай жатып, несіне көтересің-ей танауыңды? - Ол Тілешті қамшымен нұқиды. - Кел, аударыспақ ойнайық.

Екеуі шаппа-шап ұстаса кетті. Әдіске салып шапшаң қимылдаған Тілеш оны аттан аударып түсірді.

...Бөтен баланың есімі Қосар болатын. Әкесі - тәртіп сақшысы, шешесі - ұстаз. Бұрын олар қалада тұрыпты. Онда Қосар тым жас еді. Үй іргесінегі иппадромға әкесі оны жиі ертіп баратын-ды. Мойындарын доғаша иілткен сүйкімді жылқыларды тамашалап, апта сайын өтетін бәйгені әкесі екеуі құр жібермейтін. Кейін ол сәйгүліктерге мініп бой жаздыратын шабандоз балалардың тобына қосылды. Шабандоз балаларға артыңа мінгестіріші деп жалынатын. Бұлар қалада көп тұрмады. Туған ауылдарына оралған әке-шешесі соғымға деп бір тай сатып алған еді. Мойыл көз, қамыс құлақ әп-едемі күрең

қасқа тайды көргенде Қосарда ес қалмаған. «Менің Измрутм бола-сың!» деп айқайлап жіберді. Пышағын жалаңдатқан әкесіне сөзін өткізе алмаған соң, қиықтанған ол тайды қорадан шығарды да жіберді. Құла түзге маңып шығандаған күрең қасқа тай зорға табылды. Әкесінен таяқ жеп, шешесінен сөз естіп, әрі мұғалімдердің талқысына түскен Қосар тайдың етін татып алмады. Жылы-жұмсақ жылқы еті қазанда шымырлап қайнап жатқанда, жағымсыз иіс жүрегін айнытып құсқысы кеп кететін-ді.

Алайда оның атқа қызығушылығы басылмай-ақ қойды. Шешесінің әкесі кенттің сиырын бағатын еді. Сол кісіні қара тұтады. Нағашы атасы мұның көңілін қимайды да, артына мінгестіріп алады. Сөйтсе бұл қулыққа басыпты. Ол кісінің көзін ала беріп, атын міне қашады. Ыңыршағы айналған шабан атты шауып-шауып зорықғырып тастаған оны бақташы шал қайтып маңына жуытпайтын болды. Ат көрсе міне жөнелетін ол бір күндері мал дәрігері Айтбектің қаракерін ұрлап мінді. Енді одан ат ұстайтындар ығыса бастады. Тентектің әкесіне шағынды. Сондай әдетті биыл да бастаған еді. Ат көрсе құтырынып кететін оны әкесі шалғайдағы жылқылы ауылға жіберген еді. Мұнда да үйреншікті әдетін бастаған ол жездесінің сұлу торысына қызығады.

Қосар бір түрлі боп кетті. Әлгі бұйра бастан сөзін асыра алмағанына жыны қозды. Бусанып қолтығы дымданған торы шалшыққа жата кетіп аунап-аунап алды. Ол талға мінбелете тігілген жұмыртқадай ақ үйді көріп қызығып кетті. Үйге таяп қалғанда алдынан дәу ала төбет үріп шықты. Үстінің суы кебе қоймаған торыны жетектеген ол қорқып кетті. Әлгінде өзін аттан аударып кеткен балаға тағы да мазақ боламын-ау деген қысылыспен жерден тас алды. Ит ығысты. Сірә Тілештің атасы болар, сыртта көгалда малдас құрған үй иесі мұны жылы қарсы алды. Шарқы бойлы қаршығадай құн-тиған қарт ағы денеген қияқ мұртын бір сипап қойып, Қосарды сөзге тартты.

- Бәрекелді! Торыны суға салғансың ба? Аттың бабын білетін бала болдың ғой, тәрізі?

Қосар мағұрланды. Бұйра басты көзімен іздеп еді, ол өзімен өзі боп желі маңында жүр екен. Тілештің атасы шыбындап дамылсыз бас шұлғыған Сұлу торыға назар тоқтатты. Ол кісі аттан біразға дейін көз айырмады. «Иәпыр-ау, бұ жарықтықты қалай байқамағанын?! Денесі алқам-салқам. Менің құрдасым Мақай тәрізді тым кесек жатыр.

Сөйткенше Мақай шал да көрінді. Ауыр денесін меңгере алмай теңселендеген ол құрдасын іліп өтті

- Жылқы көрсең сұлуға сұқтанғандай өліп-өшкен әдетің қала-майды-ау осы сенің. Нұранның торысын жаңа көріп жүрмісің?

- Сөзді қой да, сынап көр, - деді Нәмет қарт. - Мына жануарда тектілік бар.

- Білем ғой, - деді көгалға жайғасқан тұрғыласы Мақай, - Ба-яғы менде болатын тыртық сан торы айғырдың баласы бұл. Уытсыз сылбыр жүгіреді деп жүр ғой иесі.

- Оттамасын Нұран!? - деді қарт қабағын түйілдіріп. - Шыққыр көзім жаңылмаса, торыдан бірдеңе шығады.

- Өз жүйрігің бәйге боздың жағдайы нешік? - деп Мақай қарт тұрғыласын бейбіт әңгімеге тартты. - Әлі де бір сілтері бар-ау сенің тарлаңыңда.

- Кәрі бозды әурелеп қайтеміз. Одан да мына торының бағын сынайық та, - деп Нәмет қарт келген екеуді ішке бастап кірді.

Қымыз сапыра бастаған Тілештің апасы Қосарға суық қарады.

- Жаман ырымға салынып соғыс ойынын бастап жүрген сен-бісің-ей, бала? Атқа мінгенде өзіңде ес қалмайды дейді. Шапқылай беретін көрнесің. Аттан жығылып қалсаң не болғаның? Сен келгелі апа-жездеңде зәре жоқ. Өзің бір бұзатар немсің ғой деймін!?

Мақай шал Қосарға ара түсті.

- Аттан жығылатындай сондайлық бос көтен көрінбейді. Мұндай күнімізде көкпар тартып додаға түскенбіз.

- Жөніңе отыр, Мақай! Желіктірме балаларды. - Тілештің апасы жаңағыдан бетер сұрланды. - Былтыр ғана емес пе? Оңғарбай мұғалімнің жалғызы асау атқа мінемін деп қыршынынан қиылып, қайғы жұтып қан сигеніміз.

- Сеніңше, баланы атқа жолатпау керек пе сонда? - Тілештің атасы кемпіріне шүйлігіп берді. - Ерге отырған өспірім қайта шынығып ширамай ма? Асау үйретпеген, қашағанға құрық салмаған, додаға түсіп көкпар тартпаған босбелбеу әйеншектер онсыз да жетерлік.

Қос кәрияның жанашырлығы құлағына жағып қалған Қосар тысқа шыққанда, күн кірпігі өткірлене түскен еді. Үйге кірмей тыста қалған Тілеш: «Бағана екеуміздің аударыспақ ойнағанымызды апам көріп қойыпты. - деп желкесін қасыды.

2

Тілештің атасы Сұлу торыны мақтағаны, өзін атқа үйір бала екенсің дегені Қосардың көңілін өсіріп жіберді. Балуан денелі Мақай қартты да жақсы көріп қалды. Апасынан жасқанып өзін көңілсіз қарсы алған Тілешке де кешіріммен қарады. - Келе сала соғыс ойы-

нын бастап балаларды еліктергені рас. Тілештің апасы сонысын ерсі көрген. Торыны қораға әкеп байлап үйге енгенде, әпкесі әлдене турасында, Нұран жездесімен келісе алмай жатыр екен.

- Ат ұстап керегі не саған. Қысы-жазы мәшинеден бір түспейсің. Атпен аң қағып, қасқыр қусаң бір сәрі.

- Торының қасқырға жетпейтінін қайдан білесің? - деп жездесі әпкесіне қарсылық танытты. - Жаратып бәйгеге қосам, керек болса!

- Тақымы темірге жабысып қалған сенің жүйрік ұстаған не теңің?! - Күләй әпкесі сөзін ширата түсті. - Ермегің бар, фермерсің жә деген. Атбегілік саған жараспайды.

- Қатты кетпе, бәйбіше, - Жездесі әпкесінің арқасынан қақты. - Мені тым құлдилатып жібердің. Атпен көзі шыққан ауыл қазағымын ғой. Торыда бір қасиет бар. Мүшесі кесек жатыр. Бағын сынап көрсем деймін. Қимаймын жұмсауға.

- Қимасаң әлгі атбегі досыңа беріп қой. Әйтпесе сатып жібер.

- Соғымға деп жіберсем қайтеді.

- Сөйтсең де болады. Қосар бауырымның тәрізі жаман. Ертеңгі күні бірдеңеге ұшырап кетіп жүрсе... Нағашы атасының сиырға мінетін атын зорықтырып өлтіргенін естімеп пе едің? Осы жүрісі де сөлекет. Ат көрсе міне жөнеледі деп жеңгей ана жолы ауданға барғанда құлағымды жеп тастады. Алдап-сулап ұстаңдар деп тапсырған. Өзін аман-есенінде үйіне қайтарып жіберсек қайтеді.

- Еркелейді де бізге

- Өйтіп еркелегені бар болсын! Ат көрсе есі қалмайды.

- Онда оған тай үйреттіріп берейін.

Апасы мен жездесінің күңкілін естіп қалған Қосар сыртқа шығып аз тұрды да, қораға барды. Торы сұлық тұр. Күлтеленген жалын әлжуаз саусақтарымен тарамдап, оған мұңын шаға бастады. «Үйде әке-шешеме жақпаймын, мұнда сенің иелерің жек көреді. Жазығым не? Бар айыбым-жылқыны, сендерді жақсы көретінім. Компютрмен алдануыма болар еді. Неше түрлі ойынды тамашалайсың. Жылқыларды да көресің. Бірақ ондағы ойын түрлері жасанды, жалған нобайлар мені тартпайды. Жынымды келтіреді. Сосын ғой менің осында келгенім. Нағыз тауларды, даланы көріп, жылқыларды тамашалайын десем, жолымды бөгеп... тентек дей ме, ұрыншақ дей ме? Жаңа естіп қалдым, сені соғымға соямыз дейді. Әттең жаспын. Өзіңді жылқы етін жемесе тісі қыштын жалмауыздардан құтқарып қалсам-ау шіркін! Бәйгеге қосып жүйріктігіңді әйгілесем бір».

Кенет, ту сыртынан тықыр шықты.

- Атпен сөйлесіп тұрмысың? - деді Нұран жездесі қызыл шырайлы жүзіне жарасқан тықыр мұртын бір сипап өтіп. - Сұлу торыдан жауап болды ма? Қарық болған шығарсың!

- Өкпелейді сендерге. Жарысқа қосып бағымды сынамайды дейді.

- Бұның сондайлық әкетіп бара жатқан ештеңесі жоқ. - Нұрли жездесі қасақана қыңырттады. - Сылбыр шабады. Нағыз бәйге аты деп Нәмет ақсалдың кәрі бозын айтса қисынды. Күні кешеге дейін шабысынан танбай келді. Ең құрығанда қарақшыға үштің соңы боп келеді.

- Тілештің атасын айтамысың? - Қосар жездесіне жек көре қарады. - Бағана сол кісі Сұлу торыны жер-көкке сиғызбады. Сен келіп... өтірікті соғып...

Жездесі қолын сілтеді.

- Соға берсін! Шалдарға салса, қылқұйрық атаулы шетінен тұлпар. Сен бұл атқа елікпе. Тай үйретіп мін, жарай ма? Мынаны біт жұмсаймыз, ақша керек. Семіре түссін деп бос жібергелі жүрмін. Әйтпесе, жайлаудағы саяқ аттарға апырып қосамын. Жездесі оылай деді де, жөніне кетті.

- Әй, Қосар! - деп дауыстады ол былай шыға бере, - Атты жіберіп қойма. Трактор келеді кәзір. Жайлауға әкетем

- Біткен жерің осы, - деді ол торының еш уайымсыз момын кейпіне аяушылықпен қарап-Менен қашырытып жайлауға апарып тастамақшы сені. Аз күн жолдас болдық, қош боп тұр.

Қосар сыртқа шықты. Көңілі олқы түсіп құлазыған ол нендей амал жасарын білмей дағдарды. Күләй әпкесіне жалынып көрсе қайтеді. Сол әпкесінің өзі ғой жездесін азғырған. Үйіне қайтарып жіберейік деп. «Ол ойларың жүзеге аспайды, - деді Қосар өзімен өзі сөйлесіп. - Мен сендер ойлағандай ақымақ емеспін. Тапқан сылтауларын қарашы!?! Нағашы атамның мінгішін әдейлеп өлтірген жоқпын. Арық ат оңалсын деп ұрлап арпа бердім. Жемді жеп-жеп іші кеуіп тырайды да қалды».

Ол үйге кірді. Етпеттеп жатқан бойда ішкі ойымен қарсыласа бастады. Ойы екіге жарылды. Ақылды Қосар, есер Қосарға басу айтты: «Тентек болып не тындырасың? Ұрыншақтық саған абырой әпермейді. Ол әдеттен тауып жүрген пайдаң шамалы. Атқа қызықсаң өскенде жылқы бақ. Мал мамандығы оқуына түс. Сендей боқ мұрынға кім астындағы атын түсіп береді? Әпкең мен жезденді құр босқа жазғырма. Сенен ештеңесін аямайды. Есерленіп шапқылап жүргенде аттан жығылып қап жүре ме деп қауіптенеді. Кішкене күнінен жылқыға үйір боп ауылда өссең екен. Бағана ғой, түнімен жайылыста болған атты міне шауып, өзіндей баладан сөз естідің. Шабандозбын, сәйгүліктер туралы кітапты көп оқимын деп мақтанасың кеп. Аударыспақта Нәмет шалдың немересі Тілештен оңбай ұтылды. Ұят болды».

Алайда ұстамды Қосардың сөзіне ұшқалақ Қосар тоқтай қоймады. «Нені бүлдіріппін?! - деп жыларман болды. - Дәрігер Айтбек қаракерін тұсаудан бір босатпайды. Аяғын тұсаымыс қажап тастапты, аядым да, бостандыққа жібердім. Қарагерді ұрлап мінгенімді мойындаймын. Сол үшін әкемнен дәдемді алдым. Дубинкамен дүңкілдеткен жоқ па. Мұнда тағы да шырғалаңға тап болып... Сұлу торыны көзі қиып қалайша сатады мыналар!?»

Әпкесі мұның ойын бөліп: -Қосаржан, жер бауырламай жөңделіп жатсаңшы, - деді.

Қосар ыңырсыды.

- Ішім-ай, ойбай! Торыдан айрылғанша өлейін-ай!

- Жездең саған тай үйретіп берем деп жүр, - деді әпкесі өз пікірінен қайтпай. - Торы кісінікі, біреуге сатқанбыз.

- Өтірікті соқпаңдар! - деді Қосар аунап-аунап түсіп - Ойбай, ішім-ай! Өлейін-ай!

Тосыннан сап еткен «іш ауруы!» ойын жүзеге асыруға сылтау болды. Әпкесінің көзін ала беріп, шоланнан ат тұрманды алып шықты да, торыға ер салды.

3

Түске қарай аспанға бұлт үйірілді. Шудасы тұтасқан түйе бас бұлттар ауық-ауық сіркірейді. Бұлттардың әр қилы нобаймен көз тартқан өзгерісін Тілеш ұзақ бақылады. Көк еркелері біресе өркеш-өркеш ақсеңгір тау бейнесінен аумай қалады, енді бір сәтте түтілген жүндей дода-додасы шығып ыдырай бастайды. Әлгіндегі додаланған бұлттар шүйкедей созыла береді де, аққу тәрізденіп кетеді.

Тілештің есіне сурет пәнінің мұғалімі жиі айтатын «табиғат-ұлы суретші» деген сөзі түсті. Ол енді осы маңды алыстан қоршалаған үлкенді-кішілі тау сілемдеріне көз жіберді. «Біріне бірі ұқсамайды, қадамдар да әр қилы, - деп ойлады, - Атамның құрдасы Мақай шал Үлкен Айдаһарлы тәрізді дәу. Менің атам Кіші Айдаһарлыдай жинақы. Сәл қораш құрдасынан. Бірақ ол сөзге шебер, тауып сөйлейді. Атама тартқанмын ғой деймін. Бағана ауданнан келген тен-тектің аузын аштырмай тастаған жоқпын ба? Аттан аударып кетіп бос көтен екенін мойындаттым. Аттың сырын менен артық білетін ол кім сонша!?»

Тілеш ес білгелі мал арсында жүр. Көп жыл бойы құрық сүйретіп жылқы баққан атасы мұны атқа үйір қып өсірді. Жүйрікті жаратуды, мінілген тұғырды суытып отқа қоюды, мінгішті дұрыстап еріттеуді, - бәрі-бәрін бес саусағындай біледі. «Түбінде осы тәмпіш құрығымды

ұстайды», - деп мойыл құрықшасын жаңа сойған қойдың терісімен ысқылап, шел сіңдіріп төбеге іліп қойды. «Атқа мініп мал көзегенде қарыңа ілесің, қашағанға құрық салып, қыста осы сойылмен қасқыр соғасың.»деп құлағына құйып тастаған.

Қымызға қанған соң атасы мен Мақай қарт сыртқа шықты. Олар тал көлеңкесінде тұрған аттарға барды. Тарланды төңіректеген Мақай шал: - Еті ояздау ма қалай? - деді әлденеден хабар бергендей боп.

- Көктемде біраз мінгенмін. - деді Нәмет қарт. - Тақымға толымды ғой жануар. Ғұмырымның ең бір мағыналы қызықты кезі осы аттың үстінде өткен жоқ па. Бұл жануар маған екі ғұмыр сыйлады десем нанамысың, Мақа?

Тілеш сезе қойды. Атасы үлкен бір іске тәуекел етерде осылайша толқып сөйлейтіні бар.

- Нұранның торысы Тарланға қосар болуға жарап қалар,-деді атасы сәлден соң. - Сіз қалай ойлайсыз, Мақа?

- Торының іреті келмес. - деді Мақай қарт, - Иесі соғымға семіртеп деп жүрген. Ендігі жайлауға әкеткен шығар.

- Қой, өйдегенін естімедім ғой?!

- Шындығы осы, - деді тұрғыласы бейбіт сыңайда, - Торыдан күдеріңді үзе бер.

- Ойының ба десем расың ба?! - Атасының даусы қатырақ шығып кетті. - Тұлпарды жабыдан, сұңқарды жапалақтан ажырата білмеген өңшең дарақы!

Мақай шал жым болды. Атасы қатты торықты. Кішірек шегір көзі майы таусылған шамдай өлеусіреп бара жатты. Тілеш оны аяп кетті. Тарланға көзі түсіп еді,ол да атасының қырпымен қабағын қалыңдатып алыпты. Ішін тартып күрсінді. Енді қайтсін-ай! Ересен жүйріктігімен дүйім жұртты таңырқатқан кәрі боз арынды да алымды күндерін аңсайды-ау. Түнерген бұлт жел шақырып төңірек ұйқы-тұйқы боп кетті. Атасы Тілешке бұйырып: - Тарланды кешке қарай мініп дым қолтық қып келші. - деді.

Күн кештете Тілеш атты мініп шықты. Тарлан мейлінше салмақты, анау-мынау дүбірге елікпейді. Жарысқа қосылғанда ғана қоя берге басады. Онда да бірден суырылып шықпай екпінін бірте-бірте үдетеді.

Тілеш атқа тақым қысты. Атасы Тарланды дым қолтық қып кел демеді ме. Дым қолтықтың мәнісі - біраз желдіртіп терлет, қолтығы дымдансын дегені. Былай шыға бере, бұған Нұран кеп жолықты.

- Әлгі жүгермекті көрген жоқсың ба? - деді ол машинадан түсіп кеп. - Жолықсаң айт оған. Жанының барында үйге келсін!

Тілеш басын изеді де, алға озды. Қосардың бір бүлікке басқанын біле қойды. Алыста емес осы маңда жүрген шығар. Оны бұл тал арасынан тапты. Торыға шөп үздіріп тұрған оған: «Қашқынды қара! - деп дауыстап жіберді. - Жездең ашулы, мойның жұлынып жүрмесін. - деп төндірді - Одан бәрі бір құтыла алмайсың. Ақылға кел одан да.

- Тауға шығып аламын да, жездеме жуа тергіземін, - деді Қосар, - Сен аршаламай-ақ қой мені, білдің бе?

Тілеш жөніне кетті де, Қосар атты тұсап қойып төңіректі шолды. Жездесін сыртынан көріп, оған жұмырығын біледі. Жағдайы мез емес еді. Қарны ашайын деді. Қалтасына құрт сала шыққан еді, сонымен өзегін жалғады. Кешқұрымғы шапақ сөніп, төңірек қоңырая бастағанда, тау қабағы да түйіліңкі тарттып суық томсарды. Тал арасын сандаған үнге толтырған торғайлар да тыншыды. Бәлкім сыңарын іздеген болар, қызғыштың талмаураған сыңсуы жүрегіне ауыр тиді. Қосар алаңытты. Тал арасы оған қорқынышты көрінді. Ол іле жиналды, ауылға бұрды ат басын. Жарықты қара тұтқан сұлу торы ширақ жүріп келеді. Дәу ала төбет алдынан арпылдап ұріп шықты.

- Әй, сенбісің? - деді Тілеш қарсы шығып. - Біздікіне Нұран ағай кеп кетті. Таяуда той өтпекші. Ауыл әкімі атама сәлем айтыпты. Тарланын баптай берсін деп. Атам сенің жездең Сұлу торыны да жаратайық деп еді. Нұран ағай келіспеді. Атымды соғымға жібермін деді. Атам оны дізеге салып зорға көндірді.

Бұлар үйге кіргенде, Тілештің апасы жаяу шамды қасына таяп алып, шалының бұйрығымен атқа жабу тігіп жатқан-ды.

- Жоғары шық, балам, - деді Нәмет қарт домбырасын шерте түсіп, - Тегін емессің сен. Жақсы іске жоралғы болдың.

Қосар қарттың сөзіне бір көтеріліп қалды. Қолайсыздық басым онда. Бағана Тілештің апасы мұны қырына мықтап алған жоқ па. Атты ұрлап мінгенімді білсе, тағы да ұрсады-ау деген қысылыспен үстел шетіне тізерледі.

- Қонағыңның алдынд ас қой,-деді апасы немересіне. Тілеш жылдамдата жайды дастарқанды. Қарны ашқан Қосар жұтынды. Бауырсақты сары майға жаныштап көмейлете асады. Тілеш кәстрөлдегі қымызды сырлы тостағанға құйып қонағына ұсынды. Қосар қымызды аузына ала бергенде, Тілештің апасы тағы да сөз шығарды. Бұл жолы ол шалына соқтықты.

- Қартайғанда кәрі боз жорға шығарардың керіне бағып...Әліне қарамайма екен! Өлмелелі кәрі атты бәйгеге қосып сөзге қалатын өзің. Жұртқа қыбыр-жыбыр керек. Басқаның несі кетеді, өзің ұшырайсың өсекке.

Қарт үнсіз. Домбыра шанағынан төгілген нәзік сыңқылдың әсерімен көзі жасаурай түседі.

- Балам,Тарланды қазан суыт қылайық, - деді қарт немересіне еңсеріле беріп.

- Ол не сөз? - деді Қосар досына сыбырлап.

- Мінген атты жатарда отқа қойғанды «қазан суыт» дейді. «Күн таластыру» деген тағы бар. Жол жүргенде аса қинала қоймаған мінгішті күн батарда ерін алып отқа қоюды «күн таластару» дейді.

- Бұның бәрін қайдан біліп алғансың?

- Атамнан.

- Атты таң асырмай ма?

- Оны атамнан сұрасайшы.

- Саған түсіндіріп едім ғой, - деп бұлардың сөзін естіп қалған атасы Қосарға ықыласпен жүз бұрды. - Жүйрік атпен қасқыр қуасың. Көкпар тартасың. Сапарлағанда ұзақ жолда белі талып болдырады. Сондай үрдіс шабыста, ұзақ жүрісте қиналған мінгішті таң ата ауыздығын бір-ақ алады. Алдына жем қойып, шөп салады. Соны «таң асыру» дейді.

Нәмет қарт аз отырды да, Қосарды қасына шақырды.

- Балам, сен жездеңе еркелеймісің? Әлде басқаша ойың бар ма? Атын міне қашыпсың.

- Соғымға жібереміз деп... Сосын ызам келіп...

Қарт мағұрланды.

- Ой, азаматым сол! Жанарыңда от бар сенің. Біздің Тілешжан да жаман жігіт болмас. Әлі баласыңдар ғой.Сендерге бір әңгіме айттайын. Жылқы бұрынғы заманда ер-қанаты саналған. Жауға ата-баларымыз атпен тойтарыс берген. Соның бір мысалын баяндап берейін, құлақтарыңда жүрсін...

4

Қосар Тілештің үйіне қонып қалды. Бұлар сыртта талға мінбелете қойылған үлкен кіреуетте қойындасып жатты. Кіреует екеуіне тарлық етпегенімен, Қосар мазасызданып аунақши берді. Ұйқысы келер емес. Торыны жездесі жайлауға алып кетсе, есіл еңбегінің зая кеткені ғой. Амалы таусылған ол бағана Тілештің атасынан ұққан аңызды ой елегінен өткізе бастады. Әңгіменің ұзын-ырғасы былай еді: «Ел басына зұлмат заман орнап, ат ауыздығымен су ішкен, ер етігімен су кешкен жаугершілікте жер қайысқан қалың әскер қазақ жеріне баса - көктеп енеді. Қалың қолға қарсы шапқан не бір апайтөс батырлар ұрыс даласында жан тапсырады. Жау жағының әміршісі жаулап алған аймақа жарлық шығарып: «Бір де бір жылқы

Қарт үнсіз. Домбыра шанағынан төгілген нәзік сыңқылдың әсерімен көзі жасаурай түседі.

- Балам,Тарланды қазан суыт қылайық, - деді қарт немересіне еңсеріле беріп.

- Ол не сөз? - деді Қосар досына сыбырлап.

- Мінген атты жатарда отқа қойғанды «қазан суыт» дейді. «Күн таластыру» деген тағы бар. Жол жүргенде аса қинала қоймаған мінгішті күн батарда ерін алып отқа қоюды «күн таластару» дейді.

- Бұның бәрін қайдан біліп алғансың?

- Атамнан.

- Атты таң асырмай ма?

- Оны атамнан сұрасайшы.

- Саған түсіндіріп едім ғой, - деп бұлардың сөзін естіп қалған атасы Қосарға ықыласпен жүз бұрды. - Жүйрік атпен қасқыр қуасың. Көкпар тартасың. Сапарлағанда ұзақ жолда белі талып болдырады. Сондай үрдіс шабыста, ұзақ жүрісте қиналған мінгішті таң ата ауыздығын бір-ақ алады. Алдына жем қойып, шөп салады. Соны «таң асыру» дейді.

Нәмет қарт аз отырды да, Қосарды қасына шақырды.

- Балам, сен жездеңе еркелеймісің? Әлде басқаша ойың бар ма? Атын міне қашыпсың.

- Соғымға жібереміз деп... Сосын ызам келіп...

Қарт мағұрланды.

- Ой, азаматым сол! Жанарыңда от бар сенің. Біздің Тілешжан да жаман жігіт болмас. Әлі баласыңдар ғой.Сендерге бір әңгіме айттайын. Жылқы бұрынғы заманда ер-қанаты саналған. Жауға ата-балаларымыз атпен тойтарыс берген. Соның бір мысалын баяндап берейін, құлақтарыңда жүрсін...

4

Қосар Тілештің үйіне қонып қалды. Бұлар сыртта талға мінбелете қойылған үлкен кіреуетте қойындасып жатты. Кіреует екеуіне тарлық етпегенімен, Қосар мазасызданып аунақши берді. Ұйқысы келер емес. Торыны жездесі жайлауға алып кетсе, есіл еңбегінің зая кеткені ғой. Амалы таусылған ол бағана Тілештің атасынан ұққан аңызды ой елегінен өткізе бастады. Әңгіменің ұзын-ырғасы былай еді: «Ел басына зұлмат заман орнап, ат ауыздығымен су ішкен, ер етігімен су кешкен жаугершілікте жер қайысқан қалың әскер қазақ жеріне баса - көктеп енеді. Қалың қолға қарсы шапқан не бір апайтөс батырлар ұрыс даласында жан тапсырады. Жау жағының әміршісі жаулап алған аймақа жарлық шығарып: «Бір де бір жылқы

минілмесін, ат ұстағандар қолма-қол дарға асылады» деп әмірін орындатуға кірісіпті. Содан не керек, төрт түліктің тектісі жылқы тұқымы екі-үш жылда құрып бітуге айналады. Еркек атаулы өгізге, балалар торпаққа мініп далбастайды. Басқыншы дұшпан бұл амалға тегін бармаған. Атқа тақымы тисе аруақтанып шыға келетін қазақтың бір жігіті дұшпанның онына төтеп беретінінен қауіптенген қасақы жау қазақтарға шексіз билік жүргізу үшін елім деп еңіреген азамааттарды ер қанаты сәйгүліктен айырады. Амалы таусылғандар ат орнына есек мінеді. Есек шатыс жылқы тұқымы қаптап кетеді. Ел шетіне жау келген де міне шабатын арынды жүйріктердің тұқымы мүлде жоғалып бітуге айналады. Алашап айғырдың нәсілі кезінде шетінен мініске берік жүйрік болған екен. Соны құлағы шалған қысық көз дұшпан Алашаптың тұқымын ел ішінен іздестіре бастайды.

Басқыншы дұшпанға жұрттың беретін жауабы мынау: «Шапқыншылықта Алашаптың үйірі теңізге батып кеткен».

Шындығы былай болған. Бұл қысылшаң шақта құтпан айғырдың үйірі адам аяғы жетпейтін тау шатқалында, қалың ағаш арасында жау көзінен тасада бағымда болатын.. Бағымшысы- атақты атбегі Тобалақ сыншы. Бес баласы бірдей жаумен шайқаста шейіт болған ат сыншысы жалғыз қызы Алтынайды қасына алып Алашаптың үйірін қайырмалап жүрсе керек. Кәрі арқардай можа-можа өлмелі шал қызына: «Алашаптың үйірінен көз жазып қалма, балам» деп өситет етіпті. Жау көзінен тасада қар жастанып, мұз төсеніп жылқы баққан Тобалақ сыншы бір күндері көз жұмады. Алтынай әке өсиетін қаперде ұстап шынығып ширай түседі. Жылқы жайып жүріп, әкесінің басына тас үйеді. Тас биіктеп молаға айналады. Арада ай өтеді, жыл өтеді. Алашаптың үйірі бір қос жылқыға жетіп молығады.. Күндердің күнінде таяқ ұстаған өңсең жаяу сау ете қалады. Алтынай атын көлденеңдетіп әлгілердің алдын бөгейді. «Біз оңайлықпен сендерге беріспейміз. Ана таудың басында әкем тұр. Мына бір биіктен қара-уылап көкем тұр. Сонау көз ұшындағы тепсеңде інім жүр жылқы кайырып», - дейді. Тастан әр биікке оба тұрғыза бергені қыздың көңіліне демеу болған еді. Әлгілерге обашықтар адам кейпінде ереуілдеп жүректерінің отын алады.

- Елмісің әлде жаумысыңар?! - дейді қыз оларға.

- Шыққыр көзім жаңылмаса, сен сірә Тобалақ сыншының қызы боларсың?» - дейді ірі денелі жігіт ағасы, - Естуің бар шығар, мен Тайжан батырмын.

Алтынаймен жыласып табысқан олар қызға бастарынан өткізген азапты жыр қылады. Құлдық бұғауынан зордың күшімен босанып елге келе жатқан беттері осы екен. Арып ашыққан олар тау арасын-

да естерін жияды. Ат үйретіп мініп қару-жарақ соғады. Қашса құтылып, қуса жететін бір-бір жүйрікке мінген жігіттер қатарларын молықтырып алған соң, жау шебіне лап қояды. Жат жұрттық бас-қыншылар қазақ жерін тастай қашады...»

Қосар аңыз әңгімені ойына мықтап түйіп алған еді. Қиялында қайта жаңғыртқанда, бойы жеңілейіп өзін сергек сезінді. «Егер ғой, Тобалақ сыншы Алашаптың үйірін сақтап қалмағанда, онда жігіттер жау қашыра алмас еді.» деп түйді ойын. Сөйтіп жатып ұйықтап та кетті.

5

Жасыл «джип» үй сыртына кеп тоқтады. Нұран мен Күләй әпкесі екен. Екеуі де әдеміленіп киініпті. Әпкесінің етженді мол денесіне қымбат бағалы төгілмелі көйлегі жараса қалыпты. Басына тартқан жылтыр шаршысы Кіші Айдаһарлының иығынан сығалаған күнге шағылысып күмісше жылтырап сан құбылады. Қос өрім ұзын бұрмы арқасында қозғалақтай түседі.

Қосар аңтаң. Бұлар мұның осында екенін қайдан біліп алған ? Әпкесі бұған жылы ұшырады. Бірақ сөзі ұнамады.

- Қосаржан не ғып жүрсің мұнда? Сірә, ішің пысұқаны-ау?

Сүйінші, нағашы атаңның кіші баласы үйленіпті! Біз тойға кетіп барамыз. Жүр бізбен бірге.

Қосар басын шайқады. Апасының түрі бұзылып сала берді.

- Мұнда не бар саған?! - деп Нұран жездесі килікті бір жағынан. - Нағыз қызық сонда. Ат шаптырып, көкпар беріп ұланасыр той жасамақшы нағашы атаң.

Қосар оған жаман көзімен қарады. Олардың жайы белгілі. Сиырға мінетін жалғыз атын дұрыстап мінбейтін жаман шалдың ат шаптырған несін алған?!

- Жүр - ей! - деп түрін суытты жезесі.

- Қосаржанның ақылы бар ғой, - Күләй әпкесі бұны өзіне ымқырулады, - Жейде алдым саған. Жездең өзіңе бір құлын бермекші. Ат қып мінесің.

Қосар міз бақпады. Бұларға Нәмет қарт жақындады.

- Ненің дауы бітпей жатқан? - деп Нұранға жақтырмай қарады.

- Мына баланы әке-шешесі іздеп жатқан көрінеді - деді Нұран қызарақтап.

- Бірдеңеге керек қыла ма? - деді қарт сұраулы кескінде.

- Жалғыз ұлдары. Көз алдымызда жүрсін дейтін шығар.

- Өтірікті соқпа, Нұран! - деді Тілештің атасы қатулы кейіпте. - деп Бұл бала ырыстарыңды шайқады ма ?

- Олай емес, Нәмеке! Нанбасаңыз өзінен сұраңыз. Былтыр нағашы атасының сиыр бағатын атын зорықтырып өлтірді. Осындағы жүрісі мынау.

- Атымды жазым етеді деп бұдан қауіптенеді екенсің-ау? - деді Нәмет қарт тапқыр сөз айтар кездегі әдетімен Нұранға жылы ұшырап. - «Көк жәшіктен» басқаның сөзі сендерге ұнаушы ма еді?! Сәл құлақ тос. Баяғыда қазақ пен қалмақ жауласқан заманда өзіңнің арғы атаң Талжан батырдың жорыққа мінетін Ақбозын қасқыр жарып кетіпті дейді. Жанына балаған ересен тұлпарынан айрылған батыр жалқаулыққа салынып есіл жануарды қасқырға жем қылған атқосшысына шүйлікпей ме! Ат бағатын Ережеп батырдың кәрінен ықтап қосқа тығылады. Сонда қара қосқа құдиган Талжан батыр қосты найзасымен олай шауып бір түйреп өтіп, былай өтіп бір түйреп: «Ашу - дұшпан, ақыл - дос. Іліп кетермін, сұғып кетермін, боқ басында өліп қаларсың. Шықпа Ережеп, шықпа!» деп батыр ашуын ақылмен тежеген екен. Бүлінген түк те жоқ. Сұлу торың тұр әне! Бұл баланы соншама несіне қушықтай бересіңдер?!

- Тентекті тәртіпке салу керек, әйтпесе болмайды, - деді Нұран қырыстанып. - Осында келердің алдында тағы шулатыпты аудан орталығын. Біреудің атын ұрлап мініп шауып-шауып өлімші қып тастапты.

- Өтірікті соқпа! - деді Қосар, - Ана жолы білесің бе не болғаныңды? Мас болып төбелескенінді. Сонда сені менің әкем құтқарып қалған.

Нұран тап берді оған.

- Өй, жүгермек! Мін кәне, мәшинеге! Жанының барында!

Нұран оның білегіне шап етті. Қыжырлы қолдан оңайлықпен босана алмасын білген ол айлаға басты.

- Барайын жезде, барайын! Қармағымды ала кетейінші, - деп ол жалынышпен үн қатты.

Жедесінің сығымынан босаған Қосар іске шұғыл кірісті. Қармағын іздеген боп, бұтаққа қыстырған жүгенді іле кетті де, тал көлеңкесінде шыбындап тұрған торыны тезбе-тез жүгендеп, атқа ырғып мінді де желе шоқытып ұзай берді.

6

Сәске әлетінде аспанға бұлт үйірілді. Қиыр шалғайдан маңып келген ақша бұлттар болмашы сіркіреп өтті. Тілеш бұл көріністі жіті бақылады. Дәптерге шұқшиып былай деп жазды. «Бұлттар да әр қилы болады. «Түйе бас» делінеді. Ақ шүйке тәрізділері де нобай танытады. Атамнан ұқтым. Тым биікте қалықтағанын қаз бауыр

бұлт дейді екен. Құстар жаңбыр жауардың алдында тынши қалады. Жаңбырдан кейін үн шығара бастайды. Бұлбұл сайрап, торғай шиқылдайды. Құстардың мінезі де әр қилы болады. Сауысқанды барлық құс жек көреді. Қисынсыз шықылықтап мазаларын алады ғой деймін. Құстардың ең момыны қызғыш. Олар су жағалап жүреді. Сыңсығаны аянышты. Торғайлардың жауы кезкұйрық. Аспаннан сорғалап кеп іліп түседі жемін. Шеңгеліне іліккен торғай шыр-шыр еткенде жылағым кеп кетеді.»...

Қосар досының талабын іштей құптады. Күнделік жазады екен. Өзінің мұндайға икемі жоқ. Жазуына кедергі жасамайын деп өз ойымен болып кетті. Тілеш бұған қуанарлықтай хабар жеткізген жоқ. Нұран жездесі «баланы еліктірген сіз» деп мұның атасына соқтығыпты. «Тойдан қайтқан соң, көремін ол жүгермекті. Қол-аяғын байлап тұрып апарамын әке-шешесінің алдына!» деп кі-жініпті. Күләй әпкесі де бұрқан - тарқан боп ашуланыпты.

- Сауысқандардың басы бірікпей жеке жүретіні несі екен? - деді ол жазуын доғарған досына іш тарқан көңілмен.

- Оның себебі бар, - деді Тілеш үлкен адамша маңызданып. Атам оны былайша түсініреді. Ерте кезеңдерде адамдар сауысқанды қолға ұстапты. Ала қанат саққұлақтар адамдарды қауып-қатерден алдын ала сақтандырады екен. Керуеншілер, жорықшылар ұзақ сапарға шыққанда сауысқанды өздерімен бірге ала шығатып бопты. Күндердің күнінде құстың қуы сауысқандар иелеріне опасыздық жасайды. Қоналқада белін жазсын деп жайылысқа жіберген аттар мен түйелерді қасқыр мен ұры төңіректей бстағанда иелеріне дыбыс беріп оятатын ала қанаттар арамдық ойлай бастайды. Күш көліктің (түйе, ат өгіз) бірін қасқыр немесе жолбарыс соғып кеткенде, жемтігіне тұмсықтарын қандағанға құнығып алады да, құлқын құмар арамзалар иелеріне қызмет көрсететін бағынышты әдеттерін естен шығарып, дұшпандыққа басады.

- Әдейі ғой?
- Әрине, құлқыны үшін.
- Содан кейін не болған?
- Иелері олардың арамдығын біліп қойып, қуып жіберіпті.
- Сонымен бітті ме? Сауысқандардың несі кетті одан. Қайта бостандыққа шығып, емін-еркін жүргені жақсы емес пе?

- Жоқ, олай болмапты. Құлқынның құлы болып иелеріне опасыздық жасағаны үшін адамдар сауысқандарға теріс батасын беріпті.: «Бастарың бір жерге бірікпесін» деп.

Қосар досының құйма құлақ зеректігіне риза болды. Оны сөйлете түскісі кеп, тағы бір сұрақты шығарды.

- Білсең айта қойшы, қызғыштар неге жылауық?
- Өзің айтып көрсеңші. - деп Тілеш оған сынай қарады.
- Білсем сенен сұраймын ба? - Қосар ағынан жарылды.
- Ендеше, дұрыстап тыңда. Бұл оқиғаны да атамнан естігем. Өткен замандарда қызғыш үй құсы екен. Олар адамша сөйлейтін болған. Иелерін қауып-қатерден сақтандырған. Ол кездерде қызғыш екінің бірінің қолына түспеген. Адамша сөйлейтін құсы бар елдер дұшпанның сұрқия жоспарын алдын ала біліп қалып шай-қасқа қапысыз қамданған. Басқыншы жұрттар жансыз жіберіп құсы бар елдің амал-айласына барлау жасайды. Олар кәдімгі тыңшылар еді. Жасырынып келіп сөйлейтін құстардың тілін жұлып тастай берген. Содан қызғышқа сеніп қамсыз отырған елдердердің тоз-тозы шығып, жаудың табанына тапталады. Қастасқан дұшпан бейбіт жұртты аямай қырып, көлге батырып жібереді. Тілдері жұлынып сөзден қалған қызғыштар содан былай су жағалап иелерін күні бүгін жоқтайтын болыпты.

- Сыңсып жылайтыны содан екен ғой.
- Әрине,сөйлейін десе тіл жоқ. Қамқоршы иелері көлге батып кеткен. Енді олар сөйтпегенде қайтеді.

Қосар ойланып қалды. Шежіреге жүйрік атасы бар Тілеш неткен бақытты. Ол нағашы атасын есіне алды. Еңбекқор өзі. Сөзге жоқ, мылқау адам тәрізді.

7

Келесі күні қос қария бұларды қастарына алып, маяға қоршау тұрғызуды бастады. Тілештің атасы жіті қимылдайды. Мақай шал ұшталған қадаларды пұттық балғамен жерге нәштеп ұрғыштайды. Бұлар екі-үш атадан қосылатын туыс еді.. Балалары фермер, жайлауда мал семіртіп, шөп шаптырып жатыр.

Үзілмей соққан желде салқындық бар. Тұтаса аумақтанған қою бұлт шудалары желп-желп етіп үріккен түйеше жөңкіліп барады. Біраздан соң жел саябырсыды. Жаңбыр төгіліп жауа бастады. Ірі тамшылар топырақты пытыраша осқылады. Балалар көйлектерін шешіп алып, жаңбырға арқаларын тосты.

- Жаусын, береке ғой жаңбыр, - деді Нәмет қарт маяның ығына ойысып.-Табиғат жарықтық тым сараңсып барады-ау.

- Білгіштер көбейген жоқ па, осы күні, - Мақай қарт тосаң үнмен тұтыға жауап қатты. -Нені болсын алдын ала болжайтынды шығарды. Шаң борайды, дауыл тұрады деп үрейінді ұшырады.

- Шаң борамағанда қайтеді, - деді Нәмет қарт сөзін ауырлатып,- Ағашын қиып тұлдырлап, топырақты олай да былай аударыстырып төңкерістіре берсек.

- Техниканың тісіне, табанына тапталып соры қайнаған жоқ па жер жарықтықтың. Дала төсі шимай-шимай. Бір ауық техникаға тыныс беріп, жылқы мен өгізді неге күш көлікке пайдаланбасқа Мақай қарт таусыла сөйледі.

- Оны маған несіне айтасың? - деді Нәмет қарт мұрты жыбырлай қопсып,- Тыныс техникаға емес, жерге керек. Жаңа ғой бұлттар да сараңсып кетті деп жатырмыз. Соған кінәлі өзіміз. Аспанда да гүріл, жер де гүріл. Сол даңғазаны жер жарықтық жақтырады деймісің.

- Әрине жақтырмайды. Техниканың кереметіне дауымыз жоқ Онсыз шаруа бітпейді. Әлі нанодәуірге қадам басамыз. Адамнан зият кәмпітүрің мынау?! Үлкен де кіші де соған тесіледі. Ендігінің адамдары өздері ойлап бірдеңені ақылға салады дегенге сенгім келмейді. Ақылды темірге иек сүйеп алған, түге! Осы күнгінің балалары төрт амалды да білмейтін көрінеді. Өлең, тәблитса жаттауды мүлде ұмытқан. Ақыл мен ойдың қоймасы миды жұмыс істетпеген деген не сұмдық!? Осыдан кейін балаға тай үйретіп мін деп, ауыл қазағына бір мезгіл атқа ер сал деп қалай айтарсың? Бұл әдет жақсылыққа бастамайды, - Нәмет қарт уайымын асқындыра түсті. Бүгінде үлкен де, бала да малға жақындамайды. Қашады малдан. Малға да аялы алақан, қамқорлық керек. Арқасына ер батқан жауыр атты, енесінен адасып қалған көпей тоқтыларды, күтімсіздіктен көк қарын боп боғы ауған бұзауларды көріп ішің ашиды. Баланы малға үйір етпрудің салдары бұл. Жаңа туған қозыға жақынаған балаға: «Тәйт әрі кет! Үстіңді былғайсың». - деп зекрісек. Жылқыға үйір-сек талапкерді асаудан жығыласың деп әйеншек қылып алсақ, төрт түлікке қамқорлықты кімнен күтеміз?!

- Бар кінә өзімізде десеңші? Мал баласына деген аяушылықтан жұрдай ендігі жас бақташы боп жарыта ма? Төрт түлік бұдан былайғы жерде техникамен бағылады. Адамдар тек бақылаушы боп қалады дейді ғой білімпаздар.

- Онысына қарсылығымыз жоқ. Сөйткенмен де малға сенің аялы алақаның керек-ау. Жөндеп бақсаң, одан жақсы өнім аласың. Төрт түлікте өзгеше қасиет болады, малға жақын жүрген баланың аяушылығы молығады Жүрегіне мейірім ұялайды.

Қосар олардың әңгімесін қыбыр етпей ұйып тыңады. Тілештің атасы оны қасына шақырды.

- Бұл бір болайын деп тұрған бала, - деп тұрғыласына мақұлдаты. - «Ақылды ойланғанша, тентек іс бітіреді» деген бар емес пе.

- Жездесінің атын міне қашқаны бұзатарлық емес пе? - Мақай басын шайқады. - Тентек баладан жөні түзу жігіт шықпайды.

- Баланы орынсыз кіналап жасқай бермеу керек, - Тілештің атасы қабағын түйілдірді. - Зекіндіні көп көрген бала өлі сүйек жасық боп өседі. Бұл қарағым болайын деп-ақ тұр!

Мақай шал басылып қалды. Сөз ауанын басқа жаққа аударды.

- Сұрайын деп ұмыта беремін. Нұранның торысы қай айғырдың нәсілі еді?

- Өзің жақсы білетін тыртық сан торы айғырдың баласы.

- Бәсе, көзіме жылы ұшырай береді. - Мақай қарт басын шайқай түсті. - Жылқының сұлуы еді-ау, жарықтық! Сенде болып еді ғой. Үйірге салғансың. Аяқ алысы қандай еді?

- Дөненінде қасқырға жеткен. Бестісінде жылқышылар торымен арқар соғыпты. Деген ауызымен құс тістейтін арынды кезінде, қасқыр қамап өлімші қылған ғой. Ол жылдары мен кеңшарда сиыршы едім. Әлде қалай жылқы қосына бара қалмаймын ба! Сол қыста қар қалың түскен-ді. Қосқа таяна бергенде, күтпеген жағдайға тап болдым. Үсті-басы жырым-жырым бір жылқы сілейіп тұр. Денесінде сау-тамтық жоқ, Мені көріп оқыранып жіберді. Мал болуы екі талай екен. Айғырдан күдер үзе бастаған жылқышыларға қолқа салдым. Маған жасығын қиыңдар дедім. Қолыма әкеп бір қыс бақтым қасқыр талаған айғырды. Жасамаған ем-домым қалмады. Жазға қарай ілікті. Қолымнан шығармай адамша мәпелей бердім. Келер жылы үйірге салдым. Меншік екі биенің соңында жүрді солтақтап. Тыртық сан торы айғыр атанды. Тасқапқырлар санның ойынды етін жұлып кеткен ғой. Артқы аяғын сылтып басатын еді.

- Шабыстан қалған шығар?

- Әрине ғой. Еті қызынғанда аяғының сылтымасын керек қылмай қоя берге басатын. Көбінесе көкпарға міндім. Доданы қақ жарып өтетін еді. Келесі күні шойнаңдап қалатын. Сиырға мінетін мінгішім деп заңдастырсам да кеңшар басшылары «көкпар тартасың» деп жоқтан ілік шығарып торыны жылқы табынына апарып қосты. Үйрін іздеп ауылға шапқылап келе берген соң, амалсыздан менде қалды. Лақса боп қартайғанша жүрді оншақты жылқының соңында. Нұранға тұқымдыққа деп бір ұрғашы жабағы сатқан едім. Сол торы жабағы жал-құйырығы төгілген көп-көрім бие болды. Нұранның жылқылары сол торы биенің тұқымы. Менің көзім түскен сұлу торы тыртық сан торы айғырдың нәсілі дейтінім сол себепті.

- Бала жеті атасына тартады деген ғой, - деп сөзін әріден қозғады Мақай қарт, - Мал да нәсіліне ұқсайды. Бұл ойынды құптаймын. Тыртық сан торыдан қалайша бір тұқым алмағансың?

- Ой, жолың болғыр! Кеңес өкіметі құлап... ауыл ыдырап... ұры дегендер қаптап кеткен жоқ па. Бір айғыр үйірлі жылқымды

бір түнде қуып кетіп... Содан ғой тыртық саннан тұқым ала алмай қалғаным.

- Білем.
- Білсең несіне сұрайсың?!
- Әншейін сөз іреті. Мына балалар білсін деп...

Жаңбыр саябырси бере, бұлар жұмысқа қайта жұмылды. Қосар мен Тілеш күрекпен топырақты шұңқырлап тұрды. Көмекке келген өзге балалар қаданы шұңқырға отырғызы. Жұмыс қарқын ала бас тағанда, иномаркамен Нұран келді. Ол қарттарға ықылассыз салқын амандасты. Қосар жездесінің суық қабағынан секем алды. Нұран бұған бір түрлі жат көрінді.

- Иә, батырым, той тойлап келдің бе? - деді Мақай шал.
- Қайдағы той?! - деді ол кіржің етіп. - Пішеншілерде жүрмін.
- Міне біз де тырбанып... балаларды еңбекке жұмылдырып...
- Қолқанатқа жарыған екенсізер?! - Нұран кекесімен мырс етті.

- «Бала, баланың ісі шала».

- Сен не бала болма па едің? - Нәмет қарт оған алара қарады.

Шөп шаптырсаң өзің үшін. Білдей бір пермерсің.

Нұран басылып қалды. Пішеншілерде болдым дегені жалған еді. Өтірігі өрге басаған соң, Қосарға бұрды жүзін.

- Үйіңе соқтым. Әкең саған тез қайтсын деп жатыр, - деді ол ызбаранып. - Ертеңнен қалмайсың. Жалтырат табаныңды, жүгер-мегім!

Қосар шошып қалды. Өзіне бір тықырдың таянғанын біліп тұр. Жездесі мына қалпында мұны бір күн де қоймайды. Бір көмегі тиер ме екен деп, Тілештің атасына жалтақтап қарай берді. Ол кісі ештеңеге мән беретін емес.

- Асығыс едім, - деді Нұран екі шалғаалма кезек қарай түсіп. - Әлгі бір аты түскірден құтылмасам болатын емес.

- Жұмсаушы ма едің? - деп сұрады Нәмет қарт. - Әгәр сатам десең мен алайын. Қаншаға бағалайсың?

- Базар нарқымен.
- Ердің құнын сұрамассың. Торыны маған қи онда.
- Сіз әншейін ерігіп... Осындай да ақсақалдық бола ма? - Нұран сұмдықтай бүлінді. - Біреудің адалақы малына сақалды басыңызбен килігіп. Өз балаңыз да фермер. Екі айғыр үйрлі жылқысы бар.

Нәмет қарттың мұрты тікірейіп кетті. Ақ буырыл кірпі шашы қобырайып сала берді.

- Сені мен көшелі жігіт пе десем, әншейін бір ерқара екенсің ғой! Сен саттың, мен алдым екі есе бағасына. Нұранға дудыратып ақша ұсынды. Ол алмаймын деп еді, оған зекіріп жіберді ашулы

қарт. Нұран шарасыздан қолын созды. Атының бағасы көңілдегідей шықты ғой деймін, қайтып ол тәжікеге бармады. Машинаға отырды да, жөнеп кетті. Қосардың жүрегі шімірікті. Тілештің атасынан бір жәрдем болмаса, жездесі мына қалпында мұны осында бір күн де қоймайды.

Маяға қоршау сәтімен бітті. Қосардың қабағын баққан Тілештің атасы оны өзіне ымқырулады.

- Жасыма, балам! - деді Қосарды арқасынан қағып. - Сұлу торы қолда. Тілешпен серіктесіп біздің үйде жүре тұр. Бөтен емессің, әкең бізге жиен. Сен жиеннен туған жиеншарсың, білдің бе?

Қосар қуанып кетті. Бұлар үйге беттеді. Тілештің апасы ыстық дәм дайындаған екен. Қуырдақ жеп қымызға шөл қандырған соң екі бала қарияның нұсқауын орындауға кірісті. Мана ол кісі: «Бүгін күн қоңырлаң. Аттарды біраз бусантып дым қолтық қып келіндер.- деген болатын бұларға.

Екі бала ат ерітпей бастағанда: «Тастақты жермен жүрмеңдер» - деп ескерткен болатын Тілештің атасы. Қарттың ескертуін қаперде ұстаған олар Үлкен-Айдаһарлының түстік беткейінегі жазықта Сұлуторы мен Тарланның аяқ алсын байқады. Қосар қызбаланып атқа қамшы басқанда, Тілеш оған тізгінді іркіп ұста деп ескерту жасады. Тілештің бұл ескертуі қисынды еді. Сұлу торы әп дегеннен суырылмай, екпінін бірте-бірте үдететін еді. Тарлан салғаннан озғындап, шыға шабатынды.

Оларды қыр басынан дүрбімен бақылаған Нәмет қарт айтқан ескертпесін қалт жібермей орындаған екеуіне аздаған ескерту жасады. Қосарға қарата : «Атқа шапқанда ер үстінде ұшатын құстай қомданып сәл алға еңкейе түсуің керек. Сонда атқа аздаған демесін болады. Ешуақытта жүйрікке қамшы ұруга болмайды. Сауырына тигізе сипай қамшылау керек» - деп ұғындырды. Одан әрі екеуіне жүйрік жаратып, бәйгеге ат қосудың әдіс - тәсілдерін айтып берді.

8

Тілеш пен Қосар сырттағы кіреуетке жайғасты. Қойындасқан олар күбір-күбір сөйлесе бастады.

- Атаң менің жездемді қатырды, - деді Қосар.

- Ол ағатай жақсы кісі, - деді Тілеш досының сөзін қостағысы келмей.-Атамдікі дұрыс болмады. Біреудің меншік атында не жұмысы бар!?

- Атаңды босқа жазғырма, - деді Қосар өз ойынан қайтпай, - Жүйрікке ара түскенінің өзі неге тұрады?

Тілеш мүдірді.

- Сен одан да маған атаңнан естіген қызықтарды айтсаңшы.
- Неңдей қызық?
- Әскеркөк аттың хиқаятын.
- Атамнан сұрасаңшы, - Тілеш бәлденді. - Мен жөндеп айта алмай пышыратып жіберемін.
- Атаң айтты не, сен айттың не, бәрі бір емес пе?
- Онда сөзімді бөлме. Қыбыр етпей тыңда да жат.
- Құп болады!
- Атамның айтуынша Әскеркөк ересен қияңқы айғыр болған дейді. Біз онда тумағанбыз ғой. Фашистер соғыс бастаған. Атты әскерді жарақтау үшін үкімет ел ішінен сәйгүлік жинағанда, ауданнан шыққан уәкілдердің көзі атам иеленген айғырға түсіпті. «Шәлкес барып тұрған, бөтен кісіні маңына жуытпайды, тістеуік, қыршаңқы», - деп атам шындығын айтса, үкімет адамдары айғырды болмай ұстатыпты. Майданда жаумен шайқасып жатқан боздақтардан әулие деймісің деп қасарысыпты үлкен жерден келгендер. Атам ол жылдары қолхоздың жылқысын бағады екен. Ат жинаушылар айғырды жетекке алғанда, бар жылқы соңынан ереді де отырады. Жылқышыларға қайыру бермепті. Аттарды вогонға артып жатқанда да, Әскеркөктің үйірі теміржолға ентелеп шұрқырап тұрып алады. Атам айтады: «Онсыз да соғыс қасіреті арқамызға аяздай батып, жүргенде, мал екеш мал да үйір қожасын қимай шұрқырағанда. көз жасымызға ие бола алмадық.»
- Содан кейін айғырды босатып жіберген шығар?
- Қайдағы?! - Тілеш әңгіме сарынына беріле түсті. - Арада жарты ай өткенде, Әскеркөк қашып келіпті.
- Қосар қуанып кетті.
- Ой, жаса!
- Бірақ қатарға қайтып қосылмапты. Өкпесі күйіп зорығып кетсе керек Қотанда сілейіп тұрып-тұрып, кескен теректей опырылып түсіпті.
- Сонда Әскеркөктен тұқым қалды ма?
- Осы мына атамның Тарланы сол айғырдан қалған тұяқ көрінеді. Бізше айтқанда үшінші нәсілі.
- Қосар күрсінді. Тілеш әрі қарай аунап түсіп, ұйқыға бейімделді.

9

Толассыз жауған жаңбыр саябырсыды. Ылғалды бойына мол сіңірген дала төсі күн қызуына берісетін емес. Дегенмен де ауада аздаған салқын леп бар.

Ертеңгілік шайдан кейін атасы Тілешті тұрғыласына жұмсады. Денесі ауыр Мақай қарт кәрі түйеше маң-маң басып жеткенше, біраз уақыт өтті. Ол кісі келгенде екі ат еріттеліп те қойған-ды. Тас түйін әзірлікке ден қойған Нәмет қарттың қабағынан тәуекелшіл ширығыс байқаған Мақай шал: «Ненің жоралғысы!? - деді ентігін зорға басып. - Жол жүргелі отырмысың?

- Тойға қамданбасақ, ат қосқанда қатарға ілікпей шаң қауып жолда қаламыз, - деді Нәмет қарт кірпі шашын тікірейтіп. - Сөзді қой да Сұлу торыға мініп маған ілес.

- Денем ауыр, әурелеп қайтесің мені.

- Қасыңда мен боламын, - деді тұрғыласы суық сұстанып. - Тәуекел ет. Бәйгеге жаратып жүрген дәмелі аттардың арқасы жаншылсын.

Мақай шал шарсыздан басын изеді. Сұлу торыға жақынаған ол: Еті ояздаған екен. Жарауында қапы жоқ, - деді көңілінің секемін сөзбен бүркеп. - Кәне, мені демеп жіберіңдер! - Сөйтті де атқа дік етіп өзі мініп алды.

Тілеш пен Қосар ат үстінде қатарласып бара жатқан қос қарияға қызыға қарап тұрды.

- Бүгін біз өзімізбен өзіміз боламыз, - деді Тілеш атасына тартқан қайратты кірпі шашын бір сипап қойып.-тауға шығайық. Саған айдаһар жасырынған үңгірді көрсетейін.

Мен қорқамын жыланнан. - деді Қосар көзін жыпықтатып.

Тілеш досының сужүректігіне мәз болды.

- Қазірде бұл тауда айдаһар тұрмақ, кәдімгі жай жыланар да азайып барады. Адамға зиянсыз сары бас тұқымдары ғана қалған.

Қосар қызарақтады.

- Сен маған одан да айдаһар туралы аңызды айтып бер.

- Ақысын бересің ғой.

- Өз ойыңнан шығармағансың. Атаңнан естігенінді бұлдама

- Қорқағым-ай,ә! - Тілеш тағы да оны іліп өтті. - Қиын аңыз.

Жүрегінді тоқтатып жөндеп тыңда. Бұтыңа жіберіп қойып жүрме.

- Мейлі не десең о де, - деді Қосар жеңер ақыға, - Мен бұл ауылға қонақпын. Қонақ қойдан да жуас демей ме?

Жауабың нәш!, - деді Тілеш ыржалақтап,- Мені ұттың бұл жолы. Ақысыз-пұлсыз тегін әңгімеге құлақ түр. Ерте бір заманда осы тауды алып айдаһар мекен етіпті. Үлкен-Айдаһарлыдан созылған басы Кіші Айдаһарлыға жетеді екен. Көзіне көрінгенді жұтып қоятын жалмауыз бопты. Келе-келе адамдарға ауыз салған дейді. Ел-жұрт болып жиналып ақылға келеді. Не бір батырлар аждаһаның аран аузына жұтылып кетіпті. Шеше біткен жалмауызға жем болған боздақтарын жоқтап аңырағанда тау теңселіп, өзен арнасынан жа-

ңылыпты. Балалар үйде қос үрей боп күнін өткізіпті. Ол кезеңді-мылтық болмаған. Садақпен атқанға мәу демейді. Денесіне дары майды екен садақтың жебесі. Сонда бір қаршадай бала білегін сыбаныпты. Айдаһардың тынымдайтын кезін сұрапты көпшіліктен Ешкім айта аламапты. Бала тұрып бұйдепті: «Аждаһа тыныстағанда тау жақтан гуіл естіледі.» Баланың бұл долбарына ешкім иланбапты Жүрек жұтқан ол айдаһар тыныстап ұйықтады-ау деген мөлшерде садағын асынып тауға өрмелейді. Бір барғанда ештеңе бітіре алмайды. Адаһар басын ішіне тығып иіріліп жатыпты. Келесі жолы сәті түседі. Айдаһар көзін ашып ұйықтапты. Бала жақындап барып садақ тартқанда, жебе айдаһардың бір көзіне кіріп, екінші көзінен бір-ақ шығыпты. Су қараңғы болып қалған алып аждаһа құйрығымен тау-тасты сабалағанда, үйдей-үйдей тастар қаңбақша ұшып етекке домалап түсіп жатыпты. Баланы сондай тастың бірі басып өтіпті. Дүйім елдің үрейін ұшырған аждаһаны жайратқан баланы ел-жұрты биікке жерлеген. Сонау тұрған шоқыны көріп тұрсың ба? Сол биік күні-бүгін «Балашоқы» аталады.

- Қатырасың бұйрабасым!- Қосар досын құшақтай кетті. Сөйткенше үлкен кіслер де төбе көрсетті. Еке бала олардың алдарынан шықты... Арада оншақты күн өткен еді. Той кейнге шегерілді. Нәмет қарт қуанды оған. Мақай тұрғыласымен қымыз іше отырын кеңесті. Тілеш пен Қосар олардың әңгімесін ұйып тыңады. Дәмелі жүйріктердің бабын сөз етті кәриялар.

- Жарауы келіспей тұр екі аттың, - деді Нәмет қарт күдігін жасыра алмай.

- Тарланның аяқ алысы жаман емес. Қара жарыста сыр берген жоқ. Кезіндегі арқар шабысынан танбапты. - деп көтермеледі Мақай қарт.

- Тарланға сенбеймін, - деді Тілештің атасы. - Езуін алдырған кәрі боз емес пе. Менің үмітім торыда.

Қосар мен Тілеш бұлардың әңгімесіне айрықша ынта қойды.

- Торы қарашыл, - деп Нәмет қарт Қосарға қарата сөйледі, - Қара-құраға елеңдеп шабысын бәсеңдетіп алады. Сондай бұталақта атты тебіне қамшылап ширата түскенің жөн. Сонда екпінінен жаңылмайды. Саған айтар ескертпем, - деп Тілешке аударды назарын. - Көбінесе ауыздыққа сүйеп, Тарланның тізгінін іркіп ұста.

Осы бас қосудан кейін қарт атбегі ниет еткен жұмысына беріле кірісті. Шабандоздықтың қыр-сырын екеуіне ұзақ әңгімелеп, атқа шабудың әдіс-тәсілін түсінірді. Содан соңғы назары аттарда болды. Әсіресе Сұлуторыға айрықша ынта қойды. Торыны өзі мініп жүгіртіп, қатарынан екі рет таңасырды. Тарланға да айрықша

пейілденіп, жылқы ауылдан биенің сүтін алдырып ішкізді. Сұлыны қарамығынан арылтып екі атқа мөлшерлеп жегізді. Аттарды баларға жетектетіп, біресе қыр отын үздіріп, біресе ойға жайылтып, біресе тау алқымында оттатып эр қилы шөп үздірді.

Тойға ниет еткен күннің кешінде, Нәмет қарт екі атты өріске бос жіберді. Ат жаратуға бейімделіп қалған екі дос күңкілге басты. Тілеш наразылығын жасырмады атасынан.

- Аттар емін-еркін жайылғансын, тыңқиып тойып аламай ма? Тоқ атты қинаса боғы ауып кетеді деп айтушы едіңіз ғой.

- Оның жөн, - деді атасы Тілешке, - Дәмелі жүйрікті бәйгеге қосардың алдында бір түн бос жіберіп тынықтырып алу керек. Аунап-қунайды, арқа - басы жазылады. Бойына ересен күш біткендей, қуаттанып көз аясы кеңейеді.

Екі дос сыртта үйреншікті орындарына жатқан-ды. Ояна келген Қосар Тілешті жұлқылады. Күн көтеріліп қалыпты. Кермеде байлаулы тұрған аттарды көрген олар қосыла дауыстап жіберді.

- Мэссаған!

- Жарау қалпы-ей.

- Сонда шөп жемеген бе?

Бірнеше күн бойында қапысыз жараған аттар аз оттағанын байқатып, түлкі құрсақ қалпынан жаңылмапты. Өрісте сиыршылап жатып алаңсыз тыныққаны қабақтарынан байқалады.

Мақай қарт ауылда қалды. Тілештің атасы екі баланы ертіп жиынға екі күн бұрын аттанды.

10

Той салтанатты болды. Бөріктал деп аталатын ұлтанды өзекте қатарласа тігілген киіз үйлер әп-әсем. Үйлердің сыртында жеңіл машиналар сап түзеп тұр. Кең көгалға орындықтар қойылып, сахна тұрғызылыпты. Ол жақта жиын салтанаты басталыпты. Шоғыр-шоғыр талдарды қақ жарып бұлақ ағып жатыр. Құйрық-жалы сүзілген жарау аттар тал көлеңкесіне байланған. Жабулап тасталған сәйгүліктердің сырт тұрқы анық байқала қоймайды. Шеткергі тұста Сұлуторы мен Тарлан тұр сұп-сұлық тыншу қалыпта. Көгалға маллас құрған Тілештің атасы екі аттан көз айырмайды. Сырттан кеп сұғынғандарды «әй, былай кет!» деп зекіп тастайды. Онысы іштарлық емес, аттарға көз тимесін деген қамқор ниеті еді.

Жиын салтанаты аяқталған соң, түскілік асқа отырды көпшілік. Іле спорт ойындары басталды. Күрес біткен соң қалың нөпір тойтөбеге ағылды. Күн бесіндікке ілігіп, ыстықтың беті қайта бастады. Лекітіп самал есіп қапырық ауаны ыдырата бастады. Үзік-үзік бұлттар жүр көк жүзінде маңып.

Жал-күйрықтары сүзілген бәйге аттар іріктеліп оқшау шықты. Жиынға келгендер аттарға қарай лықсып еді, бәйге өткізуге жауапты төрешілер олардың алдын бөгеді. Бәйге айналымына жіберілетін аттардың саны тұп-тура елу боп шықты. Жарыс төреші жалаушаны сілтеп қалғанда мәре сызығында қатарласқан атіац ұра кеп жөнелді. Ат тұяғынан көтерілген шаң артта қалып жатты. Бір-бірінен қалыспай түйдек кетіп бар жатқан жүйріктер алғашқы айналымда жұптарын жаза қоймады. Екінші айналымда ара қашык тықтары шанжаулай бастады.

Қосар орта тұста келе жатқан. Сұлу торы құлашын кең тастан, еркін сілтеп келеді. Қарақшыдан өте бергенде шабысы баяулаіі бастайды. Сонда Қосар торының сауырына қамшы тигізіп тебініп-тебініп жібереді. Шабандоздар соңғы айналымда аттарды еркін жіберді. Қарт атбегінің кеңесін есіне сақтаған Қосар тізгінді боса-тып аттың басын еркіне жіберді. Жарыс жолындағы аттардың қа-тары селдіреп қалғанымен, дәмелі жүйріктер бір - бірін жібермей түйдек келеді. Қосар көрші ауданнан қосылған көк атпен қатарласа берді.. Екі ат біразға дейін бір-бірін жібермей қатарласып келе жатты. Қосар жатағандау көкті аршынды торыдан оза қоймас деп ойлаған еді. Көктегі бала атын ауыздыққа сүйеп, қулыққа басқан еді. Қарақшыға бір шақырым қалғанда, көк ат созылып алға шықты. Мұны өкшелеген қаракер тіке құдиып келеді. Қосар торыға қамшы басты. Қарагер-бәйгенің алдын бермей жүрген айтулы жүйрік еді. Қосардан өте шығып, бірдің соңында кетіп бара жатқан Тарланды да басып озды. Қосар Тілешке:

- Оздырма! Бас қамшыны! - деп айқайлады. Қосар торыны ба-рынша тебінді. Тарланды басып оза бергенде: «Қатарласып отырай-ық. Озбашы менен! - деп Тілештің жан даусы шықты. Бұлардың ал-дында көрші ауданның көгі бара жатқан. Қаракөк алда дара сілтеп барады. Ең құрығанда көкті басып озайын деп жанын салған Қо-сар досының жалынышын есепке алмады. Көк барлығып қалыпты. Оны артқа тастаған Қосар амалсыздан Тілешті демесіндеді. Көкті ол да басып озды. Тілеш Қосармен қатарласты. Сұлуторы әлі тың келеді. Қосар тізгінді ірікпеді. Кейіндеп қалған Тілештің жан даусы шықты: «Әй-әй, қатарласып отырайық шы!»

Қосар тізгінді ірікті. Аяп кетті кәрі бозды. Арттағы жүйріктер бұларға жете алатын емес. Көбісі жарыс жолынан шығып қалыпты. Көрші ауданның көгі бұлардан қалыспады. Тарланмен құйрық тіс-тескенде, Қосар амалсыздан торыға қамшы басты. Көктегі бала Тілешті басып озып, Қосарға құдиды. «Тоқтама! Шаба бер! Сілте!»-деп демесіндеді Тілеш мұны. Көк аттағы бала қулыққа басыпты.

Қосардан өте шығып қарақшыға құдиды. Қаракер жеткізбеді бұларға. Қосар қарақшыдан көкпен құрық тістесіп өтті. Тарлан төртінші орынға ілікті. Алты атқа дейін бәйге белгіленген еді. Жүлдеге іліккен екеуіне Нәмет қарт батасын беріп жатыр. Мана осы маңда жүрген еді, Нұран бұлардың көзіне түспеді. Қосар досын құшақтап: « Тарланды аяп сенен озбайын деп едім, көк ат жанымды қоймағасын сілтеп кеттім, - деді жазықты боп қалдым ба деген жасқаныспен.

ТАЙҚАСҚА

Зәйімке асау ағысты. Биік таулардан бастау алатын долы өзен жаз ортасы ауғанша екпінін бәсеңдетпейді. Суы тұнық. Қамсақты қарасуларының түбі көрініп жатады. Шөбі қою ұлтанды өзенді бай ауылдар жайлайды. Солардың бірі - Әйнеке. Ол шіріген бай, бір өзінде үш мың қой, мың жарым жылқы бар. Бес баласы бес ауыл Әйнекенің өз ауылы Зәйімкенің Көктал өзеніне құятын сағасы Нарқамыста отыр. Үлкен ақшаңқан үй талға мінбелете тігілген. Он екі қанат құттыхана басқа үйлерден оқшау тұрады.

Байдың малын сауып қойын бағатындар бөлек қос, аралары алшақ. Құрым туырлықты қушиған қараша үйлер көзге жүдең шалынады. Шеткергі күрке қозышы бала Бөстектікі. Үйді дауыл құлатып кетіп еді. Тозған шаңырақ ортасынан қақ бөлініп, уықтартары сынып, керегелері қапсырылып қалған-ды. Содан бері бір үйдегі бес жан жаппа астында көлеңкелеп отыр. Бөстектің әкесі ағайын-туыстан жылу жиюды ойланған, бірақ оған мұршасы қайсы. Әйнеке бай қойды тастап ешқайда кетпейсің деп әмір қылған соң қозғала алмады.

Тәттібек - қара қасқа кедей. Кедейлікті ол ешкімнен сатып алған жоқ. Өмір бойы байдың есігінде келеді. Қырсық пен сор және қабаттасады, жалшылықтан тапқан бірер қарасы өспейді. Не ұрланады, әйтпесе өліп қалады. Шетке шығарған мал қайырсыз келеді деген осыдан да шығар-ау. Мың жылқыдан өзі таңдап алса бүйтпес еді. Таңдата ма мал иесі. «Бергеніме риза бол, ақынды аяқсытып су аяғы құрдымға жіберсем қайтер едің» деп шіренеді. Содан да жалба тымақ жалшы байғұс қолына түсіргеніне риза.

Осыдан екі жыл бұрыңғы оқиға Бөстектің әлі есінде. Әкесі қостап Әйнекенің жылқысын бағып кеткен-ді. Қар кете оралған ол бір бие жетектеп келді. Қарны шермиген жал-құйрығы өсіңкі мәстектеу торы ала қулық көзіне қораштау шалынды да:

- Көке, мынау кімдікі? - деген Бөстек әкесіне.
- Біздікі. Маңдай терімнің төлемі.
- Тым кішірек екен, құлындай ала ма?
- Ештеңе етпейді.
- Көзіне не болған?
- Доғала түскен.

Доғала көз торы ала қулық көп кешікпей құлындады. Сүйкімді торы қасқа құлын жаз ортасында енесінен көз жазып қалды. Қулық шұқанаққа құлап өлген-ді. Содан торы қасқа құлын қолбала боп өсті. Бөстек оған Тайқасқа деп ат қойды. Жетім тай биыл құнан

шығып еді. Бала құнаннан екі елі ажырамайды. Күн көріс қамы Бөстекті ерте ширатқан. Он екі жастағы ойын баласы ақ тақырда асық қызығына берілгенді ұмытқан, мал соңында жүреді ылғи. Қозы жайып жүр-гендегі ермегі-астындағы құнаны мен соңындағы сары тазы. Сары-теңге - нағыз құмай, қыста түлкі алса, жазда киік ұстайды.

Күн бұлыңғыр еді. Қозылар тәтті құмар баладай көрінген шөптің басын бір шалып жүре жайылады. Бөстек төңіректі жіті шолды. Әкесі оған: - Қозыны көзіңнен таса қылма. Шыбындап тобылғылы шұбарда жатып қалады, - деп тапсырады ылғи. Бір қозы жоғалса бір айға шейін әкесінің құлағынан сөз кетпейді. Байдан да бұрын үлкен баласы тынышсыз. Бөстек малға ықтиятты. Әкесі боса - болмаса бейнетқор.

Аспанға аздап бұлт үйіріліп, жаңбыр сіркіреді. Қарағанды өзекте байырқалаған қозылар тобылғының мап-майда жапырақтарын жалмайды. Одан бидайықтың сүт татыған басын шалып, тарлау шөптің көк бояғын бырт-бырт үзеді.

Тайқасқа селтиіп жусап тұрған. Бөстек оған сүйсініп қарай түседі. Отшаң емес аз оттап ұзақ жусайды. Әлі жетіле қойған жоқ, жабағыдан аз-ақ қалқыңқы.

Бөстек қиялдап кетті. Тайқасқа ерен жүйрік болып шығады. Бәй-гениң алдын бермейді ғой. Бәйге аттың арқасында бұлар кедейлік-тен құтылады. Қиялы қапелімде іркіт қосылған сүттей іріп сала бергені. Қайдағы жүйрік!? Сынаған талай-талай. Балалармен жарысқанда ылғи артта қалып қояды. Бар қасиеті-үнем созарлығы. Ек-пінін бірте-бірте үдетеді.

Әкесінің үзеңгілес жолдасы Қаспақбай қағылез кісі. Қол тоқпақтай шарқы денелі. Салмағы бар болғаны қырық жеті қадақ. Әлі күнге шабандоз, жеңілдігіне қызығып оны жүйрік аты барлар өздеріне бейімдейді. Сонымен қоса-қабат Қаспақбай кәнігі атбегі. Қаршадайынан жүйріктен тақымын айырмаған ол жақсы ат десе ішер асын жерге қояды. Дәмелі қылқұйрықтарын Қаспақбайға сынадады бұл төніректегілер. Айтқаны қате кетпейді. Бөстектің қасқа құнанын тайында көріп: - Текті ме деймін осы жаманың. Бұл маңның жылқысына келінкіремейтін тәрізді. Кәдімгі құлан мойын күдіс бел құйма тұяқтың өзі. Шымыр жатыр. Кеудесі таза болса игі. Баптай беріңдер. Түбінде бір белеңнен көрініс берер, - деп бұларды дәмелен-діріп тастаған. Сол сөзді құлағы шалған Бөстек міңгішінен үмітті. Тайқасқаны көзінен таса қылмайды. Оны қозыға мінгенде, өзінің жан тыныштығы үшін емес, құнаным жоғалып кетпесін деген сақтығы.

ӨМІР КӨРІПҰЛЫ

Тайқасқа жуас. Қойған жерден табылады. Жылқының жауы-бүгелік. Ол пәле жақындап кетті ме, желөкпе құнан тұрмақ, саркідір аттар да жанын қоярға жер таппай қалады. Ес-түсі қалмай безіп ала жөнеледі. Құнаны бөгелектегенде Бөстекке кеп мұрынын төсейтіні бар. Бөстек оның әдетіне кәнігі. Құнанын тыпыршытқан пәлкетті есебін тауып қағып түсіріп мыжғылап тастайды.

Кенет Тайқасқа құлағын тікірейтті. Аттылы біреу осылай қарай шапқылап келеді екен. Әйнеке байдың оқымысты баласы Шәбиді бұл қатты жек көреді. Өзімшіл ол барып тұрған. Екеуі түйдей құрдас. Асық ойнағанда Бөстек оны ақ сирақ қып ұтады. Сөз таластырғанда ананың бұдан бір ұпайы артық түсіп жатады. Өйткені ол оқыған. Молданың алдын көрген. Орысша сауаты бар. Былтырдан бері ұзап оқып жүр. Қала тәрбиесін көрген ол тентектігін менмендікке ауыстырып алғандай сияқты. Ұстаз алдын көрмегендігі болмаса Бөстек өз әлімше зерек, естігенін ұмытпайды, жадына тоқып алады.

- Здірәсти, тақсыр! - деді ол екпіндеп келген Шәбиге.

- Орысшалаған ненді алған?! - деп Шәби шырты етті. - Одан да қозыны жөңдеп жаймаймысың?

- Маған сенбесең өзің бақ онда - деді Бөстек одан ығыспай.

- Тіліңді жұлып алармын сен неменің! - деді Шәби қозышыға қамшысын білеп.

- Жұла алмайсың тілімді, - деді Бөстек аузын қисандатып. - Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ.

- Ненің буы саған біткен?! - деді Шәби үлкендерше сөйлегенсіп. - Мына жаман құнан ба сені желіктірген?

- Кәне, бәстесейк! - деді Бөстек ширығып, - Сенің мына ақжалыңды айдалаға тастап кетпесе қара да тұр.

Оты қанған қозыларды шұбраға иіріп тастаған Бөстек жарыс жолына шықты. Мәре екі төбешіктің арасы. Бәс тігісудің шарты бойынша жүйріктер болдырғанша жарыса берулері керек. Кімнің аты тұраласа, сол ұтылады.

Ақжал жұлдызша ақты. Тайқасқа алғашқы шабыста бауырын жаза алмайды. Қыза келе үдетті екпінін. Жарыса берді бұлар, жарыса берді. Ақыр соңында Шәбидің жүйрігі сыр берді. Тайқасқаның шабысына ілесе алмай шоқырақтап қалды. Ызақор Шәби атын басқа бір ұрды да ауылға жаяу тартты. Бөстек болдырған бестіні жетекке алды.

2

Әйнеке бұларға кісі жіберген еді. Тайқасқаны сұратыпты. Бір құлынды биеге айырбастасын депті.

Тәттібек шоқша сақалын тұтамдай түсіп:

- Құнанның иесі мына тұрған - деп баласын нұсқады. - Бөстектің ризалығын алыңдар.

- Бұл сізден асып қайда барады - деп едірек мұрт Тұтан Бөстекке ызбарлана қадады сұғын.

Бөстек жыламсырады.

- Бермеймін құнанымды!

- Әкең келісті. Бір құнанға екі жылқы татитын шығар.

Әкелі-балалы бір-біріне сұраулы кескінде аңтарылды. Кедейге кергіген қол емес. Келешегі беймәлім құнаннан да құлынды бие қайырлы. Соны баласына қабағымен ишаралап: - Ойлан, шырағым, - деді Тәттібек.

Бөстек қыстыға жылап жіберді.

- Осыдан құнанды алып көріңдер! Өзіме де оларға да жоқ қып жарып тастайын!

Құнан саудасы осылайша тыңды. Келгендер түк бітіре алмай қайтты. Көп кешікпей жапсарлас ауылда той болды. Бөстек тойға Қаспақбаймен ілесіп барды. Тайқасқаның бағын сынамақшы еді. Байгеге елуден аса құнан қосылды. Қаспақбай атқа шабудын әдісін баланың құлағына құйып тастаған еді. Межелі жерден жіберілген жүйріктер лап қойғанда, Бөстек ең артында қалды. Құнан біразға дейін бауырын жаза алмады. Келе-келе үдетті. Арындап алға шыққан ұшпа құнандар тез барлықты. Бір қалыпты шабыспен отырған Бөстек тең ортадан аса бере озғындаған түйдекке кеп жетті. Байқап келеді, екпіндері онша емес босаңсиын депті. Оларды басып озбақшы боп құдиды да, Қаспақбайдың айтқанына тоқтап, құнанын ауыздыққа сүйеді.

Бөстек жүйрігінің еркін келе жатқанынан үмітті. Тынысы кең екен. Бір қалыпты шабыспен біртіндеп артқа тастай берді жас талап сәйгүліктерді.

Тайқасқа қарақшыдан бірдің соңы боп өтті. Қаспақбайда ес жоқ, Бөстекке алғысын жаудырып жатыр. Тойдан олжалы қайтқан бұларды Тәттібек салқын қарсы алды.

- Қой соныңда кішт-кішттеген жалшы едім, жүйрік менің не теңім?! - деді қабағы жабылып.

- Сары уайымды сапырып қайтесің, - деді Қаспақбай еркінсіп. - Сөзді қой да балаңның тоқым қағарын жаса.

- Қайдан?! - деді Тәттібек торыққан әлпетте. - Әйнеке сауынға берген сиырларын алып қойды. Туырлығынды жаңала деп үш кесек киіз беріп еді, оны да әлгі жау жеттілеген інісі Тұтан сыпырып әкетті.

- Не қылмайсың дейді?

- Қасқа құнанды бермедің деп жазғырады. Кеше әлгі немесі тойдан келе әлекті салыпты. Тоқалдан туған кішісі ше? Шәби дегені... Бәрін бүлдіріп жүрген біздің жүгірмектің өзі. Онымен бәстесіп несі бар десейші?!

Ендігі түнеріс Қаспақбайға ауысып еді. Қаршығадай жинақы ол:

- Жақсы ат-ер қанаты. Қанаты бар адам көш сонында қалмайды. Тілімді алсаң, құнаннан айрылма. Бай азар болса шеттетер Әркімнің үйірігін баптап балаша бәйгіге шауып жиыстырған аздаған дәулетім бар. Содан өзек жалғарсыңдар. - деген қатулы пішінде.

Тәттібек құрдасының сөзін жақамады.

- Енді сенің ошағына телміру қалды ма маған?!

- Бір-ақ жыл кемшілігі бар қасқа құнанның - деді Қаспақбай нық сенімде: - Мен қара басып жаңылмасам, осы жаман құнан сендерге ырыс болады.

- Ырыс емес сорым болғалы тұрған жоқпа?! - деді Тәттібек торыға күрсініп.

- Ендеше өзің біл, - деді құрдасы шұғыл кетпей. - Ертеңгі күні өкініп жүрме. Тайқасқаның топ жаратынына шығар күндей сенімдімін.

Іле бұларға Әйнеке бай келді. Жұмсақсып бастаған сөзін.

- Білместік жасапты біздің жігіттер. Түбіміз бір, менен кеткенде қайда барасын? Не қаласаң соны ал да, мына бір дәмелі құнанды ки маған. Әлгі кенжем мазамды алып... Үш қос жылқыдан сол мінетін бір ат шықпайтындай, балалық қой.

- Сізде бар бала менде де бар. - Тәттібек қатуланды. - Баладан баланың артықшылығы жоқ. Құнанның иесі мен емес, анау тұрған қара домалақ.

- Ә, бұ жігітті білем ғой, - деді бай мол денесімен еңсеріле, - Біздің Шәбимен қамшы ауысқан дос болсын. Жылқыдан таңдап ат мінсін. Бір құлынды биені және берейін басы бүтін. Бастарына бес қанат үй көтертіп беремін. Қозы бағудан жалықсан Шәбиге атқосшы бол. Ныспысы кім еді өзінің?

- Бөстек.

- Сөйте ғой, Бөстекжан!

Бөстек байдың қабағын барлады. Бер жағымен айтып тұрған тәрзіді. Қозыны жамырытып жібердің деп өзін ат бауырына алғанын ұмыта алмайды.

- Жүре ғой, таңдаған атыңды мініп қайт, айналайын! Су жаңа ер-тұрманды қоса аласың. Бұдан былайғы жерде біздің баламен ынтымақтасып жүргейсің. Бәлкім сені оқуға ертіп кетер.

Бөстектің илікпесін сезген әкесі:

- Балам, ақылың бар еді ғой! - деді жалынғандай боп.

Бөстек асқына қитықты. Әкесінің байдан ықтаған майысқақтығына ызасы келіп жылап жіберуге шақ қалды.

- Сөйте ғой, айналайын! - деді Әйнеке шынымен-ақ жұмсарып. - Бәріміз бір руданбыз, бір атаның баласымыз. Құнаның тартымды боп шықса сендерге де бізге де мерей...

Бөстек байдың жарамсақ сөзіне жібімеді. «Атамыз бір дейсің шімірікпей. Қозыны өрістетпейсің деп ат бауырына алып сабағанынды ұмтасың. Үйіңе балаңмен еріп барғанымда ақ бауырсақтан бір уыстап беруге де жарамағансың» дегісі келген.

- Осы тентектен бірдеңе шығады түбінде - деді Әйнеке өп-өтірік жылуарсып. - Шәбімен ілестіріп қалаға оқуға жібертемін. Сен оған қарсы болмассың, Тәттібек?

- Мұны оқыта қоятын қаражат қайдан келсін маған?!

- Бір жолғы шығының көтеруге жарармыз. - деді Әйнеке көлгірсіп. - Оқимын деп келісімін берсін алдымен.

Бөстек баймен іштей ұстасты. Сыры мәлім. Қозышы мен қойшы, жылқы баққандардың жыл он екі айғы табан ақы маңдай терін жөндеп бермей жалындырып бітуші еді. Аяқ астынан жомартсуын өзінің! Қасқа құнанды қолына түсірудің амалы. Тайқасқадан өлуі бар айрылмас.

- Ал Тәттібек, мені аттандыр, - деді Әйнеке ызбарланып. - Қатын мен бала отағасының жұмысына араласпай-ақ қойсын. Сен қидың маған іші боқты, сырты түкті қылқұйрықты. Ілес маған малыңды алып қайт.

Істің насырға шапқаның, байдың қалағанын берсе қолынан бермесе жолдан алатынын іші сезген Бөстек әкесін бағып еді, ол шарасыз іліккен сыңайда екен.

- Балам, қонақты жөнелтейік, - деді ол елпектеп. - Бір жылқы өліп те қалады. Босқа алмайды, назасына қалармыз үлкен кісінің.

Бөстек басын шайқады.

- Бермеймін! Осыдан Тайқасқаға жақындадыңдар ғой! Оны да, өзімді де жоқ қылып!...

Әйнеке жағасын ұстады.

- Мынау бала емес пәле шығар?! Әлден мынадай, өскенде не болады?!

Тайқасқаның иелері қара қабақ. Қасқа құнан қаперсіз. Бәйгіде топ жарғаны әке мен балаға пәле,өзіне сор боларын қайдан білсін Шалымдылығы шатаққа бастайтынын түйсіне алмайды.

Бөстек болса, ширьғулы. Әкесі құлақ құрышын жеп бітті Байға қарсы келгенін бетіне басып: «Жүйрік жаратып бәйгеге ат қосқан біздің не теніміз?! Озбырдың құрығы ұзын келмей ме, бір сілтегеннен қалдырмайды. Бекер тіресесің, байғұс бала?! - деп таусыла сөйлеген.

Бөстек әке сөзіне жасымады,ширьғып беки түсті. Құнанын малға қызығып беріп жібергенде ғой, қорлықтың көкесін сонда көретін еді. Әзірше жүйрігі астында. Әкесі қойды өріске қаптатып бара жатып: - Балам, байқа, әлгілер құнаныңды қуып кетіп жүрмесін, деп тапсырды.

Бөстек қапысыз қамданды. Мойыл құрықшаны қарына іліп, қолына ұзын биік алды. Кездік алайын деп оқталды да жүрегі дауаламады.

Қозыны ол қашанғы әдетінше ұзатып жайды. Бай ілік шығармасын деген сақтығы еді. Өрісте ол қиялына ерік берді. Құнанын бесті шыққан соң аламан бәйгеге қоспай ма. Жануар салғаннан суырылып алға шығады Бірдің соңы боп өтеді қарақшыдан. Әкесі мен Қаспақбайда ес жоқ. Атқа шапқан Бөстекті төбелеріне көтереді ғой. Бәйгеге тиген малдарын айдап ауылға келе жатыр екен дейді. Ше-шесі жүгіріп алдынан шығады. Мұншама малды көріп есі шығады. Бөстекті балалар қоршалайды. «Қалай оздың» дейді жамырасып. Тайқасқаның қанаты бар шығар деп даурығыспай ма.

- Рас қой деймін қанатының барлығы, - дейді.

Бөстек құрбыларын еліктіре түсіп. - Денесі қызып тер шашқанда құстай ұшады дейсін!

- Онда тұлпардың нақ өзі десеңші.

- Тұлпар екенінде дау жоқ.

Кенет тәтті ойын әлдекімдердің дабырласқаны үзіп жіберді.

- Әлгі жүйріксымағы осы ма? - деді ересектеу біреуі танауын шүйіріп. - Түк кереметі жоқ. Құтты есек қой мынауың.

- Есегінді сатамысың?деді Шәби ентелеп кеп. - Құнын айта қойшы.

- Құны ма құны мың жылқы.

Шәби Бөстекті қамшымен шықпыртып өтті.

- Мә саған мың жылқы!

Тентектер бұған жабыла кетті.Биікпен жасқап беріспей қаша ұрыс салды.Сонда да қоймады жанын,ерден аударып түсірді.

Тайқасқаны тұлдырдап күзеп тастады епті біреуі. Өзін де оңдырмады, бітеу жара қып тепкілеп тастаған. Жал-құйрықтан айрылып сымпып қалған құнанды көрген әкесі:

- Бұл саған аз әлі, - деді түндей түнеріп. - Көретін көрешегін алда...

Әкесі бірдеңені сезген екен, айтқаны келді. Байдан шығысқан бұлар қөшкелі жатқанда Тайқасқаны ұры әкетті. Шыдамның да шегі бар, Тәттібек қиқар ұлын үй айландыра қуалады. Бөстек көшке ілеспей қалып қойды. Тайқасқаны іздемекші еді.

4

Ақтау аса биік емес. Қолтық-қойнауы құнарлы еді. Сай-саласы ағаштан көрінбейді. Сыртынан қарағанда ақ түйенін кейпінде. Көзге ерек шалынады. Таудың түстік беткейі Қараұңгір аталады. Осы терең шатқал Тайқасқанын тұрағы. Шөптің неше түрі бар. Көмейін қытықтаған көк құрақ, қант татыған мия, исі мұрын қытықтаған киік оты, сарайын ашқан арқар жусан, изен, тарлау, тіске жұмсақ бетеге, қанша ұйпаса да жалықтырмайтын май көде, саумал исі бұрқыраған қымыздық, ұйқыдан сейілтетін жалбыз-бәрі-бәрі бүйірін тоғайтады. Бірақ соған қарамастан Тайқасқаны ішқұсалық қинайды. Кісінейді-ай кеп сондайда. Құнанның жан түбінен ышқына шыққан шұрқырына ала қанаттар қосады үндерін. Жарыса шықылықтап тау-тасты баста-рына көтереді. Торғайлардың әуезді шырылы да дәтке қуат.

Осынын бәрінен де Тайқасқаға жылқылардың кісінесі қымбат ау. Тай-жабағылардың шұрқырағаны, мама биелердің оқыранысы қандай. Мұны көрсе тұра кеп бастыратын үйір қожасының қиянқылығына да зар. Үй көленкесін сағалаған салпаң құлақтардың шәуілі, адамдардың әлдене деп дауыстағаны, қой қозының маңырағаны еміс-еміс құлағына жеткендей болады да, селт етіп дыбыс аулайды. Кішкене иесінің жалына жабысқан кенені алып тастағаны, сауырынан сипағыштағаны, одан кекілін тарамдағаны түйсігінен кетер емес. Енді міне, сол дүбірлі тұрақтан алыста жалғыз тұр селтиіп. Әзірше басына зобалаң түсе қойған жоқ. Өзінен екі елі ажырамайтын жүн сақал қара шалға үйренісіп қалды. Қара шал ауық-ауық шүнтип қалған құйрық-жалына саусақ жүгіртіп қасығыштайды. Кенеден арылтады. Күндіз иесіз қораға кіргізіп қояды да, ыстық бәсеңсі бере жайылысқа шығарады. Шал мылқау еді. Бар ғұмырын Әйнеке байдың есінде жалшылықта өткізіп келеді. Қожасы не бұйырса соны қалт жібермей орындауға дағдыланған.

Бір күндері иесіз қыстауға салт атты біреу келді. Қоржынға қалған азықты шалға табыс етті де, әлгі адам қылшақты мосыға іліп астына от жақтырды. Бұл- кәдімгі шаш ал десе бас алатып Әйнекенің атарман-шабарманы Тұтан еді. Оны осы көлемдегілер қадалған жерінен қан алмай қоймайтын қатал мінезіне бола «жылан көз» атандырып жіберген. Тұтан келе жатыр десе жылаған бала уанады. Әйнеке оның бетінен қақпайды. Біреулерде кеткен кегін Тұтамды жұмсау арқылы қайтарады. Тұтан тұтанды ма өрт шығармай қоймайды. Тайқасқаның қамаққа түсуіне де себепші сол. Оны бай тегіннен тегін еркінсітпейді. Әйнекенін мың шұбарынын молығуына Тұтанның қосқан үлесі орасан. Бай малын шетке шығармай қорғаштаумен қатар ұрлық жасайтын Тұтанның алдына түскен мал иелерін қайтып таппайды. Таппайтыны - ол елде күнде жоқ амал жасап ұрланған жылқынын түс-түгін өзгертіп жібереді. Сақырлап қайнаған суды жылқының үстіне шашады. Терісі күйіп жүні жүйдіген ұрлығы мал бір-ер айдың ішінде бастапқы түрінен өзгеріп шұп-шұбар боп шыға келеді.

Тайқасқа осқырынды.Өзіне бір тықырдын тақалғанын түйсініп еді. Әлек-шәлегі шығып жұлқынды дейсің. Әлуетті қол тұқыртты. Әлгі келген алдымен арқасына тоқылған ши жауып, қылшақтағы сақырлап қайнаған суды бақырашпен көсіп алып үстіне шаша бастады. Денесін от шарпығандай болған Тайқасқа ышқына шыңғырып аспанға шапшыды. Ойға алған ісің тындырған соң, Тұтан мылқау шалға бұйырып: «Құнанды көзіңнен таса қылма. Қасқыр жазым етпесін», - деп шегелей тапсырды. - Біреу-міреу кеп менікі деп таласса мылтықпен жасқа. Атам деп қорқыт. Өлуін бар, құнаннан айрылма».

Қасқа құнан әруейге айналды. Нұсқы жоқ онда. Құйрығы шолақ, жалы күзелген. Арқа басы ақ таңдақтанып алашабыр тартқан. Не үшін осындайлық қорлыққа душар болды, оған түйсігі жетпейді.

Жоғалған құнанын шарқ ұрып іздеген Бөстектің де жетіскені шамалы-тын. Өшігіп алған Шәби оны ит талаған мысықтай етіп ауылдан бездірді. Арада қыс өтіп көктем шықты. Қалың ауылдар жайлауға құлады. Жатақтарға іргесіп қосып егіншілікпен айналысқан Тәттібек тентек қарасын үйден шәк шығармады. Қасынан қалдырмай арық қаздырды, күрек бастырды. «Бізге ендігі жерде күнелтерлік кәсіп егіншілік. Бай малын баққаннан барқадар тауып шекеміз шылқығаны шамалы», - деп алдаусыратады баласын. Құдай қаласа, күзде бидайға қарық боламыз.

Бөстек тұшынбайды әке сөзіне, көнілі алаңғта береді. Қырға шығып кетеді. Қыстауды жанасалай өтетін керуен жолына ұзақ-

ұзақ көз талдыра қарайды. Кіресілермен ілісіп жайлауға кетпекші. Жайлауда мұны қарсы алатын кімі бар? Көкейін тескен Тайқасқа да бағы.

Бір жолы жатақтар қонысына саудагер келе қалды. Жайлаудағы қалың ауылдарға бара жатқан беті екен. Бөстек саудагерге жабысты. Жайлауға іліге бере ол бақалшыдан бөлініп жеке кетті. Көкталды жайлап отырған Әйнекенің ауылына күн бата жеткен-ді- Бай жылдағы дағдысымен бәйге аттарға жеке үй тіктіріп қойыпты. Тал арасынан баспалап еді, көзіне бір кішірек жылқы оттай басылды. Әлгі жануар жақындаған бұған оқшырая қарады да, шөпке қайта бас қойды. Үлкендігі тайдай шұбар дөненге Бөстек ұзақ тесілді. Тайқасқадан аусайшы!? Шұбарлығы демесе.

Бала дағдарды. Қасқа құнан бір жылдың ішінде шұп-шұбар боп өзгеріп кетуі мүмкін бе?! Мұның жүйірігі меңсіз торы қасқа еді ғой. Ол сәтте сан толқыды. Басына әр қилы ой келді. Малға мал ұқсай береді. Менікі деп жабысқанда бұлтартпас белгісі қайсы?! Тайқасқаның мінер жақ құлағы тілік-тін. Ал мынаның екі құлағы бірдей шұнақ.

Бөстек шұнақ құлақ шұбар дөненнен көзін айырмады. Кішірек бас бітімі, қасқалығы, шомбал тұяқтары, құйрық- жалының тұрқына әсем үйлескені көзін суырып барады. Қорғасыннан құйғандай мінсіз сұлу бітімі Тайқасқа екендігін мәлімдеп тұрғандай еді. Оған таяп келеді де кеудесінен біреу итеріп жібергендей боп шегіншектейді. Қайта таянады да қайта шегінеді. Осылайша әрі-сәрі күйде тұрғанда ол кенет дөнenniң сауырындағы меңін көріп қалды. Әлгіндегі күдігі демде өшіп, үміті сәтте тіріліп шыға келді де, дөненге еңтіледі. Белгісіне үніліп, тұрды-тұрды да өз өзінен дауыстап жіберді. «Алақай! Таптым Тайқасқаны, таптым!»

Қуанышы көпке бармады. Ту сыртынан шыққан өктем үннен селк етіп шошып кетті. Жалдас қоңыр атқа мінген Тұтан: - Әй, бала, тоқта! - деп бұйырды. Бөстек қашқанмен құтылмасын біліп бір орында қалшыып тұрды да қойды.

- Не қып жүрсің мұнда? - деді Тұтан бұған уыттана тесіліп. - Сенің үйін жатақтардың қонысы қысауда емес пе?!

- Жатақ болса несі бар? - деді Бөстек қырыстанып. - Ондағылар егін салады. Үй ағаш басады. Қол өнерімен айналысады.

- Енді не қып жүрсің мұнда!? - деді Тұтан аса қатты кетпей.

- Былтырғы жоғалған құнанымды іздеп...

- Енді ол таптыра ма?

- Мына тұрған дәл сол! - деді Бөстек нық сенімде. - Өзгертіп жіберіпті. Құлағын шұнттып, үсті-басын шұбралап...

Тұтанның зәрлі көзі Бөстекке найзаша қадалды.

- Бала, шатаспа! Бұл шұбар дөненді бай қысырақтың үйіріне іш жақтағы біреуден қалап алған.

- Олай емес. Өтірікті соқпаныз!

- Өшір үніңді, жүгермек! - Тұтан төніп келді балаға. - Бұдан былай бұл маннан сені көрмейтін болайын. Жоғалт көзіңді! Енді осылай қарай қия бастың бар ма, өз обалың өзіне, тіке қол-аяғыңа тас байлап қарасуға батырып жіберемін.

Тұтаннан ықтаған ол томарға сүрініп мұрттай ұшты. Сөйткенше, қамшы төнді арқасына. Бөстек талға зып берді. Ит тұмсығы өтпейтін қалың тал мұны Тұтаннан жасырып қалды.

Арада үш-төрт күн өтті. Бөстек ұзамады. Жалшы Жапаштың үйінен өзегін жалғады. Аяқ суытып алды да, Тайқасқаны торуылдай бастады. Қасқа дөнен айрықша күтімде екен. Күндіз қараша үйдің ішінде көленкеде тұрады. Түнге қарай мылқау шал аттарды жайылысқа шығарып, шөбі қою тал жиегіне арқандайды.

Шал тым сақ боп шықты. Қолында шиті мылтық. Бөстек бәйге аттарды бір апта торуылдады. Екі рет қолға түсе жаздаған. Ақыр-соңында қапысын тапты-ау. Ай сүттей жарық-тын. Күзетші шал тынымдап жантайған сәтте, Бөстек шұбар дөненді міне қашты. Мылтық тарс етті. Иттер шабаланып төнірек азан-қазан болды. Қуғыншыдан сытылып шыққан Бөстек шұбарға қамшы басты. Алабастың етегіндегі жатақтар мекеніне туралады ат басын. Ауыл шалғайда, кемі екі көш жер. Дөненнің раң майы үстінде еді. Тоқ атты қинаса боғы ауып болдырып қалуы кәдік. Соны жақсы білетін Бөстек Тайқасқаны аянға түсірді. Ауық-ауық желдіртіп алады. Шалқып ойға кеткен. Алдынан екі інісі жүгіріп шығады ғой. Әкесінде ес қалмайды. Шешесі күні бұрын түс көруі кәдік. Ақ жаулығы ағарандап қыр басынан қарауылдап тұратын шығар-ау. Ойына әкесінің тұрғыласы Қаспақбай айтқан аңыз оралды.

Ерте бір кезеңде, ойрат пен қазақ жауласқан заманда Ақжіт есімді атбегі болған екен дейді. Жылқының қасиетің тамыршыдай тап басатын оның айтқаны қате кетпейді. Асқан сыншы атбегілігімен жалпақ елді аузына қаратыпты. Айтулы дуалы ауыз сыншы тұлпар туатын биені бір көргеннен-ақ тап басады екен. Ақ бұйрықты ажалмен Ақжігіт көз жұмады да, сыншылығы баласына ауысада. Шапқыншылықта әлгі бала жау қолында қалса керек. Қозы жайып жүріп, қу басты құшақтап: «Сені шұбар тұлпардың басы деп кім айтар, мені Ақжігіт сыншының баласы деп кім айтар?» - деп жылапты дейді.

Баланың оғаш қылығын байқап қалған ойрат байы тұтқын балаға бәйге аттарын сынадады. Бала алғырлық танытады. Қалмақ байы

баланың тапқырлығына риза болып,оны бостандыққа жібереді. Әйткенмен еліне қайтарғысы келмейді. Содан бір күндері тұтқын бала өзі баптаған қара қасқа жүйрікпен еліне қашады. Ойраттар жабыла қуады. Қуғыншыларға шалдырмайды, жеткізбей кетеді. Сонда баланың шешесі түн ұйқысынан шошып оянып: «Не елді шабуға қалың қол келе жатыр Әйтпесе, жер танабын суырған тұлпармен біреу келеді осылай қарай беттеп. Тегін емес, дәу де болса Ержігітім шығар! Мінгені бәйге ат болуы кәдік, арқан керейік»- дегенше, көз ұшынан көрінген Ержігіт қара қасқа тұлпармен құстай ұшқан бойында керілген арқанға асылып қала беріпті де астындағы тұлпары екпінімен бір көш жерге барып тоқтаған екендейді.

Қиялына ерік беріп сақтықты ұмытқан Бөстек белеңге іліге бергенде, арттағы қуғыншыны көзі шалып қалды. Дәу де болса Тұтан шығар?! Қос атпен ұтылап қуып екпіндеп кеп қалған оның беті қатты еді. Дігерлеген үнінен тау теңселгендей еді. Айқайы аюдың ақырғанына бергісіз,онысы жүрегінің отын алып, Бөстекті тығырыққа тіреудің амалы-тын. Бөстек тақым қысты. Қуғыншы барын салды. Тайқасқа тер шашқан сайын үдеді. Тұтан жер соғып қала берді артта.

5

Бөстекті ауылдастары бастарына көтерді. Өленшілер Тайқасқаны жырға қосты. Осы екі ортада Әйнеке бай бітімшісін жіберді бұларға. Дуалы ауыз кәрі би: «Сырты түкті, іші боқты бір атқа бола ағайыншылықтан кетіспейік, - деп мәймөңкеге басқанда, жатақтардың сөзін ұстанған етікші Жалғас: - Әйнеке бізді ағайын деп іш тартса, табаны тиген түйедей күлге шөгіп тамам кедей жұртта қалмас еді. Бай сапырып сары қымыз ішсе, біз шалаппен шөл басамыз. Ол мырза бәйгеге жаратып жүйрік қосқанда, сіңірі шыққан жатақтар сол тамашаны қызықтаудан да шет қалады. Енді келіп, сендердің жүйрік баптаған не теңіз дегендей, баламыздың ермек еткен дәмелі жүйрігіне жармасыңдар. Сендер жұртқа тастап кеткен Тәттібек безге кеп қосты іргесін. Енді оның баласын жылатып, маңдайына біткен жалғыз атын байға қайтар деуге ауымыз қалай барады ?! - деп ағынан жарылған еді.

Би қисынсыз сөзге ұрынғанды артық көріп тоқталып қалды. «Бәле басыға не шара?!» - деп қаупін де білдірген еді. Аңғарлы би қауіп Тұтаннан келетінін сонда сездірген еді жатақтарға. Әке мен бала содан келетін қатерді сезіп іштен тынған. Іле жатақтардың аз малына суық қол араласты. Үш ат, екі түйе қолды болды. Уақыт жылыстап өте берді. Егіннен мол өнім алған жатақтар қыстан қысылмай шықты. Тайқасқа дилы. Түйілген жұмырықтай шып-

шымыр шағын бітімді бесті ат қорғашпай сақадай салмақты - ақ Айқайға еліге қоймайды Тұрықты келмесе де, шып-шымыр бітімі көз тартады. Аясы кең мойыл көзі қарасудың иіріміндей тұп-тұнық Шоқтығы көтеріңкі. Төсі шығыңқы. Белі күдіс, сауыры буылтық буылтық тұтас жатыр. Тұяқтары шомбал. От оттап су ішкені де бір жосын. Суға басын екі қайтара салмайды. Қанша жайылғанымен, бүйірі бір шықпайды. Түлкі құрсақ боп жарау жүреді.

Аттың кішкене иесі биыл он төртке келді. Сүйегі жұқа қағылез лез бала тамақты тартынып ішеді. Аз сөйлеп көп ойланатын әдеті және бар. Не туралы ойлайтыны Тайқасқаға мәлім. Екеуі бір-бірін қабақтарынан ұғынады. Тайқасқа хайуан да болса сезімтал. Жат адамдардың көрсеткен теперішін өзінше түйсінетін тәрізді. Құлағын тұлдырлап, арқасын ыстық сумен күйдіріп қинауға салғаны түйсігінен кетер ме? Соларға қарағанда байырғы иелері жайлы өзіне. Әсіресе кішкене иесінің ықыласында шек жоқ. Күндіз қасына жүріп мұның жайылғанын қызықтайды. Түнде де бірге болады. Неше түрлі шөп жегізеді. Арқасына ер салғанда тіптен епті жас досы. Қысынсыз шапқылап қинамайды. Әзірше үргін-сүргіннен аман. Өткен күзде мұны бір бөтен адам қарамағына алған еді. Ол кәдімгі атбегі Қаспақбай болатын. Ол кісі ұлан жаз емін-еркін жайылған дөненді домжарау ғып жүгіртіп көрген-ді. Қара жерде қасқырға жетіп, арқарды қойша қайырды. «Тіл, аузым тасқа» деген Қаспақбай, Бұл атырапта бұ жануармен шендесетін жүйрік сірә да жоқ. Көзден таса қылмаңдар, Тұтаннан сақ болыңдар, - деп және ескерткен.

Әке мен балада ұйқы жоқ. Кезектесіп күзетеді атты. Иелерін осындайлық мазасыздыққа душар еткен Тайқасқа жаз шығысымен Қаспақбайдың қарамағына өтті. Қапысыз баптады оны кәнігі атбегі.

Аламан жарысқа қосуға ниет қылған еді. Бәйгеге тоқсан ат қосылды. Меже екі көш жер, кемінде қырық шақырым. Қаспақбай Бөстекке: - Алға шығушы болма жарыстың орта шенінде отыр. Күн ыстық, аттың өкпесі күйіп кетеді. Тым қыса барме, - деп тапсырды.

Арындаған тоқсан сәйгүлік жер танабын суыра, құлаштап келе жатты. Бөстек Тайқасқаны жарым жолға дейін ауыдыққа сүйеп келді де, тізгінді босатты. Тер шашып тынысы кеңіген Тайқасқа барлығып сыр бере бастаған аттарды бірте-бірте басып озып алға қарай суырылды. Озғындаған төрт ат түйдек кетіп барады екуен. Бөстек кеп жеткенде қоңыр аттағы бала суырылып алға шықты. Атын сипай қамшылайды әккі шабандоз. Ара-кідік қиқулап та алады. Ол амалы арттағы шабандоздарды еліктірген қулығы еді. Бөстек оның айқайына елікпеді. Өзімен шендескен жүйріктердің аяқ алысын шамалады. Үш аттың біреуі Әйнеке байдың шабдар аты болатын. Шабдар

бәйгеден жазбай келеді. Шабадардағы бала тәсілқой екен. Бөстекті алға өткізіп жіберіп, өзі кейіндей берді. Баланың арамдығын сезіп қалған Бөстек онымен қатарасты. «Алдағыларды басып озбайсың ба? - деп шіңкілдеді шабдар аттағы шабандоз.

- Өзің ше?
- Бәрібір одан оза алмаймын.
- Менен ше?
- Көреміз ғой....

Қарақшыға жақындап қалғанда әлгі шабдардағы бала қамшы басты жүйрігіне. Бөстек те тебінді. Тайқасқа шабдарды басып озды. Алда бара жатқан қоңыр атқа жетіп, қарақшыға онымен құйрық тістесіп өтті.

6

Жұрт назары Тайқасқаға ауған еді. Атбегі сыншылар:- Бестісіндегі жүгірісі мынау, сүйегі бекіп толыса келе, алдына қара салмайды әлі! - деп мадақтады бір ауыздан. Атақты Тоқпан сыншы: «Бұл деген жұмырық жүйріктің нақ өзі. Жайшылықта бойын жасырады. Үш көш жерден жіберсе лақтай ойнап келеріне мен кепіл, - деп сүйсініс білдірді.

Тайқасқаға арналған мақтауға әке мен бала қатты әсерленді. Қарақшыдан бірдің соңы боп өткені және бөледі қуанышқа. Керісінше, Әйнеке мен Тұтанның қызғанышы асқынып іштеріне от түсіп еді.

Сол жазда Тайқасқа қатарынан үш рет топ жарды. Тәттібек бәйгеден алған олжаны жатақтармен бөлісті. Осымен бір қыс өтті. Жас шығысымен Қаспақбай оны жаңаша тәсілмен жаратып баптауды қолға алды. Кәнігі атбегінің ішкі есебі Бөстекке мәлім. Былайғылар ат баптаудың құпиясынан хабарсыз. Осы тұста Әйнеке бай екі дуан елге сауын айтып, әкесіне ас бермекші болды. Бай жатақтарға кісі салып, тағы да мазаны алды. Оның Тайқасқада таласы жоқ көрінеді. Тек аламанда Тәттібектің баласы Бөстек қарақшыдан өткенде Әйнекенің бабаларының атын атап аруақ шақырса болғаны Бұл шартқа жатақтар өре түрегелді. «Байға керек атақ бізге де керек. Айыбы кедейлік демесе, Тәттібек те атадан туған. Оның да аруақ шақыруға құқығы бар».

Елшілікке келген Тұтан еді. Тәттібекпен көп ырғасты. Қорқытып та көрді. Жүйрікті көре алмағандар атқа қастық жасауы кәдік. Ақан серінің Құлагерінің кебін кигізіп мерт қылуы да бек мүмкін, - деп төндірді. «Тәуекел! - деген Тәттібек қатуланып, - Сен аршалап алмай-ақ қой. Жетті қиқақтарың, басынбаңдар»!

Сонымен, күткен күн де келіп жетті. Ас жиыны Ақтау тауының етегінде Көктал өзенінің бойында өтті. Бәйгеге қосылатын ат үш жүзге тарта. Жүйріктер үш көш жерден жіберіледі. Кемі алпыс шақырым. Бөстек Қаспақбай атбегінің, шылауында. Екеуі бәйгеге қосылатын аттарды назардан өткізе бастаған-ды.. Атағы алты дуаннан асқан айтулы жүйрік Маябозды Қаспақбай көп айландырды. Сыр бойынан келген аттың дене бітімі мейлінше кесек екен. Омырауы есіктей алқам-салқам жануардың бойында мол қуат жатқандығы серек тұрқынан байқалғандай еді. Ат иесі бәйгені шаппай аламын деп қасақана сөз шығарған дейді. Маябозды табанын жерге тигізбей пәуескеге артып әкеліпті. «Шабысты екенінде дау жоқ. Тұяғы тым жұқалтаң ба қалай?! - деп Қаспақбай Бөстекке қарап сөйледі. - Сыр бойының борпылдақ топырағына үйренген жүйрік арқаның тастақты жерін елеуі кәдік. Әйтпесе нағыз мисыз жүйріктің нақ өзі екен. «Тайқасқа сонда бұл аттан озбайды деп тұрсыз ба? - деді Бөстек өкпелі ажарда. «Ат шаппайды, бап шабады. Кім осал деп қосады дейсің жүйрігін. - деп атбегі өз қаупін де білдірді. - Тайқасқаның бір таңасыруы кем бе деймін. «Бұл жарықтық құлан сияқты, аса көп жарақтанды қаламайды дегеніңіз қайда? деп салды Бөстек. «Оның рас. Дегенмен менің бір әттегене-айым бар. Сен келіссең осы жолы өзім шықсам деймін жарыс жолына», деді Қаспақбай кішкене досына.

Бөстек бірден келіспеді. Өзімшілдігіне бағып: - Мені қоршассынып тұрмысыз? - деді өкпелі ажарда.

- Ат сенікі ғой, менде басқа бір ой бар, - деп Қаспақбай кішкене серігіне ішкі қорқынышын білдірді, - Тайқасқаға біреу-мүреу қастық етіп жүре ме деп?..

Бөстек тосылды. Жүрегі қатты-қатты соғып кетіп еді.

- Көкем не дейді? - деді сасқалақтап.

- Әкең де осы шешімді құптайды. Тайқасқаны бұл жолы аман жібермейміз деп бәтуаласыпты қасақылар.

- Онда бар ғой, ауылға қайтып кетейік, - деді Бөстек бір түрлі тіксініп.

- Тәуекел етейік, - деді атбегі шағын денесін шұғыл қомдап, - Көңілді үйрет, дәмелі жүйріктерді әбден көріп ал.

Бөстек тартыншақтады. Қиялы жербәуірлап қалғандай еді.

- Міне, нағыз шаппай бер жүйрік! - деді Қаспақбай тал көлеңкесінде тұрған Қаракерге ентелеп, - Әйнеке бай бір жақсы ат алдыртыпты деп естіп едім. Сол ғой мынау.

Атбегі жаңағы атқа қатты тесілді. Тісін ашып көрді де: - Он жасар шамасында. Денесі кесек жатыр, түбі біздің Тайқасқамен тайталасар дәмелі ат осы болар, - деді ол қаупін жасырмай.

Бұларды тал арасынан бақылаған Тұтан: - Әй. Жәргелтай! Жақындаушы болма атқа! Көзің өтеді, қырсығың тиеді, - деп зілденді.

- Қырсық сенен өтіп маған жете қоймас, - деді Қаспақбай одан ығыспай. - Әйнекенің асыранды итаршысы!

- Жәргелтайым, тұрысар жеріңді айт! - деді Тұтан сұрланып.

- Тұрысар жерім бәйге төбе! - деді атбегі қызбаланып, - Құдайым жақ. Тайқасқа осы жолы бәріңе тезегін тергізеді. Мынау ат барымтадан келген. Сенің ұрлығыңның арқасында. Білдің бе?

Тұтан жарылып кете жаздады. «Өшір үніңді, жұрын неме!?»

- Онымен бекер ұстастың! - деді Тәттібек майысқақ әдетіне басып, - Бір пәлеге бастамаса не қылсын?!

7

Жатақтар мәре - сәре. Бұларға қуаныш Тайқасқамен ілесе келіп еді. Әсіресе балар мәз-мейрам. Бөстекті орталарына алып әңгімедүкен құрып тіке ес жоқ өздерінде. Одан балар үлкенердің аузын бағады.

Қараша үйдің төрінде Қаспақбай есіп сөйлеп отыр. «Біразға шейін ауыздыққа сүйедім жануарды. Тер шашып денесі қыза келе қояберге бассын! Сіздерге өтірік, маған шын, тізгінді тежей-тежей қарым талды. Сонымен, не айтары бар, қарақшыға қозы көш қалғанда, суырылып алға шықты Аттар бірінен соң бірі кейіндеп қалып жатты. Менен озады-ау деп қауіп ойлаған екі-үш дәмелі аттар бар-тын. Оларды да құтқармадық. Сыр бойынан келген Маябоз әлі тың еді. Онымен құйрық тістескен Әйнекенің Қаракері құлашын кең тастайды.

- Әйнекеде ондай ат жоқ еді ғой? - деп қалды біреу.

- Тұтанның олжасы, - деп қалды Тәттібек, - Есебін тапқан ғой жырыны неме!

- Сол қаракерден көрдім көрешекті, - деп Қаспақбай әңгімесін тұздықтай түсті. - Зәйімкенің өзегіне жетіп қалғанда, Қаркерді басып оздым. Маябоз әлі алда кетіп барады. Талды өзектен өте бергенім сол еді, екі-үш аттылы тал арасынан шыға келмесі бар ма! Беттерін тұмшалап алған. Әлгілер жолымды бөгеп мені жарға қамды. Тайқасқа жарға ентелеп кеп лық етіп тұра қалды. Тақымды қысқаным сол еді, жануарым жардан лақша секріп бір-ақ шыққаны ғой! Жан дірменде артыма мойын бұрып едім, көк аттағы еңгезердей жолбасар құдиып келіп-ақ қалғаны. Етігімнің қоншына тыққан дыраумен әлгінің атын қақ маңдайдан дәлдеп соқтым. Өзе-

гіне қорғасын жүгірткен қамшы соққысы оңай ма!? Әлгінің аты қа-
пелімде омақаса құлады.

- Ой, жарадың! - деп желпіністі үлкен-кіші-Маябоз қайда қалды!

- Оны мәреге жарты шақырым қалғанда басып оздым.

- Жолыңды тосқандар кім, таныдың ба?

- Тұтан сұмның әрекеті! - деді Қаспақбай, - Дәдесін мықтан
алды. Маған құдиган сол сұмның өзі еді.

Одан соңғы оқиға Бөстектің көз алында өткен-ді. Тайқасқа қарақ-
шыдан жеке дара өтті. Көпшілік қауым ду-ду етеді.

- Үлкендігі тайдай-ақ қой өзінің, жүйріктігі қай жерінде?!

- Сірә, қанаты болғаны ғой.

- Бек мүмкін.

Осындайлық көтерме сөз бірден бірге ұласып, асқа келгенер
Тайқасқаны аңыз етіскенін Бөстек баларға жыр қылды.

Қаспақбай әңгімесін аяқтаған тұста, кезек әнші, жыршыларға
тиді. Аузы епті ақын жігіт домбырасын безілдетіп төкпелей жөнелді.

Топты жарған Тайқасқа,

Емессің ғой жай қасқа,

Алдына шығып жүз аттың.

Атағың шықты аймаққа,.

Тұтан сұм тосып жолыңды,

Қайнатпаққа сорыңды,

Көбейтіпті шоғырды

Қанды қолдар жсарақты,

Ат мініп өңшең барақты,

Тайқасқаны қаумалап,

Жарға әкеп қамапты.

Кеттің-ау деп арманда,

Тақымды қысып қалғанда,

Арқарша қарғып шығыпты,

Кісі бойы жардан да...

Жатақтар дуылдасып кетті.

- Ой, пәлі, жарайсың!

- Енді ат иелерін қос өлеңге.

Жыршы тағы термеледі.

...Бірқында кетпей өктемнің,

Ерледің-ау, Бөстегім!

Намысқой ұлан атанып,

Ұстана бер ел кегін...

Бөстек мадақ жырға елікпеді. Көңілсіз тарта берді.

Жатақтар қыстаудан қысы-жазы тапжылмайды. Қашыртқы суды бөгеп тоған байлап алып еді. Арық қазып, егін сұғарады. Үй ағаш басып, уық иіп кереге қаусырады. Балалар әке-шешелеріне болысып оларға қолғабыс көрсетеді. Қара торғайлардан егінді қориды. Азынаулақ ұсақ малдың кезегіне барады. Ересектері ұста дүкенінде көрік басады. Үйшілерге жәрдемдеседі.

Мұндай күйбеңнен Бөстек қана азат. Оның бар ынтасы Т айқасқаға ауған. Оған әр түрлі шөп үздіріп, ыстықта қарасуға жүздіреді. Бәрінен де оған түн күзеткен ауыр тиеді. Әкесі екеуі кезектесіп қарауылдайды Тайқасқаны. Осындайлық сақтыққа қарамастан, әкелі - балалы қос үрей. Әсіресе Бөстекте уайым басым. Оның күндіз әр неге алданып көңілі бөлінсе, түнгі ұйқысы төрт бөлініп мазасы кетеді. Түсіне ылғи бір суық жүзді адамдар енеді. Әлгі адам атқа таласады. «Әкетті, әне!» - деп жаталаса айқайлап ұйқысырап жатқаны. «Жат балам! Ештеңе жоқ. Ұйықтай ғой», - деп әкесі оны бауырына тартады.

Күз аспаны құрыстап тұр. Қазанның дауылы тал, теректерді түлдырлап тастады. Тайқасқа қораға тұрақтаған еді. Тұнық судан қанып ішіп, көк балаусаны күрт-күрт шайнайды. Күндіз ашық аранда тұрады. Кішкене иесі оған дамыл-дамыл шөп салып, жалқұйрығын тарамдайды. Аттың түңгі орыны жайсыз. Еңсесі жатаған түпкір қора тас қараңғы. Тышқан өріп жүреді. Ақырға салған шөп арасына кіріп алып Тайқасқаны жағымсыз ісімен шошындырады. Тышқандардың шиқылдағаны бойын түршіктіреді. Оның түнгі тұрағы үймен жап-сарлас. Иелерінің дабырласқаны естіліп жатады. Адам үні бұған демесін. Елегізуін басады. Иелерін ес көреді. Оларсыз бұған көңілсіз. Әсіресе кішкене иесіне пейілді. Үнемі көз алдында жүреді. Мияның дәміндей тәп-тәтті бірдеңені тосады ерініне. Әлгі бір үлкен кісі де дамыл-дамыл шырғалайды мұны. Түн ішінде есік сықырлатып дыбыс береді. Бұған түсініксіз бірдеңелерді айтады. Тайқасқа оған өзінше жауап қатып оқыранады. Сергектігінен түн баласында жаңылмайды. Сырттағы желдің уілі, ауыл торыған ұры қасқырдың былай шығып алып ұлығаны, көпек иттердің шәу-шәу үрісі, кішкене досының ұйқысырағанына шейін құлағына жетіп, түйсігін түртеді. Түпкір қорада күйіс қайтарған шаңырақ мүйіз қара өгіз бен ала сиырдың ыңыранысы да құлағына жетеді. Тышқандардың түнгі түртпегіне де еті үйреніп алған.

Неге екенін түйсіне алмайды, кейінгі кездері тым секемшіл боп барады. Сиыршылап жатып жусаудан да қалды. Ұзақ түнді аяқ-тарына салмақты кезек түсірумен өткізеді. Өз-өзінен селк

ететін әдет шығарып алған. Түрі суық біреу бұқпалап кеп үстіне ыстық су шашып жіберетіндей сескеніспен осқырына тарпынады Сондай шошыныс мұнда күн санап жиілеп барады. Мазасыз шиқылдақтардан мезі боп бітті.

Күндіз май тоңғысыз жылы болып еді. Түн ортасынан ауа бергенде дауыл көтерілді. Азынаған жел біресе ит болып үреді. біресе қасқырша ұлиды. Таласқан мысықтарша бажылдасқан үн қосарланады. Дала азан-қазан. Қозы жамырап қой маңырағандай ма? Екі аяқтылар айқай-сүренге басып даурығыса ма? Қалың жылқы дүрлігісе үркіп бара ма?

Осындайлық бейберекет дыбыстарды түйсігінен өткізіп, қатты елегізген Тайқасқа кенет оқыс дыбыстан осқырынды. Ием шығар деп оқыранып еді, жауап болмады.

- Мында тұр, - деді біреу.
- Аяғы бос па? - деді екіншісі.
- Кісендеулі.
- Кісенін далаға шығарып алған соң ашармыз.

Тайқасқа осқырына тартынып еді, сауырын осып өтті қамшы. Еріксіз көндікті жетекке. Дала әлем-тапырақ. Қарлы жаңбыр саба-лап тұр. Жағы сенбейтін салпаң құлақтардың үні өшкен. Түн жамылып келген ұры екеу еді. Тайқасқаны түртпектеп былай шығарды да, аяғындағы кісенге шұқшиды әлгі екеу. Кісен су жаңатын. Тайқасқаның иесі кісенді өзбек саудагерінен бір жылқының пұлын беріп алған еді. «Мына кісен түйемойнақтың дәл өзі екен, деді ұрының бірі, - Балталасаң да ашылмайды. «Күшке сал! - деді Тұтан бұйырып, - Бұлардың қолына қайдан түсті екен?! «Көзін тауып алған да жүйрігі үшін» деді екіншісі. «Енді қайттік?! - деді Тұтан дағдарып. - Бір амалын тапсаңшы». Серігі оған: «Обал ғой, қалдырып кетейік», - деді жалынғандай болып. «Болмайды! - деді Тұтан қатуланып, - Боса да қолымыз былғанды, қатынша қайтым жазға басқанымыз келіспейді. Түртпектей бер. Былай шығарып алып бірдеңе қыламыз.»

Тайқасқа түршіге осқырынды. Тартынып еді, жон арқасын өткір қамшы осып түсті.

9

Бөстек оянғанда таң енді-енді қылаң бере бастаған-ды. Түнімен сарнаған жел тынышты. Малдың қарыны тұтқан терезеден сығалаған бозалаң жарық: «Оу, бұ не жатыс?! Ат қайда? - дегендей сезілді де, Бөстек тездете киінді. Әкесі тыста жүр екен. «Тайқасқаны жайына жіберіпті қаныпезерлер! - деді ол кемсендеп, - Түсімнен шошушы едім. Ақыры аңдыған жау алып тынған екен».

Жатақтар дүрлігісті. «Аттан!, Аттан, жау шапты!» Әйелдер Бөстектің шешешсін жұбатумен әуре. Ер азаматтар із сорабын бетке алып шапқыласып бара жатты. Бөстек соқаға жегілетін қара өгізге жармасты. Артына көрші баланы міңгестіріп алды.

Дала түнгі дүрлігістен бұғынып қалғандай еді. Тым момақан. Сұлық жатыр. Бұлттар етек-жеңіп жиып алған. Алыс көкжиекке маңып кетіпті. Жатаған таулар да сұлық. Жапырағын желге жұлғызып сыйдиып-сыйдиып тұр. «Сен айтулы жүйірігіңнен көз жазып қалсаң, біз сұлу сымбатымызға өң берген жапырағымызды тонатып жүдеушілікке ұшырадық» детіндей ме?

Бөстек тал-теректердің ұсқынсыз қалпынан өзіне деген аяушылықты сезінді. Еріншектеп баяу көтерілген күн де бір жаманшылықтан хабардар екенін байқатып қызара талаурайды. Өгізді өңкең-өңкең желдірткен ол булығы жылап келе жатты.

- Атыңды ақсатып тастаса қайтесің? - дейді артына мінгенскен бала

- Жазылып кететін шығар,

- Тайқасқаға қастандық қылса ше?!

- Өйте қоймас, жүйірікке қолы қайтіп барады?!

Бұлар бір қыр асып түскенде, ойда шоғырланған қуғыншылардың тәрізінен шошып қалды. Сойқан қыр астында болған екен. Серейіп өліп жатқан Тайқасқаны қоршалғандар түндөй түнерген қалыпта үнсіз тұр. Бөстек жайрап қалған жүйірігіне жақындауға батпады. Өлген адамды көргендей түршіккен оның көзі шарасынан шығып барады. Әкесі күңіреніп: «Қара ниет Тұтан-ай! Қолың қалай ғана барды екен пышақ жұмсауға?! Құдай зауалыңды берсін!-дегенде ғана есіл Тайқасқаның тұрмастай боп тыншығанын шарасыз сезінген Бөстек өзін өзі жұлмалап бақырып жылай бастады....

...«Атқа құмарлығым есейе келе тіптен асқынды, - деп бастады әңгімесін Бөстек қарт, - Қаспақбай атбегіден алған тәлімімді жетілдіріп атбегілікке ынта қойдым. Жүйірік атқа деген сыншылдығым бірте-бірте ұштала түсті. Ілкімді мінгішті жазбай танитын зеректігім қариялардан қолдау тапты. Осыған қоса, аңшылықпен айналыстым. Қақпан құрудың әдісін меңгердім. Аңсақ тазы ерттім. Бүркітке қолым жете қоймады. Оған себеп заманның дүрлігісі еді. Қызыл ту көтергендер кедейді жақтады. Ақ ту ұстағандар байларды қолдады. Байларды тоздырып, кедейлерді оздырған дүбірге еліге қоймадым. Егіншілікпен айналысқан аз ауылды сырттай қоғамдап ұры-қарыдан қорғадым. Бір жүйірік тақымымда жүрді. Қашсам құтыламын, қусам жетемін. Осыным ұнамады жаңа заманның белсенділеріне. Ұры атандырып соңыма түсті қызыл жағалылар. Астымдағы жүй-

рік атыма қызыққан жаңа заманның қырағылары мені қашқын атанырып түрмеге жапты. Сылаңгер деген жүйрік атым бар еді. Соны тартып мінді мелисаның бастығы. Жаяу қалсам да аңшылықты тастамадым. Ашаршылық жылдары аз ауылды қақпан құрып арқар, киік етімен асырадым. Отыз екінші аштығында қазақтың жартысы қырылып кетті. Соны көз көрді. Одан отыз жетінші әлеметі басталды. Мен де іліктім «халық жауы» деген жалаға. Жазығым жүйрік ат ұстағаным, аңшылықпен айналысқаным. Бес жылға соттады да жіберді. Кесігімді өтеген соң, қолхоздың жылқысын бақтым. Одан неміс пашестері соғыс бастады емес пе? Жылқы бағатын адам керек деп мені әскерден алып қалды. Малдың жауы дала бөрісі. Оның ішінде жылқыға өш жаман ауыздар. Жүйрік атпен қасқыр соқтым, Ат жаратып бәйгеге қостым.

Ат сыншышысы атанып, бағым өсті. Жыл сайынғы жеңіс мерекесінде біздің «Алғабас» қолхозының кері аты бәйгінің алын бермей жүрді. Оны жарататын мен едім. «Бөстек кер» атанды жануар. Кейінге дейін мініп жүрдім. Қолхоз тарап, совхоз орнаған жылдары ет комбинатына мал айдағандардың тақымына ілікті де, қоймен бірге ет комбинатының өңешіне жұтылып кетті»...

Қарт атбегімен бір ауылда тұрдық. Аузы ауыр болатын. Кісіні қисынсыз қаралап жамандауға әсте жоқ-тын. Әйнеке бай мен оның қол шоқпары Тұтанның кеңес өкіметі орнаған кездегі жағдайынан жақ ашпады. «Өткен өтті, кеткен кетті, оны қопсытып қайтесіңдер» деп суық томсарды. Тұтан қызыл белсенді атаныпты. Қызыл жағалы ол кісі атып, байларды тап ретінде жоюға атсалысқан. Отыз жетінші жылдың әлеметінде тыңшылықта болып, халық жауларын әшкерелеуге жанын салған. Бертініректе көзден айрылып, су қараңғы соқыр боп қалыпты. Әкелеріміз оны ұрпақсыз өтті дейтін. Тайқасқаның обалы жібермеген де шығар.

Бөстек қарт тоқсаннан асып барып аяқтады ғұмырын. Балалары Манап, Қасым және Мейраммен бірге өстік «Ұзақ жасаймын десеңдер атқа көп мініңдер» деп отыратын еді. «Ат болатын тай уытты келер, бас болайын деген бала намысты келер» дейтін әр кез. «Тайқасқаны жаз» деп өсиет еткен еді атбегі қарт. Сәтінің түскені осы болды.

АЛАШЕКЕ

Алашеке қаншама тырмысқанымен тұрып кете алмады. Ақыры дәрмені таусылып, алдыңғы аяғымен жер тірей шоқиып отырды. Бие сауым бұрын айналып-үйіріліп қылымсыған сымпыс құйрық, құрақ жал байталдар мен сары қарын биелер шеттеп, біразы қырдағы ескі қораның көлеңкесіне, енді біразы желі маңында үйездеп тұр. Алашеке үйірінің шанжаулап кеткенін жақамады. Оқыс тұрмақ болып ұмтылғанда, шеге қадалғандай қос жамбасы сұққылап қоя берді. Бұрын бір жақ сауырына күш салып тұрып кете беретін еді: артқы аяқтары таңып тастағандай икемге келер емес. Содан соң-ақ оның құлақ түбінен сұп-суық тер моншақтады-ай келіп. Мойылдай көзі аянышты жаудіреп, қос құлағын қайшылап, үйірін шола қарады.

Тал түс. Көктемнің мол шуақты көгілдір аспанында шөкімдей де бұлт жоқ. Ауық-ауық текірек самал есіп, жас шалғыны жапырыла қоймаған өлкенің құрағын судырата толқытып өтеді.

Құлағына құйрық-жалдың сусылы естілді де, тоқпақ жалы күдірейіп артына бұрылды. Бір ұмтылым жерде күрең бие шыбындап тұр екен. Алашеке жалынышты оқыранды. Бірақ анау елең қылмады. Тілегі орындалып, көңілі жай тапқан соң, не қылсын бұны! Жыл сайын ерте құлындап, көктемнің ала қызба ләззатын Алашекемен бірге бөлісетін. Сондағы назды оқыранысы баурағыш еді-ау! Енді міне, арысы сүрініп, қарға адым жер мұң болған шақта, қасына келіп демеуге де зауықсыз.

Алашекенің бойын қызғаныш буды. Үйірдегі жел қуық байталдардың оғаш жүрісі сезік тудырған. Оның үстіне осы күндері бітіспес жауы Қоракөктің үйірін дамылсыз торуылдап, тай-байталдарды көпе-кернеу алдына салып, қуа жөнелетін омырау соқ өктемдігі тынышын кетіріп бітті. Жануардың басы айналып көзі қарауытты. Тағы да жан-дәрмен тұрып кетпекші боп алға өңмендеді.

Оны бәрінен де қинағаны: ұлы кеуденің жер болып, қара тас-тай шөгіп қалғаны еді. Жылқы баласы жүре оттап, аз жусайды. Қалғуынан сергектігі басым. Сары жамбас боп жатқаннан гөрі екі аяғына салмағын кезек салып тұрғанды ұнатады. Әманда, омырауын керімсал самалға аймалатып, болат тұяқтары жер төсін жәрмеңкелі дүбірге толтырып, күңгір-күңгір кісінеп, еркіндік дүниесінен ләззат табар еді! Сонда ол өзгеше аруақтанып кететін. Осынау ұлан-ғайыр керім дала жақұттай қос жанарында дөңгеленіп, жал-құйрығы суылдап, сыбызғы үн шығарып, сырнайлы дүниеге наз тастағандай болатын. Сосын көріктей кеудесін саф ауаға толтыра арқырап кеп кісінейтін. Пай-пай, сондағы үн-ай! Жарты әлемге

жар салғандай, қойнау-қойнаудағы үнсіздікті қуып шығып, бір жартастың жаңғырығын бір жартасқа қосушы еді-ау! Және бұл кісінесе-ақ болды, құрай ызындап, құрақ суылдап аспан кенересін асқақ үн кернеп кетер еді...

Басқа төрт аяқтылар сияқты Алашеке де құлдыраңдаған құлын шағын енесінің бауырында бұла өткізді. Сыптығырдай сүйкімді торы құлынның оң жақ жарты шекесі аппақ еді. Осы белгісі сонадайдан көзге ерекше шалынатын. Алашеке тайдан құнан шыққан жылы ер-кіндік дүниесінен қол үзді. Бет-аузын түк басқан еңгезердей қара сақал жылқышы мойнына жыланша шұбатылған бірдеңені салып жіберіп, тақымға салып сүйрете жөнелгенде, көз алды бұлдырап, қызылды-жасылды от ұшқындарына толып кетті. Ана сүтін арда еміп, құлын-тайлармен құйрық тіге жарыс салған қамсыз бұла шағы көз ұшында бұлдырап қала берген. Қара сақал жылқышы Алашекені қияндағы қыстауда қысы-жазы қой соңында жүрген Бердеш қарияның қолына әкеп тапсырды. Бердеш оны күздің екі айында қойға мінді де, қар бекіп, мал өрісі тарылған шақта, жылы қораға байлап тастады. Көк шөп пен ақ бөртпе сұлы қыс бойында аузынан кеткен жоқ.

Кенеп дорба басына кигізілген сайын сонау күндері екі аяқтылардан көрген қорлығын ұмытайын деді. Бірақ сонда да болса, бүйірі бұлтиып, төрт аяғына салмағын кезек салып жусап тұрған шақта, өз-өзінен селк ете қалады. Мойнына шұбатылған бірдеңені салып жіберіп шыңғырта тартқан қара сақалдың шалт кимылы көз алдына елестеп кететін. Тап сондағыдай тынысы тарылып, аядай қамыс қора кенет үстіне құлап кетердей санасын қорқыныш билейтін. Құлағына кісінеген төрт аяқтылардың үні жетер еді. Дүсір-дүсір еткен тұяқ дүбірімен қабат оқыранып пысқырған етене таныс үн еркіндікке шақырғандай болатын.

... Сол бір көктем Алашекенің өміріне үлкен өзгеріс ала келді. Қой қоздап, төл шираған соң, Бердештің аулы қыс қыстаудан жайлауға көшті. Жаңа жұртқа қонған соң, көп кешікпей бұл ауылға соңында жас құлыны бар бие пайда болды. Көпке дейін екеуінің аралары алшақ жүрді. Иесі екеуіне аңду салып, бірін арқандап, бірін матап ұстады.

Күн сайын арқан бойы жерден оқыранған қара дөнежіннің үйірсек үні естілсе болды, Алашекенің тұла денесіне жұп-жұмсақ діріл жүгіріп, көкірегін белгісіз құмарлық сөзімі кернеп-кернеп кетеді. Бөтен жылқының бұған іш тарта қарағанын, сауырының күнге шағылыса жылтырағанын аңдар еді.

Бір күні иесі оны матаудан босатып, қара дөнежіннің қасына жетектеп апарды. Содан сонғы әрекеті Алашекенің түйсігінде дәл бүгінгідей сайрап тұр. Көптен көз талдырып, көкірегін күпті қылған құштарлық мына жылқының тығыршықтай уыз денесін тым жақыннан көрген бойда күркіреудің көбік шашты асау арынындай алып қашты күйге ұшырады. Көз алды буалдырланып, шекесіне шапшыған ыстық қан тұла денесін өрт қызумен жандырып бара жатты. Жылтыр сауырына танауын тигізіп еді, белгісіз жұмсақ иіс арыс бойын шымыр-шымыр еткізді.

Алашеке арқырап, ұзақ кісінеді. Бұл - оның қызықшыл да құмары тарқамас жастығының әні еді. Үзіп-үзіп кісінеген сайын көктемнің мол тынысы көкірегін ашып, майда жел әрі таза, әрі ашық үнін тым биікке көтеріп әкетті. Марғау жартастар мен тас керең төбешіктерге дейін жаңғырыға қайталап, онын әнін қызықтаумен болды.

Ол қара дөнежіннің қасына арқырап жетіп барды. Құрақтай судыраған құйрық-жалы, жылтыр сауыры, барша бітімі осы жаңа өзі шақырған күңгір эннің назды тілегіне ұштасқандай еді. Екеуі бір сәтке тұмсық түйістірді. Ананың ерні жүп-жұмсақ екен, бұның жұқа шабынан майда ғана ұйпады. Сосын оған артын беріп, қасыну ишарасын сездірді. Екеуі бірін-бірі көп жаһаттады.

Сөйтіп екеуінің жұп тірлігі осылайша өтіп жатты. Алашекенің түйсігінде мына дөнежін тек өзіне ғана тән, оған басқа төрт аяқтының жанасуы тиіс емес. Әлдеқалай Бердеш қарияның тоңқылдақ торысы желі басына таянса, құлағын жымып қуып тастайды.

Бұл - оның табиғат тылсымы бойына дарытқан қызғанышы еді. Бірақ өмір тәжірибесі аз жас айғыр алдында асу бермес асқарлы шыңдай нағыз айғырға тән егесті сайыс, алым-пірім жағаластың күтіп тұрғанын, бірді місе тұтпай өзгенің бауырындағыға қызыл көз құмарлықпен көз алартар кездің желікті шағының тайталасы боларын білмейтін. Тек бейнетсіз татқан ләззаттың баурағыш ыстық құштарлығы жанына желік бітіріп, күн сайын сөзімін ширықтыра түсетін.

Алайда, айғыр болған соң, егеске шықпай қалмайтынын, бір күндері жағаласқа жаршы боп сайысқа өзі тіленетінін Алашеке қара дөнежіннің тоқыраған көзінде андаған.

Ақыры сол күн де келіп жетті. Бұның үйірі жүнді қарағанның тасасында жайылып жүрген. Алашеке кісінеген жат дауысты естіп қалды. Сөйткенше болған жоқ, құшақ жал омырауы есіктей бір қаракөк жылқы арындап келіп қалды. Өзінің тұлға-тұрпаты мейлінше ірі болар ма!

Алашеке қорқыныш билеген денесін меңгере алмай қара дөнежіннің ығына қарай ойыса берді. Әлгі жылқы одыраңдап дөнежіннің

жанына жетіп барды. Биенің бөксесіне тұмсығын көміп жіберіп, ғаламат жуан дауыспен оқыранды-ай келіп, сосын ол әзәзіл діріл жүгірген арыс кеудесімен қара дөнежінді иектеп жаныға бастады.

Алашеке сонадай жерде состиып тұрған. Қорқыныштан да бетер бір қысас тұла бойын буып әкетіп барады. Сол-ақ екен, құлағын жымып тұра кеп ұмтылды. Алдыңғы аяғын көтере шапшып кеп, қара көкпен шайнасып берді. Алайда қарсыласы тегеурінді келді. Бұның шоқтығына ауызды салып қалып, жұлқа тартып қалғанда, Алашеке шөкесінен түсті. Жан-дәрмен тұрмаққа әрекет жасап еді, қос тізерлей омырауымен жанши астына басып алған Қаракөкті көтеріп кете алмады. Азулы қарсыласының алмастай өткір тістері алқымына батқан сайын, бұл да қарап қалмай ананың алдыңғы аяғын тістелей берді.

Бір зауым шақ өткенде, далақтап шауып Бердеш қария жетті. Қаракөк сытылып шыға берген.

Келер жылғы көктемде Алашеке қисапсыз іріледі. Бесті айғырдың бетінен сақта дегізер нағыз зар күйінде еді. Жылдағыдай ел жайлауға қонып, өрісте мал тоқайласып, ауыл-ауылға адамдар қыдырыстап, пейілді кеңге салған кез.

Алашеке биыл да үйірге түсті. Бірақ үйірі былтырғыдан көп. Қой фермасының менгерушісі бұны Бердеш қариядан қояр да қоймай қолқалап сұрап алған. Бөлімше орталығында сауынға, әрі күш көлік үшін ұстап отырған бір үйір жылқының соңындағы Ақжал айғыр көрші колхоздың айтулы бір төбелесқор айғырымен таласып мерт болды да, үйір қожасыз калды. Енді сол үйірге осы күндері Алашеке ие. Бөтен үйірді иемденген күндерде оның алды-артын пайымдауға мұршасы келмеді. Арыс кеудеде дүбір салған құмарлық әуенімен болған. Қызықшыл жастық әнін екілене шырқап, оңай қызыққа кенелген астам кеуде тау тұрса да қағып өтердей еді.

Бұның өмірінде ерлікке толы бұла дәурен енді туған. Көктемнің көкірек сыздатар жойқын қуаты қанына желік беріп, арыс тұлғасының айдыны асып аруақтанып алған. Үйірдегі жел қуық байталдар оны бір-бірінен қызғанысып, нәркес көздері сүйкімді жәудіреп, қабак астынан сүзіле қарап алдын кескестейді. Сонда Алашекенің көз алды мұнартып, көкірегінен жұмсақ діріл сезілер еді.

Шажағай өзенінің көктемгі тасқыны әлі қайтпаған. Сонау құз-құз шатқалдан бастау алып, екпіндей ағады, қалың малды ауылдардың үйірге түскен құтпан айғырларының даусы тау өзенінің күркірек ағысымен қосылып, иен даланы даңғаза үнге толтырады. Арқырай

кісінеп, жібек жалы алтын күнмен шағылыса, болат тұяқтарынан от шашырап ләззатты шақтың құмарына қанбай сайысқа тіленген азулы айғырлардың шәлкес мінездері шалт қимылға бастап, ала-қызба құмарлықтың теке-тіресі басталып та кеткен. Алашеке сайыстан шеттеп жүрді. Бір шатақ байқалса, үйірін алдына салып қуа жөнеледі.

...Ай сүттей жарық. Бұлар қалың жылқымен қатарласа жайылып жатқан. Іңір жусауы өтіп, көк құраққа енді бас қоя бергенде, арқырай кісінеп бір бөтен айғыр жетіп келді. Өзі сондай ірі екен. Ай жауығымен зорая көрініп, айдыны асып-ақ тұр.

Бұл - былтырғы Алашекені шайнап өлімші қылған Қаракөк айғыр еді. Алты жасар жас айғыр айтулы төбелесқорлығымен көзге түсе бастаған. Омыраусоқ өктемдікке жаны құмар.

Алашеке алдын кескестеп сайысқа тіленді. Тұмсық түйістіріп еді, бірден сезді. Түйсігінде қалып қойған ата кегі күрт тұтанып жүре берді. Алдыңғы аяқтарын көтере шапшып кеп тарбайыса қалды. Болат тұяқтары шақ-шұқ етіп, ауыздары арандай ашылып, алым-перім жағалас басталды.

Бұлардың сайысы бір бие сауым өткенде барып тынды. Бір-бірін ала алмай тең түсті. Қаракөк басын шайқап-шайқап жіберіп, келген жағына қарай тасырлатып шаба жөнелді.

Алашеке үйірге түскелі алғаш рет жеңіске жетті. Бірақ алдында нендей қауіп-қатер

барын, Қаракөкпен сайыс осымен аяқталмайтынын, әлі талай қырғын-жорық айқастың боларын түйсініп еді.

Кеше ғана табан астында қоңырайып, майқара жусаны мен қара оты бұйраланып жатқан иен дала қарашаның айы түгесіле бере көк беттеніп сұлық жатып алды. Бір күні аспанды бұлт торлап, күн қабағы түйілді. Іле өлі жүнге ұқсас үлпілдек ақ қар жапалақтап жауып, жер бетін бүркеп салды.

Алашекенің үйірі қырат-қырқадан бойы озық оқшау көрінген Жаңғыз төбенің қарағанды өзегінде жатқан. Тай-жабағылар ойын салып, биелер бір-бірімен қасынысып, енді біраз жылқы табан астындағы ақ ұлпаны сықырлата басып қызықтағандай болады.

Үйір қожасы ақша қарға шыланып тілге майда тиген ақ бас көде мен тарлауды қаладай аппақ күрек тісімен іскектеп күрт-күрт оттайды. Ол бұл күндері тым сұсты. Назды оқыранып қасынғысы келген биелердің үйірсек тілегін де елер емес. Кісінеуді де азайтып, анда-санда салғырт оқыранатыны бар. «Қызығыңды көріп,

қиындықтан шеттейтін мен емес. Еңсе көтеріп егеске шығар бір тумаңмын. Алда қауіп бар, қатер бар. Сол үшін де қылжақтаған жастық желігін, құмарлық желігін орынсыз жерде көрсетпеуім керек. Ер болып туған соң, ер-тоқым жастанған ұйқышы марғау атанба, қалғысаң ат үстінде жүріп қалғы. Жауың сені бұрын көрмесін, жауынды сен бұрын таны. Жағаласа кеткенде қапы кеттім-ау деп өкінбейсің».

Алашеке қаперіне осы ойларды бір де алған емес. Алайда табиғат ананың ұрпақ болашағы, жұбайлық парыз деген бұлжымас ұлы заңы естияр хайуанның да зердесіне мықтап ұялаған еді.

Түн түнегі басып, қою қараңғылық сілтідей тұнып тұр. Шоқтай боп иіріле жайылған жылқылардың болымсыз тұяқ дүсірімен, қыр шөбін бырт-бырт үзген қыбыр-қимылымен кабат шабдар жабағының мойнындағы қоңыраудың былдыр-былдыр еткен күміс сыңғыры елсіз жапан далада бір үйір жылқының жатқанын жария еткендей.

Үйір қожасы кенет жерден басын көтеріп алды. Кеңсірігін бір жат иіс жарып барады. Ауылда үй-үйдің көлеңкесінде серейіп-серейіп жататын салпаң құлақтардан тап осындай иіс сезілуші еді. Бірақ мына иіс одан алабөтен өткір, әрі жат. Қорқыныш билеген бойын шұғыл менгеріп, үйірінің алды-артын орай қайырып тастады да, жаңағы жат иіс сезілген жаққа одырайып сес шақыра қарады. Алдымен ол шоқтай жанған көзді көрді. Қараң-қараң еткен кішірек бейнелер қыңсылап, ыр-ыр етіп беймазалана бастады. Алда тұрған екі ұлыманың бойлары серек екен.

Үйір қожасы одырандап алдыңғы аяғымен жер тарпып, мойнын доғаша иіп, көп ұлымаға жақындай беріп еді, самсаған отты көздер жалт беріп иіріліп тұрған жылқыға бір бүйірден ұра кеп ұмтылды. Жылқылар шұр-шұр етіп, кейін ығысты. Ол бірден көрді, торы қулық жаңағылардың ортасында қалыпты. Кішірек қоңыр жабағы енесінің бауырына тығылды. Ілкіде азулы ұлыманың бірі сан етін жұлып түсіпті.

Алашекенің көзіне қан толды. Айбарланып көп ұлымаға тап берді. Әбүйір болғанда, алдына түскені бөлтірік еді. Мойын салып қуып жетіп, аяғымен тарпып қалғанда, бөлтірік қаңқ етті де, қираландап қалды. Осы мезетте ту сыртынан үрейлі үн естілді. Бұл - бөлтірігіне ара түскен сұр қаншық болатын. Жыртқыш енді ұмтылам дегенше, тұмсығына шойын тұяқ талмаурап тиді.

Ал бұл шақта көк шолақ арлан торы қулықтың жабағысын жеу-кемдеп жатқан. Жабағының жаны әлі шықпаған, басын соққылап, әлсіз үнмен шыңғырып пыр-пыр етеді. Торы қулық біресе жабағы-

сына, біресе анадай жерде иіріліп тұрған топ жылқыға кезек барғыштап шұрқырап жүр.

Үйір қожасының құлағына өз нәсілінің жанұшырған үні жетті. Енесінің соңында құлдыраңдап еріп жүретін ойыншыл кер жабағының даусын бірден таныды. Енді соны көп қара құлақ қанын судай шашып додалап жатқанын көргенде, қорқынышты мүлде ұмытты. Еңсесі биік ер бітімі егеске бола жаратылса керек еді. Шиыршық ата қос құлағын жымып, қан қызу додаға киліккен бәрілерге албастыдай төніп келді. Мұндай қоқайды сан көрген, әрі жабағының жылы-жұмсағына емін-еркін бас қойған бөрілер ығыса қоймады. Қайта көк шолақ арлан арс етіп кеп алқымынан ала түсті. Алашеке жан дәрмен орғып түсті де, бұрыла беріп қос аяқтап тепті. Мүлт кетпепті, тайыншадай арлан тайқып шыға берді. Сол-ақ екен, үйір қожасы шабуылды үдете түсті. Алдына келсе тарпып, артына келсе теуіп, жойқын тегеурінмен ұрыс салды.

Алашеке қарағанды, өзекте жайрап қалған жабағыға көп қарайлаған. Келесі күні ол торы қулықтың қасына еріп, кер жабағының денесі жатқан жерге барды. Кішкене төрт аяқтының көздері жансыз. Құлын мүшесінің сау жері жоқ екен. Шегі шұбалып, қарны төңкеріліп жатыр.

Алашеке қорқып кетті, осқырынып шеттей берді. Сол бетінде үйіріне қарай тасырлатып шаба жөнелді. Келе кісінеп-кісінеп жіберді. Бұл жолғы кісінесі астам кеудеден ағытылған айбарлы дабылдан гөрі, жүрек сыздатқан сағыныш үніндей тым мұңлы еді.

Сөйтіп естияр хайуан тіршілік иелерінің әр басқан қадамы қауіп пен қатерге толы екенін, өмір үшін күреске әрдайым дайын болмасаң, анау қарағанды өзекте жайрап қалған кер жабағыдай от оттап, су ішуге зар боласың дегендей табиғат заңының тылсымын түйсінген.

Алашеке шұғыл өзгерді. Жау қабақтанып алған. Кеш түсісімен үйірін шоқтай иіріп алады. Сосын өзі анадай жерде көлденеңдеп тұрады да қояды.

Алашекенің үйірі бөрілер үшін алынбас берік қамалдай. Талай түндер бойында толассыз торуылдап, айқас салғанымен, бұның айбарынан ығып, ауыздарына ештеңе түсіре алмай кететін.

Даңқ бұған оңайлықпен келген жоқ. Енсесі түспес ерлікпен, жағаластан шайлықпас жүректілікпен келген. Ұзақ қыс бойында кер жабағыдан басқа бір жылқыны ит-құсқа тістетпей аман алып шыққан Алашекенің данқы шартарапқа жетті. Ел аузында: «Нағыз құтпан айғыр екен! Болса болғандай-ақ!» деген сөздер жырдай жатталды.

Нешеме қыстың түгесіліп, нешеме көктемнің өткені Алашеке-нің түйсігінде қалған жоқ. Алайда жылдар жылжып өткен сайын болмысында осынау тіршілік тылсымына деген өзіндік түйсігі де қалыптасқан. Ене бауырындағы құлдыраңдаған құлын шағы ең қызықты күндері еді. Одан соңғы тіршілік нәрінің тәттісі қан-шалықты көп болса, ащысы да жетерлік-ау!

Ол үлкен өмірге қадам басқан күндерден бастап күресе білуді үйренді. Сол күрестің, еңсесі түспес ерліктің арқасында атақ-данқы аспандап шықты. Алайда данқ тұғырына көтерілген күрескердің дұшпаны да аз болмайтынын Алашеке қайдан білсін?

Баяғы сол Қаракөкпен араларындағы күрес әлі аяқталмай келеді. Теке-тірес, итжығыс тарбайыс. Не үшін майдандасады, екеуіне не жетпейді? Ол арасы да мәлімсіз. Алашеке ата жауын есіне алса-ақ болды, айбарын шақырып аруақтанып кетеді.

Қалай болғанда да, марғаулықтан серпілтіп, намысыңды қоздырар қауіпті бір жауыңның болғаны да теріс емес. Ондайда сен бойкүйез ынжықтықтан адаланып, өзінді сергек қалыпта ұстайсың. Қат-қат тереңдегі жігер-қайратың еріксіз бой көрсетеді.

Алашеке жер бетінің ақылды қожалары адамдарды өзіне еш уақытта жау санаған емес. Не істесе де олардікі жөн сияқты. Бір жолы қар түсе мұның үйіріне бір топ аттылы адам келіп, қашаған бедеу Құла биені ұстамақшы болды. Айтулы қашаған құла бұрынғысынан бетер лағып маңайлатпады. Алашеке ызаланды. Тіпті ананың адамдардан қашатын қисыны жоқ. Бір-екі рет мойын салып үйірге қуып тықты. Бірақ құла биенің көзі үрейден шатынап, бір сұмдықты сезінгендей лағып қашып, бұғалық садырмады.

Екі аяқтылардан амал қалған ба! Бір мезгілде гүр-гүр етіп бір алып нәрсе келді. Одан екі-үш адам түсті. Өзара ақылдасқан болды. Сосын іштеріндегі біреуі қолына ұзын бірдеңені алып, шеттеп тұрған қашағанға жақындап келіп, қолындағысын анаған қаратып бағыттап еді, бірдеңе зың етті де, Құла бие тұрған орнында шөке-сінен түсті. Енді тұрам дегенше, ұмтыла берді де, құлап түсті.

Алашеке Құланың қасына таянды. Екі аяқтылар жүгіріп келіп, оның тамағына жалт-жалт еткен бірдеңені үйкеп еді, ананың бауыз-дауы ырсыып шыға келді де, қан атқылай бастады.

Үйір қожасының бойы тітіреді. Дәті шыдамады, бұрылып кетті. Содан көпке дейін көз алды қызылды-жасылды боп, Құла биені орталарына алып каумалап, сүйрелеп әкеткен әлгі екі аяқтылардың әрекетінен бір сұмдықты сезінгендей боп, тұрды-тұрды да кісінеп жіберді.

Сонда ол мына төрт аяқтыларға келер қастықтың бір ұшығы адамдарда жатқанын, қаласа шетінен алып ұрып, ана Құла бие тәріздендіріп қанын судай шашып, белгісіз бір жаққа әкете барарын түйсінген еді.

Алайда сол ақылды жан иелерінің де бір-бірімен жауласып, күреске түсетінін және олар бұлар тәрізді құр қол айқаспай, жойқын қарумен жазықсыз адамдарды қырып-жоятынын, бірдің кесірі мыңдарға тиетінін Алашеке түйсіне алған жоқ. Осынау кең дүниеге сыйыса алмай жүрген Қаракөк екеуі ғана емес еді.

Бірде оны қожасы тойға мініп барды, үйірі иесіз кетті жайылымға. Таң асып әбден жараған Алашеке өрістен суға құлаған үйірінің алдынан арқырап шауып шықты. Жылқы ішінде бір бөтен айғырдың жүргенін бірден көрді. Көрді де тұнығына тұмсық батырған дұшпанына қарсы ұмтылды. Тұла бойын запыран ашу кернеп, құлағын жымып жолбарыстай атылды. Кәдімгі Қаракөк айғырдың дәл өзі. Екеуі қарама-қарсы шапшып кеп, қоян-қолтық ұстасып шайнасып берді. Біресе қос аяқтап шапшып ұстасып, біре-се шөкелесе иықтасып, алмастай азулы тістерімен бір-бірін іреп жатты, сойғылап жатты.

Сайыс ұзаққа созылды. Бекемдік те, ерлік те сыналар сағаттың тегеурінді теке тіресі жер ортадан ауып барады. Алғашқыдай емес, екеуінің де қарқыны бәсең. Өліспей беріспес өр кеуде ширықты намыспен өршелене алға ұмтылып, өлермендене жұлқысып жүр.

Әбден тұралаған Қаракөк қарсыласының алдында сенделіп тұрды. Алашеке әлі тың еді, құлақ шекеден көме тістеп жұлқығанда, Қаракөк шөкеледі. Алашеке оны астына басып алып ұзақ шайнады.

Жеңіске жетіп астамсыған айғыр үйірін мойын салып қуа жөнелді. Артына бір қарағанда сенделіп тұрған Қаракөкті көрді. Көрді де кісінеп-кісінеп жіберді. Бұл кісінесі - жеңіс әнінің салтанаты болатын.

Алашеке қысы-жазы үйір соңында. Биылғы жылы да оның үйірі қыраулы қыс құрсауында үйреншікті мекенінде жатыр. Қыстың басы жайлы болып еді, қаңтар айы түгесіле бере ақ мылтық боран бірнеше күндер бойында толассыз соқты. Қарлы дала аяздан шаңытып, демімен үскірік бүркеді. Боран осы кеше ғана толастаған. Алашекенің үйірі Жалғызтөбенің ықтасынында. Қатты желмен шыыр болып сіреуленген қар астынан шөп аршып жеу әлегінде. Кейбір кәртамыс биелер мен тай-жабағылардың қимылы бәсең. Құйрық-жалдары ұзарған, қабырғалары арса-арса.

Алашеке кесе қарды уыттана опырады. Аршыған шөпті ернімен үйіріп бір-екі үзеді де, тай-жабағыға орын босатып ығысып кетеді. Мұндайлық естияр қимыл, саналы қамқорлықтан саркідір биелер де кұр емес. Соңындағы жалбыр жүн жабағыларына шөп аршып беру әлегінде.

Үйір қожасы ауық-ауық жерден басын көтеріп алып қарауыл қарайды, тың тыңдайды. Қауіп-қатермен бетпе-бет келіп әдіс алған сақ жануар күндіздің өзінде елегізіп бітеді.

Бір зауып өткен шак. Кенет үйірдегі жылқы атаулы елең етісіп қарлы жотаға одырайыса қарады. Сейткенше болмай, кішігірім тайыншадай көк шулан иек артпадан шыға келді. Төрт аяқтылар оттан басын жұлып-жұлып алып, тай-жабағыларды орталарына алып, иіріле қалды.

Алашеке енсесін тіктеп, іргелі жауына айбат шеге қарсы жүрді. Алдын кес-кестеп, бетін қайтарып тастамаққа шүйлігіп еді, көк шулан ығыспады. Кере қарыс аузын ашып, гүр-гүр етті. Артқы аяғымен сіреу қарды бұрқырата осып-осып жіберді. Көзі қып-қызыл. Жалы тікірейіп, айбарын асырып барады.

Кеудесі алқам-салқам арыстан жал, бұқа мойын азулы жыртқыштың мысы басты ма, үйір қожасы тайқып шыты. Жалғыз-жарым қасқырға албастыдай төніп, алдына салып қуып тастаушы еді, мына қарсы алдында тұрған ұлыма қорқынышты көрінді көзіне. Өдіс-айласын алдырмай, әліптің артын бақты. Шөкесінен түсіп жатқан бөрінің қарсы алдында одырайып тұрды да қойды.

Көк шулан бұл өңірдің бейтаныс қонағы. Осыдан аз күн бұрын мойны алыс сексеуілді өңірді жайлаған малды ауылдардың айғайына аттан қосып дүрліктіріп жүрген-ді. Ойда жоқта қатер бұлты шүйлігіп, қанатына адам отырғызған бір алып құс дала шуландарының сонына түсті. Аз күнде қатарларын селдіретіп тастаған. Әккі көк шулан жан сауғалап иен даланы бетке алып жортып кеткен. Ақыры міне, елсізде жатқан бір үйір жылқының үстінен түскен.

Көк шулан жеті-сегіз қар басқан жырынды еді. Күшіне амал-тәсілі сай. Жағаласар жауының осал жерін аңдап барып айқас салады. Онда да оралымсыздық етіп опық жемейді, серіппелі болат қақпандай бір-ақ ұмтылып шап етеді де, ұстағанын оппаға жығып тынады.

Көк бөрі бірден аңдады. Қарсы алдында тұрған мына күжірейген айғыр осал емес. Мұндайлармен сан айқасқа түскен. Алдымен осы мықтыны жәукемдеп тастасын. Қалғандарын біртіндеп жайғайды, күнде біреуін қорқыратып жарады да тастайды.

Тап қазір ондай ниеттен аулақ еді, сілекейі шубырып дәмді жылқы еті қолқасын ұрған аш қорқау оңтайына келгенін жайратпақ. Бірақ мына қарсыласы беттетер емес.

Көк бөрі шыдамады. Жыртқыштық намысы күрт қайнап шығып, тамырын солқ-солқ ұрды, жоны дүрдііп, көзіне ыстық қан шапшыды. Аузын арандай ашып, гүр-гүр етті. Ғаламат үрейлі үн сәт сайын күшейіп, ет жүректің қорқынышын асқындырып барады. Қорқау үнінен зэрзап болған үйір шұрқырап қоя берді. Алашеке одыраңдап карсы айбат шекті. Әрі-беріден кейін еті қызынып сайысқа тіленді. Албастыдай төніп-төніп барады қорқауға. Сондай бір қимыл үстінде айғыр қарсыласына ұрымтал келді.

Айалалы жыртқыш оңтайлы сәтті қапы жібермеді. Аузын арандай ашып, жолбарыстай атылды. Сол екпінмен қыл кеңірдектегі орып жібермекші еді, мүлт кетті. Қапелімде серпінді соққы анадай жерге ұшырып түсірді. Кеудесімен соқты ма, болмаса тарпыды ма, әйтеуір оңдырмады. Тәсілқой жыртқыш үстін-үстін шабуылдап, Алашекені қыспаққа алды. Долырған аккөз ашумен көзсіз қимылға басқан бөрі ұра кеп ұмтылғанда, айғырдың сан етін жұлып әкетті. Қос жұмырықтай етті бірақ қылғыды, көзі шырадай жанып, бойына қуат біткендей болды.

Капелімде бір жақ саны дыз етіп ұйып кеткен Алашеке жарақат алғанын сезді. Сезді де, әрі үрей, әрі ыза аралас үнмен кісінеп-кісінеп жіберді. Сол сәт тамам жылқы шұр ете қалды.

Көк бөрі шабуылды үдетті. Табиғатындағы мойымас тағылық мінез сәт сайын өршіп, көзіне қан толып кетіп еді. Үйір қожасы манағыдан бетер ызалы. Аузына түссе түтіп жіберердей болып, қорқауға өршелене ұмтылды. Көк бөрі қарсы алдынан тік шапшыды. Алашеке оны кеудесімен соғып ұшырып түсірді. Сосын жалт айнала беріп, қос аяқтап періп-періп жіберді.

Көк бөрі есеңгіреп қалды. Бірақ сонда да қайтатын емес, айғырдың жұқа шабын нысанаға алып атылды. Өттең, мүлт кетті! Ішек-қарынын ақтарып түсіретін еді. Екеуі тағы қарама-қарсы аңдысты. Көк бөрі бар қайратын жиып анаған қарсы шапшыды. Сол бетте Алашекенің омырауын сойдақ тісімен ырситып тіліп өтті. Тәсілқой жыртқыш үрдіс шабуылға көшті.

Алашеке жан ұшырды. Бұл бетінде мына сойқан өзін қансыратып жығатын түрі бар. Аңдысып жүргенде, көк бөрі оралымсыздық жасап Алашекенің табан астына түсіп қалды. Айғыр оны ондырмай тарпыды. Күжірейген желкесінен қарпи тістеп, сілкілеп-сілкілеп ал-

ды да, жадт айнала беріп, қара құстан дәлдеп тепті. Болат тұяқтың серпіні бас сүйегін ойып жіберіп еді.

Бұл оқиға өткен қыста болған.

...Көктемнің көл-көсір қуанышты шағы. Алашекенің үйірі жылдағы әдетінше жайлауға құлады. Асау өзен күркіреп тасып жатыр. Дала төсі көк-жасыл реңімен құбыла сағымданып, көздің жауын алғандай. Жыршы құстардың мың құбылта шырқаған сайрауық үнімен қабат ертелі-кеш мал соңында жүрген адамдардың сызылта шырқаған әні бір тынбайды, әсіресе жылқы атаулының күңгір-күңгір кісінесі ғажап.

Алашекенің делебесі қозды. Көктемнің мол тынысы бопсаланған шау денесіне қуат дарытып, баяғысындай қунақ қалыпқа келді. Көкірегі ісініп, қанына желік біте бастады. Алайда, сонау жылғы бесті шыққан бетті күндердің тегеуріні бәсең тартқандай ма, қалай? Баяғысынша тау-тасты жаңғырықтыра кісінегенімен, жарықшақтанып үні бәсең шықты.

Үйірінің соңында солтақтап кейіндеп келеді. Астам көкірек сәтте басылды. Кенет сүйек-сүйегі сырқырап, бөксесі сұққылдап қоя берді. Аянышты оқыранды. Жас құлындаған биелер бері қарай ойысты. Алашеке бір орында көткеншектеп, шарасыз айналсоқтады. Содан шоңқаң етіп бөксесімен жер тірей алды. Тұрам дейді, тұра алмайды. Бір бие сауым бойында итше шоқиып отырды да қойды. Тағдыр жазмышы деген осы. Он екі мүшесі сау жүрсе, шау тартқан кәрілікті елейтін түрі жоқ еді. Енді не шара?! Арындап шапқанда жер танабы қуырылып, ешбір төрт аяқты шаңына ілесе алмаушы еді. Үстіне адам мінсе болды, Алашеке аруақтанып шыға келетін. Ауыздығын сүзе қоя берге басатын. Бір қалың көкпарда оқыс сүрініп кетті де, артқы аяғын баса алмай ақсап қалды. Содан артқы бір аяғы кем болып солтаңдай басушы еді. Өткен қыста аш қорқаумен айқас үстінде екінші аяғы жарақат алды. Азулы ұлыма сан етін жұлып әкеткен. Енді сол жарақаттың орны қыс бойғы сүйек сорды суықтың салдарынан ушығып, айықпас дертке айналған. Анда-санда бөксесі жансызданып, санының сіңірі тартылғанда, қарға адым жер мұң болып, осылайша шоңқиып қалады.

Үйір қожасы құрысы тарқаған соң барып орнынан тұрды. Бұрынғыдай емес, тым салғырт. Қаны қызынып, ләззат тілеген биелерге зауқы шаппады. Бәсең оқыранды да, көк қураққа бас қойды. Кенет кісінеген үн естілді. Ежелгі қарсыласы - Қаракөк! Алашекені қаперінен шығарып арқырай шауып келе жатқаны үйір қожасының намысына тиді.

«Жо-жоқ, бұл тұрғанда, үйіріне жау тимекші емес!» Алашеке қоқиланып дөң айбат көрсетті. Қаракөк айылын да жимады. Ежелгі ұзын сойыл, ұрда-жық, астам көкірек бақталасының осалдығын бірден сөзіп, сайысқа тіленді...

Арада оншақты күн етті. Ел жайлауға құлады. Жас құлындар желіге байланды. Ақ жаулықтылар биелердің емшегіне жабысып, сүтті күрп-күрп сауды.

Алашеке үйреншікті әдетінше үйірін өзі айдап келетін. Бүгін де сөйтті. Ауылға қарай бағыттап жіберді де, артынан еріп отырды. Солтақтап жүрісі өндімей келеді. Көрінген қараға арқырай шабатын сәуіріктің есерлігі де қытығына тиіп бітті. Ат кісінесе де, елең етіп қауіп ойлайтынды шығарды. Ал анау Қаракөктің ниеті бұзық, мүгін үйірді тартып әкеткісі бар.

Алашеке үйір соңында зорға ілбіп келеді. Желінің шетіне іліге бере тыртыспасы ұстап көткеншектен қалды. Содан екі бие сауым өткенше итше шоқиып отырған қалпынан түзеле алмады. Тұла денесін алып түскен сіреспе дерт артқы екі аяғын жаздырмай буып жіберер емес. Алашеке көп әуреленді. Жануардың жаны қыстығып, көзінен жас домалады.

«Шынымен-ақ, қор болғаны ма?! Егеске бола жаратылған ер бітімі қара тастай шөгіп қалғаны-ау! Сонда ене бауырында өрбіген өз нәсілі ұрпақ келешегін ойлайтын кім? Жо-жоқ, Алашеке көзі тірі тұрғанда жеңісті қолдан бермекші емес! Ер болып туды, ер болып өлмек. Ежелгі бітіспес дұшпаны Қаракөктің алдыңда тамыры шіріген дарақтай опырыла құлап жатқаны қорлық емес пе?!»

Алашеке қатал қыс құрсауында көп қара құлақтың қоршауында қалғандай ұлы кеудесін намысты ыза кернеп, екі жамбасына алма-кезек күш салып, ышқына алға өңмендеді. Әлі құрып денесін суық тер жуды. Көзі қарауыттып, басы айналды.

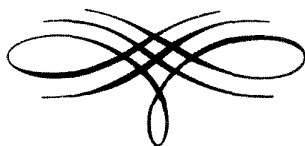
Айғыр үйірін шола қарады. Қаракөк қырдағы ескі қораның көлеңкесінде тұрған тай-байталдарды алдына салып қуып жүр екен. Қапелімде нендей қайран жасарын біле алмай қимылсыз қатты да қалды. Намыс пен ызадан да бетер бір күш тұла денесін бір уыс қып сығымдап барады.

Кенет жойқын сел тасқынындай өктем қуат қара тастай шөгіп кеткен ұлы кеудені жерден тік көтеріп алып, сілкіп-сілкіп жіберген тәрізденді. Көз алды қып-қызыл от ұшқындарына толды. Жүрегіне тікен қадалғандай еді. Бөксесі күтір-күтір етті де, жай соққандай есінен танып кетті. Алашеке теңселіп барып зорға оңалды. Әбүйір болғанда, еңсегей бойлы ер бітімін тіктеп алған екен.

Алашеке капелімде оқыс тұра берем дегенде, ортан жілігінің опырылып кеткенін ет қызуымен білмеді. Шоқалақтап әудем жер барып тұрды да, кісінеп-кісінеп жіберді. Бұл жолғы кісінесі- сайысқа тіленген сары бауыр саңлақтық емес, енді қайтып оралмас ерлікке толы бұла дәуреннің азалы жоқтауы болатын.

ӘНГІМЕЛЕР

СОҢҒЫ ТҰЯҚ

1

Ілбіп етекке түсті. Іркінді суды түшіркеніп іше алмады. Лай боп кетіпті, кермек татиды. Қырдың қара отына да зауықсыз. Май көденің ұлпасына, изеннің құнарына не жетсін. Арқар жусанның сарайын ашқан қышқылтымына да тұшынбады. Күйістігін алудан да бұрын басқа бір аңсар билеп алған еді. Күйек айы туғалы мазасыз боп барады. Бәрінен де бұрын жетім саулықты жалғыздық қинап жүр. Бір тауда өзі ғана. Терең шатты сағалаған үркердей аз арқарды осыдан үш жеті бұрын аспаннан төнген «қара тажал» жайпап салған-ды Сан қуғынды көріп әккіленген кәрі құлжа жанұшыра жалтарғанда, саулық онымен бірге кетті. Бас амандаудың амалы қос қоңырына қарайлауға мұршасын келтірмеді. Күндей күркіреген «алып тажал» албастыдай төнгенде, құлжа биіктен төменге бір-ақ қарғыды. Оның соңынан қоңыр саулық та құлдилап кете барған. Құздан секіру апатқа душар етерін шамалауға мұршасы қайсы?! Тасша домаландаған саулық етекке барып түсті. Есі ауып кеткен еді. Өз-өзіне келгенде барып байқады. Көзі көреді, құлағы естиді. Әйткенмен де жарақаты ауыр ма қалай? Төрт тағаны өзінікі емес тәрізді. Денесінің езіліп жаншылғаны соншалық, сүйек-сүйегі сырқырап сұққылап әкетіп барады.

Ауыр соққыдан қоңыр саулық көп зардап шекті. Ай түгесіліп жұлдыз жаңалана бере, жарақат іздеріне жан кіре бастады. Денесінің, о жер, бұ жері қышып, қытығы оянды. Сол қытық күйек мерзімінде өрши түскен-ді. Жүрегі тулап, қаны қызынып, жұптасын іздей бастады. Биіктен кежеуілдеп тау-тасты жалықпай шарлағанымен, аңсаулысын кезіктіре алмай жүр. Соған қарағанда еркек кіндікті тұқымдастарына зауал жеткені-ау, шамасы!? Ұрғашыға тән торығыспен аласұра дызықты. Табаны қызғаны соншалық, тұла денесі от боп кетіп еді. Шаңырақ мүйізімен аспан тіреген ересен ерек бітімді құлжаға деген тілегі сәт сайын өршіген оның көз алдынан не бір елестер өтіп жатты. Едірейген тастармен қабаттасқан қараған шоғыры тұқымдастары тәрізденіп өзіне шақырағандай болады.

Қоңыр аласұра дызықты. Кеңсірігін жыбырлатқан қытықшыл иіске танауын тоса қалды. Ойда жайылып жатқан отарға аңсары ауып еді. Қойлар жалғыз қарадан үрікті. Қойшы да елендеді. Жетім арқар бір жүріп, бір тоқтап қойларға жақындай түсті. Өзі тәрізденген момын жануарларға іш тартты. Бірнеше күннен бергі толассыз жүгіріспен шарқұра іздеп кезіктіре алмай жүрген жұптасы алдынан шыға келетіндей-ақ ындыны құрыған емескі үмітпен қойлардың да

еркегін көргісі кеп кетті. Күйек салтанатына кенелген қошқарлар өз қызығымен екен. Күйлеген саулықтарға ентелеген олардан бұған тиетін титімдей де пайда жоғын сезінді де жалт берді. Мәңгіріп жүрді де қойды. Көмей қытықтайтын шөптің әсиясына да тұшынбады. Іші қабысып жарап алған еді. Шатынаған өткір көзімен төңіректі ашқарақтана шолып, зарықтырған «ынтығына» сәлем жолдаған. «Қайда жүрсіңдер? Дер күнімде құрсағыма түйін байлай алмай, күйек тұшшымынан махұрым қалғаным-ау! Аясандаршы мен бейбақты! Жетсеңдерші зарықтырмай».

Қоңырдың зар-наласы жүйрік желмен ілесіп шартрапқа таралды. Терең шатты сағалаған жаралы құлжаның құлағына еміс-еміс жетті. Арқарлардың азалы жағдайына түйсік жүгірте алмағанымен, өздеріне зауалдың анық төнгенін кәрі құлжа сезеді. Аз ғана еді, жапа-жалғыз қалған жоқ па. Күйек салтанатына елігетіндей шамасы қайсы?! Көмескі елес көз алдына келгенде, сұлу бөксе саулықтарды аңсайды. Кәнігі көкірекке қозғау түсіп, айбарлана шолар еді төңірегін. Тау іші арқарлардың думанды дүбіріне толып кеткендей ме. Кәрі шөңге нендей қызықтарды өткермеген дейсің керт басынан. Күйек ойнағына көзсіз елтіген шаңырақ мүйізділерде ес қалмайтын. Сонда ата құлжа ұрғашы арқарларға ентелеген «талапкерді» сайысқа шақырар еді. Екі мықты шайқаса бастағанда, дәмелі жас құлжалар өз шаруаларын бітіріп те қоятын. Сарт-сұрт сүзістен тау жаңғырығар еді. Үйір қожасынан өлесі боп титықтаған бәсекелесі қыр асып кете баратын. Жеңілгенді мойындау- құлжаларға тән мәрттік болатын.

Қос мүйізінен бірдей айырылып мәңгірген жаралы құлжа күйек айының салтанатына қатты зарығулы-тын. Кеудеде жан, денеде ептеген әл болған соң, тәтті тіршілікті қайтып қисын.

Құлжа кеудесін тіктеп, салқам омырауын желге тосты. Әлдеқайдан жеткен жағымды иістен шабыты қозды. Жұптасар сыңарын аңсап шала бүлінді. Әлгінде танауына кеп ұрған етене иісті ұстап қалуға тырысты. Күздің салқын сызды жұп-жұмсақ ауасымен қосарланған аңқымаға елтіп, өрлене өрекіпген «кәрі сері» махаббат әуеніне басты. Көмейінен мекіреністі үнді лықсытты. Мүйізінің тұқылы қан қақсап сыздағанын да, сылти басқанда сау аяққа түскен салмақтан жаны ауырғанын да елемей, жүйрік жолмен ілесе жеткен саулықтың «жолдауына» жауапты қолма-қол қайтарды. Сүйек-сүйегінің шыдатпай сырқырағанын мәу деместен ежелгі беттілігіне басып, кеудесін өрлене тіктеді. Құлжаға тән үстемдікпен қарсы алды қоңыр саулықты. Зарығулы дене бір-бірін жатырқамай алғаусыз табысты. Ұзаққа бармады тұшыныстары. Жер дүниені құңдіренткен

алып құбыжық денелері сәтке ғана үйлескен қос жұпты амалсыздан екі айырды. Оралымды саулық теректі сайға қарай қашқанда, құлжа «темір құстан» бұғынып жата қалды.

Тікұшақ жерге қонды. Сыртқа шыққан үшеу тұра жөнелген құлжаны қарауылға алып, жабыла оқ шығарды.

- Бауызда! - деп бұйырды көсемсымағы. - Жолымыз қатып кетпейтін болды.

- Аңадағы құтылып кеткен сабаздың нақ өзі - деп маңызданды екінші біреуі - Итжемеде қолға түскені-ай?!

- Жілігі татыр-татымас екен, - деді мергенсымағы - Уақыт оздырмай ұрғашысын іздейік

- Кеттік онда! - деді ата дұшпанымен бетпе-бет келердей уыттанған көсем қара. - «Сарықұлжа, Қоңырқұлжа» деп несіне ауыз толтырады?! Құлжа тұрмақ саулығы да қалмаған. Таудан да қасиет қашайын дегені-ау.

Қоңыр саулық сайды құлдай қияға тырмысты. Аяғының астында қалып жатқан жалама беткей тігеруінді тұяқтан балшықша жаншылардай еді. Тұс-тұстан ереуілдеген сойдақ тастар арқар кейпіне еніп: - Беталысың оң. Алдыңнан жарылқасын! - деп демегендей еді. Мақсаты айқын екеніне қолдау білдірген табиғат ананың жанашырлығын ішкі түйсікпен қабылдаған саулық құрсағына байланған түйінді аман сақтап қалуға барын салды. Үзілуге таяған тұқым сабақтастығын келер күндерге жалғауға деген құштарлығы мықтап өршіген-ді. Ежелгі құт мекен күз-қиялы кәрі тау қойынын кең ашып, момын жануарды бауырына тартты. Жансебіл бақырана саулықты көргіш көздің сұғынан жасырып, қан тілеген ашкөзден қорғап қалды.

2

Қыс жұмсақ өтті. Жұқа түскен қар наурыздың алғашқы жіпселеңінде еріп кетті. Есесіне сәуірдің көзі жасты келді. Қыр шөбі ерте жетіліп, беткейдің жусаны мен көдесі жедел бүрленді. Қысты амалдап бұғынумен өткізген қоңыр саулық соңына егіз қозықасын еріткелі тіптен сақ. Қырағы үркек жанарымен айналасына секемдене сергек қарайды. Дүние дидарына аңғалдықпен көз жіберген жас төлдер де елегізбе әдетке басты. Қорғансыз екендіктерін іштей түйсіне бастағандай еді. Шымыр тұяқтылар көздеріне түспеген соң, өзді-өзі ойын салып тастан - тасқа секіргіштейді. Ене арқар тарпынып пысқырығанда барып тиылады жөнсіздіктен. Жарыса жүгіріп кеп қоңыр саулықтың бұтына сұғынады. Өлшеусіз тәттілігімен тәбет ашқан емшек сүтіне тоғайған қос ерке жақпар көлеңкесінде тынымдайды.

Ене арқар селтиіп тұрады да қояды. Сенетін кімі бар? Бауырынан өрбіген тұяққа бас ие болатын ата құлжаға да зар. Соны тереңдей түйсінгенде саулықтың көкірегін мұң кернейді. Қолқа-жүрегін сығымдаған азалы сарынға түксиген құзар мен түнерген жартас қана ортақтасады. Лекіткен майда желден қурай ызыңдап, құрақ сыңсып, төңірегі күңіреніске толып кетердей еді. Өткенді еске түсіруге икемсіз жайдақтау санасында қалып кеткен там-тұм елес қиялын түртіп сағынышын қоздырды. Бейбіт те берекелі күндерде отыз - қырықтан топталып жүретін еді. Ынтымақтары жарасқан алаңсыз бұйығы тіршілік қос үрей мазасыздыққа ұласып берекелерін кетірген жоқ па. Біресе екі аяқтылар қуғындап, біресе аран ауыз ұлымалар соңдарынан қалмай қатарларын селдіретіп жіберді. Әйтсе де бой жазды еркіндіктен құр емес-тін. Қоңыр күзбен ілесе келген күйек ойнағының салтанаты қандай десеңші! Алақызба дүбір омыраулы құлжалардың сайсына ұласар еді. Сарт-сұрт сүзістен жартас жаңғырығып, тау теңселгендей болатын. Омыраулы үйір қожасына денесін жұғыстырғандағы сәттік тұшынысқа не жетеді.

Ене арқар тыпыршыды. Жағымсыз мұңкіме жетті танауына. Жан-жағына секемдене қарағыштады. Көлеңкеде бұйыққан қос қоңыр қаперсіз. Әлгіндегі жат иіс тоқталғанымен, саулық сақтығынан жаңылмады. Анда-санда жонын көрсетіп қоятын қара құлақтан сескенеді. Арбасып та көрген аран ауыздармен. Жалғыз-жарым ұлымаға аладырмайды. Олардың әдіс-айласына сыралғы. Дала бөрісінен де төбелерінен төнетін «құбыжық» қауіпті. Солардың ойранды қуғынынан құрып бітуге жақындаған жоқ па. Қозықалары аман-есен жетілсе, ертең-ақ теңеледі. Сол үшін де жаңылмауға тиісті сергектіктен. Енелік борышын адал өткерсе болғаны. Жаратқан иенің жарылқауынан үмітсіз емес. Мүтін әлемді жаратып, шебер қиыстырғанда, даланың момын төлдеріне шапағат көрсетіп оңап жіберу сөз бе екен құдіреті күшті Жаппар хаққа.

Қоңыр саулық тіршілік амалына тереңдеп бара қоймайды. Үмітсіз емес ілгергі күндерден. Санасында аздаған жылт бар. Сол болмашы сәуле мұны еліктіріп алға шақырады. Шегіншектеп бір орында шырқ айналу табиғатына жат. Тек ілгері жылжу керек. Таптаурын тар соқпақта қалып қоймай, бағыт-бағдарын айқындап соныға бет бұрғаны жөн. Сонда ғана құтылады қуғыннан. Тар аяда ұйлығысып бүгежектеген бұқпа тіршілік арқарлар табиғатына жат Қос қоңырына соны ұқтыра берсін. Саулық тыпыршуды жиілетті. Әлгіндегі жат иіс қайта өршіді. Сол-ақ екен, үрейге ерік берді. Алаңсыз тынымдаған еркелерін мүйізімен нұқыды. Қатерден сақтандырғаны еді. Бұл мезетте жырынды әккі көкжал жер бауырлаған бұғыныспен

қос қозықаға ұрымтал кеп қалып еді. Енді ұмтылам дегенше, тайсалмай қарсы шықты өжет саулық. Бөріге керегінің өзі осы. Саулыққа атылып берген. Мүлт кеткенін шамалағанша болмады, қақ маңдайы тасқа соғылғандай тәлтіректеп қалды. Көкжал кәрі еді. Қапы қалғаны содан. Саяқ жүрісті сөлбең бөрінің де тіршілігі онша емес. Еріккен аңшылар қыр соңынан қалмай жүр.

Ене арқар қос қоңырын ширата түсті. Егізектер елеңін молайтты, сергектікке ауысты. Төңірегіне секемдене қарайтын қырағылыққа ойысты. Қыбыр еткенді енелерінен бұрын байқап тықырды тез шадады. Иіс алғыштыққа да төселе бастаған-ды.

Жаз ортасына қарай күшейді сүргін. Қуғынға себепкер екіаяқтылар. Ене арқарға жұмыр бастылардың әдіс-амалы белгілі. Олардың қарасы көрінген жерде бүліншілік басталады. Тарсыл-гүрсіл күшейеді. Аяқ басқан тұстан өрт шығады. Қоңырдан маза кетті. Екі аяқтылар қыр соңынан қалмай қойды. Ұмыттырып жіберіп ұрынады. Ара қашықтық дүйім емес олар үшін. Тым-тым алыстан сойқанды бірдеңесін бұған бағыттағаны сол екен, құлақ түбінен зың еткен зуылдақ шоқтығын жырып-ақ кеткені. Содан бері шыңнан қарауылдайтын әдеттен тиылып, бойын көрсетпей бұғынумен жүр. Ене арқарға ежелгі қанында бар өрліктен бас тартып, бұқпандай тіршілікке бейімделу оңайға түспеді. Соңындағы тұяқтарының амандығына бола табиғатында жоқ әдетке басқаны бір есептен кешірімді. Соны түйсігінен өткізгенде қаны қызынар еді. Ішкі қарсылығы шиыршық атып, аузына арам шөп түсіп кеткендей жиіркенер еді. Өз-өзінен қуыстанар еді. Соңындағы төлдерін тек тамырдан үзілмей келе жатқан текаппарлықтан айырып, ойпаңға бастағаны дұрыс болмаған?! Биіктік-арқарлардың ғана еншісінде. Шыңнан көрініс беру- бұларға бек жарасады. Тау еркесі деген атақ-абройға тегіннен-тегін ие болмаған. Бұғынып бас амандау бұларға лайық емес.

Ендеше соңындағы қос тұяғын қияға өрлеуге, тау басынан төңректі шолуға баулысын. Шынығып шымырланбаған болбырақ босаң төл өсе келе арқарларға тән қасиеттен жұрдай болып, қорғаншақ көрбала боп қалуы кәдік. Өлі сүйек әлжуаз тұяқ тұқым жалғастығына төтеп бере ала ма? Олай болса, не тұрыс! Қоңыр саулық қос томпақайын құзарға бастады. Биіктікті бағындыруға деген құштарлық аналық арқарды уытты шырығыспен тәуекелге итермелеген еді.

Иығымен аспан тіремесе де, Сарықұлжа, Қоңырқұлжа таулары арқарларға асқақ көрінер еді. Соны қам көңіл ене ішкі түйсігімен қозықаларына сыр ғып шертті.

«Әр жан иесінің басқан қадамы қауіп-қатерге толы. Алдымда не бар деп байқап жүрмесең қатерге ұрынасың Сендердің кіндік

қандарың тамған мына егіз биік біздің ежелгі мекеніміз. Осы құтты тауда өніп өстік. Біздің тұқымдасар сары және қоңыр делінеді. Сарылар бейғамдау екен. Тіршілік етуге икемсіздіктен жер бетінен жойылып кетіпті. Біз қоңыр тектестерге жатамыз. Бойкүйездік жаман әдет. Сергектік жарасады арқарларға. Марғаусыған сал бөкселік адымыңды тұсайды. Сізгір сестілік пәле-жәледен құтқарады. Сақтықтан айрылғандар құрдымға жұтылады»

Ене аңғартқан жайды қос қозықа көкіректеріне мықтап түйген-ді. Содан да құз-қиялы тау бигіне жандары құмар. Шыңнан төңірекке көз жібергенде, өздеріне қанат біткендей болады. Енесі төлдеріне қалай жүріп тұрудың әдіс-амалын үйрете бастаған. Ежелгі ескі сүрлеу «Арқар соқпаққа» бастады шымыр тұяқтарды. Соқпақ сорабы көмескі тартқанымен, нобайы өше қоймаған-ды. Тіршілікке ынтық қос шымыркешті үзілмейтін үміттей еліктіріп алға ұмтылдырды.

Алайда сол көне сорапта қауіп-қатер барын, әр бұрылыс-қалтарыстан із аңдығандар баспалайтынын түйсігі кемшін аналық қозықаларына жөндеп ұғындыра алмады. Жаратушы ие бұларға тиесілі саңлақ сананы адамдарға бұйыртқан жоқ па. Саналы деген соларыңның да жетістіргені шамалы-ау. Қан құмар қорқаудан бір де кем емес. Онсыз да азайып жер бетінен құрып бітуге айналған тау еркелерінің соңына түсіп алған. Жер қойнындағы барша байлықты керегіне жаратқаны аздай-ақ, табиғаттың момын төлін аямай қырғынға ұшыратқаны естілікке жата ма?!

Ене арқар ішкі бұлқынысына ерік берген-ді. Тыпыршыған асау жүрек кеудесін дүңк-дүңк ұрғылап жамандай бүлінді. Сірә өзіне төнген қатерді алдын ала сезінсе керек. Адамдарға деген шарасыз қарсылық ет жүрегін бұлқындырып, қияс ойға бастағандай еді. Темірмен әуестенген рахымсыздар даланың момын төлдері былай тұрыпты бірі-бірін орға итереді. Атысып шабысады, жақ-жақ боп төбелеседі.

Қоңыр саулық селк етті өз-өзінен. Құлақ түбінен зың етіп өте шыққан ажал оғынан жалтарғанша болмай, тағы естілді жағымсыз шаңқыл. Екінші оқ мүйізін шытынатып кетті. Содан былайғы күндер саулықты тыныштықтан айырып, қос үрей күйге ұшыратты. Таудан тауға өтіп, тұрағын өзгерткенімен, аңдуан құтылмады.

Күздің кірісі еді. Қысқа қоң жиятын дер шақта түрткіге ұшыраған аналық арқар күндіз былай тұрыпты, түннің өзінде алаңсыз тыныға алмады. Соңына түскен екі аяқтылар далада түнеп қалатынды шығарды. Дамыл-дамыл аздап, суық қарудан от бүркеді.

- Қақпан құрайық, - деді отқа итінген ұзын тұра - Неткен сақ өздері?! Мына қалпында алдыратын түрі жоқ.

- Тоқтысы қақпанға аяғын шаптырып алса, еңбегіміз еш кетеді ғой. - деп қаупін білдірді бітік көз сары. - Зоопарктің бастығына берген уәдеміз бар емес пе?

- Ә, онда жөн! - Қолына түкірінді сидаң қара. - Арқар соқпақтан баспалаймыз.

Андығандар жанды қоймады. Қорғансыз бейбақтар еңіске ылдилады. Тәсілқой саулық екінші тауға өтіп кетпекші-тін Тоқтыларына қарайлаймын деп мүлт кетті. Қарауылға іліккен ене арқарды ажал оғы адаспай тапты. Мылтықтың ащы шаңқылынан жартас тітіреніп, тау түршіккендей болып еді. Жанталасып басын соққылаған саулық пышаққа ілікті. Құрбандықтың шек-қарынын ақтармалап жеңілейтіп алған әккі аңшылар олжаларын қолдаса көтерген бойда ойдағы «тырылдаққа» жетті де, жөнep берді.

3

Тоқтышақтар енелерін зарыға күтті. Қайтып оралар деген емескі үмітпен күзді түгескен қос жетімекті қыстың аязы мен бораны ширатып шымырландыра бастаған. Жетімдікке шарасыз көндіккен қорғансыз тоқтышақтарды табиғат ана қамқорлығына алған-ды. Тұяқтарымен шимай салған табан астындағы ақ үлпекте де қасиет молынан екен. Су іздетпейді. Қыр шөбінің қышқылтымы және қытықтайды көмейді. Тынысты ашқан саф ауаның шарапатына жететін не бар дейсің! Қомағайлана жұтқан сайын көкірек қуысы кеңейе түседі. Қос тоқтышақ өзді-өзін қызықтай бастаған-ды Жаратушы ие арқарларға айрықша сұлу мүсінді бұйыртыпты. Қыбыр еткенді құтқармайтын жіті жанары, дыбысты тым-тым алыстан шалатын сақтығы, иіс алғыш сергектіктері қандай! Құзар шыңнан төңіректі шолғандағы көз суырған асқақ кейіптеріне пар келетін не бар десеңші! Шаңырақ мүйіздеріне оратылған бұлт шудалары айбынын тіптен биктетеді. Тоқтышақтар еркінсуден аулақ-тын. Тым қорғаншақ боп алған еді. Енелерінен көз жазғалы тау биігіне бір де шықан емес. Жақпар тастарды далдалап бұғынумен жүр. Әйтсе де балаңдықтан арыла қоймаған-ды. Бір-бірін түртпектеп ойынға тіленеді. Ақ шабдар ұрғашы тоқтышақ жұптасының шымыр да ширақ қимылына қызығады. Еркек дана Қоңырдың мүйізі әлден-ақ ірілене бастаған-ды. Көзінен уыт байқалады. Төңіректі сергек те сесті шалатын қырағылығы қандай! Болайын деп-ақ тұр. Оған қасақылар жібере қойса жақсы-ау?! Ойындары ұзай қоймады. Жетім көкірекке шер лықсыды. Ұрғашы тоқтышақта уайым басым. Енесі көз алдында жүреді де қояды. Сөйткенше болмады, жер дүниені күңіrentкен «қара тажал» шыға келді. Әдістенген бұлар тас арасына жасы-

рына қалды. Бөжекей құс ажылдап-бажылдап жүрді-жүрді де, бір тұсқа қанат бүкті. Екі аяқтыларды көргенде, қос тоқтышақ тіптен бұғынды. Енелерін «олжалап» кеткендерге ұқсайды. Жүріс-тұрыстары соларға келеді. Ұңғысынан от бүріккен темір таяқтарын шошаңдатқанда, екеуінде ес қалмады. Безіп ала жөнелді.

Әлгі тажал қайта көтерілді аспанға. Құйынша үйірген қанат суылына төтеп бере алмаған қорғансыздар бір орында ұйлығысты. Төбелерінен төнген «темір құс» өрмекшінің торындай бірдеңені көлбірете жайып жіберді. Торға шырмалған қос жетімек жанталаса бұлқынды. Нәтижесіз тынды қарсылықтары. Ежелгі құтты мекенге қош-қошын айтуға да үлгертпеді. Құбыжыққа тиеліп кете барды.

Шымыр тұяқтарының ізі қалған көне сүрлеу «арқар соқпақ» тоқтышақтарды жоқтап шала бүлінді. Шер көкірек кәрі тау арқарлардың соңғы тұяғын қимай теңселеңдей берген-ді. Сұсты суық жартастар да қабағын қалыңдатып алып еді. Сай-сайдан бұрала аққан ерке бұлақтар күлкісінен жаңылып, көз жасын мөлт-мөлт төгілдірді.

Торға мықтап шырмалған бақырана байғұстардың ендігі күні не болар екен деп шерленді табиғат ана. Азат тірліктен көз жазған соң, тар қамақтан нендей опа табады? Еркіндікті аңсаумен шер көкірек боп қалғаны-ау!

Қос тоқтышақ қала шетіндегі хауанаттар мекеніне тұрақтаған еді.

АЙТӨБЕЛ ҺӘМ ГҮЛЗЕЙНЕП

Әр килы атаған, тағаша иілген төбелі жаңа айдың қиығына келеді. Содан да Айтөбел боп кетті. Иесі де осыған тоқтаған. Былайғы жұрт оны Қорабайдың күрең төбелі дейді. Дей берсін-ау, байталдың қонымды атқа ие болуына балалардың септігі тиген. Солардың дуалы аузының шарапаты. Ертеңнен қара кешке дейін Айтөбел деп дуылдасып жүргені. Бәйгі күреңге деп тақпақ та күрастырды, ән де шығарған. Әттең, жүйріктің иесі келіспейді. Тым дөрекілігімен аты шыққан Қорабайдың, әсіресе балаларға жаны қас. Бұларды қора маңына жуытпайды, көріп қалса ат бауырына алып сабайды. Ерінбей-жалықпай тырқыратып қуалап жүргені. Содан да балалардың тілі шығып:

- Қорабай-ау, Қорабай,

Айтөбелге обал-ай.

Жуытпайсың айғырға,

Өзің ондайды қойдың ба?! - деп жамырасады кеп. Елу шақты үйлі ауылдың қам-қарекеті балалардың көз алдында. Айқай-сүрен былай тұрыпты, иттердің арпылдасқаны мен бұқа біткеннің ішін тартып өксігеніне дейін құлақта тұрады. Айғырдың адуындана арқырағаны, керек десең, айдары алақандай әтештің меккендерін қауіп-қатерден сақтандырып, қоқилана қорзандғаны - бәрі-бәрі балалардың жадында сайрап тұрады. Әсіресе сиыршы Ботбайдың астындағы Қарагер айғырдың азандауы әлемет. Қысы-жазы үстінен ері алынбайтын қамшы кесті жануар жүрісінен жаңылса да үнін жоғалтпаған, күңгір-күңгір кісінегенде балалар елеңдеседі. Балалардың ыңырашағы шыққан жетім айғырға пейіл беруінің де өзіндік себебі бар. Қыл құйрықтан ада бұл ауыл. Ұрлық бел алған ала шапқында барымташылар біртін-біртін айдап әкете берген. Бас-аяғы бес-алты жылда ауыл жылқыдан типылданып қалды. Ұрылардың тәрізінен қауіптенгендер бірді-екілі биелерін жұмсап тынды. Ат ұстайтындар да қалмаған. Тіке міне қашады жаяу ұры.

Ақой деп аталатын ауылдың үйір-үйір жылқысынан қалған жалғыз тұяқ Қарагер айғыр ғана. Үйірін жаман ауызға тістетпей, аттылыны жылқыға таятпайтын, арқырағанда бір жартастың жаңғырығын екінші жартасқа соғатын адуын үйір қожасының алапаты ересен. Арындап шапқанда жалынан от шашырағандай боп көрер көзді айбатымен ықтырардай еді. Үйірінен көз жазып қалған құтпан айғыр ауылға сансырап оралған-ды. Майдан даласынан жараланып оралған солдаттай сау-тамтығы қалмай, айқыш-ұйқыш оқтан жырымдалған денесінің жарақаты біразға дейін жазылмай қойған.

Айғыр құла түзге лағып шығандап кеткен-ді. Бір жағы үйірін іздеп, әрі жарақатынан айыға алмай сандалған жануар тұз көлді жалдап жүріп алған. Көрген көзде жазық жоқ, көл суын кешумен жазды түгескен Қаракер ауылға сақайып оралған еді. Кезінде Ақой ауылын жатқызып өргізген айғырдың иесі Ботбайда бұрынғы екпін калмаған-ды. Кеңестер Одағы ыдырап бөлшектенген тұста Ботбайекең де үлесін мөлінен қарпып қалуға жанын салған. Су жаңа жүк мәшинесі тиді иелігіне. Бұрындары да малсыз емес-тін, жылқылы еді. Оған коса отыз-қырық сиыр алды. Қой-ешкіден де қарпыды. Қайыры болмады, типылданып тынды төрт-бес жылда. Ұры-қарыдан қорғанып, қысы-жазы қораға тыға бергеннен бе, ұсақ малы қотырға шалдықты. Ірі қара шай-қанттан артылмады. Ақыр соңында, түгесілді ада-күде. Екі сиырды зорға деп ұстап отыр. Жатыры кепкен бе, жылда біреуі қысыр қалады. Өздері міндетті түрде еркек бұзау табады. Сосын қайдан өседі мал. Артық-кемі жоқ елу жылқы кетті. Із өкшесіне түсіп берген қарақшылардың. Түк өндіре алмады. Жоғары жақта сүйемесі бар, полиция бастықтарымен сыбайлас дей ме, індете алмады. Нәтижесінде Ботбай шарқы дене-сіне жарасымды үйлескен қозы қарнын ортайтып тынды. Денедегі артық салмақтан арылғаны жүріс-тұрысына қатты әсер етті. Үрген бүйендей тырсылдаған Ботбайекең бүгінде қаңбақша домаландайды. Кенес заманының бастықсымағы-бүгінде сиыршы кәттебай. Перме бастық болатын ол жылдары. Енді міне сиыр бағады. Бейнетке төзер-ау, былайғы көздердің сұғынан ықтайды. Табашылдардың күңкілі жаман. Әсіресе бұған азанғы қарбалас қолайсыз. Табынның бас-аяғын жиып өріске бағыттағанша қу жаны қалады. Жас бұзаулағандары ауылға қашады, одан бұқашықтар бастайды сүркілді. Мінгіші де бапты емес, ыңырашағы айналған кәрі айғыр жаман әліне қарамай қарашыл. Сыңар езулеп көткеншектейді де жүреді. Дәмесі зор және өзінің. Қорабайдың бәйгі күреңіне қиыстайды. Атақты Айтөбелге! Сондайда Ботбай сиыршының көкірегін қыжыл кернейді. Бір кездегі тракторшы Қорабай, ішкіш, төбелесқор Қорабай бүгінде айтулы атбегі. Үйінің маңы толған машина. Бәйгенің алдын бермейтін ұзын аяғы Қорабайды олжаға қарық қылады. Жылына кемінде бес мәшине кіріс оған. Мұртын балта шапсын ба, қатар өсіп еді бір ауылда. Төбелестен істі боп түрмені де көріп қайтты. Ішіп алып кеңшардың бірегейі партком хатшысын мытып жіберген. Екінші жолы мон-шада шығарған жанжалды. Кеңшардың дөкейлерін моншадан тыр жалаңаш қуып шыққан. Айта берсе толып жатыр тентектігі. Басбұ-зарды шеткергі бөлімше Ақойға бұның қарамағына жіберген-ді. Алдап-сулап ұс-

тады оны. Жұмысқа апат, сонысына қызыққан. Тау-ды теңсе десе қайтпайды бейнеттен. Көңілінен шықпай қалсаң, шал-қалап жатып алады.

Тағдыр да қасақы, оған үйіп-төгіп ұл берген, бұған қаптатып қыз берген. Бір әбүйірі, Ботбайдың қыздары орнын тапқан, демеу көңіліне. Қорабайдың ұлдары әкесі тәрізді жуан жұдырық шетінен. Байшыкештердің шылауында деп естиді, талтаңбайлардың оқ қағары білемін. Ұрланған жылқылардың құныкері солар деп күн-кілдеседі ауылдың момын қазақтары. Бірақ оған айғақ жоқ, іске тігілмейтін пыш-пыш сөз. Осы күні іске тігілетін нендей шындық бар дейсің, бәрі ақшамен шешіледі. Ақшаны ойлағанда сиыршы Ботбай жұқарып сала береді. Өзінің күйбеңі мынау. Қыздары мен күйеу балалары да әбі-тәбі күн көрістің айналасында шырғалайды. Орталарындағы жалғыз бауырларына қол ұшын берсе ғой. Былай, үйлендіріп дегендей. Қолындағы жалғыз ұлы Сұнғат та уайым бұған. Жиырма бестегі бозбалаға қыз табылмаушы ма еді. Оның өзінде де бар. Жаман әліне қарамай, атбегі Қорабайдың қызына ғашық. Шешесіне тартқан әдеміше келген бойжеткен бір көрмеге сүйкімді. Ұзап оқымаған. Аяғының аздаған сылтымасы бар, содан ептеп қорынады. Мұның жалғызы да ұзамады ауылдан. Ермегі меншігіндегі жүк мәшине. Соның о жер, бұ жерін шұқылаумен күнді батырады. Күн батқан соң не бітіретіні өзіне аян. Сірә, атбегінің үйін тәңіректейді білемін. Қорабайдың кісі жаратын иттері Сұнғатты көргенде жуаси қалады. Шіркіннің, ептісін! Бере қояды деген қызын соған.

Ботбайдың көзі ауыл шетіндегі атбегінің тұрағына түсті. Төңірегін тал-терек көмкерген қос қабатты үй шатырымен аспан тіреп маңайындағы жәпірейген күркешіктерді менсінбей тұрғандай көрінді де, мұңы қозғалып кетті қапелімде. Қолында тұрғанда қонышынан басып қалмағанына өкінеді. Шатырсыз құттыханасы тым қораш, жауыннан мүжіліп жыл-жыл сайын шөгіп барады. Өзінің де қалжасы оңып тұрған жоқ. Елуден аспай еңісесі түсіп жүнжіп кетті. Ыстық күнде сиыр баққан оңай деймісің. Кышқылдайтын әдет тағы бар. Ішпеске лажы жоқ, не қызық қалды дейсің итшілеген тірлікте. Түнде жатар кезде сілтеңкіреп жіберген-ді. Езіліп қапты, қу жаны тұр. Мұндайда көңілге әр не келіп жұқарта түспей ме. Кешегі болып-толып тұрған кезінде үлкен-кіші шылауына оратылып, шырмауықша жабысып қалардай еді. Әсіресе сауыншылар төңіректтейтін беделді ферма меңгерушісін. «Қайным-ау, мені орденге ұсынсаңшы, депутат сайлатсаңшы» деп қиылады. Тұла бойынан жағымды сүт иісі аңқыған әлгі әйелдің базынасына бұл кәдімгідей-ақ елігер еді. Әлгі

күлім көз сауыншыны іретін тауып ертіп те кететін беделді бас қосуға.

Әне шықты бір кездегі орденді Күлшетай бала-шағасының емшегіне қараған ай мүйізін алдына салып. Кереметтей еңбекқор еді. Сүт жоспарын үнемі асыра орындап, көрсеткішін төмен түсірмейтін.

- Аманбысың-ей, қатын? - деді оған Ботбай өзісініп.

- Аmandығың өзіңе! - деп Күлшетай қайырып тастады сәлемін. - Баққан сиырың тамбайды, тандыр боп кетті мүлде.

- Өзің ше?

- Өзімді көріп тұрсың ғой, әйбатпын!

- Ә, онда баяғыны еске түсіріп көрсек...

- Әдірем қал-ау! - Күлшетай ернін шүйірді. - Алдыңдағы малыңды жөндеп бағып алсаңшы одан да?!

Ботбай тосылды. Көтерімді еді-ау, шыбық тимей шыңқ етердің өзі болған да шыққан. Кінә да жоқ байғұстарға. Ауыл шетінде жаңа үлгімен салынған сиыр сауатын комплекс қаңырап тұр. Әйелдер жұмыссыз қалған. Қолдарындағы бірді-екілі сиырдан алған сүтін үлкен жолға шығарып, нандық тиындарын айырады. Ірімшік, майы бірден өте қойса оған да шүкірлік. Бозала таңнан ымырт жабылғанша тұрғандары сарылып. Осы күнгінің адамдарында талғам бар ма, шет жұрттардан келетін азық-түлік оларға балдай көрінеді.

Ботбай тебінді мінгішін. Қамшыласа ерегісіп кетеді, көткеншектеп тұрып алады. Жаман әліне қарамай елеңшіл өзі. Шилеуітті өзекте жайылып тұрған күренді көріп қалып оқыранды. Артынша кісінеді. Айтөбел қолма-қол қайтарды жауапты. Төңірек сыбызғы үнге толып кетті. Камшы кесті лакса қалыспады, өз әлінше бұлқынды. Басыңқы шықты үні. Баяғы бетті кезіндегі күңгір-күңгір кісеністен жұрнақ та қалмаған.

Айтөбел үдетті кісінесті. Құлынын қасқырға жегізген қулықтай шұрқырағаны кәп еді. Көмейінен лықсыған күңіреніс төніректі азалы сарынға толтырып жіберді. Айғыр да ышқынды. Ышқынбасқа шарасы жоқ-тын. Түйсігіне жеткізген жоқ па, Айтөбел мұнлық іштегі зар-наласын. Жауаптан жалтарғаны керт басына мін. Байталмен ләззат бөліскені жадында, бірер мәрте көзіккені бар-тын. Сондағы тұшынысы әлі жүр денесінде. Бәйге күрең де ұмытпапты сондағыны. «Жетсеңші төзірек! Болсаңшы!» дегенді үстемелеп күңіреністі кісі-несімен жеткізіп-ақ тұр.

Күн сайынғы міністен титықтаған Қаракерге капелімде желік бітті. Мың салса бір баспайтын өлімші тарлан ежелгі омыраулы әдетіне басып ұра кеп женелгенде, Ботбай ерден ауып түсті. Бостандық алған айғыр байталға бара-ақ жанықты. Кәрі мүше жас тәнді адаспай тапты.

Нак осы сәтте Қорабай шыққан сыртқа. Айтөбедге көзіккен Қарагерді көріп қалған ол мылтыққа жармасты. Жамбасын ауыртып алған Ботбайдан бұрын жеткен Қорабай айғырды қақ мандайдан көздеді. Мылтықтың ащы шаңқылы бұйыққан тыншу ауылды селт еткізді. Ажал оғынан тырапай асқан лақсаның тыпырлауға да шамасы келмеді.

Бір сұмдықтың болғанын түйсінген ұзын сирақ күрең қос құлағын шаншылта осқырынды. Үрейден шатынаған көзінен үзіліп-үзіліп түсіп еді ауыр тамшылар. Өзіне тағы бір суық қолдың сұғынарын сезініп шұрқырады барынша. Құлынын қасқырға алдырған құлықтан бетер үдетіп жіберді. Зәрезап болған еді. Содан да ғой, көре қал, ана жолғыдай көрсетеді көзіне көрешегін. Төрт аяғын шырмап тастап тәніне кол жүгірткенде айғырмен ләззат бөліскен тұшыныстан түк калмаған. Аузынан жағымсыз иіс анқыған суық адамның дөкір әрекеті жатырын астан-кестен етіп, байланған түйінді сыпырып түсірген-ді.

Жаңағы жалқы сәттегі жан шақырыстан сол қиянаттың есесі қайтқандай еді. Ұзаққа барса жақсы-ау? Расында солай боп шықты. Қорабай ешкімге дес бермеді. Ықтырып жіберді қарсы келгенді. «Енді айғырыңды бос жіберсең, тіке жарамын дегенім қайда?! - деп күпілдеді Ботбайға. - Қасақана қастыққа бардың. Көре алмайсың мені!»

Құлағы түрік мал дәрігері ақсақ Шорнақта ес қалмаған. Оқиға болған жерге қаңбақша домалаңдап жеткен ол тіке кірісті іске. Айтөбелді жықтырды да, кәнігі амалын қолданды. Теңкиіп өліп жатқан айғырға көз қиығын да салмады. «Сауап болды бәлемге» деп көрінеу қолпаштады тентек Қорабайды.

Қарагер жоқтаусыз қалмады. Сұңғат айғырды ауыл сыртындағы төбенің етегіне апарып көмді. Қолғабыс берді оған балалар. Қолдарына іліккен тасты әкеп тастай берді. Айналасы он күннің ішінде обашық пайда болды. Тасқа қашалып белгі қойылды айғырдың басына. «Обалы Қорабайға» деп жазылған еді. Балалар бұны құп көрмей басқаша мәтінде қиюластырды. Бірігіп ақша жиып: «Қарагер айғырға Айтөбелден белгі» деп жылтыр мраморға қашатты. Одан әрі жырға кезек берілді. Қызды-қыздымен ән шығарды талапкерлер. Ымырттан бастайды даурығысты, зар жақ қара сирақтар. Ел ұйқыға жатқанша дауыстары бір сембейді. Жамыраса жарапазандағанда, Қорабайдан маза кетеді. Бар қарсылығы - бұларға ітін айтақтайды.

Сұңғат та кіжінулі атбегіге. Өзіне өле ғашық Гүлзейнептен сырт айналды. Әкесіне ерегісті де, қызға тіке хатпен білдірді ойын. «Сені сүйетінім айдан анық еді. Әкең жолымызды кесті. Қош боп тұр!...»

Тілдей қағазға мәрдей анық түскен жазуды Гүлзейнеп оқиды да жылайды, жылайды да күледі. Жылайтыны - жігітті қимайды. Күлетіні - жігіттің аңқаулығын мүсіркейді. Сонымен бір жаз, бір қыс етті. Көктемнен басталды дүбір. Тойдан той. Бәйгеге бұрындары арзанқол жеңіл мәшине берілетін еді. Енді ата-бабаларына ас бергендер бірінен-бірі озбаққа «иномарканы» қыдитатынды шығарды.

Қорабай атбегінің жолы болып-ақ тұр. Айтөбел бір жаздың өзінде қатарынан үш мәрте топ жарып, иесін олжаға қарық қылды. Дәніккен Қорабай қанатын қашыққа қомдады. Алыс аймақтардағы ас-тойларды құтқармады. Ботбаймен бітискен. Сенің қолың ат емес деп есек сатып әперіп еді. Құлағы омырауына жеткен ақ танау қара есек қышқырғанда даусы тау жаңғырықтырады. Солаңбайы жер сызған ақ танау Айтөбелге қиыстайды. Жанығады-ау сабазың! Тұрқы үйлеспейді де, азынап-азынап басылады. Дәтке қуат дегенмен. Балалардың қырағы көзі бұны да шалады. Жыр жаңаша мазмұнмен мольғады. «Айтөбелді оңдырдың, көк есекке қор қылдың», - деп нәштейді.

Әр жан иесінің маңдайына жазылған өз таланы бар. Айтөбелдің сорын бағы жеңіп тұр. Желдей жүйрік жануар аламанда арындап-арындап алғанда, аңсарын жеңген зар-наласын түйсігінен қуалап тастайды. Гүлзейнеп байғұстың қадамы шектеулі-тін. Момын шешесінің айтқанынан шықпай, қатал әкенің қабағымен боп ықтайды да жүреді. «Сиыршы Ботбайдың сүңейіне таянатын болсаң, бір шіріген жұмыртқасың, қараңды көрмеймін. Онда менің балам емессің» дейтін еді. Құдай аузына салған екен, Қарагердің оққа ұшқаны әкесінің тілеуіне дөп келді. Сұңғат сол салқын қалпында жүр әлі. Мүмкін емес деп ойлайды атбегінің қызы. Жігіт мұны қалайша қияды?! Екі-үш мәрте хат та жазды. Өз қолымен тоқыған орамалын да ұсынды. Қайрылар түрі жоқ. Қыздың әкесіне ерегісіп сүйгенінен жерінгені қалай?! Қайта ширықпай ма? Сен олай етсең, мен бұлай етейін деп мұны тіке алып қашпай ма. Қайырымсыз тас жүрек Қорабайды сан соқтырып кетсе, мүтін ел елеңдер еді, атағы аспандап дүйімге жетер еді.

Гүлзейнеп әзірше іштен тынумен жүр. Бұған әр күн жылдай ұзақ көрінеді. Жұлынған қоғаша бозарып жүдеп барады. Әкесіне бәрі бір, Айтөбел бәйгеден келе берсе болғаны. Шешесі де қызық, жастық шақ өз басынан өтпегендей түк білмегенсиді. Күйеуінің ыңғайымен болып, соның суын тапқанға мәз.

- Мама, ауырып жүрмін мен.
- Білем сенің жайыңды.
- Білсең қайтуім керек?

- Әкең сені әне бір атбегі досының баласына бергелі жүр.
- Соқыр ұлына ма?
- Қой, олай деме!
- Соқырға ақсақ пар дегені ме?!

Кыз бен шешесінің күңкілі расқа шықты. Кешікпей жетті әлгі жігіт. Доғала көз домаланған қара Гүлзейнепке қолын жүгіртсін. Әкесінен жұққан жұқана осындайда әжетке жарап қалады. Ал кеп шықпыртсын әлгі әумесерді! Қамшының ұшы жігіттің сау көзін зақымдай жаздап әуіріммен қашып құтылған ол қайтып бұларды көрген емес. «Қыз әкесінен өткен періп кетпенің өзі екен. Қатынсыз өтсем де ақсақ қызға жоларым жоқ» деп ант су ішіпті.

Гүлзейнепке тағы бір кеудемсоқ қырындаған. Атбегілер қауымдастығының белсендісі көрінеді. Гәлүстігін босатпайды жуан мойнынан. Қарынды және өзі. Қымызға құмар екен, арақты да құтқармайды. Әкесі қонағына жайылып төсек, иіліп жастық боп жан-тәні қалмады Сөйткен қонақ бұйдесін:

- Сені мен аламын, Гүлзейнепжан!
- Шегерсеңіз қайтеді?
- Шегермесем ше?
- Онда өз обалың өзіңе.

Залым әкесі мен мондыбас шешесі бұларды әдейілеп оңаша қалдырып кеткен-ді. Соны алдын ала сезген Гүлзейнеп салғаннан қорғанысқа көшті.

- Атыласың!
- Ата алмайсың.
- Мә, саған!

Мылтық тарс еткенде, атбегілер қауымдастығының өкілі жан сауғалап: - Койдым, көкетайлақ! Қойдым! - деп жалынды.

Қорабай қонағының қырпынан қолайсыздықты аңдады да қатынына соқтықты. «Қызыңды неге жөнге салмайсың? Байсыз қалдырайын деп пе едің?» - деп дігерледі.

Сол күні Гүлзейнеп далаға түнеді. Сұңғаттың үйінің сыртына үш барып, үш қайтты. Кіріп баруға намысы жібермеді. Дыбыс беріп еді, сиыршының сүңейінен жауап болмады. Сосын ол басқаша амалға басты. Алыс жолға жиналған әкесіне ерегісіп, Айтөбелге лайықтаған қорапты мәшиненің дөңгелектерін бірін қоймай істіктеп тастады. Таңғы салқынмен жүрмекші болған Қорабай желі шығып жапырылған дөңгелектерді көріп, ызадан жарыла жаздады. Жолдан қалуға болмайды, баратын жағы шалғайда. Амалсыздан сиыршы Ботбайға жалынды. Балаңды көндірі деді. Сұңғат зорға деп илікті. Жол ақымды қолма-қол төле деді. Сапарға шыққанда мінез көрсетпейтін боласың деп және қойды талапты.

Гүлзейнеп атқораны далдалаған. Айтөбелге мұңын шағып, жылап-жылап алды. Түйсікшіл жануар ішін тартып күрсінді. Деген бұла шағында жалғыздық шырмауында елегізген Айтөбелдің де жағдайы онша емес еді. Қанын қыздырып іші-бауырын аралаған бұлқыныс көз алдына өткен күндердің елесін әкеліп, елтіме сезімге беріледі. Күнше күркіреген айғырдың тегеурінді кісінесі бойын кернеген құ-марлық аңсарды одан әрмен қоздырғанда, құйрығын шаншылтып алып, шаба жөнелуге бар. Бірақ оған дәрменсіз. Қыл мойынды шырмаған арқанды үзу қайда бұған. Сөйткенше өзіне қыр астынан сәлем жолдаған Қарагер шапқылап келе жатады. Тұла бойы ісініп бабына келген айғыр мұның жұп-жұмсақ бөксесін ымқырулағанда, кемеліндегі Айтөбел ләззат тұңғыығына батып бара жатады. Жалқы сәттік жан шақырысты аңсағанда жеті жасар бедеудің күңіреністі кісінесінен үй теңселгендей болады. Бірақ оған құлақ қоятын иесі ме?! Аялайды, сипалайды добал қолымен. Су орнына биенің сүтін ішкізеді. Сұғанақтың көзінен, бәтуасыздың сөзінен қорғаштайды. Соның бәрінен де еркіндік қымбат-ау! Сиыршы Ботбайдың Қарагерімен ұшырасқан сәтіне не жетсін!

Айтөбел бойжеткенге мойыл көзін төңкере қарады. Іштей ұғынысудың ишарасы еді. Одан әріге бара алмайды. Гүлзейнептің де жетіскені шамалы. «Жануарым-ай, - деді омырауынан қаққыштап. - Ішің толы зар-запыран-ау сенің де. Деген күнінде шырмалып қапаста тұрсың. Соңыңнан құлын еретін дер шағында бедеулікпен өтті-ау есіл бұласыр тіршілігің! Бірақ сенің бағың өскен. Атағың аспандап тұр. Даңқың Қазақстанның төрт бұрышына жетті. Егерки бар ма, атақ-абыройыңды маған берсе... Жо-жоқ, керек емес, әйел болудан артықты қаламас едім. Айтөбел, сен мені кешір. Өзіңнің асқан жүйріктігіңнің арқасы біздің шалқып отырғанымыз. Сенің иең менің әкем Қорабай бар ма, барып тұрған тас жүрек. Көре қал, басыңнан бағың тайып сүріндің бе, өзіңді көк тиынға алғысыз қып тастайды. Семіртіп соғымға сойып, қазы-қартанды көмейлеуге бар. Адам дегендер тойымсыз шетінен, қанағаты жоқ.

Гүлзейнеп барып-барып тоқтады. Сұңғатты сүйетінін, оған өлеғашық екенін де сыр қып шертті Айтөбелге. Күрең бедеу мақұлданғандай болды. Тарпынып қатты мазасызданды. Ішін тартып күрсінді бір ауық. Оқыранды оқыс селт етіп. Гүлзейнеп Айтөбелді машинаға жайғастырып жатқанда, оны бір түрлі аяды. Қос құлағын төбесіне шаншылтып мазасызданған бедеу кісінеп-кісінеп алды.

Бұлар үш күн жолда болды. Төртінші күні ілікті диттеген тұсқа. Дамылдауға уақыт тар еді. Шабандоз баланың да қабағы ашылмады. Жетімектің көкірегі күрсініске толып кетті. Айтөбелдің беймәлім үрейден шатынаған көзінен әлдебір жағымсыздықты сөзінген ол танауын тартқыштап: «Бұл жолы Айтөбел оза алмайды», - деді Сұңғаттың құлағына сыбырлап.

- Оны қайдан білдің?
- Жеті жасымнан осының қасындамын ғой.
- Бұл жолы озбаса кейін озады, - деді Сұңғат баланың көңілін

аулағансып.

- Мені өлтіреді ғой, - деді бала жыламсырап.
- Кім?
- Қорабай көкем ше? Саған да өшігіп алуы кәдік.
- Сонда бапсыз ба, Айтөбел?
- Жиі-жиі қосады жарысқа. Дұрыс емес.
- Айтпаймысың?
- Мен тұрмақ басқаны да мәу демейді.
- Уайымдама, жігерлен қайта...

Алдымен жорға жарысы басталды. Одан ұшқыр жүйріктердің шыға шаппасы мәреге жетті. Соңынан отыз бес шақырымдық аламан бәйгенің жалауы көтерілді. Сексен бес шабандоз тізімге алыныпты. Айтөбелдің тізгінін ұстаған қара бала бесінші нөмір тағынды. Сұңғат соны өзінше ырым көрді. Қорабайға соны айтайын деп еді, игі жақсылардың қоршауындағы оған тақала алмады. Айтулы атбегінің атақ-данқына жығылғандар жол беретін емес. «Қореке, тұлпарыңыз бабында екен», - деп қолпаштай түседі.

Күн екіндіге құлағанымен ыстықтың беті қайтпай тұр. Аспанда шөкімдей де бұлт жоқ. Ауада аздаған леп бар, керімсалға жетеғабыл.

Айтөбел салғаннан суырылды. Мөнкіп шабатын машығымен құлашты кең тастайды. Алты айналымның бесеуінде қара салмады алдына. Соңғы айналымда сыр берейін деді. Қарақшыға екі шақырым қалғанда кеп жетті ала аяқ күрең. Қатарласа құлаш ұрды қос жүйрік. Ышқынды шабандоздар. Қара бала соңғы мүмкіндікті жұмсауға мәжбүр болды. Қорабай қамшыла деп белгі берген еді. Қамшы басты жүйрігіне. Ала аяқ күреңнен асық атым ұзай бере омақасты Айтөбел. Тұмсығымен жер сүзе құлаған қалпында пырпыр етіп аз жатты да үзіліп кетті.

Қара бала далаға қашты. Сұңғат оны зорға қайырды. Байғұс жетімек өзін-өзі жұлып жындануға шақ қалғанды. Жарақатын да елейтін емес, өлемін дейді өкіре жылап.

Қорабай міз бакпады. Сырын алдырмаған қалпында сазарып тұрды-тұрлы да, иномаркаға отырып алып жөнөп кетті. Төрт-бес күнгі серігі қызыл бет қылмысы бар қасында.

Айтөбелдің азасын Сұңғат бен Қара бала бірлесіп көтерді. Әйгілі бедеудің өлексесін ит-құсқа жем қылмай елге жеткізейік деп шешті. «Бұларың дұрыс ақыл» деп құптады тілекшілер.

Сонымен олар ауылға қайтты. Жолда ақшалары түгесіліп бензиннен таршылық көрді. Әрлі-берлі өтіп жатқан жүргіншіге алақан жайды. Итшілеп жетті әйтеуір.

Балалар жолға қараумен жүр екен. Сұңғатқа салмақ салмай жұмыла кірісті. Айтебелдің өлексесін Қарагерге жақындатып қойды. Екеуіне үйілген обашық сонадайдан мен мұңдалап тұрды.

«Тас үйдік басына,

Сай болсын деп атына.

Жайғастың, Айтөбел

Қарагердің қасына», - деп жазылған белгіні әркім-әркім оқып езу тартысты. Еріккендердің ісі деп қол сермегендері де болды.

Сұңғатқа сабақ еді бұл сәтсіздік. Райынан тез қайтты. Гүлзейнепке қайырылды. Қыз алғашқыда бұлданды өзінше.

- Сені бір күн де қоймаймын мұнда, - деді жігіт қатуланып. - Айтөбел мен Қарагер құсап жер жастанбай тұрғанда кетейік бір жағына.

Қыздың ақшыл реңі күреңіте қалып еді.

ЖОҒАЛЫП ТАБЫЛҒАН МАХАББАТ

Оны ғұмыр бойы іздедім, - деп бастады ол әңгімесін. - Жер ортасынан асқанша. Кемі отыз жыл жайымен өткен шығар. Аяулымды жоғалтқан алғашқы жылдар маған ауыр тиді. Тіке жындануға шақ қалдым. Сырт көз қисынсыз сенделісімді сөкет көріп, бос қиялға жатқызды. Құрбы- құрдастарым «өңінде емес, түсінде көргенсің ғой шамасы» деп әжуалады. «Әдейі көз алдағаны, осынында талап жоқ, қыздарға қырсыз басынан» деп сөз шығарды кейбір жыбырлақтар. Сонда да қайтпадым алған бетімнен. Шарқ ұрып іздей бердім асыл бейнені. Ғашығымды десем артық болмас. Есі дұрыс адам ел аман, жұрт тынышта ұнатқан сүйіктісінен қалайша адасады? Содан да ғой былайғылардың маған суық сұғын қадайтыны. Келісті-ақ едім деген жиырма бесімде. Бозбаланың көркеміне қай бойжеткен көз қиығын тастамайды. Алайда мен қыздарға көрінеу салқын тарттым. Оған кірпияз кінәмшілдігім себепкер деп ешкімді иланыра алмаймын. Ондай кіді мінез екінің бірінде бар. Қыздарға «жауығуым» әулетіміз тап болған келеңсіздіктен бастау алды. Туған ағамның шаңырағы ойда жоқта шайқалып кетті де, өмірге деген құштарлығым күрт бәсеңсіп сала берді. Ағай, айтары жоқ, қияпатты еркек болатын. Жігіттің қызыл қайыңы еді. Келісті кесек пішіні әйел біткенді жалт қартатындай тартымды еді-ау. Суырылған шешендігіне бір сыдырғы әншілігі үйлескен облыстық драма театрының талантты актері болатын. Жеңеміз өзіне сай еді. Сұлулығымен қараңғы үйді жарық қылатындай нағыз ай қабақ, алтын кірпіктің өзі-тін. Екеуі қолтықтасып келе жатқанда, көз біткен сұқтанбай қалмайтын. Сөйткен жұбайлық жарасымдары ойда жоқта насырға шауып кетіп еді. Ағай театр труппасымен ел аралап, ойын қойып жүргенде, келіншегі ашынасымен әуейіленген. Жоғары білімді дәрігер еді. Қылтың-сылтыңы жоқ тәрізді-тін. «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында» деп бекер айтылмаған. Жеңеміз жеңсіқойдың өзі болды да шықты. Сапардан оралған ағай, сірә қосалқы кілті қалтасында жүрсе керек, есікті ашып кіріп барса әйелі бөтен еркекпен қойындасып жатқан көрінеді. Содан жанжал басталған. Әшкереге ұшыраған мекер қатын сол күні-ақ қарасын батырған. Бір жақсы жері, көкем оған қол тигізбепті. Былайша, қайсар еді. Сүйіп алған жарының опасыздығына төзе алмады. Рухы жасып іштей мүжілген ол жүрек талмасынан көз жұмды.

Жанұямыздың шаңырағын шайқалтып, мүтін бір әулеттің бетіне шіркеу болған шырғалаң жүрегіме беріш боп байланып, санамды сансыратып кетті.

Содан былайғы жерде әйел затына деген «өшпенділік» бірте-бірте мінезіме ауысып, көркімен көз суырған керімдерден сырттайтынды шығардым. Оларға деген ынтызарлығымды көңілімнен біржолата өшіріп тастауға тырыстым. Жәудіреген жазықсыз мұңлықтар суық-сыған сықыптымнан жасқанып іштей жәбірленер еді. Өзіме бір табан жақын жүрген бойжеткеннің талабын тұсап, тауанын қайтарғаныма көрінеу масайрап, бітіспес қастасымнан есе қайтарғандай-ақ бір жасап қаламын. Жоғарғы оқу орнына түсіп, студенттік шақты бастан өткерген жылдарда, қолдан жасап алған қырсық мінезден еш ажырамай, керісінше үстемелей үдетіп жібердім. Қиық қастарды қисынсыз жәбірлеп, кекетіп мұқатқанды өзімше ұтысқа баладым. Намыстарына тиіп ашу-ызаға жол ашқанда, тіптен өршіп саламын. Әсіресе көрікті қыздарға өштігім әлемет. Спортқа оң иығымды беріп тұратын, өнерге де икемді мені қара тартатын қыздардың қатары бірқыдыру еді. Мақтанды деменіз, маған жалт етіп бір қарамайтын қыз болмайтын. Солардың біреуіне де қайрылмай, қасарыстым да жүрдім.

Аға-жеңгемнің сәтсіз махаббатының салдарынан санама дақ түсіріп алған менің студенттік жылдарым жарқыл-жұрқылы бәсең қоңырқайлау өтті. Суретші болсам деген талабым орта жолда қалды. Сәулетшілікке бейімделіп, архитектор маманығына ойысқан менің бейнелеу өнеріне де ыңғайым бар еді. Алғашқы қалам алды туындым ағай мен жеңгейге арналған еді. Екеуінің қол ұстасқан бақытты кезін қыл қаламмен салып шыққан қарсаңда, қабындаған жоқ па от басының бүліншілігі. Сурет салудан содан былайғы жерде, ада-күде тыйлдым. Сәулетшілік оқуға түскенім содан. Сұлулық маған құбыжық боп көрінеді. Әсіресе әйелдердің сұлуына өшпін. Жасырып не қыламын, сырт көзге кекірттеу көрінсем де, ішкі дүниемде мазасыздық басым. Жастықтың алаулаған жалынына төтеп бере алмай сыр алдырып алғанымды қопсытып қайтемін. Нағыз кездеспей жүрген бейнені қиялымда ұстадым. Сол бір асыл жанмен, болашақ ғашығыммен күндердің күнінде жүздесеріме сенімді едім. Он жерден қиықтанып қырсық мінезге салынсам да, жар құшпай өтем деген ойдан аулақ болатынымын. Неге екенін қайдам, қатар жүрген құрбыларым мені өзіне тартпайды. Көңілім ауған бірді-екілісіне таянайын десем, ішкі қарсылығым атойлап шыға келеді де, әлгіден безе қашамын. Ауруға шалдығып кетпеймін бе деген күдіктен де құр емеспін. Бұл халімнен қатар жүрген достарым хабардар. Олар маған: «байқағайсың, дер шағыңды өткізіп алып, таңдаған тазға жолығардың керіне ұшырап жүрме» деп ескертеді. Одан сайын ширығып, өзіме сырттай телмірген көздерді суық сұ-

сыммен жасқаймын. Жора- жолдас мені сұмдықтай жек көріп алды. Көзіме айтпағанмен, сыртымнан сөз шығарып, неше қилы өсекке танды. «Ауру шығар, кемістігі болуға тиісті. Санасында тосаң бар, - деп бықсытты, - Бара-бара жынданып кетуі кәдік».

Сол қарсаңда ауылдан суық хабар жеткен. Ағай қайтпас сапарға кетіпті. Бұрынғым әншейін ойын жолы екен. Көкемнің қазасы мені тұралатып кетті. Ештеңеге селт етпейтін меңіреулікпен қатты тұйықталдым. Соңғы курстың жүгі ауыр келетіні бар емес пе. Үлгерімім онша болмады. Өйтіп-бүйтіп қолыма диплом алған соң, әке-шешем тұратын ауылдан да, ағамды жұтқан қаладан да безе қашып, Ақтөбеге тартып кеттім. Қалалық мекемеге қатардағы архитектор боп орналастым. Мамандық ыңғайына икемделудің ығытымен жүргенде бір жылым өте шықты. Сәулетшілікке еркін төселіп, жат ортаға үйренісе бастаған күндердің бірінде, тәжірибе алмасу мақсатында, жапсарлас облысқа іс сапармен бардым. Өзіміздің Оралға, Қасым ақын жырлаған қалаға. Қала мені тарта қоймады. Сәулет өнерінен қалыс қалғандай көрінді. Тек ақ пен қызылға бөлініп майдандасқан жылдардың жағаласын көз алдыға әкелетін Чапай көкеміздің қылыш ұстаған айбарлы мүсіні көңіліме қонды.

Сұлулық дегеніміз не? Осы сұрақ әр кез мазалайтын. Маған адамнан өткен сұлу жоқтай көрінеді. Анамыз келбетті әйел-тін. Ағай екеуміз түр жағынан шешемізге ұқсайтын едік. Әсіресе көкем марқұм қияпатты. Мен сәл тұнжыраңқы едім. Ағай отырған жерін ойып түсіретін өткір сөзді әзілкеш күлдіргі кісі еді. Қыз-келіншектерге өтімді және өзі. Оған сұқтанбаған көз сірәда қалмаған шығар. Сөйткен серіні ғашық боп қосылған жары оққа байлап берген жоқ па. Жеңгемнің көркіне ақындар теңеу таппай қиналар еді. Сұлулығын жат құшақтың еркіне билетіп алған опасыз қатынның лаңы көкемді көрге тығып тынса, мені өмірге құштарлығымнан, әсемдікке ынтызарлығымнан айырды.

Әйел затына қатыгезденіп алған менің сол қарсаңдағы сұлулыққа көзқарасым бір жақты болатын. Адамдарды бір-біріне жауықтырып, өштестіруге себепкер нағыз азғырынды әзәзіл әйелдер деп білдім. Соның кесірінен туған ауылымнан, жора-жолдас, туыс-туғаннан бездім. Бойыма жамалған қырсық мінездің салдарынан дос-жараннан шығыстым. Қатқылсыған қасаң санамда кінарат бар тәрізді. Көңілім түкке де селт етпейді. Қызметіме де құлықсызбын. Он жерден зәулім үйлер салып, сәулетті ғимарат тұрғызғанымен, адамның жан сарайында бүтіндік болмақшы емес. Тіршілікке дәнекер сұлулық нағыз қасақының өзі боп шықса, көңілде бүтіндік қайдан болсын?! Білімпаздар адамзатты азап пен сордан сұлулық қана құтқа-

рады деп біледі. Құтқарса қайда қалды? Маған салса, сұлулық-сор. Сұлулыққа көзсіз беріліп, соған өліп-өшудің салдарынан адамдар сау басын саудаға салады..Қызыл көз қызғаныш та, дүниеге аш-көздік пен тойымсыздық та сұлулықтың кесірінен туындайды.

Бір айлық іс сапардың аяқталуына бір жеті қалған-ды. Нан табар кәсібіме байланысты ізденісімді жалғастыра бердім. Қала сәулетінен өзіме керектісін қамтып қалу мақсатында, көше аралауға уақытымды бөлдім. Күн екіндіге құлап, ыстықтың беті қайта бастағанды. Мөлдір ағысты Жайық өзені баяу сырғиды. Жағалауға жақындай бергенімде, маған қарсы шыққан бойжеткенге арбалып қалт тұрып қалдым. Бейтаныс ару сәл бөгелді де, жүрісін жылдамдатты. Мен оған қарсы жүрдім. Жүздесіп жөн сұрасайын деген ой басыма келді деп өтірік айта алмаймын. Қыздан жалтарғанды жігіт басыма лайық көрмедім десем шындыққа бір табан жуықтайды. Нанамысыз, сізге өтірік, маған шын, қиялымда жылдар бойында ұстап, санамда сары майдай сақтаған, көңілімнің көмбесіне жасырып келген құпия бейне барша ажар-көркімен, сұлу сымбатымен, келісті керім кейпімен қарсы алдымда тұрды.

- Кешіріңіз, - деді ол жұмсақ жимиып. - Сізді біреуге ұқсатып...

Менде қыбыр жоқ. Тіл-аузым байланып қалғандай меңірейген жат ажарда одан көзімді айырмадым. Бұл халімді өзім анық сезініп те тұрған жоқпын. Шыны керек, кейінгі кездері менде бір бос қиял пайда болған-ды. «Ғайыптан періштедей бір аруға жолықсам-ау, шіркін!» деген арманды қиялымда қаузағанда, көз алдымда нұр сипатты сұлу қыз тұрады. Өзін бір жерде көрген тәріздімін. Мына қарсы алдымда тұрған нәзік те ұяң ибалы бойжеткен қиялымдағы бейнеден аусайшы! Түп-тура соның сыңары есепті. Шатасқанымды осыдан-ақ байқарсыз. Сұлу атаулыға майдан ашып қиястанған қиқар жазған нақ сол сәтте екіұрық адамның кейпінде еді. Алыстап кеткен бейтаныстың соңынан далбалақтап бара жаттым.

Әлгі қыз бақтағы орындыққа барып отырды.

- Қарындас, - дедім жақындап барып. - Сізді бір жерде көрдім-ау деймін. Атыңызды ұмытым тұрмын.

- Қиялыңызда шығар, - деді ол еш құйтырқысыз.-Адамға адам ұқсай береді.

Енді не деп айтарымды білмей қолайсызданған мені өжет батылдық билеп алды. Әдеттегі тәртіп бойынша «жақсы онда, кешіріңіз» деп жөніме кетудің орнына, табаным жерге жабысып қалғандай-ақ бір орыннан тапжылмадым. Оралымсыздық жасап алсам мына бейтаныс сұлуды үркітіп алатындай көріп, қарсы алдында тас мүсінше сірестім де қалдым. Жай тұрмаған сияқтымын. Оны көзіммен ішіп

жеп барамын. Дер шағын зая жіберіп алған ашқарақ сұққа арбалған қыздың назары өңменімді тесіп бара жатты. Ақ-қарасы айқын шаралы тұнық жанарынан сыр ұшқындап, үнсіз ұғынысқа жол ашқандай еді.

Мен сонда есеңгіреп қалыппын. Онымды бейтаныс ару келесі күнгі жолығыста шет жағалатты. Нақ сол орындықта, алуан түрлі гүлмен көмкерілген хауыз бақта аздап сыр бөлістік. Келесі күнгі кездесуіміз де ресми өтті. Бір-бірімізді іштей ұғынысқан ниетте қимай қоштастық. Тұнық қара көзіне үйірілген мұңды жұмсақ жымиыспен бүркемелеген ол ақша бетін ерініме тосты. Құшағыма тартып жазыңқы мадайынан сүйдім. Ішіп еріп бара жатты. Жылағым кеп кетті. Мынау бір босаң жігіт екен деп ойлап қалмасын деп, көзімнің жасын шаққа тежедім.

- Ертеңге шейін, - дедім оның сүйіріктей жұмсақ саусақтарын алақанымда ұстап. Ол мені көзімен аялап тұрды.

- Мен елге жүріп кетуге тиістімін, - деді ол ертеңгі жолығыста - Қасымда таныстарым болады. Нағашымның қыздары. Басқаша ойлап жүрер, келмей-ақ қой. Хат жазысып тұрармыз.

- Болмайды! - дедім оқыс ширығып. - Ендігі жерде өзіңсіз ғұмыр маған қаран.

Қыз басын изеді. Мақұлдағанын қабағынан байқатты.

Түнімен дөңбекшідім. Еркімді билеп есімді кетірген аруды бір көріп қалғалы автостансаға бардым. Қыздың өзі ғана екен. Емін-еркін әңгімелесуге уақыт тарлық етті. Жолаушы көлігіне отыру басталды.

- Бір жаман түс көріп, - деп күмілжіді ол. - Жайынға жұтылып бара жатыр екенмін деймін. Сен арашаға ұмтыласың. Қолымнан тартып шығармақшы боласың судан. Содан жан даусым шығып оянғаным...

- Жай шығар, - дедім оны шошытқым келмей. - Менің де ұйқым қашып... Өзіңнен қалғым келмейді. Бір түрлі боп... Бірге кетсем қайтеді.

- Екі-үш күнде қайтіп келемін - деді ол сәл күрсініп- осындағы нағашымның үлкен ұлы үйленбекші. Солардың тойында боламын. Өзің де қатысарсың. Тарту-таралғыңды дайындай бер. Сонда шешерміз келешек жағдайды.

Суық күдік шырмауындағы мені сәтте сан ой буды. «Түсің қорқынышы екен, жалғыз жүрме деп айтсам қайтеді». Оқталып-оқталып барып өзімді зорға тежедім. Таныстығымыз бекіп үлгермеген оны билеп-төстеп кетудің есебін таппай, дидарына көзімді жүгірттім. Толған айдай толықсыған келбетінен оралымсыздық байқалмайды.

Мұншалықты сұлу жаратылған әйел затын ғұмырымда көрмедім десем нанармысыз. Сұңғақ бойына үйлескен тоқ бұрымы балтырына жетіп тұр. Ақ-қарасы айқын шаралы көзінің тартымына жан шыдамастай еді. Тіке кеудеңнен өгіп, жүрегіңе жетеді.

Кенет селт егіп есімді жидым. Қыз бұп-бұйра тығыз шашымды нәзік саусақтарымен тарамдады. Жұп-жұмсақ алақанын бетіме басты. Одан арқасында бұратылған бұрымын мұрыныма жұғыстырды.

- Айтпақшы әдірісіңді?

- Қайтып келемін демедім бе.

- Онда менің тұрағымды түргіп ал.

- Дайын суретің жоқ па? - деді ол.

- Бар! - дедім бір түрлі тебіреніспен. - Өзіңдікі ше?

- Фотоға сирек түсемін. - деді ол қабағын шытынып. - Өнді боп жаратылғанымға өкінемін. Қасақылар жүргізбейді. Саған бұйырсам жақсы болар еді.

Асығыста не айтып не қойғаным толық есімде қалмады. Жеме-жемде мені тағы да қысастық бусын. Зарықтырып кеп ойламаған жерде пайда бола қалған жұмбақ қызбен жолығысып сөз жарастыруым, оған құлай берілуім әншейін бір шыншылдығы кемшін жалған жарасымдай сезіліп еді. Мұншалықты ай маңдай ару маған басы бүтін бұйруға тиісті емес. Сұлулықты сұмырайдай көріп, оған тас атқаным үшін қатал жазымыш мына бойжеткенді қайтер екен деп маған әдейлеп шолғыншылыққа жіберген. Санамдағы сапырылыс осындай ойға мәжбүрлеген-ді.

Менде ерік қалмады. Оны тас қып құшақтап алып екі бетінен алма кезек сүйдім. Одан ерініне төндім. Ашық омырауына тұмсығымды көміп жіберіп, жұп-жұмсақ жұпар исін құныға жұта бердім, жұта бердім. Құшағымнан босанған оның кірпіктеріне жас іркіліп қалған-ды.

Сондағы ерсі қылығыма күні бүгін жер боламын. «Қызды жәбірлеген жоқпын ба өзі» деген ой басыма келгенде өкініштен өзегім күйеді. Сұлулықты сұрықсыздыққа балап, барша әсемдік пен әдемілікті адам санасын жалаңаштайтын жойымпаз қасақы күш деп білгендігімнің жазасы әлі алда болатын. Қыз уәдесінде тұрмады. Оны күте-күте күдерімді үзген соң, қызмет орныма оралдым. Бастығым кешіккеніме кешірім жасады. Іле өтініш бердім. Оралда сөз байласқан адамым бар деп төтесінен кеттім. Шындығында менікі «асығыстық шайтанның ісі» дегізетіндей тым үстірт шешіmtін. Атын жөндеп ұға алмаппын. «Шыдан» басталады. Жобалаған-да Шекер мен Шырынның біреуіне келеді. Мекен-тұрағын айтқан

тәрізді еді. Жадымда ұстап қалмаппын. Менде ес жоқ еді. Көзсіз көбелектей тіке отқа түсуге бармын. Махаббатқа сусаған пақырынды жадылаған арудың қабағынан қатқылдық байқала қоймаған. Тәкаппарлыққа жоқ сияқты. Мінезінде ұяңдық байқалады. Көрген түсін көңіліне алғанына қарағанда, ырымшыл болғаны ғой. Тал бойындағы нәзіктік жан дүниесімен орайласқан сүйкімді жан сөзінде тұрмай жалтарып кетуі мүмкін бе?! Торға шырмала қоятындай аңқау шалыс көрінбейді. Байыпты тәрізді еді. «Әй, әлгі көрген түсі тегін емес-ау, бір пәлеге ұшырап қалмаса не қылсын?!»

Одан көз жазған алғашқы кездегі сенделісімді тілмен айтып жеткізе алмаймын. Тіке жынданудың аз-ақ алдындамын. Шошымалды боп ұйқым ашылғансын дәрігерге қарандым. Келер жылды да сенделіспен өткіздім. Бар арман-аңсарым тұйыққа тірелгенде, нан табар кәсіпті суретшілікке беймдеуге тура келді. Жоғалтқан ынтығымның дидарын қыл қаламмен бейнелеуді қолға алдым. Біреу емес, бірнеше нұсқасын салып шықтым. Жалт етіп жоқ болған ардағымның шынайы келбетін келтіре алмай-ақ қойдым.

Бір күндері әкем жетті түтігіп. «Ауылға қайт! - деді тікесінен.- Тілімді алмасаң көз алдыңда жарылып өлемін». Беті қатты әкенің айтқанынан шыға алмадым да, туған босағама оралдым. Шешем құшағынан босатпай ұзақ жылады. Сұлуға арбалғанымды жұмбақтап жеткізді. «Ағаң тәрізді арманда кетіп жүрме» деп аңырағанда, қатты босаңсыдым. Шешеммен қосыла жыладым. Көкемді жоқтадым. Өзімнің талайсыз тағдырыма налыдым.

Ендігім қисынсыз еді. Әке-шешемнің ұйғаруымен өзіме туған бөле боп келетін ауылдас қызға үйлендім. Ол мектепте мұғалім. мен ауданға сәулетші боп орналастым. Зайыбым қақпайламай еркіме жіберді. Бір-бірімізді іштей ұғынысып, қабақпен түсіністік. Артық сөз жоқ екеумізде. Мен тұйықтауым, ол ашық керісінше. Қабағым сәл түйілсе, іренішімді сейілтуге тырысады. Асты-үстіме түсіп бәйек болады. Жанары аялы, құшағы саялы сүйкімді әйелге жар болғанымға шүкіршілік қылсам да, оған аса беріле қоймадым. Өзімді салқын сабырға жеңдірдім. Әйелімді жақсы көріп алсам, жоғалтқан жамалымның тірі жүрсе назасына қалармын, өлі болса аруағына көлеңке түсірермін деп тартындым.

Ардағымды іздеуді жалғастыра бердім. Жалғастырайын деп те құлшынбаймын. Ырықсыз күштің мәжбүрлеуімен жолға шығамын. Жыл сайынғы еңбек демалысымды «жоғалтқанымды» іздеуге жұмсадым. Орал мен Атырауды, Маңғыстауды шарладым. Сыр бойын адақтадым. Басылымдарға құлақтандыру беріп, радиодан сөйледім. Теледидарға шықтым. Бірінен де қайыр болмады. Өзімді

өзім қинап сандалған жылдарда, аяулы жан күндіз көз алдымнан кетпей, түнде түсімнен шықпады. Менің осыншалықты азапқа түскен сенделісіме қойнымдағы қосағым ғана ортақтаса білді. Есімі Мөлдір еді. Менімен қосыла мұңаяды. Түсім бір оңалсайшы. Көбінесе жылан тәріздеген балықпен арпалысамын. Жоғалтқан ғашығым арашаға ұмтылады. Әлгі тажал балық екеумізді қоса жұтпақшы болғанда, Мөлдір шырылдап ара түседі. Жан даусым шығып жатып ояна келемін де, балаша еңкілдеп жылаймын. Келіншегім де жылайды. Жыламағанда қайтеді, қойын-дасып жатқан қосағын шалық салса, оған оңай деймісің. Қара жаяу емес, сезімталдық бар онда. Маған төніп келе жатқан бір сұм-дықты ет жүрегімен сезінетін тәрізді. Шіркіннің шыдамдысы-ай! «Қойсаңшы!» деп бір айтпайды-ау. Қоя салатындай менің де бірде-ңені бүлдіріп жатқаным шамалы.

Ұмыттырып жіберіп, ауық-ауық арбаған қорқынышты құбыжықтан, суық елестен зәрепеп болған менің түсіме кейде көкем марқұм енеді. Мекер қатынымен қолтықтасып келе жатады. «Неге өйтесің, таста бұны» десем, «сұлу болғансын қимадым» дейді. Опасыз қатынның жетіскені де шамалы. Сорына біткен сұлулықтың салдарынан жер ауған еді. Оны Мәскеуден көргендер бар. Жүндес көкірек бір кавказдықтың құшағын жылытып жүрген көрінеді. «Бүйткен сұлулықтың!» деп өзімді өзім жазғырайын десем, арманыма айналған асыл бейне, көз алыма кеп тұрып алады да, әлгі ойымнан қайтып қаламын.

Бәлкім, сіз мені шатасқан дерсіз. Жоғалтып алған жамалының тұлға-тұрпатын тілмен айтып жеткізе алмады деп. Сөзге шорқақпын, сәулетшімін ғой бар болғаны. Тиіп қашып сурет саламын. Өлі-тірісі белгісіз ғазиз жанды қыл қаламмен бейнелегенде, расы керек, қатты қиналамын. Кемінде жиырмаға тарта нұсқасын салған шығармын. Салған суретімнің біріне де көңілім толмайды. Оны тек көзбен көруің керек. Соның өзінде тәни сұлулығынан аса алмас едім. Сырт бітіміне ішкі дүниесінің үйлеуін келтіре алмай қиналамын. Жан түбіндегі қасиеттерін тап басуым мүмкін емес. Сырт кейпі, сұлу ажары ғана жадымда. Оның өзін уақыт ізі бұлдыратып барады. Санама ор-ныққан дидары көмескі тарта бастағандай ма.

Асыл жанды жоғалтқанымға отыз жыл өткенін өзімше атап өтпекші болдым.

Кісі далбастағанда нендей де бір ерсілікке ұрынады екен. Сурет көрмемді ұйымдастыру мақсатында, Орал қаласына бармаймын ба. Есімі елге белгісіз әуесқой суретшіні кім қошуаға алсын. Талабымнан нәтиже шығара алмадым. Мен барған қарсаңда, қалада

жергілікті қыл қалам шеберінің көрмесі өтіп жатты. Суретшінің сан алуан тақырыптағы туындысына, өзімше баға беріп, сын көзінен өткізіп жүргемін. Өзгеше мәнерде салынған бір суретке арбалдым да қалдым. Қол арбаға таңылған әйел шолақ қолымен сәбиге ұмсынады. Сау қолына көгершін қондырған. Жуандығы жеңді білектей тоқ бұрымы артында шұбалып жатыр. Шұбатылған бұрымға ұмсынған қолдың тырнақтары мейлінше өсіңкі. Қыл қаламмен бейнеленген әйел кекселеу көрінеді. Дегенмен де дидарында жастықтың уыз табы бар сықылды. Шатынаған шаралы көздерінен аздаған уыт байқалады. Тағдырына беріспеген қайсарлықпен алдыңғы жаққа қаймықпай тік қарайды. Сонымен қоса қабат, әлдебір бейнені назарында ұстап қалуға тырысатындай ма. Бұлыңғыр тұмантық арасында қылаң берген кескін біресе алыстап, біресе жақындап бояулар үйлесімінің құдіретімен сан құбылады. Арбаға таңылған әйел назарындағы еркек бейнесі көзіме жылы ұшырай кетті. Сәтте сан ойдың басын шалдым. Жоғалтқан аруға суретімді ұсынғаным есіме түсе кетті де: «Мынау мен ғой! - дедім өзімнен аумақ қалған суретке қадалып.

Даусым қатты шығып кетсе керек, көрмеге келгендер елеңдеп маған қарады.

Инеліктей имиген жүн сақал суретші қолын ұсынды. Көзі өткір екен, өңменімнен өтіп барады.

- Ағасы, кімді танып тұрсыз? - деді менің тәрізімнен жағдайымды шамалаған ыңғайда. - Бұл кескіндеме шындықтан алынған. Өмірде бар адамның тағдыр-талайы.

- Ол қайда? - дедім алабұртып.

- Осы қалада тұрады.

Есімнің шыққаны соншалық, тұра жөнелейін. Сыртқы есікке барып қалған мені жүн сақал жігіт зорға тоқтатты. Қыл қаламға іліккен мүгедектің жағдайын түсіндірді.

Абайлау керектігін қадап айтты. Сөздің расына көшіп: «Ақыл-есі өзінде емес, халі мүшкіл оның», - деп ескертті. - Сабыр сақтамаасаңыз, өзіңізге де, оған да ауыр тиеді». Осы еңбекті жазғанда қатты қиналғанын жасырмады. Бірнеше нұсқасының барын есіме салды.

Қаланың шет жағындағы мүгедектер тұрағына жеткенімде, күн еңістеп ыстықтың беті қайта бастаған еді. Ақ жайықтың буырқана бұлқынған ағысында маған деген наразылық байқалғандай ма. «Қолыңа сәтімен қонған көгершінді үркітіп алғаныңды өзіңнен көрмесең кімнен көресің» дейтіндей. Сонда не де болса онымен бірге еріп кетуім керек еді. Қатерге ұрынатынын көрген түсімен сездірген

еді-ау. Өзімді тежесем де болар емес, көңілім алай-түлей. Екі қабат сұрғылт үй қапелімде мүрдехана тәрізді көзіме суық шалынды. Ішке енуге бата алмай тұрғанымда, бір әйел қарсы ұшырасты. Әлгі бейтаныс мен жоғалтқан аруға ептеп ұқсайды. Содан да оны сөзге тарттым. Жоғалып табылған аяулымның есімі Шырын боп шықты. Онымен туған бөле екен мына әйел. Осыдан отыз жыл бұрын жол апатына ұшырап, ғаріп боп қалған.

- Бір суреттен айрылмаушы еді, сол сіз емес пе? - деді ол маған сұраулы жүзбен телміріп, - Көзінен таса қылғысы жоқ. Портрет қып үлкейтіп бергенбіз. Соған тесіліп қарайды да жатады.

Тұра жөнелгенімде, әйел мені бөгеп жалына бастады.

- Көзіне көрінбей-ақ қойсаңыз қайтеді!

- Болмайды! - дедім сұмдықтай ширығып.

- Оны отыз жыл бойы іздеп келемін.

Еш жағдай өзің ойлағаныңдай болмайды ғой. Шырынды көрген сәттегі жүрегімнің бұлқынысын тап басып айта алмаймын. Арбаға таңылған бейшара әйел ғұмыр бақида мен кезіктірмеген адам боп көрінді көзіме. Аянышты түрінен Шырынның өзі тұрмақ адам қалыбындағы әйелдік бейнені ажырату мүмкін емес. Алабұртқан көңілім күрт төмен түсіп кетті. Ондаған жыл бойында зарыға аңсап дидарын бір көруге зар болған ардағымның аянышты түрі маған қапелімде құбыжық боп көрінді. Бас дәрігерден бастап, мейір бикелер мен күтушілерге шейін - бәрі-бәрі мені бағып тұр. Өң-түстерінде «енді бұл қайтер екен» деген аңтарылыс бар. Арбадағы мүскінде қозғалыс жоқ. Өлімші тірлікке мойын ұсынған көмпістікпен бізге бейтарап қарайды. Баяғы асау тайдай бұлқынған бұла шағындағы сестілік пен сергектік жайына қалған. Сұлу ажардан жұрдай. Көзіндегі сәулелі нұрдан да түк қалмаған. Бәрі-бәрін қатал жазымыш түгін қалдырмай тонап алған.

Қабырғадағы портретке көзім түсті. Деген күнімдегі бейнем Шырынмен қатысым болғандығын әйгілеп тұр. Өз суретім өзімді табалап тұрғандай көрінді де, жастық шағымды есіме алдым. Ішіп жемей-ақ пейілінді тоқтыққа жеңдіріп, көңілінді кеңге салған, досыңа құлай беріліп, адамдарды бірін ала, бірін құла демей жанның бәрін бірдей көрген, махаббатқа мас қылған еркін де азат жастық шаққа не жетсін, шіркін! Бірақ сол бұла кезімді, бозбалалық шағымды емін-еркін қызықтай алдым ба?! Сұлулыққа сес көрсетем деп жаратылыс заңына қарсы шығып, қателікке ұрыныппын. Махаббат пен сұлулық егіз екеніне, бірінің бірінсіз бәсі артпайтынына енді ғана көзім жеткен жоқ па. Маған салса, махаббат - сұлулық. Махаббатсыз сұлулық, әншейін жарқыл-жұрқылы басым айнадай жал-

.....
тыраған жасанды бірдене. Сұлулықты бағалап оның барша қасиетін тап басатын шолғыншы сірә махаббат болмасын. Сол шолғыншыңыз мені әуреге салып қойған жоқ па. Мойындамасқа амалым жоқ, мүтін әлемді мінсіз жаратқан Аллаға асықтықтың бастау көзі де- Махаббат! Санаңды саңлақ қалыпқа түсіріп, көкірек көзіңді ашатын да сол. Адамдардың қат-қат тереңдегі жан сырын ашын көретуге септесетін дәнекер де сол боп табылады. Дүние дидарына, барша жаратылысқа ынтық қылатын да соның күдіреті, сұлуға үздіктіріп табыныратын жеңгетайымыз да сол. Құранда Алла сұлу делінеді. Және де ол сұлулықты жақсы көреді екен. Мен керісінше, сұлулыққа тіл тигізіппін. Оны адам санасын жалаңаштайтын азғырыныды әзәзілге балаппын.

Шағын бөлмеде үнсіздік орнады. Күтуші әйел Шырынға бірдеңе деп ымдады. Қабырғаға ілінген портретті нұсқады. Байқап қалдым, онда тіл жоқ. Оң қолы шынтақ түбінен шолға Құлағы естімейтін тәрізді. Ақыл-есінде ауытқушылық бары байқалады. Бет әлпетінде сүрең жоқ, қатты тозып кекен. Өңі оңған шүберектей боп-боз. Өз-өзіме келе бастадым. Жыладым ба десем, керісінше безеріп тұрған сықылдымын. Күтушінің ымдағанынан нәтиже шықпаған соң, әл-гіндегі әйел жақындады оған. Шырын оны таныды. Қуанып қалды. Бөлесі қабырғадағы портретті нұсқады. Назары суретке ауған ол кемсендеді. Әйел оны мен жаққа қаратты. Қабырғадағы портретті біреу әкеп қолыма ұстата қойды. Суретімді кеудеме басып: «бұл мен ғой» дегенді ишараладым. Сонда ғана ол маған назар аударды. Тұңғыық тұнжыр көзінде от қалмапты. Кенет сол өлеусіреген отсыз жанары шарасынан шығардай шатынап бара жатты. Назарының өткірлігі соншалық, тіке өңменімнен өтіп кетті. Арбадан ауып түсердей жанталаса бұлқынған ол маған қарай еңсеріле берді де, шыңғырып жіберді.

«Н-и-и-я-з! - деді созылыңқы үнмен. Ол іле талып кетіп еді. Мүгедектер үйінің қызметшілері абыр-сабыр болды да қалды.

- Барыңыз! Шыға тұрыңыз! - деді бас дәрігер қатты бұйырып. - Сізді танып қалды.

Қайтып жүздесе алмадым онымен. Жағдайы нашарлап қалыпты. Жақындары кеп жатты. Әке-шешесі көз жұмған. Ағасы мен апасы мені көргенде тіксінді. «Шырынға қайтып көрінуші болма» деп ескерту жасады. Оның апатқа ұшырауына себепкерсің дегенді түспалдады. Суретіммен дуалаппын.

Ол қамқоршыға зәру емес екен. Арнайы бөлмеде күтімге алынған. Шырынның жағдайына бола мүгедектер үйінің есеп-шотына туысқандары ақша аударып тұрады екен. Сенделіп жүрдім-жүрдім

де елге қайттым. Әйелім жылап көрісті. Қатты жүдеп кетсем керек. «Мына бетіңде мені жесір, балаларыңды жетім қалыратын түрің бар-ау!» деп сұңқылдасын. Қызғаныштан емес, мені аяғандықтан. Расында еңселеп қалған едім.

От басының жылуы мұздаған жүрегімді жылыта алмады. Аңсарым Орал жақта.

Қаланың шеткергі көшесінде еңсесі түсіңкі ескілеу мекенжайдың шағын бөлмесінде кеудесінде құр шықпаған жаны ғана бар өлі мен тірінің аралығында жатқан ғазиз жанға деген аяушылығым ішімді жегідей кеулеп барады. Махаббат дейміз, достық дейміз, соның бәрінен де кісіге деген мейірімнен бастау алған аяушылыққа жететін не бар!?

Аяушылық - қимастықпен қосарланғанда ықты-жарды тыңдамайды екен. Шырынды қиялымда өбектеп жүре бергенімде мұндайлық дағдарысқа кілікпейтін едім. Арманымның алтын құсы боп жүрегімде өл-өлгенімше жүре беретін еді. Енді маған жалтарып бас амандаудың ауылы алыс. Бар еркім соның жолында. Отыз жыл шарық ұра іздеп, ақыр-соңында табысқанымды қайтейін, қатал тағдыр мені тағы да сынаққа тап қылды.

Бүгінгілер махаббат жоқ деп сары уайымға салынады. Мен керісінше соның құлақ кесті құлына айналып, мүтін ғұмырымды ғашықтыққа сарп етумен келемін. Осыған не деуге болады? Сірә осы бір киелі сезімнің негізінде шикілік болғаны ғой. Қолмен домбалдаған жасанды әлеміштей көз алдаған жұмбақ құштарлықты кие тұтуымыз сәбилік санадан арыла алмаған балаңдығымыз боп жүрмесін? Осы заманның озғындары сол шикілікті сезініп, құңкіл шығарып жүруі бек мүмкін.

Бүгінде қалауы бұзылмаған табиғи таза күйіндегі нәрсе-қараны таба алмайсың Жаныңа не керектің бәрі бола тұра, қолмен домбалдаған әсемдік сиқыршыдай арбайды. Сол жасанды әлеміш адамдардың санасына орнағанда, дымың құриды-ау! Басы жұмыр пендеңіз бара-бара қуыршаққа айналып кетпей ме өзі?! Жасандылықтан аяқ алып жүре алмайсың. Табиғи қалпындағы табиғатты да көруден қалдық. Сұлулықты қолдан жасаудың салдары сананы қарабайырлыққа душар етіп, адамдарды талғамнан айырып рухын жайдақ-тап тастауы кәдік. Жайдақ сана жылтыраққа әуес келеді. Саудасы жүретіндерге керегінің өзі сол. Оқитын кітабымыз, көретін киномыз, тыңдайтын әніміз, үстімізге ілетін киім мен жейтін тамағымыз. тұтынатын затымыз-бәрі-бәрі табыс табудың есебіне құрылған. Заттық қасиеті сақталғанымен, табиғи маңызын жоғалтқан. Оған ғаламторды, электронды құралдарды қосыңыз. Өз басымен ойлан-

байтын, ойланғысы келмейтін масылдар адамзат баласы жасаған рухани байлықты дайын күйінде көшіріп ала қояды. Сондай енжарлар махаббат пен сұлулықты қайтсін. Қалтасында ақша болса, са-тып ала салады. Тіпті болмай бара жатса, күш көрсетеді. Осындай-лық қатыгезденген заманда таза күйінде сақталған не қалды?

Өзіңізге белгілі жәйт. Адамзат баласы әлмисақтан сұлулыққа құштар. Оның өлшеусіз қасиетін бағалай білген. Бүгінгі таңдағы көзсіздікке жаның түршігеді. Сұлуды тәлкекке салып қорлайды. Ақшаның буымен сиқырлап сұрын кетіреді. Сүйкімінен айрылған сұлулық сені тартпайды. Осындай кереғарлықтан сүйіспеншілік қожырайды. Шынайы сезімге жарықшақ түсіп, көңілге сенімсіздік ұялайды. Жүрек салғыртсиды. Сөйтіп жүргенде, махабаттың ақ құсы жыртқыштың тырнағына ілігеді. Соны шыққыр көз көреді.

Білгішсуден аулақпын. Ішіме сыймаған соң, айтып жатқаным ғой. Жасандылық сөзге де ауысты. Өтірік сөйлеуге, жалған көлгір-суге жеткізбейміз. Іштегі шерінді тарқатып мұңдасатын сырласқа зәрусің. Адамдарда даралық қасиет қалмай барады. Біреуді біреу тыңдаудан қалған. Сөзге тоқтамайды. Қайдан тоқтаймыз, миы-мызда бос орын қалмаған. Қажетсіз хабар-ошарға сықалған сана немқұрайдылық сырқауына шалдыққан. Дүние отқа оранып жат-са да селт етпейді. «Өзім аман жүрсем болғаны» дейтіндер сенің жоғалтып алған махаббатыңды қайтеді.

Ұзын сөздің қысқасы, отбасыма тұрақтай алмадым. Ішімді үңгі-ген жегі шыдатар емес. Бұл қалпында айықпас дерт жамап алуым кәдік. Соны сезген әйелім саудадан түсірген аздаған пұлын қалтама салды да, «қайда да аман жүр» деп қош-қошын айтып қала берді. Балаларға білдірмедік. Ауыл-аймақ, туыс-туған бейхабар шарасыз шырғалаңнан. Достарыма сыр ашпаймын.

Күздің кірісі еді. Қала жаңбырдан көз ашпай тұр. Шатырды тө-беме ұстап көшеге шықтым. Көзімде қара әшкей. Ептеп сақал-мұрт жібергенмін. Содан да түрім суықтау, өңім солғын. Бірдеңені бұл-діріп алып соған өзімді кінәлі сезінетіндей-ақ сыншыл назардан тайсалып сырт айналамын. Ұзын құлақтан естуімше, Шырын ептеп бері карапты. Мүгедектер үйінің қызметшілері мені алғашқыда та-нымай қалды. Әншейін бір қалыс адамдай өзімді бейтарап ұстадым. Шығармашылықпен айналысатын едім, соған тақырып іздеп жүр-мін деп жалтардым. Шырынның бөлмесіне өте алмадым. «Туысқан-дарынан рұқсат керек» деп тіке алдымды бөгеді. Күтушіге, медби-екеге ақша ұсынып едім, азар да безер болды. «Нансыз қаламыз, жұмыстан шығарып жібереді» деп ол жататын бөлмені құлыптап тастады.

Мүгедектер үйінің қожайыны бұлардан өткен безер боп шықты. «Тиісті орындарға мәлімдеп ісінді қаратамыз» деп дөң айбат көрсетті. Бірақ мен алған бетімнен қайтпадым. Қалайда бір көрінуім керек оған. Соның амалын қарастырғанда, Шырынның бөлесі түсті есіме. Содан бір жәрдем болмаса, басқалардан қайыр жоқ. Сол мақсатпен жолға шықтым.

Алыс ауданда тұртатын оны арнайы іздеп бардым. Өткендегі жүздесуден соң, Шырын қатты бүлініпті. Ақыл-есінен айрылып, өзін өзі жұлмалап тіке жынданудың шегіне жеткен. Сол себептен де бөтен-бастақ адамдарды оған жіберуге тиым салынған. Шырынның бөлесі мені түсінді. Күйеуінің қазасына қарамастан, мені ертіп Оралға келді. Бейбақпен жүздесудің бүге-шігесіне шейін пысықтап шықтық. Мендегі мақсат - оны бір көру ғана. Артық-ауыс оғаштыққа бармай, өзімді тежеп ұстауым керек.

Қырынып өңімді оңап алғанмын. Бөлмеге кіріп барғанымызда, ол өзімен-өзі болып отырды. Бізді елей қоймады. Қабырғадағы портрет өз орнында тұр. Екінші бір нұсқасы Шырынның алдында жатыр. Баяғы өзім оған ұсынған суретім көзіме жылы ұшырап барады. Сурет аздап ескіргенімен, бейнем бәз қалпында. Жиырманың ішіндегі қияпатты бозбала жастық шағымды есіме түсіріп, көзіме жас келтірді.

Шырын алдындағы суретті сау қолымен сипай түседі. Жансыз бейнемен үнсіз тілдесуді күн ұзын жалғастыратын көрінеді. Оны маған күтуші әйел құпиялап жеткізген. Сәл кідірестедік. Келісілген межеден асыңқырап бара жатқанда, дәрігер мені көзімен түйреп: «Шығайық! - деді зілді үнмен. - Танып қалса, жұмыс жаманға айналады.

- Несі жаман? - дедім қатуланып. - Өзіңде жүрек жоқ қой дәрігер басыңмен!

Шырынның бөлесі маған жапақтап қарай берді. Ендігісін өзің шеш дегенді қырпынан байқатты. Алдымен бөлесі көрінді оған. Маңдайынан сүйді. Екінші кезекте мен шықтым.

оның алдына. Өзімді қатаң қалыпта ұстаған кейіпте: «Нияз! «Ниязбын ғой!» - деп алдындағы суретті нұсқадым. Сонда ғана ол шұғыл серпілді. Маған назар тоқтатты. «Келсеңші. Бері жақындасаңшы» деп тұрғандай еді. Алақанымды қолына жұғыстыра бергенімде, білегіме шап етіп қарысты да қалды.

Шиеленісті жағдай оңай шешілді. Сол күннен бастап кембағалдар мекенінің есігі маған кедергісіз ашылды. Шырынға күн сайын келіп тұрдым. Көрінбесем мазасы кетеді.

Қасында сағаттар бойында отырамын. Сау қолын қалам ұстауға бейімдедім. Қағазға түскен алғашқы сөзі : «Сені көп күттім» де-

лінді. Ойын анық жеткізе алмайды. Жазуы айбақ-сайбақ күр шатпақ. Каламмен түртіну күні бойғы ермегіне айналды. «Әкем қайда? Шешем неге келмейді?» деген жолдарды оқығанда, көзіме жас аламын. Кітап оқып, теледидар көруге шамасы жоқ. Қасында болған күндерден бастап кітап оқуға дағдыландырдым. Күніге екі-үш бетті еңсереді.

Үйден хат келген. Қызым тұрмысқа шығайын деп жатқан көрінеді. Жол жүртінімді қағазға түсіріп едім, жамандай бүлінді. Безірейген салқын жанарына жас үйірілді. Білегіме жабысып жібермей қойды.

Ауылда бірәз болып келсем, Шырын нашарлап қалыпты. Менсіз оның тірлігі оңалмайтынына көзі жеткен жақындары: «Осында тұрып қал. Қатын-балаңды көшіріп ал» деп үгіттеді. Содан бері бес-алты айдың жүзі ауды. Бақырана байғұс маған қатты бауыр басып алды. Денсаулығы бір шама оңалып келеді. Жақында әйелім кеп кетті. «Әзірше осында бола бер» деп кеңшілік жасады. Мөлдір десе мөлір-ау, шіркін. Ер сыйлаған әйел сондай-ақ болсын.

Шырынды бір мезгіл сыртқа шығарамын. Қоршаудың ішінде қыдыртамын. Онымен үнсіз тілдесуге төселіп алдым. Ымға ептеп түсінеді. Суретімді қолынан шығармайды. Қарсы алдына қойып алып, соған тесіледі де отырады...

Ойда жоқта ұшырасқан онымен әңгімем бір аптаға созылды. Елуді орталаған Нияздың қазіргі өңі мына суреттегі кейпіне үйлеспейді. Уақыт тезіне түсе-түсе суы қайтып жасыған әлпетінде жігіттік шақтан жұрнақ та қалмаған. Айтары жоқ, суреттегі дидары келісті-ақ. Дөң маңдайлы мұрынды келген бозбаланың қабағында уыт бар. Көзінен от ұшқындайды. Бұп-бұйра қою шашы дудуырап кесек тұлғасына сұс беріп тұр. Ат жақты келген бас бітімі де келісімді. Бет әлпетімен шебер үйлескен. Сұсты кейпінен еркекке тән жігер байқалады. Қандай да бір керімді бір көргеннен-ақ мәгнитше тарта жөнелетіндей ме. Суреттен көз айырғым келмейді. «Шіркін жастық-ай!» деймін өз халімнің де оңып тұрмағанын іштей мойындаған шарасыздықпен. Одан Ниязды мүсіркеймін. Арбаға таңылған кембағалға көз қиғымды тастаймын. Оған тіке қараудан тайсалып тұрмын. Шырынды мына түрімен асқан сұлу болған деп айтуға ауыз бармайды.

Жазымыштың торына шырмалған бейбақты адам аярлық еді. Қыз күніндегі суреті жақындарында сақталыпты. Өзіне әкеп көрсетсе, шыңғырып шала бүлінеді екен.

Ойсан сұлулығын Нияздың айтуы бойынша жобалауға келеді. Осы күні көріп тұрып та көрмедім дейтіндер бар. Өзімшілдік пен

көре алмастықтың дертіне шалдыққан көкіректе көз болсын ба? Тек өзін әспеттейді. Керт басының «менін» ғана біледі. Табиғи түсті, шынайы өнді қабылдай қоймайды. Жасандылыққа құмар бүгінгінің адамдары.

Шырын бойшаң болған. Тоқ бұрымы балтырына жетіп жығылады екен. Өңі аршыған жұмыртқадай аппақ. Дөңгеленген зерен жүзді, толықша маңдайлы, тәмпіш мұрынды келген. Қиылған қасы шаралы қара көзімен әсем үйлескен. Еріні қаймыжықтай. Нәзік жаратылған шырайлы арудың бірегейі болған.. Сөзі табиғи, жалғандықтан ада. Жанары ауық-ауық жасаурай қалалады білемін. Соншалықты тартымды сұлу жан үркек те секемшіл боп көрінген жігіт көзіне. Осыны айтқанда Нияз еңкілдеп жылайды. Бөлесінен естіп біліпті. Шырынның әкесі сот болған. Шешесі мұғалім екен. Ол сұлулықты шешесінен еншілепті. Әкесі де келісті келсе керек. Бір үйде үш бала болған. Шырын әке-шешенің кенжесі, еркелікке жоқ, тұйық боп өсіпті. Әке сұсты, шешесі мінезді әйел болса керек. Есті қыз әке мен шешенің дегенінен озбаған. Құрбыларына қосылмай, көбінесе жеке жүретін көрінеді.

Орал педагогикалық институтында оқып жүргенде әкесі алыс ауданнан апта сайын ат сабылтып кеп қызын бір көріп кетеді екен. «Соттың ақ қызы» атанған оған жігіттер батып сөз айта алмапты. Сондайлық көрікті көркем бойжеткенді нысанаға алғандарда есеп болмаған. Біріне де қайрылмаған. Бөлесіне құпиялап: «Бір жігіт көзіме толмайды. Мені сүйетін еркек заты әлі тумаған-ау, шамасы?» - дейді екен ойын-шыны аралас. Бір сұқты көз қадалып соңынан қалмай жүріпті. Қыздың апатқа ұшырауына себепші сол деген долбар бар. Екеуден екеу немере ағасының жеңіл мәшинесімен ауылға бара жатқанда, жұмбақ жағдайда жол апатына ұшыраған. Рөлдегі жігіт тіл тартпай кетіпті.

Мүгедек жанды қайтіп көре алмадым. Күз қабағы түйіліп, күн суыта бастады да, аспан асты түстікке қайтқан құстардың үздік-создық керуеніне толып кетті. Келесі күнгі жолығысқа Нияз жеке келді.

- Шырын қалай? - деп сұрадым мен.

- Бір қалыпты. - деді ол тұнжырап. - Кешегі келісілген уәде бойынша жазғандарын әкелдім.

Ірі әріппен қағаз бетіне ойдақ-сойдақ түскен шатпақты бірден оқып кету мүмкін емес. Жазу іздері біресе бадырайып, біресе көмескі тартып кетеді. «Мен кеттім...син қалдың» деп басталған. Одан әрі апатқа ұшырағанынан дерек келтірген. Анық емес, оқиғаның нобайы ғана бар. Жобалағанда былай: «Мені анау оңбаған өлтірді.

Сен тірісің... мен жоқпын. Маған айтасың... тіріл деп. Тірілсем... суретіңді тастап кетіпсің. Келем дейсің де келмейсің. Анау күнде келеді. Мені өлтірмекші боп... Сен келмей қойдың. Неге келмедің? Анадан қорықтың ба? Мен оны жек көрдім. Сені жақсы көрдім»...

Мағынасы осыған жақын ойларын қайталай береді екен. Әңгіме тынысын ашатын, соны дерек, оралымды тіркес жоққа тән. «Анау оңбаған» дегенді жиі түсірген қағазға.

Көбінесе Ниязға шағынады. «Көп күттім». «Анау өлтіріп тастады...дедім»... «Әйтпесе келесің». «Суретіңді жібердің... өзің келмедің»...

Ниязды бір сәтке де ойынан шығармаған. Есі кірерлі-шығарлы боп жатқанда да «суреттен» айнымаған. Оның дидарын жанына медет тұтқан. Сүйген жігітінің бейнесінен бойына қуат алған, күш жиған.

Нияз жүдеп-ақ отыр. Оны бір түрлі аяимын. Аяғанмен қолымнан не келеді? Дүниеге келген әр жан өмірдің өріне тырмысып, биікке шығуды мақсат етпей ме. Ол өйтпеген, тау тұрмақ төбешікке де шығып көрмепті. Үнемі аласада, жұрт көзінен таса жерде елусіздеу ғұмыр кешкен. Бақ пен дәулет, атақ-аброй бұдан сырт қалған. Сондағы тындырғаны не? Бір көрген аруды жоғалтып алып, соны шарқ ұра іздеп ғұмырын соның жолына арнағаннан не шықты? Онымен табысып мұратына жеткені шамалы. Басына сор жамап, жүгін ауырлатып алған. Осындай адасушылықтың түпкі себебін анықтап тап басу мүмкін бе? Кімді кім ұнатпаған, өліп-өшіп ғашық болмаған. Сол да жаңалық ба?

Кенет, ол селт етіп: - Қой, кетейін! - деді менен кешірім өтінген сыңайда. - Құлағым шыңылдап кетті. Шырын іздеп жатқан шығар.

Бас изедім де қала бердім. «Тоқта, сенен сұрайтын сөзім бар» деуге батылым бармады. Құрғақ сөзден не шығады. Іспен бекімеген соң, сөздің де бағасы түседі. Бағасы түспеген не қалды дейсің ызыққы тірлікте. Бейнетқор қолмен жасалынған игіліктер тойымсыз ашқарақ ыңдығға жұтылып жатқан жоқ па.

Құлазып кеттім бір түрлі. Аз күн жүз көрісіп ой бөліскен әлгіні қимай тұрмын. Осындай ізгілікке құштар адамдар өмірде көп болса ғой, шіркін! Сонда жақсылық салтанат құрып, жарқын заманға бір табан жақындай түсер едік. Жоғымызды бірге издесіп, жоғалтқанымызды қиналмай табар едік.

Бәрінен де Шырынды айтсаңшы! Ұнатқанына деген ынтызарлығы бір сәтке де бәсеңдемей, құр шықпаған жаны жатып та, ғашығын жартыкеш жанына таяныш көрген. Бір сол деп үміт шырағын сөндірмей келген. Сонда кембағал мүсәпірді жарыққа тал-

пындырған ненің құдіреті, ненің демесіні? Сол бір құдірет біресе жоқ деп, біресе жоғалтып алып жүрген өзімізге сыр мінез-Махабат шығар-ау! Тегіндікпен таусыла жырламаған ақындар. Адамдарды жалғыздықтан, азап пен сордан, мейрімсіздіктен, қатыгездіктен арашалап қорғайтын «күтқарушының» нақ өзі десеңші. Сонда ғашықтықтың пәрмені жаратушы неден бір де кем түспегені ғой. Солай болуы бек мүмкін.

Күн тыншу еді. Бақтағы орындықта тапжылмай ұзақ отырдым. Көңілде қайбір тиянақ қалғандай, құлазып сала бердім. Адам қызық, бірге жүрген досыңды көзден кетсе, ұмыта саласың. Бір көрген жүз таныстың қимасындай ыстық көрінетіні қалай? Жүйе-жүйем босап ішім есіліп бара жатты.

Қайтатын күні мүгедектер мекеніне бас сұқтым. Нияз сыртта жүр екен.

- Аға, сүйінші! - деді есі қалмай - Шырынның тілі шықты.

Көзінде жас тұрды. Таңғы шықтай мөлдір, әрі таза.

БАЛТЫР

Шайды ол сылбыр ішті. Келіншегі оны үнсіз барлады. Ішін бай-ката бермейтін күйеуінің қабағы келіспей отыр. Соны қырпынан аңғарған ол назарын төмендете берді. Бір- бірін іштей ұғудан әріге бармайтын ерлі-зайыптылардың отбасы қашаннан тыншу еді. Құрбы-құрдастары бұларды «үнеместер» деп ілмелейді. Байыстың тіні берік, қауызы қатты. Тәйкемсоқ долылыққа жоқ Зүпіштің аздаған кінәмшіл әдеті бар. Не болса соны көңіліне алады. Болмашыға бордай үгітіледі.

Байыс сурет салуға кішкене кезінен әуестенді. Ауыл сыртындағы тақыраң айнадай жып-жылтыр болатын. Теп-тегіс және. Сол алаң мұның иелігінде. Әкесі мұғалім-тін. Аз ауылдың баласын оқытады. Бор жетіп артылады. Бормен ақтақырды айқыш-ұйқыш сызғылайды да жатады. Содан басталған машықтан күні бүгін қол үзген емес. Сурет пәнінің мұғаліміне кескіндеме өнері қонып тұрса оның несі сөкет.

Негізгі тұрақтары ауыл еді. Қалаға кеп орнағалы да бес-алты жылдың мұғдары болды. Екі баласы мен әйелін асырап сақтаудан да бұрын, қаланың сапырылысқан ығы-жығы тірлігінен осы күндері ол мезі боп жүр. Өз басы көндігер еді, шығармашылық машығында іркіліс көп. Тоқырап дағдарғаны былай қалып, қолынан шыққан дүниелерінің өңі солғындап барады. Жүздеген картиналарының арасынан бірегей шығармам осы деп тап баса алмайды. Ізденісінде қапы жоқ. Көп ойланады, толғанысы басым келеді. Суретке отырғанда да сылбыр қимылдайды. Апырып-жапырып тастауға әсте жоқ. Содан да әр жазған картинасы бұған қымбатқа түседі. Жербауырлаған өнімсіз машықтан қырықтан асқанша құтыла алмай-ақ қойды. Тақырып таңдағаны да бір жосын. Көп әуреленеді. Әуре емей не, қайдағы бір балтырға бола көшені кезумен жүр. Көз алдынан жалт етіп өте шыққан ақ балтырлы аруды іздеп бармаған жері жоқ. Ең құрыса дидарын ұстап қалса екен. Сырт сымбатының нобайы ғана көз алдында. Тоқ бұрымы тілерсегіне жетіп жығылған сұңғақ бойлы керімнің балтыры керілген иық, қиылған бел, жұп-жұмыр бөксемен мінсіз үйлестікте тіке көзін суыра жөнелген-ді. Алды-артына қарамай автобуспен кете барған әлгіні сиқыршы ма деп те күдіктенеді. Алдамшы елес шығар деп дүдәмал ойға және беріледі. Сырт бітімімен қызықтырған сұлу тұрпат сәт сайын айқындала түседі. Күндіз былай қалып, түнде түсіне енерін қайтерсің. Алқызыл түсті шолақ жең көйлегі қыпша белін қиылдырып жіберген. Етегі жинақы еді. Тізесін бүркеп тұр.

Көйлекті ауыстыра салады. Шашының ұзындығы көңілге демеу. Бәлкім әртіс, әйтпесе биші шығар. Осындай әрі-сәрі жағдайда сән-салтанат орындарын, түнгі клуб, би алаңдарын шолған сенделісінен нәтиже шығатын түрі жоқ.

Зүпіш шай үстінде тосыннан сөз бастады.

- Сенің анауың телефонға маза бермейді. «Байыңды үйде тығып ұстап отырсың» дейді. Айтпаған сөзі жоқ. Ауылға кеткен десем нанбайды.

- Өтірігіңді біліп тұр ғой. - деді Байыс. - Сыртымнан көрген мені көшеде.

- Енді не деуім керек еді? - Зүпіш жылап жіберді. - Дарынсыз деп кекейді сені. «Қызғаншақ, іші тар. Салған дүниелерін жарыққа шығаруға жоқ. Үңгір сағалаған тағы адам тәрізді шеберханадан аттап шықпайды. Сондағы бітіргені не соныңның? Айтпаймысың ақылыңды» деп білгішсіп...

- Бірдеңе дегің келе ме? - деді Байыс салқын томсарып. - Айтып қал айтарыңды.

- Айтсам...сенікі құр әуре. - деді ол қатуланып. - Табиғатты жырлаймын деп жиырма жыл дала кездің. Сондағы жазғаның құрық сүйреткен жылқышы, жолаушылаған шал... айғырлардың төбелесі... бұқаның сүзісі... «Жетім тал» деймісің, «Адасқан қаз» деймісің, «Жұртта қалған күшік» дейсің бе. Сенің ойыңды біліп болмайды. Қисынсыз бірдеңелерді шатпақтап...

- Жөн-ақ! - деді Байыс әйелінің жүріп-жүріп кеп бір-ақ күнде мінез шығарғанына қитығып. - Баяғыдан бері қайда қалдың? Ендігің кеш. Жазарымды жазып, айтарымды айтып болғанмын.

- Өйтсең несіне буыласың? - деді Зүпіш нәркес көзіне уыт жиып. - Мен білмейтіндей-ақ, қарай гөр өзін?! Көше кезіп сенделіп... «балтыр, балғыр» деп былдырлап ұйқысырайтын кім екен?! Баяғы бір сүйіктіңді ұмыта алмай... содан шығар ісіңнің оңға баспай жүргені. Тауып алсаңшы жатпай-тұрмай.

Байыс тұрып кетті. Ойға түскенде мұрнымен әуреленетін әдетімен қолына ерік берді. Саусақтары парасатты ер кейпіне сұс берген көтеріңкі қыр мұрынын адаспай тапты. Жолқанмен қатар өскен-ді. Білмекке құмарлық бұларда басым еді. Содан да бір-бірінен қалыспауға тырысатын. Өлең де жазып көрген. Әнге де үйір еді. Сурет салуға қатар кірісті. Жолқан басынан-ақ алғыр еді. Неге болсын кие-жара араласып, шапшаң қимылдайды. Байыс асықпайды. Күні бүгін сол машықтан жаңылмай келеді. Екі достың тұлға-тұрпаттары да ұқсас. Қатар келе жатқанда бұларға әйел біткеннің назары түспей қалмайтын. Студент кездері-тін.

Алматының кең көшесінде әлдеқалай сымбатты бойжеткенге көздері түскен-ді. Қастарында осы мына Зүпіш бар. «Шашын-ай!» - деген Жолқан әсерленгіш әдетіне басып. «Шашынан да бұрын балтырын айтсаңшы», - деп Байыс және тамсансын. Сол-ақ екен Зүпіш көзіне ерік берсін. Сол оқиғадан кейін Байысқа аңду түсті. Желек астындағы келіншегі бұны қия бастырмай қойды. Күні бүгін сол әдетінен жаңылмай келеді. Көңілінен шықпай қалса жылай салады. Көз жасымен жасқайды мұны. Жылауық жұбайының әуселесімен әйел затын қыл қаламға іліктіруден жалтарады. Ақ балтырға шығарма арнасам-ау деген ойын жүзеге асыруды алыстатып алғаны содан. Көз көргіш қой. Әсіресе суретші назары жіті келеді. Әйел тартымдылығына не жетеді. Сондағы сол бір сұлудың сырт тұлғасына арбалып қалғанына таң. Күні бүгін көз алдында жүреді. Одан бері де сандаған иық пен бөксе, қиылған бел, сұңғақ бой назарынан өтті. Не бір балғын да аппақ балтырлы сұлулардың талайын көрді. Кездеспей кеткен кермиық әлі күнге шейін жүрегі-нің басында жүр. Тағы бір «балтырға» арбалып қалғаны шындыққа жуық.

Ширықты ол барынша. Нені түсінер дейсің осы қатын? Жолқанның азғырғанына еліккені шығар. Бір есептен Зүпіштің сарындауында да қисын бар. Көрпе астында жар құшағында ашылатын сұлу дене ашқарақ тіміскі көздердің сұғына ұшырап, әйелдің бейкүна уыз тәні жарнамаға шығып жатқанда, өзінің жүріп-жүріп кеп балтырға сұқтанғанына жол болсын?! Сұлудың шырынды еріні, мамықтай үлпек тамағы, аршын төсі мен ақ білегі тұрғанда қай еркек балтырға сұқтанар дейсің. Жұп-жұмыр бөксе, балғын саннан аттап кетіп, балтырды әспеттегені қисынға жата ма? Нәпсі еркіндігіне жол ашылған алқын-жұлқын заманда балтыр құр айтарға ғана. Оған еш еркектің көзі түспейді. Мәнсізденіп біткен, күні өткен балтырдың.

Байысты сағыныш буды. Балаларын ойлап кетіп еді. Жүрегін елжіреткен әкелік сезім көңілінің құрыс-тырысын тарқатып жайландырып тастады. Өнер колежінде студенттерге суреттен сабақ беретін-ді. Жаңа оқу жылына дейін ауылға барып аунап-қунап қайтуға мұршасы болмай тұрғаны. Сурет көрмесін өткізбекші еді. Облыстық мәдениет басқармасымен келісілген. Тек бір ыңғайсыз жері, Жолқан шығармаларымен біріктірілмекші мұның еңбектері. Екеуінің картиналары қатар қойылуға тиісті.

Көрмеге дейін «Балтырды» бітіріп тастауға ниет еткен ол қалыптасқан машықтан ауытқымай картинаға ынталана кірісті. Сыртымен ғана көрініс берген ақ балтырлы арудың жүзін бері қаратудың қисынын таппай-ақ қойды. Мойнын сәл бұрғаны керек оның. Онда

дiттеген тұсқа жете алмай қалғаны ғой. Негізгi нысана балтыр емес пе. Үш аптаны оздырғанда барып кенепке көшкен бейне өңін ашты. Бейтаныс аруды берi қаратуға шамасы жетпедi. Тақыссыған қыл қалам тартыншақтай бердi. Қолы жүрмеген соң, оның сырт сымбатына ойысып, есiнен кетпей қойған балтырға шұқшиды. Кешқұрымның қоңырлаң сәтiн, батар күннiң қызғылтым нұрынан шашыраған алқызыл арайды бояулар үйлесiмiмен айнытпай беруге тырысты. Күннiң ұяң кiрпiгiнен шашыраған нәзiк тарамдардың ақ балтырға шағылысқандағы ойнақы құбылуын кенепке дөп түсiрдi. Сонда ғана ол бойын жазды. Толысқан бұла бiтiммен мiнсiз үйлескен қос балтыр Байыстың көргендегiсiнен де келiстi шықты. Сұлудың салалы саусақтары мытыған қайыңды мiнсiз шығарудың сәтi түскенiмен, қайыңға өрмелеген шыбықтай жыланды иректеуге қолы бармай кiдiрiс жасады. Ағаш асылы қайың, адам аяулысы ару емес пе. Сонда соларға жыланды қарсы қойғаннан не шығады?! Толғанды бiраз. Зұлымдыққа да зауал бар. Соның амалын қарастырғанда, кәдiмгi «бәкi» делiнетiн көк шөп түстес жәндiк iлiктi қалам ұшына. Әлгi жәндiк нәп-нәзiк шидей аяғын сермеп қалғанда, жыланның көзi ағып түседi. Суретшiлiк қиялынан туындаған бұл нобай кенепке анық түстi. Жол жиегiнде әлдекiмдi тосып тұрған ұзын шашты керiм айнадай жарқырап жатқан шағын тоспаны тамашалап тұрғандай едi. Айдында емiн-еркiн жүзген қос сары ала қазды оның назарына тосты. «Махаббаттың мәнi-жұптастықта» дегендi меңзегенi-тiн. Астарында жалғыздыққа қарсылық бар...

Көрме залы кең әрi еңселi-тiн. Жолқан картиналарын есiкке карама-қарсы төрге орналастырды. Келгiншiнiң назарына бiрден iлiккенi керек. Хандар мен сұлтандар, атақты адамдар қамтылған кескiндеменiң бiрден көзге түскенiн қалаған едi. Ол сурет көрмесiн жыл сайын өткiзедi. Содан да елең еткiзер шығармаларын iрiктеп ұсынған-ды. Таяуда ғана аяқтаған соны туындысынан үмiттi. «Қарындас» делiнген еңбегi «Монна Лизадан» бiр де кем болмауға тиiстi. Жазған туындысының кейiпкерi өмiрде бар адам. Түркi елiнде өткен сұлулар байқауында «Әлем аруы» атағын жеңiп алған-ды. Көрменi көрсiн деп шақырған едi, келiп те қалар. Ол ендi досының туындыларына көз жүгiрттi. Құңгiрт те қоңыр түске үйрсек Байыстың қыл қаламында бояуларға тiл бiтiретiн ұтқырлық бар болатын. Сол шеберлiгi әр картинасында андағайлап тұрғандай екен. Қолға алған жұмысын айдан айға созып, шабан қимылдайтын ол әр туындысына бар өнерiн салып қапысыз шығарыпты. Кенепке жағылған бояулар қатпарына айтайын деген ойын сәтiмен сiңре бiлген. Жолқанның қапелiмде жүрегi түйiртпектелдi. Үлкен де, кiшi

де Байыстың туындыларына тесіледі. Пікірлерін ашық білдірім бір бірімен дауласып та қалады. Соған қитыққан ол әріптесімен салқын ұшырасты.

- Аманшылық па? - деді Байыс оған жанаса беріп. - Көңілсіз тұрғаның қалай?!

- Мүсіркеймісің? - деді Жолқан одағай сөйлейтін әдетімен.

Сенің мақұлдауыңа ділгер емеспін.

- Бұныңмен не айтпақсың?!

- Арам екенсің!

Байыс бұрылып кетті. Кісі өз осалдығын сезінгенде, сырт көзге сырын алдырып алатыны бар. Соған жатқызды «досының» дөң айбатын.

Кенет, елең етісті көрмені тамашалағандар. Сұңғақ бойына барша әсемдікті жинақтаған бейтаныс аруға қарай-қарай қалысты. Көз біткенді сүріндірген керімнің тұла бойында бір мін жоқ ксілісті-ақ екен. Байыс оны сыншыл назармен шұғыл шолып өтті. Жолқан келістірген бейнеге аздап келіңкірегенімен, мына бойжеткеннің қабағында көлеңке бар тәрізді. Шаралы қой көзінен ішінің жұмсақтығы байқалады. Бет ажары аршыған жұмыртқадай аппақ, Төгілдіре киген көйлегі өзгеше ерек сымбатын көргіш көздің сұғынан көлегейлеп тұр. Ақ тамағы мен аршын төсі тіке көзге ұрады. Сүйріктей салалы саусақтары, жұп-жұмыр білегі қандай! Байыс бойжеткенді суретшіге тән сыншыл көзбен барлады. Бейтаныс арудың сұлу ажарына арбалған ол бейтаныс бойжеткенің балтырына жетем дегенше, Жолқан килікті көлденеңнен.

- Күттіріп қойдың ғой, қарындас? - деді ол қатқыл үнмен. Еңбегімді еш кетірейін дегенің бе?!

- Кәне оныңыз? - деді ол сәл шытынып. - Жалғыз сіз емес шығарсыз менің бейнемді салуға жүгіргіштеген.

Залда кісі-қара көбіректеу еді. Бәрінің назары бейтаныс сұлуға ауды. Арудың қабағы сәтте қалыңдап сала берді. Кенепке түскен өз бейнесіне тесіліп аз тұрды да: - Мынауыңыз кім?! - деді кекесінді пішінде, - Қозғалыс жоқ. Мелшиіп тұр.

- Дұрыстап қарасаңшы! - деді Жолқан жалынғандай болып, - Өзіңді айнытпай дәлме-дәл бейнелегені бе жазығым!?

- Әншейін бір қарадүрсін көшірме, өлі нобай, - деді қыз Жолқанға аяушылық білдіріп, - Менің де, өзіңіздің де уақытыңызды кетіріп... бостан-бос әуреге түскеніңіз-ай!?

Көрме залында шырт тыныштық орнады. Өзінен де сөзі өткір, сөзінен де көзі жіті ұятты бойжеткеннің қатуланған сәттегі ширығысынан Байыс оның ішін танып қалып еді. Сырт сұлулығынан да жан

сұлулығы басым ба, қалай? Және өзінде биік талғам бар сияқты. Көркем өнердің қыр-сырына жетікпеген жан мұншалықты шұғыл байлам жасамаса керек еді. Жолқан қаламының шалағайлығын дөп басқанында қапы жоқ. Оның мына дүниесі шындығында сәтсіз шыққан. Нұр дидарлы періштедей асыл жанды кенепке көңілсіз көшіре салу сұлулыққа қиянат емес пе. Байыс досының мүлт кеткенін салғаннан-ақ байқаған еді. Талант қарымының тапшылығы ойламаған жерде ашылып қалған ол Байысқа дүрсе қоя берді.

- Жаның кіріп тұр ғой, ә-ә?! - деді сұмдықтай буылып. - «Жыланның үш кессе де шегіртке құрлы қауқары бар.» Сенің шимай-шатпағыңа кім тұшынар дейсің.

Үлкен-кіші елеңдесті. Байыс қашанғы көтерімділігіне бағып, одан сырт берді. Дызақтаған Жолқанды жақтастары сабырға шақырды. Елдік пен ерлікті бейнелеген туыныларын жамыраса мақтай жөнелді. Беті жылтыр бикешті келістіре алмағанына бола, мүтін еңбектерін жоққа шығаруға болмайды ғой десті.

Ілікке себепкер өзі болғанына қолайсызданған қыз Байыс туындыларына көз тоқтатты. Табиғатты бейнелеген еңбектерін шолып өтті. Әр картинасының астарында салмақты ой жатқандай ма. Шұбы-рынды соқпақтан аулақтап, соныға із салуға тырысқаны атойлап тұр.

Бейтаныс ару көмірлі қаланың қонағы-тын. Портретін нанымсыз шығарған Жолқанға деген іреніші Байыс дүниелеріне ойысқанда сәл бәсеңсігендей болды. Бұл суретшінің де елең еткізер бірегей туындысын көре алмай тұр. Мәскеуде сурет академиясында білімін жетілдіріп жүрген қыздың көркем суретке деген талғамы жоғары болатын. Табиғат сыйлаған көркінің арқасында Түркияда өткен байқауда «Әлем аруы» атағын жеңіп алған еді. Мұнда келген себебі-осында әпкесі тұратын. Көшеден өзін көріп қалып «портретінді салайыншы» деп өтінген соң, үлкен кісінің тілегінен аса алмай Жолқанға келісім берген-ді. Ол кісінің туындыларына да зер салды. Портрет жанырында бір шама табысқа жеткенімен, шығармалары ізбасты қасаң қалыптан аса алмаған. Кісіні тартпайды. Фото көшірмедей сіресіп қалған.

Керме залы кісіге толып кетті. Бойжеткенді баққан көздер оның әр қимылын қалт жібермеді. Қабырғаға ілінген суреттерді асықпай көріп шыққан ол Байыстың балтырды әспеттеген картинасына қатты тесілді. Жол жиегінде көлік тосқан бойжеткен көзіне жылы ұшырап барады. Кескіндемеші мына туындыға барын салып, өзі сомдаған бейненің барша бітімін айқындауға тырысқан сыңайлы. Суреттегі арудың оқтаудай тоқ бұрымы балтырына жетіп жығылған.

Сыптығыр сидаң қайыңды мытыған саусақтары мейлінше салалы көрінді. Қайыңға оратыла өрмелеген түймебастан шошын кеткен ол картинаға ұмсынған қолын тезбе-тез тартып ала қойды. Жыланға айбат шеккен жәндікті түстей алмады. Топ-толық, жұп-жұмыр аппақ сұлу балтыр жанарын суырып барады. Жай бір сәйкестік шығар деп мән бермейін десе де, ішкі бір қозғалысы ырқына көнер емес. Ту сыртымен-ақ өзіне тартқан бейнеге арбалған ол картинадан көзін айырмады. Суреттегі арудың көйлегі, шашына таққан салпыншағы, құлағындағы сырғасына шейін өзінікінен аумайды. Бәрінен де балтырын айтсаңшы!? Ол қатты аңырды. Бұл неткен сәйкестік?! Нақ өзінің сыңары десе болады. Айнытпай тастаған. Әсіресе балтырын.

Көрме залында тыныштық орнады. Бейтаныс аруды баққан көздерде танданыс бар. Бір кәптің боларын іштей сезінген күдікпен қос суретшіге алма кезек қарасады. Байыстың үлкен көздері жасаурай қалыпты. Жолқан тұнжырап төмен қарайды.

Осы сәтте күтпеген жағдай болды. Көз біткенді өзіне қаратқан бейтаныс бойжеткен ашық үнмен қатты дауыстап жіберді.

- Мынау мен ғой! Менен аумай қалған! Әсіресе балтырым сәйкеседі. - деді нық сеніммен.

Суретте мүсінделген «балтырды» салалы сұлу саусақтарымен аялай сипағыштап: - Ға-жа-ап! Ғажа-а-ап! - деп және тебіренді. Байысқа бұрылып: - Сонда сіз емес пе мені сыртымнан бақылаған? - деді сұраулы кескінде, - Дудыраған шашыңызды, қауға сақалыңызды ұстап қалғамын. «Фотобейнеші ме?» деп бір ойлап... өзіңізден бір түрлі сескеніп... автобуска қол көтеріп тезбе-тез мініп кеткенмін. Көлігіңіз велосипед еді ғой?

- Иә, иә, нақ солай! - деді Байыс қатты толқып. - Жалғыз түп қайыңға сүйеніп тұрғансың.

- Сүйенгенде былай ғой, ағасы. Менің де сурет салуға талабым бар. Жетім қайыңды аяп... - деді қыз аялы көзіне жас үйіріп. - Жақсы салыпсыз. Әсіресе балтырды. Сәтті шыққан. Таңын жарқыратқан, тәнін ашқан бейпілдерге сабақ болуға тиісті. Жалаңаштанып алдық шетімізден. Масқара ғой, масқара!? Балтырдың киесі жібермес-ау!

Байыс толқынысын сабырға жеңдірді. Қыз боталап жылап тұрды.

БАҚТАШЫНЫҢ СОРАЙЫ ҺӘМ ҰЗЫН ШАШТЫ ҚЫЗ

Табын суатқа құлады. Сыздықтап ағатын тас бұлақтың іркіндісін демде сарықты да көгерішке қадалды. Көрпе көкке байырқалап суын басқан соң, тұмсықтарын желге беріп жата-жата қалды сиырлар. Отшандары жүре жайылып тобылғылы өзекке ойысты. Ойын тілегендері бір-біріне артылумен әуре. Мал екеш мал да табиғат заңына тәуелді. Соған ой жіберуге Қойышжанның құлқы жоқ. Жиырманың екеуіне келсе де, желігуді білмей келеді.

Жалғызілікті. Шешесі өліп қалған. Әкесі екеуі ғана. Лекіткен керімсалда аздаған қоңыр леп бар. Сол ғана тыныс. Сиырларға ғой. Өзіне бәрібір. Көңілінде алаң бар. Әлгі бір ұзын шашты қызы түскірді көргісі келеді де тұрады. Бейтаныс қызды бір түрлі іш тартады. Екі-үш күннен бері осы маңда жүр. Желдіаяғы әлді. Өзі де бұлқынып тұр қыздың. Сөзге тартқан ол мұны. Бірдеңені бүлдіріп алармын деп тартынды. Сөйлеуге дағдыланбаған., Әйтпесе бар ма, ар жағында жатыр десте-десте ойлары. Мектептің соңғы басқышын аяқтар қарсаңда заман ұйқы-тұйқы боп кеткен жоқ емес пе?! Ептеген тентектігі бар-тын. Төбелеске оң иығын беріп тұрады. Арқаланып кететін әдеті және бар. Сыныптағы он баланы бір өзі шашып тастаған. Даландап анасы жетті. Төбелестің мән-жайын білген соң, мұны мектептен ала қашты. Жалғызымды көз алдымнан алыстата алмаймын деп бұлінді. Сөйткен анасы да кетті келмеске. Әкесі оны ұмытар емес. Шешең түсімнен шықпай жүр деп қыңқылдай берген соң, әкесіне төрт-бес күнге мұрсатана беріп еді. Аудан орталығынан сексен-тоқсан шақырым қияндағы ауылға атпен барып қайтқанша да бір аптаңыз өте шығады. Күрсінді. Марқұм шешесі кеше ғана жолаушылап кеткендей, бетін топырақ жасырғалы да үш жылдан асты. Тұтастары әкесіне «төсек жаңаланы» көп айтады. Әкесі керісінше мұны қыстайды. «Ананың қызын ал, мынаның қызын алдан» келеді сөзінің тоқ етері. Бір күні сондайдың біреуін үйге әкеп тұр. «Ауылдасымыз Арықбайдың қызы, сен екеуімізге шай қайнатып береді». Жарты айдай үйде жүрді әлгі. Қойысжан қарамағансын кетіп қалды. Жай кетпей: «Ғұмырын жалғыздықпен өтсін. Қурап қал қу ағаштай, сорай неме!» - деп қатты налыды. Сөзі не, өзі не оның. Со-дан құтылғаны үшін жеті жүз теңге үлестірді балаларға. Жігіттерді араққа жықты. Шығыс шықпай кіріс кірмейді. Тілекші боп жүреді олар бұған.

Әкесі мұны тағы да ұрындырды шырғалаңға. Қасына нағашы ағасын қосып беріп қыз көруге аттандырды. Бойжеткен әдеміше боп

шықты. Міні сол - тым қораш, шынашақтай ғана екен. Үйлеспейді маған деп ойлады. Қыздың бойшаң болмағанына өкінді. Қолма-қол айныды, ұнамайды деді де тайып тұрды. Күні бүгін өкінеді. Босқа айрылып қалды сол қыздан. Іле тұрмысқа шығыпты. Ал мына сейілшіл бойжеткенді... Тым үстем. Теңдігіне алар деймісің жалақ ерін бақташыны. Өзінің оқи алмай қалғанына, көрбалалығына қорланады. Бойына ойы лайық емес, соны қатты сезінеді. Ал былайғы көздер керісінше бұған сұқтанады. Сұқтанатыны - саздауда бұтақ жайған теректей балғын. Иығы асып тұрады кімнен болсын. Дидарынан келісімді кеңдік байқалады. Қабағы ашық жүреді ылғи. Жанарында аздаған уыт бар. Және де бір қалыпта жүреді, содан да тентектер мұны дегеніне көндіріп қақпайлап әкете алмайды. Мысынан ықтайды. Екі-үш кісілік әлі бар, сонысы да тірек. Ойнағансып күрескендерді тіке шашып тастайды. Күреске білек түрінер еді, әкесінен жасқанады. «Ойбай, қу жалғыз, көргіш көздің сұғына ұшырайсың» деп ол жаққа бастырмай қойған. Сиыр бақтырғанына рахмет десін. Көзінен таса қылмайды. Саудаға шықса бірге жүреді. Күзге қарай сай-сайдан итмұрын тереді. Тау қойнауынан сарымсақ жинайды. Соны қала базарына шығарып ақшалайды. Бұл да сеп күн көріске.

Көгеріште шалқасынан жатқан бақташының сорайы қиялына ерік берді. Аанада әлгімен ұшырасып қалды ойда жоқта. Күйеуі нардай, келіншек тайлақтай ғана. Түгі кетпеген, тушадай жұмырланып өне-йіп алған. Екі бетінен қан тамғандай. Ерегіскенде бар ғой, бойшандарға тақалмайды, керісінше ұрғашының кішкенесіне жұғысады. Қыздың кішірегі махаббатшыл келетін шығар. Әлгі қалайы қасықтай ғана ұзын шаштының сырықтай жігітті шыбық құрлы көрмеуін қарашы... Әкесі бұған күні бүгін кіжінулі, босқа айрылып қалдың деп бармағын тістегіштейді. Өзі кезінде бойжеткеннің сұңғағын таңдаған. Мұны қуыршақ тәріздісіне телімекші. Таяуда Қойысжанға тағы біреуін нұсқады сыртынан. «Айрылма осы қыздан» деп көзін ежірейтті қиялы әкесі. Әлгі қылымсы бұдан да ұзын боп шықты. Ұзын қыз қылмындап келсең келге басқанда, бұл тұра жөнелді. Анау мұның соңына түсіп берді. Адастырып кетті оны, айтпегенде бір қараға ұрындыратын еді. Содан былай қызыл ерін қыздардан аяғын тарта басатын боп жүр. Қыз атаулы керісінше бұған әуес. Жанашыр кейіпте іш тартқаны жүрегіне жұмсақ тигенімен, бір ұры ой күдігін түртеді де, суықсып алады қолма-қол. Арбағаны шығар деп сенбейді оларға. Әкесі боса-болмаса бұдан түңілулі. «Саған ерегіскенде төсек жаңаламасам қара да тұр» деп қара буралайды.

Осы кетісі тегін емес, «түсіме ендінің» соңы насырға шауып кетсе қайтпекші?! Әскерге де жібермеді. Оқымай қалғанына себепкер

шешесі-гін. Ауылдан ұзамағаны дұрыс болды. Қала тартпайды. Ауылдан ұзағысы жоқ. Бірақ мына заманның амалы ауылға қиын соқты. Малды қойды ма ұры-қары. Ірісін айдап әкетті, ұсақ-түйек мал ішіп-жемнен артылмады. Ұзатқан қыздарына бөлісті. Анасына туған ауылын тастап көшкендері ауыр соқты. Аудан орталығына кеп орнаған жылдың күзінде көз жұмды. Қан қысымы бой бермей оқыстан үзілді. Қойысжанның сенгісі жоқ, шешесінің жер қойнына кеткеніне, алдаусыратумен келеді өзін. Әкесі күйрек боп шықты керісінше. Бейітіне түнеп те жүрді. Сүйген жарын жоқтап, әйелше сыңсып жылағанда сай-сүйекті сырқыратып жібереді. Табынның соңында жүріп те зарлағанын қоймайды, ботасы өлген інгенше боздайды. «Осы бір сиыршының тәрізі жаман. Қатыны өлген жалғыз осы ғана ма? Басына көрінгірдің даусы бір сембейді, жаман ырымға бастап», - дегенді де естіп жүр. Сонда да тыйылмайды.

Қойысжанға да оңай емес. Оңашада жылайды. Түк шығара алмаған құрғақ жоқтастан. Сосын бұл анасының аруағын күңіrentпеу жағын ойластырды. Айтар еді байғұс шешесі: «Құлыншағым, өзіңді сақта! Жаман әдеттерден қаш. Арақ - арам ас, адамды бұзады. Шылым, есірткі дегендер тәніңді де, жаныңды да улайды. Төбелестен аулақ бол!» - дейтін.

Сәл ауытқи бастаса анасының дидары көз алдына келе қалады. Үйленіп қайтем дейді қиықтанып, сонысы томпақтау.

Тырыл шықты қыр астынан. Үш аяқты мотоциклге мінгескендерді көріп секемденді де, өзіміздің жігіттер шығар деп арқасын кеңге салды. «Салығын» алғалы келеді де құлқыны құрып.

- Сәлем, сорайекесі! - деді жол басшысы ісіңкі қабағын түйілдіріп. - Салық инспекциясынанбыз. Нәлөк жинап жүрміз.

- Үстеме қосылады, - деп шіренді жалпақ сары.

- Кешеуілдеткеніңе бола.

Бақташының сорайы қарсыласпады. Маққұлдауын суық жымыспен білдіріп, қалтасынан мың теңгелікті шығарып, тәпелтек сарыға ұсынды.

- Аз ғой мынауың! - деді ол бұжыр қарадан қолдау күтіп. - Басекесі, сіз не дейсіз?

- Қалтасын қақсын. Әйтпесе жұмыс жаманға айналады, - деп шіренді көсем қара. - Біздің бүгін сілтейтін күніміз. «Апталық» деген болады, жігітім! Енді бұдан былай ай сайын емес, жеті сайын өтейсің «салығыңды». Әйтпесе, жұмыс жаманға айналады. Сен тұрмақ әкенді де мәу демейміз. Қалтасын талай-талай қаққанбыз ол жылауықтың.

Қойысжан қитықты. Төртеуіне төтеп беруге жүрегі дауаламай тұр.

Бұлар сондайлық бас бұзарлар емес, ішімдіктен ауып кеткендер. Араларындағы бейтаныс бұзықтан сескенді. Шығар тағы бір мың-

дықты! - деді бұжыр қара дөңайбатқа басып. - Мен сенің ойнайтын кісің емеспін!

Бақташының сорайы міз бақпады. Қолы қынаптағы кездігіне барып қайтып, барып қайтып қорғанысқа ыңғайланды. Шарасыздықтан да әуестік билеген-ді бойын. Көрсем қайтеді осыларды деген дәме де жоқ емес ансарында. Қиястық та бар. Өзі былай қалып әкесінен де қорқытып ақша алатындарға ызасы келіп: - Болдығы осы ғана, - деді тәуекелге басып. - Нанбасандар төбелесейік онда.

Келген төртеу бір-біріне қарасты. Рас айтып тұр ма дегені. Ша-тақтан да бұрын шарапқа құмбыл жазғандар артық қыламыз деп тыртық қып алармыз деген сақтықпен жинала бастады.

- Қайтарыңдар жаңағы ақшаны! - деп ширықты бақташының сорайы. - Біріңді де сау жібермеймін. Тиіскен өздерің.

Теке тірес тарбайыс өршуге бет алғанда кеп жеткен «сейілшіл» бойжеткен. Көлденеңнен киліккен бейтаныстан ықтаған «салық-шылар» тырылдақты тезбе-тез оталдырып, қыр асып кете барды.

- Жаңағылар кім? - деді қыз қолайсыз жағдайдың үстінен шыққанына ыңғайсызданып.

- Өзіміздің жігіттер.

- Сонда төбелесе ме дос адам?!

- Ештеңе етпейді.

Қыз таңырқаған сыңай байқатып, саусақтарын тарбайтты. Қойысжан оған ұрлана қарады. Кешегі қалпы бір басқа да, бүгінгі кейпі бір жосын көрінді. Тау-тасты шарлап дала кезгеннің салдарынан ба, өңін жел қағып, сәл-пәл тотыққаны ажарын ашқандай екен. Шаралы қой көзінің уыты шыдатар емес. Кісі киіктеу ұяң бозбалаға көрсеткен қыры ма, бұған сынықсып құлана қарады. Қойысжан қыздың мысынан қайта қоймады. Сұнғақ бойына жарасқан тоқ бұрымын іздеді көзімен. Жейдесіне жасырынған ұзын шаш бұлқына-бұлқына балтырына жетіп жығылыпты. Кеше «шашымды қидыратын болдым» деп айтып қалған сөз арасында. «Көресіні осы шаштан көріп жүрмін» деген-ді.

- Әжем түсіме енеді ылғи, - деді қыз көгалға тізе бүгіп. - Шашымды жұқартпақшы боп... Әжем марқұм жатып кеп жалынып... «Қимашы, жаман ырым бастап!» деп безектегені құлағымда тұр әлі.

- Біздің шешейдің де шашы ұзын болатын, - деді Қойысжан балаша мұңайып. - Әкеме өргізетін.

- Татулықтары керемет болған шығар?

- Махаббаттары десеңші!

- Ә, солай ма еді?

- Солай-тын, - деп ол сөзіне екпін түсіре күрсінді. - Әкем мұғалім еді. Оқушысына ғашық болған. Менің шешеме... Мектептен қуыпты

оны. Содан бері сиыр бағып келеді. Ғашығымен, біздің шешеймен отыз жыл тұрды.

- Шешең қайда қазір?
- Кетіп қалды келмес жаққа.
- Әкең ше?
- Өлем дейді де өле алмайды.
- Өзіне өлім тілегені несі?!
- Ғашық жарын жоқтағаны да...

Қыз мұңайды сәтте. Көзіне келген жасын зорға тежеді.

- Білдім, - деді бақташының сорайы нем кеттілеу. - Сенің де шешең өліп қалған екен ғой.

- Әкем де жоқ.
- Ол да өлген бе?

- Бір үйлі жан опат болған ғой мәшине апатынан, - деді қыз кемсеңдеп. - Үш жаста екенмін. Жол жиегіндегі талға ілініп қалыппын... Білмей өстім ата-анамды. Нағашы әжем асырап алыпты.

- Жақсы асыраған, - деді Қойысжан жанашыр ниетте. - Тұла бойыңда бір мінің жоқ. Шашың әсем бәрінен.

- Қызықсаң саған қалдырайын, - деді қыз түпкі ойын білдіріп. - Қолым бармайды. Пышағың өткір шығар. Түбінен отап берші.

- Бақташының сорайы басын шайқады.
- Онда мені алып қал біржолата.
- Қайтемін сені?!
- Сиыр саудырасың. От жақтырасың.

Болмайды! - деп басын шайқады жігіт. - Жүрекке зорлық жүрмейді.

- Өз еркіммен қалғалы тұрған жоқпын ба?

- Оныға итім сене ме?! - Ол сәтте суықсып алды. - Аулақ кетсең қайтеді? Мазағыңа көне қоятын ашық ауызың мен емес!

Қойысжан тұрып кетті де, қыз желдіаяғының қасында қала берді. Көгеріштің сызына бетін төсеп етбетінен жатқан қалпында шырғаланды өміріне ой жіберді. Мейір-шапағатын төккен, өз балаларынан кем көрмей өбектеген нағашы атасы мен әжесін есіне алды. Одан бүгінде өзіне қамқор болып жүрген Байдарды көз алдына әкелді. Соның түртпегі мұны айдалаға қуалаған. Жұмсақ-тын басында ол. Кәсіпкерлікпен айналысқалы қатаңсып барады. Есеп-кредит мамандығы бойынша дипломды иеленген мұны нағашы ағасы салғаннан өзіне тартқан. Есеп-қисапқа жауап бересің деген еді. Келе-келе одан да маңызды саланы жүктеді мойнына. Түнгі клубқа бас иесің деген. Соған қызметшілер табады. Өзі бастайды, өзгелер қоштайды. «Ісіңнен нәтиже шығып табыс молайса, түсімнің жартысы саған

тиесілі» дегенді емеуріндеген. Тұрмысқа шықпақшы еді, жолын көпе-кернеу кесті. Сүйген жігітіне жиен қарындасын қасақана жамандаған. Жүріс алған дегенді айтқан шімірікпестен. «Ол менің тоқалым» деп бескен. Енді қосылғалы жүрген екі жасты айырып тынған соң, Байдар басты шаруаны тиянақтауға кіріскен-ді. Шала бүлініп көз жасына ерік берген бұған: «Оқытып жеткіздім, ендігі еркің менің қолымда. Бай не керек саған? Байлыққа қол жеткізсен бәрі қолында болады», - деп және жәдігөйленген.

Сағы сынып жасып қалған Гүлжан нағашы ағасымен салғыласса да кетісе алмаған. Қамқоршы екені рас. Жетім қыз дегізбей еркін өсіруге Байдардың да септігі тиген.

Ішпесті ішкізді, киместі кигіздірді. Сөйте тұра, мұны былғанышқа ұрындырып, «түнгі ойнақтың» бас бикешіне ыңғайламақшы. Өзі былай тұрыпты, өзгелерді де сол жолға икемдейді. Осында сейіл құрып қайтуға емес, сеніміне еніп қызметшілікке басы бүтін берілетін «көркем қыздарды» ерте кетпекші. Қожайыны Байдардан алған нұсқауды тиянақтауға жүрегі дауаламай дала кезген Гүлжанның жай-күйін ұғатын жанашыр табылар ма? Жанашырдың түрі мынау ма? Тым ұзын екен өзі. Бойына ақылы сай келсе ғой. Аусарлыққа жоқ екен. Танымайтын біреуді жазғырғанына жол болсын! Жігітін есіне түсірді. Созымды ма деп еді, аясы тараң екен. «Өтірік айтады. Дұшпандықпен айырмақшы арамызды» десе де иланбады. Қолын бір сілтеді де жөніне кетті. Апа-сапа үйленіп алды. Сонда өзі сүйіспеншілік деген әншейін жасанды бірдеңе болғаны ма?! Мұңайды. Артынша іш жиды. Осы жүрісіңе жол болсын! Тәуекел етсе қайтеді? Өзін сақтаса болды емес пе! Өзгені есіркеп не қылады?! Тағы айныды. Қызды қыз аулаған деген не сұмдық?! Жолыққан бірді-екілі құрбыларына. Кет әрі емес. «Қаланың сайқалсыған салдақыларынан да ауылдың табиғи ажарын сақтаған ұяң мінезді бойжеткендері тартымды, әрі өтімді келеді» дегенді Байдар айтудан жалықпайды. «Шашы ұзын көріктілерін қамты» деп және нұсқаған. Жеме-жемде айныды. Жүрегі дауаламай безе қашты.

Көрпе көктің дымдауыт сызы тынысқа жайлы тиді де, аздап тыншыды. Іле қайта дөңбекшіді. Аунап-аунап түсті. Бетін көлеңкеге беріп, бір қырынан жатты. Лекіте ескектеген майда леп жігіт деміндей сезіліп, бақташының сорайын көз алдына әкелді. «Өзінде талап жоқ па қалай?!» деген күмәнді күдікке дес берді. Ақыр сонында босаңсыды. Дәрменсіздігіне мойыды. Ауылдын бейғам бозбаласын «ашық ауыз» деп жазғырғаннан не шығады? Жетісіп жүр деймісің?! Қиян түкпірде қалсам қайтеді деген ойынан қайтып қалды. Қызға ие болатын жігіттердің түрі жаңағы ма?! Іше-іше

тұлып боп ісініп кеткен. Адамдық бейнеден жұрдай. Бақташының сораы мынау да оңып тұрған жоқ. Қияли біреу ме қалай?! Жаман әліне қарамай қисық сөйлейді.

- Сиырлар өріп барады, - деді Қойысжан қызға жұғысқысы кеп, - Қайырысып жібер.

- Бармаймын! - деді Гүлжан өкпелі сыңайда. - Бұта құрлы жоқ-сың.

Паналатуға жарамадың.

- Ерікпесеңші! - деді ол қыздың екі ұшты сөзіне мән бермеген-сіп. - Көтер басыңды. Жүре сөйлесейік.

- Ауырып жатырмын, - деп Гүлжан аунақши бастады. - Шаштан құтылмай күн жоқ маған. Құдай үшін шорт кес те тасташы! Ақыңды берейін.

- Ойланып көрейін.

- Оған уақыт жоқ, - деп қыз керіліп-созылып ерсілеу қимыл жасады. - Айтқанымды орындатпасаң көз алдыңда атыла саламын.

- Басыңа ненің күні туды?! - деді бақташының сораы тіксініп. - Ойының ба десем, расың ба?!

- Қашып жүрмін, - деді Гүлжан мұңайып. - Осы ұзын шаштың кесірінен...

Сөйткенше жеңіл машинаның жоны көрінді сонау ойдан.

- Әне, келе жатыр! - Гүлжан орнынан ұшып тұрды. - Жаңағылар-ау айтып қойған.

Аралық алыс емес-тін. Табынды шолып шықты да, бері қарай құлдилады. Алымды «джип» ағызып кеп кілт тоқтады.

- Немене-ей, сен?! Жасырынбақ ойнап жүрмісің? - деп жылыдай қолға алды Гүлжанды қожасы. - Тапсырма қайда? Тындырдың ба?

Қыз басын шайқады.

- Не себепті?

- Аядым...

- Кімді?

- Құрбыларымды...

- Ә, солай ма?! - Сыптығыр келген жылтыр қара бақташының сораына суық тесілді.

- Мына біреуің кім?

- Жігітім ғой.

- Өйдайт деген! - деді ол жылқыша осқырына. - Қиқақты қой да, мін машинаға! Бәрі ойдағыдай. Сенсіз де бітті ол шаруа.

- Бітсе мені қайтесің? - деді Гүлжан жігерлі үнмен. - Ұрыспай айрылған ұялмай қосылады. Қаламын осында.

- Қалмайсың, қалдырмаймын! - деді Байдар қызға жыланша оқталып. - Осы уақытқа дейін туған қарындасымдай көріп мәпе-

БЕЛЕС

леп келдім. Әлі де болса содан таймаспын. Балаңдықты таста. Қайт райдан.

- Қайтпасам ше?

- Онда жұмыс жаманға айналады, - деді кәсіпкер мырза манағындан бетер буынып. - Менімен тіресуге шамаң қайсы? Ойлан.

Гүлжан мүдірді. Бақташының сарайынан үмітті еді, оның қабағынан сондайлық уыт байқалмады. Өзін қалыс бейтарап адамның қалпында ұстап, айдалада едірейген балбал тасша қыбырсыз тұр. Ішкі бұлқынысын бұқтырудың амалы ма, бір нүктеден көз айырмайды.

- Әй, бала, не ғып тұрсың? - деді Байдар оны тілімен шағып. Жалтырат табаныңды! Тайқы! Саған тірелетін түк те жоқ бұл арада.

- Енді қашан? - деді Гүлжан жігітке шұғыл еңсеріліп. - Айтын тұрған сөзін қарашы! Ұста білегімнен! Ез емес ер екеніңді дәлелде мынаған!

Бақташының сарайы сонда да қозғалмады.

- Болсаңшы! - деді қыз жыларман боп. - Ұста дегесін, ұста білегімнен! Кім көрінгенге мазақ боп арымды таптатқанша, сенің отыңды жағайын.

- Жақпайсың! - деді Байдар шындап ашуланған сыңайда. Жақтырмаймын мұның отын! Мына сарайға қор қылмаймын сені.

Қойышжан сонда ғана қозғалды. Уытты шапшаңдықпен Гүлжанды өзіне тартып:

- Бұл қыз енді менікі, - деді аса сенімді үнмен. - Саған керегі ақша емес пе? Анау сиырларды айдап кет алдыңа сап! Мына қыздың төлемі.

- Ойбай, мына жаман қайтеді-ей?!

- Сөйтемін!

- Атамын! Атып тастаймын! - деп тапаншасын кезенді ол бұған.

- Ата алмайсың! - деді Қойысжан қонышынан сапысын суырып.

- Осы сыйыңмен кетіп қал! - деді Гүлжан жігіттің иығына білегін артқан қалпында, түк іркіліссіз еркін сөйлеп. - Жаман да болса осы сарай жетеді маған. Жарылқаймын деп тұрсың ғой шімірікпей. Сондағың өрімдей өркеніңді көктей солдырып, көрінгеннің табанына салып бергенің бе?!

- Ақшамды қайтар онда, - деді анау шарасы таусылғанын амалсыз мойындап. - Жетіскеніңді көремін әлі! Күйелеш-күйелеш боп жүресің көрінгеннің отын жағып!..

- Бас жаққа барыспайық, ағасы! - деді де Гүлжан әмианын Байдарға лақтырды. - Көніңді жібіт осымен!

ТЕКЕ ТОЙЛЫ

Шалқыды. Ойы әр тарапта, қиялы аспанда. Ойының әр тарапта болатыны - тіршілік ұйқы-тұйқы. Орнықпай тұр. Қылымсыдай қырық құбылып, діңкені құртады. Соған ептеп наразы. Бірақ мұның шала бүлінетіндей қисыны да жоқ. Кешегі кезең несімен жарылқап еді. Ертеңнен қара кешке дейін көк иық боп жүргені бейнетке белшесінен батып. Кірпіш қалап, лай сапырған оңай ма?! Сәл мүлт жіберсе, кіші шенді құрылысшы әкірендейді. Одан қалды, ортаңғы дәрежедегісі түйіледі. Бас құрылысшы бәріне қамқор. Қабағы бір ашылмайды. Сәл үзіліс жасағаныңды көрді ме, әкірендеп әңкі-тәңкінді шығарады. Жұмыстан себепсіз қалсаң, өтінішінді жаза бер. «Өз еркіммен босадым» дегенді шегелеп тұрып айтасың. Олай етпедің бе, отыз үшінші баппен қуыласың. Көрінгенге көз түрткі жүргенің сосын. Еш жер жұмысқа алмайды.

Жылдарға созылған сол сергелдеңді есіне алса, төбе құйқасы шымырлайды әлі күнге. Отыз үштің қаһары бұған талай-талай төнген. Қалаушылықтан сатылап көтеріліп, аға құрылысшылыққа табан тірегені сол-тын. Бар-жоғы тоғыз ай. Бір жылға жеткізбей қақты да тастады. Ептеп ішетіні бетіне шіркеу-тін. Оған құрылыстан жырып, бармақ басты, көз қыстыға барғаны қосылды. Істі насырға шаптырған - жеке меншік монша. Қара дүрсін домбалдаған емес, осы заманғы жаңа үлгідегі сауна. Бастығы шақырып алып, жержебіріне жетсін. Үстелді тоқпақтасын. Шашын жұлып өз басын өзі қойғыштап зар еңіресін. Көпшілік моншасы тұрғанда дараланып жеке монша тұрғызған деген не сұмдық?! Тәртіпке жата ма? Әркім өзіне тартып, мемлекет мүлкін жырымдай берсе, қоғам дәулетінен не қалады? Бұл ант-су ішіп, өз қаражатымнан тұрғыздым десе де, иланбады ақ жүрек бастықсымағы. Бұзып таста, даудан сонда ғана құтыласың. Өйтпейді екенсің, қылмыстап ісінді сотқа тапсырамыз.

Табандылық та жақсы-ау қисынды жерде. Шалқасынан түссін. Өлуі бар біткен істі бүлдіре алмайды. Ырымға жаман дегенді және қосарлады.

Іс насырға шапты. Еңбек кітпашасына қондырылған отыз үшінші сан төл мамандығынан шеттетіп тынды. Әр жұмыстың басын бір шалумен жүргенде, реформа килікті де, кәсіп жайына қалды. Жұмыстан бір сағат кешіксең айлар бойында төбеңнен қиқу кетпейтін қаталдық сығымынан құтылғанына мың да бір шүкіршілік. Қазымыр бастықтардың қаһарына ілігіп қалмауға тырысатын жасқаншақ әдет те ұмытылды бүгінде. Өзіңмен өзің болғанға не жетсін. «Ортақ өгізден оңаша бұзау артық» екенін өз

басы теріс көрмейді. Мәжбүрліктен ада. Тырбанып өз күнін өзі көріп жатыр. Біреуден ілгері, біреуден кейін. Үйі кірсе шыққысыз. Екі баласының үсті жұнттай. Кигендері шетелдік қымбат киім. Үш аяқты мотоцикл сатып алған. Сонымен аң аулайды, балыққа барады. Ақшагүлді ертіп алып, көлге барып қыздырынады.

Табыстың көзі - баяғы даулы монша. Сосынғы кіріс - Ақшагүлдің саусақтарынан оралады. Ем-дом кабинетінде істеген-ді. Қысқартуға түсті де, кәнігі шипагерлігін үйде жалғастыруға тура келді. Моншаға жапсарлас шағын бөлмені ыңғайлаған. Келгінші алдымен Ақшагүлдің алақанынан жылу алады. Құрыс-тырысын жазады. Сосын асықпай жуынады. Моншада сабаланады. Бұларға көбінесе кәрі-құртаң үйір. Жастар да жуынып, ем қабылдап дегендей кеп жатады. Үйлері базарға ұрымтал келгендіктен, соқпа жолаушыларға есік ашық. Көбінесе кәсіп қуған саудагерлер кеп сабаланады. Қалтасына сенген дүрегейлер кезектен тыс кие-жарады. Ақшагүлдің май сылауына арқаларын тосып, құяңын үздіреді, самаурынның дәмді шайына шөл қандырады. Осының бәрі бұларға үлкен түсім.

Бәрін реттейтін келіншегі, жойдасыз пысық. Келісті әйел. Кесірлігі жоқ жайдарман және өзі. Үлкен-кіші маңына үйіріліп тұрады. Бұл керісінше, томырылған тоң мойын. Кісіге жанасымы жоқ. Ішсе ғана шешіледі. Сосын ғой, әйтпесе арақ атасынан қалған ас емес. «Жүз грамның» буы да керемет-ау! Жайшылықта қой аузынан шөп алмайтын Құрмал әзәзіл суды өңешінен өткізген сәтінде-ақ ширап сала береді.

Есінен кетпейді. Сонау жылы ащы суға зауал төнді. Арақ дариясының деңгейі күрт төмендеп, шалшыққа айнала жаздаған. Ішкіштер қиналған кәдімгідей. Моншаның ілігінен байырғы кәсібінен шеттеп, әр кәсіпорынды жағалаған Құрмал араққа тыйым тұсында көрді көрешекті. Не сұмдығының барын-тәртіп сақшылары әйтеуір бұдан көз жазбайды. Қисынсыз жерде іліп әкете-ді. «Сен айықтырғышта жатқанда сұлу келіншегің көңілдесімен ойнап жүрсе қайтпексің?» Сұмдық шошытты қызыл жағалының ойнай барымтасы. Есін жиған соң еңіреп тұрып жылады дейсің. «Жібер мені, ағатай! Енді алдыңа келсем асылып өлейін. Тастадым арақты, мүлде алмаймын аузыма. Ленинский, комсомольский» деп тұрып қарғанды.

Таң қаранғылығында кеп есік қаққан. Ақшагүл дін аман. Бұртың-тыртыңсыз қарсы алды. Қайда болдың деп те сұрамады. Қолын да қақпады, қарсылықсыз енді құшағына, иісі өзінде тәрізді. Күдік тудыратындай оғаштыққа бармайды. Қылық-қимылы бәз қалпында екен.

Бірақ бұл бірден қоймады арақты. Ішпесе бірдеңе жетіспейтін тәрізденеді де тұрады. Сосын ептеп ауыз тиеді. Ішке бір түскен соң құтыртады дейсің. Құтыртқаны былай тұрыпты, қатарыңнан қалып, үлесіңнен қағыласың, жұмыстан қуылып, тентіреп нансыз қаласың. Әділет жоқ қой қашаннан. Бір жұтым араққа бола Отанын сатқан опасыздан бетер қинайды. Дұрыс па сонысы. Әй, көрді-ау көрешекті. Моншаның лаңы аздай-ақ ішкіш деген атаққа ұшыратқаны есінен кетер ме?!

Енді соның бәрі ұмыт болды. Ішіп-жегенінді есептеп, аузыңды аңдитын күндер келмекке кеткен. Заман басқаша, заң басқаша. Біреуге біреу тәуелді емес. Бәрінен де бастықсымақтардың сығымынан құтылғанын айтсаңшы. Әй, күні күн емес еді-ау! Монша тұрғызды, ішімдікке үйірсің деп қыр соңынан қалмады. Аққа қарау жүрмейді, ақыры бұл жеңді. Әлгі бастықсыған немеден де алды өшін. Ұят жоқ өзінде. Ана жолы ғой деймін: «Моншаңа түсейінші» дейді мүләйімсіп. Айдап шыққан. Өзін айықтырғышқа сан қамаған кәртамыс капитанды да жерге қаратты. Соның сөзі өтті бәрінен. Қызғанышын қоздырып қойды. Келіншегін көзінен таса қылмайтын әдет содан былай жабысты бұған. Құрмал кәйіп еді.

- Әй, қайдасың, қайдасың деймін?!

- Мұндамын! - деді біреу өктем дауыстап.- Тойып апсың ғой сиыр сәскеден.

- Онда сенің жұмысың болмасын! - деді Құрмал базаршы жігітке сүзіле суық карап.

- Жұмысым сенде емес, қатыныңда, - деп анау қасақана қиқар жауап қатты. - Құяңымды үздірейін деп.

Үй иесі орнынан ұшып тұрды. Шыныдағы арақ лық етіп жерге төгілді.

- Кетіп тұр, түспейсін моншаға!

- Қиын бопты! - деп ол қол сандығын ашты. - Анадағы тап-сырғаныңды әкеп едім. Мә, ал атау керенді!

Бүйірлі шөлмек үстел үстіне шірене қалды. Құрамал жұтынды. Сырт жұрттың сырлы ыдысына жасырылған әзәзіл мұны демде арбады. Әлгінің сыртқы қақпаға бет алғанын терезеден байқады да, шөлмекке жармасты. Қырлы стақанмен біреуді тастап жіберді. Көзі шырадай жанды. Ішін лайлаған сасық самапалды қолма-қол ығыстырды. Қанша дегенмен, бөгденікі сапалы келеді ғой. Еркіндік, демократия деген осы емес пе?! Халықты қойша иіріп не бітірді кешегі өкімет. Тәтті-дәмді шенділерден артылды ма? Енді қарашы, бәрі бар базарда. Қолыңды ешкім қақпайды, тек ақшаң болсын қалтаңда.

Құрмал бағанағыдан бетер шалқыды. Өткенді аңсағыш сары уайымшылдарға кіжінді. Өкімет өлтірмейді дегенге малданған өңшең айналма! Өкіметің қайда, біреу қайда? Келмеске кеткен жоқ па оның?! Көре қал, табысты молайтқан соң бағын сынап дауысқа түседі әлі Мәслихат мінберінен саңқылдағанда мүтін ел қарайды аузына. Иномарка астында, Ақшагүл қасында, әй бір, дәуірлейді дейсің!

Тәтті ойын телефон зыңғыры белді. «Тыңдап тұрмысың? - деді ар жақтағы дауыс. - Ақшагүлге арқамды ысқылатып алайын деп едім. Боса да қызығын базаршылар көріп жатыр. Сен не, мен не, бір адамбыз ғой!»

Қылжақпас құрдасы Аужаннан бұл ықтап жүреді. Тілі удай. Сірә, ептеп тастап алған тәрізді, елірмелеп әкетіп барады. Қарсы жауаптан тайлығатын ол емес: «Монша жағып, табыс табам деп жүргенде, сұлу қатыныңнан айрылып қалма», - деп сөзін дарақы күлкімен көмкергенде, Құрмалдың қолынан телефон құлақшасы түсіп-ақ кеткені. «Ә, құлағыңды ұрайын, қу жақ!» Осыған ғана шамасы келді. Қаны тіке басына шауып, көз алды қарауыттып барып зорға оңалды. Осы күнгінің адамынан жөні түзу сөз шыға ма?! Өңшең пәле қуған жылан тілді шақпай. Құрмал қатты жайсызданды. Байыз таптырмады әлгінің құйтырқы сөзі. Ішіне кірген әзәзіл түртпек күмәнді ойға жетелеп күдігі ушықты. «Бұлардың сарындауы тегін емес, сірә, бір сыбыс жеткен-ау құлағына». Одан әрмен ұйытқыды іші. Жүдеметеле тастап-тастап жібергенде барып, көкірек қуысында ұйытқыған түтін бәсеңсіген тәрізденді. Бірақ іле тұтанды оты. Тағы ішті. Қоймады. Ыза болды да, бөтелкені басына бір-ақ көтерді. «Ақшагүл! Әй, Ақшагүл! Қайдасын? Қайдасың деймін?! Ә, сен қатынды ма! Еркектердің арқасын ысқылағанды көрсетермін саған!».

Қолына сіріңке алғаны, қалбырға төгіп-шашып кәресін құйғаны есінде. Одан арғысы тұмантық. Байбаламдаған дауыстан ояна келсе, бас жағында азынап Ақшагүл тұр.

- Теке тойлы пияншік-ай! Құрттың-ау, ойбай!

Тәлтіректеп сыртқа шыққан. Төңірек көк түтін. Моншаның арсып қабырғасы ғана қалыпты.

АРАША

Дағдылы күйбеңмен бүгін де келген. Атты аялдаманың көлеңкесіне байлады да, торсықтағы қымызды кәстрөлге қотарып сапыра бастады. Пісіастың әр түрінен ала шыққан-ды. Сықпа мен сары ірімшікті де шығарды. Тоқаш тәрізденген дәмді сірне де жетерлік. Бүйеншіктегі сары майды да саудаламакшы. Бір бидон қаймақ тұр алдында. Кіре жол бұларға ұрымтал. Жүргінші әрліберлі сапырылысып жатады. Ұсынған тағамы бір бие сауымда түгесіледі, саудасы жүретін болған соң келеді. Күйеуі былтырдан бері ылғалды боп жүр. Жақында ауруханадан шықты. Қатты қайырымға келіңкіремейді. Содан ғой еркекше аттан түспейтіні. Күн көрістері жаман емес, әттең, жалғызділікті. Байы ауру, бала жас. Бәрінен де бастың амандығын айт, ынтымағың жарасса ырыс қайда қашар дейсің?! Қамкөңілдеу Гүлсері уайымды көңіл түкпіріне бүкті де, қымызды баппен сапырды. Үстінде күміс қаусырмалы қара мақпал жеңсіз. Төгілме етек көйлегімен жарасымды қабысқан. Бүркенген торғын шәлісі де кескінін айрықша ерекшелеп, ажарын аша түседі. Саудаға еп те керек, ажар да керек. Күлді-көмеш боп тұрсаң өте шығады кінәмшіл жолаушы. Әйтпесе, бетінің әрі тасып бара жатқан жоқ. Сыртын сұлулағанмен, іші әлем-жәлем. Бағдарсыз тұл заман уайымды асқындырып барады. Қайда да өкім зорлық. Бір кездері өзіне суық қолын жүгірткен Болтан бұзақы азаттыққа шығып, жолбасар боп жүрген көрінеді. Қайта соқса оңдыра ма бұларды?!

Гүлсері елегізді. Итін іздеді. Тік құлақ сұр ит соңында жүреді. Адам қабатын ызақор. Естілігі және бар, кімнің қас, кімнің дос екенін үрісінен аңдатады. Қарауыз көрінбеді, ін қазатын әдеті бар еді, соған алданып қалған-ау, сірә.

Сауда қызды. Сусағандар бірінен соң бірі кеп тоқтайды. Қымыз ішеді, сықпадан талмайды, ірімшік жейді. Сірнені таласа-тармаса алады. Сары май демде түгесілді.

Иномарқадан екеу түсті. Бірдей киінген қара көзілдірікті қос мырза ентелеп кеп:

- Аман-саумысыз, бәйбіше, - деп жіті амандасты. - Пай-пай-ей, көркемін-ай!

Мұны айтқан сыптығыры. Мыртық сарыда үн жоқ.

- Қане, қымыз құйыңыз, - деді ұзын бойлысы, - Бапты ма?

- Мейіздей.

- Онда жолға алайық, - деді ол серігіне рай беріп. - Сөйтейік, Бөкесі.

- Әрине ғой? - деді мыртық сары бұлшық етін ойната түсіп. - Басытқыға алынқыра анадан.

- Ірімшіктен бе?

- Бәрінен де, әсіресе сірнеден. Ірімшіктің маңызы сонда. Ұзын тұра елпек қаққан сайын, бүйен сары шалқалай түсті. Есеп айырысуға келгенде, сарысы жалт берді. Кейін, бір келгенде өтейміз дегенді кекесінмен айтты.

- Бұларың дұрыс емес, жігіттер! - деді Гүлсері, - нарық заңы көтермейді құрғақ мырзалықты.

- Ә, онда сенің өзіңді де ыңғайлайық! - деді өктем сары.

- Ол ненің ақысы? - деді келіншек сескенісін сабырға жеңдіріп. - Қарауылшым бар, босқа арандап қалмаңдар.

- Әнені, өзі қорқытады-ей!

Ұзын тұраның қабағы қалыңдап, әлгіндегі жылы шырайы суық сызға ауыса қалды.

- Бәйбіше, жиналыңыз, паханның айтқаны заң.

Істің насырға шабарын сезді де, Гүлсері соңғы амалға басты.

- Мә, сендер-ақ алыңдаршы! - деп ақшаны будыратып тыртық бет сылыңғырға ұсынды. Ұмсына қоймады ол. Онысы мыртықтың қабағын баққаны еді.

- Ақшасымен қоса апарып тық машинаға! - деп бұйырды көсем сары.

Аялдамада апыр-топыр басталды да кетті. Бұзақылар әйелді ала жөнелді. Рөлде ұзын тұра, тұтқынның қасында мықтысы отырды. Ымқырулап сығымдай түсіп, сөйлетпей аузын басады.

- Шапылдағаныңмен түк бітірмейсің! - деді ол келіншекті өзіне икемдеп. - Тусырап кетіпсің ғой, мүлде. Бөксең майлы, жаныштағанға таптырмайтын.

Келіншек жан ұшыра қарсыласты. Іштен тиген соққыдан талып түсті де, біразға дейін есін жия алмады. Машина шоқалаққа басқанда аңғарды, қарақшылар жолдан қиыстап, тау қолтығына бет түзепті. Қалың ағаш арасына.

- Пахан, - деді рөлдегі, - мұнымыз сәл томпақтау.

- Шұрқ етпе! - деді көсем сары. - Ашамайын айырып, талға асып кетеміз.

- Не үшін?!

- Әлгі мені ит жеккенге айдатқан қаншық осы!

- Сіз бен мені тар қапаста табыстыруға себепкер нақ осы болғаны ма?!

- Сен қарыздарсың бұған. Мен сияқты досты тапқаныңа.

- Онда үкімін маған шығарт. Умаштап-умаштап қоя бере салайық. Қасықтай қанына ортақ боп қайтеміз?!

- Болмайды! Бұл қатынның ұңғысына тек пышақ кіруге тиісті! Ұлы мүшемді былғаймын бұған! Бірақ саған рұқсат, көруіңе болады.

Гүлсері бәрін естіді. Қарсыласып түк бітірмеді. Жалынғанмен мыналардың қолынан аман кетуі екі талай. Арашалап алатын кімі бар?! «Жеке жүрме, қасыңа бала ертіп ал» деуші еді күйеуі. Енді қайтпекші?! Баяғы Болтан ғой мына сойқан. Білгенін істеуден тайынбайды бұған. Сонда бұл мына сұмырайға нендей қиянат жасаған?! Өзі ғой бұған жыртқыштай атылған. Желек астындағы жас келіншекті, біреудің уыздай нақ сүйерін бір сәттік нәпсі желігіне бола ұйпап арын төкпекші болғаны.

Қалай еді өзі? Есіне алса-ақ жүрегі сұққылайды. Қияндағы қойлы ауылдарды аралай шыққан-ды. Медбике келіншекті алып жүрген Болтан шопыр қалтарыста Гүлсеріге қол жүгіртсін. Келіншек қорғансын. Алысып-жұлыссын. Беріспей баққан. Қиянатқа төзбеген жас келіншек оқиғаны жарияға шығарып, зорлықшылды сотқа бермей ме?! Содан бері де он жылдың жүзі ауыпты. Он жылда не өтпеді дейсің бастан?! Заман өзгерген соң, заң да өзгерді. Бәлкім, қатайды, тіршілік ынғайымен жұмсарған да шығар?! Ерік алғандар есірген. Еркінсігендердің бірі мыналар. Сылтауы - жұмыссыздық. Не істеп, не қоятыны өздеріне аян. Астарында жүрдек көлік, бес қаруы сайлы. Қорғансыз әйелді тәлкек қылу бұларға сөз бе, тәйірі?!

- Осыны саған сыйладым, - деді Болтан. - Тіке менің көзімше артыласың, асаусыса басын ұстап тұрамын.

- Құп, мейлі! - Машина сай табанындағы қалың ағашқа сұғына кеп тоқтады.

- Түс! - деп бұйырды Болтан. - Осыдан тыпырлап көр! Атып тастаймын өз қолыммен!

Екеуі тал көлеңкесіне жайғасты. Гүлсері шошайып жеке отырды. Қымыз ішіп, желпінген қарақшылар арқаларын кеңге салып, бейбіт әңгімеге көшті. Гүлсеріні сөзге тартып, мал-жанын сұрады. Сөз ұштығын анайы қалжыңға бұрды. Қарсыласпай беріл, екеуімізге төтеп беретін шығарсың дегенді айтты. Қалайда сау жіберетін емес.

Сөйткенше Қарауыз жетті арсалаңдап. Солығын баса алмады біразға дейін. Қыңсылады. Одан ырылдады. Жоны дүрдиіп айбат шекті екеуге.

- Әй, мынауың қайтеді-ей?!

- Қаппайды,- дей салды Гүлсері.

- Ит пен қатынға сеніп болмайды. Әкелші, тапаншаны! - Болтан анаған қолын созды. - Екеуін қоса қабат мүрдем жіберейін. Итке ит өлімі. Қаншықша шабаланғанды көрсетейін бұған!

Серігі басын шайқады. Мылтық машинада қалды дегендегісі. Мыналардың тәрізінен сұмдық сескенген Қарауыз ырылды үдетті.

Тағылық мінезге басып, екеуін қозғалтпады. Сәл қимылдады ма, тіке атылардай өршелене айбат шекті.

- Әй, қатын, итіңе қой де!
- Қоймайды!
- Сонда сенің шәуілдегіңнен қорқа қояды деген?!
- Ұстасып көр онда.

Жауаптасу осы сарында өрбіді. Гүлсері тілін аямай салды оларға. Әке-жәке, жаздық-жаңылдыққа бармады бұлар. Сескеністерін қысыр сөзге жеңдірді. Ойнағанымызды шын көрме деп, ақшасын қайтып берді. Сәл мүлт кетіп босаңсыса-ақ мыналардың күш аларын білген әйел Қарауызды оларға қайрап салды. «Айт-айтты» үдетіп жіберді. Қісі қабатын адуын төбет, бұларға төніп-төніп қайтады. Қимылдарын қалт жібермей сұмдық ызаланды. Ауылдың маңынан аттылыны жүр-гізбейтін, келгендерді машинадан түсірмей қоятын айтулы қабаған сұр жойдасыз долырып, екеуді түтіп тастамаққа жанын салды. Ана-лар шегіншектей берді, талға арқаларын беріп қорғанысқа көшті. Арбасу бір бие сауымға созылды. Екеудің аузынан жалынышты сөз шыға бастады.

Гүлсері мықтап бекінді де, машинаға ұмтылды. Қимылы жіті әрі қапысыз еді. Дәрет сындыруға ыңғайланған екеудің беті бері бұрылғанда, әйелдің қолындағы суық қару екеуіне бағытталып тұрған еді.

ТҮН

Үйір байырқалады. Атымды шідерледім де, шиге жантайдым. Жарғағы зақымданған құлағым ызыңдап мазамды кетірді. Қазандағы құрттай бұрқ-сарқ қайнап буырқанған жүрдек ғасырдың маған тартқан сыйы бұл. «Дариға-ай, - деймін өзіме өзім тіл қатып. - Шыңылы түскірді тоқтатын дәру бар ма?». «Жер астына барғанда тыншиды әлі!» - дейді екінші ойым. Құлақ мәселесін сырттата қойдым қолма-қол. Құрысын, пәлесінен аулақ, залалсыз ызың не қылар дейсің?!

Аңсарым тым-тым әріде. Баяғы дала түнін аңсадым кеп. Бұл түннен ол кездегі түннің айырмашылығы бірталай. Куәлік бере аламын. Сұрамаңыз, ғажап еді-ау! Жылқышы торғайдың ұйқысырағаны, бөдененің күңкілі, шілделектің сызғырғаны, түйе құлақ тышқанның дыбыс шалғаны, бақа атаулының үздік-создық шұрылдағаны жаныңды жайландырып рақат күйге бөлер еді. Түн думанына есің кете елтігенде, танауыңа мың-сан өскіннің әтірдей жұмсақ жұпар иісі келіп, көкірек сарайыңды ашып және балқисың. Құтты бір аңсап кеп күбіге бас қойғандай-ақ түнгі даланың саумал ауасын құныға жұта бересің, жұта бересің. Санаң санлақ, ми орнында, жүректің соғысында титімдей де кінәрат жоқ. Қиял қандай ұшқыр! Жүйріктей тыпыршып қоя берге басады. Тақымды қысасың да жөнеп бересің. Құсша самғап, аспанға да шығасың, сағыммен араласып белден бел асып, әйдай еркіндейсің кеп! Шықпаған биігің, алмаған асуың, құшпаған сұлуың, мінбеген тұлпарың қалмайды. Бәрі сендік. Арқа қарайлайтын, бүгежектейтін сен емес. Жұлқына алға озасың. Арқалы ақын да, тілмәр шешен де сен. Байлық қанжығаңда, тымақпен ұрып ала саласың. Махаббат мастығы боса-болмаса. Қолдан келсін, келмесін сұлуға ынтықсың, әйтеуір. Жанның бәрі дос саған. Адам атаулы мейірімді де, жомарт сеніңше.

Уах, дүние-ай! Қайта оралса ғой сол кезең. Өткенімді айтам да. Өлеңші әдетке бастым. «Қайтар менің жастығымды, қызық құмар мас күнімді, бір басайын аптығымды». Дәмемнің зорын! Баяғы күндеріме оралмақшымын. Көкірек қуысым азынап, сыбызғы мұң дендеді де, сағынышым қозғалды. Жүрегім езіліп, ал кеп үгітілейін. Біреу естіп қалмасын деген сақтықпен жан-жағыма қарадым. Жылқы жылыстапты. Атым зорға шалынды көзіме. Далбасалағаным ба, коңырлатып ән бастадым. Ескілікті әуен сағынышымды өткен күндерге сүйреледі. Қара дүрсін тіршіліктің даңғазасынан мезі болған жетім көңілге желік бітейін деді. Ән бірінен соң бірі тіленді. Келсін келмесін ал кеп сызылтайын. «Ай қараңғы, жер тегіс, танда бұлбұл

сайрашы-ай!» Айта түсем, айтқан сайын еліге еміреніп арттағы алыс жылдарға қиял құсымды шүйліктіремін. Тәтті елеске араласып кете бардым. Біресе ана бауырында құлдыраңдағаным, біресе әкемді ат қып мініп тепендегенім, енді бір кезекте көршінің тұлымшағымен күрке ойнағаным, одан ақ тақырда асық атқаным, қоңыр кеште таймен жарысқаным есіме түседі. Балалық шақты бір қайырып тастап, бозбала дәуренге бет түзеп, тағы қуалаймын ескі елестерді. Өңшең қара торы әдеміше бойжеткендер елес береді. Бірінен бірі өткен сұлу шетінен. Еріксіз әңдеттім тағы. Өзім шығарған әуенімді пысықтаймын баяғы. «Киіктің асығындай, көк жібек асылым-ай, өзіңе ән арнадым, ескі көз ғашығым-ай. Беу, қара қыз-ай, сағындым қарағым-ай!» Риза болсын байғұстар. Бәлкім, солардың тілегі шығар, менің әлі күнге жер басып жүргенім. Кезінде маған орамал сыйлаған, барша бозбала атаулыға шолпандай көрінген қазақтың қара қыздарына тартуым осы ән. Ғашық көңілдің бәсіресі. Жүрек жарды махаббат әні деп қабылдасын.

Кенет жылқы дүрлікті. Жалма-жан атыма жүгірдім. Тәңірек тасыртұсыр дүбірге толып кетті. Жас құлындаған биелердің шұрқыры төбе шашымды тік тұрғызды. Барылдап бар даусыммен айқайладым. Тұсамысымен секіргіштеп ат кетті ұстатпай. Жылқы ол шұр-шұр етеді. Бей-берекет шапқылап алыстап кете барды. Бара-бара мүлде үзілді тұяқ дүсірі. Атымды іздеген болып едім, түк шықпады далбасамнан. Ауыл алыс, жеткенше таң атады, әрі намысым жібермеді. Бір түнді жөндеп өткере алмағандығыма қорландым кәдімгідей. Қырсыққа сор мінгеседінің кері ме, қайда да ісім оңғарылмайды. Заманың мынау - қағынып тұрған. Ұрлық етек алған. Қасқыр бір жағынан.

Тың тындадым. Төңірек тым-тырыс бола қалды. Жылқылар кеткен жаққа жүре түсіп, жүре түсіп тағы айнамын. Айсыз қараңғыда таптыра ма үйір. Сандалбайға түскенше бұғынып ұйқы соғайын деймін өзіме өзім. Ойым айтады: «қасқыр мен ұры қайдан басынбайды, сергитін біріміз жоқ». Енді қайтсем екен? Жаман әліме қарамай қоғамды сынағышпын. Сынап-мінегеннен заман түзеле қойса деңіз. Жауын жоқ, шашын жоқ қызыл іңірде үркердей ғана жылқыдан айрылып, жаяулап қалғанымды кімнен көремін? Өзімнің бос белбеу босандығымнан бар пәле.

Қолма-қол қитарландым. Күндізді түн дендесе - шарам қайсы? Күні кеше ғана емес пе еді, самала жарыққа бөккеніміз. Күндіз түгілі түннің өзінде бәрі айқын-тын. Енді келіп, өп-өтірік ұрандап «алға» дейміз. Сондағы бағытымыз, баратын жағымыз қайсы? Күндіз болса бір сәрі, түн адастырмай қоймайды. Бірде болмаса бірде, мүлт кетуің кәдік. Адасқан адамда ақыл да, айла да қалмайды. Жолын қырсық шалған мүсәпір ол бір.

Құрығыма сүйеніп тұрдым да қойдым. Елегізбе алаң сезім биледі. Жүрегім дүрсілдеп, жон арқам шымырлады. Қорғаншақ әлсіздікке жеңдіргенім бе, қолы-басым дірілдеді. Үрей билеген санамда сапырылыс басталғандай. Басыма неше қилы ой келді. Бұл бетімде таңға жетпеспін. Жылқы күзеткен немді алған?! Кетеуі кеткен тірлікті септестірем деп жол шығын боп кетпесем не кылсын? Мың емес, жүз емес төрт-бес жылқы еңбегіме тұра ма? Шет ел машинасының желдеткішінің құнына татымайтын аз малға жасығымды жұбатқанда, ел алдына шыға қойсам жақсы-ау. Темірге телміртіп қойған, заман-ай!

Ойым бөлінген соң ба, үрей алыстады, есесіне жалғызсырау сезімі деңдеді. Манағы тәтті сағынышты кермек мұң жеңді. Өлетінім есіме түссін. Күндіздің түнге ауысатынындай өзгеріс шығар, бәлкім. Тән суынғанымен жан өлмейді дейміз ғой. Әй, бірақ сол бақиың да жетістірмес. Сұрақтың астына алып тергейді білемін. Жетпіс жыл құдай жоқ деп сұңқылдадық. Кешіре ме сол күпірлігімізді.

Көңілім о дүниеден қайтып қалды. Ендігі жұбаныш не сонда? Көксеген коммунизм құрғақ қиял боп шықты. Бет алысымыз қай жақ? Базарға ма? Базарлап қайтуға ақша керек. Ақшасы түскір оңай-лықпен қалтаға түспейді. Жаныңды жалдап жанкештілікпен тапқан табысыңды жол торушы сұғанақтар бұйыртса деңіз. Сонда өзі күндізің түн, түнің түнекке ұласқан тұл заманға тұлға болатын кімдер? Өңшең пайдакүнем өлермен сенің құрғақ нақылыңды құлаққа іле ме? Бір есептен солардікі де жөн. Құдіреті күшті ие әу бастан-ақ басы жұмыр пендені қу құлқынға тәуелді ғып қойған. Сүйген құлдарын періште ғып жаратпаған өзінен көрсін. Күпірлікке басқанымды білдім де, тілімді тістей қойдым. «Тәубе қылдым, тәубе қылдым. Жан қып жа-ратқаныңа, жер бастырғаныңа шүкіршілік! Бұл дүниеге келмесем, жарық жалғанда жүрмесем қайтер едім?! Сөйлесін деп тіл берді, ойлансын деп ми берді. Екі қол, екі аяғымды қозғалысқа келтіріп, ризық-несібеңізді теріп жеуге кергігеніміз кесірдің үлкені. Ей, алла бергеніңді белгілеп бер! Мал басымды аман қыла көр! Шүкірлік аз ғана несібеге!»

Құрғақ жалбарыныш қорқынышты сейілткенімен, үмітімді тірілте қоймады. Бағанағы дүрлігіс тегін емес. Жас құлынның біреуі тас қапқырға жем болса, ауылға не деп барамын?! Үш биенің бірінің сүті кетеді. Мал жидырмайды-ау бұл қалпында. Біресе қасқырға, біресе ұрыға, біресе темір жолға ұрынады мың болғырлар. Малға ие менің түрім мынау. Әуе ашық, күн жылыда алдымдағы бес-он қыл-құйрықтан көз жазып, айсыз қараңғыда жұлдыз санап...

Көңіл жүдесе көз көрімдегі де қашықтайды екен. Самсаған жұлдыздар қолма-қол алыстап, шалқалап жатып алған. Үріккен

жылқыдай көз жаздырудың аз-ақ алдында, жылты әлсіреп барады. Әлсіреген аспан шырақтары емес, ұйқы тығылған көзім. Соны мойындағым келмей қасарысып бақтым. Ойым танды көз ілмей атыру. Қисайсам, кім біледі, шошымалды дерт алып... Шіркін, жанның тәттісі-ай! Бір жүремін, бір тоқтаймын. Кенет ойым бөлінді де, қиялымды саясатқа бұрдым. Бүгінде екінің бірі саясаткер. Танымы әлсіреген адамның танауы көтеріңкі келетін әдеті ғой. Соның біреуі өзім. Мінбершілмін. Жиналыста сөзге тіленемін ылғи. Қарап жүргенше деп сол әдетіме бастым. «Жолдастар, тойст, мырзалар, - деймін мінбеде тұрғандай құрығымды шошандатып. - Социализм - жұмақ. Капитализм - тозақ. Соны біле, сезе тұра - неге біз тозаққа ұмтыламыз? Кейін қайтайық. Мына қалпында межелі жерге жете алмай орта жолда шашылып қаламыз. Заман былықты. Тәртіп жоқ. Елді берекесіздік жайлап барады. Мен сіздерге өз бағдарламамды ұсынамын. Әзірше жоба, қырнап мінеген соң жарияға шығарамын». Қара көлеңкелеу тұстан біреудің сұлбасы қарауытты. Болжық құрдасыма келеді нобайы. Қайда да мені аяқтан шалып, сүріндіруге жеткізбейтін әумесер неме, бұл жолы да қиғаш қыжыртсын. «Әй, жел ауыз, сен депутат па едің сонша? Патриот болған неңді алған. Одан да үркердей ғана жыл-қыңды жөндеп бағып алсаң етті!»

Қиялға беріліп кеткенім соншалық - әлгі елеспен ойша айтысайын. «Сен ит ылғи да мені тақымдаудан жалықпайсың. У арақты су араққа айналдырып коммерсант болған сиқың құрсын! Ал ендеше, керегі осы ма?»

Көзіме Болжық боп елестеген нобай тіке маған қарай салып келеді. Қорқып кеттім. Қашуға үлгертпеді әлгі сұлба. Албастыша төнді. Құбыжық атым екен. Иесіне үйірсек жануар мені қара тұтып келіпті. «Жарықтығым-ай! - деймін мінгішімді жалынан сипап. - Жақсылығыңды немен өтесем екен?» Ел көшіп келгендей арқа-басым кеңіп, енсем көтеріліп қалды. Есесіне ұйқы иектеді. Жатып тынық дейді бір ой. Атымды тобылғыға шырмадым да қисайдым. Ұйықтап кетіппін. Біраздан соң ояндым, сірә, аттың тықырынан шығар. Ширап қаппын, дегенмен. Таң хабаршылары әр тұстан үздік-создық дыбыстай бастады. Бозторғайдың ұйқы ашар шырылы көңіліме қуаныш құйғандай болды да, сәтте сергідім. Аспан шырақтары іңірдегі менмендігін ұмытыпты. Тым жақыннан жымыңдайды. Шашылған моншақтай сау етіп төгілгелі тұр. Әсерленгенім соншалық - құрығымды шошандаттым. Қағып түсірмекшімін ғой өзімше. Жұл-дыз қайда, мен қайда? Жүйрік көңілдің әсіре ширақтығы да, көбендей көлденеңдеуін қоймайды. Енді қайтсін-ай! Қашанғы

бұғынады. Таң да жақын. Түн шырмауынан сытылып, жарыққа ұмтылғандағы аяқ алысы жаман емес. Зарықтырған жарық күнді әрдайым осындай сесті сергектікпен қарсы алған да мерей. Үміт жалғанып, арман арындап, құштарлықтың құлындай құлдыраңдаған арқа-жарқа сәтіне не жетсін?!

Таң дендеді. Шығар күннің сүйіншілеген от кірпігенен қаймыққан түн еркелері көздерін жұма-жұма қалысты. Бозала нұрға балқыған шығыс көкжиек алаулап жана бастады. Тұрдым да жан-жағыма қарадым. Түндегі үріккен жылқы, бұзау өрісіндей жерде пышырай жайылып жатыр. Аман шығар ит-құстан деймін көңілімді кеңге салып. Амандыққа не жетсін, шіркін! Ел-жұрттың, мүтін ұлыстың, барша қауымның аманшылығын тілеген емескі елжірек сезімде таңғы далаға көз жіберіп ұзақ тұрдым.

Тағы да тіршілік уайымы түйнеді жүрегімді. «Тәуекел» деймін өзімді өзім жігерлендіріп. Аз жылғы қиыншылық жаздың шолақ түніндей әне-міне дегенше өте шықпай ма?! Күндізге іліккен соң, күш алып ілгері озамыз. «Көш жүре түзеледі» деген ғой атам қазақ. Иә, құдай-ай, сол күндерге аман-есен жеткізе көр! Халқымды, ұрпағымды және өзімді..

ТҰМАН

Таң азанынан шыққанмын ауылдан. Күзгі тұмантық бүркеу. Салқындық бой тоңазытады. Әкемнен қалған ескі-құсқыны иығыма іле салғанмын, қамзаулы әйтеуір. Кербездікке жоқ кедей қолды әдетім осындайда ұтысқа шығып жатады. Барлықтың базарынан алыстағалы қашан?! Бай болудан түңілгенмін. Көңілім тіпті де селт етпейді. Тырп-тырп емпеңдеген екі аяқты да аяйды екенсің. Табан тоздырған жаяулық сілікпемді шығарғанда, итше бүлкетеп қыр соңымнан қалмаған кедейлікпен мықтап тұрып ұстасқым-ақ келеді, бірақ оған зекісең сөзің, ұрсаң таяғың өтпейді. Кешеден де өткен миғұланың өзі нағыз, әбден егі өліп, өлі сүйек боп кеткен. Кедейліктің сықыпты осы. Итше тепкілеп мес қып тастар едім, үйреншікті ескі досты аяймын. Сонда деймін-ау, ішсе тамаққа, кесе киімге жарымаған қара жаяу мен бейбақты кім есіркейді?! Жарайды, есіркесін-ақ, бөліп беретін оның да жетіскені шамалы. Оның деп отырғаным, кәдімгі күйбең пенделер. Ортақтасып еді, одан опа таппады. Жекешеге шығып еді, жер тезекше шашылып тағы қалды. Мен де бір, олар да бір. Ара қашықтық тым алшақ емес. Айырмашылығымыз сол- олар бай болсам деп үміттенеді. Менің күйбеңім күн көрудің маңайы, жан асыраудан әріге бара алмаймын. Өзімді қинауға салып көрер едім, бай болсам деп қой баяғы. Еркін көсілуге жер тар, артым түнек, алдым жар. Қарғып өтерлік шама қайда жардан. Астыңдағы атың әндемді болса екен ең құрыса. Қыр аспайтын тырақы. Тоңқ-тоңқ желгенде, көтеншегім үзіле жаздайды. Бәлкім, жүйрік мінгендерге жеңіл тиер. Қарғып та, орғып та өте шықпай ма?! Менің сиқым мынау: бүт артқан мінгіш те біреудікі. Иесі қинама деп қатты тапсырған. Кесімі үлкен көрінгенімен, мың салсаң бір баспайтын кескірді қамшылай-қамшылай жалықтым. Сүмелеңдеп итше итінгені жыныма тиіп бітті.

Атты кінәлаймын-ау, барар жерім, бағытым қай жақ? Соны өзім де білмеймін. Білмейтінім - жоқ іздеп шыққанмын. Күн көріске бола ұстап отырған екі-үш қылқұйрық үшті-күйлі жоқ. Жоғалғалы айдан асты. Қайтқан малға қасқыр өштің кері ме, ұсағы бөрінің тісінде кетті. Ірігін ұрыға алдырып, сенделгелі ұйқы-күлкі жоқ менде. Айтпақшы, атым да болған, жазда жоғалтып тындым. Ұры әкетті. Темір көлік ежелден маңдайыма жазылмаған-ды. Сол құрғырың кедейдің қолы да емес, өңеші кең неме жемсауымен ығыр қылады. Сөйдеп жүр ғой машина мінген сыралғылар, менікі әншейін ой жоба.

Сүмелең торы бәз қалпында. Жүрісінің жайсызы-ай, шегім үзілуге шақ қалды. Жан керек қой, тізгінді еріксіз тежедім. Маған осының жайлы дегендей шабан ат аяңға көшті. Әкем қой бағып еді, мен өмір бойы ой бағумен келемін. Сол әдетіме басып, қиял теңізінде малтыдым. Жұқарған көңілге жөні түзу жұбаныш оралсын ба, сан-сапалақ ойды қуаладым. Қызықты қара, жолдан бір қап ақша тауып алмаймын ба?! Бас-аяғы он күнде байып шыға келейін. Ақша ат көпір, не кием, не ішем демеймін. Алдамшы үміт қиялыма қанат бітіріп, кәдімгідей-ақ сергідім. Ақшалы үйде қарап жатпайды. Алып зауыт кәсіпорындарды сатып алады. Сауданың түбін түсіріп, табыс көзін молайтады. Ақша молайған соң, әрине, банкир атанамын. Кіріс миллиардқа шапқанда, патша тағынан үміттенбеймін бе?!

Аяқ астынан ішегім шұрылдасын. Құлағыма анық жеткендігі соншалық енесінен көз жазып қалған жас күшіктің қыңсылауын есіме түсірді. Ішімді жел кеулеп, көкірек қуысым азынап барады. Өткенді аңсау сезімі аяқ астынан бой көтерсін. Арзаншылық еді-ау бәрі. Нан да, киім-кешек те, су да тегін. Ептеп бармақ басты, көз қыстыға барасың. Есепші шоттан, бастық қоймадан, дүкенші таразыдан жейді. Көп емес, ептеп қана. Бүгінгінің жемқорлары әлемет. Білем-білем құйрықты қылғытқанда жүрегің айнады. Біттей ісің түсті ме, «әкел» дейді. Бірігіп ұйымдасып алған дейді ме, пара-мараң түк емес оларға. Алтыныңды тонналап, мысыңды бәгөн-бәгөнімен жоқ қылады білемін. Жегенді қойшы, бір қалтадан ауысқан екінші қалтаға түседі. Базар нарқы қинап тұр-ау бәрінен. Баға аспанда. Қыл-аяғы қара суға дейін сатылады. Сатылмайтын зат жоқ. Күн көрістің қамы, онда тұрған не бар деп жұбатасың өзінді. Түптеп келгенде, тіршілік амалы сату мен сатып алуда деп өзімше пәлсапа түйейін. Іле жүрегімді күдік түйней-ді. Қызды-қыздымен ар-ождан, намысымызды саудалап жүрмесек?! Саудалағанды айтасың, адам да сатылар бұл қалпында. Қой, жаман ойға бармайын. Өзіңдегі барды саудалап сата білген де өнер. Қайткенде өлмеуің керек. Санамда тағы бір сумаң ой қылаң береді. Жоқ адам несін сатады? Жол торып кісі тонайтын солар. Жылқымды айдап кеткен сондайлар. Қолма-қол айныдым. Несіне әуреленемін, таптырмайды бәрібір.

Ішегім үдетті шұрылды. Нан алатын ақша жоқ, сынық малта талмап, таңнан ішкен қара шай аш өзекке жұғын болсын ба, қарным ашайын деді. Бұл бетімде жоқ іздеп жарытпасын. Жүдеп, жұқардым кәдімгідей. Сүйегіне әлдеқашан қына біткен әке-шешем түсті есіме. Көзіме жас келіп, жетімдігіме мұқалдым. Мұқалмағанда қайтейін, заманның тәрізі мынау: қарын орта, иық жалаңаш. Соңыма ерткен

төрт-бес күшігім не түлкі, не қасқыр алып жаратпайды. Ішетіндері арақ, шегетіндері анаша, шылым. Баланы құдайдан маскүнем, нашақор болсын деп тілеп пе едік?! Қыздарым да бар. Айтуға ауыз бармайды, не сататынын да білмеймін, базар жағалап жүр, әйтеуір. Жұмыс жоқ, кәсіпсіз қалған жұрт. Өз бетімен тырбанып, жан сақтауға құлықсыз шетінен. Дайын асқа тік қасық боп үйренген ашық ауыздарға обал-ақ.

Манағы ойын жолы екен, ішім ұлысын кеп. Көпек иттің жылап үргеніндей азалы сарын тұла бойымды алып түсті де, көзіме ерік бердім. Жылауды ұмытпаған екенмін. Кермектеу мұң өзегіме сорығып, алдамшы сезімге берілдім. Кісі жылағаннан да жұбаныш табады екен. Сөйткенше қара тұман басты да кетті. Сүмелең то-рыға керегі осы. Ішін тартып күрсінді де, басын жерге салып шөп үзді. Тұман мейлінше қою көрінді, сәт сайын күш алып төңі-ректі тұмшалап көрсетпей тастады. Атты шідірледім де, шиге жан-тайдым. Әлгіндегі ыбылжыған мұңнан арылғандаймын. Ұры қас-қырша баспалап қыр соңымнан қалмайтын уайым да, еңселеткен қайғы да, адасқан жолау-шыны жеті қараңғыда өзіне тартқан жетім оттай болмашы үміт те саябыр. Бәрі-бәрін естен шығарып, түк ойсыз жатырмын. Отырмын деуге келіңкіремейді. Отырған адам жан-жағына қарайды, төңірегін бағдарлайды. Ондай сергектік менде қалмаған. Көзім көріп, құлағым естіп тұрса да, бірдеңені түйсіну сезімдерім жұмыс істеу қабілетін жоғалтқан сыңайлы. Тек аяғымның астындағыны көремін. Бір түп ши, сосын шөптесінді ойпаң. Атым алыстап, соқыр тұманға жұтылып жоғалды. Өзім ғанамын. Қас қылғанда, аш құрсақ та қимылсыз. Дем алысым сирексіп, жүрегімнің соғысы баяулай түскен. Рахат тыншу сәтті басымнан кешіргендеймін. Бірақ бұл бой жазуым ұзаққа бармады. Оқыстан келіп килікті бір толқын. Үрейге бергісіз қоңылтақ түйсік іші-бауырымды мұз жұтқандай тітірентті. Қолма-қол сергідім. Сергідім дегенім ойын жолы, көңілім құлазысын. Жалғызсы-рау сезімі мені сасық қара тұманнан да бетер тұмшалап, қапелімде тынысымды тарылтты. Үзіліп кетпесем жарады деп тыпыршып едім, шарасыздығыма түк қайран таппадым. Көңілімді бөлетіндей айналамда ештеңе қалмапты. Жарқыраған күн, көк зерен аспан, көк жиекпен астасқан ірге таулар, бұлың-бұлың төбе, құба белдер соқыр тұманға жұтылып кеткен.

Ғұмырымда мұншалықты жалғызсырап көрмеген шығармын. Өлім сағаты жетіп, тар лахатқа жайғасқанда, тәннен бөлінген жан бейбақ осындай дәрменсіздікке душар болатын шығар, бәлкім. Ажал жақын ғой, мәңгілік жалғыздықпен қауышуға аз қалды. Өлемін деп

қорықпаймын. Бірақ мынадай миғұла заманда өлудің өзі уайым. Алдыңғы емес, артыңды ойлайсың. Енбегіңнің еш, тұзыңның сор болғаны былай тұрсын, ұрпағың азып, ұл-қызыңнан ұят кетіп, байлығыңды біреулер базарлап жатса, рухыңнан маза кетпей ме?! Көрде де тыныш жатқызбас.

Енді не істеуім керек?! Жан құдайдікі, бүгінімді ойлайыншы. Суық қармаған ба, түшкіріп салдым. Бір сасық тұмау үзілмейді. Анау-мынау сырқатқа бой алдырмаушы едім, уайымның жеңгені ме, жиі ауыратын болып жүрмін. Дәрінің құны удай, сатып алуға қалта көтермейді. Ауруың тұмау, қысың тұман болсыңды жиі айтушы еді үлкендер. Енді сол тұмау мен тұман көз аштырмай деңдеп барады.

Сағатыма қарадым. Соқыр тұман басқалы да бір қыдыру. Түнге қалсам, атымды қасқыр жеп, өзім адасып...

Сөйткенше торы осқырды. Атып тұрдым да, дыбыстадым. Ит-құстан адамың қауіпті. «Әй, бұ қайсын? Атамын!».

Менікі құрғақ дөң айбат. Мылтық тұрмақ сойыл да жоқ қолымда. Бар қаруым қарындаш ұштайтын бәкі. Оның өзі шитиген бәкене. Іле көрінді сойқанды тобыр. Тік құлақтар қою тұманның арасынан шыға-шыға келгенде, шалқамнан түсе жаздадым. Басыма келген ой: «Атым жан садағасы, өзімді жазым етпесе, жарады!» Ес шықты, жан кеттінің аралығында, қан тілеген бөрілерді санап та үлгердім. Артық-кемі жоқ, тура алтау. Ат қайда қашар дейсің дегені ме, көздері менде - шоқша жанып тұр. Дәу көгі ырылдады. Оған екіншісі қосылды. Бөлтірігі ме, кішіректеуі шәуілдесін. Сонда ғана түйсігіме ұрды: «Мыналарың қасқырдан көрі итке ұқсай ма қалай?» Жерден тас алып жасқап едім, өршеленіп қосыла үрді. Не күлерімді, не жыларымды білмедім. Бо-ранды күні ит пен бала құтырадының кері ме бұл?! Баланы қойшы, иттің құтырғаны жақсы емес-ау!

Жетім көңіл төменге тартты. Тағы жұқарайын. Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. Тоңып секіргеннің бірі мен. Бар пәле теке тойлыдан шығады. Құтыратын солар. Енді қайтсін, атасында көрмегенді ботасында көріп, кейбіреулер аяқ астынан байып шыға келген жоқ па?! Өзі болған қыз төркінін танымас. Олардікі де жөн бір есептен.

Жетпіс жыл өңшен құл табанды қойша иіріп, не тындырды кешегі өкіметің?! Басынан нөқта айырмай тізгіндеп ұстап-ақ келді ғой қара тобырды. Алдына ас қойды, екі қолын бос қойды. Алдады, арқасынан қақты. Беріле жұмыс істеңдер, сонда кәмөнизмге тезірек жетеміз деді. Теке тойлы нан соғарлар иікті ме? Соның бірі өзім. Тек жүрмей бостандық, теңдік деп ұрандадық. Еркіндік алсақ, ертең-ақ жетіліп, ел болып кетеміз деп едік. Тұманға киіліккеніміз-

ай! Бұдан да булыққан бұрқағы, долырған бораны қайырлы еді. Бәлкім, тез ширап, есімізді тезірек жиятын ба едік?! Мына ыбылжыған бүркеу тұмантық қаншаға созылмақшы?! Жігеріңді жасытып, дымыңды құртқаны қинайды бәрінен. Барар бағытыннан адастырып, адымыңды жаздырмай дің-келеткен көк тұманнан жол тауып шығар күнге жетсек-ау бір. Содан кейінгі қиындықты, не қыпты, көп болып көмектеп жеңбейміз бе?! Күн жарылқап, жаз шығып арқа-басымыз жазылар жайдары да жайсаң бейбіт заманға жеткізе гөр, тәнірім бізді?! Торлаған тұманнан жол таба алмай сенделген пенденді ая. Өзіңнің мүсіркеуіңе ділгерміз. Алланың бірлігін, пайғамбардың хақтығын ұмыта жаздаған дінсіз тобырға шапағатыңды сала гөр!

Бұл - менің зар тілегім еді. Басқа қайран қалмаған. Өзгеден де бұрын, дәл осы халіме пұшайманмын. Торығулымын. Соқыр түнек табаны күректей бес сағатқа созылды. Кейін қайтуға намысым жібермейді, әрі адасып үйге жете алмай қалармын деп жүрексінем. Алға басуға және батпаймын. Иттердің қоқайы жаңағы. Қасқыр оңдыра ма?! Жұқарған жайдақ көңілімді тағы уайым қармады. Аш өзекке сорғыған жылымшы мұн жүрегімді айнытып, қараптан-қарап лоқсимын. Басым айналып, көз алдым қарауыта берген соң, етбеттеп жатып, жер тынысына құлақ түрдім. Күзгі ылғалдаң жасаңсыған жусанның жағымды қышқылтым иісі тынысымды ашты. Баяғы сәби кезімде ана көкірегінен осындай бір жанға жайлы жылы леп шалқушы еді. Біреуден зекінді естіп жұқарғанда, анамның омырауына тұмсығымды көміп, оның саумалша бұрқыраған иісін құныға жұтатынмын-ай кеп! Дәл сондай әсерде рақат күй кешіп көп жаттым. Жарықтық құба дала мені үнсіз жұбатып, ыстық демін тұла бойыма дарытты. Соқыр тұманға қамалып жалғызсырағанымды, жоқшылық қыспағында жанталасып орта құрсақ жүргенімді, малымның жоғалғанын да есімнен шығарып, бұлауда жатқандай балқыдым. Бүйрегім шаншып, о жер, бұ жерім сырқырайтын. Пышақпен сылғандай сап тыйылды. Ой, рахат-ай!

Көзім ілініпті. Ояна келсем, тұман етек-жеңін түріне бастаған екен. Бірте-бірте көтеріліп, жер дүние айқындалып келеді. Алдымен өзіме үңілдім. Бармын ба? Бар болғанда қандай?! Құлағым естиді. Қол-аяғым жеңіл. Бәрінен де көзімнің көретінін айтсайшы! Екі ет асым бойында бураша төніп, дудыраған шудасымен дүние дидарын бүркеп тастаған күндізгі түнек өз міндетін адал атқарған сыңайда. Дымқыл демімен үрлеп, жұп-жұмсақ ұлпа шудасымен желпіп, дала төсін сұлуландырып, әрі асқақтатып жіберген тәрізді.

Ғажап бір көрініс! Көз алмамды суырып барады. Таңдай қағып таңырқауым әлемет. Өзекті бойлай өскен қалың тобылғы тоғайша

биіктеп алыпты. Күлте жал құлан қарағандар да еңселі. Жонас-қырқалар айғыр жалданып дөңкиіп шалынады көзге. Қыз емшек төбешіктер бірінен-бірі иық асырғысы келгендей сұп-сұңғақ. Басына қарға қонақтайтын жатаған таулар аспанмен тілдеседі. Көгілдір нұрмен көмкеріліп, ораудағы анадай балқып, ажарланып алған дала келбетіне таңырқап, әрі сүйсіне көз жібердім. Бізге де осындай сәтінді нәсіп ете гөр, жаратқан ием, деймін жалбарынышпен. Еңсені езген замана тұманы тезірек сейіліп, ақ түйенің қарыны жарылып, жарылқанатын жақсы күндерге жылдамырақ жетсем-ау, шіркін! Асықпайық. Ақырын жүріп анық басқан да мерей. Уа, тәңірім, тілегімді бере гөр?! Әумин!

СӘУЕГЕЙ

Жемі шақтылы азанғы шайды ұзақ сораптады. Жіпселеңдеді аздап. Әлсіз жүрек соғысын күшейтіп, ширай бастады да, әр ойдың басын шалды. Оны-мұны әкелуге кеткен Жайнагүлді есіне алды. Одан үйреншікті сәуегейлігіне ойысты. Марқұм Райса соңғы сәтінде не деген? Басылымдар да, теледидар да жарытып ештеңе айтпады. Қызыл сөзге жүйрік айқайшыл жорналшылар әдептен озбаған. Есіркегені де пақырды. Өлгендерге тасты ата, ата жалыққан да шығар. Бір жағы Михайлекеңді аяған. Алып империяны апатқа ұшыратып, құрдымға батырғаны аздай-ақ, жарынан айрылғаны оңай деймісің?! Өлмейтін пенде жоқ, оған да бұғалық түседі. Жаналқымда нендей сөз оралар екен тілінің ұшына?! Біржібайдың баласы Лекең де тапқырлық танытқан. «Маған аздық етеді, маған аздық етеді» деп екі рет қайталапты. Сталин жолдас та бірдеңе деген. Кілттеулі есіктің ар жағында орнынан тұра алмай үйелеп жатқанда, қарлығыңқы әлсіз үнмен: «Сатқындар өңшең!» дегенін аспазшы кемпірдің құлағы шалыпты.

Ерсары қобалжыды. Осы әурешілікті тастаса қайтеді? Шікәтті жүрегіңе салмақ. Біреудің өлер алдындағы сандырағынан тірілерге нендей ғибрат?! Қолына түскен кітапты құтқармайтын оқымпаздығы парыз-қарызы жоқ зиянсыз машыққа айналғанын өзі де байқамаған. Алғашқыда көркем шығармалардағы кейіпкерлердің қош-қошын түйді ойына. Ұлы адамдардың өсиетін тізбеледі. Одан қала берді, ертеңді-кеш дүниеден озған алыс-жақынның ақырғы сәтін бағатынды шығарды. Қағазға түсірмейді, жадында ұстайды. Газет, журнал қиындылары бір бума еді, әйелі долданып жүріп отқа тастап жіберіп... Содан былай артық ауыс қағаз ұстамайды. Жадына сенеді. Ұмытпаудың амалын да тапқан, Ұзақ таң күзетте отырғанда, ойына түйген тіркестерді бірнеше мәрте қайталап шығады. Біреулер сұрағанда сақ еткізеді. «Әй, сәуегей, әлгі сиыршы шал не депті өлерінде?» «Мәліктер-ай! - деген. Мәркістің ақырғы лебізін де бұлжытпайды, әйелі естіп қалыпты: «Барлық елдердің пролетарлары бірігіңдер!» деген ғой.

Қолбасылар мен атақты адамдардың, патшалардың демі таусылар сәттегі өксігі бұған бес саусақтай белгілі. Жақында ғана талқанын тауысқан Жаңқа шалдан да сөз қалды. «Тоқсан бес жыл өмір сүрдім, тоқсан бес күндей болмады-ау?!» деген ғой кәрі лақса. Ішкіш Әңгелбай ықылық атып жатып: «Денсаулық үшін бір алайық», - депті де ұсынып жүре беріпті. Осының бәрін қайдан естіп алатынына өзі де таң?! Құлағына шалынбаса тіке түсіне енеді.

Өзінің ауылдасы әйел жанды Шорабек шонданайынан мертігіп, апа-сапа аттанып кетті. Ол марқұмнан да сөз қалды. «Бір сүйгізші» депті сандырақтап жатып.

Ол негізгі ойына көшті. Райса ханым не деп кетті екен? Әзірше оқыс пікір, одағай оралым керінбейді газет беттерінен. Етегі көтерілмей кеткен әйелге не деп мін тақсын?! Еңбегі ересен марқұмның. Сүйікті Мишасының құлағына құйып бақты-ау ақыл-кеңесін. Социализмнің шырмауында бұлқынған еркіндігі шектеулі Кеңес адамдарын бостандыққа шығаруға жанын салып баққаны неге тұрады?! Қалды басы айтқанынан шықпады. Әйеліне адал-тын. Ләззатшыл патшалардай хас сұлуға сұқтанбады. Жарына ғана арнады махаббатын. Езілген Кеңес халқына еркіндік беремін, адам құқын қисынсыз шектемей заңды жұмсартамын деп жүргенде, тізгінді қолынан шығарып алды.

Ерсарыны әуестік жеңді. Қалдыбасекең өз мәресіне жеткенде не деп түйіндер екен?! Бәлкім, Райсасын, әйтпесе бақталасы Барысекеңді есіне алар. Сол Барыс дүлей емес пе оны тақтан шеттеткен. Елегізді ол. Қараптан-қарап күдік енді көңіліне. Қалаға базарлап кеткен Жайнагүл кешігіп жатыр. Өткен жолы тоналып, сопа басы келген. Төзімді өзі, бейнетке мойымайды. Қолына бірдеңе жұғады, сол жұғын бұларға қорек. Қалада оқып жатқан екі балаға, өздеріне қорек. Жайнагүлдің үйде түнегенінен түзде ерулегені көп, соған алаңдайды. Қырықтағы ту қатынға сенім бар ма?! Күрсінді. Қиялы алыстап кеткен жылдарға ойысты. Екеуі де кескінді-тін. Әсіресе Жайнагүл әдемі. Тағдыр мықтап мытыған бұларды. Ерсары машина апатына ұрынды. Келіншегі дүкеннен мойнына ақша мінгізіп алып, кесігін қара жұмыспен өтеді. Шопыр Ерсары шойнақ атанды. Дүкенші Жайнагүл шотты сыпырғышқа алмастырды. Бұл біраз өмірін күзетшілікпен өткізіп еді, қысқартуға ілігіп одан да шет қалды. Әбі-тәбі жәрдемақы не киімге, не тамаққа жетпейді. Сосын басқалардан қалыспай темір-терсек тергіштейді. Кітапсыз, газетсіз жүре алмайды. Көлденең олжасын рухани азыққа жұмсайды. Үйреншікті машығынан кол үзгісі келмейді. Өзгелерге ерсі әурешілігі өзіне аса қымбат. Кісіні ізденіске итермелейді, сонысы жақсы. Су ішкілігі таусылған пенденің соңғы жан айқайы оңайлықпен лықсымайды көмейден. Өлерінде анау сүйдеген екен, мынау бүйдеген екен деп жалған қисындыруға басынан жоқ. Сөзіңе өтірік араласса тыңдаушыңды үркітіп алғаның. Асырып та жібермей, кем соғып та жатпай дәлелмен өрбітуің қажет ойыңды. Бір кемшілігі - қалам ұстамайды. Баяғыдан бергі пікір-дәйегін қағазға қоныра бергенде ғой толымды енбек боп шығатын еді. Кітапты көп

оқығанның нәтижесі ме, кез келген адамның ішкі ойын жүзінен андайды. Осындай сезімталдыққа қатты бейімделіп кәнігіленіп алған. Тіл-аузы байланып, өлім табалдырығында жатқан науқастың жан тәсілім сәтіндегі не айтайын дегенін тап басатын сәуегейлігі әбден шыңдалған. Ажал сағатындағы жанталаста ұзына ғұмырында өзге тұрмақ өзінен де жасырған, тісінен шығаруға жүрегі дауаламаған құпиясы о дүниеге бет бұрған пақырдың қайткенде де тілінің ұшына келеді екен. Жақында Ақсораң кентінде ұзақ жасаған Шайдар шал тілден қалған-ды. Кейуана басынан сөзге сараң-тын. Үзілер сәтінде басы бар, аяғы жоқ, бірдеңені былдырлайды ғой. Балалары шапқылап Ерсарыға келген. Шал бұны көріп «сайрап» қоя берсін. Сөзбен емес, ыммен, әлсіз қимылымен. Жарықтықтың шапыраштанған көзі өзі пір тұтатын кесемдердің портретіне тесілсін. Ықылық ата кемсеңдеп булығы жыласын. Ерсарының да сезгірлігі ғаламат. «Ә, бүгін Ста-линнің туған күні» деуі мұң екен, өлгелі жатқан соғыс ардагеріне қолма-қол тіл бітсін. Сөйтсе кәрі қақсалың мұртты көсемнің шыр етіп дүниеге келген күнін есіне түсіріп «бүлініпті». «Кәрияға жүз грам беріңдер», - деген сәуегей Ерсары нық сенімде. - Өлмейді, әлі үш-төрт жыл жүреді. Туған күнін атап өтсін Стекеңнің. Ал сол алжыған шал жан тәсілімде: «Сталин үшін алға!» - деп көз жұмбаға қара да тұр. Қара дүрсін қисынға сүйеніп, ой жобамен-ақ долбар жасауға болады. Онда тұрған сондайлық шешілмейтін шие жоқ. Десе де бұған оңайға түспейді үйреншікті сәуегейлігі. Кейде қараптан-қарап қуыстанады. Қалай өзі?! Осы әурешілігіне жол болсын! Күн көруге пайдасы тимеген тапқырлықты қуалай бергеннен не шығады?! Айныды аяқ астынан. Мектепке шақырған. «Ғалам жұмбақтары» деген тақырыпта пікірталас өтпекші. Соған бұл өз ойын білдіреді. Жұмбақтың көкесі ғаламда емес, адам бойында. Әр пенденің ішкі дүниесінде. Осыдан пікір өрбітеді. Бір жақсысы, бұны тыңдауға үлкен де, кіші де әуес. Ғұлама деп біле ме, қоймайтын сұрақтары қалмайды. Ойлары белгілі, сүріндіріп мазақ етпекші. Көріпкел де осы, діндар да осы, сәуегейлік те бұдан құтылмайды. Көп оқитыны, ізденімпаздығы құтқарады. Әйтпесе аянбайды өңшең пәтуасыз. Өзін ақылды, өзгені ақымақ санауға жеткізе ме, бүгінгінің адамдары.

Жайнагүл де жетті артынып-тартынып. Ерсарының бұйымтайын қашанғы әдетінше таппаған. Жарайды, кітап алуға мұршасы болмасын, бірер газет ұстай келсе қайтетін еді?! Айтуға аузы бармаған. Итше қауып тастайды, жетісіп жүрмін бе дегеннен келеді сөзінің кіріспесі. Әй, дегенмен, қара жон-ау өзі! Шаршап-шалдығуды білмейді. «Жетісіп жүрмін бе?» дегені әншейін, мұны жасқаудың

амалы. Буы аспанға шығады. Шіркін, денсаулық-ай! Бұған ілескендердің біразы орта жолда қалды. Саудасы жүрмегеннен де бұрын ала өкпе жүгіріске қалыптаспаған әйелдердің көбісі ылғалды. Ашық базарда сықырлаған сары аязда аларманның қабағын бағумен сарылып, көрінгеннің қалтасына телмірген қайбір жетіскендік. Базарға келгендердің қалтасынан бода-бода ақша шығып жатса, әкелген тауарын жұрт таласа-тармаса алып жатса арман не?! Соған шыдап көнпістік танытқан Жайнагүлдің төзімділігіне разы. Тым еркінсіп барады, сонысы томпақтау. Біреудің әйелі екенін, құдай қосқан қосағы барын ұмытуға болмас, онда ол өзін де жоғалтып алуы кәдік.

- Көнілімді аулап, ең құрыса бір кітап ұстай келсең қайтетін еді?! - деді Ерсары шыдамай.

- Ой, кітапта басың қалғыр! Жоқты көңірсітпей жайыңа отыр әрмен! - деп зайыбы қауып тастады.

Дегенмен, еркек аты бар, беріспеді.

- Саған жалынбасын! Күресіннен темір-терсек терсем де, нандығымды айырамын.

Катыны қатты кетті. Бұрқырап берсін. Мұның сәудегейлігіне соқтықты. Жарымжан еркекке телініп ғұмырым текке өтті дегенді және қосарлады. Екі баланы өз күшімен оқытып жатқанын, жөні түзу баспанаға таяуда ғана қолдары жеткенін, көзіне шұқып тұрып қайталады. Біреуді алдап, біреулерді арбап қызыл табан боп жүгіргіш-тейтіні қарақан басының қамы ма? Балаларының жағдайына бола емес пе?! Керек десең, машина мінбек ойы бар: «Саған сол зиян ба?» - деп күйеуіне шүйіліксін-ай!

Ерсары жеңілгенін мойындап, шарасыз тоқталды. Сіресіп жатты да, сәрсенбінің сәтінде кенттің түстігіндегі шоқыны бетке алды. Аса ұзай қоймайтын еді бұрындары. Жақын маңдағы күл-қоқыс үйіндісінен керегін аршып алатын. Бұл жолы шамадан тыс шығандауға бел буған. Далада қона салуға азық та ыңғайлаған. Құдыып кеп қалған машинадан сескеніп, жарлауытқа бұрылды. Базарды ұстап тұрған байшыкеш Бұлкен бе деп қалған. Кірмейтін есігі, сұғынбайтын тесігі жоқ сұғанақ жазған базардан үнемін айыратын бойдақ қатындарды ертеңді-кеш сейілдетуден жалықпайды. Жайнагүлді іліп кетпесіне кім кепіл?! Базар бастық туралы: «Көз көрген емес пе, менен салықты аз алады» деп сарындаған әйелі бірде. Соған қарағанда, бұның бикесін де аман жібермейді-ау. Құрдастыққа сыйдырып кие жаратын ол: «Қатыныңды маған бақтырып қойып, үйде шөлжиіп жатасың, ә?!» - деп түйреген бірде.

Басқа біреу боп шықты. Сұлуша келген мұртты жігіт шешесінің аяқ астынан ауырып қалғанын, бірдеңе деуге тілінің келмей жат-

қанын айтып жігі-жаппар болсын. Ішпек жоқ, жемек жоқ, не дін-дарлыққа, не үлкендікке жатпайтын сәуегейліктен мезі болғанын сылтауратып көріп еді, мұртты жігіт сауап ақыңызды береміз деп шамына тиді. Ерсары әдетінде жоқ, мінезге басып шытынап берсін. Жігіт жыласын кеп балаша. «Жалғыз шешем еді, жетім өсіп едім, ең құрыса өсиетін естіп қалайын».

Барған. Сексенді молынан қусырғанымен келімді кейпін жоғалтпаған ақ бәйбіше жер төсекте сұлық жатыр. Көзін ашты да, ернін жыбырлатты. Тілі күрмеліңкі. Көкейі сайрап жатыр екен. Қабілеті күрт тұтанып, - сәуегейлігінің күш алатын сәтін Ерсары мүлт жібермеді. Ажал жастығына бас қойған ананың демі үзілер сәттегі жан айқайы құлағына еміс-еміс шалынды. Еліге еңсеріліп, кимылын бақты науқастың. Ауыр демігіп, ыңқылға басқан ол баласын көзімен іздеді. Науқас сәл тыншыды. Сөйлемекке күш жиғаны. Айтайын дегені тіліне оралмай құр емеурінмен тынды. Баласына нұрсыз жанарын аударды. Ананың қажыңқы көзінен тілмен айттып жеткізгісіз сырды ұқты бұл. Үзік-үзік сөз де шықты тісінің арасынан. Мағынасы тым көмескі бұлдырлау еді. Бұл оның қимыл-қыбырын қалт жібермей сұңғыла сезімталдықпен байыптады. Баласы түк түсінбедімді бұған ыммен аңдатқанда, Ерсары кәрі кеуденің қуысындағы бұлқынысты нәзік сезімталдықпен зерделеп ажырата бастаған. Тозған көкіректің запыран наласын қапысыз байыптау қиынның қиыны. Дегенмен, Ерсары кәнігілігін бұл жолы да танытты. Баласы куә, шешесінің аузынан үш-ақ ауыз сөз шықты. «Құрман... бала... әке...» Жобалағанда былай боп шықты: «Сенің әкең Құрман шал еді, мені соның қасына қой...»

Ерсары дәсірейді. Қабілетінің мұқалмағанына мағұрланып, шоқтығы биіктеді. Өзінде де бар, тым төске өрлемей-ақ ауыл-аймақтың айналасында өрістетсе де жетпей ме сәуегейлігін. Мишаның Райсасына бола бас қатырып әуреге түспегі не?! Өсек пен өтірікке су жорға жүздеген басылымды сүзіп шыққанша не заман?! Саңырау құлақша қаптап барады газет дегенің. Оқуға уақыт тапқанымен, сатып алуға қалтасы көтермейді. Жүрген жоқ па, соның амалымен. Тиын-тебен түсіремін бе деп...

Қайтып кеп кірісті машықты түртініске. Биік шоқының айналасы төгіндіден аяқ алып жүргізбейді. Сай-салаға әкеп төге берген, төге берген. Бұған керегі мыс пен алюминий. Көздегенін кезіктірмеді, нан талаптар шегірткеше жайлап кетіпті. Ертенді-кеш өріп жүреді. Бала-шаға, қатын-қалаш, шал-шауқан. Солардың қоржынында кеткен жылтырақтары. Дағдарды да етектегі үйіндіге ойысты. Бұл тұсқа түртіншектер жолай қоймайды, құрамында залалды қоспа

бар. Екі сөзінің бірі сені мен асырап отырмыннан келетін әйелімен сырттай ұстасқан бұл қауіпті үйіндіге еріксіз ұрынды. Үйге құр қол оралғанды намыс көрді. Кітап-сітәпка шығындайсың деп ақша ұстатпайды қатыны. Оқымаса ойы тоқырап, қиялы шабандайды, ермек қып жүрген сәуегейлігінен көз жазады. Көрмейсің бе, әне! Өлгелі жатқан кемпірдің құпиясын баласына ашып берді. Оқыстан тілі байланған талайдың арыз-қошын дөп басты. Жайнагүлге желік бітті екен деп, сүйегіне сіңісті ермегін қалайша аяқ асты етеді?! Әйел ерік алған заман болды. Саудагерлікті сылтауратып, төске өрлеп барады, түге! Табыссыз үй күшік байды не қылсын?! Басынды бұлар, басынды! Еркек бейбақты.

Үйіндіге еріксіз килікті. Жер қопаратын дәрі қоймасына қарауылшы боп жүргенде, күші қайтып залалсызданған қопарғыш заттың талайын әкеп төккізген. Одан бері де сан ай жаңарды. Мәңгілік делінген Кеңестік империя да келмеске кетті. Соныңның ойда жоқта тоңқалаң асқаны, бір есептен дұрыс та шығар. Жер қойнын көр тышқанша үңгіп қопара берген, қопара берген. Кез келген жер темір үйіндісінен көрінбейді. Тасып-ақ жатыр, таусылатын түрі жоқ. Қаптатып тәңкі жасатып, соғыс қаруын үстін-үстін үдетіп жанталасқанда, кәмонезімге тезірек жетеміз деп ойлады ма екен?! Есіне қалды бас Миша түсті. Қоғамды сауықтырамын деп жүргенде тағынан ауып тынған ақымақ патшаны аяды. Сол сығыр өлер алдында не деп сандырақтайды?! Дөп басып көрсінші. Жүрегі тиіртпектелді. Одан бұрын өзі кетіп қалмаса ана жаққа. Түсі бір оңалмайды. Тәңірдің ісін кім болжаған?! Бұның сәуегейлігі әншейін далбаса. Тоңқандаған қара қоңыз да бір, бұл да бір. Айырмашылығы аздаған ғана. Қоңыз өлетінін түйсінбейді, мәңгілік деп біледі тырбанысын. Ал бұл - түптің түбінде өлетінін күн сайын емес, сағат сайын сезініп, шыбын жанын шүберекке түйіп жүргені. Есіне атақты шайырдың өлең жолдары оралды. «Бақытты-ау, бұл дүниеге келмегендер, тыныш-ау, тумағандар анасынан...» Күпірлік барып тұрған! Қайта жарық жалғанды көргеніне, жер басып жүргеніне шүкірлік десін.

Жүрегі лүпілдеп аузына тығылды да, демігін басты. Шойнақ аяғының мұқылы және сыздасын. Тау боп жатқан үйінді қапелімде бұған жылан ордасындай суық та қорқынышты көрінді. Біреу әдейілеп от тастады ма, аумақты күл-коқырдың әр тұсы бықсып түтіндеп жатыр.

Ерсары қолайсызданды. Жат бақшаға сұғынған ұрыдай қуыс-танып аңғарды жіті барлады. Сейілдеушілер жүр ме деп өзінше сақтық ойлағандағысы. Кентте мұны білмейтін адам шамалы. Үл-

кен-кіші сәуегейлігіне тәнті. Содан ештеп тартынады, әйтпесе біреудің біреуде не жұмысы бар. Жіберген жоқ па еркіне қорғансыз өңшең қара тобырды.

Кенет Жайнағұлді ойына алды. Бүйен қараның машинасынан түспеуші еді, бұған ерегісіп отырып алған шығар тағы?! Құтырды қатын біткен, құтырды! Демократияның қызығы мен шыжығына қарық боп жүрген солар! Сорлады ғой, еркектер, сорлады!

Жүрегі тіке шаншыды. Айныды. Ақырында түрткіне бастады. Бір бума сым ілікті қолына. Одан ескі жез легенді аршып алды. Олжаға құныққан ол сақтықты ұмытайын деді. Түтіндеп жатқан тұсқа да темір күршегін жүгіртті. Ұзын сымды күшке сап тартқаны сол еді, қозға жан біткендей дүмпіп берді. Демге келтірмей, қатты серпіп жіберді де, кеспекше домалаңдай жөнелді төмпейден. Есін жиса төменде жатыр. Аяғынан жан кетіп қалған. Тіреуге келмейді. Екі қолымен жер тіреп жанталаса сүйретілді. Сойқанды төмпейден ұзаған шығармын деп алдаусыратты өзін. Бар болғаны есік пен төрдей-ақ, өндіре жылыстауға шама қайда?! Кеуде қуысында бос қалғандай шоршиды жүрегі. Бір жақсысы - тынысы түзеліпті. Құлақ бітелген, жанары сау тәрізді. Миы да орнында, ойлайды бірдеңені. Ана жаққа кетіп қала жаздаған жоқ па? Не дегені қанша ойласа да есіне түспеді. Іле көңіліне күдік келді. Соңғы сөз деген айтыла ма? Жаңа өзі не деп жарытты?! «Өлдім-ау!» дегені құлағында қалыпты. Айдаһардай ысқырынып, лебімен тартқан ажалдың аран аузына жұтылар сәттегі пенденің жан даусынан мағыналы сөз дөмету-барып тұрған есуастық! Осы ойға табан тіреп қалуға аз-ақ қалды. Бір жағынан ғұмыр бойғы ізденісін жоққа шығаруға жүрегі дауаламай және тартынды. «Тірі қалдым ғой, содан шығар ойыма жөні түзу сөз түспегені» деп жұбатты өзін.

Аяғына жан кіріп, өз-өзіне келе бастағанда, менің осы жан-таласымды біреу-міреу көріп қоймады ма деген сақтықпен айналасын іполды. Көк желкеден төнген Сұлушоқы түк сезбегендей салқын томсарады. Көгерішті сайдан лекілдеп самал есті. Тынысы кеңіп салды да, тізерлеген қалпы ұшқатты бөктерге көз жіберді. Ұшқаттың тасасында машина тұр доғарылып. Бұлкеннің сия көк иномәркісінен аумайды. Дәу де болса сол соққан! Үйреншікті қонысы оның бұл маң. Ішудің де, күшудың да жоспарын асыра орындайды. Кезінде бұл да дәуірлеген. Жиырма мен отыздың арасында. Ендігі жүрісі мынау. Жұқарып салды қолма-қол. Күл-қоқырдан үнем айыртқан ит тірлікке не шара?!

Енді аңғарды. Машина тұрған тұс бұдан мықтаса үш жүз метр. Екеудің қарасы шалынды. Бір еркек, бір әйел. Шыдамады. Солай

қарай сырғыды. Қос тізерлеген қалпында. Аяғымен тік тұрып кетіндей қуат қалмаған мұнда. Жаңағы дүмпуден бөксе жағы қатты зақымданған тәрізді. Жамбас сүйегі сыздап әкетіп барады. Қапелімде бір жақ шекесі сұққылап, тас төбесі ысыды. Ұшқаттың тасасына іліккенде барып еркін бақылауға мүмкіндік алды әлгілерді. Еркекке емінген әйелді Жайнагүлге ұқсатты да, жан дәрменде орнынан көтеріле беріп, томардай опырылып түсті. Жанталаса тыр-баңдаған ол: «Менсіз адамдарға қиын!» - деп айтып үлгерді.

БОЙ ЖАЗУ

Дәм тартайын десе оңай екен. Сейілдеуге көңіл де жоқ, оның үстіне қалта жұқа, шен-шекпен, атақ-абыройдан қалыс қара байырға үйреншікті мекеннен ұзау қайда?! Бір қыр асса жер түбіне кеткендей шұрқырап өріс іздейтін жершіл жылқыдай үйірсек әдетім және бар. Өңім тұрмақ, түсіме кірмейтін жағдай, енді міне, шет елде жүрмін. Сәттілік! Онда да Анадолы жұрты түрік бауырлардың отанындамын. Атам заманғы ескі тарихқа куәгер, не бір құқайды басынан өткерген кәртамыс шерлі қала қойнын кең ашып: «Келе ғой, көре ғой» дейтіндей ме?! Мың жасаған дана қартқа ұқсаттым дулы шаһарды. Кәрі қаланың қабағы маған пәстеу көрінді. «Байғұс бала, не бітірем деп келдің мұнда?!» дегенді асқақ кейпімен аңғартқандай. Үнсіз ұғыныс. Айтарым көп еді, бір түрлі тартыншақтайтын тәріздімін. Социализмнің шектеулі шенберінде әдет алған жасқаншақтық қапелімде сап етті. Ерік-жігерімді қоғамдастырып, ышқына тіл қатым қасым-дағы серігіме.

- Маған жарықтық садағасы кетейін, Стамбол тіл қатқандай боп тұр! Осы жақта біржолата қалып қойсақ қайтеді екеуіміз?!

- Болмайды, - дейді ол қабақ шытып. - Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол деген ғой.

- Сенің жағдайың жақсы, менікі мәз емес, - дедім оған.

- Білем, - дейді ол мені есіркеген жанашыр ниетте. - Бұл қала анда-санда тербеліп қояды, екіншіден Отанын сатқан опасыз атанасың.

- Өзіміздің Алматы да сондай, тәуекел, бұл да өз жұртымыз! Түбі бір түрік тұқымдас қандас ағайындармыз.

- Мейлі, - дейді ол жайбарақат. - Маған ешбір елдің жаттығы жоқ. Қалталыға Отан көп.

Мұңайдым қолма-қол. Серігімнің селбесуімен табан тіреп тұрған жоқпын ба осында. Жарайды, елге қайтайын, сонда маған кім қарайласады? Доллар тұрмақ, бақыр да жоқ қалтамда. Кәсіпсіз қалған ұлдарым түсті есіме. Саудаға ебі жоқ қыздарымды және есіме алдым. Күн көрісі қиындаған туыс-туғандарымнан не қайыр?! Соларға ерегескенде, осында қалып қойсам қайтеді?! Болса да кітабым шықпайды. Атақтан жүрдаймын. Кітабы басылмаған жазушыға сыйлық қайда?! Жазып та керегі жоқ екен. Күнін көре алмай жүрген қара тобыр сенің қияли шатпағыңды қайтеді?! Зеріккендерге ермек жетерлік, теледидар алдында төсек ойнағын қызықтайды да жатады. Құрғақ ақылдымсыған жылымшы жасық дүниелерге пысқырып та қарамайды қазіргілер. Әттесе-ай, бекер-

ақ ұрыныппын жазуы түскірге?! Ән шығаратын, сазгерлікпен айналыспаған екен-мін. Өнердің қай түрі жетісіп тұр дейсің?! Батыстың даңғырағы еңсеріп, әуейі жастарды еліктіріп барады. Әннің де дәурені өтті. Әр дәуірдің өз ырғағы бар, бүгінгілер ойлы әуенге тұшынбайды. Сезім мастығына жетелейтін алқын-жұлқын жеңіл ырғаққа әуес. Суретші боп та жарытпас едім. Алланың бірлігін танудан басқа жол қалмады. Бірақ сол жаратқан да, жатып ішер жалқауды жарылқай қоймайды-ау! Жан-жағыма қарадым, қала толы мешіт. Барсам қайтеді, көңілім тартпады. Онда бас сұқсам, қайтып шыға алмайтындай сезіндім өзімді. Қатты алаңдаулымын, бірдеңе жетіспейтіндей ме? Сірә, қайтар жолдың қамы ойландырса керек. Ауылға артып-тартып бармаған соң, шет жұртқа шыққанның несі сән?! Серігімді барладым. Қырпымды баққан ол: «Қаласың ғой осында?» - деді. «Қалсам несі бар?!» - дедім ширығып. Ол адамдар легіне сіңіп жоғалды да, состиып жеке қалдым. Жалтақтап-ақ бақтым, бірақ ешкімнің назарына іліге қоймадым. Басыма тосын ой келді. Ұстай келген домбырамды қорабынан суырдым да, ағаш түбіне отыра кетіп, безілдетіп тарта жөнелдім. «Мен, мен, мен едім, мен елімде жүргенде, еңіреп жүрген ер едім, Қай қазақтан кем едім, бір қазақпен тең едім...» Көшені бойлай әрлі-берлі өтіп жатқандар тұра-тұра қалысты. Екілене елігіп барымды салдым, орамалым сәтте ақшаға толды, кәдімгі шетел ақшасы қарша жауды дейсің! Ес қалмады менде. Орамалдағы ақшаны қалтама жытырғанымша серігім сап етсін. «Айттым ғой жаңа, сенің қолайың осы жақ». «Ал мынадан үлесінді». Қойны-қонышына тықпалап өліп барады жазған. Бірақ мен мол олжаға тұшына қоймадым. Салғыртсып салқын тарттым бір түрлі. Құлазыңқы сезім еңсерді санамды. Серігімде ес қалмады, қоярда-қоймай тағы айтқызды. Шығарма өлеңге басып төкпелегенде, мүтін шаһар тамашалап тұрғандай көрінді. Жан-жағыма жапырақша жалпылдап түсіп жатқан көк қағаздарды түгендеуге шамам қайсы, жұрт ықыласына арқаланып барымды салдым. Төкпе жырды еркін есілттім. Барып-барып тоқтағанда, іздедім сапарласымды. Орамалдағы ақшаны сыпырып-сыйырып тайып тұрыпты ол. «Айта түс, береміз тағы» дейді қау-малаған көпшілік. Абайдың әндерін, Шәмшінің сұлу ырғағын тамылжыттым. Ақша демде молықты. Шәмеледей дөңкіп аткөпір боп белуарымнан асты.

Кенет бүгін елге қайтатыным есіме түссін. Ұшақпен бе, әлде пойызбен бе, әйтпесе кемемен... Мол ақша адамның ақыл-есін кіргізеді деуші еді, мен керісінше жаңғалақтанып, қайдан келіп, қайда тұрғанымды біле алмай шатастым. Ауылға қайтқым келмейді деуге

аузым бармай, қыңырттап базарға ойыстым. Нағыз нәпір сонда. Әу десе болды, ақша қарша жауады. «Қайтейін?» дедім өзіме өзім жігер беріп, бірер жыл жүре тұрайын осы жақта. Мені кім таниды, жарапазаншы дейді де қояды. Арттағы елге, бала-шағама тиын-тебен жіберіп тұрсам болды емес пе?! Ұзына ғұмырымда мұншалықты мол табысқа кенеліп көрмеп едім, қалайша қиып кетемін?! Шетелдіктер жомарт екен-ау өзі. Қайыр-садақаны іркілмей ұсынады. Серігім түсті есіме, жаңағы алғаны да жетер. Сөйткенше оның бажылдаған даусы шалынды құлағыма. «Ойбай, қалдық! Жүргелі тұр кеме»... Кемесі несі деймін?! Жанымды қояр емес ол. Жүр де жүрдің астына алды. «Бармаймын, қаламын осында». «Ақшанды тонап алады, құ-рисың!» Қолымды сермедім. Ол жалынды: «Бірге келген атымыз бар, шығарып салсаңшы ең құрыса!»

Зорға иліктім. Көгілдір теңіз тулап жатыр екен. Кеме шайқалақтап тұр. Жүргіншілердің қарамаы мол көрінді. Серігім, сірә, маған өкпелеп қалды білемін, түрін суыққа салып, жонын ғана көрсетті. Басқа да жерлестерімді шырамыттым. Екі-үш жігіт, қылымсыған бір қызыл ерін. Өзіміздің қазақеңдер, кәдімгі қоржындары тоқ саудагер әйелдер де бар. Біреуі тұрып маған көз қыссын. Бәйбішемді ойлап, құлазып кеттім қапелімде. Кішкене немерем және елестесін. Үйде қалған ала мысық мияулап тұрғандай сезілді. Айныдым табан астында. «Менікі не әуре, жат елде ақша тауып нендей мұратқа жетпекшімін?! Қайтып кетсем бе екен?» Бірақ кештеу қимылдадым. Суды бұлқындыра ауыр қозғалған алып кеме жағалаудан ұзай бергенде, өкінішім өршісін! Жүрегім ұйқы-тұйқы боп көкірегімді азалы сарын керней жөнелді. Жоқтау тәрізді. Біреу өліп, соны ақырғы сапарға шығарып сап тұрғандаймын. Одан гөрі басқашалау ма қалай?! Тәтті мұң аралас дәмді сағынышқа келіңкірей ме?! Сонда кімдерді іздегенім?! Ауылдан кеше ғана шықпап па едім?! Бала емеспін, дардай басыммен босаңсығаныма жол болсын! Жат елде айлап, жылдап жүретіндер ше?! Кәсіп іздейді, ақша табады. Елшілікте қызмет атқаратындар бар. Өмір бойы қалып та қояды шет аймақта. Мен, міне, бірер жұмаға шыдамай... Ауылға барғанда төбемнен құймақ жауа ма? Баяғы сол қымбатшылық, жоқшылық. Сенделіп жүрген жұмыссыздар өңшең. Солардың қарамын көбейткенше көз тасада жүре тұрайын аз күнге. Жарапазаншы боп жан асырайын, ақша табайын. Табысымды елдегі туыс-туған, бала-шағама жіберіп тұрамын. Бір күнде тапқаным ат көпір, бір айда миллионды қоғамдап қалуым кәдік. Құда қаласа, кітабым да шығады том-томымен. Иномарқаға да қолым жетеді. Жаңағы ала қолдау пайдакүнем серігім айтқандай, табысқойға Отан көп. Қалған

ғұмырымды саяхаттаумен өткізбеймін бе. Меккеге барып қажы атанамын, әлемнің отыз жеті кереметін көзбен көріп қызықтаймын. Ішпесті ішемін, киместі киемін. Шет жұртта шенді-лермен суретке түсемін. Бұраң бөксе қылымсымен оңаша сейіл құ-рамын. Жаттың жаялығы мамық төсектей жайлы келетін шығар. Боса да киетініміз шет елдің судырлағы, өңештен өткені солардың дәмі. Обалына не керек, бар тәтті-дәмдіні аузымызға тосып-ақ жа-тыр. Кино-сино, кітап-сітап дегендерің ат көпір. Шетінен көріп, қызықтай бер. Тартымды, жалықтырмайды-ай, жалықтырмайды! Шетінен қызылшыл өздері. Сүйіседі де жатады. Өмірде одан артық не қызық бар. Ішпесек, жемесек, махаббат ойнағына батып, төсек қызығына кенелмесек, онда өмірде нендей мағына бар?! Күпірлікке басқанымды біліп, қолма-қол тәубеге келдім.

«Алланың құлымын, Мұхаммедтің үмбетімін. Азғырынды шайтан әрі жүр менен. Алас-алас!..»Аузыма бекер алдым сол құрғырды. Шайтанды да. Ішіме кіріп алған пәлекет кояр емес жанымды. Жатып кеп азғырсын. «Еліңде, ата жұртыңда сын қалмады. Байлығыңды шеттен барғандар тонап жатыр. Ұлың солардың құлдығында, алма бет арулар доллар ұстағандардың қолтығында. Бұл қалпында дербес ел боп жарытпайсыңдар, арақ-шарап тасқынына көміліп, жер бетінен жойылып кетулерің кәдік. Нашаға уланып, шарапқа есірген ұл-қыздан нендей тектілік күтесің?!» Тосылдым. Дегенмен, қисынды. Бұл бетінде алдыңғы қатарлы дамыған елдің қатарына жетуіміз екі талай. Сана төмен, намыс кемшін қазақтарда. Бай болсақ дейді, бірақ баюдың жолын білмейді. Біріне-бірі кедергі жасап, бірінің қалтасына бірі түседі. Ұрлайды, қарлайды. Одан қалды жүзге бөлініп, жалған намыстың шылауында жүргені. Рушыл-дыққа, жікшілдікке жеткізбейді. Сөйте тұра бір-біріне суық бауыр. Бар болсаң көре алмай, жоқ болсаң бере алмайды. Еңбек етуге икемсіз шеттерінен. Жатып ішер жалқау өңшең. Соларға ерегіскенде бар ма, қаламын осында. Көрмеймін қараларын! Азар болса отанын сатқан опасыз атанармын. Есесіне баймын, қойны-қонышым долларға сықалады. Ақшалыға дүние кең, миымды шірітіп, қағазға шұқшиып не бі-тірдім?! Кітаппен түзей алмайсың бүгінгінің адамын. Артық ақыл - азап. Ақшаға азап сатып алып, басына ат теппегі не?! Қаламмен жан асырау ендігі жерде қиял. Абайдан әулие кім бар: «Есектің артын жусаң да, мал тауып кел» демеді ме, таптым жолын ақша табудың! Көше музыканты ескерулі екен мұнда. Стамболдың орталық көшесімен өлеңдетіп бір жүріп өтсем жетіп жатыр.

...Тұраннан келген бауырың,
 Өлеңмен айтып сауынын.
 Құттықтайды жырменен,
 Түріктің барша қауымын.
 Жырақ кеттім елімнен,
 Заманның елеп дауылын.
 Нан табуда зар болдым,
 Жоқшылықта ауылым...

Көзімді жұмып алып, шерлене шерттім кеп қара домбыраны. Үнімде күңіреніс басым, Мүтін Стамбол менің толғауымен тербетіліп тұрғандай. Барып-барып тоқтадым зорға. Не қыпты, біраз ақша түскен шығар алдыма. Доллар тұрмақ, қара бақыр да шалынбады көзіме. Алдыма жайған орамалдың нақ ортасында бірдеңе қираяды. Үңіліп едім, жетім жапырақ боп шықты беймезгіл үзіліп түскен. Дағдардым. Әрлі-берлі өтіп жатқандардың қабағын бақтым. Қатулы шетінен. «Қайыр-садақа бермейсіңдер ме, Қазақстаннанмын». Мәнзүр қылатын бірі жоқ. Сырт айналды. «Есің барда еліңді тапсаңшы» дегенді емеуріндерінен танытқандай.

Кеме алыстап кетіпті. Жағалауда селтиіп тұрдым да қойдым. Жапа-жалғызбын. Әлгіндегі қаптаған адамның бірі де жоқ. Зымзия. Кемедегілер маған қолдарын бұлғағандай болды. Қайда оларға жету?! Сол сәтте мені өкініш толқыны ұрды. Жанталаса жүгіргіштеп аласұрдым. Жан даусым шыға айқайлайын. Балаша бақырдым-ай кеп! Көмек қолын созатын тірі жан қалмапты қасымда. Толқыны көбік шашқан долы теңіз: «келе ғой, құшағыма ене ғой» деп сұстана айбат шеге ме?! Бет алдым - адуын толқын, артым - суық та жат адамдардың ығы-жығы сапырылысы. Біттім! Құрыған жерім осы! Отыра кеттім де, жер тепкіледім. Зар еңіреген дауыстан ояна келсем, өз үйім, өлең төсегімде жатырмын. Басымнан өткерген халдің өңім емес түсім болғанына мұндай қуанбаспын. Uh!..

ПАЙДАКҮНЕМ

- Әлгі ішкіш Тоғызақ ше?
 - Шопыр Тоғызақ па?
 - Иә, сол сабазың арақты қойып, имам боп алыпты бір мешітке.
 - А, оның негізінде бар тектілік. Арғы аталары шетінен діндар болған. Мешіт ұстаған. Бала оқытқан. Қажыға барған.

- Әлгі ше, әлгі... Ашықауыз Әңгелбайды айтам да. Соның бас бұзар тентек ұлы әйдік кәмерсант көрінеді. Фирма ашыпты.

- Ақылды ойлағанша, тентек іс бітіреді, - дедім танысымды қоштағансып. - Сондайлардан шығады іскерлік. Бозөкпе бозымдардың қолынан не келеді?

- Мынаған да құптап бас изеймісің, - деді қыбыр-сыбырға құлақ түргіш ол жағасын ұстап - Кәдімгі қылжақай ауым-сауым Боғашқа да қоң бітейін депті.

- Е, байғұс-ай! - дедім құйтырқысыз тілеулес ниетте. - Ақылы кіргені де ес жиғаны.

- Ес жиғаның не? Барып тұрған пайдакүнем болған да шыққан. Нағыз дүниеқордың өзі деймін.

Әлгі жыбырлақтан ұзай бере тарқаттым ой орамын. Менде де басым еді таңданыс. Өзге біреудің өңеші кеңітті, қылғыта беретін көрінеді десе нанар едім. Баладай аңғал ойыншы Боғашты пайдакүнем дегені қисынға келмейді. Өзіндігі бар, оған дауым жоқ. Есепқой адам үнемсозар сығырдаң келеді. Мен білетін Боғаш астындағы атын жолдасына түсіп беретін кедейдің жомарты. Оған сараңдық қонбайды. Қанағатшыл және өзі. Әйелі мен балалары да пейілін кеңге салып, ішпей-жемей-ақ мәйегі аузынан шығып жүретін тоқмейіл жандар.

Көптен хабарсыз едім олардан. Ширақсыған біздер қалаға бет алғанда, Боғаш ауылда қалған. Көшті жолға салып, бізді шығарып сап тұрғанда, әйелше көрісіп шәт-шәлекейімді шығарып жамандай бұзып еді жүрегімді. «Қалай ғана қиып кеттің туған ауылыңды, Тобаш-ау?!» - деп еңірегенде көштің бетін бері бұрғым кеп сұмдықтай бүлінгенім бар-тын.

Ол қутыңдады артынша. Көзінен бұрын беті күлетін ырбық ауыз жазған: «Әй, сен дәу де болса, менін «салығымнан» қашып барасың-ау осы?! Бәрібір құтылмайсың. Жинап-теріп бір-ақ алып қайтамын», - дегені бар-тын. Бір жағы таңданыспен, әрі өз күнін өзі көруге жараған екен деген тілеулестікпен Боғаш досымның күлдіргі қылықтарын ой елегінен өткізе бастадым.

Ауылда ол ойнамайтын адам жоқтың қасы. Үлкенмен де, кішімен де құрдас. Қылжақай-ыржақай қалпына қарамастан дөрекі сөз-

ге жоқ. Бар кінәраты қолында. Сөзге алдандырып тұрып, қалтаң сұғынғанын білмей қаласың. Қызығатыны бір-ақ зат. Кәдімгі қаламсап. Шәрікібі делінетін жүрдек эптрұшқаның жанадан шыға бастаған кезінде Боғашекең атқа қонған. Сірі тақым ұры барымташыдан бір де кем емес. Қаламсабы барларға тіке жаудай тиіп, сыпырып-сыйырып ке-теді. Оны көргенде шығымсыздар қалтырап, терісі жұқа онғақтар шытынап жамандай бұзылады. Кейбір заңшылдар жиналысқа салып: «тәртібін қарау керек мұның, ісін сотқа тапсырмаса болмайды», - деп те шығарды. Боғашекең болмашы дөңайбатқа жұмсара салатын былбырақ қайыс емес-тін. Керісінше қатаңсиды ондайларға. Үстел басында отырған тәуірлердің де күмістелген «жорғаларын» тақы-мына басып кете барады. Көзін ала беріп қымқырады, қисынын келтіре алмаса қолқалайды. Жалынып-жалпайып сұрап та алады. Былай шыға: «Көзін бақырайтып тұрып қымқырдым», - деп бөседі. Бөспелігіне қитыққан кеңсе қожайындары Боғаштың жолын кеспекші боп, есігінің алдына күзетші қояды екен деп те естідік. Онда ол тіптен өршеленеді.

Кісіге бір атақ жабысса, соны дабырайтуға жанымыз құмар. Тамақ тоқ, көйлек көк дегендей «сәтсиализмнің кең құрсағында» еркіндеп жүрген кезіміз ғой. Ортақ қазанның молшылығы желіктірмей қойсын ба, ішкен - мас, жеген - тоқ кез. Біреуді қушықтап, біреулерді түртпектемей жүре алмайтын әдеті емес пе тоқ құрсақ пенденің. Біз Боғашты қажасақ, ол тіке шетімізден тонайды. Әсіресе болмашыны боталы түйеге балайтын қалтырақтарға обал.

- Ойбай, Фарух кеп қалды! Сақтаныңдар!
- Маған тимейді, беріп құтыламын.
- Бергеннің қадірін біледі деймісің сол ауған.
- Соны айтам, тонаушыдан бір де кем емес. Сөйткенше Боғашакең де кіреді есіктен. Тәпелтектеу келген онын қимылы ширақ. Аяқ доп-ша домалаңдап, қасыңа келгенін білмей де қаласың.

- Қане, әкел анауыңды.
- Құр қол қалам ғой.
- Онда менін шаруам қанша!

Қармануға мұршаңды келтірмей іліп түседі. Әсіресе ол есепші Сағалбайға өш. Өш болатыны - Сағалбай сауысқандай сақ. Боғашқа алдыртпай жүр әзірше.

Сағалбайдан алған күні, құдайға уәде, әдетімді тастаймын. Жатып кеп жалындық оған. Бер де құтыл дейміз. Ширыға түседі Сағалбай сараң. Қапысын тауыпты бірде. Бір емес, бес бірдей қаламын олжалап, Сағалбайды сазға отырғызып кетіпті. Ұзына ғұмырында кісіден алмаса беруге жоқ Сағалбай қолды болған қа-

ламсабын Боғаштан өндіріп алмақшы боп қуынып жүргенде, қан қысымы көтеріліп кетіп, барып-барып зорға оңалды. Бұл әдетінді қоймасаң, не кісіден өлесің, не кісі қанын мойныңа жүктеп тынасың десек те қайтпады ол райынан. Үдете түседі. Әйелдерге де ауыз салған-ды. Оларды тіке тонайды. «Мен атақты жолбасар Боғашпын. Берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан», - дейді тікесінен.

Есесіне аты дабырайды. Ұрлықшы кәззап, негізі жарымаған тілемсек деп те шығарды оны. Өзі айтар еді, күніне төрт-бес қалам олжаламасам қоңылтақсып жүре алмаймын деп. Көбінесе ол «қаламыңызды бір мүйнетке бере тұрыңызшымен» тындырады шаруаны. Ұмыттырып жібереді де, тайып кетеді. Алданғандар заң орнына да шағынған. Істі боп прокурордың да алдына барған ғой. Атақты заңгер арыңдапты біраз. Бураша шабынып, ықтырып алмақшы боп жамандай шүйлігіпті баукеспесеге. Қаһарлы прокурордың ашуға булыққан сәтін пайдаланып, қағып түсіпті оның да алтын жиекті зерлі қаламын. Қойдым депті мүләйімсіп, түсінік жазыпты. Есесіне оның екі бірдей қаламын жымқырыпты қолма-қол. «Саған дауа жоқ, мысыр елінің суық қол қоролі Фаруһтен де өткен екенсің», - депті әлгі заңгер кейін оған.

Аңыздан белгілі Египет патшалығына билік жүргізген Фаруһ әйгілі жымқырмашы бопты ғой. Король болмашыға қолын былғамаған. Өзімен терезесі тең елбасыларды жұқалайды екен. Атақты Британия патшазадасы Унистон Черчиллдің де сағатын қағып түскен. Біздің Боғашкең Египет королінен бір де кем түспейді. Әттең, мансапқа қолы жетпеген. Есесіне есімі Фаруһпен теңесті. Бір жолы үйінде болғанымда «олжасын» көріп, жағамды ұстадым. Кемі үш сандық. Не бір көз жауын алған қаламның алуан түрін көріп, біреуін алайыншы дегенімде, қолым кетеді деп маңына жуытпаған.

Сөйткен Боғашкең атақты жымқырмақшы Египет қоролінің жолын қуған суық қол сабазың да райынан қайтып, пайдакүнем атанған соң басқаларға не жорық?!

Өзімнен-өзім жұқардым. Қалаға көшіп нем бар еді?! Дүрмекке ілесем деп ақырында жүрісім мынау. Күзетшілікке тұрғанмын. Кемпірім екеуіміздің зейнет ақымыз жылу мен жарықтан артылмайды. Балалар өзді-өзімен. Оларға да оңай емес. Әр тарапта тырбанып нандығын тауып жүр. Тұрмыс қиыншылығына көнеді екенсің. Көлденең табыс жоқ. Саудаға икемсізбін. Базарға шығара қоятындай ыңғайлы затымыз да қалмаған. Қатша мені қажайды, мен оны қажаймын.

- Қашаннан берекесіз едің ғой?! - деді бәйбішем жоқ жерден ілік шығарып. - Естідін бе, Боғаш досың саудаға шығыпты.

- Әншейін алып қашты дақпырт, - деймін қолымды сермеп. - Сататын түгі жоқ оның. Екі сиыр, бес ешкінің соңында жүр деп естігем.

- Боғаш құрлы болмадың-ау, - дейді Қатша әжімді жүзіне мұң үйіріп - Табысты күреп тауып жүр дейді. Балгер дей ме, құмалақшы дей ме, көріпкел дей ме?! Әйтеуір оңай емес. Шығыпты жарыққа. Отырысыңды қарашы?! Жасыңа жетпей мыжырайып! Күзетшілікке мәзсің. Сұйық едің-ау сен жазған! Сұйқыл едің әу бастан.

- Сұйық екенімді сезсең, күйдім-сүйдім деп несіне өліп-өштің?

- Өзің емес пе қыр соңымнан қалмаған! - деп Қатша шапшықы. - Боғаштан тартып әкетіп жетістіргенің осы ма?!

- Әй, сонда сен оны ұнатып... іштей жақсы көріп...

- Жақсы көргенім былай тұрыпты ғой, - деп Қатша сықсындап жыласын. - Ол менің тұңғыш махаббатым... Естіін дегенің осы ма?! Өмір бойы содан мені қызғанып... Ақырында қамаққа әкеп тығып... Қайран, ел-жұртым-ай! Замандастарым-ай! Құрбы-құрдастарым-ай! Даланың аңқылдақ желі-ай! Жанға тыныш жұпар ауасы-ай! Киелі топырағы-ай! Туып өскен ауылым-ай!

Ата жөнелдім сыртқа. Өткенге қайтем бас қатырып. Ондай-ондай жаңылыс менде де болған. Кім сүйгеніне қосылып, мұратқа жеткен?! Жай шығар. Боғаштың несіне қызығады? Оған қарағанда мен деген көрнекті-ақ емеспін бе?! Қуыстандым. Қазіргі кейпімнен басқалар тұрмақ өзім шошымын. Иіс-қоңысқа үйір болғандықтан ба, мұрным өз-өзінен қисайып кетті. Үнемі күлмендеп тұратын жанарымнан да нұр тайып өлеусірегені аянышты. Ескі көздермен жолығысып қалғанымда, қарадай қорланып бітемін. «Әй, саған не болған? Бітіпсің ғой!» - дегенде кірерге тесік таппаймын. Әсіресе әйелдердің табасы қиын. «Еркек қой сегінде қартаяр деп, мұның не-ей, жасыңа жетпей?!» - дегенде сұқ саусағыммен ұртымды түртемін. Оным - тісімді жұлдырдым дегенім. Өзімше қулыққа басқаным ғой, жұлдыратын тіс қалмағанын қайдан білсін әлгі табашы. Тіс демекші, мұрнымның кисайғаны аздай-ақ, отыз тістен айрылған аузым да сыр берейін деді. Ұртым опырайып, ернім шүртііп онсыз да ұсқынсыз бет-бейнемді одан әрмен су түбіне кетіретпей. Мұрнымның кінәра-тына кінәлі өзім. Аң қоймас аусарлығыма, қызылшылдығыма жат-қызамын. Тістің жәлесі ащы су. Суықтай сыңғытқанда сүйектен өтіп кететін. Жарайды, мұрын мен тістің құныкері белгілі. Жұлын-жүйкеме ненің салмағы түсті?! Шаруақор боп жарытқаным да шамалы. Есеп-қисаптың айналасында жүрдім. Одан қоқиланып, бөлімше басқардым.

Астымда машина. Қасымда анау әлгі депутат қойшы әйел ше?.. Алқып-шалқып жүргенде қайта құрыламыз деп даурықтық. Одан

жекешелену науқаны басталып... Сен ал, мен ал десіп... кеңшардың дәулетін талапайға салып... Одан ұрылар белсеніп... Олармен біраз айқасып. Сосын саудагерлер қаптап, ауылға андағайлап... Қасқыр бір жағынан. Қарақшы, тонаушы дегендер шығып... Қалаға базаршылап келсек ауылға жете алмай, ауылдан теміржол бойына жету мұң болып... Содан кейін емес пе қалаға жетіп жығылғанымыз.

Берік-тін жүйкем. Алағай-бұлағай ала шапқында да сыр бере қоймаған-ды. Сағыныш қиын екен бәрінен. Туған ауылың есіңе түскенде, еңіреп тұрып жылауға барсың. Сүйегіме қарысам да сыртымның сызын қалыңдатып аламын. Қойыңдағы қатының да дұшпан саған. Қыз күнгісін ұмытпапты әлі. Осыдан кейін ішпей көр. Қатшаның гөй-гөйіне өзімнің мұңым қосылып, ақырған ашы запыранға айналып, іші-бауырымды бүріп әкетіп барады. Ауылды аңсағанда ар жағымнан түйдек-түйдек өлең төгілетін боп жүр. Лықсып кеп, лықсып кеп, біріне-бірі жол бермей кимелеген жыр жолдары аузымнан ағытыла бастады. Жай ғана ағытылмай, зарлы да мұңды, мәнді де ойлы ән әуенімен астасып, барынша тебіреніп төгілттім кеп.

*Егер де егер, егерде,
Өткенім қайтып келер ме?
«Көк қасқаны» көсілтіп,
Киік қуған белеңде.
Шарапты суша сіміріп,
Жал мен жая жегенде.
Шалқыған қайран заман-ай!
Қайта айналып келер ме?!
Социализмнен кетістік,
Капитализмнен қауышып,
Шекеміз шылқып жетістік.*

- Ақсақал! - деді біреу қатқыл дауыстап. - Бұл не бассыздық?

- Жай әншейін, - деп міңгірледім. - Өткен-кеткен есіме түсіп... Ауылды сағынып...

- Бұл қала, отағасы! - деді әлгі сұстанып. - Тәртіп қайда? Қараңғылықты қашан тастайсындар-ей, қазақтар?!

«Өзің не, қазақ емеспісің?» деп айта жаздап үндемей құтылдым. Расында, менікі ерсілік. Миллионға жуық тұрғыны бар қаланың нақ ортасында үйірінен көз жазған айғырша азынағаным ұят-ақ. Ұяттан бұрын әлгі зарды үзіп алғаным өкіңдім. Мұң-налаға кептелген ішім босап сергітін едім.

Орталық базарға бет алдым. Бірдеңе-бірдеңе алуға қалта бос. Жаяулағаным да содан. Елден таныстар келеді. Соларды бір көргеннің өзі көңілге демеу.

Базар ығы-жығы. Қарсы жолықпасаң біреуді-біреу түстей алмайды. Етегінен ұстай кетпесең, жүз таныстан қайыр жоқ. Көрінеу жалтарады. Бұрылып кетеді. Ақыр заманда адамдар қара басымен болып сырат көпірден қалай аман өтсем деп бас қатырады екен. Сірә, осы жанталас заман ақырыңнан бір де кем емес-ау! Адамдар бір-бірін көре тұра танымағанды. Танығанымен қолындағысынан бөлісуге жоқ. Қайырсыз, рақымсыз шетінен. Сапырылысқан ортаға іліккен сон, сағынышым сап басылды. Есесіне тамағым жыбырлап, құлқынымды ойлай бастадым. Құдайға қараған біреу кезіксе ғой, бір шөлмекті қылдай бөліп ішетін. Сенделіп жүрдім де қойдым. Қаңырығым түтеп қатты сусадым. Шіркін-ай деймін, сапырылған сары қымыз болса ғой. Тобылғы торы сыра да жерде қалмас еді. Базарда не жоқ дейсің, бәрі бар. Тек қол қысқа, созғаныңмен қармай алмайсың. Құдайдан тілеп-ақ жүрмін. Бәлен жыл көрмеген үзеңгі жолдаспен қауышып, құшақтарымыз ажырамай жабысып, арқамыздан қағысып, әйелше көрісіп, қалың нөпір бізді тамашалап, содан кездескеніміз үшін деп әй бір сілтеп...

Кенет шеткергі орында саудасын қыздырып жатқан сақалды біреуге көзім түсті. Күрең жүзді, етжеңді ақсақалдың қимылына көз ілеспейді. Қолы-қолына жұқпай лыпыл қағып: «Мен алам, маған беріңіз» деп жамырасқандарға балық үлестіргендей ептілікпен болымсыз бірдеңелерін таратып жатыр. Ара-арасында қолын жайып бата береді, өзіне ықыласы ауғандарға: «Қаламдай жүйрік, тұмардай таза болындар! Шайтанның азғырындысынан сақтасын, қарақтарым сендерді».

Қадалып қарадым да тұрдым. Танданысымды күдік жеңіп кете берді де, екі ұдай халде «ол емес» деп қарсылық білдірдім ішкі ойыма. Ол - сидалау-тын. Мынауың сеп-семіз, домаланған біреу. Онда сақал тұрмақ мұрт та жоқ еді, мынаның сақалы омырауын бүркеп тұр. Мұрты қандай нәш?! Қарлығаштың қанатындай сүйірленіп кеп, ширатыла қайқайып, едірейіп-ақ тұр. Осы арада маған жөндем ой келді. Бекер-ақ тартынған екенмін. Қатша сақал ғой, тәубеге келіп намаз оқы, мешітке бар деп құдайдың зарын қылғанда ілікпеуші едім. Кейде шырт ұйқыда жатып шошып оянып, айқайлап, үйді басыма көтеретінім бар. Мешітке барып, имамнан тұмар жаздырып алсаңшы дегеніне құлақ аспаушы едім. Не істесем екен? Мынауың тегін емес. Тұмар үлестіріп жатқанына қарағанда, шарапатты кісі болғаны ғой. Сөйткенше дәл аяғымның астынан жылт еткен темір ақшаны көзім шалды. Іліп түстім жүз теңгелікті.

- Алындар, құрметті жамағат! - деп саңқ етті күрең жүзді сақалды саудагер. - Бұл қаламды ұстағандардың ұғымы артады. Қағазға түскен әр сөзі мен сөйлемі құран дұғасындай сауапқа толады.

Тұмарлы қаламсаптың сиясы зәмзәм суына малынған. Тұмардың қасиетін тілмен айтып жеткізе алмаймын. Мың бір атты пәледен, жүз бір атты жәледен қорғайды.

Ойландым. Мына олжа теңгені сауапқа жұмсасам қайтеді?! Шайтаны түскір түртпек салып: «Бір жарты алып іш, бір жарты алып іш» деп сыбырлағандай болады. Қайтсем екен?

Кезекке тұрдым. Шалдардан мен ғана. Көбісі жастар. Әйелдер де баршылық. Бірді-екілі бәйбішенің жаулықтары ағараңдайды. Қатша есіме түсіп көңілімді байыздаттым. Ырым-жырымға сенбейсің, мұсыл-мандыққа икемсізсің деп қырына ала беруші еді. Тұмарлы қаламсапты көрсетіп, сеніміне кіретін болдым-ау!

Таяна келе таныдым. «Боғашпысың-ей?! - дедім базарды басыма көтеріп. - Жаным-ау, қайдан жүрсің? Сені де көретін күн болады екен-ау?! Қатарласым-ау, қадірлесім-ау!»

- Тоқтат, былшылды! - деп зекіріп тастады. - Саудаға мәшайт жа-сама. Алатыныңды ал да тайқы.

Танданыс бір жағынан есімді алып, ескі көз тұстасымды ойда жоқ-та кездестіргендегі көңіл толқынысы және қосарлап абдыраған байғұс басым не айтып не қойғанымды шамалауды да естен шығарып, кезекте тұрғандарды кие жара ентелеп:

- Боғаш-ау, мені танымай тұрмысың? Тоғашпын ғой, - дедім жыламсырап. Атымыз да ұйқас еді. Сенің әйеліңе мен қызығып, менің Қатшама сен ғашық боп, құлын тайдай тебісіп бірге өскен, бір таудың жуасын жұлып, бір бұлақтың суын ішкен төс түйістірген қияметтік дос емес пе едік, Боғаш-ау?!

- Әй, сандырақбай! - деді ол тұмарлы қаламды көрсетіп. - Сені шалық шалды деп естіп едім. Рас екен. Ақшаң болса мынаны ала ғой. Тұмарды маңдайыңа басып, қаламсапты қалтаңа салып жүрсең, жын-шайтаннан алыстайсың. Көңілің орнына түсіп байыздайсың, пақырым! Адам қатарына қосыласың.

Сөзге келмей алдым қаламды. Олжа ақшаға тұмар олжаладым. Кемпірімді қуантайын, «Ғашығыңнан тәбәрік әкелдім» десем қабағы ашылар, бәлкім.

«Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды». Жұрттың лақабы расқа шықты. Боғаш жай ғана пайдакүнем емес, жолы ашылған ересеннің нақ өзі екен. Қоржын-қоржын қаламсапты кәдеге асырып, күреп ақша тауып жүрген Боғашқа деген сүйсінісімде шек жоқ. Былай шыға үнілдім сатып алған қасиетті тұмар мен қаламсапқа. Сұқ саусақтай біздиген ақ бауыр қалам көзіме оттай басылып:

- Пәлі, мынау өзімдікі ғой! - дедім қуаныштан есім шығып. Осы-дан кейін мені «пайдакүнем» емес деп кім айтады?!

Қарайласпын Боғашпен, қарайласпын.

АЙТАҚАЙ ЖӘНЕ МЕН

Мені білесіңдер. Қой аузынан шөп алмас жуас Мондыбаймын. Арыз-шағым, айқай-сүренге жоқпын. Жиында бұғып отырамын. Ал қалы бас қосуларда тіптен берекем кетеді. Құдай берген мінез ғой, иықты сорайлау біреудің ығында бұғынып жерге кіре жаздаймын. Мәжіліс аяқталғанша жан терім шығады. Ас пен тойда да берекем қалмайды. Сөз беріп қала ма деп әйелімді ықтаймын. Сондайда қыршаңқылар сүйкенеді маған. «Сөйле, Мондыбай» деп тіке шырмауықша жабысады. Ән сал деп те қолқалайды. Басымды шайқап, отырып аламын. «Олай болса, бәйбішенің атын ата» деп қадалады. Жан дәрменде Жанымбикені аузыма аламын. Үйде тағы тыныштық жоқ. Жұбайымның сұғына ілігемін. Табыс таппайтыным, жұмыссыз қалғаным, саудаға икемсіздігім - бәрі-бәрін бетіме басады. «Бұға берсең, сұға береді бұлар, ширамайсың ба? Жоғарғы жаққа арыз жаз. Жұмыссыз қалғаныңды, шиеттей балаларыңды асырай алмай күл-қоқыстан темір-терсек жиып жүргеніңді хабарла».

Өлсем өліп-ақ қалайын. Жазбаймын. Жер ортасына келгенде арызқой атанар жайым жоқ. Шағымшылдық кісіге абырой әпермейді. Сөйтіп жүргенде Құдай оңдап бір жұмысқа іліктім. Бастығым менен де аласа тапалдау кісі екен. Үн толтырған қаптай нығыз.

- Сіздің есіміңіз?

- Мондыбаймын. Бұқпа деп те атайды былайғылар.

- Уақа емес. Қосалқы аттың зияндығы жоқ, - деді бастығым жайма шуақ қалыпта. - Дұшпандарым мені де оңдырмайды. Айтақай деп әжуалайды.

- Онда тұрған не бар? - дедім аяқ астынан білгішсініп - Айтаны не, айтақайы не, бәрібір емес пе?!

- Е, міне, сейледің ғой! - деп қожайыным қуанып кетті. - Ширау керек. «Бұқпа торғай» деген намысқа тиетін сөз.

Бастығым мені қайта тәрбиелеуге кірісті. Кабинетіне кіргізіп алып, сұрақ-жауап әдісімен сөйлеу дағдымды жетілдіріп ұштай бастады. «Ол олай десе, сен былай дейсің» деп әр қилы адамдармен тәжікелесіп салғыласуымды, керкілдесіп қызыл кеңірдек болуымды мәнерледі. Сөз сөйлеу дағдым ұшталайын деді. Көрбала боп қалған пақырмын ғой, көмейімде қалауы бұзылмай жатқан тың ой, пікір-ұсыныстарым, заманға деген сыни көзқарасым, үкіметке наразылығым, әкім қараларға өшпенділігім лықсып аузыма келіп тіліме орала бастады. Сондайда өз-өзіммен сөйлеп кететін әдет шығардым. Шеңділермен сырттай ұстасып сөз өрбітемін.

Алғашқы сынақтан сүрінбей өттім. Айтан бастығымның үйреткен сөздерін шағын бас қосуда мүдірмей айтып шықтым. Үлкен

бастықтың орынбасарына соқтықтым. «Сіз жұмыс істемейсіз, кеңседен шықпайсыз», - деп жібердім. Әлгі қызарақтап, не айтарын білмей қалды. Келесі жолғы жиналыста дөкейдің өзіне жармастым. Айтан Жайбағаровтың құлағыма құйып тастаған уытты пікірлерін қарсы қақпаға допша ұрдым.

- Сен кімсің-ей? - деді арыстан жалданған мықты қатты шамырқанып. - Маған бұй дейтіндей. Қайда әлгі Айтақайың?

- Жеке басқа тиіспеңіз, - дедім делебем қозып. - Ол кісінің азан шақырып қойған аты Айтан, сіз бұрмалап Айтақай дейсіз.

Бастығыма «олжалы» оралдым. Дөкейдің мысын басып тастағаныма мағұрланған ол мені бір саты жоғарылатты. Көмекшіліктен кеңесшілікке ауыстым. Қарастыратын ісім - өзгелердің аузын бағу. Сыбырлақтар мен жыбырлақтарды аңдимын. Не айтқандарын қағаз бетіне бұлжытпай түсіремін. Көбік ауыз көпірмелерге тойтарыс беріп, қарсы шабуылға шығамын. Айтанның беделіне нұқсан келтірген-дерге, тасты дәлдеп жіберемін. Ауыздарын аштырмай тастаймын.

Тағы бір саты жоғарыладым. Бөлім басқаратын дәрежеге жеттім. Мен жетекшілік ететін бөлім «тұқырту саясатымен» айналысады екен. Айтан Баққұмарұлының қарсыластарын ықтырып, оларды саясат сахнасынан алыстатып, қиян түкпірге қуалап тастауымыз керек. Қолданатын тәсіліміз - «дөң айбат». «Құртамын да жоямын». «Ішіп жатырсындар, жеп жатырсындардан» келеді сөзім. Бұл әдісім нәтиже бере қоймағасын «қара буралауға» бастым. Алғашқы тәсілімізден гөрі қара буралау ептеп нәтиже бере бастады. Айтан Жайбағаровтың қарсыластары менен ықтай бастады. Баяғы бұққыш, мына мен, бураша буырқанып, төніп-төніп барғанда, қарсы жақ бет-бетімен бытырап қашатынды шығарды.

Еңбегім еленді. Айтан мырзаның орынбасары боп шыға келдім. Одан әрмен үдеттім екпінімді. Ендігі айналысатын саясатым - «жүректің отын алу». Бұл өзі аса қатерлі амал. Біздің дөкейдің бақталасын күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айыру. Ол үшін «қоқан-лоққыға» басу керек. Қоқан-лоққы -лаңкестікке жақын шара. Қастандық жасаудың алғы шарты - «бәлен сағат, бәлет минутта өз еркіңмен орынтағыңды тастап, қызметіңнен кетпесең, жарылыс болады. Не кеңседе, не үйінде. Күлің ғана қалады».

Айтан Жайбағаровтың бағы жанды. Ежелгі бақталасы орынтағын өз еркімен босатып, біздің мықтыға тапсырды. Мен ол кісінің орнында қалдым. «Бұққыш торғай» атанған Мондыбай едің, - деді Айтан мені оңашалап - Қатарға қосылдың, дәрежең өсті. Бұрындағы сен түлкі, қарсақ, күзен секілденген әлжуаздармен айқастың.

Соларды ықтырып-бұқтырып, жеңіске жеттің. Ендігі жұмыс азуы алты қарыс «көкжалдармен» болады. Олар сенің бұрындары қолданған: «дөңайбат», «қара буралау», «қоқан-лоққы» делінетін амал-айлаңнан ыға қоймайды. Басқаша әдіске көшіп, тәсіліңді өзгерте-сің».

Ойландым бірнеше күн. Толғандым барынша. Кітап ақтарғыштадым. Таққұмарлар мен баққұмарлардың жеңіске жетуінің себептерін зерттеп, ұзақ іздендім. Сондағы көзімнің жеткені - ешбір баққұмар тағын өз еркімен тастап кетпеген. Мансап тұғыры биіктеген сайын ондайлардың араны ашыла түскен. Айбарланып арынын үдеткен. Жікшілдермен текетіресте небір озбырлыққа құрық берген. Ойлап-ойлап «жармасу тәсілін» ұштауға кірістім. Айтан Жайбағаровпен ұстасқан алпауыттың қыл кеңірегін қиып жіберу керек. Сонда ғана жеңіс тұғырына көтерілеміз. Өйтпеген жағдайда, ол бізді жайғап тынады. Барлауға аттанған көмекшілерім түк бітірмей оралды. Көк-жалдан да өткен қасқырдың сырттаны нағыз деп бас шайқасты. Ырғасып көрсем қайтеді деген есек дәмемен сыртынан тас атып, қаша ұрысқа басып едім, шыбын шаққан құрлы көрмеді. Жонын күдерейтті де қойды.

Дағдарыс басталды біздің жақта. Айтан Жайбағаров мені қайта тәрбиелеуді қолға алды. Табысқа мастанып, арқауды босатып алғанмын. Теке тірестің заманы өткен. Ол деген ескі дәуірлерден жеткен өлімші тәсіл. Ендігі амал-айла күш көрсетудің асқынған түрі - қыл кеңірдекке жармасу боп табылады.

- Көкжал ол деген. Сырттаны қасқырдың! - дедім безектеп. Бетім қайтып қалды. Дауаламайды жүрегім...

- Ол бөрінің алапаты болса, сен иттің жұлқарына айнал да жұлқыс тәуекел деп.

- Батылым жетпейді.
- Өйтсең жөніңді тап, жалтырат табаныңды!
- Дос-дұшпанға таба боп тағы да тентіреп...
- Тентіремейін десең, шират өзіңді. Шынығып, шымырлан.
- Ана пәлемен, қара қасқыр тәрізденген құбыжықпен қалай ұстасарымды білмеймін?!

- Итше жұлқысасың, - деді Айтан тісін шықырлатым. Тарбайысасың. Тамағына жабысып, тістесіп қат та қал!

- Сонда мен итке айналуым керек пе?!
- Дұшпаның қасқыр боп жолыңды тосса, ит болмасқа амалың қайда?!

- Сі-сі-сіз қайда қаласыз?

- Артыңды бағамын. Сырт жағыңды қорғаштаймын соққыдан.

Сонымен, қарсы жаққа шабуылдаудың әдіс-тәсілі қайта қарастырылды. Олардың жүрегінің отын алып, үрей тудырудың небір күй-тырқы амалдары пысықталды. Іштеріндегі ең жойқыны дәс алып, бой бермеген жағдайда, ұрымтал тұстан шыға келіп, тарпа бас салып, тамағына жабысып, тістесіп қатып қалу маған жүктелді.

Жаттығудың тізгіні Айтан Жайбағаровтың қолында. Күн сайынғы бас қосу аздық етті де, сағат сайын жиналып талқыладық алдағы өтетін шайқасты. Сырт көзге байқатпау үшін «ит айтақ» деп алдық айқасты. Айтақшы боп Айтан белгіленді. Мен «итаршылықты» ием-дендім. Жұлқарларды ұрысқа бастап кіремін. Дәрежем эзірше олқы. Шайқастың барысына қарай белгіленеді.

Адами қалпымды өзгерту қиынға түсті. Адамнан итке айналу деген оңай ма?! Басқа түскен соң көнбеске амалым қайсы?! Сәл тартындым ба, қызметтен қуылып, қаңғып кетемін. Жұмыссыз қаламын. Іздендім барынша. Кейбір ит мінезді қырыстардан ақыл сұрадым. Шәуілдекке ұқсаудың басты белгісі - ит көздену, одан соңғы өзгешелік ырылдасу, жонды күдірейту, ақыр соңында жұлқысып таласу. Мұның бәрінен де бұрын, үруді үйреніп, соған өзіңді қалыптастыруға тиістісің. Ақыл-кеңес берушілердің айтуына қарағанда, үрудің сандаған сарыны бар көрінеді. Шәу-шәу ету күшік иттерге тән. Байбаламдап жылап үру - үй күшік сабалақтардың қатын ойбайы. Нағыз сырттанның күмпілдеп үргені күндік жерден естіледі екен. Арпылы айға жетіп, күнді шарпиды. Амалым қайсы, үйренуге тура келді. Тезінен-ақ дағдыландым. Әйелім байқап қалды бұл машығымды. Ұйықтап жа-тып итше қыңсылап ара-арасында үреді екенмін. Сықпытым да итке бейімделді. Бет-бейнемде арсылдақтарға тән белгі молынан. Әсіресе көзім өзгерді. Сырт кейпім жұмыр бастыға тән қасиеттен адаланып, итке жуықтады.

Бұған қуандым, жақсы нышан деп білдім. Болса да екі аяқты боп жарытпаған соң, төрт аяқтыларға бейімделгеніміз жөн. Оларды да құдай жаратқан. Он сегіз мың ғаламның терезесі тең жаратылысы. Бізге қарағанда соларыңда қанағат бар. Рақымшылық та, ізгілік те табылады бойларынан. Адамдар сияқты табиғат заңына қарсы шықпайды. Жаратылыс үйлесімінің ырғағымен бір беткей тіршілік етеді. Екі аяқтылар тәрізді обырланбайды. Мансап үшін жұлыспайды. Қызылды-жасылды дүниеге көздерін сатпайды. Атақ іздемейді. Адам боп жетіскенім шамалы. Көрінгеннің қол шоқпарына айналып, итаршылықпен күн кешкенше салпаңқұлақтардың қатарына қосылғаным жөн. Бастығыма жақпай жұмыстан шығып қалсам, балашағам аштан қатады. Тегін ғой, әйтеуір, сүйек-саяқ.

- Не ойлағаның бар? - дедім бірде Жанымбикеге.

- Е, не ойлаушы едім?! - деді ол сайқалдана қылымсып. - Шүкір, күн көрісіміз жақсы. Бәрінен де сенің дәрежең жоғарылап...

-Бүйтіп жоғарылағаны бар болсын! -дедім балаша кемсеңдеп-Итаршылықта нендей қасиет бар?!

- Сонда жұмысты тастап кетпекпісің?

- Тастамаймын,- дедім әйелімді үркітпейін деп. - Біз бәріміз үй ішімізбен итке айналуымыз керек. Жанымбике тіксініп қалды. Неге олай дейсің? Ойымды жинақтап:

- Заманның тәрізінен шошымын, - дедім ауыр қиналыспен. - Жаман айтпай жақсы жоқ, қызметтен қол үзсем, шашылып далада қаласыңдар ғой. Мен ит болған қалпымда итшілеп жүре беремін. Сендерге қиын. Бірге болайық. Жуынды-төгінді тегін емес пе?! Жан сақтаудың бұдан басқа амалы жоқ.

- Ойбай, мынау не дейді?

- Сүйдеймін.

- Жоғал әрмен! Көрінбе көзіме!

Долырған Жанымбике тіке мені түтіп жіберердей боп төбемнен төнгенде, ежелгі бұққыш әдетіме басып құнысып, жерге кірердей боп қатты састым.

Пендешілік ой келе қалғаны басыма. Егер де бар ма, Жанымбике итке айналса жан шақ келтірмес еді. Үрісінің өзімен-ақ жаман ауыздарды жуытпас еді-ау ауыл маңына. Әлгі Айтанмен ұстасқан көкжалды көз ілеспес жылдамдықпен құйынша ұйпап, тірсегін қиып-шоңқитып тастамай ма?! Әттең-ай, келіспегені-ай ит болуға! Қатында қайбір опа бар?

Оны қайтып қажамадым.Айқас алдында сынақтан өттік. Жасақшылар сәл сасқалақтады. Бас итаршы мына дөдең еш мүдірмеді. Айтан жарылқаушым: «Жарайсың, жандайшабым!» - деп арқамнан қақты. Содан былай басқалар менен ықтайтынды шығарды. Бала біткен қарамды көргеннен безеді. Қыз-қырқын, қатын-қалашқа да жақындай алмаймын. Ит көрген ешкі көзденіп одырайысады. Жанымбикенің де қабағы пәс. Төсекте қойындасып бірге жатқанымызбен көңіліміз жік-жарма. Мінезіміз үйлеспегесін құшақтан да қызу қашады екен. Итше ырылдап, үріп қоямын. Көрсеткен қырым емес оған, сыртым мен ішімнің итке бейімделіп үндесуінің нәтижесі. Бірге болайық дегенге келіспеген өзі.

Біздің дөкейдің ата жауы да қарап жатпапты. Биліктен айрылып қалмау үшін төңірегіне өңшең тас шайнар қара құлақтарды топтастырып, шеп құрып шайқасқа әзір тұрған көрінеді.Біздің жақтың да қарамы мол. Көшеде сенделіп жұмыссыз бос жүргендерге жартылық үлестіріп, өңештерін жібітіп едік, Айтан Жайбағаров үшін жан пида деп ұрандап шыға келді.

- Ит болып үресіндер, - дедік оларға.

- Ұлысақ ше?

- Оған да жол ашық, - дедім қуанышты мәтінде. - Ең бастысы - қарсы жақпен жұлқыса білулерің керек. Жауымыз кәдімгі қасқырлар.

- Қайтпаймыз алған беттен! - деді іштеріндегі сестісі. - Қасқырларды жер бетінен жойып, тұқымын құртпай, бізге тыныштық жоқ.

Сәрсенбінің сәтінде басталды ұлы жорық. Жұлқарлардың бас қолбасшысы боп тағайындалған мен шайқасқа бастап кірдім шәуілдектерді. Ата-баба аруағына сыйынып, аллаға жалбарынып, әулие-әмбилердің де аттарын атап, арғы-бергі ит сырттандарын да еске алып, ұран шақырдым.

- Қаптандар! Қайтпай жұлқысыңдар!

Белеңге біз бұрын көтерілдік. Бас итаршы емеспін бе қанша дегенмен, дүрбімен қарсы жақты шолып едім, өз көзіме сенбедім. Құлашты кең тастап еркін көсілген «жортушылардан» жер қайысады. Екпіндерінен тал жапырылып, терек теңселердей. Қара Құлақтарды ұрысқа бастап келе жатқан көкжал сонадайдан «ар-ұр» етіп күнше күркірегенде, иманым қасым болды. Аттың үлкендігіндей қара қасқыр тіке маған құдиды. Қорыққандығым сонша, үнім шықпай қалды. Бір жақсысы - айтақтау басым, соған дәс алдым. Айтан екен айтақтаған. Тасаланып көрінбей тұр көзге. Көрінбегені жөн. Жол шығын боп кетуі кәдік. Керек қой елге. Қайраткер емес пе?! Мен-ақ құрмалдығы бола салайын сол кісінің.

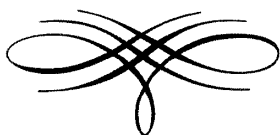
- Айт! Айт! Алға ұмтылыңдар! - Бар даусыммен байбаламдап ит-ше арпылдағанымды қайтейін, артыма қарасам қаптаған шәуілдектердің бірі де қалмапты. Кейін қарай безіп барады.

- Ұстас! Қыл кеңірдекке жармас! - деген бастығымның әмірлі үнінен жігерленген мен қарсы шаптым қаптаған жауға. Таяп кеп тайқыдым. Көк бөрілердің көсемі манағыдан бетер зорайып, алапат арынымен кеп киліккенде, жалт беріп, жалтара қашып жан сауға-лайтын қалтарыс іздедім. Сөйткенше жар дегенде жалғыз қатыным Жанымбикенің алдымнан шыға келгені бар емес пе?! Оған жабысып, жансауғалап жатып ояна келсем, түсім екен. Қара терге түсіппін. Жүрегім кеудемді дүрс-дүрс ұрғылайды.

- Құрысын!- дедім өз-өзіме келгенде барып. - Ит болып жарытатын түрім жоқ. Қайыршы боп кетсем де құдай адами бейнемнен айырмасын. Адам боп жүргеніме не жетсін!

Жанымбике ояу жатыр екен. Менің күбірімді үнсіз құптады білемін, жақ ашпады. Айтпақшы, айтақшы Айтаннан не деп жалтарамын?! Ақыл беріндерші, ағайын!

МЫСАЛДАР

ТҰҚЫМ

Бір тауда бір өзі. Ежелгі қара қоныстан ауып қайда кетеді. Енесінің сарындауынан ұққаны - борсықтардың өсіп-өнген мекені осы маң. Оған айғақ бар. Әне бір аңғар «Борсықты сай» деп аталады. Сол тұста осыдан екі жыл бұрын қан қасап ойран болды. Онда Қоныр ене соңындағы күшік еді.

Бұл төңіректе қасиет бар. «Борсықты сайдың» қойын-қолтығы тәтті тамырлы өскінге бай. Жабайы жемістің неше түрі кезігеді. Қой бүлдірген мен итмұрын, долана жетіп артылады... Миясы қалың өседі. Тамыры тәп-тәтті. Содан да борсықтар осы маңнан ұзамайды. Жабайы жемістен жалыққан соң, тәтті тамырлы шөптерге сұғынады. Одан жәндіктерді аулайды.

Енесі күшіктерін қорек іздеуге баулыды. Жас томпақайлар ширап, шымырлана түскен-ді. Мамыражай күздің тыншу түнінде, ойламаған жерде, мол қорекке көзікпей ме. Тегін олжаға кенеліп, сен же, мен жеге бассын-ай! Көкөністің иісін алғандар ойдан-қырдан кеп «жәрмеңкені» қыздырып жатты. Ес жоқ еді әулекі тобырда. Жемістің нешеме түрі тоқайласқан тағам қалдығына емін-еркін сұғынған ашқарақтар қауіп-қатерді мүлде ұмытты. Қу құлқын көздерін кіреукелеп тастады. Қуатты тамақ қалдығының ашқылтымына және масайды.

Екі түн өтіп, үшінші түнге ауысқанда кеп жетті бес қаруы сайлы жан алғыштар. Жарқыл-жұрқылы аспанға өрлеп, шақырайған көздерімен түн түнегін тінткілеген дүрілдектер жан-жақтан ереуілдей атойлап, борсықтарды қоршауға алды. Алдамшы жарыққа арбалған момын хайуандар доңғалаққа тапталып, одан ұңғысынан от бүріккен тажалдың қарауылына ілігіп қырғын тапты. Тарсыл-тұрсыл бәсеңдей бере, оқ тиіп жаралаған бірді-екілісінің жан даусы азалы үнге ұласып, қара түннің пердесін дар-дар айырды. Бажылдап бақырған, шыңғырған үн біразға дейін бәсеңдемеді. Тау тітіреніп, жартастың жон арқасы шымырлап еді.

Енесі Байқампаз болатын. Алас-күлесте күшіктерін құтқарып қалуға жанын салды. Болбырақтардың дені ойран алаңында қалып қойды. Туасы ширақтау Қоңыр ғана ілесті енесіне. Қам көңіл ана күшіктерін жоқтап, ұзақ-ұзақ сыңсыды. Енесінің азалы зары біразға дейін басылмады.

Ойраннан кейін «Борсықты сайда» өлі тыныштық орнады. Бірі қалмай қырылып кеткен еді. Соны ет жүрегімен түйсінген естиар енесі күннен-күнге төмендей берді. Жүнжіп жүдегені былай қалып, өзіне айықпас дерт жамалған-ды. Не жесе соны құсады. Ықылық

атып жанталасқан енесіне жаны ашыған Қоңыр жылап-жылап алады. Шіп-шикі жас қой әлі. Асырап сақтайтын қамқоршыдан айрылса - күні нешік?! Анталаған аран ауыздар бір күні мұның да жайын таппай ма. Енесі қысқы ұйқыға жатар кезде іннен шықпай қалды.

- Избасарым, - деген көзі жұмылардың алдында. - Тіршілік осы: бүгін барсың, ертең жоқсың. Әр жан иесінің аңдыған бір жауы бар. Біздің түбімізге сол «жауымыз» жетті. Анадағы түнгі ойран-топырды ұйымдастырған солар.

Терімізден малақай, майымыздан дәрі жасау үшін тұқымымызды жойып жіберуге шақ қалды.

- Жазығымыз не?! - деп жыларман болды жас борсық. Сенсіз маған қиын болады, кетпеші ешқайда. Егерде бар ғой, жалғыз қалатындай басыма ауыр күн туса, жартастан құлап өле саламын. Мынадай қорлықта тіршілік ету мүмкін емес.

- Тұқымымыз құрып кетпес үшін күресетін боласың, деген енесі ауыр қиналыспен. - Қақ өзегімді жарып шыққаның рас болса, сөйтуге тиістісің. Жарық дүниеге босқа келіп, із қалдырмай кетем десең өзің біл. Онда сен борсықтар нәсілінен емессің.

Қоңыр енесін көп жоқтады. Ене борсықты ойлағанда, кішкене тұнжыр көзі дүниенің бар уайымын қарашығына сыйдырып алады. Өзін болбыр босандыққа жеңдіре бастағанда, енесінің өсиетін есіне түсіреді. Сонда жас талапкерді ырықсыз күш алға итермелейді. Алды кедергі-бөгетке толы боп шықты. Қиындықтан жол табатын бастау-шыдан күдер үзген.

Жарық мұның қолы емес екен. Еркіндікке бастайтын кәдімгі түн қорғансыз жетімді қауіп-қатерден қорғаштады. Өз бойында да қуат көзі бар боп шықты. Кішкене мұрны айрықша сезгіш. Керекті иісті қапысыз ажыратады. Жанары отша тұтанғанда, теңірегі күндізгідей жап-жарық боп кетеді. Сонда Қоңыр өзін еркін сезінер еді.

Кенет, құлағына енесінің «шақыруы» жеткендей алдамшы әсерде дыбыс аулады. Басқа бір мақұлықаттың жан айқайы боп шықты. Қапелімде түйсігін сағыныш қармады. Енесін әкелді көз алдына. «Қайтпаңдар алған беттен!» деп избасарларына дем беретін. Сөйткен ене қайда? Ұяластарының түнгі ойранда бірі қалмады. Өлеріне көрінді ме, енесі Қоңырды өзге күшіктерінен бөлекшелеп айрықша іш тартты. Тірі жәндіктерге сұғындырмай, шөп тамырын қазып жеуге дағдылан-дырды. Қолаң жапырақты мияға, тау шымылдық пен тәтті тамырлы шөпке, жабайы жемістерге дәнкіртіді.

Түн Қоңырға жайлы тиді. Бұйыртқан несібесін теріп жеген соң, артылғанын інге тасыды. Қысқы ұйқыға жатар кез жақындап келеді

емес пе. Енесі: «Жазда жазылып, күзде жонданып алмайынша, жілік майың үзіліп қысқы ұйқыдан тұрмай қаласың» дейтін.

Тірі мақұлықат өлмес күнін көреді екен. Қоңырды қинайтыны - жалғыздық. Бабадан атаға жалғасып, олардан ізбасарларына ауысып, жүздеген жылдар бойында борсықтар әулетіне құтты тұрақ боп келген «қалашық» қаңырап бос қалғалы, екі қыс ауысты. Көлемі бірқыдыру жерді алып жатқан ін қалашығының елуге тарта аузы, соншама жылы ұясы бар еді. Осыншама кең тұрақ бүгінде иесіз. Қаңыраған жер асты жымы күтімсіздіктің салдарынан борып құлап жатыр. Ін ауыздары жабылып қалудың аз-ақ алдында. Қоңыр өзіне тиесілі ұяны ғана күтімге алады. Көңіл жоқ, бей-жай. Тұқымдастарын ойлағанда, көмейінен зарлы үн лықсиды. Аянышты сыңсуды жоқтауға ұластырып, жылап-жылап алады.

Күзге қарай «ескі қалашыққа» шақырусыз «қонақ» келгіштеді. Қоңыр тәрізді жетімек екен ол-дағы. Өткен жолғы қырғыннан пәнайы себеппен аман қалып, әр інге бір түнеумен жүрген талапкер бұдан ширақ боп шықты. Күзге ілікпей жатып, домаланып семіріп алған. «Мені Жағал деп ата», - деп бұйырды жаңа танысына.

- Саған не көрінген? - деді бөтен борсық Қоңырды мүсіркеп, - Ілмиіп жүдеп кетіпсің. Бізге қоңдылық жарасады. «Борсық ұрған сай-ын семіреді» дегенді адамдар бекер айтпаған.

- Олармен істес болған жерің бар ма?

- Болғанда қандай! - деп мардымсыды Жағал. - Бұлақтан су ішкелі барғанда ұсталып қалып, біраз қамауға түскемін. Сонда байқадым, олардың аужайын. Сөйлей береді. Ауыздары бір жабылмайды. Сөзге алданып отырғанда, қашып шықтым да, қарсы шабуылға шықтым.

- Қалайша?!

- Былайша! - деп қодырайды Жағал. - Қорадағы малдарына ауыз салдым. Қойдың құйрығын соратын жырындының өзі болдым да шықтым. Сөйтіп, мына дөдең адамдарда кеткен есеміздің орнын толтыратын дәрежеге жетті. Солар емес пе борсықтарды азайтып жіберген. Енемізді мүрдем кетірген жоқ па. Ұяластарымызды және жойды. Мүтін борсықтар әулетін қырғын таптырды. Сол үшін аттанысқа шығып, мазаларын аламын.

- Онымен кек қайта ма? - деді Қоңыр - Тұқымымыз құрып кетпес үшін күресуіміз керек. Ендігі мақсат - сол!

- Топталып не бітіргендей еді борсықтар? - Жағал өз ойын дәлелдеуге тырысты. - Бұқпантайлап күн кешуден басқа амал жоқ. Әр жан иесі өлмес күнінің құлы. Қарын тоқтығына бола жанын жалдайды. Тесік тамақтың, қу құлқынның қажетін өтеуден өзге тырбаныс құр далбаспай.

- Жұптастық ше?
- Оған шама қайда? Қайдан табамыз нақсүйерді?
- Бірігіп іздейік.

- Жол шығын боп кетерміз, - деді Жағал тартыншақтап. - Екеу боп жарасып жүре алмаймыз. Төңірегің тарсыл-гүрсіл, ала шапқын жағалас. Адамдар да жеке-жеке отайтын болған. Махаббат жоқ деп гөй-гөйге басады.

- Сөйткенмен олар да ұрпақ жалғастығы үшін күреседі. Өздерінен әл кете бастаса, ақылды темірге жүгінеді. Қолдарын ұзартады. Біз ондай мүмкіндіктен адамыз. Сол себепті іздеуіміз керек тең құрбыны.

- Зауқым жоқ соған. - Жағал тағы да қыңырттады. - Он жерден тұқым жалғастығы үшін күрескенімізбен, нәтиже шықпайды. Бәрі-бір адамдарға жем боламыз. Мейлінше молығып алған екі аяқтылардан аң-құс құтылмайды. Обып жалмап жатыр. Тойымдық жоқ өздерінде. Бізді семіздігімізге бола аулайды. Майымызды емге пайдаланады. Өлгісі келмейтін тәрізді, мәнгі жасамақшы.

- Тіресіп көрейік, - деді Қоңыр қодырайып. - Избасарымыз қалды артымызда деп кеткен жоқ па қырғынға ұшырағандар. Тұқым өрбітуден басқа амалды көре алмай тұрмын. Жақсы кезіктің, серіктес маған.

- Азабым не?! - Жағал кіржіңдеді. - Өзім аман жүрсем болғаны. Өзгелерді жоқтап бас қатырар жайым жоқ. Не ішем, не жеймін демеймін. Ақ май, қызыл ет аузымда.

Қоңыр оған деген қыжылын сабырға жеңдірді. Мұңсыз-қамсыз тірлікке төселіп алған Жағалды алған бетінен қайтара алмасын білді де, інге кіріп алып шықпай қойды. Оның тоңмойын топастығына, өзімшілдігіне іші ашыды. Оңайға жүгіретін өңезелігіне қынжылды. Жалған мақтанның әуселесімен жүргеніне кіжінді.

- Әй, батырекесі! - деп дыбыстады тоғышар борсық. - У айымнан түк те шықпайды. Ұраншылдық жарға жығады. Тұқым-жұрағатқа қамқор болу екеуіміздің қолымыздан келмейді. Бас пайдамызды біл-сек, одан артық жау түсіреміз бе? Жүр, менімен. Қораны тесіп шығып, қойдың құйрығын сорамыз.

- Бара бер, жайыңа жүр, әрмен! - деді Қоңыр барқ етіп.

- Ынжықсың-ау барып тұрған! - деді Жағал дүрдиіп. Қарсы ұмтылып қайрат қылайық, кек қайтарайық дегенім бе, жазығым?

Қоңыр шыдамдылығына бақты. «Жалған намыстың құлысың» деп жазғырды іштей құлқын құмарды. Енесінің үні құлағынан кетпейді. «Жалғастық үшін күрес жатпай-тұрмай» демеді ме. Серіктеседі деген Жағалдың түрі мынау. Қарақан басының қамынан басқаны ұмытқан.

Түн ұзара бастаған-ды. Қорек іздеу жортуылының ара-арасында жүрегін кемірген «қимасына» сәлем жолдайды. Жан түбінен аянышпен сызыла шыққан зарлы үн түнекке жұтылып кете барады. Үшкіл тұмсығымен ауа қармағанда, мұрнына әлдебір жағымды иістің там-тұм жұқанасы жеткендей алдамшы түйсікпен жан ұшыра жүргіргіштеді. Қараңдаған сұлба жеткізер емес. Қуа-қуа өкпесі өшті. Үйреншікті тұрақтан алыстап кеткен-ді. Бөтен інге жайғасып, дамылдық алды. Келер түннен үмітті-тін. Өзіне таңсық жағымды иіске елти береді. Соған қарағанда іздеген «сүйіктісі» алыста емес, осы маңда жүруге тиісті. Айтқандай-ақ, айсыз қаранғыда кезікті армандаған аяулысы. Бірден әмпейлесе кету борсықтардың табиғатына жат. Емексітіп есін алған Еркетайдың мұңы бір басына жетерлік болып шықты. Бұл жақта да борсық аулау науқаны өршіпті. Адамдар тарапынан ұйымдастырылған қырғында бейкүнә момын хайуандар тозғындыққа ұшыраған. Тірі қалған бірді-екілісі жалғыздық азабынан шетінеп ке-тіпті.

Күз орталана бере басталды сойқан, - деді Еркетай мұңая сыңсып. - Інге түтін салып тұншықтырды. Темір серіппеге аяғын шаптырып алғандар тірідей қолға түсті. Менің енемді сүйтті. Түнгі қуғын тіптен жойқын болды. Көздері отша жанған қара тажалмен бастырмалатқанда, кірерге тесік таппайсың. Сондай бір қуғында қолға түстім. Олжаларын бөлісе алмай қиқылдасып жатқанда, оқ тиіп жанталасқан шамама қарамастан, көзден тасаланып үлгердім. Шөп арасына жасырынып қалдым. Жарақаттан көп бейнет шектім. Тірі қалғанымды қайтейін, жалғыздықтан жүрегім езіледі. Енді бәрі ұмыт. Жарасып кетсек болғаны. Адам дегендер ақылды бір жағынан. Солардың аталы сөзі бар: «Орнында бар - оңалар» деген.

- Сен екенсің-ау? - деді Қоңыр еркінсіп, - Құлағыма тым-тым алыс-тан мұңлы сыңсу талып жетуші еді.

- Нақ өзімін, - деді Еркетай назданып. - Сенен қоштаған хабар жетпей қойды. Жүйрік желмен ілесе келген иісінді алып шарқ ұрдым. Іздей бердім дамылдық көрмей.

Қоңыр зарықтырған сүйіктісін ежелгі қара қонысқа, «Борсықты сайға» бастап келді. Жұптастық ләззатына емін-еркін кенелген алаң-сыз ашына-жай күндердің бірінде бұларды кәдімгі Жағал іздеп тапты. Шіліңгір шілдеден бойына май жия бастаған ашқарақ жазған берекелі күздің құнарына алаңсыз кенеліп тіптен тырсыып кеткен-ді. Жонынан жарылады, әншейін. Қораның іргесін тесіп шығып, қойдың құйрығын сору үйреншікті кәсібі. Шірікін, семіз қойдың құйрығының майына нендей қорек жетер дейсің! Кәнігі ұры машықты асқан ептілікке ұш-тастырып алған Жағал «нағыз

борсық осындай-ақ болсын» дейтіндей зар күйінде-тін. Жойдасыз бағландығы бұған бу бітірген-ді. «Семіздікті қой ғана көтеретінін» қайдан білсін.

- Кезегімді бер, - деді салған бетте.

- Бермесем ше?

- Онда қай жеңгеніміз Еркетайды иеленеміз. Оның нақ сүйеріне айналамыз.

Тарбайысып берген. Құмарлық желігі есін алған қос талапкер ұзақ алысты. Бір-бірімен ит жығыс түсіп жатса да, жағаласты тоқтатпады.

Әдетте борсықтар ләззат ойынына тым қатты беріліп кете қоймайтын. Тәтті тұшынысты межеден асырмай қысқа қайырушы еді. Қос ынтық бұл межеден асыңқырап кетті. Жалғастыра бермекші-тін. Есті алған мауығыс түн былай қалып күндізде де жалғасты. Ін сыртында бір-бірін қуалап ойын салған қос ынтыққа кеп ұрынған Жағалдың омырау соқ о жарлығы алым-перім жалғасқа ұласқанын биік шоқыдан бақылаған жігіттің көңілі орнында емес-тін. Алаңы басым еді. Кәсіп іздеп қалаға кеткен-ді. Шешесі ауырды деп естіп, аз күнге мұрсатана алып ауылға келген. Ауруы салмақты болғанымен, анасының ақыл-есі өзінде екен. Мұңы жылыдай қолға алмасы бар ма.

- Үйленсеңші.

- Оған мұрша келмей жатыр. Жағдай көтермейді.

- Бойжеткенге ебің жоқ па?

- Осы күні жөні түзу ұрғашы бар ма?!

- Өзіңе келер сөзді айтпасаң етті. - Анасы қынжылыспен жалғастырды сөзін. - Сендер де жетісіп тұрған жоқсыңдар. Бас құрап екеу болу үшін емес пе пенденің күйбеңі? Жанымды сақтап алсам да жетер, - деп бұл тіптен шалқалаған. - Онсыз да адамдар жер бетіне сыймай барады. Менің тұқым-жұрағатым кімге керек?! Маскүнем алқашты көбейткеннен жер бетінде жұмақ орнаса, қайда әлгі қой үстіне боз-торғай ұялаған тыншу заман? Өз итшілегенім де жетер, құлды кө-бейтер жайым жоқ.

- Ойлан, балам, ойлан, - деген анасы мұны сабырға шақырып. - Өмірдің мәні жұптастық. Аң мен құс та сыңарымен сүйкімді.

Отызды алқымдаған сақа жігіт анасына илікпеді. Қасарыса түсті.

- Мені бір қуарған тамыры шірік ағаш деп біл. Жапырақ жайып мәуелеуге әсте жоқпын. Он бала тауыпсың. Қайда қаптаған ұл мен қызың? Күндерін көре алмай тентіреумен жүрген жоқ па? Қаладағысы сауықшыл, жаман әлдеріне қарамай. Даладағылар далақпай. Бірінің малын бірі ұрлайды. Одан қалды, шарапқа шатылады. Бейнеттен жалтарады.

- Жетіскенің осы ма? Отыздан асқанша қу тізенді құшақтап... Бауырларыңа бас ие болсаң, қой дедім бе саған?

Осымен сөз бітті де, салт басты, сабау қамшылы жігітіміз анасының жағдайын қарастыра бастады. Өледі деп емес, сауықтырам деп далбастады. Дәрі-дәрмекті алдына үйіп тастады. Күшті-күштісімен ектірді. Емшіге қаратып еді, борсықтың майын тап деді. Содан бері жүгірісте. Үш аяқты мотоциклмен тау-тасты шарлап, дала кезгелі де екі аптаның мұғдары болды. Жем іздеу жорығын түнде ғана жалғастыратын момын хайуандар бұл теңіректе ырымға жоқ боп шықты. Жер бетінен жойылып құрып кетудің аз-ақ алдында екен. Осы маңдағы малды ауылдарды мазалап, қораға түсетін ұры борсықты індете алмай-ақ қойды. Анасы пақыр күн санап төмендеп барады. Содан да қыстығулы. Кәттебай аңшының өзі, түнімен шарлайды жапан түзді. Күндіздің өзінде де дамылдық жоқ мұнда. Аңшылық жарағы сайлы. Қыбыр еткенді қағып түсіретін берденкесі қоянға ғана бағытталады. Өзге аң ырымға жоқ. Дағдарған бұған: «Борсықты сайды» торуылда деп бағыт сілтеген-ді ауылдастары.

Бір емес, үш бірдей аңды дүрбімен бақылаған мұның нақ осы сәттегі толқынысын тап басу мүмкін еместей еді. Оқ жетер тұста майдандасқан «екі серіні» қастарындағы нақ сүйерімен қоса қабат мүрдем кетірудің сәті түссе де, аңшылаған жігіт шарасыздық шырмауында қалғандай дағдарды. Кәдімгі момын аң да махаббат үшін майдандасып, шыбын жанын отқа салғаны ма?! Сырт көзге қолапайсыз көрінетін болбырақ борсықтардың да қанында тұқым шашып, әулетімді молықтырсам деген құштарлық атойлағанда, мұның жаратылыс қалыбынан сырт-тауы ақылға сыйымды ма?

Жігіт бойын тезбе-тез жиып алды... Өзіне есеп беріп жатуға орын тар, мұршасы да жоқ. Бәлен күнгі әуре-сарсаңның нүктесі қойылар сәтте қапы қалса, өкініші естен кетпейді. Бірін қалдырмай жайпайды. Інге кіріп алмай тұрғанда, бұрынырақ қимылдап қалсын. Шешесі үшін ғой, әйтпесе момын борсықтарда несі бар.

Қоңыр қайсар-тын. Жортуылға көп-көп шығып, қиындыққа әбден көндігіп, қатып-пісіп алған оның бойында үнемсозар қуат молынан еді. Тістері лыпыған өткір, азуы қыжырлы. Үнемі шөп тамырын қазбалаған аяқтары ымқырулы, тырнақтары әндемді-тін. Алғашқы жұлқыста Жағал үстем шығып, Қоңырды қатты тықсырды. Айқас ұзаған сайын Жағалдан әл кете бастады. Үнемі дайынға жүгіргіштеп, ұрлыққа дәнiккен оған жойдасыз семіздігі кедергі жасады. Шалт қимылға бара алмай діңкеледі. Толассыз сілкілесуден титықтаған Жағал қарсыласына есесін жіберіп алды. Сол-ақ екен, Қоңыр тарбайысты үстемелей үдетіп, жойқын шабуылға көшті.

Жағалды астына басып алып, оңдырмай езгіледі. Тіпті болмаған соң, тамағынан алып, тістесіп қатты да қалды. Тынысы бітіп, үзілу-ге шақ қалған Жағалдың тұмсығынан сигектеген қан біразға дейін тыйылмады. Қоңырдың әлдемді тістері тамағын тіке орып тусіруге шақ қалған-ды.

Үстем шыққан Қоңыр «нақ сүйерімен» інге кіріп алды да, жеңіліп өлесі болған Жағал мылтық қарауылына ілікті. Жаратылыс заңы осы. Ит тартыс жұлқыстан шет қала алмайсың. Жеңілгеннің жігері жасиды. Күші асқанның мәртебесі өседі. Бәрінен де тұқымыңның өскенін, көбейгенін айт. Өзге тырбаныс соның садағасы.

ЖҰП

Жапа-жалғыз қалбалақтағалы да айдан асты. Топ бастаған Ата қарғамен келісе алмай қалған. Сағыныш пен мұңға ішін жегізе-жегізе әбден жұқарса да, райынан қайтар емес. Қасарыса түседі. Жапан далада сауысқанға кез болған еді.

- Шерт кебінді, Қарға мырза, - деді Сауысқан жылуарсып. - Ел таппай, жер таппай жүрген жоқ шығарсың.

- Оның рас, - деді Қарға көзін жыпылықтатып. Қиястықпен шығандаған жайым бар. Даңғазалықтан қашамын. Сұңқылдақ бей-маза әдетке төзе алмаймын. Қаладан да дала ұнайды. Осыны айтсам, құлағына ілмейді тұқымдастарым. Біздің арамыздан да табылады қалаға үйірлер. Сендер тым «қалашыл» боп барасыздар. Даурықпа даңғазалар нақ солар. Қаланың у-шу, тарсыл-гүрсіліне үн қосқысы келеді білемін.

- Ол бер жақтағысы. - Қарға ішіне түйілген наразылығын шығара бастады. - Неше түрлі тағам қалдықтарына сұғынып таласа-тар-маса шоқығанда сақтықты мүлде ұмытады.

- Сонда емес пе қарқылға басып улап шулайтыны, - деп Сауысқан іліп әкетті. - Біз ондай қалдыққа әсте жоламаймыз. Басты айналдырып есірік қылатын бірдеңесі бар. Иісінен байқалады. Адамдардың айқай-сүреңге басатыны жағымсыз асты қорек етуінен шығар, бәлкім.

- Топшылауың орынды. - Қарға тағы бір дәлелін алға тартты. Қарқылдақтар өліп жатады. Сонда да қайтпайды, ентелеп өле жаздай-ды жуынды-шайындыға. Кең дала тұрғанда қалаға үймелей бермейік деп айта-айта шаршадым. Содан ғой жапа-жалғыз жүргенім.

- Мұнымен не тындырасың? - Сауысқан аяушылық білдірді. - Ең құрыса, жұптасың да жоқ қасыңда.

- Жұптас деген не?

- Серіктесің. Нақ сүйерің.

- Қарғалар бұл тірлікке мән бере қоймайды. Маусымдық шағылыспен тынамыз. Бейберекет қауышуға үйреніп алғанбыз. Біздердікі өткінші махаббат. Бірді ғана таңдаған талғамнан жүрдаймыз. Бір сәттік ләззаттың құлымыз. Жұптасына үздігіп өліп-өшкен «сүйіспеншілік» жоққа тән қарғаларда.

- Топталып жүргендіктен шығар? - деп Сауысқан аңғарын ашық байқатты. - Тобыңнан бөлініп, қанаттасыңнан жерініп, қиянды кезгенде нендей мұратқа жетпексің? Бірге ұшып, бірге қонақтайтын «қимасың» да жоқ.

Сендер де жүрсіндер ғой... жалғыз-жалғыздан. Бастарың бір қосылмайды.

- Сырт көзге солай боп көрінгенмен, біздер махаббатқа берікпіз, - деді Сауысқан сәл мұңайыңқы кейіпте. - «Құстың қуы сауысқан» деген атақ бізге қисынсыз таңылған. Қу болсақ, екі жүзді болмаймыз ба, сатқын болмаймыз ба? Тұрлаулының нақ өзіміз. Опалымыз бір-бірімізге. Әу баста қатарымыз жарасқан, жүрегіміз үйлескен сыңарымызбен, сеніскен серігімізбен бірге боламыз. Бір-бірімізден еш ажырамаймыз. Өне қарашы, жұптасым сыртымнан бағып жүр. Күндіз «сақтықта қорлық жоқ» деп жеке-жеке жүреміз де, түнгі дамылда бірге боламыз.

- Маған не ақыл бересің? - деді Қарға тұнжырап. - Өздеріңмен серіктессем кайтеді.

- Оның бола қоймас, - деді Сауысқан шықылық-шықылық етіп. - «Қарға қарғаның көзін шұқымайды». Тұқымыңнан безгенінді, жапа-жалғыз шығандағаныңды менен басқалар білмей-ақ қойсын.

Қарға қолайсызданды. Қателігін мойындамасқа амалы қалмады. Сүйкімсіз ала атанған сауысқандар да опалы боп шықты. Жұптастыққа берік. Өле-өлгенше серіктесіп бірге жүреді екен.

- Серігім шақырып жатыр, - деді Сауысқан еш құйтырқысыз. - Мені көзінен таса қылғысы жоқ. Есін барда тамырластарыңды тапқаның жөн. Мен саған серіктесе алмаймын. Жұптасым шақарлау. Шоқып жіберуі кәдік сені.

Адасқақ қарға жапан далада қала берді. Қанаты талып, қажыры сарқылып өлесі болған пақыр қоймай-қоймай сұңқылдасын-ай! Сөйткенше қарқылдаған таныс үн жетті құлағына. Бір топ қарға төбесінен даурығыса ұшып өте бергенде, қанат қомдаған. Тобына қосылғаны сәттілік болды-ау өзі. Шамасы қалмай шалдыққанын ұмытып та кетті. Қанат сермесі пәрменді еді. Өзіне ғайыптан күш біткендей-тін..

ҰШҚАН ҰЯ

Үйдің айналасы ағашты еді. Сидаң теректер мен қолаң жапырақты талдар, қою өскен қарақат талшыны бақшалыққа оң беріп тұрады. Қолмен отырғызылған гүлдер шоғыры аула ажарын тіптен ашады. Мал қора мен тауық қора бақшаға ұрымтал. Маңайы шашылған дән, төгілген жемнен құр емес. Бұл тұраққа көгершіндер үйір келеді. Көбінесе қора маңында жүреді. Бауыр басқан ауладан ұзамайды. Еңселі үйді құтты тұраққа айландырған момын құстардың қарамаы бірқыдыру. Қойын-қолтығы кең кентті шарлап шығады да, түнемелге шеткергі үйдің шатырын таңдайды. Шатыр асты тыныш та жайлы. Жазда көлеңкелі, қыста жылы келеді. Көгершіндерге үй иелері пейілді. Әсіресе оларға он жастағы ойын баласы Талаптың ықыласы ерекше. Шешесінен жасырып, нанның үгіндісін береді. Жем сарайдан бидай ұрлап шашады. Жеміс-жидек қалдықтарына қарық қылады. Мырза қол жас иесін қанаттылар да жан тартады. Аяғына оратылады, онымен ілесіп үйге де кіре береді. Талапты мектепке шығарып салып, сабақтан қайтқанда қарсы алтынын қайтерсің.

Осындайлық жарасым жаз ортасына қарай қожырады. Көгершіндер бәз қалпында-тын. Талапта алаң басым еді. Бұлар қалаға көшкелі жатыр. Көлікке жүк артыла бастағанда: «Байлаудағы Тұйғынды тастамаймын», - деп қиғылық салды. Одан «тауықтарды қалдырмайық!» - деп жалынсын әкесіне. Оның мұнысы қисынсыз еді. Бұлар қалаға көшіп жатқан жоқ па. Шаһардың нақ ортасында бопшықты алған үйлері. Талап қатты қитықты. Жеме-жемде көгершіндерге түсті таңдауы. Өзіне қоштасу белгісін білдірген қос момынды қойнына тықты.

Талаппен ілесе келген қос көгершін ризалық сыңайда еді. Тордағы екеуіне дамыл-дамыл жем үстемелеп, бәйек болған иесіне де байқатпады ішкі мазасыздықтарын. Бұйғы қалыпта өздерін тыншу ұстады. Тор тарлық етер деп Талап достарын сыртқа шығарды. Сонда да сергімеді қос момын. Үй иелерінің бар-жоғын есепке алмай, өзді-өзі күңкілдесе бастаған.

- Әлден-ақ обырланып барасың-ау? - деп естияры жас серігін топшысымен нұқыды-Қайтар жолға шыдамай үзіліп кетіп жүрме.

- Қайтар жолың не?! - деді кішісі өп-өтірік аңқаусып. - Келгеніміз кеше ғана. Иемізден ұят емес пе? Тұра қашатындай не көрінді бізге?!

- Оның да жөн бір' есептен. - деді Үлкен көк серігінің ыңғайымен болып. - Олар екеуімізді серік етпекші. Бізді ес көреді.

- Ендеше шыдайық. - Кіші көк ойын байыппен өрбітті. - Неше түрлі дәм алдымызда. Бұл жақтада да тұқымдасымыз жетерлік. Өне қарашы, топталып ұшып жүр. Бір мезгіл соларға қосылып бой жаза-

мыз. Дулыда думанды шаһарды емін-еркін шарлап, шер-құмардан шықан да мерей. Ел көріп, жер шолған саяхатшылық дегеніміз осы.

- Оныға қосылмаймын, - деді Үлкен көк көзінен уыт байқатып.
- «Балықтың жаны суда болса, көгершіндердің тіршілігі өздері түлеп ұшқан құтты ұяда. Үйренген тұрақтан кіндігімізді үзіп кете алмаймыз.

- Кетті деген осы! - Жас көк өзінше сестенді. - Жан тыныштықтан қашқанымыз кесірге жатады. Ол жақта да шылқа-майға батқанымыз шамалы. Қорек айыру қайда да оңайға түспейді. Түртіншектеп жүретінбіз адамдарға көзімізді сатып. Мені жас деп шетке қағатынның бірі өзің емес пе?

Үлкен көк көзін жыпылықтатты. Қапелімде желке жүні үрпіп қанаты салбырай қалды. Мұңайып ойға берілгендегі әдеті-тін. Жас серігін алған бетінен қайтарудың амалымен өткен күндерді түйсігінен өткізе бастады.

Ата кептер шошақайлау шолжындарға қатал еді. Бұған да сұғын қадайтын. Сондағы оның «зекіндісі» айналайынға бергісіз екен-ау. Көп жасаған Аталық көгершін өткен-кеткенді шежірелеп ұзақ-ұзақ толғар еді. Кептерлер әулетінің бастарынан өткізген қиыншылықтары қарт бабайдың көкейінен жыр боп төгіліп, әуен боп шалқыды.

- Біздер, кептер тұқымдастар, әу баста сандаған есе көп болатынбыз. Көбейіп кеткеніміз соншалық, көтеріліп ұшқанда, күнді қалқалайды екенбіз. Содан адамдар бізді от қарумен атқылап қатарымызды селдіретіп тастаған. Бақшалыққа түсіп және алыпмыз мазаларын.

- Сонда қалай?! Адамдарға масыл, шетімізден арам тамақ болғанбыз ба? - деп қарсылық білдіреді балапан кептерлер.

- Ашпа-жалап тамақсау болсақ, ендігі құрып бітетін едік қой. - дейді Бабай көгершін - Біздің бір жақсы қасиетіміз-қанағатшылмыз. Содан соңғы ерекшелігіміз - үркексіген сенімсіздікке бара қоймаймыз. Еш жанға зиянымыз тимейді. Жұмыр бастыларға үйірміз. Адамдарды Алла тағала ақылды ғып жаратқан.

- Олардың бізге нендей шапағаты тиіп жүр? - Қиықтанады жас кептерлер, - Қырып жіберді дегеніңіз қайда? Қайырымы шамалы-ау солардың?!

- Керісінше біздің оларға жақсылығымыз өткен. - дейді Ата кептер әңгімені әріден қозғап. - Ерте замандарда жер бетін топан су қаптаған ғой. Судың қайтқанын адамдарға хабарлаған біз екенбіз. «Жақсылықтың жаршысы» атаныппыз. Хат-хабар жеткізіп тұрыппыз. Жаудың алдын алып, бейбіт елдерді сан қырғыннан аман сақтап қалуға себепкер - біздің арғы тектестеріміз. Содан да «қасиетті құс» атаныппыз

- Қайда ондай қасиетіміз? - дейді балапандар шыдамсызданып.

- Шұрық етпеңдер. - Ата кептер жас нәсілдерін миландыра

түскен. - Адамдар біздерді «бейбітшілік құсы» деп дәріптейді. Өлеңге косады. Сол мақтауының өзі неге тұрады. Одан артықты қалмас та едік.

Ата кептер жеткіншектерін сыншыл назармен барлайды. Балапан кептерлер қарт бабайдың әлі де сөйлей түскенін қалайды.

- Негізгі айтар түпкі ойыңызды бүгіп қалдыңыз? - деп жас өскіндер жарыса шиқылдағанда, кәрі бабай: - Оны айтуға болмайды. Әр талапкер көкейімен ұғып, жүрегімен сезініп, жүзеге асыратын асыл қасиет, - деп тұспалдар еді.

Үлкен көк Ата кептерден ұққанын түйсігінде жаңғыртып пысықтай бастады. Кептерлердің басты қасиеті не екеніне ой жіберіп, барынша толғанды. Сол-ақ екен, құйтақандай жүрегі кеудесін ұрғылап бұлқынсын-ай! Сағыныштан сазған көкірегіне шер лықсып, кішірек жанарынан жас домалады. Қапелімде қияндағы ата қонысы көз алдына келе қалды. Жүрегі өрекіп, аласұра дызықсын-ай! Қиқтанған мұңлық құс торды топшысымен түйгіштеп, тұмсығымен шұқып әлекке түсті. «Шығамын сыртқа! Жіберіңдер бізді азаттыққа!»

- Қойсаңшы! - деп жалынды жас серігі. - Иелерімізден ұят болады.

Құстардың мазасызданғанын байқап қалған Талап торды балконға шығарды. Естияры аздап байыздады. Кіші көк шығарсын ілікті. Шаһардың думанды дүбіріне елігіп «мені қоя берге» басты. Көзі тіке отша жанады.

Талап жас талапкерді ұнатып қалды. Үлкен көк күннен күнге жүдей берді. Дәнді сараң шоқиды. Жанары өлеусіреп, үрпе-сүрпе боп жүнжіп кетті. Талапқа әкесі «жастауын алып қал да, егдесін қоя бере сал» деп ақыл берді. Бала бір шешімге келе алмай ұзақ толғанды. Екеуін бір-бірінен айырудың есебін таппай дағдарды. Серіксіз қалған Кіші көк құсаға шалдығуы кздік. Азаттық алған мұңлық межелі тұсқа жете алмай, майып боп кетпей ме?! «Обалына қалатын болдым-ау!»- деп қынжылды ол. Нық шешімге табан тіреген Талап ауылда қалған достарына хат жазып, сапарға қамданған құстың қауырсынына қыстырды. Уайымшыл көкті қала шетіне алып шығып: «Ауылдағы достарға менен сәлем!» - деді де ұшырып жіберді. Еркіндік алған азат құс биіктеп ұшып кете барды. Барып-барып баяулатты екпінін. Жапандағы жалғыз талға қанат бүгіп, бағыт-бағдарын шамалаған. Аздап шоқынып әл жиdy да, ішкі түйсігінің қалауымен қияндағы ауылға бағыт алды. Биіктей ұшқан бойында екпінін үдетіп, сып-сып еткен ұшқырлықпен ұзай берді. Туған топырағынан көз жазып қалған көгершін өзі түлеп ұшқан ұясына, ата жұртына қайткенде де жетуі керек. Жат тұрақта нешеме күндер сағыныш азабын бастан кешкені туған жерге деген ынтызарлығын бекемдей түскен-ді. Балапан шағында Ата

кептерден алған тәлімінің түпкі мәніне енді-енді көзі жеткендей еді. «Өзің әлі есейе келе санаңа тоқып нығымдайсың, өмір-лік тәжірибеңмен ұштастырып мақсат-мұратыңды айқындайсың» деп тұспалдағаны расқа шықты. Көгершіндердің ұлы қасиеті өздері шыққан ұясына, бауыр басқан мекеніне, құтты тұрағына деген сағынышы, айнымайтын адал көңілі, ата жұртқа деген өлшеусіз махаббаты екен-ау. Содан бастау алған ынтызарлық қол басындай ғана құсқа лашынның ұшқырлығын, сұңқардың жүректілігін үстемелеп, ғайыптан жүрегіне орасан қуат дарытқан еді. Нешеке күн мен түнді ішқұсалықпен өткізіп, шоқығаны құм есбінде болып, кеңдірі кесіліп әлсірегенін ата жұртқа деген зарығысы ұмыттырып жіберді. Барынша зулады дейсің! Бар ынты-шынты туған даласына ауып, соған жетсем-ау дегеннен басқаны мүлде естен шығарған жанкешті құс өзек жалғап шөл басуды да қаперіне алмады. Сыпып еткен ұшқырлықпен ауаны ракеташа сызып, артына көзге көрінер көрінбес ақ жолақ қалдырып бара жатты. Мұншалықты өлермен өжеттік-тіршілік етуге деген ынта-ықыластан да өткен өзгеше киелі қасиет болатын. Тәтті тіршілікке құштарлық бір басқа да, шыққан топыраққа деген махаббат одан да күшті екенін өз басынан өткізбегендер қайдан білсін?! Кіп-кішкене көкше құсқа орасан зор күш берген туған жерге деген айнымас адал ниеті, өлшеусіз махаббаты екенін қанаттылар былай тұрыпты, басы жұмыр пенделер де пайымдай алмас еді.

Тереңнен бастау алып жан түбінен қайнап шығып жатқан ересен құштарлық естияр құстың өзіне де жұмбақ болып келген-ді. Шешуі шиеге айналған сол жұмбақ ата қонысқа жақындаған сайын айқындала бастаған-ды. Ошарлы кентті жан-жақтан қоршалаған түйе өркеш шоқы, ақ тастақты адыр, қоян жон белең, қырат-қырқалар ереуілдеп: «Келе ғой естияр көк! Сені біз сағындық»-дейтіндей ме. Жолаушылаған көгершін қатты титықтаған-ды.. Туған тұрағына іліге бере күрт босаңсыған мұңлық діттеген тұсқа жетпей қанат бүккенді орынсыз көрді. Алыс қиырдан тоқтаусыз ұшып жеткендегі нысанаға алғаны - Ұшқан ұясы емес пе! Олай болса, сол ұяға жетіп жығылғаны керек. Құтты мекеннің құдіреті ғой мұны көзсіз тәуекелге бастаған.

Кенттің түстігіндегі шеткергі үйдің ауласына кеп қона кеткен-ді. Шала-жансар қалыпта талықсып қыбырсыз қалған. Есі жиылғанда барып шамалады адам алақанының ыстық табы әлсіреген денесіне жылу дарыта бастаған еді. Аула қожайыны қолына қондырып алып, ер жүрек құсты аялай сипап тұрған-ды...

Кіші көк жалғысырады. Тыпыршып мазасыздана берді. Талап оны тордан шығарды. Балконның ашық қалған есігінен сып етіп ұш-ты да кетті. Шаһардың буалдыр аспанында топтала ұшып жүр-

ген тұқымдастарына барып қосылды Оның туған жұртына оралуға құлқы жоқ еді.

Ауылдан іле хабар жетті. Үлкен көк аман-есен оралыпты ежелгі тұрағына. Талапта ес қалмады. Сағынышқа берілген ол кіндік қаны тамған ауылын ойлады. Мұнайып жылағысы кеп кетті. Кіші көкті жанына серік етпекші. Ата жұртына оралған Үлкен көктің естілігін мойындады. Елтеп өлең жазатын еді. Күнделікке жыр жолдарын түсірді.

ЫНТЫМАҚ

Қыс қыса бастағалы судың жағдайы қиындап кетті. Дірдек-дірдек етіп қалтыраған ол мұздың кеп қолтығына тығылды.

- Паналата көрші! -деп жалынды оған.- Жақсылығыңды ұмыт-паспын. Менің де саған бір пайдам тиер. Есінде болсын, менсіз сен де жоқсың. Жаратылыстың негізі суда екенін біліп қойғын.

- Олай десең, өзіңмен өзің бола бер. - деді Мұз көк беттеніп. - Сенсіз тіршілік тоқтап қалатын болса, көрсет кереметінді.

Мұздың жүрегі ізгілікке толы болатын. Сырты суық келсе де, іші жылы еді. Суды аяап кетті. Аязды көмекке алып, көл бетін қалың жамылғысымен бүркеп тастады.

Көл суы мұздың арқасында қыстан қысылмай шықты. Су жәндіктері дін аман. Зарықтырып жеткен көктем қысты қыр асырып қуалап тастады. Аяз бен суық онымен бірге кетті. Қарда қайбір қауқар бар, ағыл-тегіл еріп, өзекті суға толтырды. Қар суы жылғаны қуалай ағып жатты. Мұз біразға шейін беріспеді. Судан жәрдем сұрады.

- Көрсет көмегімді бұлдаудан аулақпын, - деді ол көз жасын мөлт- мөлт төгілдіріп. - Жағдайым қиындап барады, нендей ама-лың бар?

- Қыста сені паналадым, - деді су момақан толқынын мұзға жұғыстырып. - Енді сен маған кірік. Жаз қызығын бірге тамашалайық.

- Табалап көзге шұқымасаң болғаны, - деді мұз қаупін алдын ала сездіріп.

- Ондайға бара қоймаспын, - деді су көңілін кеңге салып, - «Жақсы сүрінсе, жаман табашы» дегізер жайым жоқ. Қолтығым кең ғой менің.

Мұз оны үнсіз құптады. Екеуі бірлесіп көл мөлдірін молықтырды. «Бірлік болса, тірлік бар» екенін жарасымды ынтымақпен дәлелдеді.

ҚАРҒЫС

Ауылдан ұзамайтын. Жүре оттап тепсеңге ілікті. Лекіткен кешкі керімсалтынысын ашып, әлденеден дәмелі сыңайда ішін тартты. Делебесі қозған есек тобылғылы шұбарда жатқан жылқы үйіріне қиыстады. Үйір қожасы шықты алдынан. Есек өзінше қопсыды. Құйрығын шипыңдатты. Одан басын шұлғыды. Тырқ еткізіп осырып та жіберді. Аузын арандай ашып, көмейінен жағымсыз ащы дыбысты лықсытты. Бұл жолғы қышқырысы әлемет еді. Тау-тасты жаңғырықтырды. Айғырдың жыны қозған. Нұсқынсыз немені сауырлап-сауырлап қыр асырып тастады.

Кәрия мен немересі төбе басында отырған-ды.

- Ата десе, есек жылқы ма?
- Тұқымдас жылқымен.
- Өйтсе неге бірге жайылмайды?
- Есек қарғысқа ұшыраған, балам. - Атасы әңгімені әріден қозғады. - Ерте замандарда салпаң құлақтар омыраулы болыпты.
- Омыраулысы қалай?
- Төбелесқор болса керек.
- Осы түрімен бе?!

- Жоқ, ол кездері есектер тұрықты екен. Тарпаң делінген. Шеттерінен зор кеуделі болса керек. Содан да тұқымдасы жылқыларға әлімжеттік көрсеткен. Үйірдегі тай-байталдарды сақа айғырлардан тартып алған. Азулы айғырларды шақ келтірмей шайнап тастай берген. Ұрғашылары да мазасыз. Тістеуік бопты шетінен. Содан қылқұйрықтар тозғындай бастайды. Бастары бірікбей жеке-жеке жайылатын әдет шығарыпты. Шалдуар қыршаңқы есектердің көзіне түспей елеусіздеу екі-үштен жүреді екен. Құтырынған есектің айғырлары буаз биелерге бұзып шауып құлын тастатқан. Жаратылыс заңдылығына қарсы шығып, ұрғашы жылқыларға маза бермей, алдына салып қуалай берген. Содан жылқылар зерделі түйсікпен Жылқышы атаға шағыныпты.

- Ол кісі күшті болған ба? - деді бала.

- Жылқы түлігінің жаратушыдан соңғы пірі сол кісі. Есек тұқымдас тарпаңдардың үйір қожасына бұйырып: «Мынылардың жөнсіздігін тый. Жаратылыс заңына бағынсын. Қыршаңқы тістеуік әдеттен тыйылсын» демей ме. «Тек жүрсендер - тоқ жүресіндер» деп және айтқан.

- Ақылға келген шығар?

- Қайдағы?! Одан бетер үдетіп жіберіпті. Жылқыайдар кәрия қатты кетіпті. Назаланыпты барынша. Сақалынан алты тарам жас

парлап еңкілдеп тұрып балаша жылапты дейді. «Ей, жаратқан ие, мені жан қып жаратқаның рас болса, мына тиюсыз кеткен хайуан-дарға зауалыңды төндіре гөр!» депті

- Шопан ата мен Шекшек ата Зеңгі баба һәм Ойсыл кәрия-бәрі жиналып кеп жылқының пірі, бас иесіне тоқтам айтып, райдан қайт деп үгіттепті.

- Ойсыл кім? - деді бала.

- Түйелердің бақташысы.

- Сонда олар бір ауылда тұрған ба?

- Иә, балам, осы өзіміздің ата қонысымызда, қазақтың құт мекені кең сахараны қыс қыстап, жаз жайлап, мал өсірген. Зегібабаның сиыры көп болған. Шекшек ата ешкі өсіріпті. Шопан атаның қойына сан жетпейді екен. Ойсыл кәриятүіе баққан. Бұл кісілер табиғатқа жақын болған. Өздері баққан түліктің тілін білген. Олармен үнсіз тілдескен. Зекімеген, таяқ лақтырмаған. Тіл тигізбеген. Жан-жануарлардың қасиетін бағалай білген. Өздері өсірген түліктің мінезін тап басқан.

- Жылқышы ата ше? - деп қалды бала шыдамай. - Сонда ол кісі аналардан төмен болған ба?

- Жоқ, балам, керісінше ол кісі мейлінше уытты қайсар адам болған. Кей жағдайда қатты кеткен. Үнемі ұлан далада жылқы соңында жүргендіктен де дала сырына басқалардан жетік болған. Ысқырса желдікі, айдаса жаудікі делінген жылқы түлігіне ие болу қиынның қиыны. Ұры құрығын шошандатса, үйірлі бөрі тіке көріне шабады. Қыстың долырған боранына, көктемнің дүбіріне, жаздың ыстығына төтеп беріп жылқы баққан Жылқыайдар кейінгі нәсілі мына біздерге өсиет қалдырған. «Жылқыны жылқының тұяғынан да қатты адам өсіріп баға алады» «Өлі сүйек ынжықтарға жылқы бітпейді» деп және айтып кеткен.

- Сондай мықты кісі бола тұра есек тұқымдастарға ықпалы жүрмегені ме?! - деді бала шыдамай кетіп.

- Дұрыстап тыңда, балам, - деді атасы ойлы пішінде. - Қызығы алда. Жылқыайдар кәрия әлгілердің айтқанына бірден тоқтамаған.

-Қатты кетпе,-депті Ойсыл кәрия қашанғы көнтерлі әдетімен-Менің қолайымдағы түйелерде де мінез бар. Буралар келеге түскенде шетінен құтырады. Адамға шабынады. Сонда мен олардың қияңқылығына бола бура атаулыны ақтап тастауым керек пе?

- «Есің шықса ешкі асыра» демеді ме бұрынғы ата-бабаларымыз, - деп ұзындата сөйлейді Шекшекбай бақташы. - Мен өсіретін ешкіден өткен мазасыз мал сірә да жоқ-ау! Үркектігі ғажап. Отшаң келеді. Үнемі шөптің асиясын үзіп жеп жүгіре жайылғанда, жаяуға

жеткізбейді. Қотанда байырқалап жатуға да жоқ, өре жөнеледі. Есектің айғырсымағын шыдамсыз деп жазғырасың. Күйекке түскенде текеден өткен мазасыз хайуан сірәда жоқ шығар. Бақылдағаны қандай сүйкімсіз, тіке құлақты бітеп тастайды. Сонда сол мазасыздығы үшін теке ұстап ешкі өсірмеуіміз керек пе? Онда кейінгі келер нәсіл бақа-шаян теріп, адал мен арамды ажырата алмайтын иіс алмас боп кетпей ме?

- Шекшекбайдікі жөн, - дейді Зеңгі баба сөзін ауырлатып, - Сырты түкті, іші боқты хайуан тұрмақ, мына біздер де әр қылымыз. Құдай сүйер қылығы жоқ тойымсыз пенденің. Шыдамсыз шырт етпе де біз, тойымсыз да біз, нәпсінің құлы да біз. Малда да қасиет болады. Жөнсіздіктері де жетерлік Менің иелігімдегі сиырдан қасақы малды көрмейсің. Көрінген жерге тышқақтап жапалай салады. Сүзеген шәлкестері де баршылық. Судың тұнығына ұмтылудың орнына, сары сідікке ентелейді. Жалқау, жайбасар шетінен. Ыстықта өріске беттеуге ерініп, ауыл шетінде жатып алады. Оқыралағанда есігі ашық үйге қойып кететін өлермендігі және бар. Бұқалары сүзеген келеді. Осындайлығы үшін сиырдан безіп шошқа асырайын ба? Райдан қайт, жарқыным!

- Жарайды онда, - депті Жылқыайдар. - Зауалды адам болсын, мал болсын жөнсіз әдетінен, мінезінен табады. Менікі құрғақ кіжініс. Болмашы кейіс. Бар қолымнан келері назалану ғана. Қарғысқа бара қоймаспын. Өзім өсірген малымның бір жолғы «еркелігін» кешірдім.

Есек тұқымдастар тіптен өршіген. Жылқы үйірлерін өрістен ығыстырып, судың тұнығы мен шөптің маңыздысын өздері ғана иеленген. Онымен де қоймай, үйір басы айғырларға жабыла кетіп шайнап өлтіре беріпті. Тірі қалғандары ала шапқынға ұшырап зорығып кеткен. Айғырсыз жылқы үйірін есек тұқымдастар иеленеді. Жылқылар аза бастаған. Шәңгірлек сәуіркітері буаз билерді қуалай-қуалай құлын тастатқан.

Жылқыайдар шарасыз торығады. Үйір-үйір жылқыдан көз жазып, не есек емес, не таза қанды жылқы емес төрт аяқты әруейге айналған қылқұйрықтардан безе қашады. Таза қанды жылқы тұқымынан көз жазған киелі кәрия: «Ей, жаратушы ие! - деп күңіренгенде көз жасы сақалын жуып кетіпті. - Мені жан ғып жаратқаның рас болса, есек шатыс шәңгірлектерге зауалыңды төге гөр! - депті

Сонда да тоқтамаған құтырынған әңгілер. Шарасы таусылған Жылқышы ата амалсыздан қарғысқа барған.

- Қарғыс деген не? - деді бала атасына.

- Жаман сөз ғой, - деді атасы қабағы түйіліп. - Қатты назаланғанда

ауыздан еріксіз шығып кетеді. Жылқышы ата амалсыздан қарғысқа барған.

- Қалай деген?

- Былай деген ғой: «Құлағың салпайып, төрт аяғың талтайып қалсын. Тұрқың өспесін, бойың ештеңеге жетпесін. Жүрісің митың-митың өндімесін, түс-түгің әруейге айналсын ел күлетін. Үніңнен жаңылып қал, өткен күндеріңді ғұмыр бойы сағынып қал. Қасиетің жоқ болсын, ішің толған боқ болсын. Өспей қал, өріске жетпей қал».

- Айтқаны дәл келген бе Жылқышы атаның?

- Қарғысын жаратушы ие қабыл еткен, - деп атасы немересіне салқын райда мақұлдатты сөзін. - Қарғысқа ұшырағандар есек тәрізденіп қалады. Үлкеннен алғыс алған жастар жылқыдай сүйкімді боп өседі.

- Есектің даусы неге ащы?

- Өткен бұла шақтарын аңсайды білемін, - деп атасы дәл қастарына кеп ақырған ақ танау қара есекті таяғымен нұсқады.-Дәмесінің зорын?! Аңсары жылқыларда.

Бала есекті аяп кетті. Жалғыздықтан запы болған момын хайуан ұзындата созды үнін. Қоймай-қоймай тартты ішін.

АҚБӨРТЕ МЕН ҚОҢЫР КЕБЕ

Ақбөрте - ойын салудан бір жалықпайды. Отардың еркесі атанған бөрте сүйкімді-ақ. Көбінесе ол бойкүйез қоңыр қозыны төңіректейді. Еріншек қозыны ойнайық деп түрткілейді. Қоңыр кебе отшаң, қыр шөбін бырт-бырт үзеді. Көзіне көрінген өскінді көмейлете күйсейді. Оты қанған қоңыр үйездеген қойларға қосылмай жеке жатады. Жар көлеңкесінде тынымдайды.

- Жатырмысың бойкүйезім? - Ақ лақ оны бүйірден нұқыды. - Тұр кәне, ойнақтайық.

- Мазамды алмашы. - деді кебе лақтың шошақай әдетін жақтырмай. - Сенің-ақ ішің тола береді екен?! Құтырынасың да жүресің.

- Маған ойын салған жарасады. Жалқаулықты жаным сүймейді. - деді Ақбөрте қозыға ой тастап. - Ыстықта жар көлеңкесінде жатқан жанға жай-лы. Бірақ мен бойкүйез жалқаулықты жек көремін. Бол-бырақ босаң бол-май, шымыр боп өскенді қалаймын. Алда талай қиындықтарға кезігіміз, қа-уіп-қатарға тап боламыз. Сонда қиыннан жол тауып сы-тылып шығу үшін шымырланып ширай беруіміз керек. Жата берсең, жалқаулық үстіңнен баса береді.

- Менің өз есебім бар, - Қоңыр қозы сөзді бейбіт бастады. - Әлі қыс келеді қаһарына мініп. Қар астынан шөп алып жеу қиындайды. Жұмсақ жаз бен қоңыр күзде бойға қоң жиып семіріп алуымыз керек.

- Оның да жөн. - Ақбөрте өз ойын білдірді. - Қасқыр мен ұры семіз малға өш келемей ме?

- Күн уағында көре жатармыз, - деді де кебе өз ойына ерік берді. - «Мен қыста туғанмын. Ересекпін басқа қозылардан. Қанша дегенмен кебе атым бар. Секек-секек еткен ойын құмар шошақай лақ маған ақылшы бола алмай-ды. Адамдар қойларға іш тартады. Ешкіні үркек деп ұнатпайды». Лақты қапелімде қиястық жеңді.

- Семіздігіңе мақтанба! Тендігіме алмаймын сендейді. Мен деген шымыркешпін нағыз.

- Сендей шошақайды төбемнің шұңқыры көрсін! - деді де қоңыр кебе алаңсыз күйсей бастады.

Ақбөрте жүгіре жөнелді. Жас лақтарды еліктіріп өзінің машықты ойынын бастап кетті. Лақтар жардың шаңын аспанға шығарды.

Осы екі ортада бұлақ басында иірілген отарға сырттан біреу кеп сұғын-ды. Әлгі адам қойшымен сөйлесіп болған соң, лақтарға таянды. Ақбөртеңі ұстамақшы боп соңына түсіп еді. Лақ оны шаңына да ілестірмей, отардан безе қашты. Олардың екеулеген амалынан түк

шықпады. Желаяқ бөртеңі олай қуып, бұлай қуып еңтігіп отырып қалды екеуі бірдей. Содан олар қозыларды жағалады. Құйрығы төңкерілген кебеге көзі түскен әлгі адам қалтасынан будыратып ақша алып шықты.

Мотоциклдің кебежесінде кетіп бара жатқан Қоңыр кебеге аяушылық білдірген Ақбөрте: - Түбіңе семіздігің мен бойкүйездігің жетті-ау! - деп қоймай-қоймай маңырады. Бірақ оның қош-қошы Қоңырдың құлағына жетпеді.

МЫҚЫР

Мықыр ағаш жай тұрмай ілік шығарды. Бойшаң терекке соқтықты.

- Тым шіренбе. Бәрібір көкке жетбейді бойың.

- Сені ап- аласа қылған мен емеспін, - деп Ұзын оның төбесінен төнді.- аузыңды жауып тыныш тұр!

- Ақымақсың! - деді Мықыр сирек өскен жапырақтарын қозғалақтатып. - Бойым аласа болғанымен, ойым сенен озық. Сезімталмын. Қауіп-қатерді өзге ағаштардан бұрын сезіп, бой тасалаймын. Небір сойқаннан аман қаламын. Бұтақтарыма зақым келген емес. Жапырақтарым да мезгілсіз жұлынбайды. Сен болсаң үнемі жел өтінде ырғаласың да тұрасың. Тыныштық көрмейсің. Бұтақтарың жұлынып, жапырақтарың жерде шашылады да жатады.

- Сол ма бар тапқан мінің? - Бәйтеректің тұқымдасының шолақ ойына ызасы қозды. Сені табиғаттың ойпаң - тойпаңынан сақтайтын кім сонда? Қыстың сақылдаған сары аязынан, жаздың аптабынан, долы желден қорғаштап ығыма алғанымды біле тұра, жалтарғаныңа жол болсын!?

- Өзің-ақ жарылқан! - Мықыр оған беріспеді. - Біздер аласа ағаштар тіршілік етудің амалын сендерден артық білеміз. Ара мен балтадан да жалтарып кетеміз. Табиғаттың қаһары да бізді орап өтеді. Сендерге төнеді. Неге десендер, сендер шеттеріңнен астам кеуде көкірексіңдер. Бойларыңның ұзындығын артық санап тым асқақтап кетесіңер. Содан да сендерге ара мен балта өшігіп алған. Дүлей дауылды мәу демейміз деген астамшылдық әдеттерің өздеріңе сор. Біз табиғаттың амалына қарсы тұрмаймыз.

Бұғынып бас амандаймыз. Сендер кеуделеп кекірейе бересіңдер. Бас иіп кішірейуді ұматқансыңдар...

Осы екі ортада, жел күшейіп дауыл тұрды. Құтырынған долы тоғайдың ту-талақайын шығарды. Мықыр бұғынды. Ұзынның ығына тығылып жанын аман алып қалды. Бәйтерекке қиын соқты мына дауыл. Қасарысқан қайсарлығынан түк шықпады. Жойқын дауылдың екпініне шыдамай опырылып түсті.

Мықыр масайрады капелімде. Ұзын ағаштың сұлап түскеніне есі қалмай қуанды. Оған аяқ астынан желік бітті. Ол енді тоғайдағы ағаштарға қыр көрсете бастады. «Сендердің басиелерің менмін. Ағаш біткеннің асылы мына дөдені! - деп бөсті.

Арада апта озып ай түгесілді. Үнемі ұзын теректің ығында жан тыныштық сақтап жаман үйренген Мықырдың жайы кете бастады. Жалынша шарпыған аптап ыстыққа шыдай алмай жанталасты. Жапырақтары қурап, тамыры сола бастады.

ІШТАРЛЫҚ

Жіп жуас. Инеде мінез бар. Шидиген тұрқына қарамастан тілі тікенек. Бірақ оны тігіншілер іш тартады. Тынымсыз бейнетқорлығына тәнті. Жіп те дәнекер тіршілік амалына. Пайдалы іске деген ынтасы Инеден бір де кем емес. Адамдарға деген қызметін бұлдап кергімейді. Инеге бастатып соның қызметін демеп алға оздырып тиянақтаудан бір жаңылмайды. Бастаушы болмаса, қостаушы қайдан шығады? Соны жақсы сезінеді өз ісіне тиянқты жіп. Сол себептен де ол өзін Иненің ығында ұстап, өзіне жүктелген қызметті үнсіз орындайды. Тым жуастығы оны өзіне тиесілі үлесінен құр қалдырады. Бұған тиесілі сый-сияпат ылғи Инеге бұйырады. Іштарлыққа жоқ ол өзінің серіктесі Иненің беделі көтерілгенін ұнатады.

Бір жолы тігіншілер бас қосты. Ресми жиналыс өткізді. Маңызды мәселе қарады. Инеде атақ жетерлік, бұл жолғы құрметті Жіпке көрсетейік десті. «Мінсіз қызметі үшін» деген белгіні иеленген Жіп қатты марқайды. Асып-таспай үнсіз жалғастыра берді жұмысын.

Ине бір күндері мінез шығарды. Жіпке қисынсыз соқтығып, оған күн көрсетпеді. Жіп қапа болды серіктесінің қисынсыз әрекетіне. Күншілдік пен көре алмастықтың сұғынбайтын жері жоқ-ау деп мұңайды істен қолы қалт еткенде. Бейнетқор серігінің күңкілін естіп қалған Ине: «Мен тырбанып жол бастамасам, сенің күнің қаран, - деп сүйреңдеді Ине, - Мақтау-марапат менен асып саған бұйыруға тиісті емес. Қырсығып қиықтансам, сен тұрмақ, ісмерсіген тігіншілер де маған құлдық ұрады. Істері өнбей, пайдадан қағылады. Менен сені артық көріп сый-сияпат жасағандары намысыма тиді. Икемі аз шұбатылған сенің көзге түскенің маған қорлықпен тең.

- Сабыр ет достым! - Жіп оған кішілікпен тәжім етті. - Байқаусызда алдыңа шығып кеткенімді бір жолға кешір. Жұмыс тоқтап қалды. Тігіншілерден ұят болады, кірісейік іске.

- Іске оралымсыз, тірлікке икемсіз сені қатарға қосам деумен шидіп таусылуға айналдым. Жөніңе кет әрмен! - деп долырды Ине. Жіп онымен салғыласқанды орынсыз көрді. Іждаһатты тігіншінің иелігінде қала берді. Қырсығып қиықтанған Инені иесі елеусіз қалтарысқа тастай салды. Табанға тапталып, одан суға шыланып тот басып жасыған Иненің көзінен мөлт-мөлт жас төгілді. «Жіп-ау, жіп, құтқара көр мені! Сенсіз күнім қаран екен менің. Қайттым астамшылық райдан! - деп жалынды.

ЖАЛҒАН ДОС

Зерігіп іші пысқан Түлкі елсіз далада қоянды іздеп тапты. Достасайық деді жылы-жылы сөйлеп.

- Біз шетімізден су жүрек қорқақпыз. Сендер алпыс айлалысыңдар.. Ынтымағымыз жараса қойса жақсы-ау?!

- Сол үшін ғой. - Түлкі қоянға жақындай түсі - Саған жаным ашып, әдіс-айламнан бөлісіп, жәрдемші болсам деп... Ол үшін достығымызды бекемдеп алғанымыз жөн.

- Қалайша?

- Татулықтың белгісі деп қатарымыз жарасып бірге жүруге тиістіміз.

- Қатарласып бірге жүрейік дегеніңе қарсы емеспін. - деді Ор құлағын қозғалақтатып. - Бірақ сенің әдіс - амалыңа қызықпаймын. Қажет емес, керегі жоқ.

Түлкі қоянға ой сала сөйледі. - Ақылдың зияны жоқ. Менен үйренген әдіс - амалды қысылшаң сәтте, жаныңа қатер төнгенде жүзеге асырасың.

- Ол нендей әдіс?

- Жақсылап тыңда алдымен, - деді Түлкі жан-жағына бой сала қарай түсіп. - Соңыңа қуғын түсетін болғанда, бас амандаудың бір тәсілі қуғыншыдан көріне қашу. Салғаннан бұғынсаң, дұшпаныңа әлсіздігіңді байқатып аласың. Бұқпалап кеп басып қалады жем іздеген қомағай.

- Онда мен дайын! - деді Ор қос құлағын қайшылап.- Жақсылап пысықтап беріңіз.

- Менің алпыс айламды кіп-кішкене басыңа бірден сидырып алу қиынға түседі саған. - деп мардымсыды Түлкі, - Жеңілдеу әдісімді ұғып ал алдымен. Сосын бірте - бірте қиынына көшеміз. Қандай бір қысылшаңда «Жаны қысылған жақынын табар» деген нақылды есіңе мықтап ұста. Қуғыншыға тап болғаныңда жәрдемшілікке мен дайын.

Сөйткенше соңына тазы ерткен аңшының қарасы көрінді.

- Қайтсем екен?! - деді Ор тыпыршып. - Көріне қашайын ба?

- Сөйткенің жөн.

Қоян орғып ала жөнелді. Түлкі тұрған орнында бұғына қалды. Аңшы қашқан қоянға итін қосты. Иен даланы басына көтере қиқулаған аттылының екпіні қоянның зәре-құтын қашырды.

Ол-жүйріктің. Тазы да созымды боп шықты. Бірте-бірте екпін алып, қоянды қусырмалап жетуге аз-ақ қалды. Қоян аршындады барынша. Зытып келе жатып ақылшы досын есіне түсірді. «Жаныңа

қатер төнгенде мені іздеп тап қалай болғанда да» деген еді-ау Сол оймен қоян мана түлкі жасырынған тұсқа қиыстап барынша аршындады.

Түлкі бұларды көріп жатқан. «Иә, сәт-ай!» - деп езуінен аққан сілекейін тілімен жалағыштай түсті. Болдырып титықтаған «досының» жылы-жұмсағына тұмсығын батырудың сәті келгеніне масайраған ұзын құйрық қу түлкі итше үріп - үріп жіберді.

Үрінді шеміршек қар ақсақ ойылып денесі ауыр тазының адымы қысқара берді де, арқан бойы алға шыққан Ор «досына» туралады бағытын.

Түлкі болдыруға айналған қоянды демесіндеп: « Сен алға қарай кет, мен артыңды бағып, қуғыншыдан қалқалаймын, - деп кәукілдеді.

Қоян барып-барып тоқтаған. Тазы көз көрім жерде қалып кетіпті. Сөйткенше, «досының» қарасы көрінді. Ол таяп қалғанда байқады, түлкінің көзі отша жанып келеді екен. Көзінің бұзықтығынан секем алған Ор жанталаса ытқыды. Түлкі қоянның соңына түсіп берген. Сасқан ол: «Бұл қай құйтырқың, достым-ау?! - деді қанды езу түлкіден жанталаса жалтарып бара жатып.

- Ойыным ғой, әншейін! - деді Түлкі шімірікпестен. - Сені шынығып ширасын деп демесіндеп...

Қоян барын салды. Сөйткенше аңшы да жетті далақтап. Сасқалақтанған түлкі қапелімде тазының аузына түсіп қалды. Қуғыннан аман құтылған Ор: - Опасызға сол керек! - деп ұрандады.

АЯУШЫЛЫҚ

Қасқыр жортып келе жатты. Тұмсығына тірі малдың иісі келді. Адаспай тапты қойды. Қарағанды өзекте көлеңкелеп жатқан ақсақ қойдың құйрығын құрт тескен еді. Қасқыр тоқ болатын. Саулыққа бірден ұмтылмай: - Бұл қай жатыс?! - деді тілін жалағыштап қойып.

- Аяғым ақсақ, оның үстіне құйрығымды құрт тескен. - деді қой сескенісін сездірмеген бейбіт сыңайда, - Кімге керекпін бұл қалпымда? Байқаймын, сен де мені олқысынып тұрсың.

- Онда сені жей салайын.

- Өзің біл, - деді саулық қарлығыңқы үнмен, - Сенің де табалаушың бар. Көкжал бола тұра азуымен тас шайнайтын есіл қажырын құрттаған арық қойдың дәмсіз етіне қор қылды деп табалап жүрмей ме дұшпандарың?

Көкжал жонын дүрдитті.

- Біздің сертіміз қан шығару. Одан жаңылып тайқысам, тышқаншы қасқыр деген атаққа қаламын. Сөлбеңбай сүмелек атанамын.

Саулық аянышты үн шығарды

- Көп қойлармен бірге жүрген қозымды бір көріп қалайын. Ішімнен шықты ғой. Соңғы ірет емшегімді сорғыштап мауқын басын. Соған кеңшілік жаса.

Қасқыр тосылды. Кенет оның ішін сағыныш буды. Қапылыста опат болған бөлтіріктерін көз алдына әкелді. Оларға азық іздеп жорытпада жүргенде, апанда қалған күшіктерін әлдекімдер олжалап кетікен еді.

- Қидым қасықтай қаныңды, - деді қасқыр мұңайыңқы үнмен, - Қозыңды жетім қалдырғым келмеді. Кішкене қошақаныңды аяп тұрмын.

Саулық ақсаңдап бара жатты. Отардың шетіне іліге бергенде, алдынан кішкене томпақайы шықты. Келе сұғынды енесінің бұтына. Саулық мекірінді. Емшегін сүт кернеп кетіп еді. Кішкенесі құныға сорғыштады емшегін.

Қасқыр қыңсылады. Тағылық түйсігінде өкініш бар еді. Іші алау-далау боп кетті де, тауды бетке алып бүлкектеп бара жатты. Беткейге іліге бере сынсыды. Жарық дүниенің қызығын көре алмай көздерін ашар - ашпаста жоқ болып кеткен кішкенелерін жоқтап қоймай-қоймай ұлады.

ЖАНКЕШТІ

Бір жүріп, бір тоқтап, зорға ілікті жағалауға.

- Қайдан келесің? - деді қарсы ұшырасқан Тақтақ торғай, - Жүрісің мимырт қой. Тұралап болдырған жайың бар-ау.

- Ұрпақ қамына бола ғой, жұмыртқа тастап келемін, - деді Тасбақа ауыр қиналыспен, - Нақ осы арада тынысым бітсе арманым жоқ. Артымда жалғастарым қалады.

- Қанша жұмыртқа қалдырдың?

- Бір қалтаға жуық. Кемінде отыз-қырық бар шығар.

- Соншама жұмыртқаның не қажеті бар? - деді Тақтақ өзінше білгішсіп. - Бейнет пен сорға малтығып жүрісің мынау. Зіл қара тасты арқаларыңнан бір түсірмейсіңдер. Қиыншылықпен өмір сүруде нендей мағына бар? Керегі не сендерге ұрпақтың?!

Тасбақа қиналыспен зорға деп жауап қатты. - Ой, бөсесің-ау, білгішім! Секек-секек етіп қылып-қылып еткен ерсі қимылдарыңа бола, адамдар сендерді «ақ көт торғай» атанырған. Бір сарынды жаттанды үндеріңді келемеждеп «тақ-тақ» деп шенейді.

- Сендер ше?

- Біздер ақырын жүріп, анық басуға дағдыланғамыз. Забырымыз тимейді ешбір жан иесіне. Шетімізден шыдам мен төзімнің үлгісі болып табыламыз. Салмақты әрі сабырлымыз. Қиындықтан мойымайтын көмпіспіз шетімізден. Жүрісіміз өнімсіз мимырт болғанымен, табан жолымыздан жаңылмай, бағыт алған тұсты адаспай табамыз.

Тақтақ қиықтанды.

- Қарақан басмымыздан артылмайтын өзімшіл қарауымыз де-сендерші одан да. Жерге жабысқан сендерден не пайда? Өнімсіз жүрістерің, оралымсыз қимылдарың іш пыстырады. Өзіңе дұрыстап қарасаңшы. Бауырыңнан шығарған жұмыртқанды да дұрыстап шайқап шығара алмайсың. Құмға көміп кеткенге мәзсің. Біздер қанаттылар бейнетпен шайқап шығармыз балапанымызды Ұя саламыз, одан апта бойында аш жатып жұмыртқа басамыз. Жұмыртқадан шыққан ақ үрпекетерді қара қанаттанғанша асырап сақтаймыз.

Тасбақа байыппен өрбітті ойын

- Оныға дауым жоқ. Біздер артымызда қалатын тұқымымызға қайсарлық пен төзімді сіңіргенбіз. Бізден кейінгі тұқымдарымыз ата-анасынан, біздерден ауысқан қасиет-қарымымызға сүйенеді. Жұмыртқаны жарып шыққан сәттен бастап өз бетімен күнін көріп

өмір сүруге дағдыланады. Біз ұрпағымызды жұмыртқада жатқаннан бастап шыдам-төзімге беймдейміз.

Тақтақ кенет шыр-пыр болды да қалды. Ін аузына барып қалған жыланды арбауға жанын салды. «Балапандарымды жұтып қояды-ау, мына жалмауыз! - деп шырылдады.

Тасбақаға түймебасқа таяп барды да, құйрығынан мытыды. Тіс-тесіп қатып қалды, тіке! Асаусыған жылан олай бұлқынды, былай бұлқынды. Тасбақаның болат сауытына соғылған сайын, қуаты сарқылып әлсірей берді.

Балапандарын бір қатерден қорғап қалған Тасбақаға: - Қайда да аман жүр! Жолың болғай! - деп Тақтақ алғысын жаудыра-жаудыра қала берді.

ҚАМҚОРШЫ

Бозторғай қырға таман салған ұясын. Қашанғы сақтықпен қыранды таңдап бозаңға салған еді ұясын. Тобылғылы шұбарға, қарағанды өзекке жоламады. Онысы - ұямды су шайып кетер деген сақтығы-тын. Бұлттар нөсерлетіп, жаңбыр төккенде, өзек- өзек суға толып кетпей ме.

Бозторғайда уайым басым. Балапандары қара қанаттанып әлі жетіле қойған жоқ. Шолжың және шетінен. Енелеріне сеніп алған, қауіп-қатерді аса сезіне қоймайды. Ұя маңында алаң-ашықта секектейді. Ойға түсуге жоқ, қыранда көрініс береді.

- Бұта-бұтаны далдалап бұғынып жүрмесеңдер қиын сенерге, - деп аналық торғай балапанарына жалынғандай болады, - Көзге түсіп қырғиға жем боп кетесіңдер.

- Олай десең, басында ұяны неге қараған тобылғының ығына, қалың шөп арасына салмағансың? - деп ерке-тотай балапандары өздерінше білгішсиді. - Сонда біз қарағанды өзекте, тобылғылы шұбарда, тасаланып жүруге дағдыланар едік.

- Әлі де кеш емес, - деп аналық торғай балапандарға ақылын айтты. - Кәне, еріңдер соңымнан!

- Бармаймын ол тұсқа. Қырда ашық жазықта жүргенді ұнатамын. - деп шолжың балапан тепсеңге ойысты.

Осы маңда еріккен иттер жүрген еді. Секектеген балапанды көріп қалды да, тұра кеп бастырды. Ене торғай бірінші ұмтылды, оны аталық торғай демесіндеді. Биіктеп ұша алмай жанталасқан қиқар балапанды құтқарып қалуға бар амалдарын жұмсаған еді. Иттердің аузына түсердей алдамшы амалмен жер бауырлай ұшқан аталық пен аналық салпаң құлақтардың бетін басқа жаққа аударып әкетті.

Апыр - топырды көріп тұрған бала әкесінен: - Иттер нені қуалап жүр? - деп сұрады.

- Торғайды да, - деп есінеді көң - қорданы түртінген қолақпандай жігіт. - Итпісің деген?! Аузымен құс тістемкші.

- Ұстай жаздады ғой, - деді бала таңданысын жасыра алмай. - Зорға құтылған жоқ па?

- Балапанарын қорғаштағаны, - деді балаға әкесі өзінше білгішсіп. - Қара қанаттанып ұшуға жарағанша қанаттарының астына алып қамқорлық көрсетеді.

- Сен ше? - деді бала жыламсырап. - Балаларың бізді керек қылмайсың. Іше бересің, іше бересің. Күл-қоқыстан темір іздегенше жұмысқа тұрып алмаймысың?

Әкесі түк айта алмады. Бала буылды. Ішкі ызасы көзінен жас боп төгілді. Бұл мезетте торғайлар өздерінше шиқылдасып жатты. Ата мен аналық торғай иттердің аузына түсе жаздаған шолжың балапанды екі жақтап: «Ерке- тотай дәлдуліктен аулақ болғайсың», - деп жатты. «Екінші гәрі ондай қиқарлыққа бармаспын-ау», - деді балапан қателігін мойындап.

Бала әкесінен бөлініп жеке кетті. Қыр астындағы үйіндіні ақтарғыштап, нандық пұл табуға шарасыздан түртіне бастаған еді. Әкесінің түрі жаңағы, кіміне сенеді. Балапандарын қорғаштаған торғай құрлы жоқ.

Бір қатерден аман қалған даланың бозша құстары бейбіт шырылға басты. Қыр төсін әуезді үнге толтырып жалықпай ұзақ сайрады.

АУЫЗ БАЙЛЫҚ

Желден ықтаған қаңбақ жарды кемерлей өскен тікенекті шөп Жантақпен ұшырасып қалды.

- Неткен қолапайсыз едің?! - Қаңбақ оны салғаннан нықыртты. - Үсті-басың бүртік-бүртік.шөптің зоры ма десем, қоры екенсің-ау.

- Сабыр-сабыр Қаңбақ достым! - деді Жантақ қашанғы көтертім-ділігіне бағып. - Өзің емеспісің кеп ұрынған. Жөніңді білдір алдымен, қайдан жүрсің?

-Біздер деген шөптің ең елгезегі саяхатшы жиһангез емеспізбе,- деп мардымсыды Қаңбақ, - Ел аралап, жер көріп дегендей. Сен деймісің жарға жабысып жансебілденіп өсетін. Бір тұрақтан тапжылмайсың, ішің пыспай ма?

-Жарайды сенікі жөн болсын, - деді Жантақ қасақана жылы ұшырап, - Кәне, не көрдің, не білдің, соны айтшы? Жүрдексің, қол-аяғың жеңіл. Құлағың түрік, көзің қырағы.

- Естуімше шөптерге сұрыптау жүріп жатқан көрінеді, - деп бастады әңгімесін Қаңбақ, - Кәдімгі ашқылтым қарасораны түп тамырымен жоймақшы. Өлі шөптерді, керексіз басы артық өскіндерді де аластамақшы жер бетінен.

- Керекесіз шөптердің қатарында мен де бар шығармын? - деді Жантақ қарадай қуыстанып. - Өзің қай жағындасың? Саған тиіспей ме?

-Бізге қауіп жоқ, - деп маңызданды Қаңбақ, - Тамырымызды те-реңге жіберіп, топырақтың маңызын рәсуалайтын ашқарақтықтан адамыз. Аз қоректі қанағат тұтамыз. Бір орында мелшиіп тұра бермей тіршілікке бейімделіп желдің ығымен боламыз. Көрген-баққа-нымызды дүйімге жариялап насихаттап жүреміз.

Жантақ қуыстанды.

- Сөз сарыныңнан байқадым, біздің тіршілікке үйлесіміміз аз-ау, сірә?!

- Әрине ғой, белгілі жағдай. Сендерді мал да сүйсініп жемейді. Отындыққа да жарамайсыңар. Түйлер ептеп талмайды сендерді. Онда да өзегі талғанда ғана. «Жарға біткен Жантақты, жаннан безген нар жейді» деген мәтел содан қалған.

Жантақ басылып қалды. Қаңбақпен тәжікелесуге бата алмады. Аузы жеңіл жыпық ауыз ол біреулермен араздастырып қояр өзімді деп тартынды. Үндемей құтылғанды жөн көрді.

Кенет жел тұрып, төңірек ұйқы-тұйқы боп кетті. Тынысы кеңіп салған Жантақ айналасына көз жіберді. Қаңбақтар домалаңдап ба-

рады екен. Өлгінде өзіне қисынсыз соқтыққан мақтаншақ қаңбақ шұңқырға барып жасырыныпты.

Жантақ-табашыл емес-тін. Жаны ашыды қауқарсыз бөспеге. «Құрғақ мақтанға жеткізбейтін шөптің қоры нағыз Қаңбақ болғаны ма?!» - деп күбірледі өз сөзін өзіне мақұлдатып.

Сыбырдан сыбыс ұққыш саққұлақ Қаңбақ: - Әй, жаман Жантақ! Не дейсің-ей? - деді қобырайып.

- Сөйдеймін! - деді Жантақ үнін қатайтып. - Ұшарыңды жел, қонарыңды сай білген сендей дәйексізден менің тірлігім қилы артық. Тіл мен жаққа сүйеніп құр бөсе бермей бір орында байыздап, тамыр жаймаймысың туған топырағыңда.

Қаңбақта мұрша қалмаған еді. Дауылға ұласқан дүлей жел қауқарсыз оны шұңқырдан қуып шығып алдына салып қуалап бара жатты.

ПӘКТІК

Аяз қырланды барынша. Демі-үскірік еді, лебінен боран ұйтқыды Жойқындығы соншалық суық сұсынан қара жер қақырады. Ақкөз қатыгез аяздың содырлығында шек жоқ. Адамдар былай қалып аң-құсты қырына алды. Өсіміктерді бұқтырып, ағаштарды да қақыратты. Тау-тасты да мұздатты. Адамдарға тіптен өш. Өзімен әмпейлес ақ қарға да көз алартады.

- Әй, жаман қар, неменеге кергисің-ей?! Бас еркің өзіңде жоқ.. Жел қырланса болғаны, ықтап ала жөнелесің. Үгітілме боркеміксің, былжырақсың. Жаман әліңе қарамай, маңызданып ит жыныма тиесің. Қауқарсыз әрі өмірге қажетсіз ақ тозақ екеніңді кім білмейді, Бүгін барсың, ертең жоқсың. Күн кірпігінен бұғынасың. Болмашы жылылыққа шыдамай ери бастайсың. «Ардай таза аппақпын, пәкпін» дегеніңе кім сенеді? Менің демесінім ғой сені қатарға іліктірген. Аяғыма жығыл, кешірім сұра. Әке-жәкеле, жаздым-жаңылдым деп жалын. Жыла, көз жасыңды көлдетіп.

- Не үшін?

- Қар болғаның үшін.

- Өйте алмаймын, қар болғаныма мың да бір шүкірлік етемін. Сен ойлағандай сондайлық болымсыз бірдеңе емеспін. - деді Қар жайымен ғана, - Сенің қатыгездігіңе амал қолданып, барша жан иелерін қорғап өскін атаулыны сенен арашалаймын. Мүтін жанды. жансызды бауырыма басып, қыс қаһарынан қорғаштаймын. «Ой, бөспебайым-ай! Керемет екенсің дейін, мені райымнан қайтарын жұмсарта қойшы, - деді Аяз тіптен сұрланып, - Сен тұрмақ, тасты да шытынатып, тауды да бүрсеңдетемін».

Қар бұғынды амалсыздан. Дәс алған үскіріктің тәрізінен бұғынып жерге кіре жаздады. Құтырынған Аяз шаңғы теуіп жүрген жігіт пен қызды қырына алды. Қойны-қоныштарына сұғынды. Бсті-қолдарына жанасып домбықтыруға күш салды. Жігіт тоңып жаураған қызды құшағына тартып, бойындағы жылуымен бөлісті. «Мына аяқтың астындағы қар куә, айнымай адал жүрекпен сүйіп өтем өзіңді», - деп үздікті жігіт.

Қар жігіттің сөзіне мағұрланды. Қытымыр қиқар Аяз одан әрмен қырланды. Екеуінің қойны-қонышына ашқарақтана сұғынды. Беті-қолдарын шымшылады.

- Түк те қыла алмайсың, - деді Қар қасақы Аязға, - Пәктік пен махаббат бар жерде, сендей озбырға орын жоқ.

- Мен үшін қам жеме, - деді Аяз оны суық лебімен үрлеп, Салқын жүректерге орнай саламын. Қатыгез де қайырымсыз

адамдардың ішіне кіріп аламын да қыс түскенше бұғып жатамын.
Сен сияқты су боп ағып кетпеймін...

Көктем шыға бере, қыстың зәрі сынып, күн жылынып ызғар сейіл-ді. Барша жанды-жансызды қыс ызғарынан қорғаштап, дала төсін ақ мамығымен бүркеген ақпейіл Қар қуаныштан ағыл-тегіл еріп жатты. Қатыгездік пен озбырлыққа жаны құмар қасақы Аяз паналайтын жер таппай белгісіздікке жұтылып ғайып болды. Ізім-қайым жоғалды. Қарасы батты бір жолата. Пәктік пен тазалыққа құштар Қар суға айналды. Жер мейірін қандырып, шөп тамырына қуат дарытты. Қар суына емін-еркін қаныққан қыр төсі қызғалдақпен құлпырды. Көз жауын алған гүлді бетктейге сүйсіне назар тоқтатқан қыз бен жігіт біресе буға, біресе суға, біресе бұлтқа айналып табиғатқа шырай берген қайырымды Қарды естеріне алды. Оған іштей алғыстарын білдірді.

УАЙЫМШЫЛ

Қара тас тау беткейінен домалап етекке түсті. Бұрқ етті топырақ. «Езіп жіберің-ау, - Топырақтың жан даусы шықты. - Ебі жоқ добал-сың - ау барып тұрған!

- Кешіргін достым, - деді Тас қабағын түйілдіріп. - Жартастың қырыс мінезінен ығыр болдым. Қабағын қарыс жауып түнереді де тұрады. Сұсымен ықтырады. Содан ығысып төменге түскенім ғой. Сен жұмсақсың, қанша дегенмен, мейрім бар сенерде. Өзіңмен мұңымды бөліскелі келдім. Бетімді қайтармасаңшы, бәріміз де табиғаттың өнігіміз.

- Сонда бізді уайымсыз деп білесіңдер ме? - Топырақ қазымырланды. - Сенде бар уайым бізде де бар.

- Біздің қабағымызда айықпас мұң бар. Сендердікі болмашы уайым, - деп Тас сөзді әріден қозғады. - Ерте заманарда топырақтай жұп-жұмсақ екенбіз. Топырақтың нағыз құнарлысы болыппыз. Жер бетіндегі мың-сан өскін бізен нәр алыпты. Мейманасы асқан біздің тұқымдарымыз басқа жаратылыстан бөлектеніп жеке тұрғысы келеді. Жер-Ананың басу сөзіне құлақ аспапты. Ұлан байтақ далаға осыншама көркемдік беріп, сандаған өсімкке ғұмыр сыйлаған біздер неге аяқасты боп төменде жатамыз? Биікте тұруымыз керек, табанға тапталар жайымыз жоқ, өз бетімізбен жеке кетеміз, - деп бір жерге жиналып үйіле бастайды. Бірте-бірте биіктей берген, биіктей берген. Тау боп үйліп аспан тіреуге жандарын салады. Сонда қасиетті Жер-Ана олардың бұл амалына налыпты. Алған беттерінен қайтпаған өзімшіл топырақтар бірте-бірте тасқа айнала беріпті. Содан былайғы жерде біздің жағдайымыз оңалмады. Көрген күніміз күн емес түнек. Қуана алмаймыз. Жылайық десек көзімізден жас шықпайды. Жылылықтан жұрдаймыз. Қатып семген өлі таспыз. Ерте кезеңдерде басымыздан өткізген жақсы күндерді аңсағанда қабағымыз тіптен түйіліп кетеді. Содан барша жаратылыстың уайымын арқалап өзімізше далбастаймыз.

- Сонда сендерде жүрек болмағаны ма?

- Жүрегіміз тас боп қатып қалған.

Топырақ тасты аяды. Өзінің жұмсақ жүректі екеніне мағұрланды.

АҚШУЛАНЫҢ АМАЛЫ

Ақшулан - жеті-сегіз қар басқан кәрі түлкі. Жырыны қу өзі, небір қуғын-сүргіннен аман жүр. Қатары селдіреп барады. Тазы ерткен аңшылар қыр соңынан қалмай қойды. Қорексіз емес, иен даланын тышқаны бір өзіне жетіп жатыр. Жалғызсырап құлази береді. Зерігіп іші пысқан түлкі қоянға жақындады. Серіктесіп бірге жүрейік деп еді, бұдан безе қашты.

Ақшулан бір күнері ін сағалаған қарсақты іздеп тапты.

- Ой, тұқымдас, бармысың! - Түлкі оған ынталы амандасты, - Қалай жағдайың, аман-сау жүрмісің?

- Ін сағалаған бұқпантай тіршілік қой біздікі, - деп Көк қарсақ бірден адалына көшті. - Күндіз көзге түспей, інде бұғынып жатамын. Түнге қарай жорытпаға шығамын.

- Сенің тірлігің менің қолайыма келмейді, - деді Ақшулан құйрығын шиырып тастап. - Алпыс айлам бар, не қамым бар. Көріп те жүрген шығарсың, жабыла соңыма түсіп береді аңшылар. Салпаң-құлақтарын құйрығыммен алдап кетемін.

- Түлкінің сырттанысың ғой нағыз! - деп Қарсақ оны мақтады, - Жеке жортасың ылғи. Өзге тұқымдастарың қайда?

- Су жүрек бұққыш шетінен. Үйреншікті тұрағынан безіп тау сағалап жүр.

- Саған қиын екен, серіктесіп бірге жүрейік, - деді Қарсақ оны аяп, - Сен қырды қарауылдағанда, мен ойды бақылаймын. Қауіп-қатарден бірлесіп бас амандаймыз.

Ақшулан келісе кетті. Екеуінің достығы нәтижелі болды. Түнде бірігіп тышқаншылайды. Күндіз де алшақ кетпейді бір-бірінен. Қарсақ ініне кіріп жатқанда, Ақшулан төбешікті сағалайды. Қырда жатып бақылайды төңіректі. Осымен біраз жүрді екі дос. Қарсақ алаңсыз, түлкі қос үрей. «Мына жаман сүмелекті-ай! - деп кіжінді түлкі - мені қарауылға қойып, өзі ін түбінде алансыз жатады.

- Сеніскен достар бір-біріне адал болуға тиісті емес пе? - деді бірде Ақшулан серігіне, - Мені сыртта қалдырасың да, өзің жатасың інде бұйығып.

- Онда кезектесейік, - деді Қарсақ, - бүгін мен, ертең сен жатасың інде.

Түлкі қуанып кетті. Инде бұлар кезектесіп жатып жүрді. Түлкі аяқ астынан арамдыққа басқан еді. Інді өзіне басы бүтін иеленіп алу үшін қарсаққа әлімжеттік жасай бастады. Оны іннен шеттетіп тастады.

Көк қарсақтың жайы кетті. Көрінген қарайғаннан бұғынып қос үрей боп бітті.

-Інімді қайтар өзіме, - деп жалыны түлкіге, - Сендей опасызбен бірге жүргеннен де жеке жүргенім қайырлы.

Ақшулан қарсаққа тап берді. Қарсақ тұра қашты. Басқа бір тұстан ін қазуға кірісті. Бітірді зорға деп. Үш ауызды ескі тұрағындай қайдан болсын. Терең де қауіпсіз еді бұрынғы іні.

Жаз жылыстап, күз келді. Күн қабағы жиі-жиі түйіле бастады. Жапалақтап қар жауды бір күні. Өріп шықты әр тұстан тазы еріткен аңшылар. Жорытпада жүрген Ақшуланға қосылып берді аңсақ тазылар. Аңшының астындағы аты ілкімді екен. Салғаннан қусыр-малап құдиып кеп қалды. Жаны қысылған түлкі зып беріп кірді де кетті інге.

Аңшы тіс қаққан әккі екен. От жағып інге түтін сала бастады. Көк қарсақ тепсеңде бәрін көріп жатты. Аңшы қыр асып кеткен соң, қарсақ өзінің үйреншікті тұрағына бұқпантайлап жетті. Іннің аузын мықтап бекітіп кетіпті әккі аңшы. Мұндай құқай қарсақтың да басынан өткен. Іле кірісті. Шапшаңдата тырмалап іннің аузын ашып тастады. Түлкі шала-жансар жатыр еді. Түтін сейіле бере есін жиып басын көтеріп жарыққа тырмысты. Өз өзіне келген соң түлкі серігін жазғырып, оған қисынсыз кінә тақты. «Сенің сөзіңе елігіп ін сақтаймын деп өліп қала жаздадым, - деді тістерін сақ-сақ еткізіп, - Жарып тастайын ба осы!

- Жаныңды аман алып қалғаныма рақыметің қайда?! - деді Қарсақ одан ығыспай.

- Өзім де бірдеңе қып шығатын едім ғой, - деді Ақшулан түк шімірікпестен.

Іші мұздап кетті қарсақтың. Қолма-қол сырттады одан. Содан былай, қарсақ ін сақтайтын, түлкі қыр сақтайтын әдет шығарыпты.

ЖАРЫҚ КҮН

(соңғы сөз орнына)

Таң бозы тау сілемдерін тұмшалаған қою мұнарды ыдырата бастады. Қыстауға ентелеген шоқының құс тұмсығы айқындалып келеді. Көк желкедегі шоқыға өрлеп келемін. Өзімді демесіндеген далбаса менікі. Сексеннің өріне тырмысқан лақсаға өршілдік қайдан келсін? Бір жүріп, бір тоқтаймын. Жүрісімнің мимырттығы өз алдына, ырғағынан жаңыла беретін жүрек бұлқына бастады. Жаман әліңе қарамай, тауға өрлеген неңді алған деп ескерту жасағаны ма? Жүрекке не деп кінә тағарсың, оған салмақ аз түскен жоқ. Азабы мен мазағы қабаттасқан өлімші бейнетке жегілумен ғұмырымды тоздырғаным былай тұрыпты, балапанын қорғаштаған торғайша тыпыршыған байғұсты сан мәрте тығырыққа тіреп, шыр-пырын шығарғанымды кімнен көремін? Бой жетпеске қол созып өліп-өшіп қаламға жармасқандағы жүректің көрген мехнатын, шеккен азабын тілмен айтып жеткізу мүмкін емес. Сырғытпаға саламын да, кінәні қаламға бұрып, соның әуселесімен тырбанып жүрмін деймін. Елу жыл жолдас болған сыралғы серікті қалайша қаңтарып тастарсың. Алакөбеде тауға тырмысқанда да, соның түртінісіне керекті көріністі көз алдымнан өткізудің амалы ғой.

Табиғаттан да сән кете бастады. Тау іші аң-құстан шола. Арқар таусылып бітуге жақын. Киіктердің дені қырылып кетті. Мұншалықты зауалға тап болатындай неден жазықты еді? «Сүп-сүйкімді, ақбөкендерім-ай! Құлдырандаған құралайым-ай! Жампоз марқасқам-ай!» Жә, бұл - сөз арсындағы гөй-гөй. Кейін келістіре жатармыз. Келістіргеннен не пайда, болары болған жоқ па?..

Қонып шыққан үйдің отағасы : «Биыл жылан көп, қойды шағады. Жақында бір сиыр емшегінен қағынып өлді. Дәрігерге көрсеткен едік, жаласы түймебастан деп шешті» дегені есіме түсті де, сәл бөгеліп төңіректі шолдым. Төбемнен бір құс ұшып өтті. Қанат сермесі пәрменді, жыртқыш боларсың деп шамаладым. Сөйткенше, әлгі құс шүйіле беріп бірдеңені іліп алғаны сол еді, сап еткен басқа бір қанаттыдан жалтара бергенде, ілген бірдеңесін түсіріп алып, қайқая ұшып биіктей берді. Тез жеттім әлгі тұсқа. Оқтаудай дәу жылан басын қақшитып алып маған оқтала бастады. Шегіншектей бергенім сол еді, әлгіндегі қанаттылар таласа-тармаса кеп түсті жеміне. Бір-біріне кедергі келтірген жыртқыштар бұл жолы да жыланды тырнақтарына іліктіре алмады.

Түймебас манағыдан бетер ширатылды. Өзі де бір кемеліне келген жойдасыз ірі жылан екен. Сала құлашқа жақын. Түнгі жорықты сәтті аяқтағаны буылтықтана тұтасқан ұзына бойынан анық байқалады. Одан аз-аздап алыстадым. Жылан сонда да маған оқталғанын тоқ-

татпады. Денесі созылып барады. Дүрбіні көзіме тосып жылан аулағыштарды бақылауға кірістім. Өне бір тұстан жарқ етіп бір көрініп, жемін тырнағына іліктіріп алды да, көзден тасаланды. Сірә қатты шошынса керек, манағы ысылдақ әлі тұр басын біздитіп.

Сөйткенше болмады, оған да зауал төнді. Әндеміні бір жыртқыш шүйіліп кеп іліп алды да кетті. Жақын мандағы тасқа барып қонып, жемін бәршектей бастады. Бәршектеді дегенім сөздің ығыты еді. Жұтынып тұрған дүрбі жыртқыштың әрекетін көз алдыма әкелді.

Маған ойлануға тура келді. Жылан жейтін құстардың тіршілігінен аздаған хабарым бар. Ақ таңнан жеміне шүйліккен мына жыртқыштар мен білетін құстардың санатына жатпайтын сияқты. Неге таңнан ұшады? Әлде түнгі жорығын жалғастырып жүр ме? Және өздері мен көріп жүрген қанаттылардан бөлекше тұрпатта. Күйкентайдан үлкен, қарақұстан сәл-пәл ықшам. Қыран тұқымдас деуге аузым бармай тұр. Сұңқар тектестердің тобына жатқанмен, бозала таңнан жем іздеу жорығын бастағаны күмәнді. Қанат-құйрығы тас түйін тұрқына қонымды екен. Сәл шығыңқы топшысы қырандардың бітімін еске салады. Ұшқырлығында қапы жоқ, қанат сермесімен ауаны суылдата тілгілейді. Осыншалықты уытын жыланға жұмсағаны несі?! Кәдімгі шілтиген әлжуаз дегелектер де жылан жемей ме? Мыналарды оларға қарғанда сауытты батыр дерсің. Дегелектердің тұмсығы үшкіл келеді. Сирақтары сорайған. Жіп-жіңішке. Кәдімгі қарақұстар да жыланмен көрке-тенеді, үнемі емес анда-санда. Бұл арада мен құстардың машығына баға беріп жатпаймын. Ұшқан құс, жүгірген аң бір тесік тамағы үшін тырбанады. Қарғалар нәжіске тұмсығын былғайды. Күшігендер өлексеге үйір. Оларға қарғанда, мына жылан аулағыштардың әрекеті елеуге тұратындай Мақтаулы деген қыранның да осалы болады. Есіл қыжырын қор қылып тышқан аулайды. Содан да олардың жер бауырлаған жалпылдағы «тышқаншы бүркіт» делінеді. Ақ таңнан жыландармен айқасқа түскен мына ақсары құстар тегін емес-ау.

Дүрбіні көзімнен айырмай қадалып қарадым да тұрдым. Жыртқыш асығар емес. Қимылы баяу. Шоқына бастады. Жыланның көзін шұқып тастады ғой деймін. Енді жеуге кіріседі. Қандауырдай лыпыған өткір тұмсығы дал-далын шығармай ма. Бірақ ол өйтпеді. Жыланды басынан бастап жұтуға кірісті. Құлашқа жақын түймебасты он-он бес минуттың аралығында түгел жұтып болды да, ауаға жеңіл көтеріліп, жем іздеу жорығын жалғастырып кетті.

Құсты толық түстеп шыға алмадым. Қанат-құйрығы жинақы, тұмсығы имек, бас бітімі добалдау. Тым шырқау кетпей аспанда көп-көп қалықтап қанатын баяу сермейді...

Ертеңгілік шай үстінде қонған үйімнің отағасы жылан аулайтын құсты сөз етті. Барып тұрған ашқарақ деп таң-тамаша қылды. Кесірт-

кеге тырнағын былғамай, тек жыландарды іледі екен. Студент жігіт әкесінің сөзіне түзету жасады. Жылан жегіштер бұрын да болған, бірақ сондайлық көп емес, содан да көзге түсе қоймайды.

Шай ішіп болған соң, ауыл иесінің баласы екеуіміз тауды бетке алдық. Дала сырына жетікпін дейтін едім, серігім алдымды орағыта берді. Мамандығы бойынша ізденіп жүрген ол аң мен құс, жәндіктер тіршілігінен хабары мол боп шықты.

Ерасыл мені жыланды сайға бастады. Шоғырлана өскен тал-терек әр тұстан көрініс береді. Ерте кезеңдерде бұл төңірек жыландар мекеніне айналған деп еститінмін. Содан да иен жататын еді. Осы тұстан өрт шыққан, бір емес бірнеше мәрте. Әдейілеп емес, жай оғынан тұтанса керек. Содан жыландар ауып кетіпті басқа жаққа. Таудың бұл қолтығы бүгінде теректі сай атанып кетті. Сақтық ойлаған біздер етік киіп алғанбыз. Серігім мені селдіреп өскен қайың шоғырына бастап келді. Шілтиген сидаң қайыңдар совдайлық көз тарта қоймады. Ақ балтырлы делінетін ағаштың сымбаттысы даралық қасиетін жоғалтып алғандай көрінді маған. Тал,теректермен араласа өскенде ғана өңін ашатын шығар, бәлкім. Мына тұрыстары сөлекеттеу ме, қалай? Сидиып-сидиып қалған әншейін бір көрнексіз нобай көңіліме олқы соқты. Бүгіндегі қыз-қырқындар нақ осы кеспірсіз қайың сияқты тартымсыз көрінеді. Осы ойымды студентке айтуға оқталдым да, оның салқын назарынан тайсалдым. Кім жетісіп жүр дейсің былыққан лас тіршілікте. Әйел заты сұлу көрінем деп боянады. Табиғат өскіні қайыңдарға ненің салқыны тиген?

Сайды құлдап бұлақ ағатын, өзек-өзек құрғап қалыпты.Топырағы сортаң тартып күл беттеніп кеткен. Жіп-жіңішке ұзынша қайыңның ұшар басынан құс ұясының нобайы байқалады. Соны маған нұсқаған студент: - Жылан жегіштер сараң жұмыртқалайды, - деді менің қырпымды бағып, - Екі жұмыртқадан асырмайды. Сол жалғыз-жарым жұмыртқаны шайқап шығарудың өзі оларға аққұла бейнет. Қанаттары баяу жетілетін балапандары тамақсау келеді екен. Енесі қылғытқан жыланды құйрығынан бастап олар да жұта бастайды.

- Сонда осыларың жылан жұтқыштар болғаны ғой?

- Дәл солай! - деді студент салмақты қалпынан жаңылмай, - Бұлардың тіршілік амалын сізге кітаптан оқығаным бойынша айтып тұрған жоқпын. Өздерін асықпай бақылап, өз көзіммен көріп әбден біліп алғанмын. Сұмдық қомағай келеді.Бір балапан күніге екі-үш жылан жұтады. Үлкендері оннан асыратын шығар. Осыларды бақылаймын деп әкемнен талай сөз естідім. Бір жолы ұрып та жіберді. Өзі түсірді жоғарғы оқу орнына. Сөйтеді де ауылға анда-санда келгенімде жұмыс істе деп тұртпектеп маза көрсетпейді. Басқа да балаларың бар, соларды жұмса дейін десем, ол кісіні бір түрлі аяймын. Қырық жыл жолдас

болған жары - біздің шешемізден айрылғалы қияли боп кетті. Не болса соған күйгелектене береді. Шаруақамы шыдатпайды. Шүкір дейміз, мал жетерлік бізде. Шешем кеткелі менің де жағдайым онша болмай жүр. Әкем келіндеріне, мен жеңгелеріме қарап қалдым. Келіндерінің қырпымен болады әкем. Жеңгелерім мал сауғанды бейнет көреді. Күнін көре алмай жүрген жоқ-жұқана әйелдердің еңбегін пайдаланады. Адал еңбек қана мұратқа жеткізеді деген халық сөзі қайда қалады сонда? Ағаларым алым-перімдеу. Әкеміздің зекіндісін ілік қылып мінез шығарады. Оларға да, ағаларымды айтамын, кінә қоя алмайсың. Техника ескірген. Қосалқы бөлшегінің құны удай. Жанармайдың бағасы шарықтап кеткен. Төрт түліктің еті мен сүтін саудалаудың өзі таусылмайтын бейнет. Ауыл әлі мешеу қалыпта. Мал бағудың баяғы сол жабайы машығына бүгінгі жастар көндікпейді. Соның салдарынан мал бағылмай, қораның қиы ойылмай, шөп шабылмай жатады.

Серігім ішті боп шықты. Жастарды жалқау деп қисынсыз жазғырудан мен де құр емеспін. Бес саусақ бірдей емес. Естісі де, есірігі де жетіп жатыр. Ерасыл мені еңсеріп барады. «Ауыл белгісіз біреулерге толып кетті, - деп бір өтті. - Әлгілерге мал бақтырады, жұмыс істеді. Ішкіш шетінен. Азып тозған. Олар баққан малда береке қала ма, күйбең - түртіністерінен нендей нәтиже шығады? Малға ие ағаларымның да жайы бегілі. Бәрін сатып қалаға орнайық деп қыңырттайды».

- Өзіңнің не ойың бар? - дедім еш құйтырқысыз, - Ұзап оқымаймысың? Жастар шетел асып жатыр ғой.

- Үйдің іргесіндегі қала маған жер түбіндей көрінеді, - деді ол мұңайыңқы кейіпте, - Ауылды сағынып өле жаздаймын. Шетелде қайтып шыдаймын? Осы келе жатқанда анамды ойлап.... дидары көз алдымнан бір кетпейді... Кеше ғой сізге қой сойылды. Жабылып зорға деп үйтті басын. Сирақтары үйтілмей қалды. Ішек-қарынды жеңгелерім аршуға ерініп, ұраға төге салды. Шешей болғанда өйтпейтін еді. Ол кісі бас-сирақ үйтуге қылап еді. Сирақты немерелеріне жегізетін, маған тықпалап жеп ал дейтін...

Сайды құлдап етекке түстік. Сауысқандар көрініс берді әр тұстан. Жем аулаған бөктергі ұшып өтті төбемізден. Шегіртке тергіштеген көк мойын тағандардың қимылы жіті. Торғайлар да түртініп жүр.

- Әне, көрінді! - деді Ерасыл қалықтаған ірі құсты нұсқап. - То-руылдап жүр осы маңды.

Кенет әлгі құс шаншылып түсті бірдеңеге. Солай қарай жүгіре басып келеміз. Ерасыл менен озып кетті. Тырнағына жемін іліктіре алмаған құс іле көтерілді. Әрлі-бері ұшып жүрді де, жаңағы тұсқа шүйілді. Бұл жолғы әрекеті де нәтижесіз аяқталды. Шайқасты жақын тұстан бақылап тұрмыз. Басын қақитып алған жылан сала құлашқа жақын мейлінше жуан екен. Құс төне бергенде, алдамшы қимылға

басады. Алдыратын түрі жоқ бұл қалпында. Адуын қарсыласынан беті қайтқан қыран биіктеп ұшып алыстай берді. Сөйткенше, екінші біреуі көрініс берді. Жылан әлі тұр шаншылған қалпында. Айлалы екен мынасы. Күшпен емес, тырнағына ебімен іліктірді жемін. Алғашқы талапкер жем ілу тәсілі жетілмеген тірнегі болғаны ғой. Қыранға тән алымдылықтан алыс.

Ерасылдың келешегін ойлады.Өзіндігі болуға тиісті. Түбінде бірдеңе шығады одан. Оны қайтып сөзге тартпадым. Бұлардың әлемі бөлекше бізден. Мен - өткен шақпын, мына жас дос - осы шақ. Пікіріміз қабыса бермейді.

Асығатын не бар, қонып қалдым осында. Ауыл қожасы маған үгіт айтып жатыр: «Қартайдыңыз. Жазғанды қойып, жақсылап бір тынықпайсыз ба? Курортқа барып, ел аралап, саяхаттап дегендей». Оған қаражат қайда? Екінші бірі мінген темір көлікке де қолым жетпей жүр. Қаламмен күн көрудің аулы алыстап кеткен. Әйтсе де дағдыға айналған түртіністен қол үзгенді намыс көремін. Біраз дүние қағаз бетіне түсті, осымен де тоқтатуға болады. Айтарым бар әлі де болса. Елең еткізер басты бір шығарма жаза алмай қиналып жүрмін. Ойда пісіп жетілмей - діңкемді құртады. Түн ұйқымды төрт бөледі. Осы мына тау арасына кеп жүргенім - жазылар шығарманың әуселесі. Түсім оңалмайды. Суық жүзді біреу соңымнан қалмайды. Сен «хал-туршик» жазғышсың деп жолымды тосып жүргізбейді. Арбап жүрген ажал сұлбасы сияқтанады.

Келер танды ширақ қарсы алдым. Алакеуімдегі тау арасы момақан бұйығы қалыпта. Сауысқанның аздаған шықылығы таңғы ауаны тітірентіп жіберді. Жорытпада жүрген түлкіге көрсеткен айбары болуға тиісті. Бозторғайлар дыбыс бере бастады. Бір құс айқыш-ұйқыш ұшып жүр. Жылан жегіш шығар деп топшыладым. Түн түнегі баяу түріліп келеді. Таудың қолтық-қойнауына тұнған көгілжім мұнар ағараң тарта бастады.

Шығар күнге асығатын қашанғы әдетім еді, дүние дидарына тесілетесіле, оты қайтып жасып қалған жанарымды көкжиектен көтеріле бастаған Күннің жалқын нұры суырып барады. Салқар даланың апай төсі жамыраған алқызыл шұғылаға малынып, алтындай балқып жатты. Ойыма жыр жолдары оралды. «Қаншама айды, қаншама жылды тауыстым, ауасын жұтып кәусарына да қанықтым, жер басып аз күн жүргенім үшін жалғанда,алғысым шексіз ырзамын саған, Жарық күн!»

2017 ж. Ор-Абаның қолтығы.

МАЗМҰНЫ

АУЫЛ ЖЫРШЫСЫ.....	3
ХИКАЯТТАР	
ҚАЙРАН ЕЛ.....	21
ҚЫЗ ҚАЙЫРҒАН.....	135
ҚОҢЫР САРЫН.....	159
МАТЕМАТИК ЕРГЕШБАЙ.....	176
ТУҒАН АУЫЛДЫҢ ТҮТІНІ	243
ТАРЛАН.....	278
ТАЙҚАСҚА.....	302
АЛАШЕКЕ.....	323
ӘНГІМЕЛЕР	
СОҢҒЫ ТҮЯҚ.....	339
АЙТӨБЕЛ ҺӘМ ҒҮЛЗЕЙНЕП.....	347
ЖОҒАЛЫП ТАБЫЛҒАН МАХАББАТ.....	357
БАЛТЫР.....	375
БАҚТАШЫНЫҢ СОРАЙЫ ҺӘМ ҰЗЫН ШАШТЫ ҚЫЗ.....	382
ТЕКЕ ТОЙЛЫ.....	390
АРАША.....	394
ТҮН.....	398
ТҰМАН.....	403
СӘУЕГЕЙ.....	409
БОЙ ЖАЗУ.....	417
ПАЙДАКҮНЕМ.....	422
АЙТАҚАЙ ЖӘНЕ МЕН.....	429
МЫСАЛДАР	
ТҰҚЫМ.....	437
ЖҮП.....	445
ҮШҚАН ҰЯ.....	447
ЫНТЫМАҚ.....	451
ҚАРҒЫС.....	452
АҚБӨРТЕ МЕН ҚОҢЫР КЕБЕ.....	456
МЫҚЫР.....	458
ІШ ТАРЛЫҚ.....	459
ЖАЛҒАН ДОС.....	460
АЯУШЫЛЫҚ.....	462
ЖАНКЕШТІ.....	463
ҚАМҚОРШЫ.....	465
АУЫЗ БАЙЛЫҚ.....	467
ПӘКТІК.....	469
УАЙЫМШЫЛ.....	471
АҚШУЛАННЫҢ АМАЛЫ.....	472
ЖАРЫҚ КҮН.....	474

Өмір КӘРІПҰЛЫ Б Е Л Е С

Хикаяттар, әңгімелер, мысалдар

Редакторы *Ғұсман Жандыбаев*
Компьютерде қалыптаған *Айбек Кәдірұлы*
Дизайн *Айбек Кәдірұлы*

Басуға 27.11.2021 ж. қол қойылды.
Офсеттік басылым. Қаріп түрі «Times New Roman».
Пішімі 60×90 /16. Баспа табағы 30. Шартты баспа табағы 30.
Таралымы 3000 дана. Тапсырыс №724.

ISBN 978-601-217-770-1

9 786012 177701